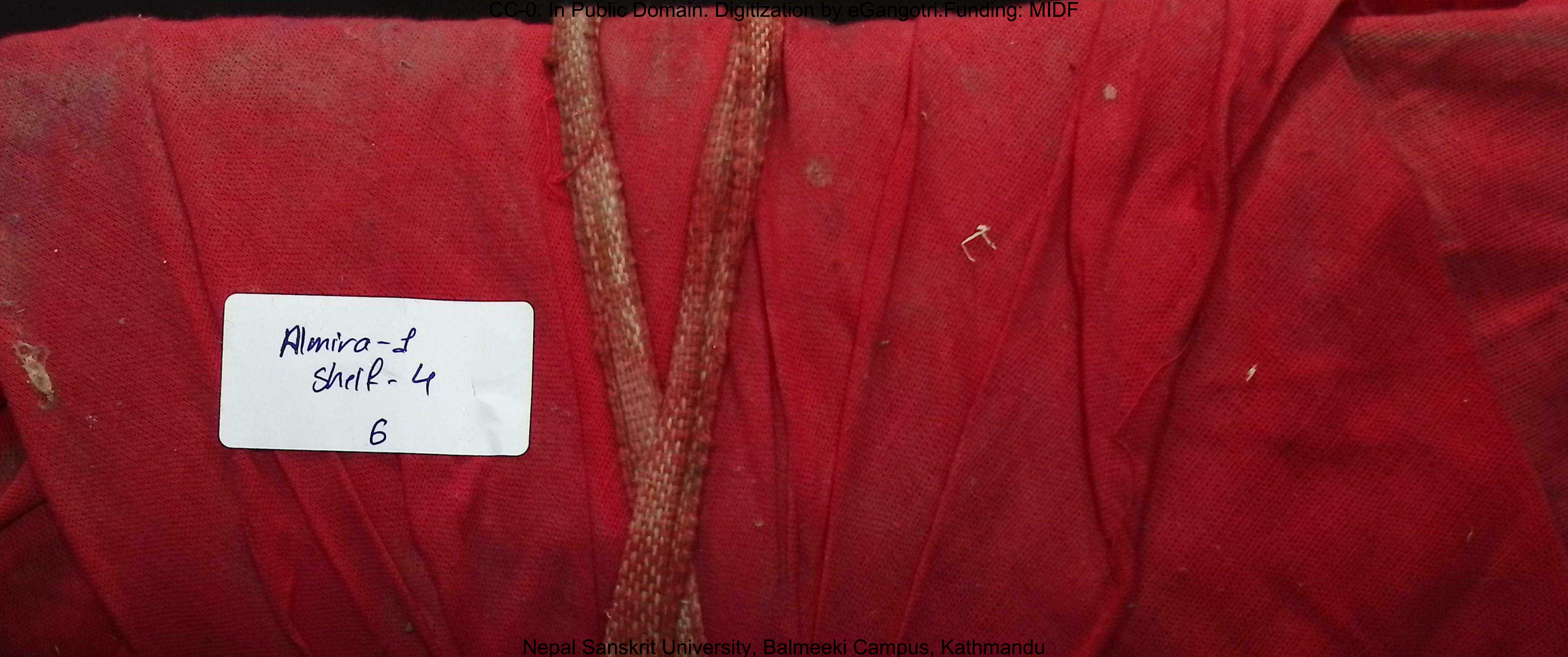

Almira-1
Shelf-4
6

द. नं. १६८४५

The shower of gold.

The well of youth.

The tree for clothing.

जनकराज. १९५३

श्रीगणेशायनमः॥ ॥मुनित्रयंनमस्कृत्यतदुक्तीःपरिभाव्यच॥वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयंविरच्यते॥अइउण्·ऋलृ
क्·एओङ्·ऐऔच्·हयवरट्·लण्·ञमङणनम्·झभञ्·घढधष्·जबगडदश्·खफछठथचटतव्·कपय्·शषसर्·ह
ल्॥इतिमाहेश्वराणिसूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि।एषामन्त्याइतः।लणसूत्रेऽकारश्च।हकारादिष्वकारउच्चारणार्थः॥ह
लन्त्यम्।१।३।३॥हलितिसूत्रेऽन्त्यमित्स्यात्॥आदिरन्त्येनसहेता।१।१।७१॥अन्त्येनेतासहितआदिर्मध्यगानांस्वस्यचसं
ज्ञास्यात्॥इतिहल्संज्ञायाम्॥हलन्त्यम्।उपदेशेऽन्त्यंहलित्स्यात्॥उपदेशआद्योच्चारणम्।ततोणअजित्यादिसंज्ञासि
द्धौ॥उपदेशेऽजनुनासिकइत्।१।३।२।उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञःस्यात्।प्रतिज्ञानुनासिक्याःपाणिनीयाः।लणसूत्रस्थ
वर्णेनसहोच्चार्यमाणोरेफोरलयोःसंज्ञा।प्रत्याहारेष्वितांनग्रहणम्।अनुनासिकइत्यादिनिर्देशात्।नह्यत्रककारेपरेऽच्का

यैंदृश्यते।आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेणकृताःसंज्ञाःप्रत्याहारशब्देनव्यवह्रियन्ते॥ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।१।२।२७।उश्च
ऊश्चऊ३श्चवः।वांकालइवकालोयस्यसोऽच्क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञःस्यात्॥सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेनत्रिधा॥उच्चैरुदा
त्तः।१।२।२९।ताल्वादिषुसभागेषुस्थानेषूर्ध्वभागेनिष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञःस्यात्॥आये॥नीचैरनुदात्तः।१।२।३०।स्पष्टम्
।अर्वाङ्॥समाहारःस्वरितः।१।२।३१।उदात्तानुदात्तत्वेवर्णधर्मौसमाह्रियेतेयस्मिन्सोऽच्स्वरितसंज्ञःस्यात्॥तस्यादितउ
दात्तमर्द्धह्रस्वम्।१।२।३२।ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्।स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तंबोध्यम्।उत्तरार्द्धंतुपरिशेषादनुदात्तम्।तस्यचो
दात्तस्वरितपरत्वेश्रवणंस्पष्टम्।अन्यत्रतूदात्तश्रुतिःप्रातिशाख्येप्रसिद्धा।क्ववोऽश्वाः।रथानांनयेऽराः।शतचक्रंयोऽह्यइत्या
दिष्वनुदात्तः।अग्निमीलेपुरोहितमित्यादाउदात्तश्रुतिः।सनवविधोपिप्रत्येकमनुनासिकाऽननुनासिकत्वाभ्यांद्विधा

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।१।१।८। मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम्। अइउऋ
एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। लृवर्णस्य द्वादश। तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश। तेषां ह्रस्वाभावात्॥ तुल्यास्यप्र
यत्नं सवर्णम् ।१।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्। अकुहविसर्जनी
यानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्धा। लृतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च।
एदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वारस्य॥ ॥
इति स्थानानि॥ यत्नो द्विधा। आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यश्चतुर्धा। स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्
ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्। विवृतमूष्मणां स्वराणां च। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। एतच्च

सूत्रकारेण ज्ञापितम्॥ तथा हि॥ अ अ। ८।४।६८। विवृतमनूद्य संवृतोनेन विधीयते॥ अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वा
च्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव॥ तथा च सूत्रम्॥ पूर्वत्रासिद्धम्। ८।२।१॥ अधिकारोयम्। तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्य
सिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्॥ बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा॥ विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोल्प
प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति॥ खयांयमाः खयः ᳵक ᳶपौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषा
श्च विवृण्वते॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः॥ अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः॥ वर्गेष्वाद्यानां चतु
र्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नीः। चख्ख्नतुः। अग्ग्निः। घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण
कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः॥ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विस

र्गःशषसाश्चेत्येतेषांविवारःश्वासोऽघोषश्च॥अन्येषान्तुसंवारोनादोघोषश्च॥वर्गाणांप्रथमतृतीयपञ्चमाःप्रथमतृतीय
यमौयरलवाश्चाल्पप्राणाः।अन्येमहाप्राणाइत्यर्थः॥बाह्यप्रयत्नाश्चयद्यपिसवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य
परीक्षायामुपयोक्ष्यन्तइतिबोध्यम्॥कादयोमावसानाःस्पर्शाः।यरलवाअन्तस्थाः।शषसहाऊष्माणः।अचःस्वराः।ᳵकᳶ
पइतिकपाभ्यांप्रागर्द्धविसर्गसदृशौजिह्वामूलीयोपध्मानीयौ।अंअःइत्यचःपरावनुस्वारविसर्गौ॥ ॥इतिस्थानप्रयत्न
विवेकः॥ऋऌवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यंवाच्यम्।अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्ऌकारसकारयोश्चसा
वर्ण्येप्राप्ते॥नाज्झलौ।१।१।१०।आकारसहितोऽच्आच्सहहल्चेत्येतौमिथःसवर्णौनस्तः॥तेनदधीत्यस्यहरतिशीतलं
षष्ठंसान्द्रमित्येतेषुपरेषुयणादिकंन।अन्यथादीर्घादीनामिवहकारादीनामपिग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वंस्यात्।तथा

द्दि॥अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः।१।१।६९।प्रतीयतेविधीयतेइतिप्रत्ययः।अविधीयमानोऽणुदिच्चसवर्णस्यसं
ज्ञास्यात्॥अत्राण्परेणणकारेण।कुचुटुतुपुएतेउदितः।तदेवमइत्यष्टादशानांसंज्ञा।तथेकारोकारौ।ऋकारस्त्रिं
शतः।एवंलृकारोऽपि।एचोद्वादशानाम्।एदैतोरोदौतोश्चनमिथःसावर्ण्यम्।ऐऔजितिसूत्रारंभसामर्थ्यात्।तेनैच
श्चतुर्विंशतेःसंज्ञाःस्युरितिनापादनीयम्।नाज्झलावितिनिषेधोयद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेवतथापिहकारस्याका
रोनसवर्णः।तत्राकारस्यप्रश्लिष्टत्वात्।तेनविश्वपाभिरित्यत्रहोढइतिढत्वंनभवति।अनुनासिकाननुनासिकभेदे
नयवलाद्विधा।तेनाननुनासिकास्तेद्वयोर्द्वयोःसंज्ञाः॥तपरस्तत्कालस्य।१।१।७०।तःपरोयस्मात्सचतात्परश्चोच्चा
र्यमाणोवर्णःसमकालस्यैवसंज्ञास्यात्॥तेनादिदुदित्यादयःषण्णांषण्णांसंज्ञा।ऋदितिद्वादशानाम्॥वृद्धिरादैच्

सि·पू· ।१।१।१।आदैच्वृद्धिसंज्ञःस्यात्॥अदेङ्गुणाः।१।१।२।अदेङ्चगुणसंज्ञःस्यात्॥भूवादयोधातवः।१।३।१।क्रियावा सु·
४ चिनोभ्वादयोधातुसंज्ञाःस्युः॥प्राग्रीश्वरान्निपाताः।१।४।५६।इत्यधिकृत्य॥चादयोऽसत्वे।१।६।५७।अद्रव्यार्थाश्च
दयोनिपातसंज्ञाःस्युः॥प्रादयः।१।४।५८।अद्रव्यार्थाःप्रादयस्तथा॥उपसर्गाःक्रियायोगे।१।४।५९॥गतिश्च।१।४।
६०।प्रादयःक्रियायोगेउपसर्गसंज्ञाःगतिसंज्ञाश्चस्युः।प्र·परा·अप·सम·अनु·अव·निस्·निर्·दुस्·दुर्·वि·आङ्
नि·अधि·अपि·अति·सु·उत्·अभि·प्रति·परि·उप·।एतेप्रादयः॥नवेतिविभाषा।१।१।४४।निषेधविकल्पयोर्वि सं·
भाषासंज्ञास्यात्॥स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा।१।१।६८।शब्दस्यस्वंरूपंसंज्ञिशब्दशास्त्रेयासंज्ञातांविना॥येनवि रामः
धिस्तदन्तस्य।१।१।७२।विशेषणंतदन्तस्यसंज्ञास्यात्स्वस्यचरूपस्य॥समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधः॥उगिद्वर्णग्र ४

हणावर्जम्।विरामोऽवसानम्।१।४।११०।वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञःस्यात्॥परःसन्निकर्षःसंहिता।१।१।१०९।वर्णानामतिशयितस्सन्निधिस्संहितासंज्ञस्स्यात्॥सुप्तिङन्तंपदम्।१।४।१४।सुबन्तन्तिङन्तञ्चपदसंज्ञंस्यात्॥हलोनन्तराःसंयोगः।१।१।७।अज्भिरव्यवहिताहलस्संयोगसंज्ञास्युः॥ह्रस्वंलघु।१।४।१०।संयोगेगुरु।१।४।११।संयोगेपरेह्रस्वङ्गुरुसंज्ञंस्यात्॥दीर्घञ्च।१।४।१२॥ ॥इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥ ॥इकोगुणवृद्धी।१।१।३।गुणवृद्धिशब्दाभ्यांयत्रगुणवृद्धीविधीयेतेतत्रेकइतिषष्ठ्यन्तंपदमुपतिष्ठते॥अचश्च।१।२।२८।ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयतेतत्राचइतिषष्ठ्यन्तंपदमुपतिष्ठते॥आद्यन्तौटकितौ।१।१।४६।टित्कितौयस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यन्तावयवौस्तः॥मिदचोन्त्यात्परः।१।१।४७।अचइतिनिर्धारणेषष्ठी।अचांमध्येयोन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवोमित्स्यात्॥षष्ठीस्थानेयो

सि·मू·
५

गा।१।१।४९। अनिर्धारितसंवन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा वोध्या। स्थानञ्च प्रसङ्गः॥ स्थानेन्तरतमः।१।१।५०। प्रस
ङ्गे सति सदृशतम आदेशस्स्यात्। यत्रानेकविधमान्तर्यन्तत्र स्थानत आन्तर्यं वलीयः॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
१।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य वोध्यम्॥ तस्मादित्युत्तरस्य।१।१।६७। पञ्च
मीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्॥ अलोन्त्यस्य।१।१।५२। षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यादे
शस्स्यात्॥ ङिच्च।१।१।५३। अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्। सर्वस्येत्यस्यापवादः॥ आदेः परस्य।१।१।५४। परस्य यद्विहितन्त
त्तस्यादेर्वोध्यम्। अलोन्त्यस्येत्यस्यापवादः॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य।१।१।५५। स्पष्टम्। अलोन्त्यसूत्रापवादः। अष्टा
भ्य औशित्यादावादेशः परस्येत्यत्तदपि परत्वादनेन वाध्यते॥ स्वरितेनाधिकारः।१।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपम

सु·

प·
रामः
५

धिकृतंवोध्यम्।परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरंवलीयः॥असिद्धंवहिरङ्गमन्तरङ्गे।अकृतव्यूहाःपाणिनीया।
निमित्तंविनाशोन्मुखंदृष्ट्वातत्प्रयुक्तंकार्यंनकुर्वंतीत्यर्थः॥ ॥इतिपरिभाषाप्रकरणम्॥ ॥इकोयणचि।६।
१।७७।इकःस्थानेयण्स्यादचिसंहितायांविषये।सुधीउपास्यइतिस्थिते।स्थानतआन्तर्यादीकारस्ययकारः।सुध्
य्उपास्यइतिजाते॥अनचिच।८।४।४७।अचःपरस्ययरोवाद्वेस्तोनत्वचि।इतिधकारस्यद्वित्वम्॥स्थानिवदादेशोऽन
ल्विधौ।१।१।५६।आदेशःस्थानिवत्स्यान्नतुस्थान्यलाश्रयविधौ।अनेनेहयकारस्यस्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्यान
चीतिद्वित्वनिषेधोनाशङ्क्योऽनल्विधावितितन्निषेधात्॥अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ।१।१।५७।अल्विध्यर्थमिदम्।प
रनिमित्तोऽजादेशःस्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचःपूर्वत्वेनदृष्टस्यविधौकर्त्तव्ये॥इतिस्थानिवद्भावेप्राप्ते॥नपदान्त

सि॰मू॰
८

द्विर्वचनवरेयलोपस्वरवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु।१।१।५८। पदस्यचरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽ
ज्ञादेशोनस्थानिवत्॥ इतिस्थानिवद्भावनिषेधः॥ झलांजश्झशि।८।४।५३। स्पष्टम्। इतिधकारस्यदकारः॥ अद
र्शनंलोपः।१।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनंलोपसंज्ञंस्यात्॥ संयोगान्तस्यलोपः।८।२।२३। संयोगान्तंयत्पदंतदन्तस्यलो
पस्स्यात्। इतियलोपेप्राप्ते। यणः प्रतिषेधोवाच्यः॥ यणोमयोद्वेवाच्ये। मयइतिपञ्चमीयणइतिषष्ठीतिपक्षेयका
रस्यापिद्वित्वम्। तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि। एकधमेकयं द्विधं द्वियं द्विधमेकयमेकधं द्वि
यं॥ सुद्ध्युपास्यः। मध्वरिः। धात्त्रंशः। लाकृतिः। नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य।८।४।४८। पुत्रशब्दस्यनद्वेआदिनीशब्देपरेआ
क्रोशेगम्यमाने। पुत्रादिनीत्वमसिपापे। आक्रोशेकिम्। तत्वकथनेद्विर्वचनंभवत्येव। पुत्त्रादिनीसर्पिणी। तत्परेच

सु॰

अ॰
रामः
८

पुत्रपुत्रादिनीत्वमसिपापे। वाहतजग्धयोः॥ पुत्त्रहती। पुत्रहती। पुत्त्रजग्धी। पुत्रजग्धी॥ त्रिप्रभृतिषुशाकटायन
स्य। ८।४।५०। आदिषुवर्णेषुसंयुक्तेषुवाद्वित्वम्। इन्द्रः। इन्द्रः। राष्ट्रम्। राष्ट्रम्॥ सर्वत्रशाकल्यस्य। ८।४।५१। द्वित्व
न्न। अर्कः। ब्रह्म। दीर्घादाचार्याणाम्। ८।४।५२। द्वित्वन्न। दात्रं। पात्रं॥ अचोरहाभ्यांद्वे। ८।४।४६। अचःपराभ्यां
रेफहकाराभ्याम्परस्ययरोद्वेवास्तः। हर्य्यनुभवः। नह्यस्ति॥ हलोयमांयमिलोपः। ८।४।६४। हलःपरस्ययमोलो
पस्स्याद्यायमि॥ इतिलोपपक्षेद्वित्वाभावपक्षेचैकयंरूपन्तुल्यं· लोपारंभफलन्तु आदित्योदेवताऽस्येति आदित्यं
हविः। यमांयमीतियथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यं॥ एचोयवायावः। ६।१।७८। एचःक्रमादय् अव् आय् आव् एते
स्युरचि॥ तस्यलोपः। १।३।९। तस्येतोलोपःस्यात्। इतियवयोर्लोपोन। उच्चारणासामर्थ्यात्। एवञ्चेत्संज्ञापीहनभवति

हरये। विलवे। नायकः। पावकः॥ वान्तो यि प्रत्यये। ६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विका
रो गव्यं। गोपयसोर्यत्। नावा तार्यं नाव्यं। नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्॥ अध्वपरिमाणे च। ग
व्यूतिः। ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान्त इत्यत्र वकारात् गोर्यूतावित्यत्र छकाराच्च पूर्वभागे लोपो व्योरिति
लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणावकान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव।
६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्। तन्निमित्तस्यै
वेति किम्। ओयते। औयत॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे। ६।१।८१। यान्तादेशनिपातनार्थमिदं। क्षेतुं शक्यं क्षय्यं। जेतुं श
क्यं जय्यं। शक्यार्थे किम्। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः॥ क्रय्यस्तदर्थे। ६।१।८२। तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थं क्रेता

ःङ्कीणीषुरितित्रुग्ध्या आपरोपसारितं कथ्यं। केयमन्यत्। कयणार्हमित्यर्थः॥ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९। अवर्णपूर्व
योः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे॥ पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हर एहि। हरयेहि। वि
ष्ण इह। विष्णविह। श्रिया उद्यतः। श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः। गुरावुत्कः। कास्मिन्न कौस्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानि
वत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः॥ एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४। इत्यधिकृ
त्य॥ आद्गुणः ६।१।८७। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायां। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकं। उरण्र
परः। १।१।५१। ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्त्तते। तत्रान्तरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यत्रार्
तवल्कार इत्यत्राल्। अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम्॥ झरो झरि सवर्णे। ८।४।६५। हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे

सि·प्र·
८

णि। द्वित्वाभावे लोपे च सत्येकधं। असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधं। सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधं। कृष्णर्धिः। कृ
ष्णर्द्धिः। कृष्णर्द्धिः। यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं। लस्य त्वनचि चेति द्वित्वं। तेन तवल्कार
इत्यत्र रूपचतुष्टयं॥ द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि॥ तवल्कारादिषु द्वैधं रूपचतुष्टयम्॥ वृद्धिरेचि
।६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्याद्गुणापवादः। कृष्णैकत्वं। गङ्गौघः। देवैश्वर्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यं॥ एत्येधत्यू
ठ्सु।६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्र
ष्ठौहः। एजाद्योः किम्। उपेतः। मा भवान्प्रेदिधत्॥ पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपस्यैव बाधिका न त्वोमा
ङोश्चेत्यस्य। तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्। अक्षौहिणी सेना॥ स्वादीरेरिणोः। स्वैरं। स्वै

सु·

अ·
रामः
८

नेरितुंशीलसयमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी ॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । प्रौहः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणं · ब्र
श्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणात् · तेन ऊढग्रहणे क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौ
ढिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च · एष एष्य इति रूपे · तत्र
पररूपे प्राप्ते ऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु ईष उञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् · ईषः । ई
ष्यः । तत्राद्गुणो · प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे । सुखेन ऋतः । सुखार्त्तः । तृतीयेति किं । परमर्त्तः । प्रवत्सतरकंबल
वसनार्णदशानामृणे ॥ प्रार्णं । वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णं । दशार्णो दे
शः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥ उपसर्गादृति धातौ । ६ । १ । ९१ । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ

परेवृद्धिरेकादेशःस्यात्।उपार्छति॥अन्तादिवच्च।६।१।८५।योयमेकादेशस्सपूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात्।
इतिरेफस्यपदान्तत्वे॥खरवसानयोर्विसर्जनीयः।८।३।१५।खरिअवसानेचरेफस्यविसर्जनीयस्स्यात्पदान्ते॥
इतिविसर्गेप्राप्ते।अन्तवद्भावेनपदान्तस्यनविसर्गः।उभयथर्क्षुकर्त्तरिचर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात्।उपस
र्गेणैवधातोराक्षेपेसिद्धेधातावितियोगविभागेनपुनर्विधानार्थं।तेनऋत्यकइतिपाक्षिकोपिप्रकृतिभावोऽ
त्रनभवति॥वासुप्यापिशलेः।६।१।९२।अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौसुब्धातौपरेवृद्धिर्वास्यात्।आपिशलिग्र
हणंपूजार्थम्।प्रार्षभीयति।प्रर्षभीयति।सावर्ण्याल्ऌवर्णस्यग्रहणं।प्राल्कारीयति।प्रल्कारीयति।तपरत्वाद्दीर्घेन
उपॠकारीयति।उपर्कारीयति॥एङिपररूपम्।६।१।९४।आदुपसर्गादेङादौधातौपररूपमेकादेशस्स्यात्।प्रे

ज्ञते। उपोषति। इहवासुपीत्यनुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयन्तेनयङादौसुब्धातौवा॥ उपेडकीयति। उपेडकीयति॥ एवेचा
नियोगे। नियोगोवधारणं। क्वेवभोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगेकिं। तवेव॥ अचोन्त्यादिटि।१।१।६४। अचां
मध्येयोन्त्यःसआदिर्यस्यतट्टिसंज्ञंस्यात्॥ शकन्ध्वादिषुपररूपंवाच्यम्। तच्चटेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा। सीमन्तः
केशवेशे। सीमांतोन्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। सारङ्गःपशुपक्षिणोः। साराङ्गोन्यः॥ आकृतिगणो
यं। मार्त्तण्डः। ओत्वोष्ठयोःसमासेवा। स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। विंवोष्ठः। विंवौष्ठः। समासेकिं। तवौष्ठः॥ ओमाङोश्च।६।
१।९५। ओमिआङिचात्पररूपमेकादेशःस्यात्। शिवायोन्नमः। शिवएहि। शिवेहि॥ अव्यक्तानुकरणस्यातइतौ।६।
१।९८। ध्वनेरनुकरणस्ययोऽच्छब्दस्तस्मादितौपरेपररूपमेकादेशःस्यात्। पटत्इति। पटिति। एकाचोन। श्रदिति॥ नाम्रे

ङितस्यान्त्यस्यनुवा।८।१।९९।आम्रेडितस्यप्राग्युक्तंनस्यादन्यस्यतुनकारमात्रस्यवास्यात्।ऽचिवहुलन्ध्वभवतइति
वहुलवचनाद्द्वित्वं।तस्यपरमाम्रेडितम्।८।१।२।द्विरुक्तस्यपरंरूपमाम्रेडितसंज्ञंस्यात्।परत्वरेति।झलांजशोऽन्ते।८।
२।३९।पदान्तेझलांजशस्स्युः।परत्वरदिति॥अकःसवर्णेदीर्घः।६।१।१०१।अकःसवर्णेऽचिपरेदीर्घएकादेशस्स्यात्।
दैत्यारिः।श्रीशः।विष्णूदयः।अचिकिं।कुमारीशेते।नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तुनदीर्घशकारयोः।ग्रहणकशा
स्त्रस्यसावर्ण्यविधिनिषेधाभ्याम्प्रागनिष्पत्तेः।अकःकिम्।हरये।अकोकिदीर्घइत्येवसुवचं॥ऋतिसवर्णेऋवा।हो
तृकारः।होतृकारः।ऌतिसवर्णेऌवा।होऌकारः।होतृकारः।पक्षेऋकारःसावर्ण्यात्।ऋतिऋवाऌतिऌवेत्युभयत्रा
पिविधेयंवर्णद्वयंद्विमात्रं।आद्यस्यमध्येद्वौरेफौतयोरेकामात्रा।अभितोऽज्भक्तेरपरा।द्वितीयस्यतुमध्येद्वौलकारौ।

शेषंप्राग्वत्।इहोभयत्रापिऋत्यकइतिपाक्षिकःप्रकृतिभावोवक्ष्यते॥एङःपदान्तादति।६।१।१०९।पदान्तादेङोऽतिपरे
पूर्वरूपमेकादेशस्स्यात्।हरेऽव।विष्णोऽव॥सर्वत्रविभाषागोः।६।१।१२२।लोकेवेँङन्तस्यगोरतिवाप्रकृतिभावस्स्यात्पदा
न्ते।गोअग्रम्।गोऽग्रम्।एङन्तस्यकिम्।चित्रग्वग्रम्।पदान्तेकिम्।गोः॥अवङ्स्फोटायनस्य।६।१।१२३।अतीतिनिवृत्तं।
अचिपरेपदान्तेगोरवङ्वास्यात्।गवाग्रं।पदान्तेकिम्।गवि।व्यवस्थितविभाषयागवाक्षः॥इन्द्रेच।६।१।१२४।गोरवङ्
स्यादिन्द्रे।गवेन्द्रः॥ ॥अथप्रकृतिवद्भावः॥प्लुतप्रगृह्याअचिनित्यम्।६।१।१२५।प्लुताःप्रगृह्याश्चवक्ष्यन्तेतेऽ
चिनित्यंप्रकृत्यास्युः।एहिकृष्ण३अत्रगौश्चरति।हरीएतौ।नित्यमितिकिं।हरीएतावित्यादावयमेवप्रकृतिभावोय
थास्यात्।इकोऽसवर्णइतिह्रस्वसमुच्चितोमाभूत्॥इकोऽसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च।६।१।१२७।पदान्ताइकोऽसवर्णे

ऽचिपरेप्रकृत्याःस्युर्ह्रस्वश्चवा।अत्रह्रस्वविधिसामर्थ्यादेवप्रकृतिभावेसिद्धेतदनुकर्षणार्थश्चकारोनकर्तव्यइतिभाष्ये
स्थितं।चक्रिअत्र·चक्र्यत्र।पदान्ताइतिकिम्।गौर्यौ।नसमासे।वाप्यश्वः।सितिच।पार्श्वम्।ऋत्यकः।६।१।१२८।ऋतिपरे
ऽकःप्राग्वत्।ब्रह्मऋषिः।ब्रह्मर्षिः।पदान्ताइत्येव।आर्च्छत्।समासेप्ययंप्रकृतिभावः।सप्तऋषीणां।सप्तर्षीणां।।वाक्य
स्यटेःप्लुतउदात्तः।८।२।८२।इत्यधिकृत्य।।प्रत्यभिवादेऽशूद्रे।८।२।८३।अशूद्रविषयेप्रत्यभिवादेयद्वाक्यंतस्यटेःप्लुतः
स्यात्।अभिवादयेदेवदत्तोहम्।भोआयुष्मानेधिदेवदत्त३।स्त्रियामपि।अभिवादयेगार्ग्यहं।भोआयुष्मतीभवगार्गि।।
नामगोत्रंवायत्रप्रत्यभिवादवाक्यान्तेप्रयुज्यतेतत्रैवप्लुतइष्यते।नेह।आयुष्मानेधि।।भोराजन्यविशांवेतिवाच्यम्।आ
युष्मानेधिभो३।आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन्३।आयुष्मानेधीन्द्रपालित३।।दूराद्धूतेच।८।२।८४।दूरात्संबोधनेयद्वाक्यंत

स्यटेः प्लुतः स्यात्। सक्तून्पिव देवदत्त३। हैहेप्रयोगे हैहयोः ८।२।८५। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्या
त्। है३ राम। राम है३॥ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। ८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य ऋङ्भिन्नस्याऽनन्त्यस्या
पि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। गुरोः किं। वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। अनृतः किं। कृ३ष्ण३। एकैक
ग्रहणं पर्यायार्थम्। इह प्राचामिति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते॥ अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।१२९। उपस्थि
तोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति। सुश्लोकेति। वत्किम्। अप्लुतइ
त्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी३ इति॥ ईचाक्रवर्मणस्य। ६।६।३०
ई प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुहीति। चिनुहि३ इति। चिनुही३ इदं। चिनुहीदं। उभयत्र विभाषेयं॥ ईदूदेद्द्विवचनं

सि·पू·
१२

प्रगृह्यं।१।१।११। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे
वशब्दो वा शब्दो वा बोध्यः॥ अदसो मात्।१।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मा
त्किं। अमुकेऽत्र। असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत। शे।१।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती॥ निपात एका
जनाङ्।१।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। इ विस्मये। इ इन्द्रः। उ उमेशः। अनाङित्युक्तेर्ङिदाकारः प्रग
ह्य एव। आ एवन्नु मन्यसे। आ एवङ्किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णं। ओष्णं। वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङिदिति वि
वेकः। ओत्।१।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः॥ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे।१।१।१६। संबुद्धिनिमि
त्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे। विष्णो इति। विष्ण इति। विष्णविति। अनार्षे इति किं। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्। ऊञः

सि·

अ·
रामः
१२

अ·

।१।१।१७।उञइतौवाप्रगृह्यम्।उइति।विति।ऊँ।१।१।१८।उञइतौदीर्घोऽनुनासिकःप्रगृह्यश्चऊँइत्ययमादेशोवा(
स्यात्।ऊँइति॥मयउञोवोवा।८।३।३३।मयःपरस्यउञोवोवास्यादचि।किमुउक्तं।किम्वुक्तं।वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः॥ई
दूतौचसप्तम्यर्थे।१।१।१९।सप्तम्यर्थेपर्यवसन्नमीदूदन्तंप्रगृह्यंस्यात्।सोमोगौरीअधिश्रितः।मामकीतनूइति।सुपांसु
लुगितिसप्तम्यालुक।अर्थग्रहणंकिं।वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्तेमाभूत्।वाप्यामश्वोवाप्यश्वः॥अणोऽप्रगृह्यस्यानु
नासिकः।८।४।५७।अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिकोवास्यात्।दधिँ·दधि।अप्रगृह्यस्यकिं।अग्नी॥ ॥
इत्यच्सन्धिः॥ ॥स्तोःश्चुनाश्चुः।८।४।४०।सकारतवर्गयोःशकारचवर्गाभ्यांयोगेशकारचवर्गौस्तः।हरिश्शेते।राम
श्चिनोति।सच्चित्।शार्ङ्गिञ्जय॥शात्।८।४।४४।शात्परस्यतवर्गस्यचुत्वंनस्यात्।विश्नः।प्रश्नः॥ष्टुनाष्टुः।८।४।४१॥

सि·भू· स्तोःष्टुनायोगेष्टुस्स्यात्।रामष्षष्ठः।रामष्टीकते।पेष्टा।तट्टीका।चक्रिण्ढौकसे॥नपदान्ताट्टोरनाम्।८।४।४२।अनामिलु ति·मि·
१२ न्नषष्ठीकंपदम्।पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामःस्तोष्टुर्नस्यात्।षट्सन्तः।षट्ते।पदान्तात्किं।ईट्टे।टोःकिं।सर्पिष्टमं॥अना
म्नवतिनगरीणामितिवाच्यं।षण्णां।षण्णवतिः।षण्णगर्यः॥तोःषि।८।४।४३।तवर्गस्यषकारेपरेनष्टुत्वं।सन्षष्ठः॥झला
ञ्जशोन्ते।८।२।३९॥वागीशः।चिद्रूपं॥यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा।८।४।४५।यरःपदान्तस्यानुनासिकेपरेऽनुना
सिकोवास्यात्।एतन्मुरारिः।एतद्मुरारिः।स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमेस्पर्शेचरितार्थोविधिरयंरेफेनप्रवर्त्तते।चतु ह॰
र्मुखः।प्रत्ययेभाषायान्नित्यम्।तन्मात्रं।चिन्मयं।कथन्तर्हिमदोदग्राःककुद्मन्तइति।यवादिगणेदकारनिपात रामः
नात्॥तोर्लि।८।४।६०।तवर्गस्यलकारेपरेपरसवर्णस्स्यात्।तल्लयः।विद्वांल्लिखति।नकारस्यानुनासिकोल्लका १२

रः॥उदःस्थास्तंभोःपूर्वस्य।८।४।६१।उदःपरयोःस्थास्तंभोःपूर्वसवर्णःस्यात्।आदेःपरस्य।उत्थानं।उत्तंभनं।अत्राघो
षस्यमहाप्राणस्यसस्यतादृशएवथकारः।तस्यझरोझरीतिपाक्षिकोलोपः।लोपाभावपक्षेतुथकारस्यैवश्रवणान्न
तुखरिचेतिचर्त्वंचर्त्वंप्रतिथकारस्यासिद्धत्वात्।उत्थ्थानं।उत्थ्तम्भनं॥झयोहोन्यतरस्याम्।८।४।६२।झयःपर
स्यहस्यपूर्वसवर्णोवास्यात्।घोषवतोनादवतोमहाप्राणस्यसंवृतकण्ठस्यहस्यतादृशोवर्गचतुर्थएवादेशः॥वा
ग्घरिः।वाग्हरिः॥शश्छोटि।८।४।६३।झयःपरस्यशस्यछोवास्यादटि।दस्यश्चुत्वेनजकारेकृते॥खरिच।८।४।५५।ख
रिपरेझलांचरःस्युः।इतिजकारस्यचकारः।तच्छिवः।तच्शिवः।छत्वममीतिवाच्यं।तच्छ्लोकेन।तच्श्लोकेन।अमिकिं।वा
क्श्च्योतति॥मोनुस्वारः।८।३।२३।मान्तस्यपदस्यानुस्वारःस्याद्धलि।अलोन्त्यस्य।हरिंवन्दे।पदस्येतिकिं।गम्यते॥नश्चाप

सि·पू· १४

दान्तस्य झलि।८।३।२४।नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः।यशांसि।आक्रंस्यते।झलि किं।मन्यसे।।अनुस्वारस्य ययि प
रसवर्णः।८।४।५८।स्पष्टम्।अङ्कितः।अञ्चितः।कुण्ठितः।शान्तः।गुम्फितः।कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वा
दनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वं।।वा पदान्तस्य।८।४।५९।पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्या
त्।त्वङ्करोषि।त्वंकरोषि।संय्यँन्ता।संयन्ता।संव्वँत्सरः।संवत्सरः।यँल्लोकं।यंलोकं।अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका य
वलाः।।मो राजि समः क्वौ।८।३।२५।क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्।सम्राट्।।हे मपरे वा।८।३।२६।मपरे ह
परे कारे मस्य म एव स्याद्वा।ह्वल ह्मल सञ्चलने।किम्ह्मलयति।किंह्मलयति।यवलपरे यवला वेति वक्तव्यं।।यथासंख्य
मनुदेशः समानाम्।१।३।१०।समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्।किंह्यः।किय्ँह्यः।किंह्वलयति।किव्ँह्वलयति।

सि·

ह·
राम·
१४

किंह्लादयति। किल्ँह्लादयति॥ नपरे नः। ८।३।२७ नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा। किंह्नुते। किन्ह्नुते॥ ङ्णोः कुक्टुक् शरि। ८।३।२८ ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि। कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यं। प्राङ्षष्ठः। प्राङ्ख्षष्ठः। प्राङ्क्षष्ठ। सुगण्षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः। सुगण्ट्षष्ठः॥ ङः सि धुट्। ८।३।२९। ङात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। षट्सन्तः। षट्त्सन्तः। नश्च। ८।३।३० नकारान्तात्सस्य धुड्वा। सन्त्सः। सन्सः। शि तुक्। ८।३।३१ नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात्। शश्छोटीति छत्वविकल्पः। पक्षे झरो झरीति चलोपः। सञ्छम्भुः। सञ्च्छंभुः। सञ्च्शंभुः। सञ्शंभुः॥ ञ्छौ ञ्चछा ञ्चशा ञ्शाविति चतुष्टयम्। रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं। ८।३।३२ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ङमुट्

वा २

गमस्स्यात्।प्रत्यङ्ङात्मा।सुगण्णीशः।सन्नच्युतः॥समःसुटि।८।३।५।समोरुःस्यात्सुटि।अलोन्त्यस्य॥अत्रानुनासिकः
पूर्वस्यतुवा।८।३।२।अत्ररुप्रकरणेरोःपूर्वस्यानुनासिकस्स्यात्ँ॥अनुनासिकात्परोनुस्वारः।८।३।४।अनुनासिकं
विहायरोःपूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमस्स्यात्।खरवसानयोर्विसर्जनीयः।विसर्जनीयस्यसः।८।३।३४।खरिविसर्ज
नीयस्यसस्स्यात्।एतदपवादेनवाशरीतिपाक्षिकेविसर्गेप्राप्ते॥संपुंकानांसोवक्तव्यः।सँस्कर्त्ता।संस्कर्त्ता।समो
वालोपमेकेइतिभाष्यं।लोपस्यापिरुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकाररूपद्वयं।द्विसकार
न्तूक्तमेव।तत्रानचिचेतिसकारस्यद्वित्वपक्षेत्रिसकारमपिरूपद्वयं॥अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयमा
नामकारोपरिशर्षुचपाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात्।अनुनासिकवतान्त्रयाणांशरःखयइतिकश्चि

यथ

त्वेष१। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वेष्टादश। एषामष्टादशानान्नकारस्य द्वित्वे वचनान्तरे। पुनर्द्वित्वे तु एक
तन्द्वितन्त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्॥ अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम्॥ पुमः खय्यम्परे।८।३।६। अम्परे खयि
पुम्शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात् ᳵकᳶपयोः प्राप्तौ। अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्व
प्राप्तौ। संपुंकानामिति सः। पुंस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किं। पुंक्षीरं। खयि किं। पुंदासः। ख्याञा
देशेन। पुंख्यानं॥ नश्छव्यप्रशान्।८।३।७। अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्। न तु प्रशान्शब्दस्य। विसर्गः।
सत्वं। श्चुत्वं। शार्ङ्गिंश्छिन्धि। शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिंस्त्रायस्व। चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्य किं। हन्ति। अम्परे किं। सन्त्सरुः। ख
ङ्गुष्टिः। अप्रशान् किं। प्रशान्तनोति॥ नॄन्पे।८।३।१०। नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे॥ कुप्वोᳵकᳶपौ च।८।३।३७। कव

सि·पू·
१६

र्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन नाप्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य सः इ
त्यस्यापवादोयं· न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य। तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग एव। नॄँᳶ पाहि। नॄँःपाहि। नॄँᳶपाहि।
नॄँःपाहि। नॄन्पाहि॥ कानाम्रेडिते ८।३।१२। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। संपुक्तानामिति सः। यद्वा॥ कस्कादिषु च ८।३।४८।
एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः। ᳵकᳶपयोरपवादः इति सः। काँस्कान्। कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका
धनुष्कपालं। आकृतिगणोयं। संहितायां ६।१।७२। इत्यधिकृत्य। छे च ६।१।७३। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायां। तुक्त्व
स्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः। ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। शिवच्छाया।
स्वच्छाया॥ आङ्माङोश्च ६।१।७४। एतयोश्छे परे तुक् स्यात्। पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्। दीर्घात्

श्रि·

६·
रामः
१६

६·

।६।१।७५। दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्यायन्तुकन्नु ह्रस्य। तेनाङ्माच्छायेतिज्ञापकात्। चेच्छिद्यते॥ पदान्ताद्वा।६।१।७६।
दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीछाया॥ ॥इति हल्सन्धिः॥ ॥विसर्जनीयस्य सः। विष्णुस्त्रा
ता॥ शर्परे विसर्जनीयः।८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत्। कः त्सरुः। घनाघनः क्षोभणः। इह यथा
यथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न॥ वा शरि।८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते॥ हरिश्शेते॥ खर्प
रे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः। राम स्थाता। रामः स्थाता। हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गसत्वे च त्रैरूप्यम्। कुप्वोः ᳵक ᳶ
पौ च। कᳵकरोति। कः करोति। कᳵखनति। कः खनति। कᳶपचति। कः पचति॥ सोऽपदादौ।८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्या
दपदाद्योः कुप्वोः परयोः। पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यं। पयस्पाशं। यशस्कल्पं। यशस्कं। यशस्काम्यति। अनव्ययस्येति वा

सि·पू·
७

ल्पं।प्रातःकल्पं॥कास्येरेरेवेतिवाच्यम्।नेह।गीःकाम्यति॥इणःषः।८।३।३९।इणःपरस्यविसर्गस्यषकारःस्यात्पूर्वविषये।
सर्पिष्पाशं।सर्पिष्कल्पं।सर्पिष्कं।सर्पिष्काम्यति॥नमस्पुरसोर्गत्योः।८।३।४०।गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्यसःकुप्वोःपर
योः।नमस्करोति।साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञोयोगेविभाषागतिसंज्ञा।तदभावे·नमःकरोति।पुरोव्ययमितिनित्यंगतिसंज्ञा
पुरस्करोति।अगतित्वान्नेह।पूः।पुरौ।पुरः।प्रविष्टाः।इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य।८।३।४१।इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य
विसर्गस्यषःस्यात्कुप्वोः।निष्प्रत्यूहं।आविष्कृतं।दुष्कृतं।अप्रत्ययस्यकिं।अग्निःकरोति।वायुःकरोति।एकादेशशास्त्रनिमि
त्तकस्यनषत्वं।कस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रशब्दस्यपाठात्।तेनेहन।मातुःकृपा।मुहुसःप्रतिषेधः।मुहुःकामा।तिरसोन्यतरस्याम्।
।८।३।४२।तिरसःसोवास्यात्कुप्वोः।तिरस्कर्त्ता।तिरःकर्त्ता।द्वित्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे।८।३।४३।कृत्वोर्थेवर्त्तमानानामेषांवि

श्रु·

वि·
राम·
७

सर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः। द्विष्करोति। द्विःकरोति॰इत्यादि। कृत्वोर्थे किम्। चतुष्कपालः॥ इसुसोः सामर्थ्ये।८।३।४४। एतयो
र्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः। सर्पिष्करोति। सर्पिःकरोति। धनुष्करोति। धनुःकरोति। सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा। सामर्थ्ये किं। तिष्ठ
तु सर्पिः पिबत्वमुदकं॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य।८।३।४५। इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्या
त्कुप्वोः परयोः। सर्पिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्य किम्। परमसर्पिःकुण्डिका। कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे
व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः। व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च॥ अतःकृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य।८।३।४६। अकारा
दुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः॥
अयस्कंसः। अयस्कुंभः। अयस्पात्रं। अयःसहिता कुशा। अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतः किं। गीःकारः। अनव्ययस्य किं। स्वःका

मः।समासे किं।यशः करोति।अनुत्तरपदस्थस्य किं।परमयशःकारः॥अधःशिरसीपदे।८।३।४७।एतयोर्विसर्गस्य सादेशः
स्यात्पदशब्दे परे।अधस्पदं।शिरस्पदं।समास इत्येव।अधःपदं।शिरःपदं।अनुत्तरपदस्थस्येत्येव।परमशिरःपदं।क
स्कादिषु च।भास्करः॥ ॥इति विसर्गसन्धिः॥ ॥स्वौजसमौङिति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते॥ससजु
षोरुः।८।२।६६।पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्।जश्त्वापवादः॥अतोरोरप्लुतादप्लुते।६।१।११३।अप्लुतादतः
परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति।भोभगोअघोइति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः।उत्वं प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वन्तु न भवति।रुत्व
मनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात्॥प्रथमयोः पूर्वसवर्णः।६।१।१०२।अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एका
देशः स्यात्।इति प्राप्ते नादिचि॥६।१।१०४।अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः।आद्गुणः।एङः पदान्तादति।शिवोर्च्यः।

अतइतितपरःकिम्।देवाअत्र।अतीतितपरःकिं।श्वआगन्ता।अप्लुतात्किं।एहिसुस्रोता३अत्रस्नाहि।प्लुतस्यासि
द्धत्वादतःपरोयं।अप्लुतादितिविशेषणात्तुतत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वं।तपरकरणस्यतुनसामर्थ्यन्दीर्घनिवृत्त्याच
रितार्थत्वात्।अप्लुतेकिं।तिष्ठतुपयआ३ग्निदत्त।गुरोरनृतइतिप्लुतः।हशिच।८।१।११४।अप्लुतादतःपरस्यरोरुः
स्याद्धशि।शिवोवन्द्यः।रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह।प्रातरत्र।धातर्गच्छ।देवास्इहइतिस्थिते।रुत्वं।भोभगो
अघोअपूर्वस्ययोऽशि।८।३।१७।एतत्पूर्वस्यरोर्यादेशःस्यादशिपरे।असन्धिःसौत्रः।लोपःशाकल्यस्य।देवाइह।दे
वायिह।अशिकिं।देवास्सन्ति।यद्यपीहयत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गोलभ्यते।तथापिविसर्गस्यस्थानिवद्भावेनरुत्वाद्यत्वंस्या
त्।नह्ययमल्विधिः।रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात्।भोस्·भगोस्·अघोस्·इतिसकारान्तानिपाताः।तेषांरोर्यत्वेकृते॥

सि·पू· व्योर्लघुप्रयत्नतरःशाकटायनस्य।८।३।१८।पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौवयौवास्तोऽशिपरे।यस्योच्चारणे सि·
१९ जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानांशैथिल्यंसलघूच्चारणः।ओतोगार्ग्यस्य।८।३।२०।ओकारात्परस्यपदान्तस्यालघुप्रयत्न
यकारस्य स्यनित्यंलोपःस्यात्।गार्ग्यग्रहणंपूजार्थम्।भोअच्युत।लघुप्रयत्नपक्षेभोयच्युत।पदान्तस्यकिं।तोयं।उञिचपदे।८।
३।२१।अवर्णपूर्वयोःपदान्तयोर्यवयोर्लोपउञिपरे।सउएकाग्निः।पदेकिं।तन्त्वयुतं।वेञःसंप्रसारणेरूपं।यदितुप्रति
पदोक्तोनिपातउञितिगृह्यते·तर्हिउत्तरार्थंपदग्रहणं।हलिसर्वेषाम्।८।३।२२।भोभगोअघोअपूर्वस्यलघ्वलघूच्चार स्वा·
णस्ययकारस्यलोपःस्याद्धलिसर्वेषांमते।भोदेवाः।भोलक्ष्मि।भोविद्वद्वृन्द।भगोनमस्ते।अघोयाहि।देवानम्याः।देवा राम:
यान्ति।हलिकिम्।देवायिह।रोऽसुपि।८।२।६९।अह्नोरेफादेशःस्यान्नतुसुपि।रोरपवादः।अहरहः।अहर्गणः।असुपिकिं

अहोभ्यां।अत्राहन्निति रुत्वं॥रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यं।अहोरूपं।गतमहोरात्रिरेषा।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्।अहोरात्रः।अहोरथन्तरं॥अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः।विसर्गापवादः।अहर्पतिः।गीर्पतिः।धूर्पतिः।पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ॥रोरि।८।३।१४।रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्॥ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः।६।३।११०।ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्।पुनारमते।हरीरम्यः।शंभूराजते।अणः किं।तृढः।वृढः॥तृहू हिंसायाम्।वृहू उद्यमने।पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्।अजर्घाः।लीढः।मनस्रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हसि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते॥विप्रतिषेधे परं कार्यम्।१।४।२।तुल्यवलविरोधे परं कार्यं स्यात्।इति लोपे प्राप्ते।पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव।मनोरथः॥एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि।६।१।१३२।अककारयोरे

सि॰पू॰
२०

त्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे। एष विष्णुः। स शंभुः। अकोः किं। एषको रुद्रः। अनञ्समासे किं। असः
शिवः। हलि किं। एषोऽत्र॥ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं॥६।१।१३४॥ स इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पू
र्येत। सेमामविड्ढि प्रभृतिं। इह ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिति वामनः। अविशेषाच्छ्लोकपादोपीत्यपरे। सैष दाशरथी रामः।
लोपे चेदिति किं। स इत् क्षेति। स एवमुक्त्वा। सत्यैवेत्यवधारणात्तु स्यश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृ
त्त्या लभ्यते। तेनेह न। सोहमाजन्मशुद्धानां॥ ॥इति स्वादिसन्धिः॥ ॥अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥१।
२।४५॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्॥ कृत्तद्धितसमासाश्च॥१।२।४६॥ कृत्तद्धिता
न्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणान्नियमार्थं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि स

श्रि
रा
मः
२०

मामस्यैवेति। तेनवाक्यस्यन॥ प्रत्ययः।३।१।१। आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोयम्॥ परश्च। ३।१।२। अयमपितथा। ङ्याप्प्राति
पदिकात्।४।१।१। ङ्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः॥ प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्र
हणमित्येवसिद्धेङ्याप्ग्रहणंङ्यावन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथास्यात्। ङ्याव्भ्यांप्राङ्माभूदित्येवमर्थम्॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्यां
भिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्।४।१।२। ङ्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चपरेस्वादयःप्रत्ययाःस्युः। सुङसो
रुकारेकारौजश्शटङपाश्चेतः॥ विभक्तिश्च।१।४।१०४। सुप्तिङौविभक्तिसंज्ञौस्तः॥ तत्रसुऔजसित्यादीनांसप्तानांत्रिका
णांप्रथमादयःसप्तम्यन्ताःप्राचांसंज्ञास्ताभिरिहापिव्यवहारः॥ सुपः।१।४।१०३। सुपस्त्रीणित्रीणिवचनान्येकैकशएकवचन
द्विवचनबहुवचनसंज्ञानिस्युः॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने।१।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेतेस्तः॥ बहुषुबहुवचनम्।१।४।२१। बहुत्वे

सि·कौ·
२१

एतन्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।१।२।६४। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव
शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । नादिचि । वृद्धिरेचि । रामौ । चुटू ।१।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञा ॥ न विभक्तौ
तुस्माः ।१।३।४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वं ॥ अतो गुणे ।६।१।९७। अपदान्तादकाराद्गु
णे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते
नोत्तरानिति न्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ॥ एकवचनं संबुद्धिः ।२।३।४९। संबोधने प्र
थमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ।६।१।६९। एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्याक्षिप्तस्या
ङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किं । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वाद्गु संबुद्धि

श्रि·

अ·पुं·
रामः
रा

तिन्थता । १

गुणोक्ते ह्रस्वात्परत्वंनास्ति॥अमिपूर्वः।६।१।१०७।अकोम्यचिपरतःपूर्वरूपमेकादेशःस्यात्।रामं।रामौ॥लशक्वतद्धिते।१।३।८।त
द्धितवर्जप्रत्ययाद्यालशकवर्गाइतःस्युः।इतिशसःशस्येत्संज्ञा॥तस्माच्छसोनःपुंसि।६।१।१०३।पूर्वसवर्णदीर्घात्परोयःशसःसका
रस्तस्यनःस्यात्पुंसि॥अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि।८।४।२।अट्कवर्गपवर्गआङ्नुम्एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवंमिलितैश्चव्यवधानेपिरषा
भ्यांपरस्यनस्यणःस्यात्समानपदे।पदव्यवायेपीतिनिषेधंवाधयितु।माङ्ग्रहणं।नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्।त
त्त्वाकर्तुंशक्यं।अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात्।इतिणत्वेप्राप्ते॥पदान्तस्य।८।४।३७।पदान्तस्यनस्यणत्वंनस्यात्।रा
मान्॥यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्॥१।४।१३।यःप्रत्ययोयस्मात्क्रियतेतदादिशब्दरूपंतस्मिन्प्रत्ययेपरेऽङ्गसंज्ञंस्या
त्।भवामिभविष्यामीत्यादौविकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थंतदादिग्रहणं।विधिरितिकिं।स्त्रीइयती।प्रत्ययेकिं।प्रत्ययवि

शिष्टस्य ततोप्यधिकस्य वा मा भूत्॥ अङ्गस्य।६।४।१।इत्यधिकृत्य॥टाङसिङसामिनात्स्याः।७।१।१२।अकारान्तादङ्गाट्टादीनां
क्रमादिनादय आदेशाः स्युः।णत्वं।रामेण॥सुपि च।७।३।१०२।यञादौ सुपि परे अतोङ्गस्य दीर्घः स्यात्।रामाभ्यां॥अतो भिस ऐस्।७।१।
९।अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्।अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः।रामैः।ङेर्यः।७।१।१३।अतोङ्गात्परस्य ङेरित्यस्य यादेशः स्यात्।रामाय।
इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः।सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह परिवर्त्त
ते।कष्टाय क्रमणे इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्।रामाभ्यां॥बहुवचने झल्येत्।७।३।१०२।झलादौ बहुवचने सुपि परेऽतो
ङ्गस्यैकारः स्यात्।रामेभ्यः।बहुवचने किं।रामः।रामस्य।झलि किम्।रामाणां।सुपि किं।पचध्वं।जभ्ध्वे॥वावसाने।८।४।५६।अवसा
ने झलां चरो वा स्युः।रामात्।रामाद्।द्वित्वे रूपचतुष्टयं।रामाभ्यां।रामेभ्यः।रामस्य।सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चर्त्वेप्यान्तरतम्यात्स एव

न

नुतकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव सः सीति तादेश आरभ्यते॥ ओसि च।७।३।१०४। ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः
स्यात्। रामयोः॥ ह्रस्वनद्यापो नुट्।७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्। नामि।६।४।३। ना
मि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणाम्। सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्त्तते। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्
नामीत्यनेन त्वारंभसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते। रामे। रामयोः। सुपि एत्वे कृते। अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः।८।३।५५। आपादपरिसमा
प्तेरधिकारोयम्॥ इण्कोः।८।३।५७। इत्यधिकृत्य॥ आदेशप्रत्यययोः।८।३।५९। सहेः साडः स इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुव
र्त्तते। इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात्। विवृताघोषस्य सस्य ता
दृश एव षः। रामेषु। इण्कोः किं। रामस्य। आदेशप्रत्यययोः किं। सुपीः। सुपिसो। सुपिसः॥ अपदान्तस्य किं। हरिस्तत्र। एवं कृ

सि॰कू॰
२३

श्यमुकुन्दादयः॥सर्वादीनिसर्वनामानि।१।१।२७।सर्वादीनिसव्दरूपाणिसर्वनामसंज्ञानिस्युः।तदन्तस्यापीयंसंज्ञा।द्वन्द्वेचेतिज्ञापका
त्।तेनपरमसर्वत्रेतित्रल्।परमभवकानित्यत्राकच्चसिध्यति॥जसःशी।७।१।१७।अदन्तात्सर्वनाम्नःपरस्यजसःशीस्यात्।अनेका
ल्त्वात्सर्वादेशः।नचाव्यवस्थितत्वादादिवनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिवाच्यं।सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात्।सर्वे
सर्वनाम्नःस्मै।७।१।१४।अतःसर्वनाम्नोङेइत्यस्यस्मैस्यात्।सर्वस्मै॥ङसिङ्योःस्मात्स्मिनौ।७।१।१५।अतःसर्वनाम्नोङसिङ्योरेतौस्तः
सर्वस्मात्॥आमिसर्वनाम्नःसुट्।७।१।५२।अवर्णान्तात्सर्वनाम्नोविहितस्यामःसुडागमःस्यात्।एत्वषत्वे।सर्वेषां।सर्वस्मिन्।शेषं
रामवत्।एवंविश्वादयोप्यदन्ताः।सर्वादयश्चपञ्चत्रिंशत्।सर्व।विश्व।उभ।उभय।उतर।उतम।अन्य।अन्यतर।इतर।त्वत्।त्व।ने
म।सम।सिम॥पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायाम्॥स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्।अन्तरंबहिर्योगोप

शु॰

अ॰पु॰
रामः
२३

संव्यानयोः॥ त्यद्। तद्। यद्। एतद्। इदम्। अदस्। एक। द्वि। युष्मद्। अस्मद्। भवतु। किम्। इति। उभशब्दो द्वित्वविशिष्ट
स्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनान्तः। तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः। न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः। द्विवचनपरत्वाभा
वे नोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच् प्रसङ्गात्। तदुक्तम्। उभयोन्यत्रेति। अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे। उभयशब्दस्य द्वि
वचनन्नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्माज्जस्य यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति
विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति। उभये। डतरडतमौ प्रत्ययौ। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणे तदन्तग्रहणन्नास्ति। सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणं। केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्॥
अन्यतरान्यतशब्दावव्युत्पन्नौ। स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। त्वत्वस्ति

म·१

त्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ। एकउदात्तोऽपरोऽनुदात्तइत्येके। एकस्तान्तइत्यपरे। नेमइत्यर्द्धे। समःसर्वपर्यायः। तुल्यपर्याय
स्तुनेहगृह्यते। यथासंख्यमनुदेशःसमानामितिज्ञापकात्॥ अन्तरंबहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीतिवक्तव्यम्। अन्तरायांपुरि॥
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायाम्। १।१।३४। एतेषांव्यवस्थायामसंज्ञायांसर्वनामसंज्ञागणपा
ठात्सर्वत्रयाप्राप्तासाजसिवास्यात्। पूर्वे। पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षाऽवधिनियमोव्यवस्था॥ व्यवस्थायांकिम्। दक्षिणागा
थकाःकुशलाइत्यर्थः। असंज्ञायाम्। उत्तराःकुरवः॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनःस्वशब्दस्य
प्राप्तासंज्ञासाजसिवास्यात्। स्वे। स्वाः। आत्मीयाइत्यर्थः। आत्मानइतिवा। ज्ञातिधनवाचिनस्तुस्वाः। ज्ञातयोऽर्थावा॥ अन्तरंबहिर्योगो
पसंव्यानयोः। १।१।३६। बाह्येपरिधानीयेचार्थेऽन्तरशब्दस्यप्राप्तासंज्ञासाजसिवास्यात्। अन्तरे। अन्तरावागृहाः। बाह्याइत्यर्थः

अन्तरे॰ अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।७।१।१६। एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मा
त् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशव्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥ न वहुव्रीहौ ।१।१।२९
वहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासा
त्प्रागेव लौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्त्तेत । स च समासेपि
श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत् ॰ भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्या
चख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात् ।
अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषान्न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय

सि·पू·
२५

अतिकतरंकुलं।अतितत्।तृतीयासमासे।१।१।३०।अत्रसर्वनामतानस्यात्।मासपूर्वाय॥तृतीयासमासार्थवाक्येपिन
।मासेनपूर्वाय।द्वन्द्वेच।१।१।३१।उक्तासंज्ञान।वर्णाश्रमेतराणाम्।समुदायस्यायंनिषेधोनत्ववयवानाम्।नचैवन्तद
न्तविधिनासुट्प्रसङ्गः।सर्वनाम्नोविहितस्यामःसुडितिव्याख्यातत्वात्॥विभाषाजसि।१।१।३२।जसाधारंयत्कार्यंशीभ
वाख्यन्तत्रकर्त्तव्येद्वन्द्वेउक्तासंज्ञावास्यात्।वर्णाश्रमेतरे।वर्णाश्रमेतराः।शीभावंप्रत्येवविभाषेत्युक्तं।अतोनाकच्॥
किन्तुकप्रत्ययएव।वर्णाश्रमेतरकाः॥प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च।१।१।३३।एतेजसःकार्यंप्रत्युक्तसंज्ञा
वास्युः।प्रथमे।प्रथमाः।इत्यादि।शेषंरामवत्।तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ताग्राह्याः।द्वितये।द्वितयाः।नेमे।नेमाः।शेषंसर्वव
त्।विभाषाप्रकरणेतीयस्यङित्सूपसंख्यानं।द्वितीयस्मै।द्वितीयायेत्यादि।एवंतृतीयः।अर्थवद्ग्रहणान्नेह।पटुजाती

सि·

अ·पु·
रामः
२५

पाद	दन्त	नासिका	मास	हृदय	निशा	असृज	यूष	दोष	यकृत	शकृत्	उदक	आस्य
पद्	दत्	नस्	मास्	हृद्	निश्	असन्	यूषन्	दोषन्	यकन्	शकन्	उदन्	आसन्

पाया॥ जरायाजरसन्यतरस्यां।७।२।१०१॥ जराशब्दस्यजरस्वास्यादजादौ विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारेतस्यतदन्तस्यच। अने
कालृत्वात्सर्वादेशे प्राप्ते· निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्यजरस्। निर्जरसौ। नि
र्जरसः। इनादीन्बाधित्वापरत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ चरामवत्। वृत्तिकृतातुपूर्वविप्रतिषे
धेनइनातोः कृतयोःसन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्यजरसिकृते निर्जरसिननिर्जरसादितिरूपं· ननुनिर्जरसानिर्जरस
इतिकेचिदित्युक्तं। तथाभिसिनिर्जरसैरितिरूपान्तरमुक्तं। तदनुसारिभिश्चषष्ठ्येकवचनेनिर्जरस्येत्यपिरूपमितिस्वीकृतमेतच्चभा
ष्यविरुद्धं॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥६।१।६३॥ पाददन्तनासिकामासहृदयनि
शाअसृग्यूषदोषयकृत्शकृत्उदकआस्यानांपदादयआदेशाःस्युःशसादौवा। यत्तुआसनशब्दस्यआसन्नादेशइतिकाशि

कायामुक्तन्नत्वामादिकं॥ पादः। पादौ। पादाः। पादं। पादौ। पदः। पादान्। पदा। पादेनेत्यादि॥ सुडनपुंसकस्य।१।१।४३। सुट्प्रत्या
हारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीवस्य॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने।१।४।१७। कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्व
सर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्॥ यचिभम्।१।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
षु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात्॥ आकडारादेका संज्ञा।१।४।१। इतऊर्द्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। या परा ऽनव
काशा च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वं। अतो जश्त्वं न। दतः। दता। जश्त्वं। दद्भ्यामित्यादि। मासः। मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च य
लोपः। माभ्यां। माभिरित्यादि॥ अल्लोपोऽनः।६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य
लोपः स्यात्॥ रषाभ्यान्नो णः समानपदे।८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। पूष्णः। पूष्णा। पूर्वस्मा

भस्य।६।४।१२९। इत्यधिकृत्य।२

दपिविधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे त्व इव्यवाय इत्येवात्र णत्वं। पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति तु इह नास्ति। तस्य दोषः संयो
गादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य।८।२।७। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्राति
पदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घमेत्वमैस्त्वं च न। पूषभ्यां। पूषभिः। पूषभ्यः। इ
त्यादि। विभाषा ङिश्योः।६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा
स्यात् ङिश्योः परयोः। पूष्णि। पूषणि। पक्षे रामवत्। पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्। तथा च। ओङः श्यामपि दोष
न्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणीत्युदाहृतः। तेन पदं घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां। स्वान्तं हृन्मानसं मन इति सङ्गच्छते। आसन्यं प्राणमूचुरि
ति च। आस्ये भवः आसन्यः। दोष्शब्दस्य नपुंसकँस्वभजत इति। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः॥ संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यत

त्वमप्यत एभाषार। तेन दाक्षिणां दो। निशा चर इति
संगच्छते। भुजबाहू प्रविष्टो दोः इति साहचर्यात्पुं
स्त्वमपि। दोषन्नस्य तथाविध ॥१॥

सि·पू·
३७

रस्यां ङौ।६।३।११०।संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि। द्व्यहनि। द्व्यह्ने। विगतमहः व्यह्नः। व्यह्नि। व्यहनि। व्यह्ने
अह्नः सायः सायाह्नः। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने॥ ॥इत्यदन्ताः॥ विश्वपाः॥ दीर्घाज्जसि च।६।१।१०५। दीर्घाज्जसी चि च
परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः। विश्वपौ। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्य
पि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति। तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तं॥ आतो धातोः।६।४।१४०। आकारा
न्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात्। अलोन्त्यस्य। विश्वपः॥ विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शंखध्मादयः। धातोः किं। हा
हान्। टा सवर्णदीर्घः। हाहा। ङेर्वृद्धिः। हाहै। ङसिङसोर्दीर्घः। हाहाः २। ओसि वृद्धिः। हाहौः। ङौ आद्गुणः। हाहे। शेषं विश्वपाव
त्। आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित्। क्त्वः। श्वः॥ ॥इत्यादन्ताः॥ ॥हरिः॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः

सु

अ·पु·
रामः
३७

हरी। जसि च। ७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे। हरयः॥ ह्रस्वस्य गुणः। ७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ
एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः। हे हरे। हरिं। हरी। हरीन्॥ शेषो घ्यसखि। १।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं स
खिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्। शेषः किं। मत्यै। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्। ह्रस्वौ किं। वातप्रम्ये। यूः किं। मात्रे॥
आङो नाऽस्त्रियाम्। ७।३।१२०। घेः परस्याङो नास्यादस्त्रियाम्। आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। हरिणा। अस्त्रियां किं। मत्या। घेर्ङि
ति। ७।३।१११। घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्। हरये। घेः किम्। सख्ये। ङिति किं। हरिभ्यां। सुपि किं। पट्वी। घेर्ङितीति गुणे कृ
ते। ङसिङसोश्च। ६।१।११०। एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः २। हर्योः। हरीणां॥ अच्च घेः। ७।३।११९। इदुद्भ्या
मुत्तरस्य ङेरौत्स्याद्घेरन्तादेशश्चाकारः। हरौ। हर्योः। हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः॥ अनङ्सौ। ७।१।९३। सख्युरङ्

सि·पू·
२८

स्याऽनङादेशःस्यादसंबुद्धौसौपरे।ङिच्चेत्यन्तादेशः॥अलोऽन्त्यात्पूर्वउपधा।१।१।६५।अन्त्यादलःपूर्वोवर्णाउपधासंज्ञःस्यात्।
सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ।६।४।८।नान्तस्योपधायादीर्घःस्यादसंबुद्धौसर्वनामस्थानेपरे॥अपृक्तएकाल्प्रत्ययः।१।२।४१
एकाल्प्रत्ययोयःसोऽपृक्तसंज्ञःस्यात्॥हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल्।६।१।६८।हलन्तात्परंदीर्घौयौङ्यापौतद(
न्ताच्चपरंसुतिसीत्येतदपृक्तंहल्लुप्यते।हल्ङ्याब्भ्यःकिम्।ग्रामणीः।दीर्घात्किं।निष्कौशांबिः।अतिखट्वः।सुतिसीतिकिं।
अभैत्सीत्।तिपासहचरितस्यसिपोग्रहणात्सिचोग्रहणान्नास्ति।अपृक्तमितिकिं।बिभर्त्ति।हल्किं।बिभेद।प्रथमहल्
किं।राजा।नलोपोनस्यात्।संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्।सखा।हेसखे॥सख्युरसंबुद्धौ।७।१।९२।सख्युरङ्गात्परंसंबुद्धिव
र्जंसर्वनामस्थानंणिद्वत्स्यात्॥अचोञ्णिति।७।२।११५।ञितिणितिचपरेऽजन्ताङ्गस्यवृद्धिस्स्यात्।सखायौ।सखायः।सखा

सु

अ·पु·

सम:
२८

यं। सखायौ। घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यं। सख्या। सख्ये। ख्यत्यात्परस्य। ६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादे
शाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात्। सख्युः २। औत्। ७।३।११८। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात्। उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शे
षं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अनङ्णिद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखि
रूपत्वाभावादसखीतिनिषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्य
त्यादित्युत्वन्न। सुसखेः। सुसखौ। इत्यादि। एवमतिशायितः सखा। अतिसखा। परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा। प
रमसखायावित्यादि। गौणत्वेप्यनङ्णित्वे प्रवर्त्तेते। सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अनि
त्यत्वान्न च। हरिवत्। इहानङ्णित्वे न भवतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिप

दोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणात्॥पतिःसमासएव।१।४।८।पतिशब्दःसमासएवघिसंज्ञः।पत्या।पत्ये।पत्युः२।पत्यौ।
शेषंहरिवत्।समासेतु।भूपतिना।भूपतये।कतिशब्दोनित्यंवहुवचनान्तः॥वहुगणवतुडतिसंख्या।१।१।२३।एतेसं
ख्यासंज्ञाःस्युः।डतिच।१।१।२५।डत्यन्तासंख्याषट्संज्ञास्यात्॥प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः।१।१।६१।लुक्श्लुलुप्एतैःश
ब्दैःकृतंप्रत्ययादर्शनंक्रमात्तत्तत्संज्ञंस्यात्॥षड्भ्योलुक्।७।१।२२।षड्भ्यःपरयोर्जश्शसोर्लुक्स्यात्।प्रत्ययलोपेप्रत्यय
लक्षणं।१।१।६२।प्रत्ययलुप्तेपितदाश्रितंकार्यंस्यात्।इतिजसिचेतिगुणेप्राप्ते॥नलुमताऽङ्गस्य।१।१।६३।लुक्श्लुलुप्र
तेलुमन्तः।लुमताशब्देनलुप्तेतन्निमित्तमङ्गकार्यंनस्यात्।कति२।कतिभिः।कतिभ्यः२।कतीनां।कतिषु।अस्मद्युष्मद्षष
ट्संज्ञास्त्रिषुसरूपाः।त्रिशब्दोनित्यंवहुवचनान्तः।त्रयः।त्रीन्।त्रिभिः।त्रिभ्यः२।त्रेस्त्रयः।७।१।५३।त्रिशब्दस्यत्रयादेशःस्याद

मि। त्रयाणां। परमत्रयाणां। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणां। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणां। त्रिषु। द्विशब्दो द्विवचनान्तः॥ त्यदा
दीनामः।७।२।१०२। एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः। द्वौ २। द्वाभ्यां ३। द्वयोः २। द्विपर्यन्तानामिति किं
भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्। सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वी। द्वयः। द्वावति
क्रान्तोऽतिद्विः हरिवत्। प्राधान्ये तु परमद्वौ। इत्यादि। औडुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमाः। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्त
व्यः॥ ॥बाह्वादीञोपवादः। औडुलोमिं। औडुलोमी। उडुलोमान्॥ ॥इतीदन्ताः॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ ई
प्रत्ययः कित्। वातं प्रमिमीत इति वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। अमि पूर्वः। वातप्रमीम्। वा
तप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्यां ३। वातप्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः २। वातप्रम्यां। दीर्घत्वान्न नुट्। ङेरां सव

सि॰प्र॰
३०

र्गो दीर्घः। वातप्रमीः। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः। यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः। यापोः किद्द्वे चेति ई प्रत्ययः
क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः। वातप्रम्यं। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण्। प्रधीव
त्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी। दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः॥ यू स्त्र्याख्यौ नदी। १।४।३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ न
दीसंज्ञौ स्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च। पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः।७।३।१०७। अम्बा
र्थानां नद्यन्तानाञ्च ह्रस्वः संबुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। शसि बहुश्रेयसीन्॥ आण्नद्याः। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात्। आटश्च ३।१।९०
६।१।९०। आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। नद्यन्तात्परत्वान्नुट्। बहुश्रेयसीनां॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः
।७।३।११६। नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात्। इह परत्वादाटा नुड् बाध्यते। बहुश्रेयस्यां। शेषं प्रत्ययान्तवातप्रमीवत्। अ

सु॰

अ॰पु॰
रामः
३०

ङ्यन्तत्वान्नसुलोपः। अतिलक्ष्मीः। शेषंवहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी। क्यजन्तादाचार
क्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप्। हल्ङ्याविति सुलोपः॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ। ६।४।७७। श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्त
धातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः। आन्तरतम्यादेरियङ् ओरुवङ्। इतीयङि प्राप्ते॥ एर
नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। ६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यणस्या
दजादौ प्रत्यये परे। इति यण्। कुमार्यौ। कुमार्यः। हे कुमारि। अमिशसि च। कुमार्यं। कुमार्यः। कुमार्या। कुमार्यै। कुमार्याः। कु
मारीणां। कुमार्यां। कुमार्योः। प्रधीः। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यं। प्रध्यः। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्।
उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यं। ङेराम्। उन्न्यां। एवं ग्रामणीः। अनेकाचः किं। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्। नियं।

सि·पू·
३१

नियः। ङेराम्। नियां। असंयोगपूर्वस्य किं। सुश्रियौ। यवक्रियौ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते। ।शुद्धधियौ। परमधियौ। कथन्तर्हि दुर्धियौ वृश्चिकभिय इत्यादि। उच्यते। दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा। वृश्चिकशब्दस्य ङसिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितं। वृश्चिकसंवन्धिनी भी वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा॥ न भूसुधियोः।६।४।८५। एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधिय इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयल्लोपौ। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते। क्वौ लुप्तन्न स्थानिवत्। एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ् णित्वे। सखा। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते। ततोपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्त्तते। सखायं। सखायौ। शसि यण्। सख्युः। सह खेन वर्त्तत इति सखः। तमिच्छतीति सखीः। सुखमिच्छतीति सुखीः

सु·

अ·पु·
राम्ः
३१

सुतमिच्छतीतिसुतीः।सख्यौ।सुख्यौ।सुत्यौ।ख्यत्यादितिदीर्घस्यापिग्रहणादुकारः।सख्युः।सुख्युः।सुत्युः।लूनमिच्छतीतिलूनीः।क्षाममिच्छतीतिक्षामीः।प्रस्तीममिच्छतीतिप्रस्तीमीः।एषांङसिङसोर्यण्।नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात्ख्यत्यादित्युत्वं।लून्युः।क्षाम्युः।प्रस्तीम्युः।शुष्कीयतेशुष्कीः।पक्वीः।इयङ्।शुष्कियौ।शुष्कियः।ङसिङसोःशुष्कियइत्यादि॥ ॥

इतीदन्ताः॥ ॥शंभुर्हरिवत्।एवंविष्णुमायुभान्वादयः॥तृज्वत्क्रोष्टुः।७।१।९५।क्रोष्टुस्तृजन्तेनतुल्यंवर्त्ततेअसंबुद्धौसर्वनामस्थानेपरेक्रोष्टुशब्दस्थानेक्रोष्टृप्रयोक्तव्यइत्यर्थः।ऋतोङिसर्वनामस्थानयोः।७।३।११०।ङौसर्वनामस्थानेचपरेऋदन्ताङ्गस्यगुणस्स्यात्।इतिप्राप्ते॥ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसाञ्च।७।१।९४।ऋदन्तानामुशनसादीनाञ्चाऽनङ्स्यादसंबुद्धौसौपरे॥अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां।६।४।११।अवादीनामुपधाया

दीर्घस्यादसंबुद्धौसर्वनामस्थानेपरे।नप्त्रादिग्रहणंव्युत्पत्तिपक्षेनियमार्थम्।तेनपितृभ्रातृप्रभृतीनान्न।उद्गातृशब्दस्यभवत्ये
वासमर्थसूत्रेउद्गातारइतिभाष्यप्रयोगात्।क्रोष्टा।क्रोष्टारौ।क्रोष्टारः।क्रोष्टारं।क्रोष्टारौ।क्रोष्टून्।विभाषातृतीयादिष्वचि
।७।१।९७।अजादिषुतृतीयादिषुक्रोष्टुर्वातृज्वत्।क्रोष्ट्रा।क्रोष्ट्रे।।ऋतउत्।६।१।१११।ऋदन्तात्ङसिङसोरतिपरेउकारए
कादेशस्यात्।रपरत्वं।।रात्सस्य।८।२।२४।रेफात्संयोगान्तस्यसस्यैवलोपोनान्यस्य।रेफस्यविसर्गः।क्रोष्टुः।आमिपरत्वात्तृ
ज्वद्भावेप्राप्ते।नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुट्पूर्वविप्रतिषेधेन। ।क्रोष्टूनां।क्रोष्टरि।क्रोष्ट्रोः।पक्षेहलादौचशंभुवत्।। ।।
।।इत्युदन्ताः।।हूहूः।हूह्वौ।हूह्वः।हूहूं।हूह्वौ।हूहूनित्यादि।अतिचमूशब्देतुनदीकार्यम्विशेषः।शेषन्तु [illegible] वातप्रमीव
त्।हेअतिचमु।अतिचम्वै।अतिचम्वाः।अतिचमूनां।अतिचम्वां।खलपूः।।ओःसुपि।६।४।८३।धात्ववयवसंयोगपूर्वोन

भवतियउवर्णस्तदन्तोयोधातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्ययण्स्यादजादौसुपि।गतिकारकेतरपूर्वपदस्ययण्नेष्यते।
खलप्वौ।खलप्वइत्यादि।एवंसुल्वादयः।अनेकाचःकिं।लूः।लुवौ।लुवः।धात्ववयवेतिकिं।उल्लूः।उल्लुवौ।उल्लुवः।असंयोगपूर्वस
किं।कटप्रुवौ।कटप्रुवः।गतीत्यादिकिं।परमलुवौ।सुपिकिं।लुलुवतुः।स्वभूः॥नभूसुधियोः।स्वभुवौ।स्वभुवः।वर्षाभ्वश्च।६।४।८४।
अस्योवर्णस्ययण्स्यादचिसुपि।वर्षाभ्वौ।वर्षाभ्वः।दृंभतीतिदृम्भूः।अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण
कुत्यादितः।दृंभ्वौ।दृंभ्वः।दृंभ्वं।दृंभ्वौ।दृंभून्।शेषंहूहूवत्।दृन्नितिनान्तोहिंसार्थेऽव्ययेभुवःक्विप्।दृन्भूः।दृन्करःपुनःपूर्वस्यभु
वोयण्वक्तव्यः। ।दृन्भ्वं।दृन्भ्वः।इत्यादि।खलपूवत्।करभ्वं।करभ्वः।दीर्घपाठेतुकरएवकारः।स्वार्थिकःप्रज्ञाद्यण्।का
रभ्वौ।कारभ्वः।पुनर्भूर्यौगिकःपुंसि।पुनर्भ्वावित्यादि।दृग्भूकाराभूशब्दौस्वयंभूवत्॥ ॥इत्यूदन्ताः॥धाता।हेधातः

धातारौ।धातारः॥ऋवर्णान्नस्यणत्वंवाच्यं। ।धातॄणां।इत्यादि।एवंनप्त्रादयः।उद्गातारौ।पिता।व्युत्पत्तिपक्षेपि
नप्त्रादिग्रहणस्यनियमार्थत्वान्नदीर्घः॥पितरौ।पितरः।पितरं।पितरौ।शेषंधातृवत्।एवंजामातृभ्रात्रादयः।ना।नरौ।
नरः।हेनः।नृच।६।४।६।नृइत्येतस्यनामिवादीर्घःस्यात्।नृणां।नृणां॥ ॥इतिऋदन्ताः॥कॄतॄअनयोरुत्वकरणेप्र
कृतिवदनुकरणमितिवैकल्पिकाऽतिदेशादित्वेरपरत्वे।कीः।किरौ।किरः।तीः।तिरौ।तिरः।इत्यादिगीर्वत्।इत्वाभाव
पक्षेतुऋदुशनइतिऋतोङिनित्यपरकरणादनङ्गुणौन।कॄः।क्रौ।क्रः।कॄं।क्रौ।कॄन्।क्रा।क्रे।इत्यादि॥ ॥इतिॠ
दन्ताः॥गमॢशकॢअनयोरनुकरणेऽनङ्।गमा।शका।गुणविषयेतुलपरत्वं।गमलौ।गमलः।गमलं।गमलौ।गमॄन्।
गम्ला।गम्ले।ङसिङसोश्च।ऋतउदित्युत्वेलपरत्वेसंयोगान्तस्यलोपः।गमुल्।शकुल्।इत्यादि॥ ॥इतिऌदन्ताः॥ ॥

त ३

सेः।सयौ॥सयः।स्मृतेः।स्मृतयौ।स्मृतयः॥इत्येदन्ताः॥ ॥गोतोणित्।७।१।९०।गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्।
अ·पु· गोः।गावौ।गावः॥औतोऽम्शसोः।६।१।९३।आओतइतिछेदः।ओकारादम्शसोरचिपरे आकार एकादेशः स्यात्॥
शसासाहचर्यात्सुवेवाम्गृह्यतेनेह।अचिनवं।असुनवम्।गाम्।गावौ।गाः।गवा।गवे।गोः।इत्यादि।ओतोणिद्वितिवाच्यं
। ।विहितविशेषणाच्चातेन।सुद्यौः।सुद्यावौ।ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह।हेभानो।भानवः।ङः
शंभुःस्मृतोयेनसः।स्मृतौः।स्मृतावौ।स्मृतावः।स्मृताम्।स्मृतावौ।स्मृताः।इत्यादि॥ ॥इत्योदन्ताः॥रायोहलि।७।२।८५।रै
शब्दस्याकारान्तादेशःस्याद्धलिविभक्तौ।अचिआयादेशः।राः।रायौ।रायः।रायं।रायौ।रायः।राया।राभ्यामित्यादि॥इत्यैदन्ताः॥ ॥
ग्लौः।ग्लावौ।ग्लावः।ग्लावं।ग्लावौ।ग्लावः।इत्यादि।ओतामृशसोरितीहनप्रवर्त्तते।एओच्सूत्रेणऔदौतोःसावर्ण्याभावज्ञाप

सि॰प्र॰
३४

नात्॥ ॥इत्यजन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ ॥रमा।औङआपः।७।१।१८।आवन्तादङ्गात्परस्यौङःशीस्यात्।औङित्यौकारविभक्तेःसंज्ञा
प्राचाम्।रमे।रमाः।संबुद्धौच।७।३।१०६।आपएकारःस्यात्संबुद्धौ।एङ्ह्रस्वादितिसंबुद्धिलोपः।हेरमे२हेरमाः।रमां।रमे।रमाः
स्त्रीत्वान्नत्वाभावः।आङिचापः।७।३।१०५।आङिओसिचपरेआवन्ताङ्गस्यएकारःस्यात्।रमया।रमाभ्यां।रमाभिः।याडापः।७।
३।११३।आपःपरस्यङिद्वचनस्ययाडागमःस्यात्।वृद्धिरेचि।रमायै।सवर्णदीर्घः।रमायाः।रमयोः।रमाणां।रमायां।रमयोः।रमा
सु।एवंदुर्गादयः।सर्वनाम्नःस्याड्ढ्रस्वश्च।७।३।११४।आवन्तात्सर्वनाम्नःपरस्यङितःस्याट्स्यादापश्चह्रस्वः।याटोऽपवादः।सर्वस्यै
सर्वस्याः२एकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणादामिसर्वनाम्नइतिसुट्।सर्वासां।सर्वस्यां।सर्वयोः।सर्वासु।एवंविश्वादयआवन्ताः।
विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ॥१।१।२८।अत्रसर्वनामतावास्यात्।उत्तरपूर्वस्यै।उत्तरपूर्वायै।दिङ्नामान्यन्तरालइतिप्रतिपदोक्त

सु॰

अ॰स्त्री॰
रामः
३४

स्यदिक्समासस्यग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणंस्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै । शाला
यै । वाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीन्युक्तेर्नेह । अन्तरायै । नगर्यै ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां । ७।३।११५ । आभ्यां ङितस्स्याडापश्च ह्रस्वः
। इदंसूत्रंत्यक्तुंशक्यं । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः २ । द्वितीयायाः २ । द्वितीयस्यां । द्विती
यां । शेषंरमावत् । एवन्तृतीया ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्तायेडलकास्तद्वतान्नह्रस्वः । हे अम्बाले ।
हे अम्बाडे । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमिनुटःपरत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ चरमाव
त् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावंकृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतान्त्वाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलं । यद्यपि ज
रसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य औङ आपः । आङि चापः । याडापः । ह्रस्वनद्यापः । ङेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः

एवंनस्निश्पृत्सुतथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्नभवन्ति। आआविति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्रग्रहणात्। एवंहल्ङ्यादि
सूत्रेपि आआपृङीई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेदीर्घग्रहणंप्रत्याख्येयं। नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र खट्वाश्र
यमाकारवंस्थानिवद्भावेनापृत्वमाश्रित्ययाट्स्यादितिवाच्यं। आवन्तंयदङ्गंततःपरस्ययाड्विधानात्। उपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययेन
दादिनियमात्। पद्दन्निति नासिकायानस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षेसुटिचरमावत्। निशायानिश्। निशः। निशा॥ व्रश्च
भ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषः।८।२।३६। व्रश्चादीनांसप्तानांछशान्तयोश्चषकारोऽन्तादेशःस्याज्झलिपदान्तेच। षस्यज
श्त्वेनडकारः। निड्भ्यां। निड्भिः। सुपिड्ःसीतिपक्षेधुट्। चर्त्वम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वयोर्द्वितीयाइतिट तयोष्टुत्वेन। नपदान्ता
ट्टोरितिनष्टुत्वं। निट्त्सु। निट्सु॥ षढोःकःसि।८।२।४१। षस्यढस्यचककारःस्यात्सकारेपरे। इतितुनभवति। जश्त्वंप्रत्ययसि

द्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्यां । निज्भिः । ज
श्त्वं श्चुत्वं चर्त्वं । निच्शु । चोःकुरिति कुत्वं न भवति । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वा वाच्याः ॥ ॥
शसादौ वा । पृतः । पृता । पृद्भ्यां । पक्षे सुष्टिवरमावत् । गोपाविश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः ।
नात्वन्न । मत्या । ङिति ह्रस्वश्च ॥ १।४।६ ॥ इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रि
यां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । आण्नद्याः । मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः । नदीत्वपक्षे औदिति ङेरामि प्राप्ते ॥ इदुद्भ्यां । ७।३।१७ । नदी
संज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे अच्च घेः । मत्यां । मतौ । एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।
७।२।९९ । स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥ अचि र ऋतः । ७।२।१०० । तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः

त्रि

सि॰कौ॰ स्यादचि। गुणादीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः२। तिसृभिः। तिसृभ्यः२। आमि नुमचिरेति नुट्॥ न तिसृचतसृ। ६।४।४। एतयो त्रु॰
३८ र्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणां। तिसृषु। स्त्रियामिति चतुरोर्विशेष्यमाणान्नेह। प्रियस्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः। इत्यादि त्रि
मतिवत्। आमि प्रियत्रयाणामिति विशेषः। प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु। प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रिय
तिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्यलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। न लुमतेति
निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ। रादेशात्पूर्वं विप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमा अ॰स्त्री॰
णपुंवद्भावविकल्पात्पर्याये णानुमूरभावौ। प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा। इत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे२। द्वाभ्यां३। द्वयोः२। गौ रामः
री। गौर्यौ। गौर्यः। नदीकार्यं। हे गौरि। गौर्यै इत्यादि॥ एवं वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणा ३८

दनङि । सि । षड्भावेच प्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणां । सखी । सख्यौ । सख्यः इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । ल
क्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवन्तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्रि । स्त्रियाः ६।४।७९ । स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥ वाम्श
सोः ६।४।८० । अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियं । स्त्रीं । स्त्रियौ । स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्री
णां । स्त्रियां । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ॥ गुणनाभावोत्वगुङ्ङिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीवे नुमा च स्त्री
शब्दस्येयङित्यवधार्य्यतां ॥ १ ॥ जसि च । अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रयः । वाम्शसोः । अतिस्त्रिं । अतिस्त्रियं । अति
स्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेर्ङिति । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीणां । अच्च घेः । अतिस्त्रौ । ओसो
कारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्ज्जने ॥ क्लीवे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अ

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री १।४।४ इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियौ। श्रियै श्रिये
श्रियाः। श्रियः।४
तिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणो। ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणाद्गुणस्याभावात्पक्षे प्राग्वद्रूपं। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः २।
अतिस्त्रिणोः। अतिस्त्रियोरित्यादि। स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत्। शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो वि
अ ३ कल्पः। स्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः। तत्संबन्धस्यैव चानुवृत्तेः। दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य। अतिस्त्रिये।
अतिस्त्रियै। अतिस्त्रियाः २। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रियां। अतिस्त्रौ। श्रीः श्रियौ। श्रियः।। वामि। १।४।५। इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ
यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणां। श्रियां। श्रियि। श्रियां। प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपं। पदान्तरं वि
नापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात्। लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते पुंवद्रूपं। प्रकृष्टा धीरिति वि
ग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च। प्रध्यं· प्रध्य इति विशेषः। सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीश्रीवत्।

मतान्तरेपुंवत्।सुष्ठुधीरितिविग्रहेतुश्रीवदेव।ग्रामणीःपुंवत्।ग्रामनयनस्यौत्सर्गतःपुंधर्मतयापदान्तरंविना स्त्रियामप्रवृत्तेः।एवंखलप्वादेरपिपुंधर्मत्वमौत्सर्गिकंबोध्यं।धेनुर्मतिवत्॥स्त्रियाञ्च।७।१।९६।स्त्रीवाचीक्रोष्टुशब्दस्तृज्जन्तवद्रूपंलभते॥ऋन्नेभ्योङीप्।४।१।५।ऋदन्तेभ्योनान्तेभ्यश्चस्त्रियांङीप्स्यात्।क्रोष्ट्री।क्रोष्ट्र्यौ।क्रोष्ट्र्यः।वधूर्गौरीवत्।भ्रूःश्रीवत्।हेसुभ्रूः।कथन्तर्हिं·हापितःक्वासिहेसुभ्रुइतिभट्टिः।प्रमादएवायमितिबहवः।खलपूःपुंवत्।पुनर्भूः।दृन्करेतियणाउवङोबाधनान्नेयङुवङितिनिषेधोन।हेपुनर्भु।पुनर्भ्वं।पुनर्भ्वौ।पुनर्भ्वः॥एकाजुत्तरदेणः॥।८।४।१२।एकाजुत्तरपदंयस्यतस्मिन्समासेपूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यप्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्यनस्यनित्यंणत्वंस्यात्।आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वेसिद्धेपुनर्णग्रहणंस्पष्टार्थम्।यणांबाधित्वापरत्वान्नुट्।पुनर्भूणां।वर्षाभूः।भेकजातौनित्य

सि·पू·
३८

स्त्रीत्वाभावात्।हेवर्षाभूः।कैयटमते।मतान्तरेतु हेवर्षाभु।पुनर्नवायान्तु हेवर्षाभु।भेक्यांपुनर्न्नवायांस्त्रीवर्षाभूर्दर्दुरेपुमानितियादवः।वर्षाभ्वश्च।वर्षाभ्वौ।वर्षाभ्वः।स्वयंभूःपुन्वत्॥नषट्स्वस्रादिभ्यः।४।१।१०।षट्संज्ञकेभ्यःस्वस्रादिभ्यश्चङीप्टापौनस्तः॥स्वसातिस्रश्चतस्रश्चननन्दादुहितातथा।यातामातेतिसप्तैतेस्वस्रादयउदाहृताः॥१॥अप्तृन्नितिदीर्घः।स्वसा।स्वसारौ।स्वसारः।मातापितृवत्।शसिमातॄः।द्यौर्गोवत्।राःपुंवत्।नौर्ग्लौवत्॥ ॥इत्यजन्ताःस्त्रीलिङ्गाः॥ ॥अतोऽम्।७।१।२४।अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम्स्यात्।अमिपूर्वः।ज्ञानं।एङ्ह्रस्वादितिहल्मात्रलोपः।हेज्ञान॥नपुंसकाच्च।७।१।१९।क्लीबात्परस्यौङःशीस्यात्।भसंज्ञायां॥यस्येतिच।६।४।१४८।भस्येवर्णावर्णयोर्लोपःस्यादीकारेतद्धितेचपरे।इत्यकारलोपेप्राप्ते।औङःश्यांप्रतिषेधोवक्तव्यः। ।ज्ञाने॥जश्शसोःशिः।७।१।२०।क्लीबादनयोःशिःस्यात्

सु·
अन·
रामः
३८

शिसर्वनामस्थानं।१।१।४२।शिइत्येतदुक्तसंज्ञंस्यात्॥नपुंसकस्यझलचः।७।१।७२।झलन्तस्याजन्तस्यचक्लीवस्य
नुमागमःस्यात्सर्वनामस्थानेपरे।उपधादीर्घः।ज्ञानानि।पुनस्तद्वत्।शेषंराँवत्।एवन्धनवनफलादयः॥अद्ड्डतरा
दिभ्यःपञ्चभ्यः॥७।१।२५।एभ्यःक्लीवेभ्यःस्वमोरद्ड्डादेशःस्यात्।टेः।६।४।१४३।डितिपरेभस्यटेर्लोपःस्यात्।वावसाने
कतरत्।कतरद्।कतरे।कतराणि।भस्येतिकिं।पञ्चमःटेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरितिपूर्वसवर्णादीर्घएङ्ह्रस्वादितिसंबुद्धि
लोपश्चनभवति।हेकतरत्।पुनस्तद्वत्।शेषंपुंवत्।कतमत्।इतरत्।अन्यत्।अन्यतरत्।अन्यतमशब्दस्यतुअन्यतममि
त्येव।एकतरात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। ।एकतरं।सोरमादेशेकृतेसन्निपातपरिभाषयानरजरस्।अजरं।अजरसी।अ
जरे।परत्वाज्जरसिकृतेझलन्तत्वान्नुम्॥सान्तमहतःसंयोगस्य।६।४।१०।सान्तसंयोगस्यमहतश्चयोनकारस्तस्योपधायादी

सि·कौ·
३९

र्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि। अजराणि। अमिलुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस्। ततः सन्निपा
तपरिभाषया न लुक्। अजरसं। अजरं। अजरसी। अजरे। अजरांसि। अजराणि। शेषं पुम्वत्। पद्दन्निति हृदयोदकास्यानां
हृद् उदन् आसन्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना। उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मां
सि। मांसा। मांभ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तं। अत एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतं॥
अयस्मयादित्वेन भत्वात् संयोगान्तलोपो न। पद्दन्नित्यत्र [illegible] छन्दसीत्यनुवृत्त्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यं॥ ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य।१।२।४७। क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपं ज्ञानवत्। श्रीपाय। अत्र सन्निपातपरिभाषया आ
तो धातोरित्याकारलोपो न॥ स्वमोर्नपुंसकात्।७।१।२३। क्लीबादङ्गात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि॥ इकोऽचि विभक्तौ।७।१।७३

ऊ·

यद्यपि २

वर्त्तितं हतो। तथाप्यपो भीत्यत्र मासश्छन्दसीति
वार्त्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यात् लोकेपि कैयटो [illegible]

अ·न
रामः
३९

इगन्तस्यक्लीवस्यनुमागमःस्यादचिविभक्तौ।वारिणी।वारीणि।नलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वात्पक्षेसंबुद्धिनिमित्तोगुणः हेवारि।हेवारे।आङोना।वारिणा।घेर्ङितीतिगुणेप्राप्ते।वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्योनुम्पूर्वविप्रतिषेधेन॥ ॥वारिणे वारिणः।वारिणोः।नुमचिरेतिनुट्।नामीतिदीर्घः।वारीणां।वारिणि।वारिणोः।हलादौहरिवत्॥तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्गालवस्य।७।१।७४।प्रवृत्तिनिमित्तैक्येभाषितपुंस्कमिगन्तंक्लीवंपुंवद्वास्याट्टादावचि।अनादये।अनादिनेइत्यादिशेषंवारिवत्।पीलुर्वृक्षस्तत्फलंपीलुतस्मैपीलुने।अत्रनपुंवत्।प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्।अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः॥७।१।७५।एषामनङ्स्याट्टादावचिसचोदात्तः।अल्लोपोनः।दध्ना।दध्ने।दध्नः।दध्नोः२।दध्नां।दध्नि।दधनि।शेषंवारिवत्।एवमस्थिसक्थ्यक्षि।तदन्तस्याप्यनङ्।अतिदध्ना।सुधि।सुधिनी।सुधीनि।हेसुधे।हेसु

सि॰पू॰
४०

धि।सुधिया।सुधिना।सुधियां।सुधीनां।प्रध्या।प्रधिना।मधु।मधुनी।मधूनि।हे मधो।हे मधु।एवमन्वादयः।सानुशब्दस्य स्नुर्वा स्नूनि।सानूनि।प्रियक्रोष्टु।प्रियक्रोष्टुनी।तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्।प्रियक्रोष्टूनि।टादौ तृज्वत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा।प्रियक्रोष्टुना।प्रियक्रोष्ट्रे।प्रियक्रोष्टवे।अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव।प्रियक्रोष्टुना।प्रियक्रोष्टुने।नुमचिरेति नुट्।प्रियक्रोष्टूनां।सुलु।सुलुनी।सुलूनि।पुनस्तद्वत्।सुलुना।सुल्वा।धातृ।धातृणी।धातॄणि।हे धातः।हे धातृ।धात्रा।धातृणा।एवं ज्ञातृकर्त्रादयः॥एच इग्घ्रस्वादेशे।१।१।४८।आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात्।प्रद्यु।प्रद्युनी।प्रद्यूनि।प्रद्युनेत्यादि।इह न पुंवत्।यदिगन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्।एवमग्रेपि।प्ररि।प्ररिणी।प्ररीणि।प्ररिणा।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रायो हलीत्यात्वं।प्राभ्यां।प्राभिः।नुमचिरेति नुट्यात्वे प्रराणामिति माधवः।वस्तु

सु॰

अ॰न
रामः
४०

वस्तुसन्निपातपरिभाषयानुय्यात्वन्न। नामीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यत इत्युक्तं। प्ररीणां। सुनु। सुनुनी।
सुनूनि। सुनुना। सुनुने। इत्यादि॥ ॥इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः॥ ॥हो ढः। ८।२।३१। हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च। ह्
ल्ङ्याविति सुलोपः। पदान्तत्वाद्धस्य ढः। जश्त्वचर्त्वे। लिट्। लिड्। लिहौ। लिहः। लिहं। लिहौ। लिहः। लिहा। लिड्भ्यां। लिट्
सु। लिट्त्सु॥ दादेर्धातोर्घः। ८।२।३२। उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च। उपदेशे किं। अधोगित्यत्र यथा स्यात्।
दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिह्यति। ततः क्विपि दामलिट्। अत्र माभूत्॥ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८।२।३७
धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एकाचो धातोरिति सामाना
धिकरण्येनान्वयेन इह न स्यात्। गर्दभमाचष्टे गर्दभयति। ततः क्विपि णिलोपः। गर्द्भ्प्। झलीति निवृत्तं। स्ध्वोर्ग्रहणासाम

र्थात्तेनेह्न।दुग्धं।दोग्धा।व्यपदेशिवद्भावेनधात्ववयवत्वाज्झष्भावः।जश्त्वचर्त्वे।धुक्।धुग्।दुहौ।दुहः।षत्वचर्त्वे।धुक्षु।वा
द्रुहमुहष्णुहष्णिहां।८।२।३३।एषांहस्यवाघःस्याज्झलिपदान्तेचापक्षेढः।ध्रुक्।ध्रुग्।ध्रुट्।ध्रुड्।द्रुहौ।द्रुहः।ध्रुग्भ्यां।ध्रुड्भ्यां।
ध्रुक्षु।ध्रुट्सु।ध्रुट्त्सु।एवंमुहष्णुहष्णिहां॥इग्यणःसंप्रसारणं।१।१।४५।यणःस्थानेप्रयुज्यमानोयइक्ससम्प्रसारण
संज्ञःस्यात्।वाहऊठ्।६।४।१३२।भस्यवाहःसम्प्रसारणमूठ्स्यात्।सम्प्रसारणाच्च।६।१।१०८।सम्प्रसारणादचिपूर्वरूप
मेकादेशःस्यात्।एत्येधत्यूठ्सु।विश्वौहः।विश्वौहेत्यादि।छन्दस्येवण्विरितिपक्षेणिजन्ताद्विच्॥चतुरनडुहोरामुदात्तः।
।७।१।९८।अनयोराम्स्यात्सर्वनामस्थानेपरेसचोदात्तः॥सावनडुहः।७।१।८२।अस्यनुम्स्यात्सौपरे।आदित्यधिकारा
दवर्णात्परोयंनुम्।अतोविशेषविहितेनापिनुमाऽऽम्नबाध्यते।आमाचनुम्नबाध्यते।सोर्लोपः।नुम्विधिसामर्थ्याद्वस्य

स्रंस्वितिदत्वन्न।संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न।अनड्वान्॥अम्संबुद्धौ।७।१।९९।चतुरनडुहोरम्स्यात्संबुद्धौ।आ
मोऽपवादः।हे अनड्वन्।अनड्वाहौ।अनड्वाहः।अनडुहः।अनडुहा॥वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहान्दः।८।२।७२।सान्तवस्वन्तस्य
स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते।अनडुद्भ्यामित्यादि।सान्तेति किं।विद्वान्।पदान्त इति किं।स्रस्तं।ध्वस्तं॥सहेः साडः सः।८।३।
५६।साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः।तुराषाट्।तुराषाड्।तुरासाहौ।तुरासाहः।तुराषाड्भ्यामित्यादि।तुरं सहते इत्य
र्थे छन्दसि सह इति ण्विः।लोके तु साहयतेः क्विप्।अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः।दिव औत्।७।१।८४।दिविति प्रातिपदि
कस्यौत्स्यात्सौ परे।अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्यादिलोपो न।सुद्यौः।सुदिवौ।सुदिवं।सुदिवं।सुदिवौ।दिव उत्।
।६।१।१३१।दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते।सुद्युभ्यां।सुद्युभिः।चत्वारः।चतुरः।चतुर्भिः।चतुर्भ्यः।षट्चतुर्भ्यश्च।७।१।५५।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामोनुडागमस्यात्।णत्वं द्वित्वञ्च।चतुर्ण्णाम्॥रोःसुपि।८।३।१६।सप्तमीबहुवचनेरोरेवविसर्जनीयोनान्यरेफस्य।षत्वं।षस्यद्वित्वेप्राप्ते॥शरोऽचि।८।४।४९।अचिपरेशरोनद्वेस्तः।चतुर्षु।प्रियचत्वाः।हेप्रियचत्वः।प्रियचत्वारौ।गौणत्वेतुनुण्नलभ्यते।प्रियचतुरां।प्राधान्येतुस्यादेव।परमचतुर्ण्णाम्।कमलङ्कमलाम्बाआचक्षाणाः।कमल्।कमलौ।कमलः।षत्वं।कमल्षु॥मोनोधातोः।८।२।६४।धातोर्मस्यनःस्यात्पदान्ते।नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपोन।प्रशाम्यतीति।प्रशान्।प्रशामौ।प्रशामः।प्रशान्भ्यामित्यादि।किमःकः।७।२।१०३।किमःकःस्याद्विभक्तौ।अकच्सहितस्याप्ययमादेशः।कःकौ।के।कं।कौ।कान्।इत्यादिसर्ववत्॥इदमोमः।७।२।१०८।इदमोमस्यमःस्यात्सौपरे।त्यदाद्यत्वापवादः।इदोऽय्पुंसि।७।२।१११।इदमइदःस्थानेऽय्स्यात्सौपुंसि।सोर्लोपः।अयं।त्यदाद्यत्वंपररूपत्वञ्च॥दश्च।७।२।१०९।इदमोदस्यमःस्याद्विभक्तौ।इमौ।इमे।त्यदादेःसम्बोधनंनास्तीत्यु

त्सर्गः॥ अनाप्यकः।७।२।११२। अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ। आविति भा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। हलि लोपः।७।२।११३। अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे॥ आद्यन्तवदेकस्मिन्।१।१।२१। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात्। आभ्यां॥ नेदमदसोरकोः।७।१।११। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात्। एत्वं। एभिः। अत्वं नित्यत्वात् ङे स्मैपश्चाद्धलिलोपः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। अस्मात्। आभ्यां। एभ्यः। अस्य। अनयोः। एषां। भस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु। अयकं। इमकौ। इमके। इमकं। इमकौ। इमकान्। इमकेन। इमकाभ्यां। इमकैः॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ।२।४।३२। अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश आदेशः स्यात्तृतीयादौ। अश्वचनं साकच्कार्थं। द्वितीयाटौस्स्वेनः।२।४।३४। द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्त

सुगणट्सु

सि·पू· स्यकार्यान्तरंविधातुंपुनरुपादानमन्वादेशः।यथाऽनेनव्याकरणमधीतं।एनंछन्दोऽध्यापयेति।अनयोःपवित्रंकुलं।एनयोः ति·
४३ प्रभूतंस्वमिति।एनं।एनौ।एनान्।एनेन।एनयोः।एनयोः।गणयतेर्विच्।सुगण्।सुगणौ।सुगणः।सुगणट्सु।सुगणर सुङ्कि
पु॥अनुनासिकस्यक्विझलोरितिदीर्घः।सुगाण्।सुगाणौ।सुगाणः।सुगाण्सु।सुगाणट्सु।परत्वादुपधादीर्घः।हल्ङ्याबि
सु तिलोपः।ततोनलोपः।राजा।नङिसम्बुद्ध्योः।८।२।८।नस्यलोपोनस्यात्ङौसम्बुद्धौच।हेराजन्।ङौतुछन्दस्युदाहरणं।सुपांसुलुगि
तिङेर्लुक्।निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणं।परमेव्योमन्।ङावुत्तरपदेप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ॥चर्मणितिलाअस्यचर्मतिलः ह·पु·
राजानौ·२ ब्रह्मनिष्ठः।राजानः।राजानं।राजानौ।अल्लोपोनः।श्चुत्वं।नचाल्लोपःस्थानिवत्।पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात्।नापिबहिरङ्गतयाऽ एमः
सिद्धः।यथोद्देशपक्षेषाष्ठीपरिभाषांप्रतिश्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेपरिभाषाया अप्रवृत्तेः।ज्ञाज्ञोर्ज्ञः।राज्ञः।राज्ञा।नलोपः ४३

सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिसुकृति।८।२।२।सुब्विधौस्वरविधौसंज्ञाविधौकृतितुग्विधौचनलोपोऽसिद्धोनान्यत्र।राजाश्वइत्यादौ
ना।इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वञ्चन।राजभिः।राज्ञे।राजभ्यां।राजभ्यः।राज्ञः।राज्ञोः।राज्ञि।राजनि।प्रतिदीव्यतीतिप्रतिदिवा।
प्रतिदिवानौ।प्रतिदिवानः।अस्यभविषयेऽल्लोपेकृते॥हलिच।८।२।७७।रिफवकारान्तस्यधातोरुपधायाइकोदीर्घःस्याद्धलि
नचाल्लोपस्यस्थानिवत्त्वंदीर्घविधौतन्निषेधात्।वहिरङ्गपरिभाषातूक्तन्यायेननप्रवर्त्तते।प्रतिदीव्नः।प्रतिदीव्नेत्यादि।यज्वा।
यज्वानौ।यज्वानः।नसंयोगाद्वमान्तात्।६।४।१३७।वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्यलोपोनस्यात्॥यज्वनः।यज्व
ना।यज्वभ्यामित्यादि।ब्रह्मणः।ब्रह्मणा।ब्रह्मभ्यामित्यादि॥इन्हन्पूषार्यम्णांशौ।६।४।१२।एषांशावेवोपधायादीर्घोनान्य
त्र।इतिनिषेधेप्राप्ते।सौच।६।४।१३।इन्नादीनामुपधायादीर्घःस्यादसम्बुद्धौसौपरे।वृत्रहा।हेवृत्रहन्।एकाजुत्तरपदेणः।इति

णत्वं। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणौ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु।७।३।५४। ञिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं
स्यात्॥ हन्तेः।८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहणणत्॥ अत्पूर्वस्य।८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य ण
त्वं नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायमबाधित्वास्यैकाजुत्तरपदेति णत्वमपि निवर्त्तते। न
कारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादह्लोपो न स्यादिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं॥
तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धं। एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्य्यमन्पूषन्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव
अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनात्। अर्य्यमणा। अर्य्यमणौ। पूषणा। पूषणौ। म
घवा बहुलं।६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः।७।१।७०। अधातो

ने

तृगितो न लोपिनोऽन्त्वेतश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घकर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्या
सिद्धत्वन्न भवति। वहुलग्रहणात्। तथा च॥ श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशव्दान्मतुपा च भाषायामपि शव्दद्वयसिद्धिमाश्रि
त्येतत्सूत्रप्रत्याख्यातमाकरे॥ हविर्जक्षिति निश्शङ्को मखेषु मघवानसाविति भट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। म
घवन्तं। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाभावे। मघवा। छन्दसि वनिपौ चेति वनिवन्तं मध्योदात्तं छन्द
स्येव। अन्तोदात्तन्तु लोकेपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते। ६।४।१३३। अन्नन्तानां भ
संज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात्। सम्प्रसारणाच्च। आद्गुणः। मघोनः। अन्नन्तानां किं। मघवतः। मघवता। स्त्रियां
मघवती। अतद्धिते किं॥ माघवनं। मघोना। मघवभ्यामित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्शव्दे वस्योत्वे कृते॥ न

सम्प्रसारणेसम्प्रसारणं।६।१।३७।सम्प्रसारणेपरतःपूर्वस्ययणःसम्प्रसारणंनस्यात्।इतियकारस्यनेत्वं।अतएवज्ञाप
कादन्त्यस्ययणःपूर्वंसम्प्रसारणं।यूनः।यूना।युवभ्यामित्यादि।अर्वा।हेअर्वन्।अर्वणस्त्रसावनञः।६।४।१२७।नञारहि
तस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्यतृइत्यन्तादेशःस्यान्नतुसौ।उगित्वान्नुम्।अर्वन्तौ।अर्वन्तः।अर्वन्तं।अर्वन्तौ।अर्वतः।अर्वता।अर्व
द्भ्यामित्यादि।अनञःकिं।अनर्वायज्ववत्।पथिमथ्यृभुक्षामात्।७।१।८५।एषामाकारोऽन्तादेशःस्यात्सौपरे।आआदिति
प्रश्लेषेणशुद्धायाएवव्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः॥इतोऽत्सर्वनामस्थाने।७।१।८६।पथ्यादेरिकारस्याकारःस्यात्सर्वना
मस्थानेपरे॥थोन्थः।७।१।८७।पथिमथोस्थस्यन्थादेशःस्यात्सर्वनामस्थानेपरे।पन्थाः।पन्थानौ।पन्थानः।पन्थानं।पन्था
नौ॥भस्यटेर्लोपः।७।१।८८।भसंज्ञकस्यपथ्यादेष्टेर्लोपःस्यात्।पथः।पथा।पथिभ्यामित्यादि।एवंमन्थाः।ऋभुक्षाः।स्त्रि

यांनान्तलक्षणोङीपिभत्वाट्टिलोपः।सुपथीनगरी।अनृभुक्षीसेना।भात्वंनपुंसकेनभवति।नलुमतेतिप्रत्ययलक्षण
निषेधात्।सुपथिवनम्॥संबुद्धौनपुंसकानांनलोपोवावाच्यः॥ ॥हेसुपथिन्।हेसुपथि॥नलोपःसुप्स्वरेतिनलो
पस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्यगुणोन।द्विवचनेभत्वाट्टिलोपः।सुपथी।शोःसर्वनामस्थानत्वात्।सुपन्थानि।पुनरपि।सुपथि।सु
पथी।सुपन्थानि।सुपथा।सुपथे।सुपथिभ्यामित्यादि॥ष्णान्ताषट्।१।१।२४।षान्तानान्ताचसंख्याषट्संज्ञास्यात्।ष
ड्भ्योलुक्।पञ्च२।संख्याकिं।विप्रुषः।पामानः।शतानिसहस्राणीत्यत्रसन्निपातपरिभाषयानलुक्।सर्वनामस्था
नसन्निपातेनकृतस्यनुमस्तदभिघातकत्वात्।पञ्चभिः।पञ्चभ्यः।षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट्॥नोपधायाः।६।४।७।नान्तस्यो
पधायादीर्घःस्यान्नामिपरे।नलोपः।पञ्चानां।पञ्चसु।परमपञ्चानां।गौणत्वेतुनलुक्नुटौ।प्रियपञ्चा।प्रियपञ्चानौ

सि·पू·
४८

जाम्

प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्चँ। एवं सप्तन् नवन् दशन्। अष्टन आ विभक्तौ। ७।२।८४। अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ॥ अष्टाभ्य औश्। ७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसो विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वं· अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ २। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः २। अष्टानां। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट २। इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः। इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वं। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्ना। इत्यादि। जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायां। तेन प्रियाष्टनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वं। प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः २। प्रियाष्टासु। प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हलादावत्वापरं हलि। भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। भुत्। भुद्। बुधौ

मु·
ह·पु·
रामः
४८

बुधः।बुधा।भुद्भ्यां।भुत्सु॥ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च।३।२।५९।एभ्यः क्विन् स्यात्।अलाक्षणिकम
२ पि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते।निरुपपदाद्युजेः क्विन् स्यात्·कनावितौ॥कृदतिङ्।३।१।९३।सन्निहिते धात्वधि
कातिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्॥वेरपृक्तस्य।६।१।६७।अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्।कृत्तद्धितेति प्रातिपदिक
त्वात्स्वादयः॥युजेरसमासे।७।१।७१।युजेः सर्वनामस्थाने नुम्स्यादसमासे।सुलोपः।संयोगान्तस्य लोपः।क्वि
न्प्रत्ययस्य कुः।८।२।६२।क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते।नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः।युङ्।नश्चापदा
न्तस्येति नुमोऽनुस्वारः।परसवर्णः।तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न।युञ्जौ।युञ्जः।युञ्जं।युञ्जौ।युजः।युजा।इत्यादि।अ
समासे किं।चोः कुः।८।२।३०।चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च।इति कुत्वं।क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात्।सुयुक।सु

सि·कौ·
४७

युग्।सुयुजौ।सुयुजः।युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विकारनिर्देशः।तेनेह न।युज्यते समाधत्ते इति युक्।युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी।संयोगान्तलोपः।खन्।खञ्जौ।खञ्जः।इत्यादि।व्रश्चेति षत्वं।जश्त्वचर्त्वे।राट्।राड्।राजौ।राजः।राट्सु।राट्त्सु।एवं विभ्राट्।देवेट्।देवेजौ।विश्वसृट्।इह यजिसृजोः कुत्वं नेति क्वीवे वक्ष्यते।परिमृट्।षत्वविधौ राजिसाहचर्यात्टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते।यस्तु एजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव।विभ्राक्।विभ्राग्भ्यामित्यादि॥परौ व्रजेः षः पदन्ते॥ ॥पराडुपपदे व्रजेः क्विप्स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वञ्च।परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्।परिव्राजौ।परिव्राजः।विश्वस्य वसुराटोः।६।३।१२८।विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे।विश्वं वसु यस्य विश्वावसुः।राडिति पदान्तोपलक्षणार्थं चर्त्वमविवक्षितं।विश्वाराट्।विश्वराजौ।विश्वराजः।विश्वाराड्भ्यामित्यादि।स्कोः संयोगाद्योरन्ते च।८।२।२९।प

नि·

ह·पु·
रामः
७

दान्तेझलिचपरेयःसंयोगस्तदाद्योःसकारककारयोर्लोपःस्यात्।भृट्।भृड्।सस्यश्चुत्वेनशः।तस्यजश्त्वेनजः।भृज्जौ।भृज्जः
ऋत्विगित्यादिनाऋतावुपपदेयजेःक्विन्॥क्विन्नन्तत्वात्कुत्वं।ऋत्विक्।ऋत्विग्।ऋत्विजौ।ऋत्विजः।रात्सस्येतिनियमान्न
संयोगान्तस्यलोपः।ऊर्क्।ऊर्ग्।ऊर्ज्जौ।ऊर्ज्जः।त्यदाद्यत्वंपररूपत्वञ्च॥तदोःसःसावनन्त्ययोः।७।२।१०६।त्यदादीनान्तकारद
कारयोरनन्त्ययोःसःस्यात्सौ।स्यः।त्यौ।त्ये।त्यं।त्यौ।त्यान्।सः।तौ।ते।परमसः।परमतौ।परमते।द्विपर्यन्तानामित्येव।नेह।त्वं।नच
तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेतिवाच्यं।अतित्वमितिगौणेचरितार्थत्वात्।संज्ञायांगौणत्वेचात्वसत्वेन।त्यद्।त्यदौ।त्यदः।अतित्य
द्।अतित्यदौ।अतित्यदः।यः।यौ।ये।एषः।एतौ।एते।अन्वादेशेतु।एनं।एनौ।एनान्।एनेन।एनयोः॥ङेप्रथमयोरम्।७।१।२८।
युष्मदस्मद्भ्यांपरस्यङेइत्येतस्यप्रथमाद्वितीययोश्चामादेशस्स्यात्॥मपर्यन्तस्य।७।२।९१।इत्यधिकृत्य।त्वाहौसौ।७।२।९४

सि·पू· युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्यत्वअह्इत्येतावादेशौस्तःसौपरे॥शेषेलोपः।७।२।९०।आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौपरतोयुष्मदस्मदोर यु·
४८ न्त्यस्यलोपःस्यात्।अतोगुणे।अमिपूर्वः।त्वम्।अहम्।ननुत्वंस्त्री।अहंस्त्रीइत्यत्रत्वअम्अहअम्इतिस्थिते·अमिपूर्वरूपत्वंपरम
पिबाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप्प्राप्नोति।सत्यं।अलिङ्गेयुष्मदस्मदीतेनस्त्रीत्वाभावान्नटाप्।यद्वा।शेषइतिसप्तमीस्थानिनोऽधिक
रणत्वविवक्षयातेनमपर्यन्तात्स्कन्धस्यअद्इत्यस्यलोपः सचपरोप्यन्तरङ्गेअतोगुणेकृतेप्रवर्त्तते।अदन्तत्वाभावान्नटाप्
परमत्वं।परमाहं।अतित्वं।अत्यहं॥युवावौद्विवचने।७।२।९२।द्वयोरुक्तौयुष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्ययुवावौस्तोविभक्तौ॥प्रथमाया ह·यु·
श्चद्विवचनेभाषायां।७।२।८८।इहयुष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशःस्यात्।औङीत्येवयुवदं।भाषायांकिं।युवंवस्त्राणि।युवां।आवां। रामः
मपर्यन्तस्यकिं।साकच्कस्यमाभूत्।युवकां।आवकां।त्वयामयेत्यत्रचत्व्याम्येतिमाभूत्।युवकाभ्यामावकाभ्यामितिचनसिध्येत् ४८

यूयवयौजसि॥७।२।९३॥स्पष्टं॥यूयं।वयं।परमयूयं।परमवयं।अतियूयं॥अतिवयं।इहशेषेलोपोऽन्त्यलोपइतिपक्षेजसः
शीप्राप्त।अङ्गकार्येकृतेपुनर्नाङ्गकार्यमितिनभवति।ङेप्रथमयोरित्यत्रमकारान्तरंप्रश्लिष्यअम्मान्तएवावशिष्यते।ननु
विक्रियतइतिव्याख्यानाद्वा॥त्वमावेकवचने।७।२।९७।एकवचनस्योक्तौयुष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्यत्वमौस्तोविभक्तौ॥द्वितीया
याञ्च।७।२।८७।युष्मदस्मदोराकारःस्यात्।त्वां।मां।युवां।आवां।शसोन।७।१।२९।नेत्यविभक्तिकं।युष्मदस्मद्भ्यांपरस्यशसोन
कारःस्यादमोऽपवादः।आदेःपरस्य।संयोगान्तस्यलोपः।युष्मान्।अस्मान्॥योऽचि।७।२।८९।अनयोर्यकादेशःस्यादनादेशे ए
ऽजादौपरतः।त्वया।मया॥युष्मदस्मदोरनादेशे।७।२।८६।अनयोराकारःस्यादनादेशेहलादौविभक्तौ।युवाभ्यां।आवाभ्यां
युष्माभिः।अस्माभिः॥तुभ्यमह्यौङयि।७।२।९५।अनयोर्मपर्यन्तस्यतुभ्यमह्यौस्तोङयि।अमादेशः।शेषेलोपः।तुभ्यं।मह्यं

सि·पू· परमतुभ्यं। परममह्यं। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। युवाभ्यां। आवाभ्यां॥ भ्यसोभ्यम्। ७।१।३०। भ्यसोभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आ सु·
४९ द्येशेषे लोपस्यान्त्यलोपएव। नत्वाङ्गवृत्तपरिभाषयाएत्वन्न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेपिसाधुः। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं॥ एकवचनस्य च।
७।१।३२। आभ्यांपञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात्। त्वत्। मत्। ङसेश्चेतिसुवचं। युवाभ्यां। आवाभ्यां॥ पञ्चम्या अत्। ७।१।३१। आभ्यां प
ञ्चम्याभ्यसोऽत्स्यात्। युष्मत्। अस्मत्॥ तवममौ ङसि। ७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्
।७।१।२७। तव। मम। युवयोः। आवयोः॥ साम आकम्। ७।१।३३। आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात्। भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट् ह·पु·
कनिर्देशः। युष्माकं। अस्माकं। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु॥ समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी॥ स रामः
मासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्तस्तो युवावौ त्वमावपि॥१॥ सुजस्ङेङस्सु परत आदेशास्तु सदैव ते॥ त्वाहौसू यवयौतुभ्यमह्यौतवम ४९

मावपि॥ २ ॥एतेपरत्वाद्बाधन्तेयुवावौविषयेस्वके॥त्वमावपिप्रबाधन्तेपूर्वविप्रतिषेधतः॥ ३ ॥ह्येकसंख्यस्समासा
र्थौवह्वर्थेयुष्मदस्मदी॥तयोरप्येकतार्थत्वान्नयुवावौत्वमौनच॥ ४ ॥त्वांमांवा तिक्रान्तइतिविग्रहे।अतित्वं।अत्यहं।अ
तित्वां।अतिमां।अतियूयं।अतिवयं।अतित्वां२।अतिमां२।अतित्वान्।अतिमान्।अतित्वया।अतिमया।अतित्वाभ्यां३
अतिमाभ्यां३।अतित्वाभिः।अतिमाभिः।अतितुभ्यं।अतिमह्यं।अतित्वाभ्यां।अतिमाभ्यां।अतित्वभ्यं।अतिमभ्यं।ङसिभ्यसोः
अतित्वत्२।अतिमत्२।भ्यामिप्राग्वत्।अतितव।अतिमम॥अतित्वयोः।अतिमयोः।अतित्वाकं।अतिमाकं।अतित्वयि।
अतिमयि।अतित्वयोः।अतिमयोः।अतित्वासु।अतिमासु।युवांआवांवाअतिक्रान्तइतिविग्रहे।सुजसङेङस्सुप्राग्वत्।औअ
म्औट्सुअतियुवां३अत्यावां३।अतियुवान्।अत्यावान्।अतियुवया।अत्यावया।अतियुवाभ्यां३।अत्यावाभ्यां३।अतियु

वाभिः।अत्यावाभिः।भ्यसि·अतियुवभ्यं।अत्यावभ्यं।ङसिभ्यसोः।अतियुवत्२।अत्यावत्२।ओसि।अतियुवयोः२।अत्यावयोः२।
अतियुवाकं।अत्यावाकं।अतियुवयि।अत्यावयि।अतियुवासु।अत्यावासु।युष्मान्अस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे।सुजस्
ङेङस्सु प्राग्वत्।औअम्औट्सु।अतियुष्मां३।अत्यस्मां३।अतियुष्मान्।अत्यस्मान्।अतियुष्मया।अत्यस्मया।अतियुष्माभ्यां३
अत्यस्माभ्यां३।अतियुष्माभिः।अत्यस्माभिः।भ्यसि।अतियुष्मभ्यं।अत्यस्मभ्यं।ङसिभ्यसोः।अतियुष्मत्।अत्यस्मत्।ओसि।
अतियुष्मयोः२।अत्यस्मयोः२।अतियुष्माकं।अत्यस्माकं।अतियुष्मयि।अत्यस्मयि।अतियुष्मासु।अत्यस्मासु॥पदस्य।८।
१।१६।पदात्।८।१।१७॥अनुदात्तंसर्वमपादादौ।८।१।१८।इत्यधिकृत्य॥युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ
।८।१।२०।पदात्परयोरपादादौस्थितयोरनयोःषष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौस्तस्तौचानुदात्तौ॥बहुवचनस्यवस्नसौ

।८।१।२१।उक्तविधयोरनयोःषष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोर्वस्नसौस्तः।वान्नावोरपवादः॥तेमयावेकवचनस्य।८।१।२२।उक्तवि
धयोरनयोःषष्ठीचतुर्थैकवचनान्तयोस्तेमेएतौस्तः॥त्वामौद्वितीयायाः।८।१।२३।द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामाएतौस्तः
श्रीशस्त्वाऽवतुमापीहदत्तात्तेमेपिशर्मसः॥स्वामीतेमेपिसहरिःपातुवामपिनौविभुः॥१॥सुखंवान्नौददात्वीशः
पतिर्वामपिनौहरिः।सोव्याद्वोनःशिवंवोनोदद्यात्सेव्योत्रवःसनः॥२॥पदात्परयोःकिम्।वाक्यादौमाभूत्।त्वांपातु।मां
पातु।अपादादौकिं।वेदैरशेषैःसंवेद्योऽस्मान्कृष्णःसर्वदाऽवतु।स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव।नेह।इतियुष्म
त्पुत्रोब्रवीति।इत्यस्मत्पुत्रोब्रवीति।समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः॥ ॥एकतिङ्वाक्यं।तेनेहन
ओदनंपचतवभविष्यति।इहतुस्यादेव।शालीनान्तेओदनन्दास्यामीति॥एतेवान्नावादयआदेशाअनन्वादेशेवावक्त

सि·पू· च्यः। ।अन्वादेशेतुनित्यंस्युः।धातातेभक्तोस्ति।धातातवभक्तोस्तीतिवा।तस्मैतेनमइत्येव॥नचवाहाऽहैवयुक्ते।८।१।२४।चा सु·
५१ दिपञ्चकयोगेनैतेआदेशाःस्युः।हरिस्त्वांमाञ्चरक्षतु।कथंत्वांमांवानरक्षेदित्यादि।युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयंनिषेधः।परं
परासंवन्धेतु·आदेशःस्यादेव।हरोहरिश्चमेस्वामी॥पश्यार्थैश्चानालोचने।८।१।२५।अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगेएतेआदे
शानस्युः।चेतसात्वांसमीक्षते।परंपरासंवन्धेप्ययंनिषेधः।भक्तस्तवरूपंध्यायति।आलोचनेतुभक्तस्त्वापश्यतिचक्षुषा॥
सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा।८।१।२६।विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेप्येतेआदेशावास्युः।भक्तस्त्वम ह·पु·
प्यहन्तेनहरिस्त्वांत्रायतेसमां।त्वामेतिवा॥सामन्त्रितं।२।३।४८।संवोधनेयाप्रथमातदन्तमामन्त्रितसंज्ञंस्यात्॥आमन्त्रि राम:
नं·१ तंपूर्वमविद्यमानवत्।८।१।७२।स्पष्टं।अग्नेतवदेवास्मान्पाहि।अग्नेनय।अग्नेइन्द्रवरुण।।इहयुष्मदस्मदोरादेशास्तिङन्तनिर्घ ५१

॥८।१।७४॥

तआमन्त्रितनिघातश्चन।सर्वदारक्षदेवनइत्यत्रतुदेवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेपिततःप्राचीनंरक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः।एवंइ
मंमेगङ्गेयमुनेइतिमन्त्रेयमुनइत्यादिभ्यःप्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेपिमेशब्दमेवाश्रित्यसर्वेषांनिघातः॥नामंत्रितेसमा
नाधिकरणेसामान्यवचनं।८।१।७३।विशेष्यंसमानाधिकरणेआमन्त्रितेपरेनाविद्यमानवत्स्यात्।हरेदयालोनःपाहि।अग्ने
तेजस्विन्।विभाषितंविशेषवचने॥अत्रभाष्यम्॥बहुवचनमितिवक्ष्यामीतिँ·बहुवचनान्तंविशेष्यंसमानाधिकरणेआमंत्रि
तेपरेअविद्यमानवत्स्याद्वासर्वेप्रभवः·देवाश्शरण्यायुष्मान्भजेइति·देवाःशरण्यावोभजेइति·इहान्वादेशेपिवैकल्पिकादेशः
सुपात्।सुपाद्।सुपादौ।सुपादः।सुपादं।सुपादौ॥पादःपत्।६।४।१३०।पाच्छब्दान्तंयदङ्गंभन्तदवयवस्यपाच्छब्दस्यपदादे
शःस्यात्।सुपदः।सुपदा।सुपाद्भ्यामित्यादि।अग्निंमन्थतीत्यग्निमत्।अग्निमद्।अग्निमथौ।अग्निमथः।अग्निमद्भ्यामित्यादि

ऋत्विगादिसूत्रेणाञ्चेःसुप्युपपदेक्विन्॥अनिदितांहलउपधायाःक्ङिति।६।४।२४।हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधायानस्य
लोपःस्यात्किति ङितिच।उगिदचामितिनुम्।संयोगान्तस्यलोपः।नुमोनकारस्यक्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वेनङकारः।प्राङ्।
अनुस्वारपरसवर्णौ।प्राञ्चौ।प्राञ्चः।प्राञ्चं।प्राञ्चौ॥अचः।६।४।१३८।लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्यलोपःस्यात्।चौ।६।३।१३८
लुप्ताकारनकारेञ्चतौपरेपूर्वस्याणोदीर्घःस्यात्।प्राचः।प्राचा।प्राग्भ्यामित्यादि।प्रत्यङ्।प्रत्यञ्चौ।प्रत्यञ्चः।प्रत्यञ्चं।प्रत्यञ्चौ।
अचइतिलोपस्यविषयेऽन्तरङ्गोपियण्नप्रवर्त्तते।अकृतव्यूहाइतिपरिभाषया।प्रतीचः।प्रतीचा।अमुमञ्चतीतिविग्रहे।
अदस्अञ्च्इतिस्थिते।विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये॥६।३।९२।अनयोःसर्वनाम्नश्चटेरद्रिआदेशःस्यादप्रत्ययान्तेञ्च
तौपरे।अदद्रिअञ्च्इतिस्थितेयण्॥अदसोऽसेर्दादुदोमः।८।२।८०।अदसोऽसान्तस्यदात्परस्यउदूतौस्तोदस्यमश्च।उइतिह्र

स्वदीर्घयोःसमाहारद्वंद्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वोदीर्घस्यचदीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुय
ञ्चं। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्यासिद्धत्वान्नयणा। अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येतिपरिभा
षामाश्रित्यपरस्यैवमुत्वंवदतांमते। अदमुयङ्। अःसेःसकारस्यस्थानेयस्यसःअसिरितिव्याख्यानात्। त्यदाद्यविषयेएवमुत्वं
नान्यत्रेतिपक्षे। अदद्र्यङ्। उक्तञ्च॥ अदसोऽद्रेःपृथङ्मुत्वंकेचिदिच्छन्तिलत्ववत्॥ केचिदन्त्यसदेशस्यनेत्येकेऽसेर्हिदृश्यतेइति
विष्वग्देवयोःकिं। अश्वाची। अञ्चतौकिं। विष्वग्युक्। अप्रत्ययेकिं। विष्वगञ्चनं। अप्रत्ययग्रहणाज्ज्ञापयति। अन्यत्रधातुग्रहणेत
दादिविधिरिति। तेनाऽयस्कारः। अतःकृकमीतिसः। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। शसादावचि॥ उदईत्। ६।४।१३९। उच्छब्दात्परस्य
लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्यईत्स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि॥ समःसमि। ६।३।९३। अप्रत्ययान्तेञ्चतौपरेसः

सि·पू·
५३

म्यङ्।सम्यञ्चौ।सम्यञ्चः।समीचः।समीचा॥सहस्यसध्रिः।६।३।९५।अप्रत्ययान्तेञ्चतौपरे।सध्र्यङ्।तिरसस्तिर्यलोपे।६।३।९४।अ
लुप्ताऽकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्तेपरेतिरसस्तिर्यादेशःस्यात्।तिर्यङ्।तिर्यञ्चौ।तिर्यञ्चः।तिर्यञ्चं।तिर्यञ्चौ।तिरश्चः।तिरश्चा।तिर्य
ग्भ्यामित्यादि॥नाञ्चेःपूजायां।६।४।३०।पूजार्थस्याञ्चतेरुपधायानस्यलोपोनस्यात्।अलुप्तनकारत्वान्ननुम्।प्राङ्।प्राञ्चौ।प्रा
ञ्चः।नलोपाभावादकारलोपोन।प्राञ्चः।प्राञ्चा।प्राङ्भ्यां।प्राङ्क्षु।प्राङ्षु।एवंपूजार्थेप्रत्यङ्ङादयः।क्रुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोः
अस्यऋत्विगादिनानलोपाभावोपिनिपात्यते।क्रुङ्।क्रुञ्चौ।क्रुञ्चः।क्रुङ्भ्यामित्यादि।चोःकुः।पयोमुक्।पयोमुग्।पयोमुचौ।प
योमुचः।व्रश्चेतिषत्वं।स्कोरितिसलोपः।जश्त्वचर्त्वे।सुवृट्।सुवृड्।सुवृश्चौ।सुवृश्चः।सुवृट्त्सु।सुवृट्सु।महपूजायां॥वर्त्तमाने
पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च॥ ॥एतेनिपात्यन्तेशतृवच्चैषांकार्यंस्यात्।उगित्वान्नुम्।सान्तमहतइतिदीर्घः।मह्यतेपूज्यते

सु·

ह·पु·
रामः
५३

महान्।महान्तौ।महान्तः॥हेमहन्।महता।महद्भ्यामित्यादि॥अत्वसन्तस्यचाधातोः।६।४।१४।अत्वन्तस्योपधायादीर्घः
स्याद्धातुभिन्नासन्तस्यचासंबुद्धौसौपरे।परान्नित्यच्चनुमंबाधित्वावचनसामर्थ्यादादौदीर्घः।ततोनुम्।धीमान्।धीमन्तौ।धी
मन्तः।हेधीमन्।शसादौमहद्वत्।धातोरप्यत्वन्तस्यदीर्घः।गोमन्तमिच्छतिगोमानिवाचरतीतिवाक्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा
कर्त्तरिक्विप्।उगिदचामितिसूत्रेऽञ्ग्रहणान्नियमार्थाद्धातोश्चेदुगित्कार्यंतर्ह्यञ्चतेरेवेति।तेनस्रत्·ध्वत्इत्यादौन।अधातो
रितितुअधातुभूतपूर्वस्यापिनुमर्थं।गोमान्।गोमन्तौ।गोमन्तः।इत्यादि।भातेर्डवतु॥भवान्।भवन्तौ।भवन्तः।शत्रन्तस्य।
त्वत्वन्तत्वाभावान्नदीर्घः।भवतीतिभवन्॥उभेअभ्यस्तं।६।४।५।षाष्ठद्वित्वप्रकरणेयेद्वेविहितेतेउभेसमुदितेऽभ्यस्तसंज्ञे
स्तः॥नाभ्यस्ताच्छतुः।७।१।७८।अभ्यस्तात्परस्यशतुर्नुम्नस्यात्।ददत्।ददद्।ददतौ।ददतः॥जक्षित्यादयःषट्।६।१।६।षट्

सि·पू·
५४

मु·

धातवोऽन्येजक्षितिश्चसप्तमएतेऽभ्यस्तसंज्ञाःस्युः।जक्षत्।जक्षद्।जक्षतौ।जक्षतः।एवंजाग्रत्।दरिद्रत्।शासत्।चकासत्
दीधीवेव्योर्ङित्त्वेपिछान्दसत्वाद्व्यत्ययेनपरस्मैपदम्॥दीध्यत्।वेव्यत्।गुप्।गुब्।गुपौ।गुपः।गुब्भ्यामित्यादि॥त्यदादिषुदृ
शोऽनालोचनेकञ्च।३।२।६०।त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोःकञ्स्याच्चात्क्विन्॥आसर्वनाम्नः।६।३।९१।सर्वनाम्न
आकारोन्तादेशःस्याद्दृग्दृशवतुषु।कुत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेतिषः।तस्यजश्त्वेनडः।तस्यकुत्वेनगः।तस्यचर्त्वेनपक्षेकः।तादृक
तादृग्।तादृशौ।तादृशः।षत्वापवादत्वात्कुत्वेनखकारइतिकैयटमते।हरदत्तादिमतेतुचर्त्वाभावपक्षेखएवश्रूयतेनतुगः
जश्त्वंप्रतिकुत्वस्यासिद्धत्वाद्दिगादिभ्योयदितिनिर्देशान्नासिद्धमितिबोध्यं।व्रश्चेतिषत्वं।जश्त्वचर्त्वे।विड्।विट्।विशौ।वि
शः।विशां॥नशेर्वा।८।२।६३।नशेःकवर्गोऽन्तादेशोवास्यात्पदान्ते।नक्।नग्।नट्।नड्।नशौ।नशः।नग्भ्यां।नड्भ्यामित्यादि।

ह·पु·
रामः
५४

स्पृशोऽनुदके क्विन् ।३।२।५८। अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन्प्रत्ययो
यस्माद्बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि कुत्वं । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्मादृत्विगादिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदा
त्तत्वञ्च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णाती
ति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो लुक् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न
ष्टुत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णां । षट्सु । षट्त्सु
तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णां । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषां । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वं ॥ वोरुप
धाया दीर्घ इकः ।८।२।७६। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्यां

पिपाठिषु

सि·प्र· वाशरीतिवाविसर्जनीयः॥नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि।८।३।५८।एतैःप्रत्येकंव्यवधानेपिइण्कुभ्यांपरस्यसस्यमूर्द्धन्यादेशःस्या गु·
५५ त्।ष्टुत्वेनपूर्वस्यषत्वं।पिपठीःषु।प्रत्येकमितिव्याख्यानादनेकव्यवधानेषत्वन्न।निंस्व।निंस्से।नुम्ग्रहणंनुम्स्थानिकानु
स्वारोपलक्षणार्थमितिव्याख्यानात्तेनेहन।सुहिन्सु।पुंसु।अतएवनशर्ग्रहणेनगतार्थता।रात्सस्येतिसलोपेविसर्गः।चिकीः
चिकीर्षौ।चिकीर्षः।रोःसुपीतिनियमान्नविसर्गः।चिकीर्षु।दमेर्डोस्।डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः।षत्वस्यासिद्धत्वाड्रुत्वविसर्गौ
दोः।दोषौ।दोषः।पद्दन्नितिवादोषन्।दोष्णः।दोष्णा॥दोषः।दोषा।विशप्रवेशने।सन्नन्तात्क्विप्।षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगा ह·पु·
न्तलोपः।व्रश्चेतिषः।जश्त्वचर्त्वे।विविट्।विविड्।विविक्षौ।विविक्षः।स्कोरितिकलोपः।तट्।तड्।तक्षौ।तक्षः।गोरट्।गो रामः
रड्।गोरक्षौ।गोरक्षः।तक्षिरक्षिभ्यांण्यन्ताभ्यांक्विपितुस्कोरितिनप्रवर्त्तते।णिलोपस्यस्थानिवद्भावात्।पूर्वत्रासिद्धेनस्था ५५

निवर्त्तितन्तु इहनास्ति।तस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषिद्धं।तस्मात्संयोगान्तलोपएव।तक्।तग्।गो
रक्।गोरग्।स्कोरिति कलोपंप्रति कुत्वस्यासिद्धत्वान्संयोगान्तलोपः।पिपक्।पिपग्।एवंविँक्।दिधक्।पिसग व·२
तौ।सुष्ठुपेसतीतिसुपीः।सुपिसौ।सुपिसः।सुपिसा।सुपीर्भ्यां।सुपीष्षु।सुपीःषु।एवंसुतूः।तुसखण्डने॥विद्वान्।विद्वांसौ।वि
द्वांसः।हेविद्वन्।विद्वांसं।विद्वांसौ॥वसोःसंप्रसारणं।६।४।१३१।वस्वन्तस्यभस्यसंप्रसारणंस्यात्।पूर्वरूपत्वंषत्वं।विदुषः।विँषा ८
वसुस्रंसितिदत्वं।विद्वद्भ्यामित्यादि।सेदिवान्।सेदिवांसौ।सेदिवांसः।सेदिवांसं।अन्तरङ्गोपीडागमःसंप्रसारणविषयेनप्रव
र्त्तते।अकृतव्यूहा इतिपरिभाषया।सेदुषः।सेदुषा।सेदिवद्भ्यामित्यादि।सान्तमहतइत्यत्रसान्तसंयोगोपिप्रातिपदिकस्यैवग
ह्यतेनतुधातोः।महच्छब्दसाहचर्यात्।सुष्ठुहिनस्तीतिसुहिन्।सुहिंसौ।सुहिंसः।सुहिन्भ्यां।सुहिन्सु।ध्वत्।ध्वद्।ध्वसौ।ध्व

सः।ध्वद्भ्यां।एवंस्रत्॥ पुंसोऽसुङ्।७।१।८९। सर्वनामस्थानेविवक्षितेऽसुङ्स्यात्। उकारउच्चारणार्थः। बहुपुंसीत्यत्रउगितश्चेतिङीब
र्थंकृतेनपुंसोऽसुमस्तुन्नितिप्रत्ययस्योगित्वेनैँनुम्सिद्धेः। पुमान्। पुमांसौ। पुमांसः। हेपुमन्। पुंसः। पुंसा। पुम्भ्यां। पुम्भिः। पुंसु॥ ऋदु
सनेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। उशनसः॥ अस्यसंबुद्धौवाऽनङ्नलोपश्चवावाच्यः॥ ॥हेउशनन्। हेउशन। हेउशनः। उशनोभ्या
मित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हेअनेहः। अनेहोभ्यामित्यादि। वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हेवेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधा
तोरित्युक्तेर्नदीर्घः। सुष्ठुवस्तेसुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डंग्रसतेपिण्डग्रः। पिण्डग्लः। ग्रसुग्लसुअदने॥ अदसऔसुलोपश्च।
७।२।१०७। अदसऔकारोन्तादेशःस्यात्। सौपरेसुलोपश्च। तदोःसःसावितिदस्यसः। असौ। औत्वप्रतिषेधःसाकच्कस्य
वावक्तव्यस्सादुत्वञ्च॥ ॥प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वंतदभावेनप्रवर्त्तते। असकौ। असुकः। त्यदाद्यत्वंपररूपत्वंच

ह.पु.

द्भिः।अदसोसेरितिमत्वोत्वे।अमू।जसःशी।आद्गुणः॥एतईद्बहुवचने।८।२।८१।अदसोदात्परस्यैतईत्स्याद्दस्यचमोबह्वर्थोक्तौ।
अमी।पूर्वत्रासिद्धमितिविभक्तिकार्यंप्राक्पश्चादुत्वमत्वे।अमुम्।अमू।अमून्।मुत्वेकृतेघिसंज्ञायांनाभावः॥नमुने।८।२।३।
नाभावेकर्त्तव्येकृतेचमुभावोनासिद्धःस्यात्।अमुना।अमूभ्यां३।अमीभिः।अमुष्मै।अमीभ्यः२।अमुष्मात्।अमुष्य।अमुयोः।
अमीषां।अमुष्मिन्।अमीषु॥ ॥इतिहलन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ ॥नहोधः।८।२।३४।नहोहस्यधःस्याज्झलिपदान्तेच।उपानत्
उपानद्।उपानहौ।उपानहः।उपानद्भ्यां।उपानत्सु।उत्पूर्वात्स्निहःप्रीतावित्यस्मादृत्विगादिनाक्विन्निपातनान्नलोपषत्वे।
क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेनहस्यघः।जश्त्वचर्त्वे।उष्णिक्।उष्णिग्।उष्णिहौ।उष्णिहः।उष्णिग्भ्यां।उष्णिक्षु।द्यौः।दिवौ।दिवः।द्युषु।गीः।गि
रौ।गिरः।एवंपूः।चतुरश्चतस्रादेशः।चतस्रः२।चतसृणां।किमःकादेशेटाप्।का।के।काः।सर्वावत्॥यःसौ॥७।२।११०।इद

नहिवृतीत्यादिनादीर्घः ४

मोदस्य यः स्यात्सौ।इदमो मः।इयम्।त्यदाद्यत्वं टाप्।दश्चेति मः।इमे।इमाः।इमां।इमे।इमाः।अनया।हलि लोपः।आभ्यां३।आ
भिः।अस्यै।अस्याः।अनयोः२।आसां।अस्यां।आसु।अन्वादेशे तु।एनां।एने।एनाः।एनया।एनयोः२।ऋत्विगादिना स्रजेः क्वि
न्·अमागमश्च निपातितः।स्रक्।स्रग्।स्रजौ।स्रजः।स्रग्भ्यां।स्रक्षु।त्यदाद्यत्वं टाप्।स्या।त्ये।त्याः।एवं तद्।यद्।एतद्।वाक्।वाग्।
वाचौ।वाचः।वाग्भ्यां।वाक्षु।अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।अप्तृन्निति दीर्घः।आपः।अपः।अपो भि ७।४।४८।अपस्तकारः स्या
द्भादौ प्रत्यये परे।अद्भिः।अद्भ्यः२।अपां।अप्सु।दिक्।दिग्।दिशौ।दिशः।दिग्भ्यां।दिक्षु।त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्य
त्रापि कुत्वं।दृक्।दृग्।दृशौ।दृशः।त्विट्।त्विड्।त्विषौ।त्विषः।त्विड्भ्यां।त्विट्सु।त्विट्त्सु।सहजुषते इति सजूः।सजुषौ।सजुषः।स
जूर्भ्यां।सजूष्षु।सजूःषु।षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वं।आशीः।आशिषौ।आशिषः।आशीर्भ्यां।असौ।त्यदाद्यत्वं टाप्।औङः शी।उत्व

मत्वे। अमू। अमूः। अमूम्। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्यां। अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः २। अमुयोः २। अमूषां। अमुष्यां। अमूषु॥ ॥इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥स्वमोर्लुक दित्वं। स्वनडुत्। स्वनडुद्। स्वनडुही २। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषमुग्वत्। दिवउत्। विमलद्युः। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्यैवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायां। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणं न। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किं। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव। नकारस्य णत्वे तु न। वाः। वारी। अहलन्तत्वान्नुम्। वारि। चत्वारि। न लुमतेति कादेशो न। किं। के। कानि। इदं। इमे। इमानि। अन्वादेशे नपुंसके एन वक्तव्यः॥ ॥एनत्। एने। एनानि। एनेँ। एनयोः २। ब्रह्म॥ संबुद्धौ नपुंसकनान्नलोपो वाँच्यः॥ ॥हेब्रह्मन्। हेब्रह्म। हेब्रह्मणी। हेब्रह्माणि। रोःसुपि। अहर्भाति। विभाषा ङिश्योः। अह्नी। अहनी। अहानि

वा·२

न·२

अहन्।८।२।६८।अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते।अहोभ्यां।अहोभिः।इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते।
अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः।तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे·दीर्घाण्यहानि यस्मिन् दीर्घाहाः निदाघः।इह हल्
ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्रुत्वाभावे रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणाऽपधादीर्घः।संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ।दी
र्घाह्नौ।दीर्घाहानः।दीर्घाह्ना।दीर्घाहोभ्यां।दण्डि।दण्डिनी।दण्डीनि।स्रग्वि।स्रग्विणी।स्रग्वीणि।वाग्मि।वाग्मिनी।वाग्मीनि।
बहुवृत्रह।बहुवृत्रघ्नी।बहुवृत्रहाणि।बहुपूषाणि।बह्वर्यमाणि।असृजः पदान्ते कुत्वं·सृजेः क्विनो विधानात्।विश्वसृड्देन।
सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्।यद्वा।व्रश्चादिसूत्रे सृजियजोः पदान्ते षत्वं कृत्वापवादः।स्रगिति कशब्द
योः क्विन्निपातनादेव कुत्वं।असृकशब्दस्य अस्यतेरौणादिकऋक्प्रत्यये बोध्यः।असृक।असृग्।असृजी।असृञ्जि।पद्दन्निति वा।अ

बहुवृत्रहर्णी २

सन्। असानि। असृजा। असृग्भ्यां। असृभ्यामित्यादि। ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्ज्जौ। ऊर्न्र्ज्जि। नरजानां संयोगः। वहूर्ज्जि नुम्प्र
तिषेधः॥ ॥अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्॥ ॥वहूंर्ज्जि। वहूर्न्ज्जि वा। कुलानि। त्यत्। त्यद्। त्ये। त्यानि। तत्। तद्। ते। तानि। यत्। यद्।
ये। यानि। एतत्। एतद्। एते। एतानि। अन्वादेशे तु एनत्॥ वेभिद्यतेः क्विप्। वेभित्। वेभिद्। वेभिदी। शावल्लोपस्य स्थानिव
त्वादझलन्तत्वान्न नुम्॥ अजन्तलक्षणस्तु नुम्न। स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। वेभिदि। व्राह्मणकुलानि। वेच्छिदि॥ गवाक
शव्दस्य रूपाणि क्लीवे चांगतिभेदतः॥ असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतं॥ १ ॥स्वम्सुप्सु नवषड्भादौ षट्के स्युस्त्री
णि जश्शसोः॥ चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय॥ २ ॥ तथाहि। गामञ्चतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन्। गतौ नलो
पः। अवङ्स्फोटायनस्येत्यवङ्। गवाक। गवाग्। सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे। गोअक। गोअग्। पूर्वरूपे। गोक। गोग्। पूजा

सि·पू·
५९

यांनस्यकुत्वेनङः।गवाङ्।गोअङ्।गोङ्।अम्यप्येतान्येवनव।औङश्शीभत्वादच इत्यलोपः।गोची।पूजायान्तु।गवाञ्ची।गोअ
ञ्ची।गोञ्ची।जश्शसोः शिः।शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्।गवाञ्चि।गोअञ्चि।गोञ्चि।गतिपूजनयोस्तुल्यमेव।गोचा।गवाञ्चा॥
गोञ्चा।गोअञ्चा।गवाग्भ्यां।गोअग्भ्यां।गोग्भ्यां।गवाङ्भ्यां।गोअङ्भ्यां।गोङ्भ्यां।इत्यादि।सुपितुङान्तानांपक्षेङ्णोःकुगिति
कुक।गवाङ्क्षु।गोअङ्क्षु।गोङ्क्षु।गवाङ्षु।गोअङ्षु।गोङ्षु।गवाक्षु।गोअक्षु।गोक्षु।नचेहचयोद्वितीयाइतिपक्षेक
कारस्यखकारेरूपसप्तकमाधिकंशंक्यं।चर्त्वस्यासिद्धत्वात्।कुक्पक्षेतुतस्यासिद्धत्वाज्झश्त्वाभावः।पक्षेचयोद्वितीयादे
शाङ्क्षीतिरूपाणिवर्द्धन्तएव॥ऊह्यमेषांद्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्॥रूपाण्यष्टाक्षिभूतानि५२७भवन्तीतिमनीषि
भिः॥१॥तिर्यक।तिरश्ची।तिर्यञ्चि।पूजायान्तु।तिर्यङ्।तिर्यञ्ची।तिर्यञ्चि।यकृत्।यकृती।यकृन्ति।पद्दन्नितिवायकन्।यका

सु·

ह·न·
राम:
५९

ह·न·

नि।यक्ता।यक्नता।शक्नत्।शक्नती।शक्नन्ति।शकानि।शक्ना।शक्नता।ददत्।ददती॥वानपुंसकस्य।७।१।७९।अभ्यस्तात्परोयः
शतातदन्तस्यक्लीवस्यनुम्वास्यात्सर्वनामस्थाने।ददन्ति।ददति।तुदत्॥आच्छीनद्योर्नुम्।७।१।८०।अवर्णान्तादङ्गात्परोयःश
तुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्यनुम्वास्याच्छीनद्योःपरतः।तुदन्ती।तुदती।तुदन्ति।भात्।भान्ती।भाती।भान्ति।पचत्॥शप्श्यनो
र्नित्यम्।७।१।८१।शप्श्यनोरात्परोयःशतुरवयवस्तदन्तस्यनुम्स्याच्छीनद्योःपरतः।पचन्ती।पचन्ति।दीव्यत्।दीव्यन्ती।दीव्य
न्ति।स्वप्।स्वब्।स्वपी॥नित्यात्परादपिनुमःप्रागग्रहन्नितिदीर्घःप्रतिपदोक्तत्वात्।स्वाम्पि।निरवकाशत्वम्प्रतिपदोक्तत्वमितिप
क्षेतुप्रकृतेतद्विरहान्नुमेव।स्वाम्पि।स्वपः।अपोभि।स्वद्भ्या।स्वद्भिः।अर्त्तीत्यादिनाधनेरुसरुत्वं।धनुः।धनुषी।सान्तेतिदीर्घः
नुंविसर्जनीयेतिषत्वं।धनूंषि।धनुषा।धनुर्भ्यां।एवंचक्षुर्हविरादयः।पिपठिषतेःक्विप्।र्वोरितिदीर्घः।पिपठीः।पिपठिषा॥

सि·पू·
६०

अल्लोपस्यस्थानिवत्वाज्झलन्तलक्षणोनुम्न·स्वविधौस्थानिवत्वाभावादजन्तलक्षणोपिनुम्न।पिपठिषि।पिपठीर्भ्यामित्या
दि।पयः।पयसी।पयांसि।पयसा।पयोभ्यामित्यादि।सुपुम्।सुपुंसी।सुपुमांसि।अदः।विभक्तिकार्यं।उत्वमत्वे।अमू।अमू
नि।शेषंपुम्वत्॥ ॥इतिहलन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ ॥स्वरादिनिपातमव्ययं।१।१।३७।स्वरादयोनिपाताश्चाऽव्यय
संज्ञाःस्युः।स्वर्।अन्तर्।प्रातर्।पुनर्।सनुतर्।उच्चैस्।नीचैस्।शनैस्।ऋधक्।ऋते।युगपत्।आरात्।पृथक्।ह्यस्।श्वस्।
दिवा।रात्रौ।सायं।चिरम्।मनाक्।ईषत्।जोषं।तूष्णीं।बहिस्।अवस्।समया।निकषा।स्वयं।वृथा।नक्तं।नञ्।हेतौ।इद्धा।
अद्धा।सामिवत्।ब्राह्मणवत्।क्षत्रियवत्।सना।उपधा।सनत्।सनात्।तिरस्।अन्तरा।अन्तरेण।ज्योक्।कं।शं।सहसा।विना
नाना।स्वस्ति।स्वधा।अलं।वषट्।श्रौषट्।वौषट्।अन्यत्।अस्ति।उपांशु।क्षमा।विहायसा।दोषा।मृषा।मिथ्या।मुधा।पुरा।मिथो।

सु·
ले·४
अ·
व्य·
६०

मिथस्।प्रायस्।मुहुस्।प्रवाहुकं।प्रवाहिका।आर्यहलं।अभीक्ष्णं।साकं।सार्द्धं।नमस्।हिरुक्।धिक्।अथ।अम्।आम्।
प्रताम्।प्रशान्।प्रतान्।मा।माङ्।आकृतिगणोयं।च।वा।ह।अह।एव।एवं।नूनं।शश्वत्।युगपत्।भूयस्।कूपत्।कु
वित्।सपत्।नेत्।चेत्।चण्।कच्चित्।यत्र।तत्र।नह।हन्त।माकिः।माकीं।नकिः।नकीं।आकीं।माङ्।नञ्।यावत्।तावत्।
त्वै।द्वै।रै।श्रौषट्।वौषट्।स्वाहा।स्वधा।वषट्।तुम्।तथाहि।खलु।किल।अथ।सुष्ठु।स्म।आदह।उपसर्गस्वरविभक्तिप्रति
रूपकाश्च।अवदत्तं।अहंयुः।अस्तिक्षीरा।अ।आ।इ।ई।उ।ऊ।ए।ऐ।ओ।औ।पशु।शुकं।यथाकथाच।प्याट्।पाट्।अङ्ग।है।हे।
भोः।अये।द्य।विषु।एकपदे।युत्।आतः।चादिरप्याकृतिगणः॥तद्धितश्चासर्वविभक्तिः।१।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्प
द्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्॥परिगणनं कर्त्तव्यं।तसिलादयः प्राक्पाशपः।शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः।अम्।आम्

कृत्वोर्थाः।तसिवती।नानाञाविति।तेनेहन।पचतिकल्पं।पचतिरूपं॥कृन्मेजन्तः।१।१।३९।कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्त
मव्ययंस्यात्।स्मारंस्मारं।जीवसे।पिबध्यै।क्त्वातोसुन्कसुनः।१।१।४०।एतदन्तमव्ययंस्यात्।कृत्वा।उदेतोः।विसृपः॥अव्य
यीभावश्च।१।१।४१।अधिहरि।अव्ययादाप्सुपः॥२।४।८२।अव्ययाद्विहितस्यापःसुपश्चलुक्स्यात्।तत्रशालायां।अथ
विहितविशेषणान्नेह।अत्युच्चैसौ।अव्ययसंज्ञायांयद्यपितदन्तविधिरस्तितथापिगौणेन।आपूग्रहणंव्यर्थं।अलिङ्ग
त्वात्॥सदृशंत्रिषुलिङ्गेषुसर्वासुचविभक्तिषु॥वचनेषुचसर्वेषुयन्नव्येतितदव्ययमितिश्रुतिः।लिङ्गकारकसंख्याभा
वपरा॥वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः॥आपंचैवहलन्तानांयथावाचानिशादिशा॥१॥वगाहः।अवगाहः।पि

धानं।अपिधानं॥ ॥इत्यव्ययानि॥ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ शु·

श्रीगणेशायनमः॥ ॥स्त्रियां।४।१।३।अधिकारोऽयंसमर्थानामितियावत्।अजाद्यतष्टाप्।४।१।४।अजादीनामकारान्तस्य
चवाच्यंयत्स्त्रीत्वंतत्रद्योत्येटाप्स्यात्।अजाद्युक्तिर्ङीषोङीपश्चबाधनाय।अजा।अतःखट्वा।अजादिभिःस्त्रीत्वस्यविशेषणा
न्नेह।पञ्चाजी।अत्रहिसमासार्थसमाहारनिष्ठंस्त्रीत्वं।अजा।एडका।अश्वा।चटका।मूषिका।एषुजातिलक्षणोङीष्प्रा
प्तः।बाला।वत्सा।होडा।मन्दा।विलाता।एषुवयसिप्रथमइतिङीप्प्राप्तः।सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यःफलात्॥ ॥सम्फ
ला।भस्त्रफला।आपोरितिह्रस्वः॥सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यःपुष्पात्॥ ॥सत्पुष्पा।प्राक्पुष्पा।प्रत्यक्पुष्पा।शूद्रा
चामहत्पूर्वाजातिः॥ ॥पुंयोगेतुशूद्री।अमहत्पूर्वाकिम्।महाशूद्री।कुञ्चा।उष्णिहा।देवविशा।ज्येष्ठकनिष्ठामध्यमे
तिपुंयोगेपि।कोकिलाजातावपि।मूलान्नञः॥ ॥अमूला।ऋन्नेभ्योङीप्।कर्त्री।दण्डिनी॥उगितश्च।४।१।६।उगिद

ह·२

न्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। भवती। भवन्ती। पचन्ती। शप्श्यनोरिति नुम्। उगिदचामिति सूत्रेऽञ्चुग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते। तेनेह न। उखास्रत्। क्विप्। अनिदितामिति नलोपः। पर्णाध्वत्। अञ्चतेस्तु स्यादेव। प्राची। प्रतीची॥ वनो र च। ४।१।७। वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः। वन्निति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं। तेन प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तान्तमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। वनो न हश इति वक्तव्यं॥ ॥हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्प्रातिपदिकान् ङीप् रश्च नेत्यर्थः। ओणृ अपनयने। वनिप्। विड्वनोरित्यात्वं। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा। बहुव्रीहौ वा॥ ॥बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षे डाब्वक्ष्यते॥ पादोऽन्यतरस्यां। ४।१।८। पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्त

सि·कू· दन्तात्प्रातिपदिकात् ङीव्वा स्यात्। द्विपदी। द्विपात्॥ टाबृचि। ४।१।९। ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप्स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा। स्त्री·
६४ न षट्स्वस्रादिभ्यः। पञ्च। चतस्रः। पञ्चेत्यत्र नलोपे कृते पि ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञाम्प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्ध
त्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप्॥ मनः। ४।१।११॥ मन्नन्तान्न ङीप्। सीमा। सीमानौ॥ अनो बहुव्रीहेः। ४।१।१२। अन्नन्ताद्ब
हुव्रीहेर्न ङीप्। बहुयज्वानौ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्। ४।१।१३। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात्। सीमा। सीमे। सीमानौ।
दामा। दामानौ। दामे। नपुंसि दामेत्यमरः। बहुयज्वा। बहुयज्वानौ। बहुयज्वे॥ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्। ४।१।२८।
अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात्। पक्षे डाप्ङीप्निषेधौ। बहुराज्ञी। बहुराज्यौ। बहुराजे। बहुराजानौ॥ प्रत्यय रामः
स्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः। ७।३।४४। प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत्। ६४

सर्विका। कारिका। अतः किं। नोका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्नोतीति शका। असुपः किं। वहुपरिव्राजका नगरी। कात्किं। नन्द
ना। पूर्वस्य किं। परस्य मा भूत्। कटुका। न परः किं। राका। आपि किं। कारकः॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानं॥ ॥मामिका
नरान्कायतीति नरिका। त्यकत्यपोश्च॥ ॥दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका। न यासयोः।७।३।४५। यत्तदोरस्येन्न स्यात्। यका। स
का। यकां। सकां। त्यकनश्च निषेधः॥ ॥अधित्यका। उपत्यका। आशिषि वुनश्च न। ।जीवका। भवका। उत्तरपदलोपेन।
॥ ॥देवदत्तिका। देवका। क्षिपकादीनाञ्च न॥ ॥क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि॥ ॥अन्यत्रता
रिका। वर्णकातान्तवे॥ ॥ ॥ ॥अन्यत्र वर्णिका। वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्॥ ॥उ
दीचानुवर्त्तिका। अष्टका पितृदेवत्ये॥ ॥अष्टिकान्या। सूतका पुत्रिका वृन्दारिकाणां वेति वक्तव्यं॥ ॥इह वा अश्नि

सि॰प्र॰ छेदः।कात्पूर्वस्यवाऽकारादेशइत्यर्थः।तेनपुत्रिकाशब्देङीनइवर्णस्यपक्षेऽकारः॥अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैवपक्षेऽ स्त्री
६५ कारः।सूतिका।सूतकेत्यादि।उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः।७।३।४६।यकपूर्वस्यस्त्रीप्रत्ययाकारस्यस्थानेयोऽकारस्त
स्यकात्पूर्वस्येद्वास्यादापिपरे॥केणइतिह्रस्वः।आर्यका।कार्यिका।चटकका।चटकिका।आतःकिं।साङ्काश्येभवासाङ्का(
श्यिका।यकेतिकिं।अश्विका।स्त्रीप्रत्ययेतिकिं।शुभंयातीतिशुभंयाः।अज्ञाताशुभंयाः।शुभंयिका।धात्वन्तयकात्तुनित्यं
॥ ॥सुनयिका।सुपाकिका॥भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि।७।३।४७।स्वेत्यन्तंलुप्तषष्ठीकंपदं।एषामतइद्वा
स्यात्।तदन्तविधिनैवसिद्धेनञ्पूर्वाणामपीतिस्पष्टार्थं।भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं।अन्यस्यतूत्तरसूत्रेणसिद्धं।एषाद्वाए राम॰
तयोस्तुसपूर्वयोर्नेत्त्वं।अन्तर्वर्तिनींविभक्तिमाश्रित्याऽसुपइतिनिषेधात्।अनेषका।परमैषका।अद्वके।परमद्वके।स्वशब्द ६५

ग्रहणंसंज्ञोपसर्जनार्थं।इहहि।आतःस्थानेइत्यनुवृत्तं।स्वशब्दस्यातोविशेषणं।नतुद्वेषयोरसंभवात्।नाप्यन्येषामव्यभि
चारात्।स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाचीअकजर्हः।अर्थान्तरेतुनस्त्री।संज्ञोपसर्जनीभूतस्तुकप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदा
हरणं।एवञ्चात्मीयायांस्विकापरमस्विकेतिनित्यमेवेत्वं।निर्भस्त्रिका।निर्भस्त्रका।एषका।एषिका।कृतषत्वनिर्देशान्ने
ह विकल्पः।एतिके।एतिकाः।अजका।अजिका।ज्ञका।ज्ञिका।द्विके।द्वके।निःस्विका।निःस्वका।अभाषितपुंस्काच्च।
७।३।४८।एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽतइद्वास्यात्।गङ्गिका।गङ्गका।वहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततोविहितस्यनित्यं।अ
ज्ञाताखट्वा।अखट्विका।शैषिकेकपितुविकल्पएव॥आदाचार्याणां।७।३।४९।पूर्वसूत्रविषयेआद्वास्यात्।गङ्गाका।उक्त
पुंस्कात्तु।शुभ्रिका॥अनुपसर्जनात्।४।१।१४।अधिकारोऽयं।यूनस्तिरित्यभिव्याप्य।अयमेवस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिंज्ञाप

यति। टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः। ४।१।१५। अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिप
दिकन्ततः स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुरुचरी। उपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। नदट् नदी। देवट् देवी। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वाड्डुगि
त्वाच्च ङीप् प्राप्तः। यासुटो ङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति। भ्वः शानचः शित्वेन क्वचिदनु
बन्धकार्येप्यनल्विधाविति ज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी।
लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। नाच्छीलिकेरोपि। चौरी। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं॥ ॥स्त्रैणी।
पौंस्नी। शाक्तिकी। आढ्यंकरणी। तरुणी। तलुनी। यञश्च। ४।१।१६। यञन्तात्स्त्रियां ङीप् स्यात्। अकारलोपे कृते॥ हलस्तद्धि
तस्य। ६।४।१५०। हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे। गार्गी। अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्। द्वीपेभ

वा दैव्या। अधिकारग्रहणान्नेह। देवस्यापत्यं दैव्या। देवाद्यञञाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः॥ प्रा
चां ष्फ तद्धितः।४।१।१७। यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः। षः प्रत्ययस्य।१।३।६। प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात्॥ आयने
यीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां।७।१।२। प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः। तद्धितान्तत्वात्प्रा
तिपदिकत्वं। षित्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष्। गार्ग्यायणी॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः।४।
१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी॥ कौरव्यमाण्डुकाभ्यां च।४।१।१९।
आभ्यां ष्फः स्यात्। क्रमेण टाप्ङीषोरपवादः। कुर्वादिभ्यो ण्यः। कौरव्यायणी। ढक्च मण्डुकादित्यण्। माण्डुकायनी॥ आसुरे
रुपसंख्यानं॥ ॥आसुरायणी॥ वयसि प्रथमे।४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात्। कुमारी॥ वय

सि·पू· स्याच्चरमइतिवाच्यं॥ ॥वधूटी॥चिरण्टी।वधूटचिरण्टशब्दौयौवनवाचिनौ।अतःकिं।शिशुः।कन्यायान।कन्यायाःकनीन स्त्री·
६० चेतिनिर्द्देशात्॥द्विगोः।४।१।२१।अदन्ताद्द्विगोर्ङीप्स्यात्।त्रिलोकी।अजादित्वात्त्रिफला।त्र्यनीकासेना॥अपरिमाणविस्ता
चितकंवल्येभ्योनतद्धितलुकि।४।१।२२।अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्चद्विगोर्ङीप्नस्यात्तद्धितलुकिसति।पञ्चभिरश्वैःक्रीता
पञ्चाश्वा।आर्हीयष्ठक्।अध्यर्द्धेतिलुक्।द्वौविस्तौपचतिद्विविस्ता।द्व्याचिता।द्विकंवल्या।परिमाणात्तु।द्व्याढकी।तद्धितलु
किकिं।समाहारेपञ्चाश्वी॥काण्डान्तात्क्षेत्रे।४।१।२३।क्षेत्रेयःकाण्डान्तोद्विगुस्ततोनङीप्तद्धितलुकि।द्विकाण्डेप्रमाणम
स्याःद्विकाण्डाक्षेत्रभक्तिः।प्रमाणेद्वयसजितिविहितस्यमात्रचःप्रमाणेलोद्विगोर्नित्यमितिलुक्।क्षेत्रेकिं।द्विकाण्डीरज्जुः राम:
पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां।४।१।२४।प्रमाणेयःपुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीब्वास्यात्तद्धितलुकि।द्वौपुरुषौप्रमाणमस्याःसाद्विपु ६०

रुधी द्विपुरुषावापरिखा॥ ऊधसोऽनङ्।५।४।१३१। ऊधोन्तस्य वहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम्।ऽस्त्यनङि कृते डाप्ङीप्
निषेधेषु प्राप्तेषु॥ वहुव्रीहेरूधसो ङीष्।४।१।२५। ऊधोन्ताद्वहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियां। कुण्डोध्नी॥ स्त्रियां किं। कुण्डोध्नो धैनु
कं। ह्यनङपि न। तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात्॥ संख्याव्ययादेर्ङीप्।४।१।२६। ङीषोऽपवादः। द्व्यूध्नी। अत्यूध्नी। वहुव्री
हिरित्येव। ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः॥ दामहायनान्ताच्च।४।१।२७। संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात्। दामान्ते
डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः। हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनं॥ द्विदाम्नी॥ अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र ङाप्निषेधावपि
पक्षे स्तः॥ द्विहायनी वाला। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यं॥ ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वञ्चेष्यते॥ त्रिहायणी॥ च
तुर्हायणी॥ वयसोऽन्यत्र॥ द्विहायना॥ त्रिहायना। चतुर्हायना शाला॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः।४।१।२९। अन्नन्ताद्वहुव्रीहेरुपधा

लोपिनोङीप्।सुराज्ञीनामनगरी।अन्यत्रपूर्वेणविकल्पएव।वेदेशातमूर्द्धी॥केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च।४।१।३०।एभ्योनवभ्योनित्यंङीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः।अथोतइन्द्रकेवलीर्विशः।मामकी।भागधेयी।पापी।अपरी।समानी।आर्यकृती।सुमङ्गली।भेषजी।अन्यत्रकेवलाइत्यादि।मामकग्रहणंनियमार्थं।अणन्तादेवसिद्धेङीप्।तेनलोकेऽसंज्ञायांमामिका॥अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्।४।१।३२।एतयोःस्त्रियांनुक्स्यात्।ऋन्नेभ्योङीप्।गर्भिण्यांजीवद्भर्तृकायांचप्रकृतिभागौनिपात्येते।तत्रान्तरस्त्यस्यांगर्भइतिविग्रहेअन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तोमतुप्निपात्यते।पतिवत्नीत्यत्रतुवत्वंनिपात्यते।अन्तर्वत्नी।पतिवत्नी।प्रत्युदाहरणन्तुअन्तरस्त्यस्यांशालायांघटः।पतिमतीपृथिवी॥पत्युर्नोयज्ञसंयोगे।४।१।३३।पतिशब्दस्यनकारादेशःस्याद्यज्ञेनसम्बन्धे।व

सिद्धस्यपत्नी।तत्कर्त्तृकयज्ञस्यफलभोक्त्रीत्यर्थः।दंपत्योःसहाधिकारात्।विभाषासपूर्वस्य।४।१।३४।पतिशब्दान्त
स्यसपूर्वस्यप्रातिपदिकस्यनोवास्यात्।गृहस्यपतिर्गृहपतिः।गृहपत्नी।अनुपसर्जनस्येतीह्युत्तरार्थमनुवृत्तमपिन
पत्युर्विशेषणं।किन्तुतदन्तस्य।[redacted]।तेनबहुव्रीहावपि।दृढपत्नी।दृढपतिः।वृषलपत्नी।वृषलपतिः।
अथवृषलस्यपत्नीतिव्यस्तेकथमितिचेत्।पत्नीवपत्नीत्युपचारात्।यद्वा।आचारक्विबन्तात्कर्त्तरिक्विप्।अस्मिंश्चप
क्षेपतिरियंपत्नीयतीतियङ्विषयेविशेषः।सपूर्वस्यकिं।गवांपतिःस्त्री।नित्यंसपत्न्यादिषु।४।१।३५।पूर्वविकल्पाप
वादः।समानस्यसभावोऽपिनिपात्यते।समानःपतिर्यस्याःसासपत्नी।एकपत्नी।वीरपत्नी।।पूतक्रतोरै।।४।१।३६। व
अस्यस्त्रियामैआदेशोङीप्।इयंत्रिसूत्रीपुंयोगएवेष्यते।पूतक्रतोःस्त्रीपूतक्रतायी।ययातुक्रतवःपूताःपूतक्रतुरेवसा।

सि·पू·
६९

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः।४।१।३७।एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप्च।वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी।हरविष्णू वृषा
कपी इत्यमरः।वृषाकपायी श्रीगौर्योविति च।अग्नायी।कुसितायी।कुसिदायी।कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः।मनोरौ वा
।४।१।३८।मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप्च।मनोः स्त्री मनावी।मनायी।मनुः॥वर्णादनुदा
त्तात्तोपधात्तो नः।४।१।३९॥वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च।एनी।
एता।रोहिता।रोहिणी।वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः।त्र्येण्या च शलल्येति गृह्ये।त्रीण्येतान्यस्या इति
बहुव्रीहिः।अनुदात्तात्किं।श्वेता।घृतादीनाञ्चेत्यन्तोदात्तोयं।अत इत्येव।शितिः स्त्री।पिशङ्गादुपसंख्यानं॥ ॥पिशङ्गी॥अ
सितपलितयोर्न॥ ॥असिता।पलिता।छन्दसि क्नमेके॥ ॥असिक्नी।पलिक्नी।अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची।किन्तु विशु

स्त्री·

ना

रामः
६९

द्धवाची।तेन अवदातेत्येव॥अन्यतो ङीष्।४।१।४०।तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् स्यात्
कल्माषी।सारङ्गी।लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ।अनुदात्तान्तात्किं।कृष्णा।कपिला।षिद्गौरादिभ्यश्च।४
।१।४१।षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्।नर्त्तकी।गौरी।अनडुही।अनड्वाही।पिप्पल्यादयश्च॥ ॥आकृतिगणोऽयं॥सूर्य
तिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः।६।४।१४९।अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्य्याद्यवयवः।मत्स्यस्य ङ्याम्॥ ॥
सूर्य्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च॥ ॥तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यं॥ ॥मत्सी॥मातरिषिच्चेति षित्वादेव सिद्धे गौ
रादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्।दंष्ट्रा॥जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्य
मत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥४।१।४२।एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्र

सि·कौ·
७०

माहात्म्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्या तु जानपदी। उत्सादित्वादञन्तत्वेन ङिद्धे ति ङीष्याद्युदात्तः। कुण्डी अमत्रं
चेत्। कुण्डान्या। कुडि दाहे। गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। यत्तु अमृते जारजः कुण्ड इति जातिमनुष्यं वचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भव
त्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वा   दप्राप्तो ङीष् विधीयते। न तु नियम्यते। गोणी आवपनं चेत्। गोणान्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्। स्थ
लान्या। भाजी श्राणा चेत्। भाजान्या। नागी स्थूला चेत्। नागान्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र उदाहरणं। सर्पवाची
तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणं। काली वर्णश्चेत्। कालान्या। नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलान्या। नील्या रक्ता शाटी
त्यर्थः। नील्या अन्वक्तव्य इत्यन्। अनाच्छादनेपि सर्वत्र न। किन्तु नीलादोषधौ। ※ नीली प्राणिनि च। ※ नीली गौः संज्ञायां
वा ※ । नीली नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी मैथुनेच्छावती चेत्। कामुकान्या। कदरी केशानां सन्निवेशवि

स्त्री·

रामः
७०

शेषः॥कवरान्या॥चित्रेत्यर्थः॥शोणात्प्राचां।४।१।४३।शोणी।शोणा।वोतोगुणवचनात्।४।१।४४।उदन्ताद्गुणवाचिनोवाङीष्
स्यात्।मृद्वी॥मृदुः।उतः किं।शुचिः।गुणेति किं।आखुः॥खरुसंयोगोपधान्न॥*॥खरुः।पतिंवराकन्या।पाण्डुः।वह्वादिभ्यश्च
।४।१।४५।एभ्योवाङीष्स्यात्।वह्वी।वहुः॥कृदिकारादक्तिनः।*।रात्रिः।रात्री।सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके।॥शकटी।शक
टिः।अक्तिन्नर्थात्किं।अजननिः।क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थंपद्धतिशब्दोगणेपठ्यते।हिमकाषिहतिषुचेतिपद्भावः।पुंयोगादाख्या
यां।४।१।४८।यापुमाख्यापुंयोगात्स्त्रियांवर्त्ततेततोङीष्स्यात्।गोपस्यस्त्रीगोपी।पालकान्तान्न॥ ॥गोपालिका।अश्वपालिका
सूर्याद्देवतायांचाब्वाच्यः॥ ॥सूर्यस्यस्त्रीदेवतासूर्या।देवतायांकिं।सूरी।कुन्ती।मानुषीयं॥इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमार
ण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्।४।१।४९।एषामानुगागमःस्यात्ङीष्च।इन्द्रादीनांषण्णांमातुलाचार्ययोश्चपुंयोगएवेष्य

ते। तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते। इतरेषान्त्वनुगागसुभयं। इन्द्राणी॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे॥ ॥महद्धिमं हिमानी। अ
रण्यानी। यवाद्दोषे। ।दुष्टो यवो यवानी। यवनाल्लिप्यां। ।यवनानां लिपिर्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरानुग्वा। ।मातु
लानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः। उपाध्यायी। उपाध्याया। आचार्य्यादणत्
त्वञ्च। ।आचार्य्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव। आचार्य्या। स्वयं व्याख्यात्री। अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा। ।स्वार्थे। अर्याणी।
अर्य्या। स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु। अर्यी। क्षत्रियी। कथं ब्रह्मणीति। ब्रह्माणमानयति जीवयती
ति कर्मण्यण्॥ क्रीतात्करणपूर्वात्। ४।१।५०। क्रीतान्तादद्न्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता।
क्तादल्पाख्यायां। ४।१।५१। करणादेः क्तान्तादद्नात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४।

१।५२।वहुव्रीहेःक्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात्स्त्रियांङीष्स्यात्।जातिपूर्वादितिवक्तव्यं। ।तेनवहुनञ्सुकालसुखादिपू
र्वान्न।ऊरुभिन्नी।नेह।वहुक्रीता।जातान्तान्न। ।दन्तजाता।पाणिगृहीतीभार्यायां। ।पाणिगृहीताऽन्या।।अस्वा
ङ्गपूर्वपदाद्वा।४।१।५३।पूर्वेणानित्येप्राप्तेविकल्पोयं।सुरापीती।सुरापीता।अन्तोदात्तात्किं।वस्त्रछन्ना।अनाछादनाऽ
दित्युदात्तनिषेधः।अतएवपूर्वेणापिनङीष्।।स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्।४।१।५४।असंयोगोपधमुपसर्जनंय
त्स्वाङ्गंतदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वाङीष्।केशानतिक्रान्ताअतिकेशी।।अतिकेशा।चन्द्रमुखी।।चन्द्रमुखा।संयोगोप
धात्तु।सुगुल्फा।उपसर्जनात्किं।[redacted]।शोभनाशिखासुशिखा।स्वाङ्गंत्रिधा।।अद्रवंमूर्त्तिमत्स्वाङ्गंप्राणिस्थमविकारजं।
सुस्वेदा।द्रवत्वात्।सुज्ञाना।अमूर्त्तत्वात्।सुमुखाशाला।अप्राणिस्थत्वात्।सुशोफा।विकारजत्वात्।अतत्स्थंतत्रदृष्टञ्च

सुकेशी।सुकेशावारथ्या।अप्राणिस्थस्यापिप्राणिनिदृष्टत्वात्।तेनचेत्तत्तथायुतं।सुस्तनी।सुस्तनावाप्रतिमा।प्राणिवत्प्राणि
सदृशेस्थितत्वात्॥नासिकोदरोष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाच्च।४।१।५५। एभ्योवाङीष्स्यात्।आद्ययोर्वह्वज्लक्षणोनिषेधोवाध्यते
पुरस्तादपवादन्यायात्।ओष्ठादीनांपञ्चानांतुअसंयोगोपधादितिपर्युदासप्राप्तेर्वचनंमध्येपवादन्यायात्।सहनञ्लक्षणस्तुप्रति
षेधःपरत्वादस्यवाधकः।तुङ्गनासिकी।तुङ्गनासिका·इत्यादि।नेह।सहनासिका।अनासिका।अत्रवृत्तिः।अङ्गगात्रकण्ठेभ्योव
क्तव्यं॥ ॥स्वङ्गी।स्वङ्गेत्यादि।एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेनचकारेणसंग्राह्यमितिकेचित्।भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमितिप्रा
माणिकाः।अत्रवार्त्तिकानि।पुच्छाच्च। ।सुपुच्छी।सुपुच्छाकवरमणिविषशरेभ्योनित्यं। ।कवरंचित्रंपुच्छंयस्याःसाकवर
पुच्छीमयूरीत्यादि।उपमानात्पक्षाच्चपुच्छाच्च। ।नित्यमित्येव।उलूकपक्षीशाला।उलूकपुच्छीसेना॥नक्रोडादिवह्वचः।४।१।५६।

क्रोडादेर्वह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः क्रोडा। आकृतिगणोयं। सुजघना।। सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च।४।
१।५७। सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष्। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका।। नखमुखात्संज्ञायां।४।१।५८। ङीष् न स्यात्। शू
र्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किं। ताम्रमुखी कन्या। दिक्पूर्वपदान्ङीप्।४।१।६०। दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङी
षो ङीबादेशः स्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तं पदम्। वाहः।४।१।६१। वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष् स्यात्। ङीषेवानुवर्त्तते न ङीप्। दि
त्यवाट् च मे। दित्यौही च मे। सख्यशिश्वीति भाषायां।४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। छन्दस्यपि क्व
चित्। सखी। अशिश्वी। आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः।। जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्।४।१।६३। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियत
मयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्। आकृतिग्रणा जातिः। अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तटी। लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यात

ह

निशीथा।असर्वलिङ्गत्वेसत्येकस्यांव्यक्तौकथनाद्व्यक्त्यन्तरेकथनंविनापिसुग्रहाजातिरितिलक्षणान्तरं।वृषली।सत्यन्तंकिं।शु
क्ला।सकृदित्यादिकिं।देवदत्ता।गोत्रञ्चचरणैःसह॥ ।अपत्यप्रत्ययान्तःशाखाध्येतृवाचीचशब्दोजातिकार्यंलभतइत्यर्थः
औपगवी।कठी।बह्वृची।ब्राह्मणीत्यत्रतुशार्ङ्गरवादिपाठान्ङीष्वाध्यते।जातेःकिं।मुण्डा।अस्त्रीविषयात्किं।वलाका।अयो
पधात्किं।क्षत्रिया।योपधप्रतिषेधेहयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः॥ ॥हयी।गवयी।मुकयी।हलस्तद्धित
स्येतिलोपः।मनुषी।मत्स्यस्यङ्यां। ।मत्सी॥पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।४।१।६४।पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवा
चिनःस्त्रीविषयादपिङीष्स्यात्।ओदनपाकी।शङ्कुकर्णी।शालपर्णी।शङ्खपुष्पी।दासीफली।दर्भमूली।गोवाली।ओषधि
विशेषेरूढाएते॥इतोमनुष्यजातेः।४।१।६५।ङीष्स्यात्।दाक्षी॥योपधादपि। ।उदमेयस्यापत्यंऔदमेयी।मनुष्येतिकिंति

त्तिरिः। ऊङुतः।४।१।६६। उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः। कुरुनादिभ्यो ण्यः। तस्य स्त्रिया
मवन्तीत्यादिना लुक्। अयोपधात्किं। अध्वर्युः॥ अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानं॥ ॥रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णा
न्तेभ्य एव। अलाबूः। कर्कन्धूः। अनयोर्दीर्घान्तत्वेपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलं। प्राणिजातेस्तु। कृकवा
कुः। रज्ज्वादेस्तु। रज्जुः। हनुः॥ वाह्वन्तात्संज्ञायां।४।१।६७। स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रवाहूः। संज्ञायां किं। वृत्तवाहुः। पङ्गोश्च।४।१।६८।
पङ्गूः॥ श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च॥ ॥वादूङ्। पुंयोगलक्षणस्य ङीषोपवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया श्वादयः। श्वश्रूः। ऊ
रूत्तरपदादौपम्ये।४।१।६९। उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः॥ संहितशफल
क्षणवामादेश्च।४।१।७०। अनौपम्यार्थमिदं। संहितोरूः। सैवशफोरूः। शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणोरू

सि·पू·　व्यादर्शआघञ्।लक्षणोरूः।वामोरूः।सहितसहाभ्यांचेतिवक्तव्यं॥　॥हितेनसहसहितौऊरूयस्याःसासहितोरूः।सहेतेइ　स्त्री·
७४　तिसहौऊरूयस्याःसासहोरूः।यद्वा।विद्यमानवचनस्यसहशब्दस्यऊर्वतिशयप्रतिपादनायप्रयोगः॥संज्ञायां।४।१।७२।क
द्रुकमण्डल्वोःसंज्ञायांस्त्रियामूङ्स्यात्।कद्रूः।कमण्डलूः।संज्ञायांकिं।कद्रुः।कमण्डलुः।छन्दोर्थंवचनं॥शार्ङ्गरवाद्यञो
ङीन्।४।१।७३।शार्ङ्गरवादेरञोयोऽकारस्तदन्ताच्चजातिवाचिनोङीन्स्यात्।शार्ङ्गरवी।बैदी।जातेरित्यनुवृत्तेःपुंयोगेङीषेव।नृन
रयोर्वृद्धिश्चेतिगणसूत्रं।नारी॥यङश्चाप्।४।१।७४।यङन्तात्स्त्रियांचाप्स्यात्।ष्यङ्ष्यङोःसामान्यग्रहणं।आम्बष्ठ्या।कारी
षगन्ध्या।षाच्चेतिवाच्यं॥　॥पौतिमाष्या।आवट्याच्च।४।१।७५।अस्माच्चाप्स्यात्।यङश्चेतिङीपोपवादः।अवटशब्दो　रामः
गर्गादिः।आवट्या॥तद्धिताः।४।१।७६।आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयं॥यूनस्तिः।४।१।७७।युवन्शब्दात्तिप्रत्ययःस्यात्स　७५

चतद्धितः।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयासिद्धेतद्धिताधिकारउत्तरार्थः।युवतिः।अनुपसर्जनादित्येव।बहवोयुवानोयस्यांसाब
हुयुवा।युवतीइतितुयौतेःशत्रन्तान्ङीपिबोध्यं॥ ॥इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

KOMQDEKOPQZTAK

सिद्धान्त कौमुदी

siddhānta kaumudi

१

६१

सि·कौ·
७९

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा।२।३।४६॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानं। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणं। अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य। तटः। तटी। तटं। परिमाणमात्रे। द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणं। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनं। संबोधने च।२।३।४७। इह प्रथमा स्यात्। हे राम। कारके।१।४।२३। इत्यधिकृत्य कर्तुरीप्सिततमं कर्म।१।४।४९। कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्तुः किं। माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मणः ईप्सि

का· २

राम·
७९

हरिम्भजति·२

तामाषानतुकर्तुः। तमब्ग्रहणंकिं। पयसा ओदनंभुंक्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनःकर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थं। अन्यथागेहंप्रविश
तीत्यत्रैवस्यात्। अनभिहिते।२।३।१। इत्यधिकृत्य॥ कर्मणिद्वितीया।२।३।२। अनुक्तेकर्मणिद्वितीयास्यात्। अभिहितेतुक
र्मणिप्रातिपदिकार्थमात्रइतिप्रथमैव। अभिधानन्तुप्रायेणतिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्। हरिःसेव्यते। कृत्। लक्ष्म्यासेवितः।
तद्धितः। शतेनक्रीतःशत्यः। समासः। प्राप्तआनन्दोयंसप्राप्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानं। यथा। विषवृक्षोपिसंवर्ध्यस्वयं
छेत्तुमसांप्रतम्॥ सांप्रतमित्यस्यहियुज्यतइत्यर्थः॥ तथायुक्तञ्चानीप्सितम्।१।४।५०। ईप्सिततमवत्क्रियययायुक्तमनीप्सि
तमपिकारकंकर्मसंज्ञंस्यात्। ग्रामङ्गच्छंस्तृणंस्पृशति। ओदनंभुञ्जुर्विषंभुङ्क्ते॥ अकथितञ्च।१।४।५१। अपादानादिवि
शेषैरविवक्षितंकारकंकर्मसंज्ञंस्यात्। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषां। कर्मयुक्स्यादकथितन्तथा

सि·कौ·
७०

स्यान्नीहृकृष्वहां॥१॥दुहादीनां द्वादशानान्तथा नीप्रभृतीनाञ्चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाऽकथितङ्कर्मेति परिगणा का· २
नङ्कर्तव्यमित्यर्थः।गान्दोग्धि पयः।वलिं याचते वसुधां।अविनीतं विनयं याचते।तण्डुलानोदनं पचति॥गर्गाञ्छतं दण्डयति।व्रज
मवरुणद्धि गां।माणवकं पन्थानं पृच्छति।वृक्षमवचिनोति फलानि।माणवकन्धर्मं ब्रूते शास्ति वा।शतञ्जयति देवदत्तं।सु
धां क्षीरनिधिं मथ्नाति।देवदत्तं शतं मुष्णाति।ग्राममजां नयति।हरति।कर्षति।वहति वा।अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा।वलिं भिक्षते व
सुधां।माणवकन्धर्मं भाषते।अभिधत्ते वक्तीत्यादि।कारकं किं।माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति।अकर्मकधातुभिर्योगे देशः
कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यं॥ ॥कुरून्स्वपिति।मासमास्ते।गोदोहमास्ते।क्रोशमास्ते।गतिबुद्धिप्रत्यव रामः
सानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्ता स णौ।१।४।५२।गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्च णिजन्तानां यः कर्ता स णौ क ७०

य१

र्मसंज्ञःस्यात्॥शत्रूनगमँत्स्वर्गम्वेदार्थंस्वानवेदयत्॥आशयच्चामृतन्देवान्वेदमध्यापयद्विधिं॥ १ ॥आसयत्सलिलेपृथ्वींयः
समेश्रीहरिर्गतिः॥गतीत्यादिकिं।पाचयत्योदनन्देवदत्तेन।अण्यन्तानांकिं।गमयतिदेवदत्तोयज्ञदत्तन्तमपरःप्रयुंक्तेगमय
तिदेवदत्तेनयज्ञदत्तंविष्णुमित्रः॥नीवह्योर्न॥ ॥नाययतिवाहयतिवाभारंभृत्येन।नियन्तृकर्तृकस्यवहेरनिषेधः॥ ॥
वाहयतिरथंवाहान्सूतः॥आदिखाद्योर्न॥ ॥आदयतिखादयतिवाऽन्नंवटुना।भक्षेरहिंसार्थस्यन॥ ॥भक्षयत्य
न्नंवटुना।अहिंसार्थस्यकिं।भक्षयतिवलीवर्दान्सस्यं।जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं॥ ॥जल्पयतिभाषयतिपुत्रन्देवद
त्तः।दृशेश्च। ।दर्शयतिहरिंभक्तान्॥सूत्रेज्ञानसामान्यार्थानामेवग्रहणन्नतुतद्विशेषार्थानामित्यनेनज्ञाप्यते।तेनस्मरति
जिघ्रतीत्यादीनान्न।स्मारयतिघ्रापयतिदेवदत्तेन।शब्दायतेर्न। ।शब्दाययतिदेवदत्तेन।धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाऽकर्म

सि·मू· कत्वात्प्राप्तिः।यथान्देशकालादिभिन्नंकर्मनसंभवतितेऽचाकर्मकाः।नत्वविवक्षितकर्माणोपि।तेनमासमासयतिदेवदत्तमि का· २
७८ त्यादौकर्मत्वंभवति।देवदत्तेनपाचयतीत्यादौतुन॥हृक्रोरन्यतरस्यां।१।४।५३।हृक्रोरणौयःकर्त्तासणौवाकर्मसंज्ञःस्यात्।हारय
तिकारयतिवाभृत्यंभृत्येनवाकटं।अभिवादिदृशोरात्मनेपदेवेतिवाच्यं॥ ॥अभिवादयतेदर्शयतेदेवंभक्तंभक्तेनवा॥अधिशी वं· ३
पेत्वर्पेष्वमि नादिस्थानाङ्गी ङ्स्थासांकर्म।१।४।४६।अधिपूर्वाणामेषामाधारःकर्मसंज्ञःस्यात्।अधिशेतेअधितिष्ठतिअध्यास्तेवावैकुण्ठंहरिः।अभिनि
विशश्च।१।४।४७।अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्यविशतेराधारःकर्मस्यात्।अभिनिविशतेसन्मार्गं।परिक्रयणेसंप्रदानमि
तिसूत्रादिहमण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न।पापेऽभिनिवेशः।उपान्वध्याङ्वसः राम:
।१।४।४८।उपादिपूर्वस्यवसतेराधारःकर्मस्यात्।उपवसति।अनुवसति।अधिवसति।आवसतिवावैकुण्ठंहरिः।अभुक्त्यर्थस्यन ७८

। ।वनेऽपवसति॥उभसर्वतसोःकार्याधिगुपर्यादिषुत्रिषु॥द्वितीयाम्रेडितान्तेषुततोऽन्यत्रापिदृश्यते॥१॥उभयतःकृष्णंगोपाः।सर्वतःकृष्णं।धिक्कृष्णाभक्तं।उपर्युपरिलोकंहरिः।अध्यधिलोकं।अधोधोलोकं।अभितःपरितस्समयानिकषाहाप्रतियोगेपि।अभितःकृष्णं।परितःकृष्णं।ग्रामंसमया॥निकषाँ।हाकृष्णाभक्तं।तस्यशोच्यतइत्यर्थः।बुभुक्षितन्नप्रतिभातिकिञ्चित्॥अन्तरान्तरेणयुक्ते।२।३।४।आभ्यांयोगेद्वितीयास्यात्।अन्तरात्वांमांहरिः।अन्तरेणहरिंनसुखं।कर्मप्रवचनीयाः।१।४।८३।इत्यधिकृत्य॥अनुर्लक्षणे।१।४।८४।लक्षणेद्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञःस्यात्।गत्युपसर्गसंज्ञापवादः।कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया।२।३।८।एतेनयोगेद्वितीयास्यात्।जपमनुप्रावर्षत्।हेतुभूतजपोपलक्षितंवर्षणमित्यर्थः।पराऽपिहेतौतृतीयाऽनेनबाध्यते।लक्षणेत्थंभूतेत्यादिनासिद्धेपुनःसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्।तृतीयार्थे।१।४।८५।अस्मिन्द्योत्येऽ

सि·कृ·
७९

नुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह संबद्धेत्यर्थः। षिञ् बन्धने क्तः॥ हीने।२।३।२३। हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत्। अ
नु हरिं सुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः॥ उपोऽधिके च।१।४।७। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञः स्यात्। अधिके सप्तमी वक्ष्य
ते। हीने· उप हरिं सुराः॥ लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः।१।४।९०। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञा
ःस्युः। लक्षणे। वृक्षम्प्रति पर्य्यनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थम्भूताख्याने। भक्तो विष्णुम्प्रति पर्यनु वा। भागे। लक्ष्मीर्हरिम्प्रति पर्य्यनु वा
हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायां। वृक्षं वृक्षम्प्रति पर्य्यनु वा सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वं। एषु किं। परिषिञ्चति॥ अभिरभागे
।१।४।९१। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। हरिमभिवर्त्तते। भक्तो हरिमभि। देवन्देवमभिसिञ्चति। अभागे किं। यद
त्र ममाभिष्यात्तद्दीयतां॥ अधिपरी अनर्थकौ।१।४।९३। उक्तसंज्ञौ स्तः। कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्य्यागच्छति। गतिसंज्ञावाधार्थ

का· २

रामः
७९

तिर्गता विति निघातेन।सुः पूजायां।१।४।९४।सुसिक्तं।सुस्तुतं।अनुपसर्गत्वान्न षः।पूजायां किं।सुषिक्तं किन्तवात्र।क्षेपोऽयं।अति
रतिक्रमणे च।१।४।९५।अतिक्रमणे पूजायाञ्चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्।अति देवान्कृष्णः॥अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्वव
सर्गगर्हासमुच्चयेषु।१।४।९६।एषु द्योत्येष्वपि रुक्तसंज्ञः स्यात्।सर्पिषोऽपि स्यात्॥अनुपसर्गत्वान्न षः।संभावनायां लिङ्।त
स्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते।सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबले
नगम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे।इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम।द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते।सर्पिषो बिन्दु
नायोगानन्वयिनेत्युक्तत्वात्।अपि स्तुयाद्विष्णुं॥संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविः कर्त्तुमत्युक्तिः।अपि स्तुहि।अन्ववसर्गः कामचारा
नुज्ञा।धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलं।गर्हा।अपि सिञ्च अपि स्तुहि।समुच्चये॥कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे।२।३।५।इह द्वितीया स्या

कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेप्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वंस्वातन्त्र्यं
कृतसन्निधिन

क्रियाकारकप्रवर्तकत्वंस्वातन्त्र्यं

त्।मासंकल्याणी।मासमधीते।मासंगुडधानाः।क्रोशंकुटिलानदी।क्रोशमधीते।क्रोशंगिरिः।अत्यन्तसंयोगेकिं।मासस्यद्विरधीते।क्रो
शस्यैकदेशेपर्वतः॥स्वतन्त्रःकर्त्ता।१।४।५४।क्रियायांस्वातन्त्र्येणविवक्षितोऽर्थःकर्त्तास्यात्॥साधकतमंकरणं।१।४।४२।क्रियासि
द्धौप्रकृष्टोपकारकंकरणसंज्ञंस्यात्।तमप्ग्रहणंकिं।गङ्गायांघोषः॥कर्तृकरणयोस्तृतीया।२।३।१८।अनभिहितेकर्त्तरिकर
णेचतृतीयास्यात्।रामेणबाणेनहतोवाली॥प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानं।प्रकृत्याचारुः।प्रायेणयाज्ञिकः।गोत्रेणगार्ग्यः।समे
नैति।विषमेणैति।द्विद्रोणेनधान्यंक्रीणाति।सुखेनदुःखेनयातीत्यादि॥दिवःकर्मच।१।४।४३।दिवःसाधकतमंकर्मसंज्ञंस्या
च्चात्करणसंज्ञं।अक्षैरक्षान्वादीव्यति।अपवर्गेतृतीया।२।३।६।अपवर्गःफलप्राप्तिस्तस्यांद्योत्यायांकालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेतृ
तीयास्यात्।अह्नाक्रोशेनवाऽनुवाकोऽधीतः।फलप्राप्तिःकिं।मासमधीतोनायातः॥सहयुक्तेऽप्रधाने।२।३।१९।सहार्थेनयुक्ते

ऽप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता। एवं साकं सार्द्धं समं योगेपि॥ विनापि तद्योगं तृतीया। वृद्धो यूनेत्यादिदर्शनात्॥ ये
नाङ्गविकारः। २।३।२०। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसंबन्धि काणत्वविशि
ष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम्। अक्षि काणमस्य॥ इत्थंभूतलक्षणे। २।३।२१। कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटा
भिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। २।३।२२। सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्।
पित्रा पितरं वा संजानीते। हेतौ। २।३।२३। हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वं। करणत्वन्तु
क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्यमानापि क्रि
याकारकविभक्तौ प्रयोजिका॥ ॥अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणं। शते

३

सि॰कौ॰ नशतेनवत्सान्पाययतिपयः।शतेनपरिछिद्येत्यर्थः।अशिष्टव्यवहारेदाणःप्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया॥ ॥दास्यासंयछते का॰ ४
८१ कामुकः।धर्मेतुभार्यायैसंयछति॥कर्मणायमभिप्रैतिससम्प्रदानं।१।४।३२।दानस्यकर्मणायमभिप्रैतिससम्प्रदानसंज्ञः
स्यात्॥चतुर्थीसम्प्रदाने।२।३।१३।विप्रायगांददाति।अनभिहितइत्येव।दानीयोविप्रः।क्रिययायमभिप्रैतिसोपिसम्प्रदानं
॥ ॥पत्येशेते।कर्मणःकरणसंज्ञासम्प्रदानस्यचकर्मसंज्ञा।पशुनारुद्रंयजते।पशुंरुद्रायददातीत्यर्थः॥रुच्यर्थानांप्रीय प ४
माणः।१।४।३३।रुच्यर्थानान्धातूनाम्प्रयोगेप्रीयमाणोर्थःसम्प्रदानंस्यात्।हरयेरोचतेभक्तिः।अन्यकर्तृकोऽभिलाषोरुचिः।
हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिःकर्त्री।प्रीयमाणःकिं।देवदत्तायरोचतेमोदकःपथि॥श्लाघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानः।१।४।३४।एषां राम॰
प्रयोगेबोधयितुमिष्टःसम्प्रदानंस्यात्।गोपीस्मरात्कृष्णायश्लाघते।ह्नुते।तिष्ठते।शपतेवा।ज्ञीप्स्यमानःकिं।देवदत्तायश्ला ८१

घेतेपथि।धारेरुत्तमर्णः।१।४।३५।धारयतेःप्रयोगेउत्तमर्णउक्तसंज्ञःस्यात्।भक्तायधारयतिमोक्षंहरिः।उत्तमर्णःकिं।देव
दत्तायशतन्धारयतिग्रामे॥स्पृहेरीप्सितः।१।४।३६।स्पृहयतेःप्रयोगेइष्टःसंप्रदानंस्यात्।पुष्पेभ्यःस्पृहयति।ईप्सितःकिं।पु
ष्पेभ्योवनेस्पृहयति।ईप्सितमात्रेइयंसंज्ञा।प्रकर्षविवक्षायान्तुपरत्वात्कर्मसंज्ञा।पुष्पाणिस्पृहयति॥क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्था
नांयंप्रतिकोपः।१।४।३७।क्रुधाद्यर्थानांप्रयोगेयंप्रतिकोपःसउक्तसंज्ञःस्यात्।हरयेक्रुध्यति।द्रुह्यति।ईर्ष्यति।असूयति।यं
प्रतिकोपःकिं।भार्यामीर्ष्यति।मैनामन्योद्राक्षीदिति।क्रोधोऽमर्षः।द्रोहोऽपकारः।ईर्ष्याऽक्षमा।असूयागुणेषुदोषाविःक
रणं।द्रुहादयोपिकोपप्रभवाएवगृह्यन्तेऽतोविशेषणंसामान्येनयंप्रतिकोपइति॥क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोःकर्म।१।४।३८।सो
पसर्गयोरनयोर्यंप्रतिकोपस्तत्कारकंकर्मसंज्ञंस्यात्।क्रूरमभिक्रुध्यति।अभिद्रुह्यति॥राधीक्ष्योर्यस्यविप्रश्नः।१।४।३९।एत

योःकारकं संप्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति। ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः
॥प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता॥१।४।४०। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्। विप्रा
य गां प्रतिशृणोति। आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च॥१।४।४१॥
आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति। प्रतिगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमध्व
र्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्॥१।४।४४॥ नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साध
कतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीतः। तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या॥ ॥मुक्तये हरिं भजति। क्लृपि संपद्यमा
ने च। ।भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। संपद्यते। जायते इत्यादि॥ उत्पातेन ज्ञापिते च॥ ॥वाताय कपिला विद्युत्। हितयोगे च। ।

उपकार्योपकारकभाव

ब्राह्मणायहितम्।क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः।२।३।१४।क्रियार्थाक्रियाउपपदंयस्यतस्यस्थानिनोऽप्रयुज्यमा
नस्यतुमुनःकर्मणिचतुर्थीस्यात्।फलेभ्योयाति।फलान्याहर्तुंयातीत्यर्थः।नमस्कुर्मोनृसिंहाय।नृसिंहमनुकूलयितुमि
त्यर्थः।एवंस्वयम्भुवेनमस्कृत्येत्यादावपि।तुमर्थाच्चभाववचनात्।२।३।१५।भाववचनाच्चेतिसूत्रेणयोविहितस्तदन्ताच्चतु
र्थीस्यात्।यागाययाति।यष्टुंयातीत्यर्थः।।नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च।२।३।१६।एभिर्योगेचतुर्थीस्यात्।हरयेनमः।उ
पपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसी।नमस्करोतिदेवान्।प्रजाभ्यःस्वस्ति।अग्नयेस्वाहा।पितृभ्यःस्वधा।अलमितिपर्याप्त्य
र्थग्रहणं।तेनदैत्येभ्योहरिरलंप्रभुस्समर्थश्शक्तइत्यादि।प्रभ्वादियोगेषष्ठ्यपिसाधुः।तस्मैप्रभवति।सएषांग्रामणीरितिनि
र्देशात्।तेनप्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येतिसिद्धं।वषड्इन्द्राय।चकारःपुनर्विधानार्थः।तेनाशीर्विवक्षायांपरामपिचतुर्थीचाशि

४

सि·कौ·
८३

षीतिषष्ठींवाधित्वाचतुर्थ्येवभवति।स्वस्तिगोभ्योभूयात्॥मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाऽप्राणिषु।२।३।१७।प्राणिवर्जेमन्यतेः
कर्मणिचतुर्थीवास्यात्तिरस्कारे।नत्वान्तृणंमन्येतृणायवा।श्यनानिर्देशात्तानादिकयोगेन।नत्वान्तृणंमन्वे।अप्राणिष्वित्य
पनीयनौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्वितिवाच्यं॥ ॥तेननत्वांनावंअन्नंमन्येइत्यत्राप्राणित्वेपिचतुर्थीन।नत्वांशुनेश्वान
म्वामन्येइत्यत्रप्राणित्वेपिभवत्येव।गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनि।२।३।१२।अध्वभिन्नेगत्यर्थानांकर्म
णिएतेस्तश्चेष्टायां।ग्रामंग्रामायवागच्छति।चेष्टायांकिं।मनसाहरिंव्रजति।अनध्वनीतिकिं।पन्थानंगच्छति।गन्त्राधिष्ठितऽध्व
न्येवायंनिषेधः।यदातूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिष्यतेतदाचतुर्थीभवत्येव।उत्पथेनपथेगच्छति॥ध्रुवमपायेऽपादानं।१।
४।२४।अपायोविश्लेषस्तस्मिन्साध्येयद्ध्रुवमवधिभूतंकारकन्तदपादानंस्यात्॥अपादानेपञ्चमी।२।३।२८।ग्रामादायाति।धाव

का· ५

राम:
८३

तोऽश्वात्पतति। कारकंकिं। वृक्षस्यपर्णम्पतति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं॥ ॥पापाज्जुगुप्सते। विरम
ति। धर्मात्प्रमाद्यति॥ भीत्रार्थानाम्भयहेतुः।१।४।२५। भयार्थानांत्राणार्थानाञ्चप्रयोगेभयहेतुरपादानंस्यात्। चोराद्बिभेति
चोरात्त्रायते। भयहेतुःकिं। अरण्येबिभेति। त्रायतेवा॥ पराजेरसोढः।१।४।२६। पराजेःप्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानंस्यात्। अध्य
यनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढःकिं। शत्रून्पराजयते। अभिभवतीत्यर्थः॥ वारणार्थानामीप्सितः।१।४।२७। प्रवृत्ति
विघातोवारणं। वारणार्थानांप्रयोगेईप्सितोऽर्थोऽपादानंस्यात्। यवेभ्योगांवारयति। ईप्सितःकिं। यवेभ्योगांवारयतिक्षेत्रे
॥अन्तर्द्धौयेनादर्शनमिच्छति।१।४।२८। व्यवधानेसतियत्कर्तृकस्यात्मनोदर्शनस्याभावमिच्छतितदपादानंस्यात्। मातुर्निली
यतेकृष्णः। अन्तर्द्धौकिं। चौरान्नदिदृक्षते। इच्छतिग्रहणंकिं। अदर्शनेच्छायांसत्यांसत्यपिदर्शनेयथास्यात्॥ आख्यातोपयो

सि·पू· गो।१।४।२९।नियमपूर्वकविद्यास्वीकारेवक्ताप्राकसंज्ञःस्यात्।उपाध्यायादधीते।उपयोगेकिं।नटस्यगाथांशृणोति॥जनिक का· ५
८४ र्तुःप्रकृतिः।१।४।३०।जायमानस्यहेतुरपादानंस्यात्।ब्रह्मणःप्रजाःप्रजायन्ते॥भुवःप्रभवः।१।४।३१।भवनंभूः।भूकर्तुःप्रभ
वस्तथा।हिमवतोगङ्गाप्रभवति।तत्रप्रकाशतइत्यर्थः॥ल्यब्लोपेकर्मण्यधिकरणेच॥ ॥प्रासादात्प्रेक्षते।आसनात्प्रेक्षते
प्रासादमारुह्यआसनेउपविश्यप्रेक्षतइत्यर्थः।श्वशुराज्जिह्रेति।श्वशुरंवीक्ष्येत्यर्थः।गम्यमानापिक्रियाकारकविभक्तीना
न्निमित्तमित्युक्तं।कस्मात्त्वन्नद्याः॥यतश्चाध्वकालनिर्माणंतत्रपञ्चमीतद्युक्तादध्वनःप्रथमासप्तम्यौकालात्सप्तमीचवक्त
व्या॥ ॥वनाद्ग्रामोयोजनंयोजनेवा।कार्तिक्याआग्रहायणीमासे।अन्यारादितरर्त्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। रामः
।२।३।२९।एतैर्योगेपञ्चमीस्यात्।अन्यइत्यर्थग्रहणं।इतरग्रहणंप्रपञ्चार्थं।अन्योभिन्नइतरोवाकृष्णात्।आराद्वनात्।ऋते ८४

॥२।३।१०॥

कृष्णात्।पूर्वोग्रामात्।दिशिदृष्टश्शब्दोदिक्छब्दः।तेनसम्प्रतिदेशकालवृत्तिनायोगेपिभवति।चैत्रात्पूर्वःफाल्गुनः।
अवयववाचियोगेतुन।तस्यपरमाम्रेडितमितिनिर्देशात्।पूर्वंकायस्य।अञ्चूत्तरपदस्यतुदिक्छब्दत्वेपिषष्ठ्यतसर्थेति
षष्ठीम्बाधितंपृथग्ग्रहणम्।प्राक्प्रत्यग्वाग्रामात्।आच्।दक्षिणाग्रामात्।आहि।दक्षिणाहिग्रामात्।अपादानेपञ्चमीति
सूत्रेकार्तिक्याःप्रभृतीतिभाष्यप्रयोगात्प्रभृतियोगेपञ्चमी।भवात्प्रभृतिआरभ्यवासेव्योहरिः।अपपरिबहिरितिसमास
विधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगेपञ्चमी।ग्रामाद्बहिः॥अपपरीवर्जने।१।४।८८।एतौवर्जनेकर्मप्रवचनीयौस्तः॥आङ्मर्यादावच
ने।१।४।८९।आङ्मर्यादायामुक्तसंज्ञःस्यात्॥वचनग्रहणादभिविधावपि॥पञ्चम्यपाङ्परिभिः।एतैःकर्मप्रवचनीयै
र्योगेपञ्चमीस्यात्।अपहरेः।परिहरेःसंसारः।परिरत्रवर्जने।लक्षणादौतुहरिंपरि।आमुक्तेःसंसारः।आसकलाद्ब्रह्म।प्रतिः

प्रतिनिधिप्रतिदानयोः।१।४।९२।एतयोरर्थयोःप्रतिरुक्तसंज्ञःस्यात्।प्रतिनिधिप्रतिदानेचयस्मात्।२।३।११।अत्रकर्मप्रव
चनीयैर्योगेपञ्चमीस्यात्।प्रद्युम्नःकृष्णात्प्रति।तिलेभ्यःप्रतियच्छतिमाषान्॥अकर्त्तर्यृणेपञ्चमी।२।३।२४।कर्त्तृवर्जितं
यदृणंहेतुभूतंततःपञ्चमीस्यात्।शताद्बद्धः।अकर्त्तरीतिकिं।शतेनबन्धितः।विभाषागुणेऽस्त्रियां।२।३।२५।गुणेहेतावस्त्री
लिङ्गेपञ्चमीवास्यात्।जाड्याज्जाड्येनवाबद्धः।गुणेकिं।धनेनकुलं।अस्त्रियांकिं।बुद्ध्यामुक्तः।विभाषेतियोगविभागाद्गुणे
स्त्रियांचक्वचित्।धूमादग्निमान्।नास्तिघटोऽनुपलब्धेः॥पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यां।२।३।३२।एभिर्योगेतृ
तीयास्यात्पञ्चमीद्वितीयेच।अन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थं पञ्चमीद्वितीयेचानुवर्त्तेते।पृथग्रामेण।रामात्।रामंवा।एवं
विनानाना॥करणेचस्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य।२।३।३३।एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यःकरणेतृतीयापञ्चम्यौस्तः॥

स्तोकेनस्तोकाद्वामुक्तः।द्रव्येतुस्तोकेनविषेणहतः॥दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीयाच।२।३।३५।एभ्योद्वितीयास्याच्चात्पञ्चमीतृ
तीयेस्तः।प्रातिपदिकार्थमात्रेविधिरयं।ग्रामस्यदूरन्दूराद्दूरेणवा।अन्तिकं।अन्तिकात्।अन्तिकेनवा।असत्ववचनस्येत्य
नुवृत्तेर्नेह।दूरःपन्थाः॥षष्ठीशेषे।२।३।५०।कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तःस्वस्वामिभावादिसम्बन्धःशेषस्तत्रषष्ठीस्या
त्।राज्ञःपुरुषः।कर्मादीनामपिसम्बन्धमात्रविवक्षायांषष्ठ्येव।सताङ्गतं।सर्पिषोजानीते।मातुःस्मरति।एधोदकस्योप
स्कुरुते।भजेशंभोश्चरणयोः।फलानान्तृप्तः॥षष्ठीहेतुप्रयोगे।२।३।२६।हेतुशब्दप्रयोगेहेतौद्योत्येषष्ठीस्यात्।अन्नस्यहे
सं२ तोर्वसति॥सर्वनाम्नस्तृतीयाच।२।३।२७।सर्वनाम्नोहेतुशब्दप्रयोगेहेतौद्योत्येतृतीयास्यात्षष्ठीच।केनहेतुनावसति।क
स्यहेतोः।निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वासांप्रायदर्शनं॥ ॥किन्निमित्तंवसति।केननिमित्तेन।कस्मैनिमित्तायेत्यादि।एवं

सि·पू·
८६

किंकारणं।कोहेतुः।किंप्रयोजनमित्यादि।प्रायग्रहणादसर्वनाम्नःप्रथमाद्वितीयेनस्तः।ज्ञानेननिमित्तेनहरिःसेव्यः।ज्ञानायनिमित्तायेत्यादि।षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन।२।३।३०।एतद्योगेषष्ठीस्यात्।दिक्शब्देतिपञ्चम्याअपवादः।ग्रामस्यदक्षिणतः।पुरः।पुरस्तात्।उपरि।उपरिष्टात्॥एनपाद्वितीया।२।३।३१।एनवन्तेनयोगेद्वितीयास्यात्।एनपेतियोगविभागात्षष्ठ्यपि।दक्षिणेनग्रामंग्रामस्यवा।एवमुत्तरेण॥दूरान्तिकार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्याम्।२।३।३४।एतैर्योगेषष्ठीस्यात्पञ्चमीच।दूरंनिकटंग्रामस्यग्रामाद्वा॥ज्ञोविदर्थस्यकरणे।२।३।५१।जानातेरज्ञानार्थस्यकरणेशेषत्वेनविवक्षितेषष्ठीस्यात्।सर्पिषोज्ञानं॥अधीगर्थदयेशांकर्मणि।२।३।५२।एषांकर्मणिशेषेषष्ठीस्यात्।मातुःस्मरणं।सर्पिषोदयनंईशनंवा॥कृञःप्रतियत्ने।२।३।५३।कृञःकर्मणिशेषेषष्ठीगुणाधाने।एधोदकस्योपस्करणं॥रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः।२।३।५४।भावकर्तृकाणांज्वरिवर्जितानांरुजा

का· ६

रामः
८६

र्थानांकर्मणिशेषेषष्ठीस्यात्।चौरस्यरोगस्यरुजा।अज्वरिसन्ताप्योरितिवाच्यं॥ ॥रोगस्यचौरज्वरः।चौरसन्तापोवा।रोग
कर्तृकचौरसंबन्धिज्वरादिकमित्यर्थः॥आशिषिनाथः।२।३।५५।आशिरर्थस्यनाथतेःशेषेकर्मणिषष्ठीस्यात्।सर्पिषोनाथनं
।आशिषीतिकिं।माणवकनाथनं।तत्संबन्धिनीयाच्ञेत्यर्थः॥जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायां।२।३।५६।हिंसार्थानामे
षांशेषेकर्मणिषष्ठीस्यात्।चौरस्योज्जासनं।निप्रौसंहतौविपर्यस्तौव्यस्तौवा।चौरस्यनिप्रहणनं।प्रणिहननं।निहननं।प्रह
णनंवा।नटअवस्यन्दनेचुरादिः।चौरस्योन्नाटनंचौरस्यक्राथनंवृषलस्यपेषणं।हिंसायांकिं।धानापेषणं॥व्यवहृपणोःसम
र्थयोः।२।३।५७।शेषेकर्मणिषष्ठीस्यात्।द्यूतेक्रयविक्रयव्यवहारेचानयोस्तुल्यार्थता।शतस्यव्यवहरणं।पणनंवा।समर्थयोः
किं।शलाकाव्यवहारः।गणनेत्यर्थः।ब्राह्मणपणनस्तुतिरित्यर्थः॥दिवस्तदर्थस्य।२।३।५८।द्यूतार्थस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थ

स्य दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किं। ब्राह्मणं दीव्यति। स्तौतीत्यर्थः। विभाषोपसर्गे।२।३।५९। पूर्वयोगापवा
दः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने।२।३।६१। देवतासंप्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्म
णो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा। कृत्वोऽर्थप्रयोगे का
लेऽधिकरणे।२।३।६४। कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनं। द्विरह्नो भोजनं। शेषे
किं। द्विरहन्यध्ययनं॥ कर्त्तृकर्मणोः कृति।२।३।६५। कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्त्ता कृष्णः।
गुणकर्मणि वेष्यते॥ ॥नेताऽश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा। कृति किं। तद्धिते मा भूत्। कृतपूर्वी कटं॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि।२।३।६६
।उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्यो गवान्दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायन्नियमः॥ ॥

भेदिकाविभित्सावारुद्रस्यजगतः।शेषेविभाषा॥ ॥स्त्रीप्रत्ययइत्येके।विचित्राजगतःकृतिर्हरेर्हरिणावा।केचिदविशे
षेणविभाषामिच्छन्ति।शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्यवा॥क्तस्यचवर्त्तमाने।२।३।६७।वर्त्तमानार्थस्यक्तस्ययोगेषष्ठी
स्यात्।नलोकेतिनिषेधस्यापवादः।राज्ञांमतोबुद्धःपूजितोवा॥अधिकरणवाचिनश्च।२।३।६८।क्तस्ययोगेषष्ठीस्यात्।इद
मा मेषाँ[illegible]तं।नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां।२।३।६९।एषांप्रयोगेषष्ठीनस्यात्।लादेशाः।कुर्वन्कुर्वाणःसृष्टिंहरिः।उ।हरिंदि
दृक्षुः।अलङ्करिष्णुर्वा।उक।दैत्यान्घातुकोहरिः।कमेरनिषेधः।लक्ष्म्याःकामुकोहरिः।अव्ययं।जगत्सृष्ट्वा।सुखंकर्तुं।नि
ष्ठा।विष्णुनाहतादैत्याः।दैत्यान्हतवान्विष्णुः।खलर्थः।ईषत्करःप्रपञ्चोहरिणा।तृन्नितिप्रत्याहारः।शतृशानचावितितृ
शब्दादारभ्यतृनोनकारात्।शानन्।सोमंपवमानः।चानश्।आत्मानंमण्डयमानः।शतृ।वेदमधीयन्।तृन्।कर्त्तालोकान्

द्विषश्शतुर्वा॥ ॥मुरस्यमुरंवाद्विषन्।सर्वोयंकारकषष्ठ्याःप्रतिषेधः।शेषेषष्ठीतुस्यादेव।ब्राह्मणस्यकुर्वन्।नरकस्यजि
ष्णुः॥अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः।२।३।७०।भविष्यत्यकस्यभविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चयोगेषष्ठीनस्यात्।सतःपालकोऽव
तरति।व्रजङ्गामी।शतन्दायी॥कृत्यानाङ्कर्त्तरिवा।२।३।७१।षष्ठीवास्यात्।मयाममवासेव्योहरिः।कर्त्तरीतिकिं।गेयोमाणव
कःसाम्नां।भव्यगेयेतिकर्त्तरियद्विधानादनभिहितंकर्म।अत्रयोगोविभज्यते।कृत्यानांउभयप्राप्तावितिनेतिचानुवर्त्तते।ते
ननेतव्याव्रजंगावःकृष्णेन।ततःकर्त्तरिवा।उक्तोर्थः॥तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यान्तृतीयाऽन्यतरस्यां।२।३।७२।तुल्यार्थैर्योगेतृती
यावास्यात्पक्षेषष्ठी।तुल्यस्सदृशस्समोवाकृष्णस्य।कृष्णेनवा।अतुलोपमाभ्यांकिं।तुलाउपमावाकृष्णस्यनास्ति॥चतुर्थीचा
शिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः।२।३।७३।एतदर्थैर्योगेचतुर्थीवास्यात्पक्षेषष्ठीआशिषि।आयुष्यञ्चिरञ्जीवितं॰

कुशलायकुशलस्यवाभूयात्।एवंमद्रंभद्रंकुशलंनिरामयंसुखंशंअर्थःप्रयोजनंहितंपथ्यंभूयात्।आशिषिकिं।देवदत्तस्या
युष्यमस्ति।व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणं।मद्रभद्रयोपर्यायत्वादन्यतरेणपठनीयः॥आधारोऽधिकरणं।१।४।४५।कर्तृकर्म
द्वारातन्निष्ठक्रियायाआधारःकारकमधिकरणसंज्ञंस्यात्॥सप्तम्यधिकरणेच।२।३।३६।अधिकरणेसप्तमीस्यात्।चका
राद्दूरान्तिकार्थेभ्यः।औपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा।कटेआस्ते।स्थाल्यांपचति।मोक्षेइच्छास्ति।सर्व
स्मिन्नात्मास्ति।वनस्यदूरेऽन्तिकेवा।दूरान्तिकार्थेभ्यइतिविभक्तित्रयेणसहचतस्रोऽत्रविभक्तयःफलिताः।क्तस्येन्विष
यस्यकर्मण्युपसंख्यानं॥ ॥अधीतीव्याकरणे।अधीतमनेनेतिविग्रहेइष्टादिभ्यश्चेतिकर्त्तरीनिः।साध्वसाधुप्रयोगेच॥
॥ ॥साधुःकृष्णोमातरि।असाधुर्मातुले।निमित्तात्कर्मयोगे॥ ॥निमित्तमिहफलं।योगःसंयोगसमवायात्मकः॥

चर्मणिद्वीपिनंहन्तिदन्तयोर्हन्तिकुञ्जरम्॥केशेषुचमरींहन्तिसीम्निपुष्कलकोहतः॥ १ ॥हेतौतृतीयाऽत्रप्राप्तानानन्निवा
रणार्थं।सीमाऽण्डकोशः।पुष्कलकोगन्धमृगः।योगविशेषेकिं।वेतनेनधान्यंलुनाति॥यस्यचभावेनभावलक्षणं।२।३।
३७।यस्यक्रिययाक्रियान्तरंलक्ष्यतेततःसप्तमीस्यात्।गोषुदुह्यमानासुगतः।अर्हाणांकर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वेतद्वैपरी
त्येच॥ ॥सत्सुतरत्सुअसन्तआसते।असत्सुतिष्ठत्सुसन्तस्तरन्ति।सत्सुतिष्ठत्सुअसन्तस्तरन्ति।असत्सुतरत्सुसन्तस्ति
ष्ठन्ति॥षष्ठीचानादरे।२।३।३८।अनादराधिकेभावलक्षणेषष्ठीसप्तम्यौस्तः।रुदतिरुदतोवाप्राव्राजीत्।रुदन्तंपुत्रादि
कमनादृत्यसंन्यस्तवानित्यर्थः॥स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च।२।३।३९।एतैःसप्तभिर्योगेषष्ठीसप्त
म्यौस्तः।षष्ठ्यामेवप्राप्तायांपाक्षिकसप्तम्यर्थंवचनं।गवांगोषुवास्वामी।गवांगोषुवाप्रसूतः।गाएवानुभविंज्जातइत्यर्थः॥

तदेकपरत्वं॥

आयुक्तकुशलाभ्यांञ्चासेवायां।२।३।४०।आभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्यौस्तस्तात्पर्येर्थे।आयुक्तोव्यापारितः।आयुक्तःकुशलोवाह
रिपूजनेहरिपूजनस्यवा।आसेवायांकिं।आयुक्तोगोश्शकटे।ईषद्युक्तइत्यर्थः॥यतश्चनिर्द्धारणं।२।३।४१।जातिगुणक्रि
निर्द्धारणं यासंज्ञाभिःसमुदायादेकदेशस्यपृथक्करणंयतस्ततःषष्ठीसप्तम्यौस्तः।नृणांनृषुवाब्राह्मणःश्रेष्ठः।गवांगोषुवाकृ
गौ ष्णांवहुक्षीरा।गच्छतांगच्छत्सुवाधावञ्छीघ्रः।छात्राणांछात्रेषुवामैत्रःपटुः॥पञ्चमीविभक्ते।२।३।४२।विभागोविभक्तं(
निर्द्धार्यमाणस्ययत्रभेदएवतत्रपञ्चमीस्यात्।माथुराःपाटलिपुत्रकेभ्यआढ्यतराः।साधुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तम्यप्र
तेः।२।३।४३।आभ्यांयोगेसप्तमीस्यादर्चायांनतुप्रतेःप्रयोगे।मातरिसाधुर्निपुणोवा।अर्चायांकिं।निपुणोराज्ञोभृत्यः।इह
तत्वकथनेतात्पर्यं॥अप्रत्यादिभिरितिवक्तव्यं॥ ॥साधुर्निपुणोवामातरंप्रतिपर्यनुवा॥प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीयाच।

॥प्रकृताधर्मापेक्षया॥

सि·पू·
९०

।२।३।४४।आभ्यांयोगेतृतीयास्याच्चात्सप्तमी।प्रसितउत्सुकोवाहरिणाहरौवा॥नक्षत्रेचलुपि।२।३।४५।नक्षत्रेप्रकृ
त्यर्थेयोलुप्संज्ञयालुप्यमानस्यप्रत्ययस्यार्थस्तत्रवर्त्तमानात्तृतीयासप्तम्यौस्तोऽधिकरणे।मूलेनावाहयेद्देवींश्रवणे
नविसर्ज्जयेत्।मूलेश्रवणेइतिवा।लुपिकिं।पुष्येशनिः॥सप्तमीपञ्चम्यौकारकमध्ये।२।३।७।शक्तिद्वयमध्येयौकाला
ध्वानौताभ्यामेतेस्तः।अद्यभुक्त्वायंद्व्यहेद्व्यहाद्वाभोक्ता।कर्त्तृशक्त्योर्मध्येऽयंकालः।इहस्थोयंक्रोशेक्रोशाद्वालक्ष्यंविध्ये
त्।कर्त्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयंदेशः।अधिकशब्देनयोगेसप्तमीपञ्चम्याविष्येते।तदस्मिन्नधिकमितियस्मादधिकमि
तिचसूत्रनिर्देशात्।लोकेलोकाद्वाऽधिकोहरिः॥अधिरीश्वरे।१।४।९७।स्वस्वामिसंबन्धेऽधिःकर्मप्रवचनीयसंज्ञःस्यात्
यस्मादधिकंयस्यचेश्वरवचनंतत्रसप्तमी।२।३।९।अत्रकर्मप्रवचनीययुक्तेसप्तमीस्यात्।उपपरार्द्धेहरेर्गुणाः।परार्द्धा

का· १

रामः
९०

दधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधिभुवि रामः। अधिरामे भूः। सप्तमीशौंडैरिति समासपक्षे तु।
रामाधीना। अषडक्षेत्यादिना खः। विभाषाकृञि।१।४।९८। अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे। यदत्र मामधि करिष्य
ति विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न॥ ७ ॥ इति विभक्त्यर्थाः॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॥ क्रियाविशेषणानांकर्मत्वंनपुंसकताच॥ के०

श्रीगणेशायनमः॥ ॥समर्थःपदविधिः।२।१।१।पदसंबन्धीयोविधिःससमर्थाश्रितोबोध्यः॥प्राक्कडारात्समासः।२।१।३।क
डाराःकर्मधारयइत्यतःप्राक्समासइत्यधिक्रियते॥सहसुपा।२।१।४।सहेतियोगोविभज्यते।सुबन्तंसमर्थेनसहसमस्यते।यो
गविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोयंसमासश्चछन्दस्येव।पर्यभूषयत्।अनुव्यचलत्॥सुपा।२।१।४।सुप्सु
पासहसमस्यते।समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं॥सुपोधातुप्रातिपदिकयोः।२।४।७१।एतयोरवयवस्यसुपोलुक्स्यात्।भूतपूर्वे
चरडितिनिर्देशात्पूर्वनिपातः।पूर्वंभूतः।भूतपूर्वः।इवेनसमासोविभक्त्यलोपश्च॥ ॥जीमूतस्येव॥अव्ययीभावः।२।१।५।
अधिकारोऽयं॥अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंप
त्तिसाकल्यान्तवचनेषु।२।१।६।अव्ययमितियोगोविभज्यते।अव्ययंसमर्थेनसहसमस्यतेसोऽयीभावः॥प्रथमानिर्दिष्टंसमास

व्य

उपसर्जनं।१।२।४३।समासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञंस्यात्॥उपसर्जनंपूर्वम्।२।२।३०।समासउपसर्जनंप्राक्प्र
योज्यं॥एकविभक्तिचाऽपूर्वनिपाते।१।२।४४।विग्रहेयन्नियतविभक्तिकन्तदुपसर्जनसंज्ञंस्यान्नतुतस्यपूर्वनिपातः॥गोस्त्रि
योरुपसर्जनस्य।१।२।४८।उपसर्जनंयोगोशब्दःस्त्रीप्रत्ययान्तञ्चतदन्तस्यप्रातिपदिकस्यह्रस्वःस्यात्।अव्ययीभावश्चेत्यव्य
यत्वं॥नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः।२।४।८३।अदन्तादव्ययीभावात्सुपोनलुक्तस्यतुपञ्चमींविनाअमादेशश्चस्यात्।दि
शयोर्मध्यमपदिशं।क्लीवाव्ययंत्वपदिशंदिशोर्मध्येविदिक्स्त्रियामित्यमरः॥तृतीयासप्तम्योर्बहुलं।२।४।८४।अदन्तादव्ययी
भावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावःस्यात्।अपदिशं।अपदिशेन।अपदिशं।अपदिशे।बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमि
त्यादौसप्तम्यानित्यमम्भावः।विभक्तीत्यादेरयमर्थः।विभक्त्यर्थादिषुवर्त्तमानमव्ययंसुबन्तेनसहसमस्यतेसोऽव्ययीभावः।

समस्यमानपदार्थवाचकपदेन लौकिक प्रत्यासत्यात्पत्यविभक्त्यर्थेवर्तमानंअव्ययंतद्विभक्त्यन्तेनैवसमस्यते
विग्रहोनित्यसमासः

अ०

सि॰कौ॰ ९३ विभक्तौतावत्।हरौइत्यधिहरि।सप्तम्यर्थस्यैवात्रद्योतकोऽधिः।हरिङिअधिइत्यलौकिकंविग्रहवाक्यं।अत्रनिपातेनाभिहि
तेप्यधिकरणेवचनसामर्थ्यात्सप्तमी॥अव्ययीभावश्च २।४।१८।अयंनपुंसकंस्यात्।ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्य १।२।४७।गोपायतीतिगाः
पातीतिवागोपाः।तस्मिन्नित्यधिगोपं।समीपे।कृष्णस्यसमीपमुपकृष्णं।समयाग्रामं।निकषालङ्कां।आराद्वनादित्यत्रतुना
मात्रेतिवचनयुक्तेन व्ययीभावः।अभितःपरितःअन्यारादितिद्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात्।मद्राणांसमृद्धिःसुमद्रं।यवनानांव्यृद्धिर्दुर्यवनं।वि
गताऋद्धिर्व्यृद्धिः।मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकं।हिमस्यात्ययोऽतिहिमं।अत्ययोध्वंसः।निद्रासंप्रतिनयुज्यतेइत्यतिनिद्रं।हरि ति
शब्दस्यप्रकाशइतिहरि।विष्णोःपश्चादनुविष्णु।पश्चाच्छब्दस्यतुनायंसमासः।ततःपश्चात्स्रंस्यतइतिभाष्यप्रयोगात्।योग्य समः
तावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानियथार्थाः।अनुरूपम्।रूपस्ययोग्यमित्यर्थः।अर्थंअर्थंप्रतिप्रत्यर्थम्।प्रतिशब्दस्यवीप्सा ९३

सुत्रगोहिताव्ययेनसार्द्धंसमासोनभवति

यांकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगेद्वितीयागर्भन्वाक्यमपि।शक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्ति।हरेःसादृश्यंसहरि।
वक्ष्यमाणेनसहस्यसः।ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं।चक्रेणयुगपदितिविग्रहे॥अव्ययीभावेचाकाले।६।३।८१।सहस्यसः
स्यादव्ययीभावेनतुकाले।सचक्रं।कालेतु।सहपूर्वाह्णं।सदृशःसख्यासससखि।यथार्थत्वेनैवसिद्धेपुनःसादृश्यग्रहणंगुण
भूतेपिसादृश्येयथास्यादित्येवमर्थं।क्षत्राणांसम्पत्तिःसक्षत्रं।ऋद्धेराधिकंसमृद्धिः।अनुरूपआत्मभावःसंपत्तिरितिभेदः।तृ
णमप्यपरित्यज्यसतृणमत्ति।साकल्येनेत्यर्थः।नत्वत्रतृणभक्षणेतात्पर्य्यं।अन्ते।अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीतेसाग्नि॥यथासा
दृश्ये।२।१।७।असादृश्यएवयथाशब्दःसमस्यते।तेनेहन।यथाहरिस्तथाहरः।हरेरुपमानत्वंयथाशब्दोद्योतयति।तेनसादृ
श्यइतिवायथार्थइतिवाप्राप्तन्निषिध्यते॥यावदवधारणे।२।१।८।यावन्तःश्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामायावच्छ्लोकं॥सु

प्प्रतिनामात्रार्थे।२।१।९।शाकस्यलेशः शाकप्रति।मात्रार्थे किं।वृक्षंप्रति विद्योततेविद्युत्॥अक्षशलाकासंख्याःपरिणा।२।
।१।१०।द्यूतव्यवहारे पराजयेएवायंसमासः।अक्षेणविपरीतंवृत्तं अक्षपरि।[illegible]लाकापरि।एकपरि।विभाषा।२।१।११।अधि
कारोऽयं।एतत्सामर्थ्यादेवप्राचीनानांनित्यसमासत्वात् सुप्सुपेतितुननित्यसमासः।अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापका
त्॥अपपरिबहिरञ्चवःपञ्चम्या।२।१।१२।अपविष्णुसंसारः।अपविष्णोः।परिविष्णु।परिविष्णोः।बहिर्वनं।बहिर्वनात्।प्राग्व
नं।प्राग्वनात्॥आङ्मर्यादाऽभिविध्योः।२।१।१३।एतयोराङ्पञ्चम्यन्तेनवासमस्यतेसोऽव्ययीभावः।आमुक्तिसंसारः।आमु
क्तेः।आबालंहरिभक्तिः।आबालेभ्यः॥लक्षणेनाभिमुख्ये।२।१।१४।आभिमुख्यद्योतकौअभिप्रतीचिह्नवाचिनासहप्राग्वत्।
अभ्यग्निशलभाःपतन्ति।अग्निमभि।प्रत्यग्नि।अग्निंप्रति॥अनुर्यत्समया।२।१।१५।यंपदार्थंसमयाद्योत्यतेतेनलक्षणभूतेना

प्रती आभि २

अनुवनमशनिर्गतः ॥ वनसमीपं गत इत्यर्थः ॥ यस्य चायामः ।२।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ॥

ऽनुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।२।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवं । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।२।१।१८। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविकल्पेन वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥ संख्या वंश्येन ।२।१।१९। वंशो द्विधा । विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणं । एकविंशतिभारद्वाजं ॥ नदीभिश्च ।२।१।२०। नदीभिः संख्या प्राग्वत् । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गं । द्वियमुनं ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायां ।२।१।२१। अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं

॥ प्राणिनां सन्तानप्रवाहो वंश इत्युच्यते ॥

समस्यतेसंज्ञायां।विभाषाऽधिकारेपिवाक्येनसंज्ञाऽनवगमादिहनित्यसमासः।उन्मत्तगङ्गंनामदेशः।लोहितगङ्गं॥समासा
न्ताः।५।४।६८।इत्यधिकृत्य॥अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः।५।४।१०७।शरदादिभ्यष्टच्स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे।शरदःसमी
पमुपशरदं।प्रतिविपाशं।शरद्।विपाश्।अनस्।मनस्।उपानह्।दिव्।हिमवत्।अनडुह्।दिश्।दृश्।विश्।चेतस्।चतुर्
त्यद्।तद्।यद्।कियत्।जरायाजरस्च।उपजरसं॥प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः।यस्येतिच।प्रत्यक्षं।अक्ष्णःपरमितिविग्रहेसमा
सान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः।परोक्षेलिडितिनिपातनात्परस्योकारादेशः।परोक्षं।परोक्षाक्रियेत्यादितुअर्शआ
द्यचि।समक्षं।अन्वक्षं।अनश्च।५।४।१०८।अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच्स्यात्॥नस्तद्धिते।६।४।१४४।नान्तस्यभस्यटेर्लोपःस्या
त्तद्धिते।उपराजं।अध्यात्मं।नपुंसकादन्यतरस्यां।५।४।१०९।अन्नन्तंयत्क्लीबंतदन्तादव्ययीभावाट्टज्वास्यात्।उपचर्मं।उ

पचर्म॥नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः।५।४।११०।वाटच्स्यात्।उपनदं।उपनदि।उपपौर्णमासं।उपपौर्णमासि।उपाग्रहायणं।उपाग्रहायणि॥झयः।५।४।१११।झयन्तादव्ययीभावाट्टच्वास्यात्।उपसमिधं।उपसमित्।गिरेश्चसेनकस्य।५।४।११२।गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच्वास्यात्।सेनकग्रहणंपूजार्थं।उपगिरं।उपगिरि॥ ॥इत्यव्ययीभावः॥ ॥तत्पुरुषः।२।१।२२॥अधिकारोऽयंप्राग्बहुव्रीहेः।द्विगुश्च।२।१।२३।द्विगुरपितत्पुरुषसंज्ञःस्यात्।इदंसूत्रंत्यक्तुंशक्यं।संख्यापूर्वोद्विगुश्चेतिपठित्वाचकारबलेनसंज्ञासमावेशस्यसुवचत्वात्।समासान्तःप्रयोजनं।पञ्चराजं॥द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः।२।१।२४।द्वितीयान्तंश्रितादिप्रकृतिकैःसुबन्तैःसहसमस्यतेवासतत्पुरुषः।कृष्णंश्रितः।कृष्णश्रितः।दुःखमतीतः।दुःखातीतः॥गम्यादीनामुपसंख्यानं॥ ॥ग्रामङ्गमी।ग्रामगमी।अन्नंबुभुक्षुः।अन्नबुभुक्षुः॥स्वयंक्तेन।२।१।२५।द्वितीयेति

वचनग्रहणं

गुणमुक्तवान् गुणवचः गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिग्रहणमनेन पाटवं कुसुमेन रूपं [illegible] पादादि प्रः॥

सि॰मू॰
९६

न संबध्यते ऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥ खट्वाक्षेपे ।२।१।२६। खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सु
बन्तेन समस्यते निन्दायां । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोयं । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥ सामि ।२।१।२७। सामिकृतं ॥ कालाः ।२
।१।२८। क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनं । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे च ।२।
।१।२९। काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनं । मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखं ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।२।१।३०। तत्कृतेति लुप्ततृ
तीयाकं । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शंकुलया खंडः । शंकुलाखंडः । धान्येनार्थो धान्या
र्थः । तत्कृतेति किं । अक्ष्णा काणः ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।२।१।३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः ॥
मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे । माषोनं कार्षापणं । माषविकलं । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्र

रामः
९६

मिश्रञ्चानुपसर्गमसन्धौ ॥ असन्धौ वाच्ये कार का परँ अनुपसर्ग मिश्र मनोदातस्या

हणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं। मिश्रञ्चानुपसर्गमसन्धावित्यत्रानुपसर्गग्रहणात्। गुडसंमिश्रा धानाः। अवरस्योपसंख्यानं॥ ॥मा
सेनावरो मासावरः॥ कर्तृकरणे कृता बहुलं।२।१।३२। कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः। नखै
र्भिन्नो नखभिन्नः। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं। नखनिर्भिन्नः। कर्त्तृकरणेति किं। भिक्षाभिरुषितः। हेतावेषा तृतीया। ब
हुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं। तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न। कृता किं। काष्ठैः पचतितरां॥ कृत्यैरधिकार्थवचने।२।१।३३।
स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यं तृणं। काकपेया
नदी। अन्नेन व्यञ्जनं।२।१।३४। संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत्। दध्ना ओदनो दध्योदनः। इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाँ
द्वारा सामर्थ्यं॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणं।२।१।३५। गुडेन धानाः गुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यं॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित

सि·मू·
७

सुखरक्षितैः।२।१।३६।चतुर्थ्यन्तार्थाययत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्चचतुर्थ्यन्तंप्राग्वत्॥तदर्थेनप्रकृतिविकृतिभावएव।बलिर
क्षितग्रहणान्ज्ञापकात्।यूपायदारु।यूपदारु।नेह।रन्धनायस्थाली।अश्वघासादयस्तुषष्ठीसमासाः॥अर्थेननित्यसमासो
विशेष्यलिङ्गताचेतिवक्तव्यं॥ ॥द्विजायायंद्विजार्थःसूपः।द्विजार्थायवागूः।द्विजार्थंपयः।भूतवलिः।गोहितं।गोसुखं।
गोरक्षितं॥पञ्चमीभयेन।२।१।३७।चौराद्भयंचौरभयं।भयभीतभीतिभीभिरितिवाच्यम्॥ ॥वृकभीतः॥अपेतापोढमुक्त
पतितापत्रस्तैरल्पशः।२।१।३८।एतैःसहाल्पंपञ्चम्यन्तंसमस्यतेसतत्पुरुषः।सुखापेतः।कल्पनापोढः।चक्रमुक्तः।स्वर्गप
तितः।तरङ्गापत्रस्तः।अल्पशःकिं।प्रासादात्पतितः॥स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेन।२।१।३९।स्तोकान्मुक्तः।अल्पान्मुक्तः
अन्तिकादागतः।अभ्यासादागतः।दूरादागतः।विप्रकृष्टादागतः।कृच्छ्रादागतः॥पञ्चम्याःस्तोकादिभ्यइत्यलुक्॥षष्ठी।२।

रामः
७

काकस्य कृष्णो [illegible]दन्तो बोध

।२।८।राज्ञः पुरुषः।राजपुरुषः॥याजकादिभिश्च।२।२।९।एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते।तृजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं।
ब्राह्मणयाजकः।देवपूजकः।गुणात्तरेणात्तरलोपश्चेति वक्तव्यं॥तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च।न निर्द्धा
रणे इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयं।सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः।सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्॥कृद्योगा षष्ठी स च
मस्यत इति वाच्यं॥ ॥इध्मस्य व्रश्चनः।इध्मव्रश्चनः॥न निर्द्धारणे।२।२।१०।निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते।नृणां द्विजः श्रे
ष्ठः।प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं॥ ॥सर्पिषो ज्ञानं॥पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन।
२।२।११।पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते।पूरणे सतां षष्ठः।गुणे काकस्य कार्ष्ण्यं।ब्राह्मणस्य शुक्लाः।यदा प्रक
रणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तन्नेदमुदाहरणं।अनित्योयं गुणेन निषेधः।तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्द्देशात्

गुणेन सनद्धयवाचिग्रहोत

सोचिलोपेचेद्पादपूरणंइतिनिर्देशात् इत्यादिसंगच्छ त्ति-कुमप्रकरणभव पदुर सै:।गाव्ग ·दषष्ठा।कितसैकमात्रे

तेनार्थगौरवंबुद्धिमान्द्यमित्यादिसिद्धं॥सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः।फलानांसुहितः।तृतीयासमासस्तुस्यादेव·स्वरेविशेषः।सत्।
द्विजस्यकुर्वन्।कुर्वाणोवा।किंकरइत्यर्थः।अव्ययं।ब्राह्मणस्यकृत्वा।पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेवगृह्यते।तेनतदुपरी
त्यादिसिद्धमितिरक्षितः।तव्यः।ब्राह्मणस्यकर्त्तव्यं।तव्यताभवत्येव।स्वकर्त्तव्यं।स्वरेभेदः ।समानाधिकरणे।तक्षकस्यस
र्पस्य।विशेषणसमासस्त्विहबहुलग्रहणान्न।गोर्धेनोरित्यादिषुपोटायुवतीत्यादीनांविभक्त्यन्तरेचरितार्थानांपरत्वाद्बाधकःष
ष्ठीसमासःप्राप्तःसोप्यनेनवार्यते॥क्तेनचपूजायां।२।२।१२।मतिबुद्धीतिसूत्रेणविहितोयःक्तस्तदन्तेनषष्ठीनसमस्यते।राज्ञा
म्मतोबुद्धःपूजितोवा।राजपूजितइत्यादौतुभूतेक्तान्तेनसहतृतीयान्तस्यसमासः॥अधिकरणवाचिनाच।२।२।१३।क्तेनषष्ठीन
समस्यते।इदमेषामासितंगतंभुक्तंवा।कर्मणिच।२।२।१४।उभयप्राप्तौकर्मणीतियाषष्ठीसानसमस्यते।आश्चर्योगवांदोहो

ञोपेन॥तृजकाभ्याङ्कर्त्तरि।२।२।१५।कर्त्रर्थतृजकाभ्यांषष्ठ्यानसमासः।अपांस्रष्टा।वज्रस्यभर्त्ता।ओदनस्यपाचकः।कर्त्तरिकिं।
इक्षूणांभक्षणामिक्षुभक्षिका।पत्यर्थभर्त्तृशब्दस्ययाजकादित्वात्समासः।भूभर्त्ता।कथन्तर्हिघटानान्निर्मातुस्त्रिभुवनविधातु
श्चकलहइति।शेषषष्ठ्यासमासइतिकैयटः॥कर्त्तरिच।२।२।१६।कर्त्तरिषष्ठ्याअकेननसमासः।भवतःशायिका।नेहतृजनु
वर्त्तते।तद्योगेकर्त्तुरभिहितत्वेनकर्त्तृषष्ठ्याअभावात्॥नित्यंक्रीडाजीविकयोः।२।२।१७।एतयोरर्थयोरकेननित्यंषष्ठीसमस्यते वि
उद्दालकपुष्पभञ्जिका।क्रीडाविशेषस्यसंज्ञा।संज्ञायामितिभावेण्वुल्।जीविकायांदन्तलेखकः।तत्रक्रीडायांविकल्पेजी
विकायान्तृजकाभ्याङ्कर्त्तरीतिनिषेधेप्राप्तेवचनं॥पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे।२।२।१।अवयविनासहपूर्वादयः
समस्यन्तेएकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी।षष्ठीसमासापवादः।पूर्वंकायस्य।पूर्वकायः।अपरकायः।एकदेशिनाकिं।पूर्वन्ना

असति बाधके सामान्ये पक्षपात

भेः कायस्य । एकाधिकरणे किं । पूर्वश्छात्राणां । सर्वोप्येकदेशोह्ना समस्यते संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । के
चित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपररात्रः । पश्चिमरात्र गोचरादित्यादि
सिद्धमित्याहुः ॥ अर्धं नपुंसकं ।२।२।२। समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनं । एकदेशिसमास
विषयको यस्योपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वीत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । क्लीबे किं । ग्रामार्धः । द्रव्यैक्य
एव । अर्धं पिप्पलीनां । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ।२।२।३। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वि
तीयभिक्षा । एकदेशिना किं । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठी
समासः । भिक्षाद्वितीयं ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।२।२।४। पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकां प्राप्तो

जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः। इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्वाऽकारोपि विधीयते· तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्रा
प्तजीविका। आपन्नजीविका॥ कालाः परिमाणिना।२।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते। मासो जातस्य
यस्य स मासजातः। द्व्यहजातः। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। द्व्यहो जातस्येति विग्रहे॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये व
हूनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं॥ ॥द्वे अहनी जातस्य यस्य द्व्यहजातः। अह्नोह्न इति वक्ष्यमाणोह्नादेशः। पूर्वन्त्वत्र न संख्यादेः
समाहार इति तन्निषेधः॥ सप्तमी शौण्डैः।२।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽ
त्र पठ्यते। अध्युत्तरपदादिति खः। ईश्वराधीनः॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च।२।१।४१। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। सांकाश्यसिद्धः। आतप
शुष्कः। स्थालीपक्वः। चक्रबन्धः॥ ध्वांक्षेण क्षेपे।२।१।४२। ध्वांक्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायां। तीर्थे ध्वांक्ष इव ती

सि·कौ·
१००

र्थध्वांक्षः।तीर्थकाक[illegible]॥कृत्यैर्ऋणे।२।१।४३।सप्तम्यन्तंकृत्यप्रत्ययान्तैःसहप्राग्वदावश्यके।मासेदेयमृणं।ऋणग्रहणान्नि
योगोपलक्षणार्थं।पूर्वाह्णेगेयंसाम॥संज्ञायां।२।१।४४।सप्तम्यन्तंसुपाप्राग्वत्संज्ञायां।वाक्येनसंज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयं।अ
रण्येतिलकाः।वनेकसेरुकाः।हलदन्तात्सप्तम्याइत्यलुक्॥क्तेनाहोरात्रावयवाः।२।१।४५।अह्नोरात्रेश्चावयवाःसप्तम्यन्ताःक्ता
न्तेनसहप्राग्वत्।पूर्वाह्णकृतं।अपररात्रकृतं।अवयवग्रहणात्किं।अह्निदृष्टं॥तत्र।२।१।४६।तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तंक्तान्तेनसहप्राग्व
त्।तत्रभुक्तं॥क्षेपे।२।१।४७।सप्तम्यन्तंक्तान्तेनप्राग्वन्निन्दायां।अवतप्तेनकुलस्थितंतएतत्॥पात्रेसमितादयश्च।२।१।४८।एते
निपात्यन्तेक्षेपे।पात्रेसमिताः।भोजनसमयएवसङ्गतानतुकार्ये।गेहेशूरः।गेहेनर्दी।आकृतिगणोऽयं।चकारोऽवधारणार्थः।
तेनैषांसमासान्तरेघटकतयाप्रवेशोन।परमाःपात्रेसमिताः॥पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेन।२।

रामः
१००

१।४९। विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। एकशब्दस्य दिकसंख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थञ्च। पूर्वं
स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाक
रणाः॥ दिक्संख्ये संज्ञायां।२।१।५०। समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रं। पूर्वेषुका
मशमी। सप्तर्षयः। नेह। उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च।२।१।५१। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः
समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। समासे कृते दिकपूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः। सर्वनाम्नो वृत्ति
मात्रे पुंवद्भावः॥ ॥आपरशालः। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शा
लाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे। षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मा

८·२

सि·भू·
१०१

रत

तुरः।पञ्चगावोधनंयस्येतित्रिपदेबहुव्रीहाववान्तत्पुरुषस्यविकल्पेप्राप्ते।द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदेनित्यसमासवचनं॥गोरतद्धितलुकि।५।४।९२।गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासान्तोनतद्धितलुकि।पञ्चगवधनः।पञ्चानांगवांसमाहारः।संख्यापूर्वोद्विगुः।२।१।५२।तद्धितार्थेत्यत्रोक्तःसंख्यापूर्वोद्विगुःस्यात्॥द्विगुरेकवचनं।२।४।१।द्विग्वर्थःसमाहारएकवत्स्यात्।सनपुंसकमितिनपुंसकत्वं।पञ्चगवं॥कुत्सितानिकुत्सनैः।२।१।५३।कुत्स्यमानानिकुत्सनैःसहप्राग्वत्।वैयाकरणखसूचिः।मीमांसकदुर्दुरूढः॥पापाणकेकुत्सितैः।२।१।५४।पूर्वसूत्रापवादः।पापनापितः।अणककुलालः॥उपमानानिसामान्यवचनैः।२।१।५५।घनइवश्यामः।घनश्यामः।इहपूर्वपदंतत्सदृशेलाक्षणिकमितिसूचयितुंलौकिकविग्रहेइवशब्दःप्रयुज्यते।पूर्वनिपातनियमार्थंसूत्रं॥उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगे।२।१।५६।उपमेयंव्याघ्रादिभिःसहप्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगेसति।विशेष्यस्य

रामः
१०१

यत्रह्यन्यतरद्द्वयंनन्यतरेणगणस्तत्रनद्वयंतावद्विशेष्य [illegible] तास्तारक्रियानयात्०
सन्नोभोगुणशब्दोक्रियाशब्दोवातत्रकामचारात्तमः इयोः पूर्वसाधनात्क्रियान्वयाभावात्०

पूर्वनिपातार्थंसूत्रं।पुरुषव्याघ्रः।नृसोमः।व्याघ्रादिराकृतिगणः।सामान्याप्रयोगेकिं।पुरुषोव्याघ्रइवशूरः॥विशेषणंविशेष्येण
वहुलं।२।१।५७।भेदकंसमानाधिकरणेनभेद्येनवहुलंप्राग्वत्।नीलमुत्पलं।नीलोत्पलं।वहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यं।कृष्णसर्पः
क्वचिन्न।रामोजामदग्न्यः॥पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च।२।१।५८।पूर्वनिपातनियमार्थमिदं।पूर्ववै
याकरणः।अपराध्यापकः॥अपरस्यार्द्धेपश्चभावोवक्तव्यः॥ ॥अपरश्चासावर्द्धश्चपश्चार्द्धः।कथमेकवीरइति।पूर्वकालैकेति
वाधित्वापरत्वादनेनसमासेवीरैकइतिहिस्याद्वहुलग्रहणाद्भविष्यति॥श्रेण्यादयःकृतादिभिः।२।१।५९।श्रेण्यादिषुच्व्यर्थ
वचनंकर्त्तव्यं।अश्रेणयःश्रेणयःकृताःश्रेणीकृताः॥क्तेननञ्विशिष्टेनानञ्।२।१।६०।नञ्विशिष्टेनक्तान्तेनानञ्क्तान्तंसम
स्यते।कृतञ्चतदकृतञ्चकृताकृतं॥शाकपार्थिवादीनांसिद्धयेउत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं॥ ॥शाकप्रियःपार्थिवःशाक

पार्थिवः।देवब्राह्मणाः॥सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाःपूज्यमानैः।२।१।६१।सद्वैद्यः।वक्ष्यमाणेनमहतआकारः।महावैयाकरणः।पूज्य
मानैःकिं।उत्कृष्टोगौः।पङ्कादुद्धृतइत्यर्थः॥वृन्दारकनागकुञ्जरैःपूज्यमानं।२।१।६२।गोवृन्दारकः।व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव
सिद्धेसामान्यप्रयोगार्थंवचनम्॥कतरकतमौजातिपरिप्रश्ने।२।१।६३।कतरकठः।कतमकलापः।गोत्रञ्चचरणैस्सहेतिजा
तित्वं।किंक्षेपे।२।१।६४।कुत्सितोराजाकिंराजायोनरक्षति॥पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रव
क्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः।२।१।६५।तत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयः।१।२।४२।पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु।
६।३।४२।कर्मधारयेजातीयदेशीययोश्चपरतोभाषितपुंस्कात्परऊङभावोयस्मिन्तथाभूतंपूर्वंपुंवत्।पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः
पुंवद्भावोविधीयते।महानवमी।कृष्णचतुर्दशी।महाप्रिया।तथाकोपधादेःप्रतिषिद्धःपुंवद्भावःकर्मधारयादौप्रतिप्रसूयते॥

पाचकस्त्री॥ दत्तभार्या। पञ्चमभार्या। सौघ्रभार्या। सुकेशभार्या। ब्राह्मणभार्या। एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि। इभपोटा। पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा। इभयुवतिः॥ अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयं। गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवप्रसूतिका। गोधेनुः। वशा वन्ध्या। गोवशा। वेहद्गर्भघातिनी। गोवेहत्। वष्कयणी तरुणवत्सा। गोवष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। कठाध्यापकः। कठधूर्त्तः॥ प्रशंसावचनैश्च।२।१।६६। एतैः सह जातिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डं। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किं। कुमारी मतल्लिका॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः।२।१।६७। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि समस्यते। युवा खलतिः युवखलतिः। युवतिः खलती युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलंभेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यं

॥क्तान्यतुल्याख्या अजात्या।२।१।६८।भोज्योष्णं।तुल्यश्वेतः।सदृशश्वेतः।अजात्या किं।भोज्य ओदनः।प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषण
समासोपि न॥वर्णो वर्णेन।२।१।६९।समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्।कृष्णसारङ्गः॥कडाराः कर्मधारये।२।२।३८।कडारादयः
शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः।कडारजैमिनिः।जैमिनिकडारः॥कुमारः श्रमणादिभिः।२।१।७०।कुमारी श्रमणा।कुमार
श्रमणा।इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते।लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यं
॥चतुष्पादो गर्भिण्या।२।१।७१।चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्।गोगर्भिणी।चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यं।
॥ ॥नेह।स्वस्तिमती गर्भिणी॥मयूरव्यंसकादयश्च।२।१।७२।एते निपात्यन्ते।मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः।व्यंसको धू
र्तः।उदक्चावाक्च उच्चावचं।निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं।नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः।नास्ति कुतो भयं यस्य·अकु

तोभयम्।अन्योराजाराजान्तरं।चिदेवचिन्मात्रं॥आख्यातमाख्यातेनक्रियासातत्ये॥ ॥अश्नीतपिबतेत्येवंसततंयत्रा
भिक्षीयतेसाऽश्नीतपिबता।पचतभृज्जता।खादतमोदता॥एहीडादयोऽन्यपदार्थो। ॥एहीडइतियस्मिन्कर्मणितदेहीडं।एहिय
वं।उद्धरकोष्ठादुत्सृजदेहीतियस्यांक्रियायांसाउद्धरोत्सृजा।उद्धमविधमा।असातत्यार्थमिहपाठः॥जहिकर्मणाबहुलमाभीक्ष्णे
कर्त्तारञ्चाभिदधाति॥ ॥जहीत्येतत्कर्मणाबहुलंसमस्यतेआभीक्ष्ण्यगम्येसमासेनचेत्कर्त्ताऽभिधीयतइत्यर्थः।जहिजोडः।ज
हिस्तंबः॥ईषदकृता।२।२।७।ईषत्पिङ्गलः॥ईषद्गुणवचनेनेतिवाच्यं॥ ॥ईषदुक्तं॥नञ्।२।२।६।नञ्सुपासहसमस्यते॥नलो
पोनञः।६।३।७३।नञोनस्यलोपःस्यादुत्तरपदे।नब्राह्मणः।अब्राह्मणः॥तस्मान्नुडचि।६।३।७४।लुप्तनकारान्नञउत्तरपदस्याजा
देर्नुडागमःस्यात्।अनश्वः।अर्थाभावेऽव्ययीभावेनसहाऽयंविकल्प्यते।रक्षोहागमलघ्वमन्देहाःप्रयोजनमिति।अडुतायामसं

सि·पू·
१०४

हितमितिचभाष्यवार्त्तिकप्रयोगात्।तेनाऽनुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादिसिद्धं॥नञोनलोपस्तिङिक्षेपे॥ ॥अपचसि
त्वञ्जाल्म।नैकधेत्यादौतुनशब्देनसहसुप्सुपेतिसमासः॥नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रना
केषुप्रकृत्या।६।३।७५।पादितिशत्रन्तः।वेदाइत्यसुन्नन्तः।नसत्याअसत्या·नअसत्यानासत्या।नमुञ्चतीतिनमुचिः।नकुलमस्य।
नखमस्य।नस्त्रीपुमान्।स्त्रीपुंसयोर्नपुंसकभावोनिपातनात्।नक्षरतीतिनक्षत्रं।क्षीयतेःक्षरतेर्वाक्षत्रमितिनिपात्यते।नक्रामतीति
नक्रः।क्रमेर्डः।नअकमस्मिन्नितिनाकः॥नगोप्राणिष्वन्यतरस्यां।६।३।७७।नगइत्यत्रनञ्प्रकृत्यावा।नगाः·अगाः·पर्वताः।
अप्राणिष्वितिकिं।अगोवृषलःशीतेन।नित्यंक्रीडेइत्यतोनित्यमित्यनुवर्त्तमाने॥कुगतिप्रादयः।२।२।१८।एतेसमर्थेननित्यंसम
स्यंते।कुत्सितःपुरुषःकुपुरुषः।गतिश्चेत्यनुवर्त्तमाने॥ऊर्यादिच्विडाचश्च।१।४।६१।एतेक्रियायोगेगतिसंज्ञाःस्युः।ऊरीकृत्य।

राम:
१०४

कारिकाशब्दस्य श्लोकार्थे तत्कथं यायोगाभावात् स्त्रियोपि न गत्यादेयोगात् सूत्रे वृत्तिर्यस्मिन्नात्

शुक्लीकृत्य। पटपटाकृत्य। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं॥ ॥कारिका क्रिया। कारिकाकृत्य॥ अनुकरणञ्चानितिपरं।१।
४।६२। खाट्कृत्य। अनितिपरं किं। खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्॥ आदरानादरयोः सदसती।१।४।६३। सत्कृत्य। असत्कृत्य॥ भू
षणेऽलं।१।४।६४। अलंकृत्य। भूषणे किं। अलंकृत्वोदनं गतः। पर्याप्तमित्यर्थः। अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्
विषया॥ अन्तरपरिग्रहे।१।४।६५। अन्तर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किं। अन्तर्हत्वा गतः। हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः॥ कणे
मनसी श्रद्धाप्रतीघाते।१।४।६६। कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य। कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिश
ये वर्त्तते। मनश्शब्दोप्यत्रैव। पुरोऽव्ययं।१।४।६७। पुरस्कृत्य॥ अस्तं च।१।४।६८। अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अ
स्तङ्कृत्य॥ अच्छ गत्यर्थवदेषु।१।४।६९। अव्ययमित्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखङ्कृत्वा। उक्त्वा चेत्यर्थः। अव्ययं किं। जल

सि॰पू॰
१०५

अदःकृत्य॥

मच्छङ्गच्छति॥ अदोऽनुपदेशे।१।४।७०। अदःकृत्यादःकृतं। परप्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणं। अदः कृत्वा॥ तिरोऽन्तर्द्धौ।१।४।७१।
तिरोभूय॥ विभाषा कृञि।१।४।७२। तिरःकृत्य। तिरस्कृत्य। तिरःकृत्वा॥ उपाजेऽन्वाजे।१।४।७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः
उपाजेकृत्य। उपाजेकृत्वा। अन्वाजेकृत्य। अन्वाजेकृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः॥ साक्षात्प्रभृतीनि च।१।४।७४। कृञि वा गतिसंज्ञानि
स्युः॥ च्व्यर्थ इति वाच्यं॥ ॥साक्षात्कृत्य। साक्षात्कृत्वा। लवणंकृत्य। लवणंकृत्वा। मान्तत्वन्निपातनात्॥ अनत्याधान उरसि
मनसी।१।४।७५। उरसिकृत्य। उरसिकृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य। मनसिकृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्ले
षणन्तत्र न। उरसिकृत्वा पाणिं शेते॥ मध्येपदेनिवचने च।१।४।७६। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य। मध्ये
कृत्वा। पदेकृत्य। पदेकृत्वा। निवचनेकृत्य। निवचनेकृत्वा। वाचन्नियम्येत्यर्थः॥ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने।१।४।७७। कृञि। उप

रामः
१०५

पमनंविवाहः।स्वीकारमात्रमित्यन्ये।हस्तेकृत्य।पाणौकृत्य॥प्राध्वंबन्धने।१।४।७८।प्राध्वमित्यव्ययं।प्राध्वंकृत्य।बन्धनेनानुकूल्यंकृत्वेत्यर्थः।प्रार्थनादिनात्वानुकूल्यकरणे।प्राध्वंकृत्वा॥जीविकोपनिषदावौपम्ये।१।४।७९।जीविकामिवकृत्वाजीविकाकृत्य।उपनिषदमिवकृत्वाउपनिषत्कृत्य।औपम्येकिं।जीविकांकृत्वा।प्रादिग्रहणमगत्यर्थं।सुपुरुषः।अत्रवार्त्तिकेनि॥प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमया॥ ॥प्रगतआचार्यःप्राचार्यः।अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीयया॥ ॥अतिक्रान्तोमालामतिमालः।अवादयःक्रुष्टाद्यर्थेतृतीयया॥ ॥अवक्रुष्टःकोकिलयाअवकोकिलः।पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्या॥ ॥परिग्लानोऽध्ययनायपर्यध्ययनः।निरादयःक्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्या॥ ॥निष्क्रान्तःकौशांब्यानिष्कौशांबिः।कर्मप्रवचनीयानांप्रतिषेधः॥ ॥वृक्षंप्रति॥तत्रोपपदंसप्तमीस्थं।३।१।९२।सप्तम्यन्तेपदेकर्मणीत्यादौवाच्यत्वेनस्थितंकुम्भादितद्वाचकंपदमुपपदसंज्ञंस्यात्।त

स्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्॥उपपदमतिङ्।२।२।१९।उपपदं सुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते।अतिङन्तश्चायं समासः।कुम्भं करोतीति कुम्भकारः।इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यं।अतिङ् किं।मा भवान्भूत्।माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदं।अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति।सुपेत्येतन्नेहानुवर्त्तत इति।पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणान्तत्रापकृष्यते सुपेति च निवृत्तं।तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं॥व्याघ्री।अश्वक्रीती।कच्छपी॥अमैवाऽव्ययेन।२।२।२०।अमैव तुल्यविधानं यदुपपदन्तदेवाऽव्ययेन सह समस्यते।स्वादुङ्कारं।नेह।कालसमयवेलासु तुमुन्।कालः समयो वेला वा भोक्तुम्।अमैवेति किं।अग्रेभोजं।अग्रेभुक्त्वा।विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ।अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत्॥तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्।२।२।२१।उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्य

ने।मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकोपदंशं॥क्त्वा च।२।२।२२।तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते।उच्चैः कृत्य।उच्चैः कृ
त्वा।अव्ययेयथाभिप्रेतेति क्त्वा।तृतीयाप्रभृतीनीति किं।अलंकृत्वा।खलुकृत्वा॥तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः।५।४।८६।संख्य
व्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात्।द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु।निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं॥अहस्स
र्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः।५।४।८७।एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः।अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं।अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः।स
र्वरात्रिः सर्वरात्रः।पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः।संख्यातरात्रः।पुण्यरात्रः।द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रं।अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः॥राजा
हस्सखिभ्यष्टच्।५।४।९१।एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्।परमराजः।अतिराजी।कृष्णसखः॥अह्नष्टखोरेव।६।४।१४५।टिलोपः
स्यान्नान्यत्र।उत्तमाहः।द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः।तद्धितार्थे द्विगुः।तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ·रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति

सि·पू·
१०८

खः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्यत्वान्नेह। मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः।५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्या
ह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे॥ अह्नोऽदन्तात्।८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याऽह्नोऽ [redacted] नस्य णः स्यात्। सर्वाह्णः।
पूर्वाह्णः। संख्याताह्णः। द्वयोरह्नोर्भवः। कालाट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति ठञो लुक्। द्व्यह्नः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्। द्व्यह्ना। द्व्यह्नप्रि
यः। अत्यह्नः॥ क्षुभ्नादिषु च।८।४।३९। एषु णत्वं न स्यात्। दीर्घाह्नी प्रावृट्। एवञ्चैतदर्थमह्नस्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्त्तव्यः। प्राति
पदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिपाठस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादिति तपरकरणान्नेह। परागतमहः पराह्नः॥ न संख्यादेः समा
हारे।५।४।८९। समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात्। संख्यादेरिति स्पष्टार्थं द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः॥ उत्तमैका(
भ्याञ्च।५।४।९०। आभ्यामह्नादेशो न। उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितं। पुण्याहं। सुदि

रामः
१७

नाहं। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। एकाहः। उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके। संख्याताहः॥ अग्राख्यायामुरसः। ५।४।९३।
टच् स्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसं। मुख्योऽश्व इत्यर्थः॥ अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः। ५।४।९४। टच् स्याज्जातौ संज्ञाया
ञ्च। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसं। पिण्डाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति संज्ञा॥
ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः। ५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः। स्वतन्त्रः। स चासौ तक्षा च कौटत
क्षः॥ अतेः शुनः। ५।४।९६। अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेवा॥ उपमानादप्राणिषु। ५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शु
नष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेवाकर्षश्वः। अप्राणिषु किं। वानरः श्वेव वानरश्वा॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः। ५।४।९८। चादुपमानात्। उ
त्तरसक्थं। मृगसक्थं। पूर्वसक्थं। फलकमिव सक्थि फलकसक्थं॥ नावो द्विगोः। ५।४।९९। नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धि

तलुकि।द्वाभ्यांनौभ्यामागतोद्विनावरूप्यः।द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्रअचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्नलुक।पञ्चनावप्रियः।द्विनावं।त्रि
नावं।अतद्धितलुकीतिकिं।पञ्चभिर्नौभिःक्रीतः।पञ्चनौः॥अर्द्धाच्च।५।४।१००।अर्द्धान्नावष्टच्स्यात्।नावोऽर्द्धंअर्द्धनावं।क्लीवत्वं
लोकात्॥खार्याःप्राचाम्।५।४।१०१।द्विगोरर्द्धाच्चखार्याष्टज्वास्यात्।द्विखारं।द्विखारि।अर्द्धखारं।अर्द्धखारी॥द्वित्रिभ्यामञ्जलेः।५।४
१०२।टज्वास्याद्द्विगौ।द्व्यञ्जलं।द्व्यञ्जलि।अतद्धितलुकीत्येव।द्वाभ्यामञ्जलिभ्यांक्रीतोद्व्यञ्जलिः॥ब्रह्मणोजानपदाख्यायां।५।४।
।१०४।ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेनजानपदत्वमाख्यायतेचेत्।सुराष्ट्रेब्रह्मासुराष्ट्रब्रह्मः।कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्।५।४।१०५
आभ्यांब्रह्मणोवाटच्स्यात्तत्पुरुषे।कुत्सितोब्रह्माकुब्रह्मः।कुब्रह्मा॥आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोः।६।३।४६।महतआ
कारोऽन्तादेशःस्यात्समानाधिकरणेउत्तरपदेजातीयेचपरे।महाब्रह्मः।महाब्रह्मा।महादेवः।महाजातीयः।समानाधिकरणेकिं

महतस्सेवा महत्सेवा।लाक्षणिकंविहायप्रतिपदोक्तःसन्महदितिसमासोग्रहीष्यतइतिचेन्न।महावाहुर्नस्यात्।तस्माल्लक्षणाप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्येतिपरिभाषानेहप्रवर्त्तते।समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्।आदितियोगविभागादात्वं।प्रागेकादशभ्यानिर्देशाद्वा।एकादश।महतीशब्दस्यपुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावेकृतेआत्वं।महाजातीया।महदात्वेघासकरविशिष्टेषूपसंख्यानंपुंवद्भावश्च॥ ॥असामानाधिकरण्यार्थमिदं।महतोमहत्यावाघासोमहाघासः।महाकरः।महाविशिष्टः।अष्टनःकपालेहविषि॥ ॥अष्टाकपालः।गविचयुक्ते॥ ॥गोशब्देपरेयुक्तइत्यर्थेगम्येऽष्टनआत्वंस्यात्।अष्टागवंशकटं।अच्प्रत्यन्ववेत्यजाजितियोगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच्।अष्टानांगवांसमाहारोऽष्टगवंतद्युक्तत्वाच्छकटमप्यष्टागवमितिवा॥ द्व्यष्टनःसंख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः।६।३।४७।आत्स्यात्।द्वौचदशचद्वादश।द्व्यधिकादशेतिवा।द्वाविंश

तिः।अष्टादश।अष्टाविंशतिः।अवहुव्रीह्यशीत्योः किं।द्वित्राः।द्व्यशीतिः।प्राक्शतादिति वाच्यं॥ ॥नेह।द्विशतं।द्विसहस्रं॥त्रे
स्त्रयः।६।३।४८।त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये।त्रयोदश।त्रयोविंशतिः।वहुव्रीहौ तु।त्रिदश।त्रिदशाः।सुजर्थे वहुव्रीहिः।अशी
तौ तु।त्र्यशीतिः।प्राक्शतादित्येव।त्रिशतं।त्रिसहस्रं।विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां॥६।३।४९।द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्च
त्वारिंशदादौ परे।द्विचत्वारिंशत्।द्वाचत्वारिंशत्।अष्टचत्वारिंशत्।अष्टाचत्वारिंशत्।त्रिचत्वारिंशत्।त्रयश्चत्वारिंशत्।एवं प
ञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु।एकादिश्चैकस्य चाऽदुक्।६।३।७६।एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च।नञो विंश
त्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः।अनुनासिकविकल्पः।एकेननविंशतिः।एकान्नविंशतिः।
एकाद्नविंशतिः।एकोनविंशतिरित्यर्थः॥ष[illegible]त्वन्दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च धासु वेति वाच्यं॥ ॥षोडन्।षोडश।षो

ढा।खट्वा॥परवल्लिङ्गंद्वन्द्वतत्पुरुषयोः।२।४।२६।एतयोःपरपदस्येवलिङ्गंस्यात्।कुक्कुटमयूर्य्याविमे।मयूरीकुक्कुटाविमौ
अर्द्धपिप्पली॥द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्व्वगतिसमासेषुप्रतिषेधोवाच्यः॥ ॥पञ्चसुकपालेषुसंस्कृतःपञ्चकपालःपुरो
डाशः।प्राप्तोजीविकांप्राप्तजीविकः।आपन्नजीविकः।अलंकुमार्य्यैअलंकुमारिः।अतएवज्ञापकात्समासः।निष्कौशांविः
पूर्व्ववदश्ववडवौ।२।४।२७।द्विवचनमतन्त्रं।अश्ववडवौ।अश्ववडवान्।अश्ववडवैः॥रात्राह्नाहाःपुंसि।२।४।२९।एतदन्तौद्वन्द्व
तत्पुरुषौपुंस्येव।अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोप्ययंपरत्वात्समाहारनपुंसकतांवाधते।अहोरात्रः।रात्रेःपूर्व्वभागःपूर्व्वरा
त्रः।पूर्व्वाह्णः।द्व्यहः।संख्यापूर्व्वंरात्रंक्लीवं॥ ॥द्विरात्रं।त्रिरात्रं।गणरात्रं॥अपथंनपुंसकं।२।४।३०।तत्पुरुषइत्येव।अन्य
त्र।अपथोदेशः।कृतसमासान्तनिर्द्देशान्नेह।अपन्थाः॥अर्द्धर्चाःपुंसिच।२।४।३१।अर्द्धर्चादयश्शब्दाःपुंसिक्लीवेचस्युः।अ

सि.पू.
११०

र्द्धर्चः।अर्द्धर्चं।ध्वजः।ध्वजं।एवन्तीर्थशरीरमण्डपयूषदेहाऽङ्कुशकलशेत्यादि॥जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां।१।२।
।५८।एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति।ब्राह्मणाः पूज्याः।ब्राह्मणः पूज्यः॥अस्मदो द्वयोश्च।१।२।५९।एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुव
चनं वा स्यात्।वयं ब्रूमः।पक्षेऽहं ब्रवीमि।आवां ब्रूव इति वा।सविशेषणस्य प्रतिषेधः॥ ॥पटुरहं ब्रवीमि।फल्गुनीप्रोष्ठपदाना
न्च नक्षत्रे।१।२।६०।द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्य्यं वा स्यात्।पूर्वे फल्गुन्यौ।पूर्वाः फल्गुन्यः।पूर्वे प्रोष्ठपदे।पूर्वाः प्रोष्ठपदाः।नक्षत्रे किं
पूर्वे फल्गुन्यौ माणविके॥तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनन्नित्यं।१।२।६३।बहुत्वे द्वित्ववद्भवति।तिष्यश्च पु
नर्वसू च तिष्यपुनर्वसू।तिष्येति किं।विशाखानुराधाः।नक्षत्रे किं।तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः॥स नपुंसकं।२।४।१७।समाहारे द्वि
गुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्।परवल्लिङ्गापवादः।पञ्चगवं।दन्तोष्ठं॥अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः॥ ॥पञ्चमूली।आ

रामः
११०

वन्नो वा॥ ॥पञ्चखट्वी।पञ्चखट्वं।अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियां॥ ॥पञ्चतक्षी।पञ्चतक्षं।पात्राद्यन्तस्य न॥ ॥
पञ्चपात्रं।त्रिभुवनं।चतुर्युगं।पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीवतेष्टा॥ ॥पुण्याहं।सुदिनाहं।पथः संख्याव्ययादेः॥ ॥संख्या
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीवमित्यर्थः।त्रयाणां पन्थास्त्रिपथं।विरूपः पन्था विपथं।कृतसमासान्तनिर्देशा
न्नेह॥सुपन्थाः।अतिपन्थाः॥सामान्येनपुंसकम्॥ ॥मृदुपचति।प्रातःकमनीयं॥तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः।२।४।१९।अधि
कारोऽयं।संज्ञायां कन्थोशीनरेषु।२।४।२०।कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्साचेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा।सुशम
स्याऽपत्यानि सौशमयः।तेषां कन्था सौशमिकन्थं।संज्ञायां किं।वीरणाकन्था।उशीनरेषु किं।दाक्षिकन्था॥उपज्ञोपक्रमन्तदा
द्याचिख्यासायां।२।४।२१।उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमानयोरादिः प्राथम्यञ्चे

पुंस्त्व क्लिबत्वसमानाधिकरणान्यवाचकपूर्वस्यैवेदं भवति तेना अमनुष्यपूर्वा एव

दाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रंथः। नन्दोपक्रमन्द्रोणाः॥ छाया बाहुल्ये। २।४।२२। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षूणाञ्छाया इक्षुछायं। विभाषा सेनेति विकल्पस्यायमपवादः। इक्षुछाया निषादिन्य इति तु आ
समन्तान्निषादिन्य इत्याङ् प्रश्लेषो बोध्यः॥ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा। २।४।२३। राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्त(
त्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभं। ईश्वरसभं। पर्यायस्यैवेष्यते। नेह। राजसभा। चन्द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचा
दीनाह। रक्षःसभं। पिशाचसभं॥ अशाला च। २।४।२४। संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्। स्त्रीसभं। स्त्रीसंघात
इत्यर्थः। अशाला किं। धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः॥ विभाषा सेनासुराछायाशालानिशानां। २।४।२५। एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं
वा स्यात्। ब्राह्मणसेनं। ब्राह्मणसेना। यवसुरं। यवसुरा। कुड्यच्छायं। कुड्यच्छाया। गोशालं। गोशाला। श्वनिशं। श्वनिशा। त

त्पुरुषोनञ्कर्मधारयइत्यनुवृत्तेर्नेह।दृढसेनोराजा।असेना।परमसेना॥ ॥इतितत्पुरुषः॥ ॥शेषोबहुव्रीहिः।२।
।२।२३।अधिकारोयं।द्वितीयाश्रितेत्यादिनायस्यत्रिकस्यविशिष्यसमासोनोक्तःसशेषःप्रथमान्तमित्यर्थः।अनेकमन्य
पदार्थे।२।२।२४।अनेकंप्रथमान्तमन्यपदार्थेवर्त्तमानंवासमस्यतेसबहुव्रीहिः।अप्रथमाविभक्त्यर्थेबहुव्रीहिरितिसमा
नाधिकरणानामितिचफलितं।प्राप्तमुदकंयंग्रामंसप्राप्तोदकोग्रामः।ऊढरथोऽनड्वान्।उपहृतपशूरुद्रः।उद्धृतौदनास्थाली॥
पीताम्बरोहरिः।वीरपुरुषोग्रामः।प्रथमार्थेतुन।वृष्टेदेवेगतः।व्यधिकरणानामपिन।पञ्चभिर्भुक्तमस्य।प्रादिभ्योधातुजस्य
वाच्योवाचोत्तरपदलोपः॥ ॥प्रपतितपर्णाःप्रपर्णाः।नञोऽस्त्यर्थानांवाच्योवाचोत्तरपदलोपः॥ ॥अविद्यमानपुत्रःअपु
त्रः।अस्तीतिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं।अस्तिक्षीरागौः॥स्त्रियाःपुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणेस्त्रियामपूरणीप्रिया

यदर्थज्ञानेन तद्धर्मविशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं

स्त्रियाः।६।३।३४। भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः। निपातनात्पञ्चम्या अलुक षष्ठ्याश्च लुक। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङ्भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे। चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे। चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे। अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित्। चित्राजरतीगुः। जरतीचित्रागुर्वा। एवं दीर्घातन्वीजंघः। तन्वीदीर्घाजंघः। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमस्य न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत्। पूर्वपदत्वाभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति। वस्तुतस्त्विह पूर्वंपदमाक्षिप्यते। आनङ्ऋत इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अत एव चित्राजरत्यो गावो यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि

पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यं

चित्राजरद्गुरिति भाष्यम्। कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किं। ग्रा
मणिकुलं [redacted] दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किं। गङ्गाभार्यः। अनूङ् किं। वामोरूभार्यः। समानाधिकरणे किं। कल्या
णयाः माता कल्याणीमाता। स्त्रियां किं। कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधानः। पूरण्यां तु॥ अप् पूरणीप्रमाण्योः।५।४।११६।
पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणीपञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा
रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या
अन्यत्र तु॥ नद्यृतश्च।५।४।१५३। नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात्। पुंवद्भावः। केऽणः।७।४।१३। के परेऽणो ह्रस्वः स्या
त्। इति प्राप्ते॥ न कपि।७।४।१४। कपि परे ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणीपञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्याऽन्यपदार्थ

पद्मरूपा पद्मदेश्या १२

सि·पू·
११३

तया रात्रिरप्रधानं। वहुकर्त्तृकः। अप्रियादिषु किं॥ कल्याणी प्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्व
सा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अवला। तनया। सामान्येन नपुंसकं। दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षाया
न्तु दृढभक्तिः॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः। ६। ३। ३५। तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात्। परिगणनं कर्त्तव्यं। अव्या
प्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय। त्रतसौ। तरप्तमपौ। चरट्जातीयरौ। कल्पप्देशीयरौ। रूपप्पाशपौ। थाल्। तिल्थ्यनौ। वह्वीषु। वहुत्रा। वहुतः
दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् पुंवद्भावं वाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटुजातीया। दर्श
नीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। वहुथा। प्रशस्ता हकीहकतिः। अजाभ्यो हिता अजथ्या। शसि वह्व
ल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ ॥ वह्वीभ्यो देहि वहुशः। अल्पाभ्यो देहि अल्पशः। त्वतलोर्गुणवचनस्य॥ ॥ शुक्लाया भावः

राम:
११३

शुक्लत्वं। गुणवचनस्य किं। कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वं। शारदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकं। भस्याढे तद्धिते॥ ॥हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं। अढे किं। रौहिणेयः। स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते। अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव। अग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्याग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः। समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः शिवाद्यण्। सपत्न्या अपत्यं सापत्नः। तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव न त्वण्। शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्। सापत्यः। ठक्छसोश्च॥ ॥भवत्याश्छात्रा भावत्काः। भवदीयाः। एतद्वार्त्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्त्तव्यं। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेष्ट्यागतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्विकाभार्या यस्य सर्वकभार्यः। सर्वप्रिय इत्यादि। पूर्वस्ये

अत्यपर्थेश्चाभि वाक्षितं [illegible] करणे [illegible]

२ असामानाधिकरण्यार्थमिदं [illegible] मानिग्रहणमिसुक्ते रात्मानं दर्शनीयां मन्यते या सा दर्शनीयमानिनीत्यत्र पूर्वसूत्रेण सिद्धे [illegible]

वेदं भस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात्। तेनाकच्छेकशेषद्वन्द्वौ च न। सर्विका। सर्वाः॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डं॥
मृग्याः पदं मृगपदं। मृगक्षीरं। काकशावः॥ क्यङ्मानिनोश्च। ६।३।३६। एतयोः परतः पुम्वत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनी
वाचरति श्येतायते। स्वभिन्नां काञ्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी। दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः॥ न कोप
धायाः। ६।३।३७। कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत्। पाचिका भार्यः। रसिका भार्यः। मद्रिकायते। मद्रिकामानिनी। कोपधप्रतिषेधे
तद्धितवुग्रहणं॥ ॥नेह। पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः॥ संज्ञापूरण्योश्च। ६।३।३८। अनयोर्न पुंवत्। दत्ता भार्यः। दत्तामानि
नी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमी भार्यः। पञ्चमी पाशा॥ वृद्धिनिमित्त
स्य च तद्धितस्यारक्तविकारे। ६।३।३९। वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्

नकोपधाया इति सर्वस्य अन्ये [illegible] प्राप्तस्य इति भाष्यात्सौत्रस्यैवायमिति

हौघ्नीभार्य्यः।माथुरीयते।माथुरीमानिनी।वृद्धिनिमित्तस्य किं।मध्यमभार्य्यः।तद्धितस्य किं।काण्डलावभार्य्यः।वृद्धिशब्दे
न किं।तावद्भार्यः।रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः।विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः।वृद्धिशब्देन वृद्धिप्र
तिफलोपधानाभावादिह पुंवत्।वैयाकरणभार्यः।सौवश्वभार्यः।।स्वाङ्गाच्चेतः।६।३।४०।स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्।
सुकेशीभार्यः।स्वाङ्गात्किं।पटुभार्यः।ईतः किं।अकेशभार्यः।अमानिनीति वक्तव्यं।। ।।सुकेशमानी।सुकेशमानिनी।।जातेश्च
।६।३।४१।जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुंवत्।शूद्राभार्यः।ब्राह्मणीभार्यः।सौत्रस्यैवायं निषेधः।तेन हस्तिनीनां समूहो हास्ति
कमित्यत्र भस्याढ इति तु भवत्येव।।संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये।२।२।२५।संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः
समस्यन्ते स बहुव्रीहिः।दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः।नव एकादश वेत्यर्थः।बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणोऽडच्।।ति

॥ आदशसंख्या सँख्येये ॥

अदूर त्रिंशाः १

विंशतेर्डिति।६।४।१४२।विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति।आसन्नविंशाः।विंशतेरासन्ना इत्यर्थः।अधिकचत्वारिंशाः।द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः।द्विरावृत्ता दश द्विदशाः।विंशतिरित्यर्थः॥दिङ्नामान्यन्तराले।२।२।२६।दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत्।दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दिक् दक्षिणपूर्वा।नामग्रहणाद्यौगिकानान्न।ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्चाऽन्तरालं दिक्॥तत्र तेनेदमिति सरूपे।२।२।२७।सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः।इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते।अन्येषामपि दृश्यते॥ ॥दीर्घ इत्यनुवर्त्तते·इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः।इच् समासान्तो वक्ष्यते।तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च।केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि।दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि।मुष्टामुष्टि॥ओर्गुणः

।६।४।१४६।उवर्णान्तस्यभस्यगुणःस्यात्तद्धिते।अवादेशः।वाह्वाहवि।ओरोदितिवक्तव्येगुणोक्तिःसंज्ञापूर्वकोविधिरनि
त्यइतिज्ञापयितुंतेनस्वायंभुवमित्यादिसिद्धं।सरूपेतिकिं।हलेनमुशलेन॥तेनसहेतितुल्ययोगे।२।२।२८।तुल्ययोगेवर्त्त
मानंसहेत्येतत्तृतीयान्तेनप्राग्वत्॥वोपसर्जनस्य।६।३।८२।बहुव्रीह्यवयवस्यसहस्यसःस्याद्वा।पुत्रेणसहसपुत्रः।सहपु
त्रोवाआगतः।तुल्ययोगवचनंप्रायिकं।सकर्मकः।सलोमकः॥प्रकृत्याऽऽशिषि।६।३।८३।सहशब्दःप्रकृत्यास्यादाशि
षि।स्वस्तिराज्ञेसहपुत्रायसहामात्याय।अगोवत्सहलेष्वितिवाच्यं॥ ॥सगवे।सवत्साय।सहलाय॥बहुव्रीहौसंख्ये
येडज्बहुगणात्।५।४।७३।संख्येयेयोबहुव्रीहिस्तस्माड्डच्स्यात्।उपदशाः।अबहुगणात्किं।उपबहवः।उपगणाः।अत्र
स्वरेविशेषः।संख्यायातत्पुरुषस्यवाच्यः॥ ॥निर्गतानित्रिंशतोनिस्त्रिंशानिवर्षाणिचैत्रस्य।निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्योनि

उदभरःसकर्मकाणि

स्त्रिंशः खड्गः॥ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षच्॥५।४।११३। व्यत्ययेनषष्ठी। स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेःषच्स्यात्। दी
र्घेसक्थिनीयस्यसदीर्घसक्थः। जलजाक्षी। स्वाङ्गात्किं। दीर्घसक्थिशकटं। स्थूलाक्षावेणुयष्टिः। अक्ष्णोदर्शनादित्यच्॥ अ
ङ्गुलेर्दारुणि॥५।४।११४। अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेःषच्स्याद्दारुण्यर्थे। पञ्चाङ्गुलयोयस्यतत्पञ्चाङ्गुलंदारु। अङ्गुलिसदृशावयं व
धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते। बहुव्रीहेःकिं। द्वेअङ्गुलीप्रमाणमस्याःद्व्यङ्गुलायष्टिः। तद्धितार्थेतत्पुरुषे। तत्पुरुषस्याङ्गुले
रित्यच्। दारुणिकिं। पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः॥ द्वित्रिभ्यांषमूर्ध्नः॥५।४।११५। आभ्यांमूर्ध्नःषःस्याद्बहुव्रीहौ। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। नेतुर्नक्षत्रेऽप्
वक्तव्यः॥ ॥मृगोनेतायासांतामृगनेत्रारात्रयः। पुष्यनेत्राः॥ अन्तर्बहिर्भ्यांचलोम्नः॥५।४।११७। आभ्यांलोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ
अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः॥ अञ्नासिकायाःसंज्ञायांनसंचास्थूलात्॥५।४।११८। नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच्स्यान्नासिकाशब्दस्य

ऋकारैकदेशोरेफोहल्त्वेनग्रहणेनअवर्णान्तस्येतिप्राप्त्याख्यातमाकरे तथाचानृजेइतिनहृसिद्धिः

प्रभापुष्पा प्रणोनयः॥

नसंप्राप्नोतिनतुस्थूलपूर्वात्॥पूर्वपदात्संज्ञायामगः।८।४।३॥पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यनस्यणःस्यात्संज्ञायांनतुगकारव्यव
धाने।द्रुरिवनासिकाऽस्यद्रुणसः।खरणसः।अगः किं।ऋचामयनंऋगयनं।ऋगयनादिभ्यइतिनिपातनात्णत्वाभावमाश्रि
त्यअगइतिप्रत्याख्यातंभाष्ये।अस्थूलात्किं।स्थूलनासिकः।खुरखराभ्यांवानस्॥ ॥खुरणाः।खरणाः।पक्षेऽजपीष्यते।खुर
णसः।खरणसः॥उपसर्गाच्च।५।४।११९।प्रादेर्योनासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच्नासिकायानसादेशश्च।असंज्ञार्थवचनं।उन्न
तानासिकायस्यसउन्नसः।उपसर्गादनोत्परइतिसूत्रंतद्भंक्ताभाष्यकारआह।उपसर्गाद्बहुलं।८।४।२८।उपसर्गस्थान्निमित्तात्पर
स्यनसोनस्यणःस्याद्बहुलं।प्रणसः।वेर्ग्रोवक्तव्यः॥ ॥विगतानासिकाऽस्यविग्रः[illegible]।विख्यः।कथन्तर्हिविनसाहतबान्ध
वेतिभट्टिः।विगतयानासिकयोपलक्षितेतिव्याख्येयः॥सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकु[illegible]चतुरस्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदाः।५।४।१२०

॥ स्य४ा ॥

सि॰पू॰
१७

एतेवहुव्रीह्योरच्प्रत्ययान्तानिपात्यन्ते।शोभनंप्रातरस्यसुप्रातः।शोभनंश्वोऽस्यसुश्वः।शोभनंदिवाऽस्यसुदिवः।शारेरिवकुक्षि
रस्यशारिकुक्षः।चतस्रोऽश्रयोऽस्यचतुरश्रः।एण्याइवपादावस्यएणीपदः।अजपदः।प्रोष्ठोगौस्तस्येवपादावस्यप्रोष्ठपदः॥न
ञ्दुःसुभ्योहलिसक्थ्योरन्यतरस्यां।५।४।१२१। अच्स्यात्।अहलः।अहलिः।असक्थः।असक्थिः।एवंसुदुर्भ्यां।शक्तेरितिपा
ठान्तरं।अशक्तः।अशक्तिः॥नित्यमसिच्प्रजामेधयोः।५।४।१२२।नञ्दुःसुभ्यइत्येव।अप्रजाः।दुःप्रजाः।सुप्रजाः।अमेधाः।दुर्मेधाः।
सुमेधाः॥धर्मादनिच्केवलात्।५।४।१२४।केवलात्पूर्वपदात्परोयोधर्मशब्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेरनिच्स्यात्।कल्याणधर्मा।केव
लात्किं।परमःस्वोधर्मोयस्येतित्रिपदेवहुव्रीहौमाभूत्।स्वशब्दोहीहनकेवलंपूर्वपदं।किन्तुमध्यमत्वादापेक्षिकं।सन्दिग्धसाध्य
धर्मेत्यादौतुकर्मधारयपूर्वपदोवहुव्रीहिः।एवन्तुपरमस्वधर्मेत्यपिसाध्वेव।निवृत्तिधर्मा।अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत्।पूर्वपदन्तुव

रामः
१७

स्प ६

हुव्रीहिराक्षिप्यते॥जंभासुहरिततृणसोमेभ्यः।५।४।१२५।जंभेतिकृतसमासान्तंनिपात्यते।जंभोभक्ष्येदन्तेच।शोभनोजं
भोऽस्यसुजंभा।हरितजंभा।तृणंभक्ष्यंयस्यतृणमिवदन्तायस्येतिवातृणजंभा।सोमजंभा।स्वादिभ्यःकिं।पतितजंभः॥द
क्षिणेर्मालुब्धयोगे।५।४।१२६।दक्षिणाईर्मंव्रणंयस्यदक्षिणेर्मामृगः।व्याधेनकृतव्रणइत्यर्थः॥इच्कर्मव्यतिहारे।५।४।१२७
कर्मव्यतिहारेयोवहुव्रीहिस्तस्मादिच्स्यात्समासान्तः।केशाकेशि।मुशलामुशलि॥द्विदण्ड्यादिभ्यश्च।५।४।१२८।तादर्थ्ये
चतुर्थ्येषा।एषांसिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययःस्यात्।द्वौदण्डौयस्मिन्प्रहरणेतत्द्विदण्डिप्रहरणं।द्विमुशलि।उभाहस्ति।उभयाहस्ति॥प्र
संभ्याञ्जानुनोर्ज्ञुः।५।४।१२९।आभ्यांपरयोर्जानुशब्द[illegible]र्ज्ञुरादेशःस्याद्बहुव्रीहौ।प्रगतेजानुनीयस्यप्रज्ञुः।संज्ञुः॥ऊर्ध्वाद्विभा
षा।५।४।१३०।ऊर्ध्वज्ञुः।ऊर्ध्वजानुः॥धनुषश्च।५।४।१३१।धनुरन्तस्यवहुव्रीहेरनङादेशःस्यात्।शार्ङ्गधन्वा॥वासंज्ञायां।५।

शातधन्वा १

सि·पू· ११८

।४।१३२।शातधनुः॥जायाया निङ्।५।४।१३४।जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्॥लोपो व्योर्वलि।६।१।६६।वकारयकारयो
र्लोपः स्याद्वलि।पुंवद्भावः।युवतिर्जायाऽस्य युवजानिः॥गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः।५।४।१३५।एभ्यो गन्धस्य इकारोन्तादेशः
स्यात्।उद्गन्धिः।पूतिगन्धिः।सुगन्धिः।सुरभिगन्धिः।गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं।एकान्त एकदेश इव।अविभागेन लक्ष्यमाण
इत्यर्थः।सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च।सुगन्धिर्वायुः।नेह।शोभनागन्धा द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः॥अल्पाख्यायां।५।४।१३६।
सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन्तत्·सूपगन्धि भोजनम्।घृतगन्धि।गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः॥उपमानाच्च
।५।४।१३७।पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः॥पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः।५।४।१३८।हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादस्य
लोपः स्याद्बहुव्रीहौ।स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः।व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्।अहस्त्यादिभ्यः किं।हस्तिपादः।कुसूल

रामः ११८

पादः॥कुम्भपदीषु च।५।४।१३९।कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियां।पादः पत्।कुम्भपदी।स्त्रियां किं
कुम्भपादः॥संख्यासुपूर्वस्य।५।४।१४०।पादस्य लोपः स्यात् समासान्तो वहुव्रीहौ।द्विपात्।सुपात्॥वयसि दन्तस्य दतृ।५।
।४।१४१।संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि।द्विदन्।चतुर्दन्।षट् दन्ता अस्य षोडन्।सुदन्।सुदती।वयसि
किं।द्विदन्तः करी।सुदन्तो नरः॥स्त्रियां संज्ञायां।५।४।१४३।दन्तस्य दतृ स्यात् समासान्तो वहुव्रीहौ।अयोदती।फालदती।संज्ञा
यां किं।समदन्ती॥विभाषा श्यावारोकाभ्यां।५।४।१४४।दन्तस्य दतृ वहुव्रीहौ।श्यावदन्।श्यावदन्तः।अरोकदन्।अरोकदन्तः
॥अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च।५।४।१४५।एभ्यो दन्तस्य दतृ वा।कुड्मलाग्रदन्।कुड्मलाग्रदन्तः॥ककुदस्यावस्थायां लो
पः।५।४।१४६।अजातककुत्।पूर्णककुत्॥त्रिककुत् पर्वते।५।४।१४७।त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत्।संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य।त्रि

ककुदोऽन्यः॥उद्विभ्यांकाकुदस्य।५।४।१४८।लोपःस्यात्।उत्काकुत्।विकाकुत्।काकुदन्तालु॥पूर्णाद्विभाषाः।५।४।१४९
पूर्णाकाकुत्।पूर्णाकाकुदः॥सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोः।५।४।१५०।सुदुर्भ्यांहृदयस्यहृद्भावोनिपात्यते।सुहृन्मित्रं।दुर्हृदमित्रः
अन्यत्रतुसुहृदयः।दुर्हृदयः॥उरःप्रभृतिभ्यःकप्।५।४।१५१।व्यूढोरस्कः।प्रियसर्पिष्कः।इहपुमान्।अनड्वान्।पयः।नौः।लक्ष्मी
रितिएकवचनान्तानिपठ्यन्ते।द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तुशेषाद्विभाषेतिविकल्पेनकप्।द्विपुमान्।द्विपुंस्कः।अर्थान्नञः
॥ ॥अनर्थकं।नञःकिं।अपार्थं।अपार्थकं॥इनःस्त्रियां।५।४।१५२।बहुदण्डिकानगरी॥अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताचान
र्थकेनापितदन्तविधिंप्रयोजयन्ति।बहुवाग्मिका॥स्त्रियांकिं।बहुदण्डी।बहुदण्डिकोग्रामः॥शेषाद्विभाषा।५।४।१५४।अनुक्त
समासान्ताच्छेषाधिकारपद्बहुव्रीहेःकप्वास्यात्।महायशस्कः।महायशाः।अनुक्तेत्यादिकिं।व्याघ्रपात्।सुगन्धिः।प्रियपथः

शेषाधिकारस्यात्किं।उपवहवः।उत्तरपूर्वा।सपुत्रः।तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः॥आपोऽन्यतरस्यां।७।४।१५।कप्यावन्त
स्य ह्रस्वो वा स्यात्।वहुमालाकः।वहुमालकः।कदभावे वहुमालः॥नसंज्ञायां।५।४।१५५।शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञा
यां॥विश्वेदेवा अस्य विश्वदेवः॥ईयसश्च।५।४।१५६।ईयसन्तोत्तरपदान्न कप्।वहवः श्रेयांसोऽस्य वहुश्रेयान्।गोस्त्रियोरिति
ह्रस्वत्वे प्राप्ते।ईयसो वहुव्रीहेर्नेति वाच्यं॥ ॥वह्व्यः श्रेयस्योऽस्य वहुश्रेयसी।वहुव्रीहेः किं।अतिश्रेयसिः॥वन्दिते भ्रातुः।५।
४।१५७।पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात्।प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता।सुभ्राता।न पूजनादिति निषेधस्तु वहुव्री
हौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते।वन्दिते किं।मूर्खभ्रातृकः॥नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे।५।४।१५९।स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दौ त
दन्तात्कप् न स्यात्।वहुनाडिः कायः।वहुतन्त्रीर्ग्रीवा।[illegible]तन्त्रीर्धमनी।स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न।स्वाङ्गे किं।वहुनाडीकःस्त

सि·पू·
१२०

म्भः।वहुतन्त्रीकावीणा।।निष्प्रवाणिश्च।५।४।१६०।कवभावोत्रनिपात्यते।प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्।प्रवाणीतन्तुवायशलाका।।निर्ग
ताप्रवाणयस्यनिष्प्रवाणिःपटः।समाप्तवान्।नवइत्यर्थः।।सप्तमीविशेषणेवहुव्रीहौ।२।२।३५।सप्तम्यन्तंविशेषणञ्चवहु
व्रीहौपूर्वंप्रयोज्यं।कण्ठेकालः।अतएवज्ञापकाद्व्यधिकरणपदोवहुव्रीहिः।चित्रगुः।सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं।। ।।सर्व
श्वेतः।द्विशुक्लः।मिथोनयोःसमासेसंख्यापूर्वंशब्दपरविप्रतिषेधात्।। ।।द्व्यन्यः।संख्यायाअल्पीयस्याः।द्वित्राः।द्वन्द्वेपिद्वा
दश।वाप्रियस्य।। ।।गुडप्रियः।प्रियगुडः।गड्वादिभ्यःपरासप्तमी।। ।।गडुकण्ठः।क्वचिन्न।वहेगडुः।।निष्ठा।२।२।३६।नि
ष्ठान्तंवहुव्रीहौपूर्वंस्यात्।कृतकृत्यः।जातिकालसुखादिभ्यःपरानिष्ठावाच्या।। ।।सारङ्गजग्धी।मासजाता।सुखजाता।प्रा
यिकञ्चेदं।कृतकटः।पीतोदकः।।वाहिताग्न्यादिषु।२।२।३७।आहिताग्निः।अग्न्याहितः।आकृतिगणोयं।प्रहरणार्थेभ्यःपरे

राम:
१२०

निष्वासप्तम्यो॥ ॥अस्युद्यतः। दण्डपाणिः। कचिन्न। विहस्तासिः॥ ॥इति बहुव्रीहिः॥ ॥चार्थे द्वन्द्वः।२।२।२९। अनेकं
सुबन्तञ्चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यै
कस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्याऽनुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः। मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः। समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरु प: २
ञ्च भजस्वेति समुच्चये। भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषं। अनेकोक्तेः। होतृ
पोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु। होतापोतानेष्टोद्गातारः॥ राजदन्तादिषु परम्।२।२।३१। एषु पूर्वप्रयोगार्हं
परं स्यात्। दन्तानां राजा। राजदन्तः। धर्मादिष्वनियमः। अर्थधर्मौ। धर्मार्थौ। दंपती। जंपती। जायापती। जायाशब्दस्य जंभावो दंभा
वश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोयं॥ द्वन्द्वे घि।२।२।३२। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽ

सि॰पू॰
१२१

नियमश्शेषे॥ ॥हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः। अजाद्यदन्तं।२।२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनियमः। अश्वरथे
न्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। इन्द्राग्नी॥ अल्पाच्तरं।२।२।३४। शिवकेशवौ। ऋतुनक्षत्राणां समाक्ष
राणामानुपूर्व्येण॥ ॥हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणां किं। ग्रीष्मवसन्तौ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम्॥ ॥
कुशकाशं। अभ्यर्हितञ्च॥ ॥तापसपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण॥ ॥ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः॥ भ्रातुर्ज्यायसः॥ ॥
युधिष्ठिरार्जुनौ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्।२।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। पाणिपादं। मार्दङ्गिकपाणविकं। रथिका(
श्वारोहं। समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणं। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात्॥ अनुवादे चरणानाम्।२।४।३।
चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् सिद्धस्योपन्यासे। स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यं॥ ॥उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं॥ अध्वर्युक्र

रामः
१२१

एकवत् ५

तुरनपुंसकं॥२।४।४।यजुर्वेदेविहितोयःक्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानांद्वन्द्वएकवत्स्यात्।अर्काश्वमेधं।अध्वर्युक्रतुःकिं।
इषुवज्रौ।सामवेदेविहितौ।अनपुंसकंकिं।राजसूयवाजपेये।अर्द्धर्चादि॥अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानां।२।४।५।अध्य
यनेनप्रत्यासन्नाआख्यायेषान्तेषांद्वन्द्वएकवत्।पदकक्रमकं॥जातिरप्राणिनां।२।४।६।प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनांद्वन्द्व
एकवत्।धानाशङ्कुलि।प्राणिनान्तु।विट्शूद्राः।द्रव्यजातीनामेव।नेह।रूपरसौ।गमनाकुञ्चने।जातिप्राधान्यएवाय
मेकवद्भावः।द्रव्यविशेषविवक्षायान्तु।वदरामलकानि।विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामाः।२।४।७।ग्रामवर्जनदीदेशवावि
नांभिन्नलिङ्गानांसमाहारेद्वन्द्वःस्यात्।उद्ध्यश्चइरावतीचउद्ध्यैरावति।गङ्गाचशोणश्चगङ्गाशोणं।कुरवश्चकुरुक्षेत्रञ्चकु
रुकुरुक्षेत्रं।भिन्नलिङ्गानांकिं।गङ्गायमुने।मद्रकेकयाः।अग्रामाःकिं।जांववन्नगरं।शालूकिनीग्रामः।जांववशालूकि

एकवत्

न्यौ॥क्षुद्रजन्तवः।२।४।८।एषांसमाहारेद्वन्द्वःस्यात्।यूकालिक्षं।आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः।येषाञ्चविरोधःशाश्वतिकः।२।४।९
एषांप्राग्वत्।अहिनकुलं।गोव्याघ्रं।काकोलूकमित्यादौपरत्वाद्विभाषावृक्षमृगेतिप्राप्तञ्चकारेणबाध्यते॥शूद्राणामनिर
वसितानाम्।२।४।१०।अवहिष्कृतानांशूद्राणांप्राग्वत्।तक्षायस्कारं।पात्राद्वहिष्कृतानान्तु।चाण्डालमृतपाः।गवाश्वप्रभृती
नि च।२।४।११।यथोच्चारितानिसाधूनिस्युः।गवाश्वं।दासीदासमित्यादि॥विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववड
वपूर्वापराधरोत्तराणां।२।४।१२।वृक्षादीनांसप्तानांद्वन्द्वःअश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयञ्चप्राग्वत्।वृक्षादौविशेषाणामेवग्रहणं।
प्लक्षन्यग्रोधं।प्लक्षन्यग्रोधाः।रुरुपृषतं।रुरुपृषताः।कुशकाशं।कुशकाशाः।व्रीहियवं।व्रीहियवाः।दधिघृतं।दधिघृते।गोमहि
षं।गोमहिषाः।शुकवकं।शुकवकाः।अश्ववडवं।अश्ववडवौ।पूर्वापरं।पूर्वापरौ।अधरोत्तरं।अधरोत्तरौ।फलसेनावनस्पतिमृगश

[illegible]

कुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानांवहुप्रकृतिरेवद्वन्द्वएकवदितिवाच्यं॥ ॥वदराणिचामलकानिचवदरामलकं।जातिरप्राणिना
मित्येकवद्भावेनेह।वदरामलके।रथिकाश्वारोहै।प्लक्षन्यग्रोधौ।इत्यादि।विभाषावृक्षेतिसूत्रेयेऽप्राणिनस्तेषांग्रहणंजाति
रप्राणिनामितिनित्यप्राप्तेविकल्पार्थं।पशुग्रहणंहस्त्यश्वादिषुसेनाङ्गत्वान्नित्यप्राप्ते।मृगाणांमृगैरेवशकुनीनान्तैरेवोभय
त्रद्वन्द्वः।अन्यैस्तुसहेतरेतरयोगएवेतिनियमार्थंमृगशकुनिग्रहणं।एवंपूर्वापराधरोत्तरमित्यपि।अश्ववडवग्रहणंतुपक्षेन
पुंस्त्वार्थं।अन्यथापरत्वात्पूर्ववदश्ववडवावितिस्यात्॥विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचि।२।४।१३।विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां
द्वन्द्वएकवद्वास्यात्।शीतोष्णं।शीतोष्णे।वैकल्पिकःसमाहारद्वन्द्वश्चार्थेइतिसूत्रेणप्राप्तःसविरुद्धार्थानांयदिभवतितर्ह्यद्रव्यवा
चिनामेवेतिनियमार्थमिदं।तेनद्रव्यवाचिनामितरेतरयोगएव।शीतोष्णेउदकेस्तः।विप्रतिषिद्धंकिं।नन्दकपाञ्चजन्यौ।इहपाक्षिक

वृक्षादीनांसमा
हारेद्वन्द्वएकवत्
सत्वविभाषेतिवाक्य
दित्यादिति·भावः॥

अपदंनप्रज्ञित

समाहारद्वन्द्वोभवत्येव॥नदधिपय आदीनि।२।४।१४।एतानिनैकवत्स्युः।दधिपयसी।इध्माबर्हिषी।निपातनाद्दीर्घः।ऋक्सामे।वाङ्म
नसे॥अधिकरणैतावत्त्वेच।२।४।१५।द्रव्यसंख्यावगमेएकवदेवेतिनियमोनस्यात्।दशदन्तोष्ठाः।विभाषासमीपे।२।४।१६।अधि
करणैतावत्त्वस्यसामीप्येनपरिच्छेदेसमाहारएवेत्येवंरूपोनियमोवास्यात्।उपदशंदन्तोष्ठं।उपदशाःदन्तोष्ठाः॥आनङृतो
द्वन्द्वे।६।३।२५।विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानांद्वन्द्वेआनङ्स्यादुत्तरपदेपरे।होतापोतारौ।होतृपोतृनेष्टोद्गातारः।माता
पितरौ।पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतोमण्डूकप्लुत्यापुत्रइत्यनुवर्त्तते।पितापुत्रौ॥देवताद्वन्द्वेच।६।३।२६।इहोत्तरपदेपरेआनङ्।मित्राव
रुणौ।वायुशब्दप्रयोगेप्रतिषेधः॥ ।अग्निवायू।वाय्वग्नी।पुनर्द्वन्द्वग्रहणंप्रसिद्धसाहचर्यस्यपरिग्रहार्थं।तेनेहनब्रह्मप्रजापती
त्यादौनानङ्।एतद्धिनैकहविर्भागित्वेनश्रुतन्नापिलोकेप्रसिद्धसाहचर्यं॥ईदग्नेःसोमवरुणयोः।६।३।२७।देवताद्वन्द्वइत्येव॥

अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः।८।३।८२।अग्नेःपरेषामेषांसस्यषःस्यात्समासे।अग्निष्टुत्।अग्निष्टोमः।अग्नीषोमौ।अग्नीवरुणौ।इ
द्वृद्धौ।६।३।२८।वृद्धिमत्युत्तरपदेअग्नेरिदादेशःस्याद्देवताद्वन्द्वे।अग्नामरुतौदेवतेऽस्याग्निमारुतंकर्म।अग्नीवरुणौदेवतेऽ
स्याग्निवारुणं।देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदवृद्धिः।अलौकिकवाक्येआनङ्मीत्वञ्चबाधित्वा।इद्वृद्धौकिं।आग्नेन्द्रः।नेन्द्रस्यपरस्ये
त्युत्तरपदवृद्धिनिषेधः।विष्णौन॥ ॥आग्नावैष्णवं।दिवोद्यावा।६।३।२९।देवताद्वन्द्वेउत्तरपदे।द्यावाभूमी।द्यावाक्षामे।दिवस
श्चपृथिव्यां।६।३।३०।दिवइत्येव।चात्द्यावा।आदेशेअकारोच्चारणंसकारस्यरुत्वंमाभूदित्येतदर्थं।द्यौश्चपृथिवीचदिवस्पृ
थिव्यौ।छन्दसिदृष्टानुविधिः।द्यावाचिदस्मैपृथिवी।दिवस्पृथिव्यौ।रतितिरित्यत्रपदकाराविसर्गंपठन्ति॥उषासोषसः।६।३।३१।
उषस्शब्दस्योषासादेशोदेवताद्वन्द्वे।उषासासूर्यं॥मातरपितरावुदीचां।६।३।३२।मातरपितरौ।उदीचांकिं।मातापितरौ॥दवा

द्यावाप्रिथिव्यौ २

चुदषहान्तात्समाहारे।५।४।१०६। चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे। वाक् च त्वक् च वाक्त्वचं। त्वक्स्रजं। शमीदृषदं।
वाक्त्विषं। छत्रोपानहं। समाहारे किं। प्रावृट्शरदौ॥ ॥इति द्वन्द्वः॥ ॥अथैकशेषः॥ सरूपाणां। रामौ। रामाः। विरूपाणामपि
समानार्थानां॥ ॥वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ। कुटिलदण्डौ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः।१।२।६५। यूना सहोक्तौ
गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किं। गर्गगार्ग्यायणौ। यूना
किं। गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षणः किं। भागवित्ति भागवित्तिकौ। कृत्स्नं किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ॥ स्त्री पुंवच्च।१।२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा
स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक्। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी
॥पुमान् स्त्रिया।१।२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च हंसौ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृ

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम्·

भ्यां।१।२।६८।भ्राताचस्वसाचभ्रातरौ।पुत्रश्चदुहिताचपुत्रौ॥नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां।१।२।६९।अक्लीवेनसहोक्तौक्लीवंशिष्यतेतच्चवाएकवत्स्यात्तल्लक्षणएवविशेषश्चेत्।शुक्लःपटः।शुक्लापटी।शुक्लंवस्त्रं।तदिदंशुक्लं।तानीमानिशुक्लानि॥पितामात्रा।१।२।७०।मात्रासहोक्तौपितावाशिष्यते।माताचपिताचपितरौ।मातापितरौवा॥श्वशुरःश्वश्र्वा।१।२।७१।श्वश्र्वासहोक्तौश्वशुरोवाशिष्यतेतल्लक्षणएवविशेषश्चेत्।श्वशुरौ।श्वश्रूश्वशुरौ॥त्यदादीनिसर्वैर्नित्यं।१।२।७२।सर्वैःसहोक्तौत्यदादीनिनित्यंशिष्यन्ते।सचदेवदत्तश्चतौ।त्यदादीनांमिथःसहोक्तौयत्परंतच्छिष्यते।सचयश्चयौ।पूर्वशेषोपिदृश्यतइतिभाष्यं।सचयश्चतौ।त्यदादितःशेषेपुन्नपुंसकतोलिङ्गवचनानि॥ ॥सचदेवदत्तश्चतौ।तच्चदेवदत्ताचयज्ञदत्ताचतानि।पुन्नपुंसकयोस्तुपरत्वान्नपुंसकंशिष्यते।तच्चदेवदत्तश्चते।अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामितिवक्तव्यं॥ ॥कुक्कुटमयूर्याविमे।मयूरीकुक्कुटा(

यस्मिँ अस्यै नित्यसमासस्य प्रवृत्तिर्नास्ति तत्पारिनिष्ठितम्॥

विमौ। तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री।१।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते। पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवा
दः॥ गाव इमाः। ग्राम्येति किं। रुरव इमे। पशुग्रहणं किं। ब्राह्मणाः। संघेषु किं। एतौ गावौ। अतरुणेषु किं। वत्सा इमे। अनेकशफेष्वि
तिवाच्यं॥ ॥अश्वा इमे। इह सर्वत्र एकशेषे कृते तेनेकसुवन्ताभावाद्द्वन्द्वो न। तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्रा
रापऋत्वादेकवद्भावश्च न। पश्यानौ। पश्यान इत्यादौ समासान्तो न॥ ॥इत्येकशेषः॥ ॥कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधा
तुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः॥ स द्विधा। लौकिको ऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्साधुर
लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा। राज्ञः पुरुषः। राजन् अस् पुरुष सु इत्यविग्रहो नित्यसमासः। अस्वपदविग्रहो वा।
समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेति विधानात्। पूर्वपदार्थप्र

परार्थविशिष्टस्वार्थोपस्थितिजनकत्वं

।किञ्चिद्विग्रहवाक्यावतत्स्वदन[illegible]भीतादीन्वेदितिप्रत्याट्टतीच
नविद्विपिस्पाज्ञसद्मस्ट्टतदीयोट:-

धानोऽव्ययीभावः।उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः।अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः।उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः।इत्यपिप्राचांप्रवादः
प्रायोभिप्रायः।सूपप्रति।उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे।अतिमालादौतत्पुरुषे।द्वित्राइत्यादिबहुव्रीहौ।दन्तोष्ठमित्यादिद्व
न्द्वेचाभावात्।तत्पुरुषविशेषःकर्मधारयः।तद्विशेषोद्विगुः।अनेकपदत्वंद्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवतत्पुरुषस्यक्वचिदेवेत्युक्तं।किञ्च॥
सुपांसुपातिङानाम्नाधातुनाऽथतिङांतिङा॥सुबन्तेनेतिविज्ञेयस्समासःषड्विधोबुधैः॥१॥सुपांसुपा॥राजपुरुषः।तिङा।पर्य
भूषत्।नाम्ना।कुंभकारः।धातुना।कटप्रूः।अजस्रम्।तिङांतिङा।पिबतखादता॥खादतमोदता।तिङांसुपा।कृन्तविचक्षणेति
यस्यांक्रियायांसाकृन्तविचक्षणा।एहीडादयोन्यपदार्थेचेतिमयूरव्यंसकादौपाठात्समासः॥ ॥इतिसर्वसमासशेषः॥ ॥
ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।५।४।७४।अ अनक्षेइतिच्छेदः।ऋगाद्यन्तस्यसमासस्याऽप्रत्ययोन्त्यावयवःस्यात्॥अक्षेयाधूस्तदन्त

वेत्यधिकारादन्तस्यक्षप्तिसूत्रेष्याप निह्नोतिइति

सि॰ पू॰
१२६

स्यान्न। अर्द्धर्चः। अनच्चबह्वृचादध्येतर्येव। नेह। अनृक्साम। बह्वृकसूक्तं। विष्णोः पूः विष्णुपुरं। क्लीवत्वंलोकात्। विमलापंसरः॥
द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत्। ६।३।९७। अपइतिकृतसमासान्तस्यानुकरणं। षष्ठ्यर्थेप्रथमा। एभ्योऽपस्यईत्स्यात्। द्विर्गताआपोय
स्मिन्निति द्वीपं। अन्तरीपं। प्रतीपं। समीपं। समापोदेवयजनमितितु·समाआपोयस्मिन्नितिवोध्यं। कृतसमासान्तग्रहणान्नेह। स्व
प्स्वपी॥ अवर्णान्ताद्वा॥ ॥प्रेपं। परेपं। प्रापं। परापं॥ ऊदनोर्देशे। ६।३।९८। अनोःपरस्यापस्यऊत्स्याद्देशे। अनूपोदेशः। राजधुरा।
अक्षेतु। अक्षधूः। दृढधूरक्षः। सखिपथः। रम्यपथोदेशः॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः। ५।४।७५। एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्स
मासादच्स्यात्। प्रतिसामं। अनुसामं। अवसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं॥ कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वायाभूमेरजिष्यते॥ ॥
कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः। त्रिभूमः। प्रासादः॥ संख्यायानदीगोदावरीभ्याञ्च॥ ॥पञ्चनदं। सप्तगोदावरं

राम:
१२६

अजितियोगविभागादन्यत्रापि।पद्मनाभः॥अक्ष्णोऽदर्शनात्।५।४।७६।अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः।गवामक्षी
वगवाक्षः॥अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दि
वसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः।५।४।७७।एतेपञ्चविंशतिर
जन्तानिपात्यन्ते।आद्यास्त्रयोबहुव्रीहयः।अविद्यमानानिचत्वार्यस्यअचतुरः।विचतुरः।सुचतुरः।त्रुपाभ्याञ्चतुरोऽजिष्यते।
त्रिचतुराः।चतुर्णांसमीपेउपचतुराः।ततएकादशद्वन्द्वाः॥स्त्रीपुंसौ।धेन्वनडुहौ।ऋक्सामे।वाङ्मनसे।अक्षिणीचभ्रुवौचअ
क्षिभ्रुवं।दाराश्चगावश्चदारगवं।ऊरूचअष्ठीवन्तौचऊर्वष्ठीवं।निपातनाट्टिलोपः।पदष्ठीवं।निपातनात्पादशब्दस्यपद्भावः।
नक्तञ्चदिवाचनक्तन्दिवं।रात्रौचदिवाचरात्रिन्दिवं।रात्रेर्मान्तत्वंनिपात्यते।अहनिचदिवाचअहर्दिवं।वीप्सायांद्वन्द्वो

ग्प२

सि·पू·
१३७

निपात्यते।अहन्यहनीत्यर्थः।सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः।बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजं।निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसं।तत्पुरुष
एवानेह।निःश्रेयान्पुरुषः।पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं।ततो द्विगुः।द्व्यायुषं।त्र्यायुषं।ततो द्वन्द्वः।ऋग्यजुषं।ततस्त्रयः कर्मधार
याः।जातोक्षः।महोक्षः।वृद्धोक्षः।शुनः समीपमुपशुनं।टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते।गोष्ठेश्वा गोष्ठश्वः॥ब्रह्मह
स्तिभ्यां वर्चसः।५।४।७८।अच् स्यात्।ब्रह्मवर्चसं।हस्तिवर्चसं।पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं॥ ॥पल्यवर्चसं राजवर्चसं॥अ(
वसमन्धेभ्यस्तमसः।५।४।७९।अवतमसं।सन्तमसं।अन्धयतीत्यन्धं।पचाद्यच्।अन्धन्तमः।अन्धतमसं।श्वसो वसीयः श्रेयसः
।५।४।८०।वसुशब्दः प्रशस्तवाची।तत ईयसुनि वसीयः।श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह।मयूरव्यंस
कादित्वात्समासः।श्वोवसीयसं।श्वःश्रेयसन्ते भूयात्॥अन्ववतप्ताद्रहसः।५।४।८१।अनुरहसं।अवरहसं।तप्तरहसं।प्रतेरुर

रामः
१३७

३ यत्र समग्राङ्गोपदेशः ता प्रकृतिः यत्र चोदकवाक्येनाङ्गप्राप्तिः ता विकृतिः यथा दर्शपौर्णमासौ यथा आग्नेयसौर्ययागौ.

सस्सप्तमीस्थात्।५।४।८२।उरसिवृत्तिप्रत्युरसं।विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥अनुगवमायामे।५।४।८३।एतन्निपात्यतेदीर्घत्वे
अनुगवंयानं।यस्यचायामइतिसमासः॥द्विस्तावात्रिस्तावावेदिः।५।४।८४।अच्प्रत्ययष्टिलोपःसमासश्चनिपात्यते।याव
तीप्रकृतौवेदिःततोद्विगुणात्रिगुणावाऽश्वमेधादौतत्रेदन्निपातनं॥वेदिरितिकिं।द्विस्तावती।त्रिस्तावतीरज्जुः॥उ
पसर्गादध्वनः।५।४।८५।प्रगतोध्वानंप्राध्वोरथः॥नपूजनात्।५।४।६९।पूजनार्थात्परेभ्यःसमासान्तानस्युः।सुराजा।अतिराजा॥
स्वतिभ्यामेव॥ ॥नेह।परमराजः।पूजनात्किं।गामतिक्रान्तोऽतिगवः।बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यतःप्रागेवायंनिषेधः।नेह।
सुसक्थः।स्वक्षः।किमःक्षेपे।५।४।७०।क्षेपेयःकिम्शब्दस्ततःपरंयत्तदन्तात्समासान्तानस्युः।कुत्सितोराजाकिंराजा।किंसखा
किंगौः।क्षेपेकिं।किंराजः॥किंसखः।किंगवः॥नञस्तत्पुरुषात्।५।४।७१।समासान्तोन।अराजा।असखा।तत्पुरुषात्किं।अधुरं

प्राग्बहुव्रीहेरितिवक्तव्यम्.३

शाकटं॥पथोविभाषा।५।४।७२।नञ्पूर्वात्पथोवासमासान्ताः।अपथं।अपन्थाः।तत्पुरुषादित्येव।अपथोदेशः।अपथंवर्त्तते
॥ ॥इतिसमासान्ताः॥ ॥अलुगुत्तरपदे।६।३।१।अलुगधिकारःप्रागानङः।उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः॥पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः।६।३।२।एभ्यःपञ्चम्याअलुक्स्यादुत्तरपदे।स्तोकान्मुक्तः।एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः।उत्तरपदेकिं।निष्क्रा
स्तोकान्तिं ४ न्तःस्तोकः।ब्राह्मणाच्छंसिनउपसंख्यानं॥ ॥ब्राह्मणोविहितानिशस्त्राणिउपचारात्ब्राह्मणानितानिशंसतीतिब्राह्मणाच्छं
सीऋत्विग्विशेषः।द्वितीयार्थेपञ्चम्युपसंख्यानादेव॥ओजस्सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः।६।३।३।ओजसाकृतमित्यादि।
अञ्जसउपसंख्यानं॥ ॥अञ्जसाकृतं।आर्जवेनकृतमित्यर्थः।पुंसानुजोजनुषान्धइतिच॥ ॥यस्याग्रजःपुमान्सपुंसा
नुजः।जनुषान्धोजात्यन्धः॥मनसस्संज्ञायाम्।६।३।४।मनसागुप्ता।आज्ञायिनिच।६।३।५।मनसइत्येव।मनसाऽऽज्ञातुंशीलम

स्यमनसाज्ञायी॥आत्मनश्च।६।३।६।आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात्।पूरणइतिवक्तव्यं॥ ॥पूरणप्रत्ययान्तेउत्तरपदे
इत्यर्थः।आत्मनापञ्चमः।जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थएवेतिवहुव्रीहिर्वोध्यः।पूरणे किं।आत्मकृतं॥वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थ्याः
।६।३।७।आत्मनइत्येव।आत्मनेपदं।आत्मनेभाषा।तादर्थ्येचतुर्थीचतुर्थीतियोगविभागात्समासः॥परस्यच।६।३।८।परस्मै
पदं।परस्मैभाषा॥हलन्तात्सप्तम्याःसंज्ञायाम्।६।३।९।हलन्ताददन्ताच्चसप्तम्या अलुक्स्यात्संज्ञायां।त्वचिसारः॥गवियुधि
भ्यां स्थिरः।६।३।९५।आभ्यां स्थिरस्यसस्यषःस्यात्।गविष्ठिरः।अत्रगवीतिवचनादेवालुक्।युधिष्ठिरः।अरणेतिलकाः।अत्र
संज्ञायामितिसप्तमीसमासः॥हृद्युभ्याङ्च॥ ॥हृदिस्पृक्।दिविस्पृक्॥कारनाम्निचप्राचांहलादौ।६।३।१०।प्राचान्देशे
यत्कारनामतत्रहलादावुत्तरपदेहलदन्तात्सप्तम्या अलुक्।मुकुटेकार्षापणं।दृषदिमाषकः।पूर्वेणासिद्धेनियमार्थं।कारना

वणिक्कर्षकपशुपालेभ्यो राजग्राह्यो भाग कर

स्त्येवप्राचामेव।हलादावेवेति।कारनाम्नि किं।अभ्याहितपशुः।कारादन्यस्यैतद्द्यस्यनाम।प्राचां किम्।यूथपशुः।हलादौ
किं।अविकटोरणः।हलदन्तात्किं।नद्यान्दोहेनदीदोहः॥मध्याद्गुरौ।६।३।११।मध्येगुरुः।अन्ताच्च॥ ॥अन्तेगुरुः।अमूर्द्धमस्त
कात्स्वाङ्गादकामे।६।३।१२।कण्ठेकालः।उरसिलोमा।अमूर्द्धमस्तकात्किम्।मूर्द्धशिखः।मस्तकशिखः।अकामे किं।मुखेका
मोऽस्यमुखकामः॥बन्धेचविभाषा।६।३।१३।हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्।हस्तेबन्धः।हलदन्तादिति किं।गुप्तिबन्धः॥तत्पुरुषे
कृतिबहुलं।६।३।१४।स्तम्बेरमः।स्तम्बरमः।कर्णेजपः।कर्णजपः।क्वचिन्न।कुरुचरः॥प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।६।३।१५।प्रावृ
षिजः।शरदिजः।कालेजः।दिविजः।पूर्वस्यायंप्रपञ्चः॥विभाषावर्षक्षरशरवरात्।६।३।१६।एभ्यः सप्तम्या अलुक्जे।वर्षेजः।व
र्षजः।क्षरेजः।क्षरजः।शरेजः।शरजः।वरेजः।वरजः॥घकालतनेषुकालनाम्नः।६।३।१७।सप्तम्याविभाषालुक्स्यात्।घ।पूर्वाह्णे

हस्तबन्धः

तरे। पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमे। पूर्वाह्णतमे। काल। पूर्वाह्णेकाले। पूर्वाह्णकाले। तन। पूर्वाह्णेतने। पूर्वाह्णतने॥ शयवासवा
सिष्वकालात्। ६।३।१८। खेशयः। खशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामवासी। हलदन्तादित्येव। भूमिशयः। अपा
योनियन्मत्सु॥ ॥अप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः। अप्सुभवोऽप्सव्यः। अप्सुमन्तावाऽऽज्यभागौ॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु
च। ६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग् न। स्थण्डिलशायी। साङ्काश्यसिद्धः। चक्रबद्धः॥ स्थे च भाषायां। ६।३।२०। सप्तम्या अलु
ग्न। समस्थः। भाषायां किं। कृष्णोऽस्याखरेष्ठः॥ षष्ठ्या आक्रोशे। ६।३।२१। चौरस्यकुलं। आक्रोशे किं। ब्राह्मणकुलं॥ वाग्दिक्पश्य
द्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु॥ ॥वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च॥ ॥अमु
ष्यापत्यं आमुष्यायणः। नडादित्वात्फक्। अमुष्य पुत्रस्य भावः। आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। एवमामुष्यकुलिका। देवा

सि·कौ·
१३०

नाम्प्रियइतिचमूर्खे॥ ॥अन्यत्रदेवप्रियः।शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनः॥ ॥शुनश्शेपः।शुनःपुच्छः।शुनोलाङ्गूलः।दिवश्च
दासे॥ ॥दिवोदासः।पुत्रेऽन्यतरस्याम्।६।३।२२।षष्ठ्याःपुत्रेपरेऽलुग्वानिन्दायां।दास्याःपुत्रः।दासीपुत्रः।निन्दायांकिं।ब्राह्म
णीपुत्रः॥ऋतोविद्यायोनिसंबन्धेभ्यः।६।३।२३।विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिनऋदन्तात्षष्ठ्याअलुक्।होतुरन्तेवासी।होतुः
पुत्रः।पितुरन्तेवासी।पितुःपुत्रः।विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं॥ ॥नेह।होतृधनं।पितृगृहं॥विभाषास्वसृपत्यो
।६।३।२४।ऋदन्तात्षष्ठ्याअलुग्वास्वसृपत्योःपरयोः॥मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्।८।३।८५।आभ्यांस्वसुस्सस्यषोवास्या
त्समासे।मातुःष्वसा।पितुःष्वसा।पितुःस्वसा।लुकपक्षेतु॥मातृपितृभ्यांस्वसा।८।३।८४।आभ्यांपरस्यस्वसुस्सस्यषःस्यात्समा
से।मातृष्वसा।पितृष्वसा।असमासेतु।मातुःस्वसा।पितुःस्वसा॥ ॥इत्यलुक्समासः॥ ॥घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमत

रामः
१३०

नद्यातरेतिवक्तव्यान्नदीतरा॥

हतेषुङ्योऽनेकाचोह्रस्वः।६।३।४३।भाषितपुंस्काद्योङी[illegible]तदन्तस्याऽनेकाचोह्रस्वःस्याद्घरूपकल्पप्प्रत्ययेषुचेलडादिषु
चोत्तरपदेषुपरेषु।ब्राह्मणितरा।ब्राह्मणितमा।ब्राह्मणिरूपा।ब्राह्मणिकल्पा।ब्राह्मणिचेली।ब्राह्मणिब्रुवा।ब्राह्मणिगोत्रे
त्यादि।ब्रुवःपचाद्यचिवच्यादेशगुणयोरभावोपिनिपात्यते।चेलडादीनिवृत्तिविषयेकुत्सनवाचीनि।तैःकुत्सितानिकुत्सनै
रितिसमासः।ङ्यःकिं।दत्तातरा।भाषितपुंस्कात्किं।आमलकीतरा।कुवलीतरा॥नद्याःशेषस्यान्यतरस्याम्।६।३।४४।अङ्य
न्तनद्याअनेकाचश्चघादिषुह्रस्वोवास्यात्।ब्रह्मबन्धुतरा।ब्रह्मबन्धूतरा।स्त्रितरा।स्त्रीतरा।कृन्नद्यान॥ ॥लक्ष्मीतरा।उ
गितश्च।४।१।६।उगितःपरायानदीतदन्तस्यघादिषुह्रस्वोवास्यात्।विदुषितरा।ह्रस्वाभावपक्षेतसिलादिष्वितिपुंवत्।वि
द्वत्तरा।हृत्यादिषुविदुषीतरेत्यप्युदाहृतंतन्निर्मूलं॥हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेषु।६।३।५०।हृदयंलिखतीतिहृल्लेखः।हृ

दयस्यप्रियंहृद्यं।हृदयस्येदंहार्दं।हृल्लासः।लेखेत्यणन्तस्यग्रहणं।घञितुहृदयलेखः।लेखग्रहणमेवज्ज्ञापकं।उत्तरपदा
धिकारेतदन्तविधिर्नास्तीति॥वाशोकष्यञ्रोगेषु।६।३।५१।हृच्छोकः।हृदयशोकः।सौहार्द्यं।सौहृदय्यं।हृद्रोगः।हृदयरोगः
हृदयशब्दपर्यायोहृच्छब्दोऽस्तितेनसिद्धेप्रपञ्चार्थमिदं॥पादस्यपदाज्यातिगोपहतेषु।६।३।५२।एषूत्तरपदेषुपादस्यप
दइत्यदन्तआदेशःस्यात्।पादाभ्यामजतीतिपदाजिः।पदातिः।अजतिभ्यांपादेचेतीण्प्रत्ययः।अजेर्व्यभावोनिपातनात्।प
दगः।पदोपहतः॥पद्यत्यतदर्थे।६।३।५३।पादस्यपत्स्यादतदर्थेयतिपरे।पादौविध्यन्तिपद्याःशर्कराः।अतदर्थेकिं।पादार्थ
मुदकंपाद्यं।पादार्घाभ्यांचेतियत्।इकेचरतावुपसंख्यानं॥ ॥पादाभ्यांचरतिपदिकः।पर्पादित्वात्ष्ठन्॥हिमकाषि
हतिषुच।६।३।५४।पद्धिमं।पत्काषी।पद्धतिः।ऋचःशे।६।३।५५।ऋचःपादस्यपत्स्याच्छेपरे।गायत्रीपच्छःशंसति।पादंपाद

मित्यर्थः। ऋचः किं। पादशः कार्षापणान्ददाति॥ वा घोषमिश्रशब्देषु।६।३।५६। पादस्य पत्। पद्घोषः। पादघोषः। पन्मिश्रः।
पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः। निष्के चेति वाच्यं॥ ॥पन्निष्कः। पादनिष्कः॥ उदकस्योदः संज्ञायाम्।६।३।५७। उदमेघः।
उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यं॥ ॥क्षीरोदः॥ पेषंवासवाहनधिषु च।६।५।५८। उदपेषं पिनष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः
समुद्रे तु पूर्वेणासिद्धं॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यां।६।३।५९। उदकुम्भः। उदककुम्भः। एकेति किं। उदकस्थाली। पूर
यितव्येति किं। उदकपर्वतः॥ मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च।६।३।६०। उदमन्थः। उदकमन्थः। उदौदनः॥ इ
को ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य।६।३।६१। इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। इकः किं। रमापतिः।
अङ्य इति किम्। गौरीपतिः। गालवग्रहणं पूजार्थं। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। इयङुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च नेति वाच्यं॥ ॥

॥ अत्रोपसर्जनेपदेनस्वासमानाधिकरणपूर्व[illegible]पदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वम् ॥ ६५

सि॰कौ॰
१३२

श्रीमदः।भ्रूमङ्गः।शुक्लीभावः।अभ्रुकुंसादीनामितिवक्तव्यं॥ ॥भ्रुकुंसः।भ्रुकुटिः।भ्रूकुंसः।भ्रूकुटिः।अकारोऽनेनविधीयतइ
तिव्याख्यान्तरं॥ ॥भ्रकुंसः।भ्रकुटिः।भ्रुवाकुंसोभाषणंशोभावायस्य।स्त्रीवेषधारीनर्त्तकः।भ्रुवःकुटिःकौटिल्यं॥ एकतद्धिते
च।६।३।६२।एकशब्दस्यह्रस्वःस्यात्तद्धितेउत्तरपदेच।एकस्याआगतंएकरूप्यं।एकक्षीरं।ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलम्।६।३।
।६३।रेवतिपुत्रः।अजक्षीरं॥त्वेच।६।३।६४।त्वप्रत्ययेङ्यापोर्वाह्रस्वः।अजत्वं।अजात्वं।रोहिणित्वं।रोहिणीत्वं॥ष्यङःसम्प्रसा
रणंपुत्रपत्योस्तत्पुरुषे।६।१।१३।ष्यङन्तस्यपूर्वपदस्यसम्प्रसारणंस्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे॥सम्प्रसारणस्य।६
।३।१३९।सम्प्रसारणस्यदीर्घःस्यादुत्तरपदे।कौमुदगन्ध्यायाःपुत्रःकौमुदगन्धीपुत्रः।कौमुदगन्धीपतिः।व्यवस्थितविभाषया
ह्रस्वोन।स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतितदादिनियमप्रतिषेधात्।परमकारीषगन्धीपुत्रः।उपसर्जनेतुतदादिनियमान्नेह।अति

रामः
१३२

कारीषगन्ध्यापुत्रः॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ। ६।१।१४॥ बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहौ किं। कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः। स्त्रीत्वनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया। मातच्मातृकमातृषु वा॥ ॥ कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता। अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो नद्यृतश्चेति कब्विकल्पश्च बहुव्रीहावेवेदं। नेह। कारीषगन्ध्याया माता। कारीषगन्ध्यामाता। चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते॥ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। ६।३।६५॥ इष्टकादीनां तदन्तानाञ्च पूर्वपदानाञ्चितादिषूत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचितं। पक्केष्टकचितं। इषीकतूलं। मुञ्जेषीकतूलं। मालभारी। उत्पलमालभारी॥ कारे सत्यागदस्य। ६।३।७०॥ मुम् स्यात्। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः। अस्तोश्चेति वक्तव्यं॥ ॥ अस्तुङ्का

रः।धेनोर्भव्यायां॥ ॥धेनुंभव्या॥लोकस्य पृणे॥ ॥लोकम्पृणः।पृणा इति मूलविभुजादित्वात्कः।इत्येऽनभ्यासस्य॥ ॥अन
भ्यासमित्यः।दूरतःपरिहर्त्तव्य इत्यर्थः।भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे॥ ॥भ्राष्ट्रमिन्धः।अग्निमिन्धः।गिलेऽगिलस्य॥ ॥तिमिङ्गिलः।अगिल
स्य किं।गिलगिलः।गिलगिले च॥ ॥तिमिङ्गिलगिलः।उष्णभद्रयोः करणे॥ ॥उष्णङ्करणं।भद्रङ्करणं॥रात्रेः कृति विभाषा
।६।३।७२।रात्रिञ्चरः।रात्रिचरः।रात्रिमटः।रात्र्यटः।अखिदर्थमिदं सूत्रं।खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते।रात्रिम्मन्यः॥स
हस्यसंज्ञायां।६।३।७८।उत्तरपदे।सपलाशं।संज्ञायां किं।सहयुध्वा॥ग्रन्थान्ताधिके च।६।३।७९।अनयोः परयोः सहस्य सः
स्यादुत्तरपदे।समुहूर्त्तं ज्योतिषमधीते।सद्रोणा खारी॥द्वितीये चाऽनुपाख्ये।६।३।८०।अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात्।सरा
क्षसीका निशा।राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशया अनुमीयते॥समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु।६।३।८४।समानस्य सः

स्यादुत्तरपदेनतुमूर्द्धादिषु। अनुभ्रातासगर्भ्यः। अनुसखासयूथ्यः। योनःसनुत्यः। तत्रभवइत्यर्थेसगर्भसयूथसनुताद्यत्
अमूर्द्धादिषुकिं। समानमूर्द्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येतियोगोविभज्यते। तेनसपक्षः। साधर्म्यं। सजा
तीयमित्यादिसिद्धमितिकाशिका। अथवासहशब्दःसदृशवचनोस्ति। सदृशःसख्याससखीतियथातेनायमस्वपदविग्र
होवहुव्रीहिः। समानःपक्षोयस्येत्यादि॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्धुषु। ६।३।८५।
एषुद्वादशस्वुत्तरपदेषुसमानस्यसःस्यात्। सज्योतिः। सजनपदइत्यादि। चरणोब्रह्मचारिणि। ६।३।८६। ब्रह्मचारिण्युत्त
रपदेसमानस्यसःस्याच्चरणेसमानत्वेनगम्यमाने। चरणाःशाखाब्रह्मवेदः। तदध्ययनार्थंव्रतमपिब्रह्म। तच्चरतीतिब्रह्म
चारी। समानस्तः। सब्रह्मचारी॥ तीर्थेये। ६।३।८७। तीर्थेउत्तरपदेयादौप्रत्ययेविवक्षितेसमानस्यसःस्यात्। सतीर्थ्यः। ए

समानान्ययोश्चेति वक्तव्यः· क्वोदिवाच्यः.

कगुरुकः। समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः॥ विभाषोदरे। ६।३।८८। यादेशे प्रत्यये विवक्षिते इत्येव। समानोदर्यः। सोदर्यः॥ दृग्दृशवतुषु। ६।३।८९। सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति वक्तव्यं॥ ॥सदृक्षः। वतुरुत्तरार्थः। इदंकिमोरीश्की। ६।३।९०। दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात्। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः। वतूदाहरणं वक्ष्यते। दृक्षे चेति वक्तव्यं॥ ॥ईदृक्षः। कीदृक्षः॥ आ सर्वनाम्नः। सर्वनाम्नः आकारः स्याद् दृग्दृशवतुषु। दृक्षे च। तादृक्। तादृशः। तावान्। तादृक्षः। दीर्घःमत्वोत्वे। अमूदृशः। अमूदृक्। अमूदृक्षः॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः। ८।३।८०। अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे। अङ्गुलिषङ्गः। समासे किं। अङ्गुलेः सङ्गः॥ भीरोः स्थानम्। ८।३।८१। भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे। भीरुष्ठानं। असमासे तु। भीरोः स्थानं॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः। ८।३।८३। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किं। ज्योतिषः स्तोमः॥ सुषामादिषु च

आयुषः स्तोमः।

।८।३।९८।सस्य मूर्द्धन्यः।शोभनं साम यस्य सुषामा।सुषन्धिः॥एति संज्ञायामगात्।८।३।९९।सस्य मूर्द्धन्यः।हरिषेणः।एति(
किं।हरिसक्थं।संज्ञायां किं।पृथुसेनः।अगकारात् किं।विष्वक्सेनः।इणकोरित्येव।सर्वसेनः॥नक्षत्राद्वा।८।३।१००।एति स
स्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा।रोहिणीषेणः।रोहिणीसेनः।अगकारात् किं।शतभिषक्सेनः।आकृतिगणोऽयं॥अषष्ठ्य
तृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु।६।३।९९।अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु
परेषु।अन्यदाशीः।अन्यदाशा।अन्यदास्था।अन्यदास्थितः।अन्यदुत्सुकः।अन्यदूतिः।अन्यद्रागः।[illegible]ः।अषष्ठीत्यादि
किं।अन्यस्याऽन्येन वाशीः।अन्याशीः।कारके छे च नायं निषेधः।अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः।अन्यस्यायमन्यदीयः।गहादेरा
कृतिगणत्वाच्छः॥अर्थे विभाषा।६।३।१००।अन्यदर्थः।अन्यार्थः॥कोः कत्तत्पुरुषेऽचि।६।३।१०१।अजादावुत्तरपदे।कुत्सि

६।१।०७
२

तोश्वःकदश्वः।कदन्नं।तत्पुरुषेकिं।कूष्ट्रोराजा।त्रौच॥ ॥कुत्सितास्त्रयःकत्त्रयः॥रथवदयोश्च।६।३।१०२।कद्रथः।कद्वदः॥तृणेचजा
तौ।६।३।१०३।कत्तृणं।कापथ्यक्षयोः।६।३।१०४।कापथः।काक्षः।अक्षशब्देनतत्पुरुषः।अक्षिशब्देनबहुव्रीहिर्वा॥ईषदर्थे।६।३।१०५।
ईषज्जलं।काजलं।अजादावपिपरत्वात्कादेशः।काम्लः॥विभाषापुरुषे।६।३।१०६।कापुरुषः॥कुपुरुषः।आप्राप्तविभाषेयं।ईषदर्थे
हिपूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव।ईषत्पुरुषःकापुरुषः।कवंचोष्णे।उष्णशब्देउत्तरपदेकवंकाचवास्यात्।कवोष्णं।कोष्णं।कदुष्णं॥पृषो
दरादीनियथोपदिष्टं।६।३।१०९।पृषोदरप्रकाराणिशिष्टैर्यथोच्चारितानितथैवसाधूनिस्युः।पृषत्उदरं·पृषोदरं।तलोपः।वारिवाह
कोवलाहकः।पूर्वपदस्यवःउत्तरपदादेश्चलत्वं॥भवेद्वर्णागमाद्धंसःसिंहोवर्णविपर्ययात्।गूढोत्मावर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोद
रम्॥१॥दिक्शब्देभ्यस्तीरस्यतारभावोवा॥ ॥दक्षिणतारं।दक्षिणतीरं।उत्तरतारं।उत्तरतीरं।दुरोदाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरप

यादेषुतन्त्र॥ ॥दुःखेनदाश्यतेदूडाशः।दुःखेननाश्यतेदूणाशः।दुःखेनदभ्यतेदूडभः।खल्तम्पः।दम्भेर्नलोपोनिपात्यते।दुःखंध्यायतीतिदूढ्यः।आतश्चेतिकः।व्रुवन्तोऽस्यांसीदन्तीतिवृषी।व्रुवच्छब्दस्यवृआदेशः।सदेरधिकरणेड्।आकृतिगणोयं॥संहितायाम्।६।३।११४।अधिकारोयं॥कर्णेलक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य।६।३।११५।कर्णशब्देपरेलक्षणवाचकस्यदीर्घः।द्विगुणाकर्णः।लक्षणस्यकिं।शोभनकर्णः।अविष्टादीनांकिं।विष्टकर्णः।अष्टकर्णः।पञ्चकर्णः।मणिकर्णः।भिन्नकर्णः।छिन्नकर्णः।छिद्रकर्णः।स्रुवकर्णः।स्वस्तिकर्णः॥नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषुक्वौ।६।३।११६।क्विबन्तेषुपरेषुपूर्वपदस्यदीर्घः।उपानत्।नीवृत्।प्रावृट्।मर्मावित्।नीरुक्।अभीरुक्।ऋतीषट्।परीतत्।क्वावितिकिं।परिणहनं।विभाषापुरुषइत्यतोमण्डूकप्लुत्याविभाषानुवर्त्तते।साचव्यवस्थिता।तेनगतिकारकयोरेव।नेह।पटुरुक्।तिग्मरुक

सि·प्र·
१३६

॥वनगिर्योस्संज्ञायांकोटरकिंशुलुकादीनाम्।६।३।११७।कोटरादीनांवनेपरेकिंशुलुकादीनाङ्गिरौपरेदीर्घस्स्यात्संज्ञा
यां॥वनंपुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः।८।४।४।वनशब्दस्योत्तरपदस्यएभ्यएवणत्वन्नान्येभ्यः।इह्कोटरान्ताः
पञ्चदीर्घविधौकोटरादयोबोध्याः।तेषांकृतदीर्घाणांणत्वविधौनिर्देशोनियमार्थः।अग्रेशब्दस्यतुविध्यर्थः।पुरगावणं।मि
श्रकावणं।सिध्रकावणं।सारिकावणं।कोटरावणं।एभ्यएवेतिकिं।असिपत्रवनं।वनस्याग्रे·अग्रेवणं।राजदन्तादिषुनिपा
तनात्सप्तम्याअलुक्·प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमा।किंशुलुकागिरिः॥वले।६।३।११८।वलप्रत्ययेपरेदीर्घस्स्यात्संज्ञायां।कृषीवलः
।मतौबह्वचोऽनजिरादीनाम्।६।३।११९।अमरावती।अनजिरादीनांकिं।अजिरवती।बह्वचःकिं।व्रीहिमती।संज्ञायामित्येव।ने
ह्।वलयवती॥शरादीनाञ्च।६।३।१२०।शरावती॥इकोवहेऽपीलोः।६।३।१२१।इगन्तस्यदीर्घस्स्याद्वहे।ऋषीवहं।कपीवहं।इकः

राम:
१३६

किं। पिण्डवहं। अपीलोः किं। पीलुवहं। अपील्वादीनामिति वाच्यं॥ ॥दारुवहं॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये वहुलं।६।३।१२२। उपसर्गस्य वहुलन्दीर्घः स्याद्घञन्ते परे न तु मनुष्ये। परीपाकः। परिपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः॥ इकः काशे।६।३।१२३। इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे। वीकाशः। नीकाशः। इकः किं। प्रकाशः॥ अष्टनस्संज्ञायाम्।६।३।१२४। उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदं। संज्ञायां किं। अष्टपुत्रः॥ चितेः कपि।६।३।१२७। एकचितीकः॥ नरे संज्ञायां।६।३।१२९। विश्वानरः। मित्रे चर्षौ।६।३।१३०। विश्वामित्रः। ऋषौ किं। विश्वमित्रो माणवकः। शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः॥ ॥श्वादन्तः। इत्यादि॥ प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि।८।४।५। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणं। कार्ष्यवणं। इह यात्परत्वाण्णत्वं॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः।८।४।६। एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात्। दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवणं। शिरीषवनं। द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव॥ ॥

नेह।देवदारुवनं।इरिकादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्य॥ ॥इरिकावनं।मिरिकावनं॥वाहनमाहितात्।८।४।८।आरोप्ययदुह्यतेत
घाचिस्थान्निमित्तात्परस्यवाहननकारस्यणत्वंस्यात्।इक्षुवाहणं।आहितात्किं।इन्द्रवाहनं।इन्द्रस्वामिकंवाहनमित्यर्थः।वहे
र्ल्युटिवृद्धिरिहैवसूत्रेनिपातनात्॥पानन्देशे।८।४।९।पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यपाननस्यनस्यणत्वंस्याद्देशेगम्ये।क्षीरस्था
नंयेषांतेक्षीरपाणाउशीनराः।सुरापाणाःप्राच्याः।पीयतेइतिपानं।कर्मणिल्युट्॥वाभावकरणयोः।८।४।१०।पानस्येत्येव।क्षी
रपाणं।क्षीरपानं।गिरिनद्यादीनांवा॥ ॥गिरिणदी।गिरिनदी।चक्रणितंवा।चक्रनितंवा॥प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषुच
।८।४।११।पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यएषुस्थितस्यनस्यणोवास्यात्।प्रातिपदिकान्ते।माषवापिणौ।नुमि।व्रीहिवापाणि।
विभक्तौ।माषवापेण।पक्षेमाषवापिनावित्यादि।उत्तरपदंयत्प्रातिपदिकंतदन्तस्यैवणत्वं।नेह।गर्गाणांभगिनीगर्गभगि

नी।अतएवनुम्ग्रहणंकृतं।अङ्गस्यनुम्विधानात्तद्भक्तोहिनुम्नतूत्तरपदस्य।किञ्च।प्रहिण्वन्नित्यादौहिवेर्नुमोणत्वा
र्थमपिनुम्ग्रहणं।प्रेन्वनमित्यादौतुक्षुभ्नादित्वान्न।युवादेर्न॥ ॥रम्ययूना।परिपक्वानि।एकाजुत्तरपदेणः।नित्यमित्यु
क्तं।वृत्रहणौ।हरिम्मानयतीतिहरिमाणी।नुमि।क्षीरपाणि।विभक्तौ।क्षीरपेण।रम्यविणा॥कुमति च।८।४।१३।कवर्गवत्तु
रपदे प्राग्वत्।हरिकामिणौ।हरिकामाणि।हरिकामेण॥पदव्यवायेपि।८।४।३८।पदेनव्यवधानेपिणत्वन्नस्यात्।माषकु
म्भवापेन।चतुरङ्गयोगेन।अतद्धितइतिवाच्यं॥ ॥आर्द्रगोमयेण।शुष्कगोमयेण॥कुस्तुम्बुरूणिजातिः।६।१।१४३।अत्र
सुड्निपात्यते।कुस्तुम्बुरुधान्याकं।क्लीवत्वमतन्त्रं।जातिःकिं।कुतुम्बुरूणि।कुत्सितानितिन्दुकीफलानीत्यर्थः॥अपरस्पराः
क्रियासातत्ये।६।१।१४४।सुड्निपात्यते।अपरस्परास्सार्थागच्छन्ति।सततमविच्छेदेनगच्छन्तीत्यर्थः।क्रियेतिकिं।अपरप

सि·पू·
१३८

गागच्छन्ति। अपरेत्वपरे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु। ६।१।१४५। सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते
गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः। असेविते। अगोष्पदान्यरण्यानि। प्रमाणे। गोष्पदमात्रं क्षेत्रं। सेवितेत्यादि किं।
गोःपदं। गोपदं॥ आस्पदं प्रतिष्ठायां। ६।१।१४६। आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते। आस्पदं। प्रतिष्ठेति किं। आपदापदं॥ आ
श्चर्यमनित्ये। ६।१।१४७। अद्भुते सुट्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। अनित्ये किं। आचर्यं कर्म शोभनं॥ वर्चस्केऽवस्करः। ६।१।१४८।
कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्नमलं। तस्मिन्सुट्। अवकीर्यत इत्यवस्करः। वर्चस्के किं। अवकरः॥ अपस्करो रथाङ्गम्। ६।१।१४९। अ
पकरोऽन्यः॥ विष्किरः शकुनौ विकिरो वा। ६।१।१५०। पक्षे विकिरः। वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणान्तस्यापि श
कुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिस्तन्न भाष्यविरोधात्॥ प्रतिष्कशश्च कशेः। ६।१।१५२। कशगतिशासनयोरित्यस्य प्रति

रामः
१३८

॥ स्वाध्यो नाध्येतव्ये ॥ २

पूर्वस्यपवाघचिसुट्निपात्यतषत्वञ्च।सहायःपुरोयायीवाप्रतिष्कशइत्युच्यते।कशेःकिं।प्रतिगतःकशांप्रतिकशोऽश्वः।यद्यपिकशेरेवकेशा तथापिकशेरितिधातोर्ग्रहणमुपसर्गस्यप्रतेर्ग्रहणार्थम्।तेनधात्वन्तरोपसर्गान्न॥प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी।६।१।१५३।हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थं।ऋषीतिकिं।प्रकण्वोदेशः।हरिचन्द्रोमाणवकः॥मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः।६।१।१५४।मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्यसुडिनिश्चनिपात्यते।वेणाविति किं।मकरोग्राहः।मकरीसमुद्रः।कास्तीराजस्तुन्देनगरे।६।१।१५५।ईषत्तीरमस्यास्तीतिकास्तीरंनामनगरं।अजस्येवतुन्दमस्येति अजस्तुन्दन्नामनगरं।नगरेकिं कातीरं।अजतुन्दं।कारस्करोवृक्षः।६।१।१५६।कारङ्करोतीतिकारस्करोवृक्षः।अन्यत्रकारकरः।केचित्तुकस्कादिष्विदंपठन्तिनसूत्रेषु॥पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायां।६।१।१५७।एतानिससुट्कानिनिपात्यन्तेनाम्नि।पारस्करः।किष्किन्धा॥तद्बृहतोःक

रपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्तलोपश्च॥ ॥तात्पूर्वंचर्त्वेनदकारोबोध्यः।तद्बृहतोर्दकारतकारौलुप्येते·करपत्योस्सुट्।चोरदे
वतयोरितिसमुदायोपाधिः।तस्करः।बृहस्पतिः।प्रायस्यचित्तिचित्तयोः॥ ॥प्रायश्चित्तिः।प्रायश्चित्तम्।वनस्पतिरित्यादि।
आकृतिगणोयं॥ ॥इतिसमासाश्रयविधयः॥ ॥

काशि

भा० ग्रामग्रहणेन नगरप्राप्तिः खेध्व'' माथुरा पाटलिपुत्रमिति'' उभयत्र ग्रामारण्ययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः आघ्यवकौलुनि न्यौ

कौ० ग्रामेताषोयमप्रसोग्रामस्य कुक्कुट'' [illegible] ग्रहणेन कुमारस्या [illegible] चतं म — उभयत्रवा यो [illegible] प्रतिषेधोवक्तव्यः ॥

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ त्वे रां विद्यावधवं म द्रव्यामत्यु च्यते ~~[illegible]~~

सि॰पू॰
१४१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥समर्थानांप्रथमाद्वा।४।१।८२।इदंपदत्रयमधिक्रियतेप्राग्दिशइतियावत्।सामर्थ्यंपरिनिष्ठित
त्वं।कृतसन्धिकार्यत्वमितियावत्॥प्राग्दीव्यतोऽण्।४।१।८३।तेनदीव्यतीत्यतःप्रागणधिक्रियते॥अश्वपत्यादिभ्यश्च।४।
।१।८४।एभ्योऽण्स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषुवक्ष्यमाणस्यण्यस्यापवादः॥तद्धितेष्वचामादेः।७।२।१७।ञितिणितिचतद्धितेपरेऽ
चामादेरचोवृद्धिःस्यात्॥कितिच।७।२।११८।कितितद्धितेचतथा।अश्वपतेरपत्यादि·आश्वपतं।गाणपतं।गाणपत्योमन्त्रइतितुप्रा
मादिकमेव॥दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः।४।१।८५।दित्यादिभ्यःपत्युत्तरपदाच्चप्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषुण्यःस्यात्।अणोपवादः।
दैत्यः।अदितेरादित्यस्यवा·आदित्यः।प्राजापत्यः।यमाच्चेतिकाशिकायाम्।याम्यः।पृथिव्याञाञौ॥ ॥पार्थिवा।पार्थिवी।देवाद्यञ
ञौ॥ ॥दैव्यं।दैवं।बहिषष्टिलोपोयञ्च॥ ॥बाह्यः।ईकक्च॥ ॥बाहीकः।स्थाम्नोऽकारः॥ ॥अश्वत्थामः।पृषोदरादित्वा

रामः
१४१

त्सस्यतः।भवार्थेतुलुग्वाच्यः॥ ॥अश्वत्थामा।लोम्नोऽपत्येषुवहुष्वकारः॥ ॥वाह्वादीञोपवादः।उडुलोमाः।उडुलोमान्।वहु
षुकिं।औडुलोमिः॥गोरजादिप्रसङ्गेयत्॥ ॥गव्यं।अजादिप्रसङ्गेकिं।गोभ्योहेतुभ्यआगतंगोरूप्यं।गोमयं॥उत्सादिभ्योऽञ्
।४।१।८६।औत्सः।अग्निकलिभ्यांढग्वक्तव्यः॥ ॥अग्नेरपत्यादिः आग्नेयं।कालेयम्॥ ॥इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधा
रणाःप्रत्ययाः॥ ॥स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्नञौभवनात्।४।१।८७।धान्यानांभवनइत्यतःप्रागर्थेषुस्त्रीपुंसाभ्यांक्रमान्नञ्स्नञौस्तः
स्त्रैणः।पौंस्नः।वत्यर्थेन।स्त्रीपुंवच्चेतिज्ञापकात्।स्त्रीवत्।पुंवत्।द्विगोर्लुगनपत्ये।४।१।८८।द्विगोर्निमित्तंयस्तद्धितोजादिरनप
त्यार्थःप्राग्दीव्यतीयस्तस्यलुक्स्यात्।पञ्चसुकपालेषुसंस्कृतःपुरोऽडाशः।पञ्चकपालः।द्विनिमित्तस्येतिकिं।पञ्चकपालस्ये
दंस्वांऽ।पाञ्चकपालं।अजादिःकिं।पञ्चगर्गरूप्यं।अनपत्येकिं।द्वयोर्मित्रयोरपत्यंद्वैमित्रिः॥गोत्रेऽलुगचि।४।१।८९।अजादौ

प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात्। गर्गाणां छात्राः। वृद्धाच्छः॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति। ६।१।१५१। हलः
परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते न त्वाकारे। गर्गियाः। प्राग्दीव्यतीये किं। गर्गेभ्यो हितं गर्गीयं। अचि किं। गर्गेभ्य आगतं गर्ग
रूप्यं॥ यूनि लुक्। ४।१।९०। प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः।
वक्ष्यमाणः फिन्· ततो यून्यण्। ग्लोचुकायनः। तस्य छात्रोपि। ग्लोचुकायनः। अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न॥ पैलादिभ्यश्च। २।४।
।५९। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक्। पीलाया वेत्यण्। तस्मादणो द्व्यच इति फिञ्· तस्य लुक्। पैलः पिता पुत्रश्च। तद्राजाच्चाणः। द्व्यञ्मगधे
त्यणन्तादङ्गशब्दादणो द्व्यच इति फिञो लुक्। आङ्गः पिता पुत्रश्च॥ इञः प्राचाम्। २।४।६०। गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक्
स्यात्। तच्चेञन्तं प्राचां भवति। पन्नागारस्यापत्यं। अत इञ्। यञिञोश्चेति फक्। पान्नागारिः पिता पुत्रश्च। प्राचां किम्। दाक्षिः पिता।

दाक्षायणः पुत्रः॥ न तौल्वलिभ्यः।२।४।६१। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। पूर्वेणाप्राप्तः। तुल्वलः। ततः इञि फ
क्। तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः॥ फक्फिञोरन्यतरस्यां।४।१।९१। यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रं। कात्यायन
स्य छात्राः कातीयाः। कात्यायनीयाः। यस्कस्यापत्यं यास्कः। शिवाद्यण्। तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः। अणोद्व्यच इति फिञ्। तस्य छात्रा
यास्कीयाः। यास्कायनीयाः॥ तस्यापत्यं।४।१।९२। षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थाद् अपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः। उपगोरप
त्यं औपगवः। आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते। तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत्॥ उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोज
नम्॥१॥ योगविभागस्तु भानोरपत्यं भानवः। कृतसन्धेः किं। सौत्थितिः। अकृतव्यूहपरिभाषया सौत्त्थितिर्मा भूत्। समर्थपरिभा
षयानेह। वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य। प्रथमात् किं। अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूत्। वाग्रहणाद्वाक्यमपि। देवयज्ञीति सूत्रादन्य

तस्यांग्रहणानुवृत्तेःसमासोपि।उपग्वपत्यं।जातित्वान्ङीष्।औपगवी।आश्वपतः।दैत्यः।औत्सः।स्त्रैणः।पौंस्नः॥अप
त्यंपौत्रप्रभृतिगोत्रम्।४।१।१६२।अपत्यत्वेनविवक्षितंपौत्रादिगोत्रसंज्ञंस्यात्॥जीवतितुवंश्येयुवा।४।१।१६३।वंश्येपित्रा
दौजीवतिपौत्रादेर्यदपत्यंचतुर्थादितद्युवसंज्ञमेवस्यान्नतुगोत्रसंज्ञं॥भ्रातरिचज्यायसि।४।१।१६४।ज्येष्ठेभ्रातरिजीवति
कनीयान्चतुर्थादिर्युवसंज्ञंवास्यात्॥वान्यस्मिन्सपिण्डेस्थविरतरेजीवति।४।१।१६५।भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डेस्थविरत
रेजीवतिपौत्रप्रभृतेरपत्यंजीवदेवयुवसंज्ञंवास्यात्।एकञ्जीवतिग्रहणमपत्यस्यविशेषणं।द्वितीयंसपिण्डस्य।तयो
र्निर्देशादुभयोरुत्कर्षोर्थःस्थानेनवयसाचोत्कृष्टेपितृव्येमातामहेभ्रातरिवाजीवति।गार्ग्यस्यापत्यंगार्ग्यायणः।गार्ग्यो
वा।स्थविरेतिकिं।स्थानवयोन्यूनेगार्ग्यएवाजीवतिकिं।मृतेमृतोवागार्ग्यएव॥वृद्धस्यचपूजायामितिवाच्यं॥ ॥गो

त्रस्यैववृद्धसंज्ञाप्राचाम्।गोत्रस्ययुवसंज्ञापूजायांगम्यमानायां।तत्रभवान्गार्ग्यायणः।पूजेतिकिम्।गार्ग्यः।यूनश्चकुत्सा
यांगोत्रसंज्ञेतिवाच्यं॥ ॥गार्ग्योजाल्मः॥कुत्सेतिकिं।गार्ग्यायणः॥एकोगोत्रे।४।१।९३।गोत्रेएकएवापत्यप्रत्ययःस्यात्।उप
गोर्गोत्रापत्यं।औपगवः।गार्ग्यः।नाडायनः॥गोत्रेस्वैकोनसंख्यानांप्रत्ययानांपरंपरा॥२॥पितुरेवापत्यमितिपक्षेहि।उपगोस्तृ
तीयेवाच्येऔपगवादिञ्स्यात्।चतुर्थेत्वजीवज्ज्येष्ठमृतवंश्येऔपगवेःफक्।इत्थंफगिञोःपरंपरायां।मूलाच्छततमेगो
त्रे·एकोनशतंप्रत्ययाःस्युः।पितामहादीनामपीतिमुख्यपक्षेतुतृतीयेवाच्ये।उपगोरणाइष्टेसिद्धेऽपि।अणन्तादिञपिस्यात्
चतुर्थेफगिति।ततःफगिञोःपरंपरायांशततमेगोत्रेऽष्टनवतेरणिश्चप्रत्ययाःस्युः।अतोनियमार्थमिदंसूत्रं।एवमुत्तरसूत्रेऽ
प्यूह्यं॥गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्।४।१।९४।यून्यपत्येगोत्रप्रत्ययान्तादेवप्रत्ययःस्यात्स्त्रियान्तुनयुवसंज्ञा।गर्गस्ययुवापत्यंगार्ग्या

सि॰पू॰
१४४

यणाः।स्त्रियांगोत्रत्वादेकएवप्रत्ययः॥अतइञ्।४।१।९५।अदन्तंयत्प्रातिपदिकनन्त्यक्रातिकात्तस्मन्तादिञ्स्यात्अप
त्यर्थे।दाक्षिः॥बाह्वादिभ्यश्च।४।१।४५।बाहविः।औडुलोमिः।आकृतिगणोयं॥सुधातुरकङ्च।४।१।९७।चादिञ्।सुधातुरप
त्यंसौधातकिः॥व्यासवरुडनिषादचाण्डालबिम्बानाञ्चेतिवक्तव्यं॥ ॥नय्वाभ्यांपदान्ताभ्यांपूर्वौतुताभ्यामैच्।७।३।३।प
दान्ताभ्यांयकारवकाराभ्यांपरस्यनवृद्धिःकिन्तुताभ्यांपूर्वौक्रमादैचावागमौस्तः।वैयासकिः।वारुडकिरित्यादि॥गोत्रेकु
ञ्जादिभ्यश्च्फञ्।४।१।९८।व्रातच्फञोरस्त्रियाम्।व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्चस्वार्थेञ्यःस्यान्नतुस्त्रियाम्।कौञ्जायन्यः।ब
हुत्वेतद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते।ब्राध्नायन्यः।स्त्रियांकौञ्जायनी।गोत्रत्वेनजातित्वान्ङीष्।अनन्तरापत्ये।कौञ्जिः॥नडादिभ्यःफक्।
।४।१।९९।गोत्रइत्येव।नाडायनः।चारायणः।अनन्तरोनाडिः॥हरितादिभ्योऽञः।४।१।१००।एभ्योऽजन्तेभ्योयूनिफक्।हारि

राम॰
१४४

तायनः। इह गोत्राधिकारेपि सामर्थ्याद्यून्ययं। नहि गोत्राद परो गोत्रप्रत्ययः। विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः॥ यञिञोश्च।४।१।
१०१। गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फकस्यात्। अनातीत्युक्तेरपत्यस्येति यलोपो न। गार्ग्यायणः। दाक्षायणः॥ शरद्वच्छुनक
दर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु।४।१।१०२। गोत्रे फक। अञिञोरपवादः। आद्यौ विदादी। शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्। शारद्वतोऽन्यः
शौनकायनो वात्स्यश्चेत्। शौनकोऽन्यः। दार्भायणः आग्रायणश्चेत्। दार्भिरन्यः॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्।४।१।१०३।
एभ्यो गोत्रे फकवा। द्रौणायनः। द्रौणिः। पार्वतायनः। पार्वतिः। जैवन्तायनः। जैवन्तिः। अनादिरिह द्रोणः। अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तू
पचारात्॥ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्।४।१।१०४। एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्राऽनृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये। सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। विद
स्य गोत्रं वैदः। अनन्तरो वैदिः। बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः। दौहित्रः॥ गर्गादिभ्यो यञ्।४।१।१०५। गोत्रइ

त्येव।गार्ग्यः।वात्स्यः॥यञञोश्च।२।४।६४।गोत्रेयद्यञन्तमञन्तञ्चतदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृतेवहुत्वेनतुस्त्रियाम्।गर्गाः।
वत्साः।विदाः।उर्वाः।तत्कृतेकिं।प्रियगार्ग्याः।स्त्रियान्तुगार्ग्यःस्त्रियः।गोत्रेकिं।द्वैप्याः।औत्साः।प्रवराध्यायप्रसिद्धमिहगोत्रं।तेनेह
न।पौत्राः।दौहित्राः॥मधुवभ्रोर्व्राह्मणकौशिकयोः।४।१।१०६।गोत्रेयञ्।माधव्योव्राह्मणः।माधवोऽन्यः।वाभ्रव्यःकौशिक
ऋषिः।वाभ्रवोऽन्यः।वभ्रुशब्दस्यगर्गादिपाठात्सिद्धेनियमार्थमिदं।गर्गादिपाठफलन्तुलोहितादिकार्यार्थं।वाभ्रव्यायणी॥कपि
वोधादाङ्गिरसे।४।१।१०७।गोत्रेयञ्स्यात्।काप्यः।वौध्यः।आङ्गिरसेकिं।कापेयः।वौधिः॥वतण्डाच्च।४।१।१०८।आङ्गिरसइत्येव।वा
तण्ड्यः।अनाङ्गिरसेतुगर्गादौशिवादौचपाठाद्यञणौ।वातण्ड्यः।वातण्डः॥लुक्स्त्रियाम्।४।१।१०९।वतण्डाच्चेतिविहितस्यलुक्
स्यात्स्त्रियाम्।शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्।वतण्डी।अनाङ्गिरसेतुवातण्ड्यायनी।लोहितादित्वात्ष्फः।अणितुवातण्डी।ऋषित्वाद

क्षमाणाः। ष्यङ्न॥ अश्वादिभ्यः फञ्।४।१।११० गोत्रे। आश्वायनः। पुंसि जाते॥ ॥पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणं। जातस्य गोत्रं जातायनः। पुंसीति किं। जाताया अपत्यं जातेयः॥ भर्गात्त्रैगर्त्ते।४।१।१११। गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्त्तः। भार्गिरन्यः॥ शिवादिभ्योऽण्।४।१।११२। गोत्र इति निवृत्तं। शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः। पक्षेति कादित्वात् फिञ्। गाङ्गायनिः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। गाङ्गेयः॥ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः।४।१।११३। अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽणस्यात्। ढकोऽपवादः। यामुनः। नार्मदः। चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः। अवृद्धेभ्यः किं। वासवदत्तेयः। नदीत्यादि किं। वैनतेयः। तन्नामिकाभ्यः किं। शोभनाया अपत्यं शौभनेयः॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च।४।१।११४। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः। श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः। वासुदेवः। आनिरुद्धः। शौरिरिति तु बाह्वादित्वादिञ्। कुरुभ्यः। नाकुलः। साहदेवः। इञ एवायमपवादो मध्येपवादन्या

यात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्। आत्रेयः। मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः।४।१।११५। संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्याद
ण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। साम्मातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनं प्रत्ययउत्सर्गेणासिद्धः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोर्थापेक्षः
तेन धान्यमातुर्न। संख्येति किं। सौमात्रः। शुभ्रादित्वात् वैमात्रेयः॥ कन्यायाः कनीन च।४।१।११६। ढकोपवादोऽण्। तत्सन्नियोगे
न कनीनादेशश्च। कानीनो व्यासः कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः॥ विकर्णशुङ्गछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु।४।१।११७। अप
त्येऽण्। वैकर्णो वात्स्यः। वैकर्णिरन्यः। शौङ्गो भारद्वाजः। शौङ्गिरन्यः। छागल आत्रेयः। छागलिरन्यः। केचित्तु शुङ्गेत्यावन्तं पठ
न्ति तेषां ढक्प्रत्युदाहरणं। शौङ्गेयः॥ पीलाया वा।४।१।११८। तन्नामिकाणं बाधित्वा ढक्च इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते। पी
लाया अपत्यं पैलः। पैलेयः॥ ढक्च मण्डूकात्।४।१।११९। चादण् पक्षे इञ्। माण्डूकेयः। माण्डूकः। माण्डूकिः॥ स्त्रीभ्यो ढक्।४।

।१।१२१। द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् तन्नामिकाणोऽपवादः। दात्तेयः। पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण्॥ इतश्चानिञः।४।१।१२२।
इकारान्ताद्व्यचोऽपत्ये ढकस्यान्न त्विञन्तात्। दौलेयः। नैधेयः॥ शुभ्रादिभ्यश्च।४।१।१२३। ढक् स्यात्। शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः॥ विक
र्णकुषीतकात्काश्यपे।४।१।१२४। अपत्ये ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः॥ भ्रुवो वुक्च।४।१।१२५
चात् ढक्॥ भ्रौवेयः॥ प्रवाहणस्य ढे।७।३।२८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे। प्रवाहण
स्यापत्यं प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः॥ तत्प्रत्ययस्य च।७।३।२९। ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्र
वाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः। प्रवाहणेयिः॥ वाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन वाधितुं न शक्यत इति सूत्रा
रंभः॥ कल्याण्यादीनामिनङ्।४।१।१२६। एषामिनङादेशः स्यात् ढक्च। काल्याणिनेयः। वान्धकिनेयः॥ कुलटाया वा।४।१।

सि॰कौ॰
१५७

।१२७। इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव। कौलटिनेयः। कौलटेयः। सती भिक्षुक्यत्र कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यट
ति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे द्रक्। कौलटेरः॥ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च।७।३।१९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोः स्वामादेः चो वृद्धिर्ञ्णि
ति किति च। सुहृदोपत्यं सौहार्दः। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः। तेषु भवः साक्तुसैन्धवः॥ चटका
याऐरक्।४।१।१२८॥ चटकस्येति वाच्यम्॥ ॥लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रियामपि। चटकस्य चटकाया वाऽपत्यं चाटकैरः। स्त्रि
यामपत्ये लुग्वक्तव्यः॥ ॥तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका। अजादित्वाट्टाप्॥ गोधाया ढ्रक्।४।१।१२९। गौधेरः। शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक्। गौ
धेयः॥ आरगुदीचां।४।१।१३०। गोधारः। रकासिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम्। जडस्यापत्यं जाडारः। पण्डस्यापत्यं पाण्डा
रः॥ क्षुद्राभ्यो वा।४।१।१३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो द्रक्। पक्षे ढक्। काणेरः। काणेयः। दासेरः। दासेयः॥ पितृष्वसु

रामः
१५७

श्छण्।४।१।१३२।अणोपवादः।पैतृष्वस्रीयः॥ढकिलोपः।४।१।१३३।पितृष्वसुरन्त्यलोपःस्याड्ढकि।अतएवज्ञापकाड्ढक्।पैतृ
ष्वसेयः॥मातृष्वसुश्च।४।१।१३४।पितृष्वसुर्यदुक्तन्तदस्यापिस्यात्।मातृष्वस्रीयः।मातृष्वसेयः॥चतुष्पाद्भ्योढञ्।४।१।१३५।
ढेलोपोऽकद्र्वाः।६।४।१४७।कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्यभस्यलोपःस्यात्ढेपरे।कामण्डलेयः।कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे।
गृष्ट्यादिभ्यश्च।४।१।१३६।एभ्योढञ्स्यात्।अणढकोरपवादः।गार्ष्टेयः।मित्रयोरपत्यं।ऋष्यणिप्राप्तेढञ्॥केकयमित्रयुप्रल
यानांयादेरियः।७।३।२।एषांयकारादेरियादेशःस्याञ्ञितिणितिकितिचतद्धितेपरे।इतिइयादेशेप्राप्ते॥दाण्डिनायन
हास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि।६।४।१७४।एतानिनिपा
त्यन्ते।इतियुलोपः।मैत्रेयः।मैत्रेयौ॥यस्कादिभ्योगोत्रे।२।४।६३।एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यलुक्स्यात्तत्कृतेबहुत्वे।नतुस्त्रियाम्।मि

सि·पू·
१४८

त्रयवः॥अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्याद्बहुत्वे।अत्रयः।भृगवः।कुत्साः।वसिष्ठाः।गो
तमाः।अङ्गिरसः॥बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु।२।४।६६।बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्त्तमानस्तस्य लुक्स्यात्।प
न्नागाराः।युधिष्ठिराः॥न गोपवनादिभ्यः।२।४।६७।एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्न स्यात्।विदाद्यन्तर्गणोयं।गौपवनाः।शैग्रवाः॥तिक
कितवादिभ्यो द्वन्द्वे।२।४।६८।एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक्स्याद्द्वन्द्वे।तैकायनयश्च कैतवायनयश्च।तिकादिभ्यः फिञ्।तस्य लु
क्।तिककितवाः॥उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे।२।४।६९।एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्याद्द्वन्द्वे च।औपकायनाश्च ला
मकायनाश्च।नडादिभ्यः फक्।तस्य लुक्॥उपकलमकाः।औपकायनलामकायनाः।भ्रष्टककपिष्ठलाः।भ्राष्टकिकापिष्ठलयः
लमकाः।लमकायनाः॥आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्।२।४।७०।एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लु

रामः
१४८

कस्मादवशिष्टस्यप्रकृतिभागस्ययथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच्एतावादेशौस्तः।अगस्तयः।कुण्डिनाः॥राजश्वशुराद्यत्।४।१।
१३७।राज्ञोजातावेवेतिवाच्यं॥ ॥येचाऽभावकर्मणोः।६।४।१६८।यादौतद्धितेपरेऽन्प्रकृत्यास्यान्नतुभावकर्मणोः।राजन्यः।
श्वशुर्यः।जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नोराजनः॥अन्।६।४।१६७।अणिअन्प्रकृत्यास्यात्।इतिटिलोपोन।अभावकर्मणोः।किं
राज्ञःकर्मभावोवाराज्यं॥संयोगादिश्च।६।४।१६६।इन्प्रकृत्याऽणिपरे।चक्रिणोऽपत्यंचाक्रिणः॥नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः।६।४।
१७०।मपूर्वोऽन्प्रकृत्यानस्यादपत्येऽणि।भाद्रसामः।मपूर्वःकिं।सौत्वनः।अपत्येकिं।चर्मणापरिवृतः।चार्मणोरथः।अवर्मणः
किं।चक्रवर्मणोऽपत्यंचाक्रवर्मणः।वाहितनाम्नइतिवाच्यं॥ ॥हितनाम्नोऽपत्यंहैतनामः।हैतनामनः॥ब्राह्मोऽजातौ।६।४।
१७१।योगविभागोत्रकर्त्तव्यः।ब्राह्मइतिनिपात्यते।अनपत्येऽणि।ब्राह्मंहविः।ततोजातौ।अपत्येजातावणिब्रह्मणष्टिलोपोन

स्यात्।व्रह्मणोऽपत्यंव्राह्मणाः।अपत्येकिं।व्राह्मीऔषधिः॥औक्षमनपत्ये।६।४।१७३।अणिटिलोपोनिपात्यते।औक्षंपदं।अ
नपत्येकिं।उक्ष्णोपत्यंऔक्ष्णाः॥षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि।६।४।१३५।षपूर्वोयोऽन्तस्यहनादेश्चभस्यातोलोऽणि।औक्ष्णाः।ताक्ष्णः
भ्रौणघ्नः।धृतराज्ञोपत्यंधार्त्तराज्ञः।षपूर्वेतिकिं।साम्नोऽपत्यंसामनः।अणिकिं।ताक्ष्ण्यः।क्षत्राद्घः।४।१।१३८।क्षत्रियः।जातावि
त्येव।क्षात्रिरन्यः॥कुलात्खः।४।१।१३९।कुलीनः।तदन्तादपि।उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादितिलिङ्गात्।आढ्यकुलीनः॥अपूर्वपदादन्य
तरस्यांयड्ढकञौ।४।१।१४०।कुलादित्येव।पक्षेखः।कुल्यः।कौलेयकः॥कुलीनः।पदग्रहणंकिं।वहुकुल्यः।वाहुकुलेयकः।वहु
कुलीनः॥महाकुलादञ्खञौ।४।१।१४१।अन्यतरस्यानुवर्त्तते।पक्षेखः।माहाकुलीनः।माहाकुलः।महाकुलीनः॥दुष्कुलाड्ढक्।
४।१।१४२।पूर्ववत्पक्षेखः।दौष्कुलेयः।दुष्कुलीनः॥स्वसुश्छः।४।१।१४३।स्वस्रीयः॥भ्रातुर्व्यच्च।४।१।१४४।चाच्छः।अणोपवादः।भ्रा

तृव्यः।भ्रात्रीयः।व्यन्सपत्ने।४।१।१४५।भ्रातुर्व्यन्स्यादपत्ये।प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेनशत्रौवाच्ये।भ्रातृव्यश्शत्रुः।पाप्मनाभ्रातृ
व्येणेतितदुपचारात्॥रेवत्यादिभ्यष्ठक्।४।१।१४६।ठस्येकः।७।३।५०अङ्गात्परस्यठस्येकादेशःस्यात्।रैवतिकः॥गोत्रस्त्रियाःकु
त्सनेणच।४।१।१४७।गोत्रंयास्त्रीतद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौस्तःकुत्सायां।सामर्थ्याद्यूनि।गार्ग्याअपत्यं।गार्गोगार्गिकोवाजाल्मः
भस्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दात्परौठकौ।यस्येतिलोपः।आपत्यस्येतियलोपः॥वृद्धाट्ठक्सौवीरेषुबहुलं।४।१।१४८।सु
वीरदेशोद्भवाःसौवीराः।वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनिबहुलंठक्स्यात्कुत्सायां।भागवित्तेर्भागवित्तिकः।पक्षेफक्।भागवित्तायनः॥
फेश्छच।४।१।१४९।फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्येछःठक्चकुत्सनेगम्ये।यमुन्दस्यापत्यंयामुन्दायनिः।तिकादित्वात्फिञ्।त
स्यापत्यंयामुन्दायनीयः।यामुन्दायनिकः।कुत्सनेकिं।यामुन्दायनिः।औत्सर्गिकस्याणोण्यक्षत्रियेतिलुक्।सौवीरेतिकिं।तेका

यनिः॥फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ।४।१।१५०।सौवीरेषु·नेह यथासंख्यमल्पाच्तरस्य परनिपातात्लिङ्गादिति वृत्तिकारः।भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितं।फाण्टाहृतः।फाण्टाहृतायनिः।मैमतः।मैमतायनिः॥कुर्वादिभ्यो ण्यः।४।१।१५१।अपत्ये।कौरव्याः ब्राह्मणाः।वावदूक्याः।सम्राजः क्षत्रिये॥ ॥साम्राज्यः।साम्राज्योऽन्यः॥सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च।४।१।१५२।एभ्यो ण्यः।इति संज्ञायामिति समस्यषः।हारिषेण्यः।लाक्षण्यः।कारिः शिल्पी।तस्मात्।तान्तुवाय्यः।कौम्भकार्यः।नापित्यः॥उदीचामिञ्।४।१।१५३।हारिषेणिः।लाक्षणिः।तान्तुवायिः।कौम्भकारिः।नापितात्तु परत्वात् फिञेव।नापितायनिः।तक्ष्णोऽण उपसंख्यानं॥ ॥ताक्ष्णः पक्षे ताक्षण्यः।तिकादिभ्यः फिञ्।४।१।१५४।तैकायनिः॥कौशल्यकार्मार्याभ्यां च।४।१।१५५।अपत्ये फिञ्।इञोपवादः।परमप्रकृतेरेवायमिष्यते।प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते।कोशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः।कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायनिः।छागवृष

योरपि॥ ॥छाग्यायनिः। वार्ष्यायणिः॥ अणो द्व्यचः।४।१।१५६। अपत्ये फिञ्। इञोऽपवादः। कार्त्र्यायणिः। अण इति किं। दाक्षाय
णः। द्व्यचः किं। औपगविः। त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः। त्यादायनिः। त्यादः॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात्।४।१।१५७। आम्रगुप्तायनिः। प्राचान्तु
आम्रगुप्तिः। वृद्धात्किं। दाक्षिः। अगोत्रात्किं। औपगविः॥ वाकिनादीनां कुक्च।४।१।१५८। अपत्ये फिञ् वा। वाकिनस्यापत्यं वाकिनका
यनिः। वाकिनिः॥ पुत्रान्तादन्यतरस्यां।४।१।१५९। अस्मात्फिञि सिद्धे तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः॥
गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः॥ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्।४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः। मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च।४।१।१६१। समुदाया
र्थो जातिः। मानुषः। मनुष्यः॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्।४।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये। दाण्डिनायनेति सू
त्रे निपातनाट्टिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्॥ ॥तद्राजमाचक्षाणास्तद्राज इत्य

न्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्।पञ्चालानांराजापाञ्चालः।पूरोरणवक्तव्यः॥ ।पौरवः।पाण्डोर्ड्यण्॥ ॥पांड्यः।साल्वेयगान्धारिभ्यांच
।४।१।१६९।आभ्यामपत्येऽञ्।वृद्धेदितिञ्यङोऽपवादः।साल्वेयः।गान्धारः।तस्यराजन्यप्येवं।द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्।४।१।
१७०।अञोऽपवादः।द्व्यच्।आङ्गः।वाङ्गः।सौह्मः।मागधः।कालिङ्गः।सौरमसः।तस्यराजन्यप्येवं।वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्।४।१।
१७१।वृद्धात्।आंवष्ठ्यः।सौवीर्यः।इत्।आवन्त्यः।कौसल्यः।अजादस्यापत्यं।आजाद्यः॥कुरुनादिभ्योण्यः।४।१।१७२।कौरव्यः।नै
षध्यः।सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौतुशैषिकोऽण्॥साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्।४।१।१७३।साल्वोजनपदस्तदव
यवाउदुंवरादयस्तेभ्यःप्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्चइञ्।अञोऽपवादः।औदुम्बरिः।प्रात्यग्रथिः।कालकूटिः।आश्मकिः।राजन्यप्ये
वं॥तेतद्राजाः।४।१।१७४।अञादयएतत्संज्ञाःस्युः॥तद्राजस्यवहुषुतेनैवास्त्रियाम्।२।४।६२।वहुष्वर्थेषुतद्राजस्यलुक्स्यात्त

ह्वर्थकृतेवहुत्वेनतु स्त्रियां।इक्ष्वाकवः।पञ्चाला इत्यादि।कथन्तर्हि कौरव्याःपशवः।तस्यामेवरघोःपाण्ड्याइति।कौरव्येपा(
रोप्यचमाधवइतिसमाधेयम्।रघूनामन्वयंवक्ष्ये।निरुध्यमानायदुभिःकथञ्चिदितितुरघुयदुशब्दयोस्तदपत्येलक्षणा
या॥कम्वोजाल्लुक।४।१।१७५।अस्मात्तद्राजस्यलुक।कम्वोजः।कम्वोजौ।कम्वोजादिभ्यइतिवक्तव्यं॥ ॥चोलः।शकः।ध्व्
लक्षणास्यागोलुक।केरलः।यवनः।अञोलुक।कम्वोजाःसमरेइतिपाठःसुगमः।दीर्घपाठेतु।कम्वोजोभिजनोयेषामित्यर्थः
सिन्धुतक्षशलादिभ्योणाञावित्यण्॥स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च।४।१।१७६।तद्राजस्यलुकस्यात्।अवन्ती।कुन्ती॥अतश्च।४।
।१।१७७।तद्राजस्याकारस्यस्त्रियांलुकस्यात्।शूरसेनी।मद्री।कथंमाद्रीसुताविति।ह्रस्वएवपाठइतिहरदत्तः।भर्गादित्वंवाक
ल्प्यं॥नप्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः।४।१।१७८।एभ्यस्तद्राजस्यनलुक।पाञ्चाली।वैदर्भी।आङ्गी।वाङ्गी।मागधी।एतेप्राच्याः।भा

सि·पू·
१५२

गी। कारूशी। कैकेयी। केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष्। युधाशुभ्राभ्यां द्व्यच इति ढक्। ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञावित्यञ्। शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन्। अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीपुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। यौधेयी। शौभ्रेयी॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे। ४।१।७८। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं। गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशो भवति। अणिञोरेवाष्यङाविति। यङश्चाप्। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या। वाराह्या। अनार्षयोः किं। वासिष्ठी। वैश्वामित्री। गुरूपोत्तमयोः किं। औपगवी। जातिलक्षणो ङीष्। गोत्रे किम्। अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री॥ गोत्रावयवात्। ४।१।७९। गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः। पौणिक्या। भौणिक्या। कौप्रा

रामः
१५२

दिभ्यश्च।४।१।८०।स्त्रियांष्यङ्प्रत्ययःस्यात्।अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारंभः।कौड्या।वाड्या।सूतयुवत्यां।सूत्या।भोजक्षत्रिये।भोज्या।दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्।४।१।८१।एभ्यश्चतुर्भ्यःष्यङ्वा।अगोत्रार्थमिदं।गोत्रेपिपरत्वात्प्रवर्त्तते।पक्षेइतोमनुष्येतिङीष्।दैवयज्ञ्या।दैवयज्ञी॥ ॥इत्यपत्याधिकारः॥ ॥तेनरक्तंरागात्।४।२।१।रज्यतेऽनेनेतिरागः।कषायेणरक्तंवस्त्रंकाषायं।माञ्जिष्ठं।रागात्किं।देवदत्तेनरक्तंवस्त्रं॥लाक्षारोचनाट्ठक्।४।२।२।लाक्षिकः।रोचनिकः।शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं॥ ॥शाकलिकः।कार्दमिकः।आभ्यामणपीतिवृत्तिकारः।शाकलः।कार्दमः।नील्याअन्॥ ॥नील्यारक्तंनीलं।पीतात्कन्॥ ॥पीतकं।हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्॥ ॥हारिद्रं।माहारजनं॥नक्षत्रेणयुक्तःकालः।४।२।३।पुष्येणयुक्तंपौषमहः।पौषीरात्रिः।लुबविशेषे।४।२।४।पूर्वेणविहितस्यलुप्स्यात्षष्टिदण्ड

सि·मू·
१५३

त्मकस्य कालस्यावान्तर विशेषश्चेन्नगम्यते। अद्यपुष्यः। कथन्तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति। विभाषाफाल्गुनीश्रव
णाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इतिनिर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब्बेति ज्ञापितत्वात्। श्रवणाशब्दात्तु अत एव लुप्॥ युक्तवद्भावाभावश्चाऽ
बाधकान्यपि निपातनान्निश्रावणी॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्। ४।२।५। विशेषार्थोयमारम्भः। श्रवणा रात्रिः॥ अश्वत्थो
मुहूर्त्तः। संज्ञायां किं। श्रावणी। आश्वत्थी॥ द्वन्द्वाच्छः। ४।२।६। नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात्· विशेषे सत्यसति च। तिष्य
पुनर्वसवीयमहः। राधानुराधीया रात्रिः॥ दृष्टं साम। ४।२। ७ तेनेत्येव। वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम। अस्मिन्नर्थे ऽण् डिद्वा वक्त
व्यः॥ ॥उशनसा दृष्टं। उशनसं। औसनसम्॥ कलेर्ढक्।४।२।८। कलिना दृष्टं साम। कालेयं। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः
अग्निना दृष्टं तत्र भवं ततआगतं तस्येदमित्याग्नेयं॥ वामदेवात्ड्यत्ड्यौ।४।२।९। वामदेवेन दृष्टं साम· वामदेव्यं। सिद्धेयस्य

राम:
१५३

तिलोपेनकिमर्थंययतौङितौ॥ग्रहणांमातदर्थंभूद्वामदेव्यस्यनञ्स्वरे॥१॥परिवृतोरथः।४।२।१०।वस्त्रैःपरिवृतोवास्त्रो
रथः।रथःकिं।वस्त्रेणपरिवृतःकायः।समन्ताद्वेष्टितःपरिवृतउच्यते।तेनेहन।छात्रैःपरिवृतोरथः॥पाण्डुकम्वलादिनिः
।४।२।११।पाण्डुकम्वलेनपरिवृतःपाण्डुकम्वली।पाण्डुकम्वलशब्दोराजास्तरणकम्वलस्यवाचकः।मत्वर्थीयेनैवसिद्धेव
चनमणोनिवृत्त्यर्थम्॥द्वैपवैयाघ्रादञ्।४।२।१२।द्वीपिनोविकारोद्वैपं।तेनपरिवृतःद्वैपोरथः।एवंवैयाघ्रः॥कौमारापूर्व
वचने।४।२।१३।कौमारेत्यविभक्तिकोनिर्देशः।अपूर्वत्वेनिपातनमिदं।अपूर्वपतिंकुमारींपतिरुपपन्नःकौमारःपतिः।य
द्वा।अपूर्वपतिःकुमारीपतिमुपपन्ना·कौमारीभार्या॥तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः।४।२।१४।शरावेउद्धृतःशारावओदनः।उद्धरति
रिहोद्धरणपूर्वकेनिधानेवर्त्तते।तेनसप्तमी·उद्धृत्यनिहितइत्यर्थः॥स्थण्डिलाच्छयितरिव्रते।४।२।१५।तत्रेत्येव·समुदाये

नचेद्द्रुतंगम्यते।स्थाण्डिलेशयितुंनियमोऽस्यस्थाण्डिलोभिक्षुः॥संस्कृतम्भक्ष्याः।४।२।१६।सप्तम्यन्तादण्स्यात्संस्कृतेऽर्थे
यत्संस्कृतंभक्ष्याश्चेत्तेस्युः॥भ्राष्ट्रेषुसंस्कृताःभ्राष्ट्राः।अष्टसुकपालेषुसंस्कृतः।अष्टाकपालःपुरोडाशः॥शूलोखाद्यत्।४।
।२।१७।अणोऽपवादः।शूलेसंस्कृतंशूल्यंमांसं।उखापात्रविशेषः।तस्यांसंस्कृतंउख्यम्॥दध्नष्ठक्।४।२।१८।दध्निसंस्कृ
तंदाधिकं॥उदश्वितोऽन्यतरस्याम्।४।२।१९।ठक्स्यात्।पक्षेऽण्।इसुसुक्तान्तात्कः।७।३।५१।इस्उस्उक्तएतदन्तादङ्गा
त्परस्यठस्यकःस्यात्।उदकेनश्वयतिवर्द्धतेइत्युदश्वित्।तत्रसंस्कृतः।औदश्वित्कः।औदश्वितः।इसुसोःप्रतिपदोक्तयोर्ग्रह
णान्नेह।आशिषाचरति आशिषिकः।उषाचरति औषिकः।दोषउपसंख्यानं॥ ॥दोर्भ्यांन्चरति दोष्कः॥क्षीराड्ढञ्।४।२।
।२०।अत्रसंस्कृतमित्येवसंबध्यतेनतुभक्ष्याइति।तेनयवाग्वामपिभवति।क्षैरेयीयवागूः॥सास्मिन्पौर्णमासीति।४।२।२१।इ

तिशब्दात्संज्ञायामितिलभ्यते।पौषीपौर्णमासी अस्मिन्·पौषोमासः॥आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक।४।२।२२।अग्रेहायनमस्या इति·आग्रहायणी।प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्।पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं।आग्रहायणीपौर्णमासी अस्मिन्·आग्रहायणिको मासः।अश्वत्थेन युक्तापौर्णमासी·अश्वत्थः।निपातनात्पौर्णमास्यामपिलुक।आश्वत्थिकः॥विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।४।२।२३।एभ्यष्ठग्वा।पक्षेऽण्।फाल्गुनिकः।फाल्गुनोमासः।श्रावणिकः।श्रावणः।कार्त्तिकः।चैत्रिकः।चैत्रः॥सास्यदेवता।४।२।२४।इन्द्रोदेवताऽस्येति·ऐन्द्रंहविः।पाशुपतं।बार्हस्पत्यं।त्यज्यमानद्रव्येउद्देश्यविशेषोदेवता।मन्त्रस्तुत्याच।ऐन्द्रोमन्त्रः।आग्नेयोवैब्राह्मणोदेवतयेतितुशैषिकेऽर्थेसर्वत्राग्नीतिढक॥कस्येत्।४।२।२५।कशब्दस्येकारादेशःस्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन।यस्येतिलोपात्परत्वादादिवृद्धिः।कोब्रह्मादेवताऽस्यकायंहविः।श्रीर्देव

ताऽस्यप्रायं॥शुक्राद्घन्।४।२।२६।शुक्रियं॥अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्याङ्घः।४।२।२७।अपोनप्त्रियं।अपान्नप्त्रियं।अपोनपात् अपान्नपाद्देवता।प्रत्ययसन्नियोगेनतृकंरूपन्निपात्यते·अतएवापोनपाते·अपान्नपातेऽनुब्रूहीतिप्रैषः॥छच।४।२।२८। योगविभागोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः।अपोनप्त्रीयं।अपान्नप्त्रीयम्।शतरुद्राद्घश्च॥ ॥चाच्छः।शतंरुद्रादेवताअस्य·शतरुद्रीयं।शतरुद्रियम्।घछयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्येइतिनलुक्॥महेन्द्राद्घाणौच।४।२।२९।चाच्छः।महेन्द्रियंहविः। माहेन्द्रं।महेन्द्रीयं॥सोमाट्ट्यण्।४।२।३०।सौम्यं।टित्वान्ङीप्।सौमीऋक्॥वाय्वृतुपित्रुषसोयत्।४।२।३१।वायव्यं।ऋतव्यं॥रीङृतः।७।४।२७।अकृद्यकारेऽसार्वधातुकेयकारेच्वौचपरेऋदन्ताङ्गस्यरीङादेशःस्यात्।यस्येतिच।पित्र्यं।उषस्यं॥द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिमेधाच्छच।४।२।३२।चाद्यत्।द्यावापृथिवीयं।द्यावापृथिव्यं।शुनासी

रीयं।शुनासीर्यं॥अग्नेर्ढक।४।२।३३।आग्नेयः॥कालेभ्योभववत्।४।२।३४।मासिकं।प्रावृषेण्यं॥महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्।
।४।२।३५।माहाराजिकं।प्रोष्ठपदिकं॥देवताद्वन्द्वेच।७।३।२१।अत्रपूर्वोत्तरपदयोरायचोर्वृद्धिःस्यात्ञितिणितिकितिच
परे।आग्निमारुतं॥नेन्द्रस्यपरस्य।७।३।२२।परस्येन्द्रस्यवृद्धिर्नस्यात्।सौमेन्द्रः।परस्यकिं।ऐन्द्राग्नः॥दीर्घाच्चवरुणस्य।७।३।२३।
दीर्घात्परस्यवरुणस्यनवृद्धिः।ऐन्द्रावरुणं।दीर्घात्किं।आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत्।तदस्मिन्वर्त्ततइतिनवयज्ञादिभ्य
उपसंख्यानं॥ ॥नावयज्ञिकः कालः।पाकयज्ञिकः।पूर्णमासादण्वक्तव्यः॥ ॥पूर्णमासोऽस्यांवर्त्ततेइति पौर्णमासी
तिथिः॥पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः।४।२।३६।एतेनिपात्यन्ते।पितुर्भ्रातरिव्यत्॥ ॥पितुर्भ्रातापितृव्यः।मातुर्डुलच्
॥ ॥मातुर्भ्रातामातुलः।मातृपितृभ्यांपितरिडामहच्॥ ॥मातुःपितामातामहः॥पितुःपिता पितामहः।मातरिषिच्च॥

सि·पू· मातामही। पितामही॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः॥ ॥सकारपाठसामर्थ्यान्न षः। अविसोढं। अविदूसं। अविमरीसं
१५६ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ॥ ॥तिलपिञ्जः। तिलपेजः। वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः। पिञ्जश्छन्दसि डिच्च॥ ॥तिल्पिञ्जः। तस्य समूहः
४।२।३७। काकानां समूहः काकं। वाकं॥ भिक्षादिभ्योऽण्। ४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षं। गर्भिणीनां समूहो गार्भिणं। इह भ
स्याढ इति पुंवद्भावे कृते॥ इनण्यनपत्ये। ६।४।१६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्। तेन नस्तद्धित इति टिलोपो न। यु
वतीनां समूहो यौवनं। शत्रन्तादनुदात्तादेरञि। यौवतं॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। ४।२।३९। एभ्य
समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं। तच्चापत्यमात्रं॥ युवोरनाकौ। ७।१।१। यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादे- रामः
शौ स्तः। ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकं। औक्षकमित्यादि। आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते। प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्य १५६

युवानः॥ ॥राजन्यकं।मानुष्यकं।वृद्धाच्चेतिवक्तव्यं॥ ॥वार्द्धकं।केदाराद्यञ्च।४।२।४०।चाद्वुञ्।कैदार्यं।कैदारकं।गणि
कायायञितिवक्तव्यं॥ ॥गाणिक्यं॥ठञ्कवचिनश्च।४।२।४१।चात्केदारादपि।कवचिनांसमूहःकावचिकं।कैदारिकं॥
ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्।४।२।४२।ब्राह्मण्यं।माणव्यं।वाडव्यं।पृष्ठादुपसंख्यानं॥ ॥पृष्ठ्यं।ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।४।२
।४३।ग्रामरित्यर्थः।ऋतौ किं।आह्नः।इहखण्डिकादित्वादञ्।अह्नष्टखोरेवेतिनियमाट्टिलोपोन।पर्श्वाणस्वक्तव्यः॥ ॥
सितिच।१।४।१६।सितिपरेपूर्वंपदसंज्ञंस्यात्।अभत्वादोर्गुणोन।पर्श्वनांसमूहःपार्श्वं॥अनुदात्तादेरञ्।४।२।४४।कापोतं।मायू
रं॥खण्डिकादिभ्यश्च।४।२।४५।अञ्स्यात्।खण्डिकानांसमूहःखाण्डिकं॥चरणेभ्योधर्मवत्।४।२।४६।काठकं।छान्दोग्यं॥अचित्तह
स्तिधेनोष्ठक्।४।२।४७।साक्तुकं।हास्तिकं।धैनुकं॥केशाश्वाभ्यांयञ्छावन्यतरस्याम्।४।२।४८।पक्षेठगणौ।कैश्यं।कैशिकं।आश्वी

यं।आप्वं॥पाशादिभ्यो यः।४।२।४९।पाश्या।तृण्या।धूम्या।वन्या।वात्या॥खलगोरथात्।४।२।५०।खल्या।गव्या।रथ्या॥इनित्रकट्यच
श्च।४।२।५१।खलादिभ्यः क्रमात्स्युः।खलिनी।गोत्रा।रथकट्या।खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः॥ ॥डाकिनी।कुटुम्बिनी।आकृतिगणोयं।
विषयो देशे।४।२।५२।षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः।शिबीनां विषयो देशः।शैबः।देशे किं।देवदत्तस्य वि
षयोऽनुवाकः॥राजन्यादिभ्यो वुञ्।४।२।५३।राजन्यकः॥भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ।४।२।५४।भौरिकीणां विषये
देशः।भौरिकिविधं।भौलिकिविधं।ऐषुकारिभक्तं।सारसायनभक्तं॥सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु।४।२।५५।अण्।पङ्क्तिरा
दिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः।स्वार्थ उपसंख्यानं॥ ॥त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं॥संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः।४।२।५६।सोस्येत्यनुवर्त्तते।सुभ
द्राप्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः।भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः॥तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः।४।२।५७।दाण्डः

प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। मौष्टा॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः।४।२।५८। घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति स
प्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात्। घञ् इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं॥ श्येनतिलस्य पाते ञे।६।३।७१। श्येनति
लस्ययोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे। श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्येनंपाता मृगया। तिलपातोऽस्यां वर्त्तते
तैलंपाता स्वधा। श्येनतिलस्य किं। दण्डपातोऽस्यान्तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः॥ तदधीते तद्वेद।४।२।५९। व्याकरणमधी
ते वेद वा वैयाकरणः॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्।४।२।६०। क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणं। तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि त
त्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि। आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयो
क्थं। तदधीते वेद वा औक्थिकः। मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगेणो नेष्यते॥ ॥न्यायं। नैयायिकः। वृत्तिं। वार्त्तिकः। लोकायतं॥

सि.पू.
१५८

लौकायतिक इत्यादि।सूत्रान्ताट्ठकल्पादेरेवेष्यते॥ ॥सांग्रहसूत्रिकः।अकल्पादेः किं।काल्पसूत्रः।विद्यालक्षणकल्पान्ता
च्चेति वक्तव्यं॥ ॥वायसविद्यिकः।गौलक्षणिकः।आश्वलक्षणिकः।पाराशरकल्पिकः।अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्ता
न्नेति वक्तव्यं॥ ॥आङ्गविद्यः।क्षात्रविद्यः।त्रिविधा विद्या त्रिविद्या।तामधीते वेद वा त्रैविद्यः।आख्यानाख्यायिकेतिहासपु
राणेभ्यश्च॥ ॥यावक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारात्।यावक्रीतन्तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः।वासवदत्तामधि
कृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता।अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः।तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्।ततोऽने
न ठक्।वासवदत्तिकः।ऐतिहासिकः।पौराणिकः।सर्वादेस्सादेश्च लुग्वक्तव्यः॥ ॥सर्ववेदानधीते सर्ववेदः।सर्वतन्त्रः।सवार्त्ति
कः।द्विगोर्लुगिति लुक्।द्वितन्त्रः।इकन्पदोत्तरपदात्॥ ॥शतषष्टेः षिकन्पथः॥ ॥पूर्वपदिकः।उत्तरपदिकः।शतपथिकः।श

रामः
१५८

तपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी॥ क्रमादिभ्यो वुन्।४।२।६१। क्रमकः। क्रमपदशिक्षामीमांसा क्रमादिः॥ अनुब्राह्मणादिनिः।४।२।६२। तदधीते तद्वेदेत्यर्थे। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी। मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणबाधनार्थमिदं॥ वसन्तादिभ्यष्ठक्।४।२।६३। वासन्तिकः। अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः। दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाट्टिलोपो न॥ प्रोक्ताल्लुक्।४।२।६४। प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। पणनं पणः। घञर्थे कविधानमिति कः। सोऽस्यास्तीति पणी। तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च।६।४।१६५। एतेऽणि प्रकृत्या स्युः। इति टिलोपो न। ततो यूनि इञ्। पाणिनिः॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः।२।४।५८। ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात्। कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः॥

श्वाफल्कᳶपिता। श्वाफल्कᳶपुत्रः। वासिष्ठᳶपिता। वासिष्ठᳶपुत्रः। तैकायनिᳶपिता। तैकायनिᳶपुत्रः। एभ्यः किम्। शि
वाद्यण्। कौहडᳶपिता। ततइञ्। कौहडिᳶपुत्रः। यूनि किं। वामरथस्य छात्रा वामरथाः। इतीञो लुक् तु न भवति। आर्षग्रहणा
न प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात्। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं। वृद्धाच्छः। इञश्चेत्यण् तु न गोत्रे यञिञन्तदन्तादिति
वक्ष्यमाणत्वात्। ततोधीतवेदेत्यणो लुक्। स्वरे स्त्रियाञ्च विशेषः। पाणिनीयः। पाणिनीया॥ सूत्राच्च कोपधात्॥४।२।६५।
सूत्रवाचिनᳶककारोपधादधीतवेदित्प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अप्रोक्तार्थ आरंभः। अष्टावध्यायाᳶपरिमाणमस्य अष्ट
कं पाणिनेः सूत्रम्। तदधीयते विदन्ति वा। अष्टकाः॥ छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥४।२।६६। छन्दांसि ब्राह्मणानि
च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अधीतवेदित्प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वे

शाम्पायनान्तेवासित्वास्मिनिः।तस्यकथचरकादितिलुक।ततोऽण्।तस्यप्रोक्ताल्लुक॥तदस्मिन्नस्तीतिलुकदेशेतन्नाम्नि।
।४।२।६७।उदुम्बराःसन्त्यस्मिन्देशेऔदुम्बरः॥तेननिर्वृत्तम्।४।२।६८।कुशाम्बेननिर्वृत्ताकौशाम्बीनगरी॥तस्यनिवासः।४।
।२।६९।शिवीनांनिवासोदेशःशैवः॥अदूरभवश्च।४।२।७०।विदिशायाअदूरभवन्नगरंवैदिशं।चकारेणप्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः
सन्निधाप्यन्तेतेनवक्ष्यमाणप्रत्ययानाञ्चातुरर्थिकत्वंसिध्यति॥ओरञ्।४।२।७१।अणोपवादः।कक्षतुकाक्षतवं।नद्यान्तु
परत्वान्मतुप्।इक्षुमती॥मतोश्चबह्वजङ्गात्।४।२।७२।बह्वच्अङ्गंयस्यमतुपस्तदन्तादञ्नाऽण्।सैध्रकावतं।बह्वजिति
किं।आहिमतं।अङ्गग्रहणंबह्वजितितद्विशेषणंयथास्यान्मत्वन्तविशेषणंमाभूत्॥बह्वचःकूपेषु।४।२।७३।अणोपवादः
दीर्घवरत्रेणनिर्वृत्तोदैर्घवरत्रःकूपः।उदक्चविपाशः।४।२।७४।विपाशउत्तरेकूलेयेकूपास्तेष्वञ्।अवह्वजर्थआरम्भः।इन्नेन

सि·पू·
१९

निर्वृत्तःकूपोदात्तः।उदककिम्।दक्षिणातः।कूपेष्वणेव॥सङ्कलादिभ्यश्च।४।२।७५।कूपेष्वितिनिवृत्तं।सङ्कलेननिर्वृत्तंसाङ्कलं
।पौष्कलं॥स्त्रीषुसौवीरसाल्वप्राक्षु।४।२।७६।स्त्रीलिङ्गेषुएषुदेशेषुवाच्येष्वञ्।सौवीरे·दत्तामित्रेणनिर्वृत्तादात्तामित्रीनग
री।साल्वे·वैधूमाग्नी।प्राचि।माकन्दी॥सुवास्त्वादिभ्योऽण्।४।२।७७।अञोपवादः।सुवास्तोरदूरभवंसौवास्तवं।वर्णु।वार्ण
वं।अणग्रहणान्नद्यांमतुपोबाधनार्थं।सौवास्तवी॥रोणी।४।२।७८।रोणीशब्दात्तदन्ताच्चअण्।कूपाञोपवादः।रौणः।आ
जकरौणाः॥कोपधाच्च।४।२।७९।अण्।अञोपवादः।कार्णच्छिद्रकःकूपः।कार्कवाकवं।त्रैशङ्कवं॥वुञ्छण्कठजिलसेनिर
ढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदि
न्वराहकुमुदादिभ्यः।४।२।८०।सप्तदशभ्यःसप्तदशक्रमात्स्युश्चातुरर्थ्याम्।अरीहणादिभ्योवुञ्।अरीहणेननिर्वृत्तं·आरीह

राम:
१९

णाकं।कृशाश्वादिभ्यश्छण्।कार्शाश्वीयं।ऋश्यादिभ्यः कः।ऋश्यकं।कुमुदादिभ्यष्ठच्।कुमुदिकं।काशादिभ्य इलः।का
शिलः।तृणादिभ्यः सः।तृणसं।प्रेक्षादिभ्य इनिः।प्रेक्षी।अश्मादिभ्यो रः।अश्मरः।सख्यादिभ्यो ढञ्।साखेयं।संकाशादिभ्यो ण्य
ः।सांकाश्यं।बलादिभ्यो यः।बल्यं।पक्षादिभ्यः फक्।पाक्षायणः।।पथः पन्थ च।पान्थायनः।कर्णादिभ्यः फिञ्।कार्णायनिः।
सुतंगमादिभ्य इञ्।सौतंगमिः।प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः।प्रगदिन्।प्रागद्यः।वराहादिभ्यः कक्।वाराहकः।कुमुदादिभ्यष्ठक्।कौमुदि
कः।।जनपदे लुप्।४।२।८१।जनपदे वाच्ये चातुर्थिकस्य लुप् स्यात्।।लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने।१।२।५१।लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्ग
वचने स्तः।पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः।कुरवः।अङ्गाः।वङ्गाः।कलिङ्गाः।।तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्।१।२।५३।युक्त
वद्वचनं न कर्त्तव्यं।संज्ञानां प्रमाणत्वात्।।लुब्योगाऽप्रख्यानात्।१।२।५४।लुबपि न कर्त्तव्योऽवयवार्थस्येहाऽप्रतीतेः।।योग

प्रमाणेचतदभावेऽदर्शनंस्यात्।१।२।५५।यदिहियोगस्यावयवार्थस्येदंबोधकंस्यात्तदातदभावेनदृश्येत॥प्रधानप्रत्ययार्थ
वचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्।१।२।५६।प्रत्ययार्थःप्रधानमित्येवंरूपंवचनमप्यशिष्यं।कुतअर्थस्यलोकतएवसिद्धेः॥का
लोपसर्जनेचतुल्यं।१।२।५७।अतीतायारात्रेःपश्चार्द्धेनागामिन्याःपूर्वार्द्धेनचसहितोदिवसोऽद्यतनः।विशेषणमुपसर्जनमि
त्यादिपूर्वाचार्यैःपरिभाषितंतन्नाप्यशिष्यत्वंसमानंलोकप्रसिद्धेः॥विशेषणानांचाऽजातेः।१।२।५२।लुबर्थस्यविशेषणा
नामपितद्वल्लिङ्गवचनेस्तोजातिंवर्जयित्वा।पञ्चालारमणीयाः।गोदौरमणीयौ।अजातेःकिं।पञ्चालाजनपदः।गोदौग्रामः॥
हरीतक्यादिषुव्यक्तिः।४।३।१६७।हरीतक्याःफलानिहरीतक्यः।खलतिकादिषुवचनं।खलतिकादिषुवचनं।खलतिकस्यप
र्वतस्यादूरभवानिखलकंवनानि।मनुष्यलुपिप्रतिषेधः।मनुष्यलक्षणेलुबर्थेविशेषणानान्न।लुबन्तस्यतुभवतीत्यर्थः।च

न्वाभिरूपः॥वरणादिभ्यश्च।४।२।८२।अजनपदार्थ आरंभः।वरणानामदूरभवन्नगरं वरणाः॥शर्कराया वा।४।२।८३॥
अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात्॥ठकछौ च।४।२।८४।शर्करा एतौ स्तः।कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्कको
वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण्।तस्य लुब्विकल्पः।षट्रूपाणि।शर्करा।शार्करं।शार्करिकं।शार्करीयं।शर्करिकं।
शार्करकं॥नद्यां मतुप्।४।२।८५।चातुरर्थिकः।इक्षुमती॥मध्वादिभ्यश्च।४।२।८६।मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः।अनद्यर्थ आरंभः।म
धुमान्॥कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्।४।२।८७।कुमुद्वान्।नड्वान्।वेतस्वान्।आद्ययोर्झय इति·अन्त्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमा
णेन वः।महिषाच्चेति वक्तव्यं॥ ॥माहिष्मान्नाम देशः॥नडशादाड्ड्वलच्।४।२।८८।नड्वलः।शादो जम्बालघासयोः।शाड्वलः
॥शिखाया वलच्।४।२।८९।शिखावलं।उत्करादिभ्यश्छः।४।२।९०।उत्करीयः॥नडादीनां कुक्च।४।२।९१।नडकीयं।कुञ्चा

ह्रस्वत्वञ्च॥ ॥कुञ्चकीयः।तक्षन्नलोपश्च।तक्षकीयः॥विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक।६।४।१५३।नडाद्यन्तर्गता विल्वकादय
स्तेभ्यश्छस्य लुक तद्धिते परे।विल्वा यस्यां सन्ति सा विल्वकीया·तस्यां भवा वैल्वकाः।वेत्रकीया·वैत्रकाः।छस्य किम्।छमात्र
स्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत्।अन्यथा सन्नियोगविशिष्टानामिति कुगपि निवर्त्तेत।लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं।लोपो
हि यमात्रस्य स्यात्॥ ॥इति चातुरर्थिकाः॥ ॥शेषे।४।२।९२।अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः।च
क्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं।श्रावणश्शब्दः।औपनिषदः पुरुषः।दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः।उलूखले क्षुण्ण औलूखलो
यावकः।अश्वैरुह्यते आश्वो रथः।चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं।चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः।शेष इति लक्षणञ्चाधि
कारश्च।तस्य विकार इत्यतः प्राक शेषाधिकारः॥राष्ट्रावारपाराद्घखौ।४।२।९३।आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे।राष्ट्रियः।अवार

पारीणाः। अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यं॥ ॥अवारीणाः। पारीणाः। पारावारीणाः। इह प्रकृतिविशेषा
द्घादयष्ठ्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते। तेषाञ्जातादयोर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते॥ ग्रामाद्यखञौ॥४।२।९४।
ग्राम्यः। ग्रामीणाः॥ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्॥४।२।९५। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। तत्र जातादिः कात्त्रेयकः। नागरेयकः। ग्रामा
दित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु॥४।२।९६। कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षो
ऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः॥ नद्यादिभ्यो ढक्॥४।२।९७। नादेयम्। माहेयं। वाराणसेयं॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥४
।२।९८। दक्षिणेत्याजन्तमव्ययं। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः॥ कापिश्याः ष्फक्॥४।२।९९। कापिश्यां जातादि कापिशाय
नं मधु। कापिशायनी द्राक्षा॥ रङ्कोरमनुष्येऽण्च॥४।२।१००। चात् ष्फक्। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणः। अमनुष्येति किं। राङ्क

सि·पू·
१६३

वकोमनुष्यः॥द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत्।४।२।१०१।दिव्यं।प्राच्यं।अपाच्यं।उदीच्यं।प्रतीच्यं॥कन्थायाष्ठक।४।२।१०२।
कान्थिकः॥वर्णौवुक।४।२।१०३।वर्णुनदस्तस्यसमीपदेशोवर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुकस्यात्।यथाहिजातं
हिमवत्सुकान्थकं॥अव्ययात्त्यप्।४।२।१०४।अमेहक्वतसित्रेभ्यएव॥ ॥अमान्तिकसहार्थयोः।अमात्यः।इहत्यः।
क्वत्यः।ततस्त्यः।तत्रत्यः।परिगणानंकिम्।उपरिष्टाद्भवऔपरिष्टः।अव्ययानांभमात्रेटिलोपः।अनित्योयं।वहिषष्टि
लोपविधानात्।तेनेह न।आरातीयः।त्यब्नेर्ध्रुवइतिवक्तव्यं॥ ॥नित्यः।नियोगते॥ ॥ह्रस्वात्तादौतद्धिते।८।३।१०१।
ह्रस्वादिणःपरस्यसस्यषःस्यात्तादौतद्धिते।निर्गतोवर्णाश्रमेभ्योनिष्ट्यश्चाण्डालादिः।अरण्याण्णः॥ ॥आरण्याःसुमन
सः।दूरादेत्यः॥ ॥दूरेत्यः।उत्तरादाहञ्॥ ॥औत्तराहः।ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्।४।२।१०५।एभ्यस्त्यब्वापक्षेवक्ष्य

रामः
१६३

मा शौ घुघुलौ। ऐषमस्त्यं। ऐषमस्तनं। ह्यस्त्यं। ह्यस्तनं। श्वस्त्यं। श्वस्तनं। पक्षे शौ वात्तिकं वक्ष्यते॥ तीररूप्योत्तर
पदादञ्ञौ। ४।२।१०६। यथासंख्येन। काकातीरं। पाल्वलतीरं। शैवरूप्यं। तीररूप्यान्तादिति नो कं· वहुच्पूर्वान्माभू
त्। वाहुरूप्यं॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः। ४।२।१०७। अणोपवादः। पौर्वशाः। असंज्ञायां किं। संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा
भूत्। पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः। प्राच्यां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः। मद्रेभ्योऽञ्। ४।२।१०८। दिक्पूर्वपदादित्ये
व। दिशोमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्। ४।२।१०९। अञ्
स्यात्। शैवपुरं॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्। ४।२।११०। माहकिप्रस्थः। पालदः। नैलीनकः॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे। ४।२।
१११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात्। कण्वो गर्गादिः। काण्वस्य छात्राः काण्वाः॥ इञश्च। ४।२।११२। गोत्रे य इञ् तदन्तादण्।

स्यात्। दाक्षाः। गोत्रे किं। सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयं। गोत्रमिह शास्त्रीयन्नतु लौकिकं तेनेह न। पाणिनीयं॥ नद्व्यचः प्राच्यभरतेषु
।४।२।११३। इञश्छस्यापवादः। प्राष्ठीयाः। काशीयाः। भरतानां प्राच्यत्वेपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य
लिङ्गम्॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं।१।१।७३। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिः स वृद्धसंज्ञं स्यात्॥ त्यदादीनि च।१।१।७४। वृ
द्धसंज्ञानि स्युः॥ वृद्धाच्छः।४।२।११४। शालीयः। मालीयः। तदीयः॥ एङ् प्राचां देशे।१।१।७५। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा
स्याद्देशाभिधाने। एणीपचनीयः। गोनर्दीयः। भोजकटीयः। पक्षे अणि। ऐणीपचनः। गोनर्दः। भोजकटः। एङ् किं। आहिच्छत्रः।
कान्यकुब्जः। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या॥ ॥देवदत्तः। देवदत्तीयः॥ भवतष्ठक्छसौ।४।२।११५। वृद्धाद्भवत एतौ स्तः। भा
वत्कः। जभ्वे। भवदीयः। वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव। भावतः॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ।४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः॥

काशिकी। काशिका। वैदिकी। वैदिका। आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्॥ ॥आपशदिराकृतिगणः। आपत्कालिकी॥
आपत्कालिका॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥४।२।११७। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः। छस्यापवादः। कास्तीरन्नाम वा
हीकग्रामः। कास्तीरिकी। कास्तीरिका॥ विभाषोशीनरेषु॥४।२।११८। एषु येग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वास्तः। सौ
दर्शनिकी। सौदर्शनिका। सौदर्शनीया॥ ओर्देशे ठञ्।४।२।११९। उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्। निषादकर्षूः। नैषादकर्षुकः। केगा
इति ह्रस्वः। देशे किं। पटोश्छात्राः पाटवाः। ञिठं व्यावर्त्तयितुं ठञ्ग्रहणं। वृद्धाच्छः परत्वादयं बाधते। दाक्षिकर्षुकः॥ वृद्धात्प्राचां।
४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति। नियमार्थं सूत्रं। आढकजम्बुकः। शासजम्बुकः। नेह। मल्लवास्तु माल्लवास्तवः॥ धन्व
योपधाद्वुञ्।४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व। ऐरावतकः। साङ्काश्यको

सि·पू·
१६५

पिल्यशब्दोवुञ्छणादिसूत्रेगणपाठान्तो। माङ्काश्यकः। कांपिल्यकः॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च।४।२।१२२। एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचि
नो वुञ् स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणमप्राग्र्थं·प्राग्देशेतु परेणैव सिद्धं॥ रोप
धेतोः प्राचाम्।४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ईतः। काकन्दकः॥ जनपदतदव
ध्योश्च।४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्त्तकः॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्
।४।२।१२५। अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्याऽप
वादः। अवृद्धाज्जनपदात्। आङ्गकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः। आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्। दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः। का
लञ्जरकः। विषयग्रहणं किं। एकशेषेण बहुत्वे माभूत्। वर्त्तनी च वर्त्तन्यः॥ तासु भवो वार्त्तनः॥ कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात्।

रामः
१६५

।४।२।१२६। देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात्। दारुकच्छकः। काराग्नकाः। सैन्धुवक्त्रकः। वाहुवर्नकः॥ धूमादिभ्यश्च।४।२।१२७
देशवाचिभ्यो वुञ्। धौमकः। तैर्थकः॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः।४।२।१२८। नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये। नागरकः
चौरः शिल्पी वा। कुत्सेतिकिं। नागराः ब्राह्मणाः॥ अरण्यान्मनुष्ये।४।२।१२९। वुञ्। अरण्याण्णस्येत्यस्यापवादः। पथ्यध्यायन्याय
विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यं॥ ॥आरण्यकः पन्थाः। अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा। वा गोमयेषु॥ ॥आरण्यकाः॥
आरण्याः गोमयाः॥ विभाषाकुरुयुगन्धराभ्यां वुञ्।४।२।१३०। कौरवकः। कौरवः। यौगन्धरकः। यौगन्धरः॥ मद्रवृज्योः कन्।४।
।२।१३१। जनपदवुञोपवादः। मद्रेषु जातो मद्रकः। वृजिकः॥ कोपधादण्।४।२।१३२। माहिषिकः॥ कच्छादिभ्यश्च।४।२।१३३॥
देशवाचिभ्योण्। वुञादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्।४।२।१३४। कच्छादिभ्यः। अणोपवादः। कच्छेनागादिः

काच्छकोमनुष्यः।काच्छकंहसितं।मनुष्येतिकिं।काच्छोगौः॥अपदातौसाल्वात्।४।२।१३५।साल्वशब्दस्यकच्छादित्वाद्वुञि
सिद्धेनियमार्थमिदं।अपदातावेवेति।साल्वकोब्राह्मणः।अपदातौकिं।साल्वःपदातिर्व्रजति॥गोयवाग्वोश्च।४।२।१३६।साल्वा
द्वुञ्।कच्छाद्यणोपवादः।साल्विकायवागूः।साल्वकोगौः।साल्वमन्यत्॥गर्त्तोत्तरपदाच्छः।४।२।१३७।देशे।अणोपवादः।
वृकगर्त्तीयं।उत्तरपदग्रहणंबहुच्पूर्वनिरासार्थं॥गहादिभ्यश्च।४।२।१३८।छःस्यात्।गहीयः।मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च॥ ॥
मुखतीयं।पार्श्वतीयं।अव्ययानांभमात्रेटिलोपस्यानित्यताज्ञापयितुमिदं।कुकजनस्यपरस्यच॥ ॥जनकीयं।परकीयं॥
देवस्यच।देवकीयं।स्वकीयं।वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः॥ ॥वैणुकीयं।वैत्रकीयं।उत्तरपदकीयं॥प्राचांकटादेः।४।२।१३९॥
प्राग्देशवाचिनःकटादेश्छःस्यात्।अणोपवादः।कटनगरीयं।कटघोषीयं।कटपल्वलीयं॥राज्ञःकच।४।२।१४०।वृद्धत्वाच्छे

सिद्धेतत्सन्नियोगेनकादेशमात्रंविधीयते।राजकीयं॥वृद्धादकेकान्तखोपधात्।४।२।१४१।अकइकएतदन्तात्खोपधाच्चवृ
द्धाद्देशवाचिनश्छःस्यात्।ब्राह्मणकोनामजनपदोयत्रब्राह्मणाआयुधजीविनस्तत्रजातोब्राह्मणकीयः।शाल्मलिकीयः।अ
योमुखीयं॥कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्।४।२।१४२।कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनोवृद्धाच्छःस्यात्।ठञ्ञि
देरपवादः।दाक्षिकन्थीयं।दाक्षिपलदीयं।दाक्षिनगरीयं।दाक्षिग्रामीयं।दाक्षिह्रदीयं॥पर्वताच्च।४।२।१४३।पर्वतीयः॥विभाषा
ऽमनुष्ये।४।२।१४४।मनुष्यभिन्नेर्थेपर्वताच्छोवास्यात्।पक्षेऽण्।पर्वतीयानिपार्वतानिवाफलानि।अमनुष्येकिं।पार्वतीयोम
नुष्यः॥कृकणपर्णाद्भरद्वाजे।४।२।१४५।भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यांछः।कृकणीयं।पर्णीयं।भरद्वाजेकिं।काकर्णं।पार्णं।
युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्च।४।३।१।चाच्छः।पक्षेऽण्।तवयोर्युष्माकंवाऽयंयुष्मदीयः।अस्मदीयः॥तस्मिन्नणिचयुष्मा

सि॰पू॰
१६७

काऽस्माकौ।४।३।२।युष्मदस्मदोरेनावादेशौ स्तः खञ्यणि च।यौष्माकीनः।आस्माकीनः।यौष्माकः।आस्माकः।तवकममकावेक
वचने।४।३।३।एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च।तावकीनः।तावकः।मामकीनः।मामकः।छेतु॥प्रत्ययोत्त
रपदयोश्च।७।२।९८।मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्ययेउत्तरपदे च।त्वदीयः।मदीयः।त्वत्पुत्रः।मत्पुत्रः।अर्द्धाद्यत्।४।३।४।अ
र्द्ध्यः॥परावराधमोत्तमपूर्वाच्च।४।३।५।परार्द्ध्यं।अवरार्द्ध्यं।अधमार्द्ध्यं।उत्तमार्द्ध्यं॥दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च।४।३।६।चाद्यत्।पौर्वार्द्धिकं
पूर्वार्द्ध्यं॥ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ।४।३।७।ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ स्तः
इमेस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धाः।पौर्वार्द्धिकाः।ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः।ठञ्ग्रहणंस्पष्टार्थं
अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत॥मध्यान्मः।४।३।८।मध्यमः॥असाम्प्रतिके।४।३।९।मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रति

राम:
१६७

कर्थे। उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणाः। मध्यन्दाः। नातिह्रस्वन्नातिदीर्घमित्यर्थः॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्।४।३।१०। स
मुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ्स्यात्। द्वैप्यं। द्वैप्या॥ कालाठञ्।४।३।११। कालवाचिभ्यष्ठञ्स्यात्। मासिकं
सांवत्सरिकं। सायम्प्रातितिकः। पौनःपुनिकः। कथन्तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः। अनुदितौघसरागेति
भारविः। समानकालीनं। प्राक्कालीनमित्यादि च। अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः। तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः॥ श्रा
द्धे शरदः।४।३।१२। ठञ्स्यात्। ऋत्वणोपवादः। शारदिकं श्राद्धं॥ विभाषा रोगातपयोः।४।३।१३। शारदिकः। शारदो वा रोगः॥
आतपो वा। एतयोः किं। शारदन्दधि॥ निशाप्रदोषाभ्याञ्च।४।३।१४। वा ठञ्स्यात्। नैशिकं। नैशं। प्रादोषिकं। प्रादोषं॥ श्व
सस्तुट् च।४।३।१५। श्वस्शब्दाद्वा ठञ्स्यात्तस्य तुडागमश्च॥ द्वारादीनाञ्च।७।३।४। द्वारस्वरव्यल्कशस्वस्तिश्वसस्फयकृत्स्व

सि·पू·
१६८

डुमृडुस्वसश्वन्स्वरषान्नहाद्विरैजागमश्च।शौवस्तिकं॥सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।४।३।१६।सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो
नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात्।सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलं।गैष्मं।तैषं।संधिवेला सन्ध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्द
श्यौ पौर्णमासी प्रतिपत्।संवत्सरात् फलपर्वणोः॥ ॥सांवत्सरं फलं पर्व वा।सांवत्सरिकमन्यत्॥प्रावृष एण्यः।४।३।१७।प्रा
वृषेण्यः॥वर्षाभ्यष्ठक्।४।३।११८।वर्षासु साधु वार्षिकं वासः।कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे॥सर्वत्राण् च तलो
पश्च।४।३।२२।हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः।चकारात्पक्षे ऋत्वण्।हैमनं।हैमन्तं॥सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्य
येभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।४।३।२३।सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च।तुटः प्रागनादे
शः।अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात् सायन्तनं।चिरन्तनं।प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते।प्राह्णेतनम्।प्रगेतनं।दोषातनं।दिवा

रामः
१६८

तनं। चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः॥ ॥चिरत्नं। परुत्नं। परारित्नं। अग्रादिपश्चाड्डिमच्॥ ॥अग्निमं। आदिमं। पश्चिमं॥
अन्ताच्च॥ ॥अन्तिमं॥ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्।४।३।२४। आभ्यां ट्युट्युलौ वास्तस्तयोस्तुट्च। पक्षे ठञ्। पूर्वाह्णेतनं। अ
पराह्णेतनं। घकालतनेष्वित्यलुक्। पूर्वाह्णः। सोढोस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनं। अपराह्णतनं। पौर्वाह्णिकं। आपराह्णिकं।
तत्र जातः।४।३।२५। सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः। स्रुघ्ने जातः। स्रौघ्नः। औत्सः। राष्ट्रियः। अवारपारीण
मित्यादि॥ प्रावृषष्ठप्।४।३।२६। एण्यस्यापवादः। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः॥ संज्ञायां शरदो वुञ्॥४।३।२७। ऋत्वणोपवादः। शा
रदकाः। दर्भविशेषास्तृणविशेषाश्च॥ उत्तरपदस्य।७।३।१०। अधिकारोयं हनस्त इत्यस्मात्प्राक्॥ अवयवादृतोः।७।३।११॥
अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अव

यवात्किं।पूर्वासुवर्षासुभवःपौर्ववर्षिकः।ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामितितदन्तविधिः।पूर्वत्र·इहतुनावयवत्वाभावात्॥
सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य।७।३।१२।उत्तरपदस्यवृद्धिः।सुपाञ्चालकः।सर्वपाञ्चालकः।अर्द्धपाञ्चालकः।जनपदतदवध्योरिति
वुञ्॥सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्योजनपदस्येतितदन्तविधिः॥दिशोऽमद्राणाम्।७।३।१३।दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनोवृद्धिः।पू
र्वपाञ्चालकः।दिशःकिं।पूर्वपञ्चालानामयंपौर्वपञ्चालः।अमद्राणांकिं।पौर्वमद्रः।योगविभागउत्तरार्थः॥प्राचांग्रामनग
राणाम्।७।१।१४।दिशःपरेषांग्रामवाचिनांनगरवाचिनाञ्चाङ्गानामवयवस्यचवृद्धिः।पूर्वेषुकामशम्यांभवःपूर्वैषुकाम
शमः।नगरे।पूर्वपाटलिपुत्रकः॥पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्।४।३।२८।पूर्वाह्णकः।अपराह्णकः।आर्द्रकः
मूलकः।प्रदोषकः।अवस्करकः॥पथःपन्थच।४।३।२९।पथिजातःपन्थकः॥अमावास्यायावा।४।३।३०।अमावास्यकः॥

आमावास्यः॥अच्च।४।३।३१।अमावास्यः॥सिन्ध्वपकराभ्यांकन्।४।३।३२।सिन्धुकः।कच्छाद्यणमनुष्यवुञिचप्राप्ते।अपक
रकः।औत्सर्गिकेणिप्राप्ते।अणञौच।४।३।३३।क्रमात्स्तः।सैन्धवः।आपकरः॥श्रविष्ठाफाल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुन
र्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्।४।३।३४।एभ्योनक्षत्रवाचिभ्यःपरस्यजातार्थप्रत्ययस्यलुक्स्यात्॥लुक्तद्धितलु
कि।१।२।४९।तद्धितलुकिसत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुकस्यात्।श्रविष्ठासुजातःश्रविष्ठः।फल्गुनइत्यादि।चित्रारेवती
रोहिणीभ्यःस्त्रियामुपसंख्यानं॥ ॥चित्रायाञ्जाताचित्रा।रेवती।रोहिणी।आभ्यांलुक्तद्धितलुकीतिलुकिकृते·तिष्या
देराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष्।फाल्गुन्यषाढाभ्यांटानौवक्तव्यौ॥ ॥स्त्रियामित्येव।फल्गुनी।अषाढा।श्रविष्ठाषाढाभ्या
ञ्छण्वक्तव्यः॥ ॥अस्त्रियामपि।श्रविष्ठीयः।आषाढीयः॥जेप्रोष्ठपदानाम्।७।३।१८।प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो

सि·पू·
१७०

वृद्धिःस्याज्जातार्थेञितिणितिकितिच।प्रोष्ठपदासुजातःप्रोष्ठपादोमाणवकः।जेइतिकिं।प्रोष्ठपदासुभवःप्रोष्ठपदः।बहुवचन
निर्देशात्पर्यायेपिगृह्यते।भद्रपादः॥स्थानान्तगोशालखरशालाच्च।४।३।३५।एभ्योजातार्थप्रत्ययस्यलुक्स्यात्।गोःस्थानः॥
गोशालः।खरशालः।विभाषासेनेतिनपुंसकत्वेह्रस्वत्वं॥वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजोवा।४।३।३६।एभ्योजातार्थस्य
लुग्वास्यात्।वत्सशालेजातःवत्सशालः।वात्सशालः।इत्यादि।जातार्थेप्रतिप्रसूतोऽणवाडिद्वक्तव्यः॥ ॥शातभिषजः।श
तभिषक॥नक्षत्रेभ्योबहुलम्।४।३।३७।जातार्थप्रत्ययस्यबहुलंलुक्स्यात्।रोहिणः।रौहिणः॥कृतलब्धक्रीतकुशलाः
।४।३।३८।तत्रेत्येव।स्रुघ्नेकृतोलब्धःक्रीतःकुशलोवास्रौघ्नः॥प्रायभवः।४।३।३९।तत्रेत्येव॥स्रुघ्नेप्रायेणबाहुल्येनभवतिस्रौ
घ्नः॥उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्।४।३।४०।औपजानुकः।औपकर्णिकः।औपनीविकः॥संभूते।४।३।४१।स्रुघ्नेसंभवतिस्रौ

रामः
१७०

घ्नः॥कोशाड्ढञ्।४।३।४२।कौशेयंवस्त्रं॥कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु।४।३।४३।हेमन्तेसाधुःहैमन्तःप्राकारः।वसन्तेपुष्प
न्तिवासन्त्यःकुन्दलताः।शरदिपच्यन्तेशारदाःशालयः॥उप्तेच।४।३।४४।हेमन्तेउप्यन्तेहेमन्तायवाः॥आश्वयुज्यावुञ्।४।३
।४५।ठञोपवादः।आश्वयुज्यामुप्ताआश्वयुजकामाषाः॥ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्।४।३।४६।पक्षेऋत्वण।ग्रैष्मकं।ग्रैष्मं।वा
सन्तकं।वासन्तं॥देयमृणे।४।३।७।कालादित्येव।मासेदेयमृणंमासिकं॥कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्।४।३।४८।यस्मिन्कालेम
यूराःकलापिनोभवन्तिसउपचारात्कलापी:तत्रदेयमृणंकलापकं।अश्वत्थस्यफलमश्वत्थस्तद्युक्तःकालोऽश्वत्थः।यस्मि
न्कालेऽश्वत्थाःफलन्तितत्रदेयमश्वत्थकं।यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यतेतत्रदेयंयवबुसकं॥ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्।४।३।४९।ग्रीष्मे
देयमृणंग्रैष्मं।आवरसमकं॥संवत्सराग्रहायणीभ्यांठञ्च।४।३।५०।चाद्वुञ्।सांवत्सरिकं।सांवत्सरकं।आग्रहायणिकं।आग्र

सि·पू·
१७१

हायणकं॥व्याहरतिमृगः।४।३।५१।कालवाचिनःसप्तम्यन्ताद्व्याहरतइत्यर्थेऽणादयःस्युः।योव्याहरतिसमृगश्चेत्।निशायां
व्याहरतिनैशोमृगः।नैशिकः॥तदस्यसोढम्।४।३।५२।कालादित्येव।निशासहचरितमध्ययनन्निशातत्सोढमस्यनैशिकः।
नैशः।तत्रभवः।४।३।५३।स्रुघ्नेभवःस्रौघ्नः।राष्ट्रियः॥दिगादिभ्योयत्।४।३।५४।दिश्यं।वर्ग्यं॥शरीरावयवाच्च।४।३।५५।दन्त्यं।क
ण्ठ्यं॥प्राचांनगरान्ते।७।३।२४।प्राचांदेशेनगरान्तेऽङ्गेपूर्वपदस्योत्तरपदस्यचाचामादेरचोवृद्धिर्ञितिणितिकितिच।सुह्मनगरेभवः
सौह्मनागरः।पौर्वनागरः।प्राचांकिं।मनगरमुदक्षुतत्रभवः।मानगरः॥जङ्गलधेनुवलजान्तस्यविभाषितमुत्तरम्।७।३।२५॥
जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्यपूर्वपदस्याचामादेरचोवृद्धिरुत्तरपदस्यवाञितिणितिकितिच।कुरुजङ्गलेभवंकौरुजङ्गलं।कौरुजा
ङ्गलं।वैश्वधेनवं।वैश्वधैनवं।सौवर्णवलजं।सौवर्णवालजं॥दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्।४।३।५६।दार्त्तेयं।कौक्षे

रामः
१७१

यं।कलशिर्घटः।तत्रभवंकालशेयं॥ग्रीवाभ्योऽणच।४।३।५७।चात्ढञ्।ग्रैवेयं।ग्रैवं॥गम्भीरात्ञ्यः।४।३।५८।गम्भीरेभवं
गाम्भीर्यं॥अव्ययीभावाच्च।४।३।५९।परिमुखंभवंपारिमुख्यं।परिमुखादिभ्यएवेष्यते·नेह।औपकूलः॥अन्तःपूर्वपदाट्ठ
ञ्।४।३।६०।अव्ययीभावादित्येव।वेश्मनि अन्तः·अन्तर्वेश्मं।तत्रभवंआन्तर्वेश्मिकं।आन्तर्गणिकं।अध्यात्मादेष्ठञिष्य
ते॥ ॥अध्यात्मंभवमाध्यात्मिकं॥अनुशतिकादीञ्च।७।३।२०।एषामुभयपदवृद्धिःस्यात्ञितिणितिकितिच।आधि
दैविकं।आधिभौतिकं।ऐहलौकिकं।पारलौकिकं।अध्यात्मादिराकृतिगणः॥देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसा
मात्।७।३।१।एषांपञ्चानांवृद्धिप्राप्तावादेरचआत्ञितिणितिकितिच।दाविकं।देविकाकूलेभवादाविकाकूलाःशालयः
शिंशपायाविकारःशांशपश्चमसः।पलाशादिभ्योवेत्यञ्।दित्यौहइदंदात्यौहं।दीर्घसत्रेभवंदार्घसत्रं।श्रेयसिभवंश्रायसं॥

सि·पू·
१७२

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्।४।३।६१।ठञ् स्यात्।अव्ययीभावादित्येव।पारिग्रामिकः।आनुग्रामिकः॥जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः।४।३।६२।जि
ह्वामूलीयं।अङ्गुलीयं॥वर्गान्ताच्च।४।३।६३।कवर्गीयं॥अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्।४।३।६४।पक्षे पूर्वेण छः।मद्वर्ग्यः।मद्वर्गी
णः।मद्वर्गीयः।अशब्दे किम्।कवर्गीयो वर्णः॥कर्णललाटात्कनलंकारे।४।३।६५।कर्णिका।ललाटिका॥तस्य व्याख्यान
इति च व्याख्यातव्यनाम्नः।४।३।६६।सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः।तैङः।कार्त्तः।सुप्सु भवं सौपं॥बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्।४।३।६७
षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं।तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणात्विकः॥क्रतुयज्ञेभ्यश्च।४।३।६८।सोमसाध्येषु
यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते।अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्त
त्र भव आग्निष्टोमिकः।वाजपेयिकः।पाकयज्ञिकः।नावयज्ञिकः।बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्।अनन्तोदात्तार्थ आर

रामः
१७२

म्भः॥अध्यायेष्वेवर्षेः।४।३।६९।ऋषिशब्देभ्योलक्षणायांव्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्योभवेव्याख्यानेचाध्यायेठञ्स्यात्।वसिष्ठेन
दृष्टोमन्त्रोवासिष्ठस्तस्यव्याख्यानस्तत्रभवोवावासिष्ठिकोध्यायः।अध्यायेषुकिं।वासिष्ठीऋक॥पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्
।४।३।७०।पुरोडाशसहचरितमन्त्रःपुरोडाशः।सएवपौरोडाशः।ततःष्ठन्।पौरोडाशिकः।पुरोडाशिकः॥छन्दसोयदणौ।४
।३।७१।छन्दस्यः।छान्दसः॥द्व्यजृद्ब्राह्मणार्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणानामाख्याताट्ठक।४।३।७२।द्व्यचः।ऐष्टिकः।पाशुकः।ऋत्
चातुर्होतृकः।ब्राह्मणिकः।आर्चिकः।इत्यादि॥अणृगयनादिभ्यः।४।३।७३।ठञादेरपवादः।आर्गयनः।औपनिषदः।वैया
करणः।ततआगतः।४।३।७४।स्रुघ्नादागतःस्रौघ्नः॥ठगायस्थानेभ्यः।४।३।७५।शुल्कशालायाआगतःशौल्कशालिकः॥शु
ण्डिकादिभ्योऽण्।४।३।७६।आयस्थानेठकछादीनाञ्चापवादः।शुण्डिकादागतःशौण्डिकः।कार्कणः।तैर्थः॥विद्यायोनिसं

वध्येभ्योवुञ्।४।३।७७।औपाध्यायकः।पैतामहकः॥ऋतष्ठञ्।४।३।७८।वुञोपवादः।हौतृकं।भ्रातृकं॥पितुर्यच्च।४।३।७९।
चाठञ्।रीङृतः।यस्येतिलोपः।पित्र्यं।पैतृकं॥गोत्रादङ्कवत्।४।३।८०।विदेभ्यआगतंवैदं।गार्ग्यं।दाक्षं।औपगवकं॥नञःशु
चीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्।७।३।३०।नञःपरेषांशुच्यादिपञ्चानामादेरचोवृद्धिःपूर्वपदस्यतुवाञ्जिदादौपरे।आ
शौचं।आनैश्वर्यं।अनैश्वर्यं।आक्षेत्रज्ञं।अक्षैत्रज्ञं।आकौशलं।अकौशलं।आनैपुणं।अनैपुणं॥हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
रूप्यः।४।३।८१।समादागतंसमरूप्यं।विषमरूप्यं।पक्षेगहादित्वाच्छः।समीयं।विषमीयं।देवदत्तरूप्यं।दैवदत्तं॥मयट्च
।४।३।८२।सममयं।विषममयं।देवदत्तमयं॥प्रभवति।४।३।८३।ततइत्येव।हिमवतःप्रभवतिहैमवतीगङ्गा॥विदूरात्ञ्यः
।४।३।८४।विदूरात्प्रभवतिवैदूर्योमणिः॥तद्गच्छतिपथिदूतयोः।४।३।८५।स्रुघ्नंगच्छतिस्रौघ्नःपन्थादूतोवा॥अभिनिष्क्राम

तिद्वारम्।४।३।८६। तदित्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं। कान्यकुब्जद्वारं।। अधिकृत्य कृते ग्रन्थे।४।३।८७। तदित्येव। शारी
रकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः। शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात्।। शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः
।४।३।८८। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दस्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभं। क्लीवत्वन्निपातनात्। यम
सभीयः। किरातार्जुनीयं। इन्द्रजननादिराकृतिगणाः। इन्द्रजननीयं। विरुद्धभोजनीयं।। सोऽस्य निवासः।४।३।८९। स्रुघ्नो नि
वासोऽस्य स्रौघ्नः।। अभिजनश्च।४।३।९०। स्रुघ्नोभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन
इति विवेकः।। आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते।४।३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः प
र्वतोभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। आयुधेति किं। ऋक्षोदः पर्वतोभिजनो येषां ते आर्क्षोदाः द्विजाः।। श

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः।४।३।९२।शाण्डिकोभिजनोस्य शाण्डिक्यः॥सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ।४।३।९३।सिन्ध्वादिभ्योऽण्तक्षशि
लादिभ्योऽञ्स्यादुक्तेर्थे।सैन्धवः।तक्षशिला नगरी।अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः॥तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः
।४।३।९४।तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः।शालातुरीयः।वार्मतेयः।कौचवार्यः॥भक्तिः।४।३।९५।सोस्येत्यनुवर्त्तते।भज्यते सेव्यत इ
ति भक्तिः।स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः॥अचित्ताददेशकालाट्ठक्।४।३।९६।अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः।पायसिकः।अचित्तात्किं
दैवदत्तः।अदेशात्किं।स्रौघ्नः।अकालात्किं।ग्रैष्मः॥महाराजाट्ठञ्।४।३।९७।माहाराजिकः॥वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्।४।३।९८।
वासुदेवकः।अर्जुनकः॥गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्।४।३।९९।अगोत्रापवादः।परत्वाद्वृद्धाच्छम्बाधते।ग्लुचुकायनिर्भक्ति
रस्य ग्लौचुकायनकः।नाकुलकः।बहुलग्रहणान्नेह।पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः॥जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदे

नसमानशब्दानाम्बहुवचने।४।३।१००।जनपदस्वामिवाचिनांबहुवचनेजनपदवाचिनांसमानश्रुतीनाञ्जपदवत्सर्वंस्या
त्प्रत्ययःप्रकृतिश्च।।जनपदतवध्योश्चेतिप्रकरणेयेप्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते।अङ्गजनपदोभक्तिरस्याङ्गकः।अङ्गाः
क्षत्रियाभक्तिरस्याङ्गकः।जनपदिनांकिम्।पञ्चालाब्राह्मणाभक्तिरस्यपाञ्चालाः।जनपदेनेतिकिं।पौरवोराजाभक्तिरस्य
पौरवीयः।।तेनप्रोक्तम्।४।३।१०१।पाणिनिनाप्रोक्तंपाणिनीयं।।तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्।४।३।१०२।छन्दोब्राह्म
णानीतितद्विषयता।तित्तिरिणाप्रोक्तामधीयतेतैत्तिरीयाः।वारतन्तवीयाः।खाण्डिकीयाः।औखीयाः।।काश्यपकौशिकाभ्या
मृषिभ्यांणिनिः।४।३।१०३।काश्यपेनप्रोक्तमधीयतेकाश्यपिनः।।कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च।४।३।१०४।कलाप्यन्तेवा
सिभ्यः।हरिद्रुणाप्रोक्तमधीयतेहारिद्रविणः।वैशंपायनान्तेवासिभ्यः।आलंबिनः।।पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु।४।३।१०५।

सि·पू·
१७५

तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात्। यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति। पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भल्लुः
भाल्लविनः। शाट्यायनः। शाट्यायनिनः। कल्पे पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः। पुराणेति किं। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। आश्मरथः कल्पः
अणि। आपत्यस्येति यलोपः॥ कठचरकाल्लुक ४।३।१०७। आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक स्यात्। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः॥
कलापिनोऽण् ४।३।१०८। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। नान्तस्य टिलोपे। सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैति
लिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानाट्टिलोपः॥ छगलिनो ढिनुक ४।३।१०९। छगलिना
प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४।३।११०। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पारा
शरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ४।३।१११। भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव। कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दि

राम:
१७५

नोभिक्षवः।कृशाश्विनोनटाः॥तेनैकदिक्।४।३।११२।सुदाम्नाअद्रिणाएकदिक्सौदामनी॥तसिश्च।४।३।११३।स्वरादिपा
ठादव्ययत्वं।पीलुमूलेनएकदिक्पीलुमूलतः॥उरसोयच्च।४।३।११४।चात्तसिः।अणोपवादः।उरसाएकदिक्उरस्यः।उर
स्तः॥उपज्ञाते।४।३।११५।तेनेत्येव।पाणिनिनाउपज्ञातंपाणिनीयं॥कृतेग्रन्थे।४।३।११६।वररुचिनाकृतोवाररुचोग्रन्थः
॥संज्ञायाम्।४।३।११७।तेनेत्येव।अग्रन्थार्थमिदं।मक्षिकाभिःकृतंमाक्षिकंमधु॥कुलालादिभ्योवुञ्।४।३।११८।तेनकृते
संज्ञायां।कुलालेनकृतंकौलालकं।वारुडकं॥क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्।४।३।११९।तेनकृतेसंज्ञायां।क्षुद्राभिःकृतंक्षौ
द्रं।भ्रामरं।वाटरं।पादपं॥तस्येदं।४।३।१२०।उपगोरिदंऔपगवं।वहेस्तुरणिट्च॥ ॥संवोढुःस्वं।सांवहित्रं॥अग्नीधःशरणेर
णभंच॥ ॥अग्निमिन्धेअग्नीत्।तस्यस्थानमाग्नीध्रं।तत्स्थानात्सापिअग्नीध्रः॥समिधामाधानेषेण्यण्॥ ॥सामिधेन्यो

सि·पू·
१७६

मंत्रः।सामिधेनीऋक्॥रथाद्यत्।४।३।१२१।रथ्यंचक्रं॥पत्रपूर्वादञ्।४।३।१२२।पत्रंवाहनं।अश्वरथस्येदं·आश्वरथं॥पत्रा
ध्वर्युपरिषदश्च।४।३।१२३।पत्राद्वाह्ये॥ ॥अश्वस्येदंवहनीयमाश्वं।आध्वर्यवं।पारिषदं॥हलसीराट्ठक्।४।३।१२४।हालिकं
सैरिकं॥द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः।४।३।१२५।काकोलूकिका।कौत्सकुशिकिका।द्वन्द्वेदेवासुरादिभ्यःप्रतिषेधः॥ ॥दैवासु
रं।गोत्रचरणाद्वुञ्।४।३।१२६।औपगवकं।चरणाद्धर्माम्नाययोरितिवक्तव्यं॥ ॥काठकं॥सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्
।४।३।१२७।घोषग्रहणमपिकर्त्तव्यं॥ ॥अञ्।वैदःसङ्घोङ्कोघोषोवा।वैदलक्षणम्·यञ्·गार्गः।गार्गम्।ईञ्·दाक्षः।दाक्षम्
परम्परासम्बन्धोङ्कःसाक्षात्तुलक्षणम्।शाकलाद्वा·अणवोक्तेर्थे·पक्षेचरणाद्वुञ्·शकलेनप्रोक्तमधीयतेशाकलाः।तेषांस
ङ्घोङ्कोघोषोवा।शाकलः।शाकलकः।लक्षणेक्लीवता॥छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः।४।३।१२९।छन्दोगाना

रामः
१७६

धर्मआम्नाययोर्वा छान्दोग्यं। औक्थिक्यं। याज्ञिक्यं। बाह्वृच्यं। नाट्यं। चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं। तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव॥ न दण्डमाणवान्तेवासिषु।४।३।१३०। दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात्। दाक्षा दण्डमाणवाः। शिष्या वा॥ रैवतिकादिभ्यश्छः।४।३।१३१। तस्येदमित्यर्थे। वुञोपवादः। रैवतिकः। वैजवापीयः। कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वाच्य॥ ॥कापिञ्जलस्यापत्यं। इहैव निपातनादण्। तदन्तात्पुनरण्। कौपिञ्जलः। गोत्रवुञोपवादः। हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपादः॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च।४।३।१३३। अण् स्यात्। आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्मआम्नायो वा। चरणाद्वुञोपवादः॥ ॥समाप्ताः शैषिकाः॥ ॥तस्य विकारः।४।३।१३४। अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः॥ ॥अश्मनो विकारः। आश्मः। भास्मनः। मार्त्तिकः॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः।४।३।१३५। चाद्विकारे। मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः

मौर्वंकाण्डंभस्मवा।पैप्पलं।विल्वादिभ्योऽण्।४।३।१३६।वैल्वः।।कोपधाच्च।४।३।१३७।अण्।अञोपवादः।तर्क्रु।तार्कवं।तै
त्तिडीकं।।त्रपुजतुनोःषुक्।४।३।१३८।आभ्यामण्स्याद्विकारेएतयोःषुगागमश्च।त्रापुषं।जातुषं।।ओरञ्।४।३।१३९।दैवदा
रवं।भाद्रदारवं।।अनुदात्तादेश्च।४।३।१४०।दाधित्थं।कापित्थं।।पलाशादिभ्योवा।४।३।१४१।पालाशं।कारीरं।।शम्याःष्लञ्
।४।३।१४२।शामीलंभस्म।षित्वान्ङीष्।शामीलीस्रुक्।।मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः।४।३।१४३।प्रकृतिमात्रान्मय
ड्वास्याद्विकारावयवयोः।अश्ममयं।आश्मनं।अभक्ष्येत्यादिकिं।।मौद्गःसूपः।कार्पासमाच्छादनं।।नित्यंवृद्धशरादिभ्यः।४।३
।१४४।आम्रमयं।शरमयं।एकाचोनित्यं।त्वङ्मयं।वाङ्मयम्।कथन्तर्हि।आप्यमंमयमिति।तस्येदमित्यणान्तात्स्वार्थेष्यञ्।।
गोश्चपुरीषे।४।३।१४५।गोःपुरीषं·गोमयं।पिष्टाच्च।४।३।१४६।मयट्स्याद्विकारे।पिष्टमयंभस्म।कथंपैष्टीसुरेति।सामान्यविव

क्षायान्तस्येदमित्यण्॥संज्ञायांकन्।४।३।१४७।पिष्टादित्येव।पिष्टस्यविकारविशेषःपिष्टकः।पूपोऽपूपःपिष्टकःस्यात्॥व्रीहेःपुरोडाशे।४।३।१४८।मयट्स्यात्।विल्वाद्यणोपवादः।व्रीहिमयःपुरोडाशः।व्रैहमन्यत्॥असंज्ञायान्तिलयवाभ्यां।४।३।१४९।तिलमयं।यवमयं।संज्ञायान्तु।तैलं।यावकः॥तालादिभ्योऽण्।४।३।१५२।अञ्मयटोरपवादः।तालाद्धनुषि।तालन्धनुः।अन्यत्तालमयं।ऐन्द्रायुधं॥जातरूपेभ्यःपरिमाणे।४।३।१५३।अण्।बहुवचनात्पर्यायग्रहणं।हाटकः।तापनीयः।सौवर्णोवानिष्कः।परिमाणेकिं।हाटकमयीयष्टिः॥प्राणिरजतादिभ्योऽञ्।४।३।१५४।शौकं।वाकं।राजतं॥ञितश्चतत्प्रत्ययात्।४।३।१५५।ञितोविकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थयोः।मयटोपवादः।शामीलस्यशामीलं।दाधित्थस्यदाधित्थं।कापित्थं।ञितःकिं।वैल्वमयं॥क्रीतवत्परिमाणात्।४।३।१५६।प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्यक्रीतार्थेयेप्रत्ययायेनोपाधिनापरिमाणाद्विहितास्तेनतथै

वविकारेतिदिश्यन्ते।अणादीनामपवादः।निष्केणक्रीतंनैष्किकं।एवंनिष्कस्यविकारोपिनैष्किकः।शतस्यविकारःशत्यः।श
तिकः॥उष्ट्राद्वुञ्॥४।३।१५७।प्राणपञोपवादः।औष्ट्रकः॥उमोर्णयोर्वा॥४।३।१५८।औमं।औमकं।और्णं।और्णकं।वुञभावे
यथाक्रममण्ञौ॥एण्याढञ्॥४।३।१५९।ऐणेयं।एणस्यतुऐणं।गोपयसोर्यम्।गव्यं।पयस्यं॥द्रोश्च॥४।३।१६१।दुर्हक्षस्तस्यवि
कारोवयवोवाद्रव्यं॥मानेवयः॥४।३।१६२।द्रोरित्येव।द्रुवयं।यौतवंद्रुवयंपाय्यमितिमानार्थकंत्रयं॥फलेलुक्॥४।३।१६३।विका
रावयवप्रत्ययस्यलुक्स्यात्फले।आमलक्याःफलं आमलकं॥प्लक्षादिभ्योऽण्॥४।३।१६४।विधानसामर्थ्यान्नलुक्।प्लाक्षं॥
न्यग्रोधस्यचकेवलस्य।७।३।५।अस्यनहृद्धिरैजागमश्च।नैयग्रोधं॥जंब्वावा॥४।३।१६५।जम्बूशब्दात्फलेऽण्वास्यात्।जाम्बवं।
पक्षेओरञ्।तस्यलुक्।जम्बु॥लुप्च॥४।३।१६६।जंब्वाःफलप्रत्ययस्यलुप्वास्यात्।लुपियुक्तवत्।जंब्वाःफलंजम्बूःफलपा

कन्थायामुपसंख्यानं॥ ॥व्रीहयः।मुद्गाः।पुष्पमूलेवहुलं॥ ॥मल्लिकायाःपुष्पंमल्लिका।जात्याःपुष्पञ्जाती।विदार्यामू
लंविदारी।वहुलग्रहणान्नेह।पाटलानिपुष्पाणि।साल्वानिमूलानि।वाहुलकात्क्वचिल्लुक।अशोकं।करवीरं॥हरीतक्यादि
भ्यश्च।४।३।१६७।एभ्यःफलप्रत्ययस्यलुप्स्यात्।हरीतक्यादीनांलिङ्गमेवप्रकृतिवत्।हरीतक्याःफलानिहरीतक्यः॥कंसीय
परशव्ययोर्यञञौलुक्च।४।३।१६८।कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यांयञञौस्तःछयतोश्चलुक।कंसायहितंकंसीयं।तस्यविकारःकां
स्यं।परशवेहितंपरशव्यं।तस्यविकारःपारशवः॥ ॥प्राग्दीव्यतीयाःसमाप्ताः॥ ॥प्राग्वहतेष्ठक।४।४।१।तद्वहतीत्यतः
प्राकठगधिक्रियते।तदाहेतिमाशब्दादिभ्यउपसंख्यानं॥ ॥माशब्दःकारीतियआहसमाशब्दिकः॥स्वागतादीनाञ्च।७।
।३।७।ऐच्नस्यात्।स्वागतिमित्याहस्वागतिकः।स्वाध्वरिकः।स्वाङ्गस्यापत्यंस्वाङ्गिः।व्यङ्गस्यापत्यंव्याङ्गिः।व्यडस्यापत्यंव्याडिः

सि·पू·
१७९

व्यवहारेणाचरतिव्यावहारिकः।स्वपतौसाधुःस्वापतेयं।आहौप्रभूतादिभ्यः॥ ॥प्रभूतमाहप्राभूतिकः।पार्याप्तिकः।पृच्छतौसुस्नातादिभ्यः॥ ॥सुस्नातंपृच्छतिसौस्नातिकः।सौखशायनिकः।अनुशातिकादिः।गच्छतौपरदारादिभ्यः॥ ॥पारदारिकः।गौरुतल्पिकः॥तेनदीव्यतिखनतिजयतिजितं।४।४।२।अक्षैर्दीव्यतिआक्षिकः।अभ्र्याखनतिआभ्रिकः।अक्षैर्जयति आक्षिकः।अक्षैर्जितमाक्षिकं॥संस्कृतं।४।४।३।दध्नासंस्कृतंदाधिकं।मारिचिकं।कुलत्थकोपधादण्।४।४।४॥ठकोपवादः।कुलत्थैःसंस्कृतंकौलत्थं।तैत्तिडीकं॥तरति।४।४।५।उडुपेनतरति औडुपिकः॥गोपुच्छाट्ठञ्॥४।४।६।गौपुच्छिकः॥नौद्व्यचष्ठन्।४।४।७।नाविकः।घटिकः।वाहुभ्यान्तरतिवाहुकास्त्री॥चरति।४।४।८।तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठकस्यात्।हस्तिनाचरतिहास्तिकः।शाकटिकः।दध्नाभक्षयतिदाधिकः॥आकर्षात्ष्ठल्।४।४।९।आकर्षोनिकषोपलः।

पमः
१७९

आकर्षादिति पाठान्तरं। तेन चरति आकर्षिकः। षित्वान्ङीष्। आकर्षिकी॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन्।४।४।१०। पर्पेण चरति पर्पिकः
पर्पिकी। येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः। अश्विकः। रथिकः॥ श्वगणाट्ठञ्च।४।४।११। चात्ष्ठन्॥ श्वादेरिञि।७।३।८। ऐच्
न। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः॥ श्वादंष्ट्रिः। तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकं। इकाराद्यावितिवाच्यं॥ ॥ श्वगणेन चरति श्वाग
णिकः। श्वागणिकी। श्वगणिकः। श्वगणिकी॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम्।७।३।९॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्येज्वा। श्वापद
स्येदं श्वापदं। शौवापदं॥ वेतनादिभ्यो जीवति।४।४।१२। वेतनेन जीवति वैतनिकः। धानुष्कः॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्।४।
४।१३। वस्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः। क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं। क्रयविक्रयिकः। क्रयिकः। विक्रयिकः॥
आयुधाच्छ च।४।४।१४। चाट्ठन्। आयुधेन जीवति आयुधीयः। आयुधिकः॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः।४।४।१५। उत्सङ्गेन हर

न्यौत्साङ्गिकः॥भस्त्रादिभ्यष्ठन्।४।४।१६।भस्त्रयाहरतिभस्त्रिकः।षित्त्वान्ङीष्।भस्त्रिकी॥विभाषाविवधात्।४।४।१७।वि
वधेनहरतिविवधिः।पक्षेठक्।वैवधिकः।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपिष्ठन्॥ ॥वीवधिकः।वीवधिकी।विवध
वीवधशब्दौउभयतोबद्धशिक्यस्कन्धवाह्येकाष्ठेवर्तेते॥अण्कुटिलिकायाः।४।४।१८।कुटिलिकाव्याधानांगतिविशेषःकर्मारो
पकरणाभूतंलोहञ्च।कुटिलयाहरतिमृगान्अङ्गारान्वा·कौटिलिकोव्याधःकर्मारश्च॥निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः।४।४।१९।अक्ष
द्यूतेननिर्वृत्तमाक्षद्यूतिकंवैरं॥त्रेर्मम्नित्यं।४।४।२०।त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेर्थेमप्स्यान्नित्यं।कृत्यानिर्वृत्तं
कृत्रिमं।पक्त्रिमम्।भावप्रत्ययान्तादिमप्वक्तव्यः॥ ॥पाकेननिर्वृत्तंपाकिमं।त्यागिमं॥अपमित्ययाचिताभ्यांकक्कनौ।४।
।४।२१।अपमित्येतिल्यबन्तं।अपमित्यनिर्वृत्तमापमित्यकं।याचितेननिर्वृत्तंयाचितकं॥संसृष्टे।४।४।२२।दध्नासंसृष्टंदाधि

कं॥चूर्णादिनिः।४।४।२३।चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः॥लवणाल्लुक्।४।४।२४।लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः।लवणं शा
कं॥मुद्गादण्।४।४।२५।मौद्ग ओदनः॥व्यञ्जनैरुपसिक्ते।४।४।२६।ठक्।दध्ना उपसिक्तं दाधिकं॥ओजस्सहोऽम्भसा वर्त्तते।
।४।४।२७।ओजसा वर्त्तते ओजसिकः शूरः।साहसिकश्चौरः।आम्भसिको मत्स्यः॥तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं।४।४।२८।द्वि
तीयान्तादस्माद्वर्त्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्।क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया।प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः।आन्वीपिकः।प्रातिलो
मिकः।आनुलोमिकः।प्रातिकूलिकः।आनुकूलिकः॥परिमुखञ्च।४।४।२९।परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः।चात्पारिपार्श्विकः
॥प्रयच्छति गर्ह्यम्।४।४।३०।द्विगुणार्थन्द्विगुणन्तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः।त्रैगुणिकः।वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः॥ ॥वार्द्धु
षिकः॥कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ।४।४।३१।गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे।कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसी

सि·पू·
१८१

दन्तन्प्रयच्छतीतिकुसीदिकः।कुसीदिकी।एकादशार्थत्वादेशकादशनेच्चतेवस्तुतोदशचेतिविग्रहेऽकारःसमासान्तश्चैवंसूत्रेनिपात्यते।दशैकादशिकः।दशैकादशिकी।दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्णाएवेहापितद्धितार्थः॥उञ्छति।४।४।३२।बदराण्युञ्छतिबादरिकः॥रक्षति।४।४।३३।समाजंरक्षतिसामाजिकः॥शब्ददर्दुरङ्करोति।४।४।३४।शब्दङ्करोतिशाब्दिकः।दार्दुरिकः॥पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति।४।४।३५।स्वरूपस्यपर्यायाणांविशेषाणाञ्चग्रहणं।मत्स्यपर्यायेषुमीनस्यैव।पक्षिणोहन्तिपाक्षिकः।शाकुनिकः।मायूरिकः।मात्स्यिकः।मैनिकः।शाकुलिकः।मार्गिकः।हारिणिकः।सारङ्गिकः॥परिपन्थञ्चतिष्ठति।४।४।३६।अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठतिहन्तिचेत्यर्थेठक्स्यात्।पन्थानंवर्जयित्वाव्याप्यवातिष्ठतिपारिपन्थिकश्चौरः।परिपन्थंहन्तिपारिपन्थिकः॥माथोत्तरपदव्यनुपदन्धावति।४।४।३७।दण्डाकारोमाथःमन्थाः।दण्डमाथः।दण्डमाथन्धावतिदाण्डमाथिकः।पा

रामः
१८१

दविकः।आनुपदिकः॥आक्रन्दाट्ठञ्च।४।४।३८।अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे।आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानन्धावति आ-
क्रन्दिकः॥पदोत्तरपदं गृह्णाति।४।४।३९।पूर्वपदं गृह्णाति।पौर्वपदिकः॥प्रतिकण्ठार्थललामञ्च।४।४।४०।एभ्यो गृह्णा-
त्यर्थे ठक् स्यात्।प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः।आर्थिकः।लालामिकः॥धर्मञ्चरति।४।४।४१।धार्मिकः।अधर्माच्चेति व-
क्तव्यं॥ ॥आधर्मिकः॥प्रतिपठमेति ठंश्च।४।४।४२।प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः॥समवायान्समवैति।४।४।४३।सामवायिकः
सामूहिकः॥परिषदो ण्यः।४।४।४४।परिषदं समवैति पारिषद्यः॥सेनाया वा।४।४।४५।ण्यः स्यात्पक्षे ठक्॥सैन्याः।सैनिकाः॥सं-
ज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति।४।४।४६।ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः।कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते।कौ-
क्कुटिको भिक्षुः॥तस्य धर्म्यम्।४।४।४७।आपणस्य धर्म्यमापणिकं॥अण्महिष्यादिभ्यः।४।४।४८।महिष्या धर्म्यं माहिषं।या

जमानं।ऋतोऽञ्।४।४।४९।यातुर्धर्म्यं यात्रं।नराच्चेति वक्तव्यं॥ ॥नरस्य धर्म्या नारी॥विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः॥ ॥
विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं।विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः॥ ॥विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं॥अवक्रयः।४।४।५०।षष्ठ्यन्ता
ट्ठक्स्यादवक्रयेऽर्थे।आपणस्यावक्रय आपणिकः।राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः॥तदस्य पण्यं।४।४।५१।अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः
॥लवणाट्ठञ्।४।४।५२।लावणिकः॥किसरादिभ्यः ष्ठन्।४।४।५३।किसरं पण्यमस्य किसरिकः।षित्वान्ङीष्।किसरिकी।किस
रउशीरनलद इत्यादि किसरादयः।सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः॥शलालुनोऽन्यतरस्याम्।४।४।५४।ष्ठन् स्यात्पक्षे ठक्।
शलालुकः।शलालुकी।शालालुकः।शालालुकी।शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः॥शिल्पम्।४।४।५५।मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मा
र्दङ्गिकः॥मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्।४।४।५६।मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः।माड्डुकः।झार्झरिकः।झार्झरः॥प्रहर

रणम्।४।४।५७।तदस्येत्येव।असिःप्रहरणमस्यआसिकः।धानुष्कः॥परश्वधाट्ठञ्च।४।४।५८।पारश्वधिकः॥शक्तियष्ट्योरी
कक्।४।४।५९।शाक्तीकः।याष्टीकः॥अस्तिनास्तिदिष्टंमतिः।४।४।६०।तदस्येत्येव।अस्तिपरलोकइत्येवंमतिर्यस्यसआस्ति
कः।नास्तीतिमतिर्यस्यसनास्तिकः।दिष्टमितिमतिर्यस्यसदैष्टिकः॥शीलम्।४।४।६१।अपूपभक्षणंशीलमस्यआपूपिकः॥
छत्रादिभ्योणः।४।४।६२।गुरोर्दोषाणामावरणंछत्रन्तच्छीलमस्यछात्रः॥कार्मस्ताच्छील्ये।६।४।१७२।कार्मइतिताच्छील्ये
णेटिलोपोनिपात्यते।कर्मशीलःकार्मः।नस्ताद्धितइत्येवसिद्धेऽणाकार्यन्ताच्छीलिकेणोपितेनचौरीतापसीत्यादिसिद्धं।ताच्छी
ल्येकिं।कर्मणइदं।कार्मणं॥कर्माध्ययनेवृत्तम्।४।४।६३।प्रथमान्तान्षष्ठ्यर्थेठक्स्यादध्ययनेवृत्तायाक्रियासाचेत्प्रथमा
न्तस्यार्थः।एकमन्यद्वृत्तंयस्यस।ऐकान्यिकः।यस्याध्ययनेप्रवृत्तस्यपरीक्षाकालेविपरीतोच्चारणरूपंस्खलितमेकञ्जातंसः॥

वह्वच्पूर्वपदाट्ठच्।४।४।६४। प्राग्विषये। द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः। द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः॥ हितं भक्षाः।४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम्।४।४।६६। अग्रभोजनन्नियतन्दीयतेऽस्मै आग्रभोजनिकः॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥४।४।६७। श्राणा नियुक्तन्दीयतेऽस्मै श्राणिकः। श्राणिकी। मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं। मांसौदनिकः। मांसिकः। औदनिकः॥ भक्तादणन्यतरस्याम्।४।४।६८। पक्षे ठक्। भक्तमस्मै नियुक्तन्दीयते भाक्तः। भाक्तिकः॥ तत्र नियुक्तः।४।४।६९। आकरे नियुक्तः। आकरिकः॥ अगारान्ताट्ठन्।४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः॥ अध्यायिन्यदेशकालात्।४।४।७१। निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठकस्यात् अध्येतरि। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति।४।४।७२। तत्रेत्येव। वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः।

वंशावेणवःकठिनायस्मिन्देशेसवंशकठिनस्तस्मिन्देशेयाक्रियायथानुष्ठेयातान्तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः।प्रास्तारिकः।सां
स्थानिकः॥निकटेवसति।४।४।७३।नैकटिकोभिक्षुः॥आवसथात्ष्ठल्।४।४।७४।आवसथेवसति·आवसथिकः॥षित्वान्ङी
ष्।आवसथिकी।आकर्षात्पर्यादेःभस्त्रादिभ्यःकुसीदसूत्राच्च।आवसथात्किसरादेःषितःषडेतेठगधिकारे।षडितिसूत्र
षट्केनविहिताइत्यर्थः।प्रत्ययास्तसमाप्ता॥ ॥ठकोवधिस्समाप्तः॥ ॥प्राग्घिताद्यत्।४।४।७५।तस्मैहितमित्यतःप्राक्य
दधिक्रियते॥तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम्।४।४।७६।रथंवहतिरथ्यः।युग्यः।वत्सान्दमनकालेस्कन्धेकाष्ठमासज्यतेसप्रासङ्गः
तंवहतिप्रासङ्ग्यः॥धुरोयड्ढकौ।४।४।७७।हलिचेतिदीर्घप्राप्ते॥नभकुर्छुराम्।८।२।७९।भस्यकुर्छुरोश्चोपधायादीर्घोनस्या
त्।धुर्यः।धौरेयः॥खःसर्वधुरात्।४।४।७८।सर्वधुरंवहतीतिसर्वधुरीणः॥एकधुराल्लुक्च।४।४।७९।एकधुरंवहति·एकधुरीणः

सि·भू·
१८४

एकधुरः॥शकटादण्।४।४।८०।शकटंवहतिशाकटोगौः॥हलसीराट्ठक्।४।४।८१।हलंवहतीतिहालिकः।सैरिकः॥संज्ञा
याञ्जन्या।४।४।८२।जनीवधूःतांवहतिप्रापयतिजन्या॥विध्यत्यधनुषा।४।४।८३।द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थेयत्स्यान्नचेत
त्रधनुष्करणं।पादौविध्यन्तिपद्याःशर्कराः॥धनगणंलब्धा।४।४।८४।अन्नन्तमेनत्।धनंलब्धाधन्यः।गणंलब्धागण्यः॥
अन्नाण्णः।४।४।८५।अन्नंलब्धाआन्नः॥वशङ्गतः।४।४।८६।वश्यःपरेच्छानुचारी॥पदमस्मिन्दृश्यम्।४।४।८७।पद्यःकर्दमः।नाति
शुष्कइत्यर्थः॥मूलमस्याऽऽवर्हि।४।४।८८।आवर्हणमावर्हःउत्पाटनन्तदस्यास्तीतिआवर्हिमूलम्।आवर्ह्ययेषान्तेमूल्यामुद्गाः
संज्ञायान्धेनुष्या।४।४।८९।धेनुशब्दस्यषुगागमोयत्प्रत्ययश्चस्वार्थेनिपात्यतेसंज्ञायां।धेनुष्यावन्धकेस्थिता॥गृहपतिनासं
युक्तेञ्यः।४।४।९०।गृहपतिर्यजमानस्तेनसंयुक्तोगार्हपत्योग्निः॥नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवर्ध्य

रामः
१८४

नाम्यसमसमितसंमितेषु।४।४।९१।नावातार्यन्नाव्यं।वयसातुल्योवयस्यः।धर्मेणप्राप्यन्धर्म्यं।विषेणवध्योविष्यः।मूलेनआ
नाम्यंमूल्यं।मूलेनसमोमूल्यः।सीतयासमितंसीत्यंक्षेत्रं।तुलयासंमितन्तुल्यं॥धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते।४।४।९२।धर्मादनपे
तंधर्म्यं।पथ्यं।अर्थ्यं।न्याय्यं॥छन्दसोनिर्मिते।४।४।९३।छन्दसानिर्मितंछन्दस्यं।इच्छयाकृतमित्यर्थः॥उरसोऽण्च।४।४।९४।
चाद्यत्।उरसानिर्मितःपुत्रःऔरसः।उरस्यः॥हृदयस्यप्रियः।४।४।९५।हृद्योदेशः।हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेष्वितिहृदादेशः
वन्धनेचर्षौ।४।४।९६।हृदयशब्दात्वन्धनाद्वन्धनेयत्स्याद्वेदेभिधेये।हृदयस्यवन्धनंहृद्यः।वशीकरणमंत्र॥मतजनहलात्क
रणजल्पकर्षेषु।४।४।९७।मतंज्ञानन्तस्यकरणंभावःसाधनंवामत्यं।जनस्यजल्पोजन्यः।हलस्यकर्षोहल्यः॥तत्रसाधुः
।४।४।९८।अग्रेसाधुःअग्र्यः।सामसुसाधुःसामन्यः।येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावः।कर्मण्यः।शरण्यः॥प्रतिजना

दिभ्यः खञ्।४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः। सांयुगीनः॥ भक्ताण्णः।४।४।१००। भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः॥ परिष
दो ण्यः।४।४।१०१। पारिषद्यः। परिषद इति योगविभागाण्णोऽपि। पारिषदः॥ कथादिभ्यष्ठक्।४।४।१०२। कथायां साधुः काथि
कः॥ गुडादिभ्यष्ठञ्।४।४।१०३। गुडे साधुः गौडिक इक्षुः। साक्तुको यवः॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।४।४।१०४। पथि साधुः पाथे
यं। आतिथेयं। वसनं वसतिस्तत्र साधुः वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनं॥ सभाया यः।४।४।१०५। सभ्यः॥ समानतीर्थे वासी॥४४।१७
साधुरिति निवृत्तं। वसतीति वासी। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः॥ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः।४।४।१०८। समाने उदरे शयि
तः स्थितः समानोदर्यो भ्राता॥ सोदराद्यः।४।४।१०९। सोदर्यः। अर्थः प्राग्वत्॥ ॥इति प्राग्घितीयाः॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः।५।१।
१। तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते॥ उगवादिभ्यो यत्।५।१।२। प्राक्क्रीतादित्येव। उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात्। छस्यापवा

दः।शङ्कवेहितंशंकव्यं।नाभिनभञ्च॥ ॥नभ्योक्षः।नभ्यमञ्जनं।रथनाभावेवेदं।शुनःसंप्रसारणंवाचदीर्घत्वम्॥ ॥शू
न्यं।शुन्यं।ऊधसोनङ्॥ ॥ऊधन्यः।कंबलाच्चसंज्ञायाम्।५।१।३।यत्स्यात्।कंबल्यमूर्णापलशतं।संज्ञायांकिं।कंबलीया
ऊर्णा॥विभाषाहविरपूपादिभ्यः।५।१।४।आमिक्ष्यन्दधि।आमिक्षीयं।पुरोडाश्यास्तण्डुलाः।पुरोडाशीयाः।अपूप्यं।अपूपीयं
॥तस्मैहितम्।५।१।५।वत्सेभ्योहितोवत्सीयोगोधुक।शङ्कव्यन्दारु।गव्यं।हविष्यं॥शरीरावयवाद्यत्।५।१।६।दन्त्यं।कर्ण्यं।नस्ना
सिकाया।यत्तसक्षुद्रेषु।नस्यं।नाभ्यं॥येचतद्धिते।६।१।६१।यादौतद्धितेपरेशिरश्शब्दस्यशीर्षन्नादेशस्स्यात्।शीर्षण्यः।त
द्धितेकिं।शिरइच्छतिशिरस्यति।वाकेशेषु॥ ॥शीर्षण्याःशिरस्याःकेशाः।अचिशीर्षइतिवाच्यं॥ ॥अजादौतद्धितेशि
रसःशीर्षादेशः।स्थूलशिरसइदंस्थौलशीर्षं॥खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च।५।१।७।खलायहितंखल्यं।यव्यं।माष्यं।ति

सि·कौ·
१८६

ल्यं। वृष्यं। ब्रह्मण्यं। चाड्थ्या॥ अजाविभ्यां थ्यन्। ५।१।८। अजथ्या यूथिः। अविथ्या॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः। ५।१।९।
आत्माध्वानौ खे। ६।४।१६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः। आत्मने हितमात्मनीनं। विश्वजनीनं। कर्मधारया देवेष्यते। षष्ठीतत्पुरु
षाद्बहुव्रीहेश्च छ एव। विश्वजनीयं। पञ्चजनादुपसंख्यानं॥ ॥पञ्चजनीनं। सर्वजनाट्ठञ् खश्च॥ ॥सार्वजनिकः। सर्व
जनीनः। महाजनाट्ठञ्॥ ॥माहाजनिकः। मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्यादणत्वञ्च॥ ॥आचा
र्यभोगीनः। सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ। ५।१।१०। सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम्॥ ॥सर्वस्मै हितं सार्वं। सर्वीयं। पुरुषाद्वधविकार
समूहतेनकृतेषु। भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः। पुरुषस्य वधः पौरुषेयः। तस्येदमित्यणि प्राप्ते। पुरुषस्य वि
कारः पौरुषेयः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। इत्यञि प्राप्ते। समूहेऽप्यणि प्राप्ते। एकाकिनोपि परितः पौरुषेयवृता इवेति माघः।

रामः
१८६

तेनक्रीतेग्रन्थेऽणिप्राप्ते।अग्रन्थेतुप्रसादादावप्राप्तएवेतिविवेकः॥माणवचरकाभ्यांखञ्।५।१।११।माणवायहितंमा(
णवीनं।चारकीणं॥तदर्थंविकृतेःप्रकृतौ।५।१।१२।विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायांप्रकृतौवाच्यायांप्रत्ययःस्यात्।
अङ्गारेभ्यएतानिअङ्गारीयाणिकाष्ठानि।प्राकारीयाइष्टकाः।शङ्कव्यन्दारु॥छदिरुपधिवलेर्ढञ्।५।१।१३।छादिषेयाणि
तृणानि।वालेयास्तण्डुलाः।उपधिशब्दात्स्वार्थेइष्यते।उपधीयतइत्युपधिःरथाङ्गं।तदेवऔपधेयं॥ऋषभोपानहोर्ञ्यः।५।
१।१४।छस्यापवादः।आर्षभ्योवत्सः।औपानह्योमुञ्जः।चर्मण्यण्यमेव।पूर्वप्रतिषेधेन।औपानह्यञ्चर्म॥चर्मणोऽञ्।५।
१।१५।चर्मणोयाविकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात्।वर्ध्रेइदंवार्ध्रञ्चर्म।वारत्रञ्चर्म॥तदस्यतस्मिन्स्यादिति।५।१।१६।प्राका
रआसामिष्टकानांस्यात्प्राकारीयाइष्टकाः।प्रासादीयन्दारु।प्राकारोऽस्मिन्स्यात्प्राकारीयोदेशः।इतिशब्दोलौकिकीं(

विवक्षामनुसारयति। तेनेह न। प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति॥ परिखाया ढञ् ५।१।१७। पारिखेयी भूमिः॥ ॥ छयतोः पूर्णोवधिः॥ ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ५।१।१८। तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ५।१।१९। तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा॥ असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२०। आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते। निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु। नैष्किकं। असमासे तु ठञ्॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः॥ ॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ। पारमनैष्किकः। असमासग्रहणं ज्ञापकं भवतीत्यतः प्राक् तदन्तविधिरिति· तेन सुगव्यं। यवापूप्यमित्यादि। इतऊर्द्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतीरिष्येतत्चालुकि। पारायणिकः। द्वैपारायणिकः। अलुकीति किं। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं समाद्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ्स्या

तन्माभूत्।किन्तुठञ्।द्विशौर्पिकं॥अर्द्धात्परिमाणस्यपूर्व्वस्यतुवा।७।३।२६।अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो
वृद्धिःपूर्व्वपदस्यतुवाञितिणितिकितिच।अर्द्धद्रोणेनक्रीतं·अर्द्धद्रौणिकं।आर्द्धद्रौणिकं॥नातःपरस्य।७।३।२७।अर्द्धात्पर
स्यपरिमाणाऽकारस्यवृद्धिर्नपूर्व्वपदस्यतुवाञिदादौ।अर्द्धप्रस्थिकं।आर्द्धप्रस्थिकं।अतःकिं।आर्द्धकौडविकं।तपरःकिं।अ
र्द्धखार्यांभवाअर्द्धखारी।अर्द्धखारीभार्यइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावनिषेधोनस्यात्॥शताच्चठन्यतावशते।५।१।२१।
शतेनक्रीतंशतिकं।शत्यं।अशतेकिं।शतंपरिमाणमस्यशतकःसंघः।इहप्रत्ययार्थोवस्तुतःप्रकृत्यर्थान्नभिद्यतेतेनठन्यतौ
नकिन्तुकन्नेव।असमासइत्येव॥द्विशतेनक्रीतंद्विशतकं॥संख्यायाअतिशदन्तायाःकन्।५।१।२२।संख्यायाःकन्स्यादा
र्हीयेर्थेनतुत्यन्तशदन्तायाः।पञ्चभिःक्रीतःपञ्चकः।वहुकः।त्यन्तायास्तु।साप्ततिकः।शदन्तायाः।चात्वारिंशत्कः॥वतोरिड्वा

सि·पू·
१८८

।५।१।२३।वत्वन्तात्कन इड्वास्यात्।तावतिकः।तावत्कः॥विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्।५।१।२४।योगविभागः कर्त्तव्यः।आभ्यां
कन्स्यात्।असंज्ञायान्तु ड्वुन् स्यात्·कनोपवादः।विंशकः।त्रिंशकः।संज्ञायान्तु विंशतिकः।त्रिंशत्कः॥कंसाट्टिठन्।५।१।२५॥
टोङीवर्थः।इकार उच्चारणार्थः।कंसिकः।कंसिकी।अर्द्धाच्चेति वक्तव्यं॥ ॥अर्द्धिकः।अर्द्धिकी।कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः॥ ॥
प्रतिरादेशश्च वा॥ ॥कार्षापणिकः।कार्षापणिकी।प्रतिकः।प्रतिकी॥शूर्पादञन्यतरस्याम्।५।१।२६।शौर्पं।शौर्पिकं॥श
तमानविंशतिकसहस्रवसनादण्।५।१।२७।एभ्योणस्याट्ठञ्ठक्नामपवादः।शतमानेन क्रीतं शातमानं।वैंशतिकं।साह
स्रं।वासनं॥अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्।५।१।२८।अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात्।अध्यर्द्धकंसं।द्विकंसं।संज्ञा
यान्तु पाञ्चकपालिकं॥विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्।५।१।२९।लुग्वा स्यात्।अध्यर्द्धकार्षापणं।अध्यर्द्धकार्षापणिकं

रामः
१८८

द्विकार्षापणं।द्विकार्षापणिकं।औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक्।पक्षे अध्यर्द्धप्रतिकं।द्विप्रतिकं।अध्यर्द्धसहस्रं।अध्यर्द्ध
साहस्रं।द्विसहस्रं।द्विसाहस्रं॥द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्।५।१।३०।लुग्वा स्यात्।द्विनिष्कं।द्विनैष्किकं।त्रिनिष्कं।त्रिनैष्किकं॥
वहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यं॥ ॥वहुनिष्कं।वहुनैष्किकं॥विस्ताच्च।५।१।३१।द्वित्रिवहुपूर्वाद्विस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात्।द्विवि
स्तं।द्विवैस्तिकमित्यादि॥विंशतिकात्खः।५।१।३२।अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव।अध्यर्द्धविंशतिकीनं।द्विविंशतिकीनं॥खार्या ईक
न्।५।१।३३।अध्यर्द्धखारीकं।द्विखारीकं।केवलायाश्चेति वक्तव्यं॥ ॥खारीकं।पणपादमाषशताद्यत्।५।१।३४।अध्यर्द्धप
ण्यं।द्विपण्यं।द्विपाद्यं।अध्यर्द्धपाद्यं।इह पादः पदिति न।यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात्।पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न।प्राण्यङ्गार्थ
स्यैव तत्र ग्रहणात्॥शाणाद्वा।५।१।३५।यत् स्यात् पक्षे ठञ्।तस्य लुक्।अध्यर्द्धशाण्यं।अध्यर्द्धशाणं॥द्वित्रिपूर्वादण्च।५।१।३६।

सि॰मू॰
१८९

शाणादित्येवान्वाघत्। तेन न द्वैरूप्यं। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव। द्वैशाणं। द्विशाण्यं। द्विशाणं।
ईहठञादयस्त्रयोदशप्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोर्थाश्चाकांक्षितास्त इदानीमुच्यन्ते॥ तेन क्रीतम्।५।१।३७ ठञ्।
गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकं। साप्ततिकं। प्रास्थिकं। ठक्। नैष्किकं॥ इद्गोण्याः।१।२।५०। गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि। लुकोपवा
दः। पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ।५।१।३८। संयोगः संबन्धः। उत्पातः शुभाशुभसूचकः
शतिकः। शत्यो धनपतिसंयोगः। शत्यं। शतिकं। दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोप
नयोरुपसंख्यानं॥ ॥वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं। पैत्तिकं। श्लैष्मिकं। सान्निपाताच्चेति वक्तव्यम्॥ ॥सान्निपाति
कं॥ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्।५।१।३९। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यचः। धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। गोद्व्यचः

राम॰
१८९

किं। विजयस्य वैजयिकः। असंख्येतादि किं। पञ्चानां पञ्चकं। सप्तकं। प्रास्थिकं। खारीकं। अश्वादिः आश्विकं। आश्मिकं
ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानं॥ ॥ब्रह्मवर्चस्यं॥पुत्राच्छ च।५।१।४०।चाद्यत्।पुत्रीयः।पुत्र्यः॥सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ।५।१।
४१।सर्वभूमेर्निमित्तं संयोगउत्पातो वा सार्वभौमः पार्थिवः।सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते॥तस्येश्वरः।५।१।४२।त
त्रविदित इति च।५।१।४३।सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः॥लोकसर्वलोकाट्ठञ्।५।१।४४।तत्रविदि
त इत्यर्थे।लौकिकः।अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः।सार्वलौकिकः॥तस्य वापः।५।१।४५।उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रं।प्रस्थ
स्य वापः प्रास्थिकं।द्रौणिकं।खारीकं॥पात्रात् ष्ठन्।५।१।४६।पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकं।पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः॥तदस्मिन्वृद्ध्या
यलाभशुल्कोपदा दीयते।५।१।४७।वृद्धिर्दीयत इत्यादिक्रमेण।प्रत्येकं संबन्धादेकवचनं।पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क

सि·मू·
१९०

सुपदा वा दीयते पञ्चकः।शतिकः।शत्यः।साहस्रः।उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः।ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः
विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः।रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः।उत्कोच उपदा।चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानं॥ ॥पञ्चास्मै वृद्ध्या
दिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः।समभवद्ब्राह्मणोदानमितिवदधिकरणविवक्षया वा॥पूरणार्द्धाट्ठन्।५।१।४८।यथाक्रमंठक
ठनोरपवादः।द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः।तृतीयिकः।अर्द्धिकः।अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धे रूढः॥भागाद्यच्च।५।१।
४९।चाट्ठन्।भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धे रूढः।भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भाग्यं।भागिकं शतं।भाग्या।भागिका विंशतिः॥तद्धर
ति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः।५।१।५०।वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्य
र्थः।वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः।ऐक्षुभारिकः।भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं।भारभूतेभ्यो वंशादि

रामः
१९०

भ्यइति।भारभूतान्वंशान्हरतिवांशिकः।ऐक्षुकः॥वस्नद्रव्याभ्यांठन्कनौ।५।१।५१।यथासंख्यंस्तः।वस्नंहरतिवहत्यावहति
वावस्निकः।द्रव्यकः॥संभवत्यवहरतिपचति।५।१।५२।प्रस्थंसंभवतिप्रास्थिकःकटाहः।प्रस्थंतस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः॥
प्रास्थिकीब्राह्मणी।प्रस्थमुपहरतिपचतिवेत्यर्थः।तत्पचतीतिद्रोणादण्च॥ ॥चाहन्।द्रौणंपचतीतिद्रौणी।द्रौणि
की॥आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्।५।१।५३।पक्षेठञ्।आढकंसंभवत्यवहरतिपचतिवाआढकीना।आढकिकी।आ
चितीना।आचितिकी।पात्रीणा।पात्रिकी॥द्विगोःष्ठंश्च।५।१।५४।आढकाचितपात्रादित्येव।आढकाद्यन्ताद्विगोःसंभवत्या
दिष्वर्थेषुष्ठन्खौवास्तः।पक्षेठञ्।तस्याध्यर्द्धेतिलुक्।षित्त्वान्ङीष्।द्व्याढकिकी।द्व्याढकीना।द्विगोरितिङीप्।द्व्याढकी।
द्व्याचितिकी।द्व्याचितीना।अपरिमाणेतिङीप्निषेधात्।द्व्याचिता।द्विपात्रिकी।द्विपात्रीणा।द्विपात्री॥कुलिजाल्लुक

खौ च।५।१।५५।कुलिजान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुकखौ वा स्तः। चात् ष्ठंश्च। लुगभावे ठञः श्रवणं। द्विकुलिजी। द्वैकुलि
जिकी। द्विकुलिजीना। द्विकुलिजिकी॥ सोऽस्यांशवस्नभृतयः।५।१।५६।अंशो भागः। वस्नं मूल्यं। भृतिर्वेतनं। पञ्च अंशो वस्नो
भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः॥ तदस्य परिमाणम्।५।१।५७।प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययने
षु।५।१।५८।पूर्वं सूत्रमनुवर्त्तते। तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः॥ ॥यद्वा द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रे वृत्तेः परिमाणिनि
प्रत्ययः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। पञ्च परिमाणमेषामिति वा सङ्घः पञ्चकः। सूत्रे अष्टकं पाणिनीयं। सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे
रूढत्वात्सूत्रे पृथगुपात्तं। पञ्चकमध्ययनं। स्तोमे डविधिः॥ ॥पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः। सप्तदशः। एक
विंशः। सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त

शीतिनवतिशतम्।५।१।५९।एतेरूढिशब्दानिपात्यन्ते॥पञ्चदशतौवर्गेवा।५।१।६०।पञ्चपरिमाणमस्यपञ्चद्वर्गः।दशत्
पञ्चकः।दशकः॥त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणेसंज्ञायांडण्।५।१।६२।त्रिंशदध्यायाःपरिमाणमेषांब्राह्मणानांत्रैंशानि।च
त्वारिंशानि॥तदर्हति।५।१।६३।लब्धुंयोग्योभवतीत्यर्थेद्वितीयान्ताट्ठञादयःस्युः।श्वेतच्छत्रमर्हतिश्वैतच्छत्रिकः॥छेदादिभ्यो
नित्यम्।५।१।६४।नित्यमाभीक्ष्ण्यं।छेदन्नित्यमर्हतिछैदिकोवेतसः।छिन्नप्ररूढत्वात्।विराग विरङ्गं च॥ ॥विरागन्नित्यम
र्हतिवैरागिकः।वैरङ्गिकः॥शीर्षच्छेदाद्यच्च।५।१।६५।शिरश्छेदन्नित्यमर्हतिशीर्षच्छेद्यः।शैर्षच्छेदिकः।यठकोःसन्नियोगे
नशिरसःशीर्षभावोनिपात्यते॥दण्डादिभ्योयः।५।१।६६।एभ्योयःस्यात्।दण्डमर्हतिदण्ड्यः।अर्घ्यः।वध्यः॥पात्राद्घंश्च।५।१
।६८।चायत्।तदर्हतीत्यर्थे।पात्रियः।पात्र्यः॥कडङ्करदक्षिणाच्छ च।५।१।६९।चायत्।कडङ्करोतीतिविग्रहेअतएवनिपात

सि·पू·
१९२

नात्रखञ्। कडङ्करंमाषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीतिकडङ्करीयोगौः। कडङ्कर्यः। दक्षिणामर्हतीतिदक्षिणीयः। दक्षिण्यः॥
स्थालीविलात्। ५।१।७०। स्थालीविलमर्हन्तिस्थालीविलीयास्तण्डुलाः। स्थालीविल्याः। पाकयोग्याइत्यर्थः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यं
घखञौ। ५।१।७१। यथासंख्यंस्तः। यज्ञमृत्विजञ्चार्हतीतियज्ञियः। आर्त्विजीनोयजमानः। यज्ञर्त्विग्भ्यान्तत्कर्मार्हतीत्युपसं
ख्यानम्॥ ॥यज्ञियोदेशः। आर्त्विजीनोऋत्विक॥ ॥आर्हीयाणांठगादीनांद्वादशानांपूर्णोऽवधिः॥ ॥अतःप
राठञेव॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणंवर्त्तयति। ५।१।७२। पारायणंवर्त्तयतिपारायणिकश्छात्रः। तुरायणंयज्ञविशेषः।
तंवर्त्तयतितौरायणिकोयजमानः। चान्द्रायणिकः॥ संशयमापन्नः। ५।१।७३। संशयविषयीभूतोऽर्थःसांशयिकः॥ योज
नंगच्छति। ५।१।७४। यौजनिकः। क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं॥ ॥क्रोशशतंगच्छतिक्रौशशतिकः। योजनश

रामः
१९२

तिकः। ततोभिगमनमर्हतीतिचवक्तव्यं॥ ॥क्रोशशताद्भिगमनमर्हतीतिक्रौशशतिकोभिक्षुः। यौजनशतिकआ
चार्य्यः॥ पथःष्कन्।५।१।७५। षोङीवर्थः। पन्थानङ्गच्छतिपथिकः। पथिकी॥ पथोऽण्नित्यम्।५।१।७६। पन्थानन्नित्यंगच्छ
ति। पथःपन्थचइत्यनेनपन्थादेशोह्नतेणः। पान्थः। पान्था॥ उत्तरपथेनाहृतञ्च।५।१।७७। उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकं
उत्तरपथेनगच्छतिऔत्तरपथिकः॥ आहृतप्रकरणेवारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानं॥ ॥वारिपथिकं। काला
त्।५।१।७८। व्युष्टादिभ्योऽणित्यतःप्रागधिक्रियते॥ तेननिर्वृत्तं।५।१।७९। अह्नानिर्वृत्तमाह्निकं॥ तमधीष्टोभृतोभूतोभा
वी।५।१।८०। अधीष्टःसत्कृत्यव्यापारितः। भृतोवेतनेनक्रीतः। भूतःस्वसत्तयाव्याप्तकालः। भावीतादृशएवानागतकालः
मासमधीष्टःमासिकोध्यापकः। मासंभृतोमासिकःकर्मकरः। मासंभूतोमासिकोव्याधिः। मासंभावीमासिकउत्सवः॥ मा

साद्वयसियत्खञौ।५।१।८१।मासंभृतोमास्यः।मासीनः॥द्विगोर्यप्।५।१।८२।मासाद्वयसीत्यनुवर्त्तते।द्वौमासौभृतोद्विमास्यः
॥षण्मासाण्ण्यच्च।५।१।८३।वयसीत्येव।यवप्यनुवर्त्तते।चाट्ठञ्।षण्मास्यः।षाण्मास्यः।षाण्मासिकः॥अवयसिठंश्च।५।
।१।८४।चाण्ण्यत्।षाण्मासिकोव्याधिः।षाण्मास्यः॥समायाःखः।५।१।८५।समामधीष्टोभृतोभूतोभावीवासमीनः॥द्विगोर्वा।५।
।१।८६।समायाःखइत्येव।तेनपरिजय्येत्यतःप्राङ्निर्वृत्तादिषुपञ्चस्वर्थेषुप्रत्ययाः।द्विसमीनः।द्वैसमीकः॥रात्र्यहःसंवत्सरा
च्च।५।१।८७।द्विगोरित्येव।द्विरात्रीणः।द्वैरात्रिकः।द्व्यहीनः।द्वैयह्निकः।समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच्।द्विसंवत्सरीणः॥सं
ख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच।७।३।१५।संख्यायाउत्तरपदस्यवृद्धिःस्यात्ञिदादौ।द्विसांवत्सरिकः।द्वेषष्टीभृतोद्विषाष्टिकः।
संख्यायाःपरिमाणान्तस्येत्येवसिद्धेसंवत्सरग्रहणंपरिमाणग्रहणेकालपरिमाणस्याग्रहणार्थं।तेनद्वैसमीकइत्युत्तरपद

वृद्धिर्न॥वर्षाल्लुक च।५।१।८८।वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः।पक्षे ठञ्वा च लुक त्रीणि रूपाणि।द्विवर्षीणो व्याधिः।द्विवार्षिकः
।द्विवर्षः॥वर्षस्याऽभविष्यति।७।३।१६।उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्।द्विवार्षिकः।भविष्यति तु द्वैवर्षिकः।अधीष्टभृतयोरभविष्य
तीतिप्रतिषेधो न।गम्यते हि तत्र भविष्यत्तानुत्तद्धितार्थः।द्वैवर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः॥परिमा
णान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः।७।३।१७।द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः।द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्।द्विनै
ष्किकं।असंज्ञेति किम्।पञ्चकपालाः परिमाणमस्य पाञ्चकपालिकम्।तद्धितान्तः संज्ञादेशाणां।कुलिजशब्दमपि केचि
त्पठन्ति।द्वैकुलिजिकः॥चित्तवति नित्यम्।५।१।८९।वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे।द्विवर्षो
दारकः॥षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते।५।१।९०।बहुवचनमतन्त्रं।षष्टिको धान्यविशेषः।तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च नि

सि·पू·
१९४

पात्यते॥तेनपरिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्।५।१।९३।मासेनपरिजय्योजेतुंशक्योमासिकोव्याधिः।मासेनलभ्यंकार्यंसुक
रंवामासिकं॥तदस्यब्रह्मचर्यम्।५।१।९४।द्वितीयान्तात्कालवाचिनोस्येत्यर्थेप्रत्ययःस्यात्।अत्यन्तसंयोगेद्वितीया।
मासंब्रह्मचर्यमस्यसमासिकोब्रह्मचारी।आर्द्धमासिकः।यद्वा।प्रथमान्तादस्येत्यर्थेप्रत्ययः।मासोस्येतिमासिकंब्रह्मचर्यं
महानाम्न्यादिभ्यःषष्ठ्यन्तेभ्यउपसंख्यानं॥ ॥महानाम्न्योनामविदामघवन्नित्याद्याऋचः।तासांब्रह्मचर्यमस्यमाहाना
म्निकः।हरदत्तस्तुभस्याढेइतिपुंवद्भावान्माहानामिकइत्याह॥चतुर्मासाण्ण्योयज्ञे॥ ॥तत्रभवइत्यर्थे।चतुर्षुमासेषु
भवन्तिचातुर्मास्यानियज्ञकर्माणि।अण्।चतुर्मासेषुभवतिचातुर्मासी।अणन्तत्वान्ङीप्।पौर्णमासीआषाढी॥तस्यद
क्षिणायज्ञाख्येभ्यः।५।१।९५।द्वादशाहस्यदक्षिणाद्वादशाहिकी।आख्याग्रहणात्कालादपि।आग्निष्टोमिकी।वाजपे

रामः
१९४

यिकी॥तत्रचदीयतेकार्यंभववत्।५।१।९६।प्रावृषिदीयतेकार्यंवाप्रावृषेण्यं।शारदं॥ ॥कालाधिकारस्यसंपू
र्णोवधिः॥ ॥व्युष्टादिभ्योऽण्।५।१।९७।व्युष्टेदीयतेकार्यम्वैयुष्टं।व्युष्टतीर्थसंग्रामप्रवासइत्यादि॥तेनयथाक
थाचहस्ताभ्यांणयतौ।५।१।९८।यथाकथाचेत्यव्ययस्यसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्चयथासंख्यंणयतौस्तः।अर्थाभ्या
नुयथासंख्यंनेष्यते।यथाकथाचदीयतेकार्यम्याथाकथाचं।अनादरेणदेयंवेत्यर्थः।हस्तेनदीयतेकार्यंवाहस्त्यं॥सम्पा
दिनि।५।१।९९।तेनेत्येव।कर्णवेष्टकाभ्यांसम्पादिकार्णवेष्टकिकंमुखं।कर्णालङ्काराभ्यामवश्यंशोभतइत्यर्थः॥कर्मवेषा
द्यत्।५।१।१००।कर्मणासम्पादिकर्मण्यंशौर्यं।वेषेणसम्पादिवेष्योनटः।वेषःकृत्रिमआकारः॥तस्मैप्रभवतिसन्तापादिभ्यः
।५।१।१०१।सन्तापायप्रभवतिसान्तापिकः।सांग्रामिकः॥योगाद्यच्च।५।१।१०२।चाट्ठञ्।योगायप्रभवतियोग्यः।यौगिकः॥क

र्मणउकञ्।५।१।१०३।कर्मणोप्रभवतिकार्मुकं॥समयस्तदस्यप्राप्तम्।५।१।१०४।समयःप्राप्तोऽस्यसामयिकं॥ऋतोरण्।
।५।१।१०५।ऋतुःप्राप्तोऽस्यआर्त्तवं॥कालाद्यत्।५।१।१०७।कालःप्राप्तोस्यकाल्यंशीतं॥प्रकृष्टेठञ्।५।१।१०८।कालादित्येव
तदस्येतिच।प्रकृष्टोदीर्घःकालोस्येतिकालिकंवैरम्॥प्रयोजनम्।५।१।१०९।तदस्येत्येव।इन्द्रमहःप्रयोजनमस्यऐन्द्रम
हिकं।प्रयोजनंफलंकारणञ्च॥विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः।५।१।११०।आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमित्यर्थेक्रमान्मन्थ
दण्डयोरर्थयोः॥विशाखाप्रयोजनमस्यवैशाखोमन्थः।आषाढोदण्डः।चूडादिभ्यउपसंख्यानं॥ ॥चूडा।चौडं।श्रद्धा।श्रा
द्धं॥अनुप्रवचनादिभ्यश्छः।५।१।१११।अनुप्रवचनंप्रयोजनमस्यअनुप्रवचनीयं॥समापनात्सपूर्वपदात्।५।१।११२।व्याक
रणसमापनंप्रयोजनमस्यव्याकरणसमापनीयं॥ऐकागारिकट्चौरे।५।१।११३।एकमसहायमगारंप्रयोजनमस्यमुषिषोः

सऐकागारिकश्चौरः॥आकालिकडाद्यन्तवचने।५।१।११४।समानकालावाद्यन्तौयस्येत्याकालिकः।समानकालस्याकाल
आदेशः।आशुविनाशीत्यर्थः।पूर्वेदिनेमध्याह्नादावुत्पद्यदिनान्तरेतत्रैवनश्वरइतिवा।आकालाट्ठंश्च॥ ॥आकालिका
विद्युत्॥ ॥ठञःप्रणोवधिः॥ ॥तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः।५।१।११५।ब्राह्मणेनतुल्यंब्राह्मणवदधीते।क्रियाचेदि
तिकिं।गुणतुल्येमाभूत्।पुत्रेणतुल्यःस्थूलः॥तत्रतस्येव।५।१।११६।मथुरायामिवमथुरावत्स्रुघ्नेप्राकारः।चैत्रस्येवचैत्र
वन्मैत्रस्यगावः॥तदर्हम्।५।१।११७।विधिमर्हतीतिविधिवत्पूज्यते।क्रियाग्रहणंमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते।तेनेहन।राजानम
र्हतिछत्रं॥तस्यभावस्त्वतलौ।५।१।११९।प्रकृतिजन्यबोधेप्रकारोभावः।गोर्भावःगोत्वं।गोता।त्वान्तंक्लीवं।तलन्तंस्त्रियं॥
आचत्वात्।५।१।१२०।ब्रह्मणस्त्वइत्यतःप्राक्त्वतलावधिक्रियेते॥अपवादैःसहसमावेशार्थं।गुणवचनादिभ्यःकर्म

सि॰कौ॰
१९६

विधानार्थञ्चेदं।चकारेणनञ्स्नञ्भ्यामपिसमावेशार्थः।स्त्रियाभावःस्त्रैणं।स्त्रीत्वं।स्त्रीता।पौंस्नं।पुंस्त्वं।पुंस्ता॥ननञ्पूर्वात्तत्पु
रुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः।५।१।१२१।इतःपरंयेभावप्रत्ययास्तेनञ्तत्पुरुषान्नस्युः।चतुरादीन्वर्जयि
त्वा।अपतित्वं।अपटुत्वं।नञ्पूर्वात्किं।वार्हस्पत्यं।तत्पुरुषात्किं।नास्यपटवःसन्तीत्यपटुस्तस्यभावःआपटवं।अचतुरेतिकिं॥
आचतुर्य्यं।आसङ्गत्यं।आलवण्यं।आवट्यं।आयुध्यं।आकत्यं।आरस्यं।आलस्यं॥पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा।५।१।१२२।वावचनमण
णादिसमावेशार्थं॥रऋतोहलादेर्लघोः।६।४।१६१।हलादेर्लघोरृकारस्यरःस्यादिष्ठेमेयस्सु॥टेः।भस्यटेर्लोपःस्यादिष्ठेमेय
स्सु।पृथोर्भावःप्रथिमा।पार्थवं।म्रदिमा।मार्दवं॥वर्णदृढादिभ्यःष्यञ्च।५।१।१२३।चादिमनिच्।शौकल्यं।शुक्लिमा।दार्ढ्यं।पृ
थुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेवरत्वं।द्रढिमा।षोडीवर्थः।औचिती।यथाकामी॥गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच।५।

रामः
१९६

।१।१२४।चाद्भावे।जडस्यकर्मभावोवाजाड्यं।मूढस्यभावःकर्मवामौढ्यं।ब्राह्मण्यं॥अर्हतोनुम्च।अर्हतोभावःकर्मवाआर्हन्त्यं॥
आर्हन्ती।ब्राह्मणादिराकृतिगणः॥यथातथयथापुरयोःपर्य्यायेण।७।३।३१।नञःपरयोरेतयोःपूर्वोत्तरपदयोःपर्य्यायेणा
देरचोवृद्धिर्ञिदादौ।अयथातथाभावआयथातथ्यं।अयथातथ्यं।आयथापुर्य्यं।अयथापुर्य्यं।आपादसमाप्तेर्भावकर्माधि
कारः।चतुर्वर्णादीनांस्वार्थउपसंख्यानं॥ ॥चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यं।चातुराश्रम्यं।त्रैश्वर्य्यं।षाड्गुण्यं।सैन्यं।सान्निध्यं।सामी
प्यं।औपम्यं।त्रैलोक्यमित्यादि।सर्वेवेदाःसर्ववेदास्तानधीतेसर्ववेदः।सर्वादेरितिलुक्।सएवसार्ववैद्यः।चतुर्वेदस्योभयपद
वृद्धिश्च॥ ॥चतुरोवेदानधीतेचतुर्वेदः।सएवचातुर्वैद्यः।चतुर्विद्यस्येतिपाठान्तरं।चतुर्विद्यएवचातुर्वैद्यः॥स्तेनाद्यन्नलो
पश्च।५।१।१२५।नेतिसंघातग्रहणं।स्तेनचौर्ये·पचाद्यच्।स्तेनस्यभावःकर्मवास्तेयम्।स्तेनादितियोगंविभज्यस्तेनामिति

ष्यञन्तमपिकेचिदिच्छन्ति॥सख्युर्यः।५।१।१२६।सख्युर्भावःकर्मवासख्यं।दूतवणिग्भ्यांच॥ ॥दूतस्यभावःकर्मवादूत्यं
वणिज्यमितिकाशिका।माधवस्तुवणिज्याशब्दःस्वभावात्स्त्रीलिङ्गः।भावएवचायंप्रत्ययोनतुकर्मणीत्याह।भाष्येतुदू
तवणिग्भ्यांचेतिनास्त्येव।ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि॥कपिज्ञात्योर्ढक्।५।१।१२७।कापेयं।ज्ञातेयं॥पत्यन्तपुरोहितादि
भ्योयक्।५।१।१२८।सैनापत्यं।पौरोहित्यं।राजाऽसे॥ ॥राजन्शब्दोऽसमासेयकंलभतइत्यर्थः।राज्ञोभावःकर्मवाराज्यं।
समासेतुब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।आधिराज्यं।प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्।५।१।१२९।प्राणभृज्जाति।आश्वं।
औष्ट्रं।वयोवचनं।कौमारं।कैशोरं।औद्गात्रं।औन्नेत्रं।सौष्ठवं।दौष्ठवं॥हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।५।१।१३०।द्वैहायनं।त्रैहायनं॥
यौवनं।स्थाविरं।श्रोत्रियस्ययलोपश्च॥ ॥श्रौत्रं।कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञयुवादिषुब्राह्मणादिषुचपठ्य

ने।कौशल्यं।कौशलमित्यादि॥इगन्ताच्चलघुपूर्वात्।५।१।१३१।शुचेर्भावःकर्मवाशौचं।मौनं।कथंकाव्यं।कविशब्दस्य
ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्।५।१।१३२।रामणीयकं।आभिधानीयकं।सहायाद्वा॥ ॥साहाय्यं।सा
हायकं॥द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।५।१।१३३।शैष्योपाध्यायिका।मानोज्ञकं॥गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु।५।१।१३४
अत्याकारोऽधिक्षेपस्तदवेतस्तेगोत्रचरणयोर्भावकर्मणी।प्राप्तः।अवगतवान्वा।गार्गिकयाश्लाघते।गार्ग्यत्वेनविकत्थतइ
त्यर्थः।गार्गिकयात्याकुरुते।गार्गिकामवेतः॥होत्राभ्यश्छः।५।१।१३५।होत्राशब्दःऋत्विग्वाचीस्त्रीलिङ्गः।बहुवचनाद्वि
शेषग्रहणं।अच्छावाकस्यभावःकर्मवाअच्छावाकीयं।मैत्रावरुणीयं॥ब्रह्मणस्त्वः।५।१।१३६।होत्रावाचिनोब्रह्मशब्दा
त्त्वःस्यात्।छस्यापवादः।ब्रह्मत्वं।नेतिवाच्येत्ववचनंतलोबाधनार्थम्।ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मणशब्दात्तुत्वतलौ।ब्रह्मत्वं।

सि॰पू॰
१९८

ब्रह्मता॥ ॥नञ्स्नञोरधिकारःसमाप्तः॥ ॥धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्।५।२।१॥भवन्त्यस्मिन्नितिभवनं।मुद्गानांभवनं
क्षेत्रंमौद्गीनं॥व्रीहिशाल्योर्ढक्।५।२।२॥ब्रैहेयं।शालेयं॥यवयवकषष्टिकाद्यत्।५।२।३॥यवानांभवनंक्षेत्रंयव्यं।यवक्यं।ष
ष्टिक्यं॥विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।५।२।४॥यत्स्यात्पक्षेखञ्।तिल्यं।तैलीनं।माष्यं।माषीणं।उम्यं।औमीनं।भङ्ग्य
भाङ्गीनं।अणव्यं।आणवीनं॥सर्वचर्मणः कृतःखखञौ।५।२।५॥असामर्थ्येऽपिनिपातनात्समासः।सर्वश्चर्मणाकृतःसर्वचर्मी
णः।सार्वचर्मीणः॥यथामुखसंमुखस्यदर्शनःखः।५।२।६॥मुखस्यसदृशंयथामुखंप्रतिबिंबंनिपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः।
समंसर्वंमुखंसंमुखं।समशब्दस्यान्तलोपोनिपात्यते।यथामुखन्दर्शनःयथामुखीनः।सर्वस्यमुखस्यदर्शनःसंमुखीनः॥तत्स
र्वादेःपथ्यङ्ग॥कर्मपत्रपात्रंव्याप्नोति।५।२।७॥सर्वादेःपथ्याद्यन्ताद्द्वितीयान्तात्खःस्यात्।सर्वपथान्व्याप्नोतिसर्वपथीनः।सर्वाङ्गी

राम॰
१९८

णाः। सर्वकर्मीणाः। सर्वपत्रीणाः। सर्वपात्रीणाः॥ आप्रपदं प्राप्नोति।५।२।८। पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य। आप्रपदं। आप्रपदीनः
पटः॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु।५।२।९। अनुरायामे सादृश्ये च। अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्। सर्वान्ना
नि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयानयः स्थलविशेषः। तन्नेयः। अयानयीनः शारः॥ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति।५।२।१०
परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणाः। अवरस्योत्वन्निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणाः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्य
ते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणाः। परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्य्यं। कथं पारो
वर्य्यवदिति। असाधुरेव। खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्॥ अवारपारात्यन्तानुकामङ्गामी।५।२।११। अवारपा
रङ्गामी। अवारपारीणाः। अवारीणाः। पारीणाः। पारावारीणाः। अत्यन्तगामीनः। अत्यन्तीनः। भृशङ्गन्तेत्यर्थः। अनुकामङ्गामी।

सि·पू·
१९९

अनुकामीनः। यथेष्टङ्गन्ता॥ समांसमां विजायते।५।२।१२। यल्लोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते। समांसमीना
गौः। समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते। खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः॥ ॥समांसमां विजायते। समायां समायां वा॥ अ
द्यश्वीनावष्टब्धे।५।२।१३। अद्यश्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति। अ
द्यश्वीनं मरणं आसन्नमित्यर्थः॥ आगवीनः।५।२।१४। आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणापर्यन्तं यः कर्मकरो
ति स आगवीनः॥ अनुग्वलङ्गामी।५।२।१५। अनुगु। गोः पश्चात्पर्याप्तं यथा गच्छति स अनुगवीनो गोपालः॥ अध्वनो यत्खौ।५।२।१६
अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः। अध्वनीनः। ये चाभावकर्मणोः। आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः॥ अभ्यमित्राच्छ च।५।२।१७
चाद्यत्खौ। अभ्यमित्रीयः। अभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीणः। अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः॥ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे।५।२।१८। गोष्ठो

राम:
१९९

भूतपूर्वःगोष्ठीनोदेशः॥अश्वस्यैकाहगमः।५।२।१९।एकाहेनगम्यतेइत्यैकाहगमः।आश्वीनोध्वा॥शालीनकौपीनेअधृष्टा
कार्ययोः।५।२।२०।शालाप्रवेशमर्हतिशालीनः।अधृष्टः।कूपपतनमर्हतिकौपीनंपापं।तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वात्पुरुष
लिङ्गमपितत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि॥व्रातेनजीवति।५।२।२१।व्रातेनशरीरायासेनजीवतिनतुबुद्धिवैभवेनसव्रातीनः॥सा
प्तपदीनंसख्यं।५।२।२२।सप्तभिःपदैरवाप्यतेसाप्तपदीनं॥हैयंगवीनंसंज्ञायाम्।५।२।२३।ह्योगोदोहस्यहियंगुरादेशःविकारा
र्थेखञ्चनिपात्यते।दुह्यतइतिदोहःक्षीरं।ह्योगोदोहस्यविकारःहैयंगवीनंनवनीतं॥तस्यपाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यः
कुणब्जाहचौ।५।२।२४।पीलूनांपाकःपीलुकुणः।कर्णस्यमूलंकर्णजाहं॥पक्षात्तिः।५।२।२५।मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते।पक्ष
स्यमूलंपक्षतिः॥तेनवित्तश्चुञ्चुप्चणपौ।५।२।२६।पकारःप्रत्यययोरादेलुप्तनिर्दिष्टः।तेनचस्यनेत्संज्ञा।विद्ययावित्तोविद्याचु

न्तुः॥ विद्याचणः॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह। ५।२।२७। असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ। विना। नाना॥ वेः शा
लच्छङ्कटचौ। ५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे। विस्तृतं· विशालं। विशङ्कटं॥ सम्प्रोदश्च कटच्। ५।२।२९। सङ्क
टं प्रकटं। उत्कटं। चाधिकटं। अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानं॥ ॥अलाबूनां रजः अलाबूकटं। गोष्ठजादयः स्था
नादिषु पशुनामभ्यः॥ ॥गवां स्थानं गोगोष्ठं। संघाते कटच्॥ ॥अवीनां संघातः अविकटः। विस्तारे पटच्॥ ॥अविप
टः। द्वित्वे गोयुगच्॥ ॥द्वावुष्ट्रौ· उष्ट्रगोयुगं। षट्त्वे षड्गवच्। अश्वषड्गवं। स्नेहे तैलच्। तिलतैलं। सर्षपतैलं। भवने क्षेत्रे शा
कटशाकिनौ॥ ॥इक्षुशाकटं। इक्षुशाकिनं॥ अवात्कुटारच्च। ५।२।३०। चात्कटच्। अवाचीनः। अवकुटारः। अवकटः॥ नते नासि
कायास्संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः। ५।२।३१। अवादित्येव। नतं नमनं। नासिकाया नतं। अवटीटं। अवनाटं। अवभ्रटं। तद्योगा

न्नासिकाऽवटीटा।पुरुषोऽवटीटः॥नेर्विडज्विरीसचौ।५।२।३२।निविडं।निविरीसं॥इनच्पिटच्चिकचि च।५।२।३३।नेरित्येव।ना
सिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च।कप्रत्यये चिकादेशो च वक्तव्यो॥ ॥चिकिनं।चिपिटं।
चिक्कं।क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी॥ ॥क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः।पिल्लः।चुल् च॥ ॥चुल्लः॥उपाधिभ्यां त्यकन्ना(
सरूढयोः।५।२।३४।संज्ञायामित्यनुवर्त्तते।पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका।आरूढं स्थलमधित्यका।कर्मणि घटोऽठच्।५।२।३५।
घटत इति घटः।पचाद्यच्।कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः॥तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।५।२।३६।तारकाः सञ्जाता अस्य ता
रकितं नभः।आकृतिगणोऽयं॥प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।५।२।३७।तदस्येत्यनुवर्त्तते।ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं।ऊरुद
घ्नं।ऊरुमात्रं॥प्रमाणे लः॥ ॥समः।दिष्टिः।वितस्तिः।द्विगोर्नित्यम्॥ ॥द्वौ समौ प्रमाणमस्य द्विसमं।प्रमाणपरिमाणाभ्यां सं

सि·मू·
२०१

ख्यायाश्चापिसंशयेमात्रज्वक्तव्यः॥ ॥सममात्रं।प्रस्थमात्रं।पञ्चमात्राः।वत्वन्तात्स्वार्थेद्वयसज्मात्रचौ॥ ॥तावदेवतावद्द्वय
सं।तावन्मात्रं॥पुरुषहस्तिभ्यामण्च।५।२।३८।पुरुषःप्रमाणमस्यपौरुषम्।पुरुषद्वयसं।हास्तिनं।हस्तिद्वयसं॥यत्तदेतेभ्यः
परिमाणेवतुप्।५।२।३९।यत्परिमाणमस्ययावान्।तावान्।एतावान्॥किमिदंभ्यांवोघः।५।२।४०।आभ्यांवतुप्स्याद्वस्यच
घः।कियान्।इयान्॥किमःसंख्यापरिमाणेडतिच।५।२।४१।चाद्वतुप्।तस्यचवस्यघःस्यात्।कासंख्यायेषान्तेकति।कियन्तः।
संख्यायाअवयवेतयप्।५।२।४२।पञ्चावयवाअस्यपञ्चतयन्दारु॥द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा।५।२।४३।द्वयं।द्वितयं।त्रयं॥
त्रितयं॥उभादुदात्तोनित्यम्।५।२।४४।उभशब्दात्तयपोऽयच्स्यात्सचाद्युदात्तः।उभयं॥तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताड्डः।५।२
।४५।एकादशाअधिकाअस्मिन्नेकादशं।शतसहस्रयोरेवेष्यते।नेह।एकादशअधिकाअस्यांविंशतौ।प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः

सम:
२०१

समानजातीयत्वमेवेष्यते।नेह।एकादशमाषाअधिकाअस्मिन्सुवर्णशते॥शदन्तविंशतेश्च।५।२।४६।डःस्यादुक्तेर्थे॥
त्रिंशदधिकाअस्मिन्त्रिंशंशतं।विंशं॥संख्यायागुणस्यनिमानेमयट्।५।२।४७।भागस्यमूल्येवर्त्तमानात्प्रथमान्तात्संख्या
वाचिनःषष्ठ्यर्थेमयट्स्यात्।यवानांद्वौभागौनिमानमस्योदश्विद्भागस्यद्विमयमुदश्विद्यवानां।गुणस्येतिकिं।द्वौव्रीहिय
वौनिमानमस्योदश्वितः।निमानेकिं।द्वौगुणौक्षीरस्यएकस्तैलस्यद्विगुणंक्षीरंपच्यतेतैलेन॥तस्यपूरणेडट्।५।२।४८॥
एकादशानांपूरणएकादशः॥नान्तादसंख्यादेर्मट्।५।२।४९।डटोमडागमःस्यात्।पञ्चानांपूरणःपञ्चमः।नान्तात्किम्।विं
शः।असंख्यादेःकिं।एकादशः॥षट्कतिकतिपयचतुरांथुक।५।२।५१।एषांथुगागमःस्याड्डटि।षण्णांपूरणःषष्ठः।कति
थः।कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेप्यतएवज्ञापकाड्डट्।कतिपयथः।चतुर्थः।चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥ ॥तुरीयः।तुर्यः।

वहुपूगगणसंघस्यतिथुक।५।२।५२।डटीत्येव।पूगसङ्घयोर्संख्यात्वेप्यतएवडट्।वहुतिथइत्यादि॥वतोरिथुक्।५।
।२।५३।डटीत्येव।यावतिथः॥द्वेस्तीयः।५।२।५४।डटोपवादः।द्वयोःपूरणोद्वितीयः॥त्रेःसंप्रसारणञ्च।५।२।५५।तृतीयः॥
विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्।५।२।५६।एभ्योडटस्तमडागमोवास्यात्।विंशतितमः।विंशः।एकविंशतितमः।एकविंशः
नित्यंशतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च।५।२।५७।शतस्यपूरणःशततमः।एकशततमः।मासादेरतएवडट्।मासतमः॥षष्ट्यादेश्चा
संख्यादेः।५।२।५८।षष्टितमः।संख्यादेस्तुविंशत्यादिभ्यइतिविकल्पएव।एकषष्टः।एकषष्टितमः॥मतौछःसूक्तसाम्नोः।५।२।५९
मत्वर्थेछःस्यात्।अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्तिअच्छावाकीयंसूक्तं।वारवन्तीयंसाम॥अध्यायानुवाकयोर्लुक।५।२।६०।मत्व
र्थस्यछस्य।अतएवज्ञापकात्तत्रछः।विधानसामर्थ्याच्चविकल्पेनलुक।गर्दभाण्डः।गर्दभाण्डीयः॥विमुक्तादिभ्योऽण।५।२।६

मत्वर्थेऽगारस्यादध्यायादध्यायानुवाकयोः।विमुक्तःशब्दोऽस्मिन्नस्तिवैमुक्तः।दैवासुरः॥गोषदादिभ्योवुन्।५।२।६२।मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः।गोषदकः।इषेत्वकः॥तत्रकुशलःपथः।५।२।६३।वुन्स्यात्।पथिकुशलःपथकः॥आकर्षादिभ्यःकन्।५।२।६४।आकर्षेकुशलआकर्षकः।आकषादिभ्यइतिरेफरहितोमुख्यःपाठः।आकषोनिकषः॥धनहिरण्यात्कामे।५।२।६५।कामइच्छा।धनेकामोधनकोदेवदत्तस्य।हिरण्यकः॥स्वाङ्गेभ्यःप्रसिते।५।२।६६।केशेषुप्रसितःकेशकः।तद्रचनायानत्परइत्यर्थः॥उदराट्ठगाघूने।५।२।६७।अविजिगीषोठक्स्यात्।कनोपवादः।बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडितउदरेप्रसिऔदरिकः।आघूनेकिम्।उदरकः।उदरपरिमार्जनादौप्रसक्तइत्यर्थः॥सस्येनपरिजातः।५।२।६८।कन्स्मर्यतेनतुठक।सस्यशब्दोगुणवाचीनतुधान्यवाची।शस्येनेतिपाठान्तरं।सस्येनगुणेनपरिजातःसंबद्धःसस्यकःसाधुः॥अंशंहारी।५।२।

।६८।हारीत्यावश्यकेणिनिः।अतएवतद्योगेषष्ठीन।अंशकोदायादः॥तन्त्रादचिरापहृते।५।२।७०।तन्त्रकःपटः।प्रत्य
ग्रइत्यर्थः॥ब्राह्मणकोष्णिकेसंज्ञायाम्।५।२।७१।आयुधजीविनोब्राह्मणायस्मिन्देशेसब्राह्मणकः।अल्पमन्नंयस्यांसा
उष्णिकायवागूः।अन्नशब्दस्यउष्णादेशोनिपात्यते॥शीतोष्णाभ्यांकारिणि।५।२।७२।शीतंकरोतीतिशीतकः।अलसः।उष्णं
करोतीतिउष्णकः।शीघ्रकारी॥अधिकम्।५।२।७३।अध्यारूढशब्दात्कन्उत्तरपदलोपश्च॥अनुकाभिकाभीकःकमि
ता।५।२।७४।अन्वभिभ्यांकन्।अभेःपाक्षिकोदीर्घश्च।अनुकामयतेःअनुकः।अभिकामयते·अभिकः।अभीकः॥पार्श्वे
नान्विच्छति।५।२।७५।अनृजुरुपायःपार्श्वं।तेनान्विच्छतिपार्श्वकः॥अयःशूलदण्डाजिनाभ्यांठक्ठञौ।५।२।७६।तीक्ष्णा
उपायोऽयःशूलं।तेनान्विच्छतिआयःशूलिकःसाहसिकः।दण्डाजिनंदम्भः।तेनान्विच्छतिदाण्डाजिनिकः॥तावतिथंग्र

हणमिति लुग्वा।५।२।७७।कन्स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा॥द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहं देवदत्तस्य॥द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमि
त्यर्थः।तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यञ्च लुक्॥ ॥षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः।पञ्चकः॥स एषां ग्रा
मणीः।५।२।७८।देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः।त्वकाः।मत्काः॥शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे।५।२।७९।शृङ्खलकः करभः।उत्क
उन्मनाः।५।२।८०।उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन्।उत्क उत्कण्ठितः॥कालप्रयोजनाद्रोगे।५।२।८१।कालवचनात्प्रयो
जनवचनाच्च कन्स्याद्रोगे।द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः।प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा।विषपुष्पैर्जनितो विष
पुष्पकः।उष्णं कार्यमस्य उष्णकः।रोगे किम्।द्वितीयो दिवसोऽस्य॥तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्।५।२।८२।प्रथमान्तात्सप्त
म्यर्थे कन्स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नञ्चेत्प्रायविषयन्तत्।गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी।वटकेभ्य इ

निर्वाच्यः॥ ॥वटकिनी॥कुल्माषादञ्।५।२।८३।कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी॥श्रोत्रियश्छन्दोधीते।५।२।८४।
श्रोत्रियः।वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः॥श्राद्धमनेनभुक्तमितिठनौ।५।२।८५।श्राद्धी।श्राद्धिकः॥पूर्वादिनिः।५।२।८६।पूर्वंकृतमने
नपूर्वी॥सपूर्वाच्च।५।२।८७।कृतपूर्वी॥इष्टादिभ्यश्च।५।२।८८।इष्टमनेनइष्टी।अधीती॥छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्य्य
वस्थातरि।५।२।८९।लोकेतुपरिपन्थिशब्दोनन्याय्यः।अनुपद्यन्वेष्टा।५।२।९०।अनुपदमन्वेष्टा·अनुपदीगवान्॥साक्षाद्द्रष्ट
रिसंज्ञायाम्।५।२।९१।साक्षाद्द्रष्टासाक्षी॥क्षेत्रियच्परक्षेत्रेचिकित्स्यः।५।२।९२।क्षेत्रियोव्याधिःशरीरान्तरेचिकित्स्यः।अप्रती
तकार्यइत्यर्थः॥इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवा।५।२।९३।इन्द्रआत्मातस्यलिङ्गंकरणेनकर्तु
रनुमानात्।इतिशब्दःप्रकारार्थः।इन्द्रेणदुर्जयमिन्द्रियम्॥तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्।५।२।९४।गावोस्यास्मिन्वासन्तिगोमान्

भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने॥संबन्धेस्तिविवक्षायाम्भवन्तिमतुबादयः॥ १॥रसादिभ्यश्च।५।२।९५।मतुप्।रस
वान्।रूपवान्।अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थंवचनं।रसरूपवर्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात्।एकाचः।स्ववान्।गुणग्रहणंरसा
दीनांविशेषणं॥तसौमत्वर्थे।१।४।१९।तान्तसान्तौभसंज्ञौस्तोमत्वर्थेप्रत्ययेपरे।वसोःसंप्रसारणं।विदुष्मान्।गुणवच
नेभ्योमतुपोलुगिष्टः।शुक्लोगुणोस्यास्तिशुक्लःपटः।कृष्णः॥मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यः।८।२।९।मवर्णाऽवर्णा
न्तान्मवर्णावर्णोपधाच्चयवादिवर्जात्परस्यमतोर्मस्यवःस्यात्।किंवान्।ज्ञानवान्।विद्यावान्।लक्ष्मीवान्।यशस्वान्।भा
स्वान्।यवादेस्तुयवमान्।भूमिमान्॥झयः।८।२।१०।झयन्तान्मतोर्मस्यवःस्यात्।अपदान्तत्वान्नजश्त्वं।विद्युत्वान्॥संज्ञा
याम्।८।२।११।मतोर्मस्यवःस्यात्।अहीवती।मुनीवती।शरादीनाञ्चेतिदीर्घः।आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्म

णवती।८।२।१२।एतेषट्संज्ञायांनिपात्यन्ते।आसनशब्दस्यासन्दीभावः।आसन्दीवान्ग्रामः।अन्यत्रासनवान्।अस्थिशब्द
स्याष्ठीभावः।अष्ठीवान्।अस्थिमानन्यत्र।चक्रशब्दस्यचक्रीभावः।चक्रीवान्नामराजा।चक्रवानन्यत्र।कक्ष्यायाःसंप्रसारणं
कक्षीवान्नामऋषिः।कक्ष्यावानन्यत्र।लवणशब्दस्यरुमणभावः।रुमण्वान्नामपर्वतः।लवणवानन्यत्र।चर्मणोनलोपो
भावोणत्वञ्च।चर्मण्वतीनामनदी।चर्मवत्यन्यत्र॥उदन्वानुदधौच।८।२।१३।उदकस्यउदन्भावोमतौ।उदधौसंज्ञायाञ्च
उदन्वान्समुद्रः।ऋषिश्च॥राजन्वान्सौराज्ये।८।२।१४।राजन्वतीभूः।राजवानन्यत्र॥प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम्।५।
।२।९६।चूडालः।चूडावान्।प्राणिस्थात्किं।शिखावान्दीपः।आतःकिम्।हस्तवान्।प्राण्यङ्गादेवनेह।मेधावान्।प्रत्ययस्वरे
णैवसिद्धेऽन्तोदात्तत्वेचूडालोसीत्यादौस्वरितोवानुदात्तेपदादावितिस्वरितबाधनार्थश्चकारः॥सिध्मादिभ्यश्च।५।२।७।लज्ञा

स्यात्।सिध्मलः।सिध्मवान्।अन्यतरस्यांग्रहणमनुक्तसमुच्चयार्थं।नतुप्रत्ययविकल्पार्थं।तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौन॥वातद
न्तबलललाटानामूङ्च॥ ॥वातूलः।वत्सांसाभ्यांकामबले।५।२।९८।आभ्यांलज्वास्याद्यथासंख्यंकामवतिबलवति
चार्थे।वत्सलः।अंसलः॥फेनादिलच्च।५।२।९९।चाल्लच्।अन्यतरस्यांग्रहणमनुक्तसमुच्चयार्थमनुवर्त्तते।फेनिलः।फेनलः
फेनवान्॥लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यःशनेलचः।५।२।१००।लोमादिभ्यःशः।लोमशः।लोमवान्।रोमशः।रोमवान्।पा
मादिभ्योनः।पामनः।अङ्गात्कल्याणे।अङ्गना।लक्ष्म्या अच्च।लक्ष्मणः।विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः॥ ॥विषुणः।
पिच्छादिभ्य इलच्॥ ॥पिच्छिलः।पिच्छवान्।उरसिलः।उरस्वान्॥प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः।५।२।१०१।प्राज्ञोव्याकरणे।प्राज्ञा।
श्राद्धः।आर्चः।वृत्तेश्च॥ ॥वार्त्तः॥तपस्सहस्राभ्यांविनीनी।५।२।१०२।विनीन्योरिकारोनकारपरित्राणार्थः।तपस्वी।सह

सि·पू· स्वी।असन्तत्वाददन्तत्वाच्चसिद्धेपुनर्वचनमणावाधामाभूदिति।सहस्रात्तुठनोपिवाधनार्थम्।अणाच्च।५।२।१०३।योगवि
२०८ भागउत्तरार्थः॥तापसः।साहस्रः।ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानं॥ ॥ज्यौत्स्नः।तामिस्रः॥सिकताशर्कराभ्याञ्च।५।२।१०४।सैक
तोघटः।शार्करः॥देशेलुविलचौच।५।२।१०५।चादणमतुप्च।सिकताःसन्त्यस्मिन्देशेसिकता।सिकतिलः।सैकतः।सिकतावा
न्।एवंशर्करेत्यादि॥दन्तउन्नतउरच्।५।२।१०६।उन्नतादन्ताःसन्त्यस्यदन्तुरः॥ऊषसुषिमुष्कमधोरः।५।२।१०७।ऊषरः।सुषि
रः।मुष्कोऽण्डः।मुष्करः।मधुमाधुर्यम्।मधुरः।रप्रकरणेखमुखकुञ्जेभ्यउपसंख्यानम्॥ ॥खरः।मुखरः।कुञ्जोहस्तिह
नुः।कुञ्जरः॥नगपांसुपाण्डुभ्यश्च॥ ॥नगरं।पांसुरः।पाण्डुरः।पाण्डरशब्दस्तुअव्युत्पन्नएव।कच्छ्वाह्रस्वत्वञ्च॥ ॥क राम:
च्छुरः।द्युद्रुभ्यांमः।५।२।१०८।द्युमः।द्रुमः॥केशाद्वोऽन्यतरस्याम्।५।२।१०९।प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेनमतुपिसिद्धेपुनर्ग्रह २०८

णिनिठनोःसमावेशार्थं।केशवः।केशी।केशिकः।केशवान्।अन्येभ्योपिदृश्यते॥ ॥मणिवोनागविशेषः।हिरण्यवोनिधिविशेषः।अर्णसोलोपश्च॥ ॥अर्णवः॥गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्।५।२।११०।ह्रस्वदीर्घयोर्यणातन्त्रेणनिर्देशः।गाण्डिवं।गाण्डीवं।अर्जुनस्यधनुः।अजगवंपिनाकः॥काण्डाण्डादीरन्नीरचौ।५।२।१११।काण्डीरः।आण्डीरः॥रजःकृष्यासुतिपरिषदोवलच्।५।२।११२।रजस्वलास्त्री।कृषीवलः।वलइतिदीर्घः।आसुतीवलःशौण्डिकः।परिषद्वलः।पर्षदितिपाठान्तरं।पर्षद्वलम्।अन्येभ्योपिदृश्यते।भ्रातृवलः।पुत्रवलः।शत्रुवलः।वलइत्यत्रसंज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेहदीर्घः॥दन्तशिखात्संज्ञायाम्।५।२।११३।दन्तावलोहस्ती।शिखावलःकेकी॥ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः।५।२।११४।मत्वर्थेनिपात्यन्ते।ज्योतिषउपधालोपोनश्चप्रत्ययः।ज्योत्स्ना।तमसउपधायाइत्वंरश्च।तमिस्रा।स्त्रीत्वमतन्त्रं।तमिस्रं।शृङ्गादिनच्।शृङ्गिणः।ऊ

र्जसोवलच्।तेनवाधामाभूदितिविनिरपि।ऊर्जस्वी।ऊर्जस्वलः।ऊर्जोसुगागमइतिवृत्तिस्तुचिन्त्या।ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनै
वोपपत्तेः।गोशब्दान्मिनिः।गोमी।मलशब्दादिनच्।मलिनः।ईमसच्च।मलीमसः॥अतइनिठनौ।५।२।११५।दण्डी।दण्डिकः॥व्री
ह्यादिभ्यश्च।५।२।११६।व्रीही।व्रीहिकः।नचसर्वेभ्योव्रीह्यादिभ्यइनिठनौविधीयेतेकिन्तर्हिशिखामालासंज्ञादिभ्यइनिः॥ ॥
यवखदादिभ्यइकः॥ ॥अन्येभ्यउभयं॥ ॥तुन्दादिभ्यइलच्च।५।२।११७।चादिनिठनौमतुप्च।तुन्दिलः।तुन्दी।तुन्दिकः
तुन्दवान्।उदरपिचण्डयवव्रीहिः।स्वाङ्गाद्विवृद्धौ।विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिनइलजादयःस्युः।विवृद्धौकर्णौयस्यसकर्णि
लः।कर्णी।कर्णिकः।कर्णवान्॥एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्।५।२।११८।एकशतमस्यास्तिऐकशतिकः।ऐकसहस्रिकः।गौश
तिकः।गौसहस्रिकः॥शतसहस्रान्ताच्चनिष्कात्।५।२।११९।निष्कात्परौयौशतसहस्रशब्दौतदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ्स्या

न्मत्वर्थे।नैष्कशतिकः।नैष्कसहस्रिकः॥रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्।५।२।१२०।आहतंरूपमस्यास्तीतिरूप्यःकार्षापणः।प्रश
स्तंरूपमस्यास्तिरूप्योगौः।आहतेतिकिम्।रूपवान्।अन्येभ्योपिदृश्यते।हिम्याःपर्वताः।गुण्याब्राह्मणाः॥अस्मायामेधास्र
जोविनिः।५।२।१२१।यशस्वी।यशस्वान्।मायावी।व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ।मायी।मायिकः।क्विन्नन्तत्वात्कुः।स्रग्वी।आमय
स्योपसंख्यानंदीर्घश्च॥ ॥आमयावी।शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्॥ ॥शृङ्गारकः।वृन्दारकः।फलवर्हाभ्यामिनच्॥ ॥फ
लिनः।वर्हिणः।हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्॥ ॥इनिठनोमतुप्च।हृदयालुः।हृदयी।हृदयिकः।हृदयवान्।शीतोष्णतृप्रेभ्यस्
तदसहने॥ ॥शीतंनसहतेशीतालुः।उष्णालुः।स्फायितञ्चेतिरक्।तृप्रः।पुरोडाशः।तन्नसहतेतृप्रालुः।तृप्रंदुःखमितिमा
धवः।हिमाच्चेलुः॥ ॥हिमंनसहतेहिमेलुः।वलाद्दूलः॥ ॥वलन्नसहतेवलूलः।वातात्समूहेच॥ ॥वातन्नसहतेवा

तस्यसमूहोवावातूलः।तप्पर्वमरुद्भ्याम्।पर्वतः।मरुत्तः॥ऊर्णायायुस्।५।२।१२३।सित्वात्पदत्वं।ऊर्णायुः।अत्रछन्दसीतिकेचिदनुवर्त्तयन्ति।युक्तञ्चैतत्।अन्यथाहि।अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणंकुर्यात्॥वाचोग्मिनिः।५।२।१२४।वाग्मी॥आलजाटचौबहुभाषिणि।५।२।१२५।कुत्सितइतिवक्तव्यं॥ ॥कुत्सितंबहुभाषतेवाचालः।वाचाटः।यस्तुसम्यग्बहुभाषतेसवाग्मीत्येव॥स्वामिन्नैश्वर्ये।५।२।१२६।ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थेआमिनिच्।स्वामी॥अर्शआदिभ्योऽच्।५।२।१२७।अर्शांस्यस्यविद्यन्तेअर्शसः।आकृतिगणोयं॥द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः।५।२।१२८।द्वन्द्व।कटकवलयिनी।शङ्खनूपुरिणी।उपतापोरोगः।कुष्ठी।किलासी।गर्ह्यंनिन्द्यम्।ककुदावर्त्ती।काकतालुकी॥प्राणिस्थात्किं।पुष्पफलवान्घटः।प्राणाङ्गान्न।पाणिपादवती।अतइत्येव।चित्रकललाटिकावती॥सिद्धेप्रत्ययेपुनर्वचनंठनादिबाधनार्थम्॥वातातीसाराभ्यां

क्रकच।५।२।१२९।चादिनिः।वातकी।अतीसारकी।रोगे चायमिष्यते।नेह।वातवती गुहा।पिशाचाच्च॥ ॥पिशा
चकी।वयसि पूरणात्।५।२।१३०।पूरणाप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये।मासः संवत्सरो वा पञ्चमो स्यास्तीति
पञ्चमी उष्ट्रः।ठन्बाधनार्थमिदं।वयसि किम्।पञ्चमवान्ग्रामः॥सुखादिभ्यश्च।५।२।१२१।इनिर्मत्वर्थे।सुखी।दुःखी।
मालाक्षेपे।माली॥धर्मशीलवर्णान्ताच्च।५।२।१३२।धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे।ब्राह्मणधर्मी।ब्राह्मणशीली।ब्राह्मणवर्णी
॥हस्ताज्जातौ।५।२।१३३।हस्ती।जातौ किं।हस्तवान्पुरुषः॥वर्णाद्ब्रह्मचारिणि।५।२।१३४।वर्णी॥पुष्करादिभ्यो देशे
।५।२।१३५।पुष्करिणी।पद्मिनी।देशे किं।पुष्करवान्करी।वाहूरुपूर्वपदाद्वलात्॥ ॥वाहुवली।ऊरुवली।सर्वादेश्च।सर्व
धनी।सर्ववीजी।अर्थाच्चासन्निहिते॥ ॥अर्थी।सन्निहिते तु अर्थवान्॥तदन्ताच्च॥ ॥धान्यार्थी।हिरण्यार्थी॥वला

सि·कौ·
२०९

दिभ्योमतुवन्यतरस्याम्।५।२।१३६।वलवान्।वली।उत्साहवान्।उत्साही॥संज्ञायांमन्माभ्याम्।५।२।१३७।मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे।प्रथिमिनी।दामिनी।होमिनी।सोमिनी।संज्ञायांकिम्।सोमवान्॥कंशंभ्यांवभयुस्तितुतयसः।५।२।१३८।कंशमितिमान्तौ।कमित्युदकसुखयोः।शमितिसुखे।आभ्यांसप्तप्रत्ययाःस्युः।युस्यसोःसकारःपदत्वार्थः।कम्वः।कम्भः।कंयुः।कन्तिः।कन्तुः।कन्तः।कंयः।शम्वः।शम्भः।शंयुः।शन्तिः।शन्तुः।शन्तः।शंयः।अनुस्वारस्यवैकल्पिकःपरसवर्णःवकारयकारपरस्यानुनासिकोवयौ॥तुन्दिवलिवटेर्भः।५।२।१३९।वृद्धानाभिस्तुन्दिः।मूर्द्धन्योपधोयमितिमाधवः।तुन्दिभःवलिभः।वटिभः।पामादित्वाद्वलिनोपि॥अहंशुभमोर्युस्।५।२।१४०।अहमितिमान्तमव्ययमहङ्कारे।शुभमितिशुभे।अहंयुः।अहङ्कारवान्।शुभंयुः।शुभान्वितः॥ ॥इतिमत्वर्थीयाः॥ ॥प्राग्दिशोविभक्तिः।५।३।१।दिक्शब्देभ्यइत्यतःप्रा

राम:
२०९

ग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः। अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः। समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम्। वेति त्वनुव
र्त्तन एव॥ किंसर्वनामवहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः।५।३।२। किमः सर्वनाम्नो वहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते॥ इदम इश्।५।३।३।
प्राग्दिशीये परे॥ एतेतौ रथोः।५।३।४। इदम्शब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे। इशोपवादः॥ ए
तदोऽन्।५।३।५। योगविभागः कर्त्तव्यः। एतदः। एतेतौ स्तो रथोः। अन्। एतद इत्येव। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। नलोपः प्रातिपदि
कान्तस्य॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि।५।३।६। प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात्॥ पञ्चम्यास्तसिल्।५।३।७।
पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा॥ कु तिहोः।७।२।१०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः। कुतः। कस्मात्। यतः
ततः। अतः। इतः। अमुतः। वहुतः। द्व्यादेस्तु। द्वाभ्यां॥ तसेश्च।५।३।८। किंसर्वनामवहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्। स्वार्थे

सि·कौ· विभक्त्यर्थञ्चवचनं॥पर्यभिभ्याञ्च।५।३।९।आभ्यान्तसिल्स्यात्।सर्वोभयार्थाभ्यामेव।परितः।सर्वतइत्यर्थः।अभितः।उभयतइ
२१० त्यर्थः॥सप्तम्यास्त्रल्।५।३।१०।कुत्र।यत्र।तत्र।बहुत्र॥इदमोहः।५।३।११।त्रलोपवादः।इशादेशः।इह॥किमोऽत्।५।३।१२।वाग्र
हणमपकृष्यते।सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वास्यात्।पक्षेत्रल्॥क्वाति।७।२।१०५।किमःक्वादेशःस्यादति।क्व।कुत्र॥वाहचछन्दसि
कुहस्थः।कुहजग्मथुः॥एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ।२।४।३३।अन्वादेशविषयेएतदोऽश्स्यात्सचानुदात्तस्त्रतसोःपरत
स्तौचानुदात्तौस्तः।एतस्मिन्ग्रामेसुखंवसामः।अथोत्राधीमहे।अतोनगन्तास्मः॥इतराभ्योपिदृश्यन्ते।५।३।१४।पञ्चमीसप्तमी
तरविभक्त्यन्तादपितसिलादयोदृश्यन्ते।दृशिग्रहणाद्भवदादियोगएव।सभवान्।तत्रभवान्।तंभवन्तम्।ततोभवन्तं।तत्रभव रामः
न्तं।एवंदीर्घायुः।देवानांप्रियः।आयुष्मान्॥सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदा।५।३।१५।सप्तम्यन्तेभ्यःकालार्थेभ्यःस्वार्थेदास्यात्। २१०

सर्वस्मिन्कालेसदा।सर्वदा।एकदा।अन्यदा।कदा।तदा।कालेकिं।सर्वत्रदेशे॥इदमोर्हिल्।५।३।१६।सप्तम्यन्तात्कालेइत्येव॥
हस्यापवादः॥अस्मिन्कालेएतर्हि।कालेकिं।इहदेशे॥अधुना।५।३।१७।इदमःसप्तम्यन्तात्कालवाचिनःस्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः
स्यात्।इश्।यस्येतिलोपः।अधुना॥दानींच।५।३।१८।इदानीम्॥तदोदाच।५।३।१९।तदा।तदानीं॥तदोदावचनमनर्थकंविहि
तत्वात्॥अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्।५।३।२१।कर्हि।कदा।यर्हि।यदा।तर्हि।तदा।एतस्मिन्कालेएतर्हि॥सद्यःपरुत्परार्यैषमःप
रेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः।५।३।२२।एतेनिपात्यन्ते।समानस्यसभावोद्यश्चाहनि॥
समानेऽहनिसद्यः।पूर्वपूर्वतरयोःपरउदारीचसंवत्सरे॥ ॥पूर्वस्मिन्वत्सरेपरुत्।पूर्वतरेवत्सरेपरारि।इदमस्समसण्प्रत्यय
श्चसंवत्सरे॥ ॥अस्मिन्संवत्सरेऐषमः।परस्मादेद्यव्यहनि॥ ॥परस्मिन्नहनिपरेद्यवि।इदमोऽश्द्यश्च॥ ॥अस्मिन्नहनि।

अथ।पूर्वादिभ्योष्टभ्योऽह्न्येद्युस॥ ॥पूर्वस्मिन्नहनिपूर्वेद्युः।अन्यस्मिन्नह्अन्येद्युः।उभयोरह्नोरुभयेद्युः।द्युश्चोभयाद्वक्त
व्यः॥ ॥उभयद्युः॥प्रकारवचनेथाल्।५।३।२२।प्रकारवृत्तिभ्यःकिमादिभ्यस्थाल्स्यात्स्वार्थे।तेनप्रकारेणतथा।यथा॥इद
मस्थमुः।५।३।२४।थालोपवादः।एतदोपिवाच्यः॥ ॥अनेनएतेनवाप्रकारेणइत्थम्॥किमश्च।५।३।२५।केनप्रकारेणकथ
॥ ॥प्राग्दिशीयानांविभक्तिसंज्ञादीनांपूरणावधिः॥ ॥दिकशब्देभ्यःसप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तातिः।
।५।३।२७।सप्तम्याद्यन्तेभ्योदिशिरूढेभ्योदिग्देशकालवृत्तिभ्यःस्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययःस्यात्॥पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्
।५।३।३९।एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययःस्यात्तद्योगेचैषांक्रमात्पुर् अध् अव् इत्यादेशाःस्युः॥अस्तातिच।५।३।४०।अस्तातौपरेपूर्वा
दीनांपुरादयःस्युः।पूर्वस्यांपूर्वस्याःपूर्वावादिक्पुरः।पुरस्तात्।अधः।अधस्तात्।अवः।अवस्तात्॥विभाषाऽवरस्य।५।३।४१।अवरस्या

स्तातौ परेऽवस्याद्या। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवन्देशे काले च। दिशि रूढेभ्यः किम्। ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्। पूर्वं
ग्रामङ्गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन्गुरौ वसति। अस्तातिचेति ज्ञापकादसिरस्तातिन्न बाधते॥ दक्षिणोत्तराभ्यामत
सुच्। ५।३।२८। अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः॥ विभाषा परावराभ्याम्। ५।३।२९। परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्ता
त्॥ अञ्चेर्लुक्। ५।३।३०। अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक्स्यात्। लुक्तद्धितलुकि। प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्। प्राक्। उ
दक्। एवन्देशे काले च॥ उपर्युपरिष्टात्। ५।३।३१। अस्तातेर्विषये। ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ॥ ॥उ
परि। उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा॥ पश्चात्। ५।३।३२। अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोस्तातेर्विषये॥ उत्तराधरदक्षि
णादातिः। ५।३।३४। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्॥ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। ५।३।३५। उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवधव

सि.पू.
२१२

धिमतोःसामीप्यपञ्चम्यन्तंविना।उत्तरेण।अधरेण।दक्षिणेन।पक्षेयथास्वंप्रत्ययाः।इहकेचिदुत्तरादीननुवर्त्यदिकशब्द
मात्रादेनपमाहुः।पूर्वेणग्रामम्।अपरेणग्रामम्॥दक्षिणादाच्।५।३।३६।अस्तातेर्विषये।दक्षिणावसति।पञ्चम्याइत्येव
दक्षिणादागतः॥आहिचदूरे।५।३।३७।दक्षिणाद्दूरेआहिचस्यात्चादाच्।दक्षिणाहि।दक्षिणा॥उत्तराच्च।५।३।३८।उत्तराहि
उत्तरा॥संख्यायाविधार्थेधा।५।३।४२।क्रियाप्रकारार्थेवर्त्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थेधास्यात्।चतुर्धा।पञ्चधा॥अधिकरणवि
चालेन।५।३।४३।द्रव्यस्यसंख्यान्तरापादनेसंख्यायाधास्यात्।एकंराशिंपञ्चधाकुरु॥एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्याम्।५।३।४४।
ऐकध्यं।एकधा॥द्वित्र्योश्चधमुञ्।५।३।४५।आभ्यान्धाइत्यस्यधमुञ्स्याद्वा।द्वैधम्।द्विधा।त्रैधम्।त्रिधा।धमुञन्तात्स्वार्थेडदर्शन
म्॥ ॥पथिद्वैधानितृणानि॥एधाच्च।५।३।४६।त्रेधा।द्वेधा॥याप्येपाशप्।५।३।४७।कुत्सितोभिषक्भिषक्पाशः॥पूरणाद्भागे

रामः
२१२

तीयादन्।५।३।४८।द्वितीयो भागो द्वितीयः।तृतीयः।स्वरे विशेषः।तीयादीकक्स्वार्थे वाच्यः॥द्वैतीयीकः।द्वितीयः।तार्तीयीकः।
तृतीयः।न विद्यायाः॥ ॥द्वितीया।तृतीया विद्येत्येव॥प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि।५।३।४९।पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्।चतुर्थः।
पञ्चमः॥षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च।५।३।५०।चादन्।षष्ठो भागः षाष्ठः।षष्ठः।अष्टमः।आष्टमः॥मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च।५।३।५१।ष
ष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो मानेपश्वङ्गे च वाच्ये।षष्ठको भागः मानं चेत्।अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्।ञस्य अनो वा
लुक्।चकारात् यथाप्राप्तं।षष्ठः।षाष्ठः।अष्टमः।आष्टमः।महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति॥एकादाकि
निच्चासहाये।५।३।५२।चात्कन्लुकौ।एकः।एकाकी।एककः॥भूतपूर्वे चरट्।५।३।५३।आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः॥षष्ठ्या रूप्य च
।५।३।५४।षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च।कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः।कृष्णचरः।तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुं

वत्।पुश्रायाभूतपूर्वःपुश्रारूप्यः॥अतिशायनेतमबिष्ठनौ।५।३।५५।अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेःस्वार्थेएतौस्तः।अयमेषामति
शयेनाढ्यःआढ्यतमः।लघुतमोलघिष्ठः॥तिङश्च।५।३।५६।तिङन्तादतिशयेद्योत्येतमप्स्यात्॥तरप्तमपौघः।१।१।२२।एतौघ
संज्ञौस्तः॥किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे।५।४।११।किमएदन्तात्तिङोऽव्ययाच्चयोघस्तदन्तादामुःस्यान्नतुद्रव्यप्रकर्षे।कि
न्तमां।प्राह्णेतमां।पचतितमां।उच्चैस्तमां।द्रव्यप्रकर्षेतु।उच्चैस्तमस्तरुः॥द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ।५।३।५७।द्वयोरेक
स्यातिशयेविभक्तव्येचोपपदेसुप्तिङन्तादेतौस्तः।पूर्वयोरपवादः।अयमनयोरतिशयेनलघुर्लघुतरः।लघीयान्।उदीच्याःप्रा
च्येभ्यःपटुतराः।पटीयांसः॥अजादीगुणवचनादेव।५।३।५८।इष्ठन्नीयसुनौगुणवचनादेवस्तः।नेह।पाचकतरः।पाचकतमः॥
तुश्छन्दसि।५।३।५९।तृन्नन्तजन्तादिष्ठन्नीयसुनौस्तः।तुरिष्ठेमेयस्सुतृशब्दस्यलोपःस्यादिष्ठेमेयस्सुपरेषु।अतिशयेनकर्ताकरिष्ठः।

दोहीयसी धेनुः॥ प्रशस्यस्य श्रः।५।३।६०। अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः॥ प्रकृत्यैकाच्।६।४।६३। इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात्। श्रे
ष्ठः। श्रेयान्॥ ज्य च।५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः॥ ज्यादादीयसः।६।४।१६०। आदेः परस्य। ज्यायान्॥ वृद्ध
स्य च।५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाद्योः। ज्येष्ठः। ज्यायान्॥ अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ।५।३।६३। अजाद्योः। नेदिष्ठः। नेदीयान्॥
साधिष्ठः। साधीयान्॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः।६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्व
स्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेदिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसुनि। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्व्यादित्वात् ह्रसिमा
क्षेपिमा। क्षोदिमा॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्वंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः।६।४।१५७
प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। वंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृन्दिष्ठः। एवमीय

मुन्।प्रेयान्।प्रियोरुवहुलगुरुदीर्घाणां ष्टआदित्वादिमनिच्।प्रेमेत्यादि॥वहोर्लोपोभूचवहोः।६।४।१५८।वहोःपरयोरिमेयसो
र्लोपःस्याद्बहोश्चभूरादेशः।भूमा।भूयान्॥इष्ठस्ययिट्च।६।४।१५९।वहोःपरस्यइष्ठस्यलोपःस्यात्यिडागमश्च।भूयिष्ठः॥युवाल्प
योःकनन्यतरस्याम्।५।३।६४।एतयोःकनादेशोवास्यादिष्ठेयसोः।कनिष्ठः।कनीयान्।पक्षेयविष्ठः।अल्पिष्ठइत्यादि॥विन्मतो
र्लुक्।५।३।६५।विनोमतुपश्चलुक्स्यादिष्ठेयसोः।अतिशयेनस्रग्वीस्रजिष्ठः।स्रजीयान्।अतिशयेनत्वग्वान्त्वचिष्ठः।त्वचीया
न्॥प्रशंसायांरूपप्।५।३।६६।सुवन्तात्तिङन्ताच्च।प्रशस्तःपटुःपटुरूपः।प्रशस्तंपचतिपचतिरूपं॥ईषदसमाप्तौकल्पप्देश्यदे
शीयरः।५।३।६७।ईषदूनोविद्वान्विद्वत्कल्पः।यशस्कल्पं।यजुःकल्पं।विद्वद्देश्यः॥विद्वद्देशीयः।पचतिकल्पं॥विभाषासुपोवहुच्
पुरस्तात्तु।५।३।६८।ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थेसुवन्ताद्बहुज्वास्यात्सचप्रागेवनतुपरतः।ईषदूनःपटुः।वहुपटुः।पटुकल्पः।सुपः

किम्।यजतिकल्पं॥प्रकारवचनेजातीयर्।५।३।६९।प्रकारवतिचायम्।थाल्तुप्रकारमात्रे।पटुप्रकारःपटुजातीयः॥प्रा
गिवात्कः।५।३।७०।इवेप्रतिकृताविन्यतःप्राक्काधिकारः॥अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः।५।३।७१।तिङश्चेत्यनुवर्त्तते॥
कस्यचदः।५।३।७२।कान्ताव्ययस्यदकारान्तादेशःस्यादकच्च॥अज्ञाते।५।३।७३।कस्यायमश्वोऽश्वकः।उच्चकैः।नीचकैः
सर्वके।विश्वके।ओकारसकारभकारादौसुपिसर्वनाम्नष्टेःप्रागकच्॥ ॥युवकयोः।आवकयोः।युष्माकासु।अस्माकासु
युष्मकाभिः।अस्मकाभिः।ओकारेत्यादिकिं।त्वयका।मयका।अकच्प्रकरणेतूष्णीमःकाम्वक्तव्यः॥ ॥मित्वादन्त्यादचः
परः।तूष्णीकामास्ते।शीलेकोमलोपश्च॥ ॥तूष्णींशीलः।तूष्णीकः।पचतकि।जल्पतकि।धकित्।हिरकुत्॥कुत्सिते।५।
।३।७४।कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः॥संज्ञायांकन्।५।३।७५।कुत्सितेकन्स्यात्तदन्तेनचेत्संज्ञागम्यते।शूद्रकः।राधकः।स्वरार्थव

चनं॥अनुकंपायाम्।५।३।७६।पुत्रकः।अनुकंपितःपुत्रइत्यर्थः॥नीतौचतद्युक्तात्।५।३।७७।सामदानादिरूपानीतिस्त
स्यांगम्यमानायामनुकंपायुक्तात्प्रत्ययःस्यात्।हन्ततेधानकाः।गुडकाः।एहकि।अद्धकि।पूर्वेणानुकंप्यमानात्प्रत्ययः।
अनेनतुपरंपरासंबन्धेपीतिविशेषः॥बह्वचोमनुष्यनाम्नष्ठज्वा।५।४।७८।पूर्वसूत्रद्वयविषये॥घनिलचौच।५।३।७९।तेनै
व॥ठाजादावूर्ध्वंद्वितीयादचः।५।३।८३।अस्मिन्प्रकरणेयष्ठोऽजादिप्रत्ययश्चतस्मिन्प्रत्ययेपरेप्रकृतेर्द्वितीयादचऊर्ध्वंसर्वं(
लुप्यते।अनुकंपितोदेवदत्तोदेविकः।देवियः।देविलः।देवदत्तकः।अनुकंपितोवायुदत्तोवायुकः॥ठग्रहणमुकोद्वितीयत्वे
कविधानार्थम्॥ ॥वायुदत्तः।वायुकः।पितृकः।चतुर्थादचऊर्ध्वस्यलोपोवाच्यः॥ ॥अनुकंपितोबृहस्पतिदत्तोबृहस्प
तिकः।अनजादौचविभाषालोपोवक्तव्यः॥ ॥देवदत्तकः।देवकः।लोपःपूर्वपदस्यच॥ ॥दत्तिकः।दत्तियः।दत्तिलः।दत्तकः॥

विनापिप्रत्ययंपूर्वोत्तरपदयोर्वालोपोवाच्यः॥ ॥देवदत्तः।दत्तदेवः।सत्यभामा।भामासत्या।उवर्णाल्लइलस्यच॥ ॥भानुदत्तः
भानुलः।ऋवर्णादपि॥ ॥सवित्रियः।सवितृलः।चतुर्थादनजादौचलोपःपूर्वपदस्यच।अप्रत्ययेतथैवेष्टउवर्णाल्लइलस्य
च॥ ॥प्राचामुपादेरडज्वुचौच।५।३।८०।उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषयेअडच्वुच्एतौस्तः।चाद्यथाप्राप्तम्।
प्राचांग्रहणंपूजार्थं।अनुकंपितउपेन्द्रदत्तः।उपडः।उपकः।उपिकः।उपियः।उपिलः।उपेन्द्रदत्तकः।षड्रूपाणि॥जातिनाम्नः
कन्।५।३।८१।मनुष्यनाम्नइत्येव।जातिशब्दोयोमनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकंपायांनीतौच।सिंहकः।शरभकः।शम
भकः।द्वितीयंसन्ध्यक्षरञ्चेत्तदादेर्लोपोवक्तव्यः॥ ॥कहेडः।कहिकः।एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरलोपोवक्तव्यः॥ ॥वाग
शीर्दत्तः।वाचिकः।कथंषडङ्गुलीदत्तःषडिकइति।षषष्ठाज्जादिवचनात्सिद्धम्॥ ॥शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादी

नांतृतीयात्।५।३।८४।एषांमनुष्यनाम्नांठाजादौपरेतृतीयादचऊर्द्ध्वंलोपःस्यात्।पूर्वस्यापवादः।अनुकंपितःशेवलदत्तः।
शेवलिकः।शेवलियः।शेवलिलः।सुपरिकः।विशालिकः।वरुणिकः।अर्यमिकः॥अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च।५।३।८२।
अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकंपायांकन् तस्यचोत्तरपदलोपः।अनुकंपितोव्याघ्राजिनोव्याघ्रकः।सिंहकः॥अल्पे।५।३।८५
अल्पंतैलंतैलिकं॥ह्रस्वे।५।३।८६।ह्रस्वोवृक्षोवृक्षकः॥संज्ञायांकन्।५।३।८७।ह्रस्वहेतुकायांसंज्ञायांगम्यमानायांक
न्।पूर्वस्यापवादः।वंशकः।वेणुकः॥कुटीशमीशुण्डाभ्योरः।५।३।८८।ह्रस्वाकुटीकुटीरः।शमीरः।शुण्डारः॥कुत्वाडुपच्।५
।३।८९।ह्रस्वाकुतूःकुतुपः।कुतूःस्नेहपात्रंह्रस्वासाकुतुपःपुमान्॥कासूगोणीभ्यांष्टरच्।५।३।९०।आयुधविशेष
कासूः।ह्रस्वासाकासूतरी।गोणीतरी॥वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्चतनुत्वे।५।३।९१।वत्सतरःद्वितीयंवयःप्राप्तः।उक्षतरः।अश्वतरः।

ऋषभः।प्रवृत्तिनिमित्ततत्वेएवायम्॥किंयत्तदोनिर्द्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्।५।३।९२।अनयोःकतरोवैष्णवः।यतरः।ततरः
महाविभाषयाकः।यः।सः॥वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच्।५।३।९३।बहूनांमध्येएकस्यनिर्द्धारणेडतमच्वास्यात्।जा
तिपरिप्रश्नइतिप्रत्याख्यातमाकरे।कतमोभवतांकठः।यतमः।ततमः।वाग्रहणमकजर्थम्।यकः।सकः।महाविभाषया।यः
सः॥किमोऽस्मिन्विषयेडतरजपि।कतरः॥एकाच्चप्राचाम्।५।३।९४।डतरच्डतमच्चस्यात्।अनयोरेकतरोमैत्रः।एषामेकत
मः॥अवक्षेपणेकन्।५।३।९५।व्याकरणकेनगर्वितः।व्याकरणकः।येनेतरःकुत्स्यतेतदिहोदाहरणम्।स्वतःकुत्सितत्वेकु
त्सितइत्यस्य॥ ॥प्रागिदशीयानांपूर्णोवधिः॥ ॥इवेप्रतिकृतौ।५।३।९६।कन्स्यात्।अश्वइवप्रतिकृतिः।अश्वकः।
प्रतिकृतौकिं।गोरिवगवयः॥संज्ञायांच।५।३।९७।इवार्थेकन्स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा।अप्रतिकृत्यर्थआरंभः।अश्वसदृश

स्य संज्ञा· अश्वकः। उष्ट्रकः॥ लुम्मनुष्ये।५।३।९८। संज्ञायां च विहितस्य कनो लुप् स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चञ्चा तृणमयः पुमान्। चञ्चे
व मनुष्यश्चञ्चा। वध्रिका॥ जीविकार्थे चापण्ये।५।३।९९। जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात्। वासुदेवः। शि
वः। स्कन्दः। देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिषिदम्। अपण्ये किं। हस्तिकान्विक्रीणीते॥ देवपथादिभ्यश्च।५।३।१००।
कनो लुप् स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोयं॥ वस्तेर्ढञ्।५।३।१०१। इवेत्यनुवर्त्तत एव। प्रतिकृताविति निवृत्तं। वस्ति
रिव वास्तेयं। वास्तेयी॥ शिलाया ढः।५।३।१०२। शिलेव शिलेयम्। शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके। शैलेयं॥ शाखा
दिभ्यो यः।५।३।१०३। शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः॥ द्रव्यञ्च भव्ये।५।३।१०४। द्रव्यमयं ब्राह्मणः
कुशाग्राच्छः।५।३।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः॥ समासाच्च तद्विषयात्।५।३।१०६। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात्॥

काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः। तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृश
स्तु प्रत्ययार्थः॥ अजाकृपाणीयः। अतर्कितोपनत इति फलितोर्थः॥ शर्करादिभ्योऽण्।५।३।१०७। शर्करेव शार्करम्॥ अ
ङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्।५।३।१०८। अङ्गुलीव·आङ्गुलिकः। भरुजेव भारुजिकः॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्।५।३।१०९। एक
शालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा। पक्षे ठक्। एकशालेव ऐकशालिकः। एकशालिकः॥ कर्कलोहितादीकक्।५।३।११० कर्कः शुक्लोऽ
श्वः स इव·कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्।५।३।११२ इवार्थो निवृत्तः। नानाजातीया अनियतवृ
त्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लोहितध्वज्यः॥ व्रातच्फञोरस्त्रियाम्।५।३।११३। व्रातः। कापोत
पाक्यः। च्फञ् कौञ्जायन्यः। ब्राध्नायन्यः॥ आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्।५।३।११४। वाहीकेषु यआ

युधजीविसङ्घवाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्याः। मालव्याः। स्त्रियान्ङीप्। क्षौद्रकी। आयुधेति किं। मल्लाः। सङ्घेति किम्। सम्राट्
वाहीकेषु किम्। शबराः। अब्राह्मणेति किम्। गोपालवाः। शालङ्कायनाः। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणं। राजन्ये स्वरूपग्रहणं॥ वृकाट्टे
ण्यण्।५।३।११५। आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे। वार्केण्यः॥ आयुधेति किम्। जातिशब्दान्माभूत्॥ दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः
।५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते त्रिगर्त्तषष्ठाः॥
आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः॥१॥ दामनीयः। दामनीयौ। दामन
यः। औलपिः। औलपीयः। त्रिगर्त्तः। कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः॥ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ।५।३।११७। आयुधजीविसङ्घवाचि
भ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे। पार्शवौ। पार्शवाः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा

वच्छ्रुमदणोयञ्।५।३।११८।अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यःस्वार्थेयञ्स्यात्।अभिजितोऽपत्यं आभिजित्यः।वैदभृत्यः।शाला
वत्यः।शैखावत्यः।शामीवत्यः।और्णावत्यः।श्रौमत्यः॥ञ्यादयस्तद्राजाः।५।३।११९।पूगात्ञ्यइत्यारभ्यउक्ताएतत्संज्ञाःस्युः।ते
नास्त्रियांबहुषुलुक्।लोहितध्वजाः।कपोतपाकाः।औञ्जायनाः।ब्राध्नायनाइत्यादि॥पादशतस्यसंख्यादेर्वीप्सायांवुन्लो
पश्च।५।४।१।लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम्।अतोनस्थानिवत्।पादःपत्।तद्धितार्थइतिसमासेकृतेप्रत्ययः।वुन्नन्तंस्त्रि
यामेव।द्वौद्वौपादौददाति·द्विपदिकां।द्विशतिकां।पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापिदर्शनात्।द्विमोदकिकाम्॥दण्डव्यवस
र्गयोश्च।५।४।२।वुन्स्यात्।अवीप्सार्थमिदं।द्वौपादौदण्डितःद्विपदिकां।द्विशतिकां।व्यवसृजतिददातीत्यर्थः॥स्थूलादिभ्यः
प्रकारवचनेकन्।५।४।३।जातीयरोपवादः।स्थूलकः।अणुकः।चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्॥ ॥चञ्चत्कः।बृहत्कः।सु

गयायाभहे॥ ॥सुरावर्णो हिः सुरकः॥अनत्यन्तगतौ क्तात्।५।४।४छिन्नकम्।भिन्नकं।अभिन्नकं॥न सामिवचने।५।४
।५।सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन्।सामिकृतं।अर्द्धकृतं।अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेणाकन्न प्राप्तः।इद
मेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति।बहुतरकं॥बृहत्या आच्छादने।५।४।६।कन्स्यात्।द्वौ प्रावारोत्तरास
ङ्गौ समौ बृहतिका तथा।आच्छादने किम्।बृहती छन्दः॥अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः।५।४।७स्वार्थे
अषडक्षीणो मन्त्रः।द्वाभ्यामेव कृतमित्यर्थः।आशिता गावोऽस्मिन्निति·आशितङ्गवीनमरण्यं।निपातनात्पूर्वस्य मुम्।अलंक
र्मीणः·अलंपुरुषीणः।ईश्वराधीनः।नित्योयं खः·उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्।अन्येपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया
नित्यमिष्यन्ते।तमबादयः प्राक्कनः।ञ्यादयः प्राग्वुनः।आमादयः प्राङ्मयट्।बृहतीजात्यन्ताः समासान्ता इति॥विभाषाञ्चेर

दिक्स्त्रियाम्।५।४।८।अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे। प्राक्। प्राचीनं। प्रत्यक्। प्रतीचीनं। अवा
क्। अवाचीनं। निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः। अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्। अर्वाचीनं। अदिक्स्त्रियां किम्। प्राचीदि
क्। उदीचीदिक्। दिग्ग्रहणं किं। प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किम्। प्राचीनं ग्रामादाम्राः॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि।५।४।९। ब्राह्मण
जातीयः। बन्धुनि किम्। ब्राह्मणजातिः शोभना। जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धुः॥ स्थानान्ताद्विभाषा संस्थानेनेति चेत्।५।४।१०। संस्था
नेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः। पितृस्थानीयः। पितृस्थानः। संस्थानेन किम्। गोस्थानं॥ अनुगादिनष्ठक्।५।४।१३।
अनुगदतीत्यनुगादी। स एवानुगादिकः॥ विसारिणो मत्स्ये।५।४।१६। अण्स्यात्। वैसारिणः। मत्स्येति किं। विसारी देवदत्तः।
संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्।५।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्मः क्रियायाजन्मगणने वृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्व

सुच्स्यात्।पञ्चकृत्वोभुङ्क्ते।संख्यायाः किम्।भूरिवारान्भुङ्क्ते॥द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्।५।४।१८।कृत्वसुचोपवादः।द्विर्भुङ्क्ते।त्रिः।
रात्सस्य।चतुः॥एकस्य सकृच्च।५।४।१९।सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच्।सकृद्भुङ्क्ते।संयोगान्तस्येति सुचोलोपः।न तु हल्ङ्याविति।
अभैत्त्वादित्यत्र सिच इव सुचोपि तद्योगात्॥विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले।५।४।२०।अविप्रकृष्टमासन्नः।बहुधा।बहुकृ
त्वोवादिवसस्य भुङ्क्ते।आसन्नकाले किम्।बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते॥तत्प्रकृतवचने मयट्।५।४।२१।प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतन्त
स्य वचनं प्रतिपादनं।भावेधिकरणे वा ल्युट्।आद्ये।प्रकृतमन्नमन्नमयं।अपूपमयं॥यवागूमयी।द्वितीये।अन्नमयो यज्ञः।अपू
पमयं पर्व॥समूहवच्च बहुषु।५।४।२२।सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट्।मोदकाः प्रकृताः।मौदकिकम्।मोदकमयम्
शाष्कुलिकं।शष्कुलीमयं।द्वितीयेर्थे।मौदकिको यज्ञः।मोदकमयः॥अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः।५।४।२३।अनन्त एवान

न्यम्।आवसथ एवावसथ्यं।इति हेति निपातसमुदायः।ऐतिह्यं।भेषजमेव भैषज्यं॥देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्।५।४।२४।तदर्थ
एव तादर्थ्यं।स्वार्थे ष्यञ्।अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यं।पितृदेवत्यं॥पादार्घाभ्यां च।५।४।२५।पादार्थमुदकं पाद्यं।अर्घ्यम्।
नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः॥ ॥नूत्नम्।नूतनं।नवीनं।नश्च पुराणे प्रात्॥ ॥पुराणार्थे वर्त्तमानात्प्र
शब्दात्नो वक्तव्यः॥ ॥चात्पूर्वोक्ताः।प्राणम्।प्रत्नम्।प्रतनं।प्रीणं।भागरूपनामभ्यो धेयः॥ ॥भागधेयः।भागधेयम्।रूप
धेयं।नामधेयं।आग्नीध्रसाधारणादञ्॥ ॥आग्नीध्रं।साधारणम्।स्त्रियां ङीप्।आग्नीध्री।साधारणी॥अतिथेर्ञ्यः।५।४।२६।
तादर्थ्य इत्येव।अतिथये इदमातिथ्यम्॥देवात्तल्।५।४।२७।देव एव देवता॥अवेः कः।५।४।२८।अविरेवाविकः॥यावादिभ्यः कन्
।५।४।२९।याद एव याविकः।मणिकः॥लोहितान्मणौ।५।४।३०।लोहितमेव मणिर्लोहितको मणिः॥वर्णे चानित्ये।५।४।३१।

लोहितकःकोपेन॥लोहिताल्लिङ्गबाधनंवा॥ ॥लोहितिका।लोहिनिकाकोपेन॥रक्ते।५।४।३२।लाक्षादिनारक्तेयोलोहित
शब्दस्तस्मात्कन्स्यात्।लिङ्गबाधनंवेत्येव।लोहितिका।लोहितिकाशाटी॥कालाच्च।५।४।३३।वर्णाच्चानित्येरक्तेइतिद्वयमनुवर्त्त
ते।कालकंमुखंवैलक्ष्येण।कालकःपटः।कालिकाशाटी॥विनयादिभ्यष्ठक्।५।४।३४।विनयएववैनयिकः।सामयिकः।उपाया
ह्रस्वत्वञ्च।औपायिकः॥वाचोव्याहृतार्थायाम्।५।४।३५।सन्दिष्टार्थायांवाचिविद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थेठक्स्यात्।सन्देशवाग्वाचिकं
स्यात्॥तद्युक्तात्कर्मणोऽण्।५।४।३६।कर्मैवकार्मणम्।वाचिकंश्रुत्वाक्रियमाणंकर्मेत्यर्थः॥ओषधेरजातौ।५।४।३७।स्वार्थेऽण्।औ
षधंपिबति।अजातौकिम्।ओषधयःक्षेत्रेरूढाः॥प्रज्ञादिभ्यश्च।५।४।३८।प्रज्ञएवप्राज्ञः।प्राज्ञीस्त्री।दैवतः।बान्धवः॥मृदस्तिकन्।५।४।
॥३९।मृदेवमृत्तिका॥सस्नौप्रशंसायाम्।५।४।४०।रूपपोऽपवादः।प्रशस्तामृत्मृत्सा।मृत्स्ना।उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणान्नित्यो

यम्॥ वह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्।५।४।४२। वहूनि ददाति वहुशः। अल्पानि॰ अल्पशः। वह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवच
नम्॥ ॥नेह। वहून्ददात्यनिष्टेषु। अल्पन्ददात्याभ्युदयिकेषु॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्।५।४।४३। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः। माषं
माषं माषशः। प्रस्थशः। परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव। संख्यैकवचनात्किम्। घटं घटं ददाति। वीप्सायां किम्। द्वौ ददाति। कार
कादित्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः।५।४।४४। प्रतिना कर्मप्रवचनीययोगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः
स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानं॥ ॥आदौ। आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आकृतिगणो
यं। स्वरेण॰ स्वरतः। वर्णतः॥ अपादाने चाऽहीयरुहोः।५।४।४५। अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात्। ग्रामादागच्छति ग्रामतः
अहीयरुहोः किम्। स्वर्गाद्धीयते। पर्वतादवरोहति॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः।५।४।४८। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा

तसिःस्यात।अतिक्रम्यग्रहोतिग्रहः।चारित्रेणातिगृह्यतेचारित्रतोऽतिगृह्यते।चारित्रेणान्यानज्ञवर्त्यअतिक्रम्यवर्त्ततइत्यर्थः
अव्यथनमचलनं।वृत्तेननव्यथतेवृत्ततोनव्यथते।वृत्तेनचलतीत्यर्थः।क्षेपे।वृत्तेनक्षिप्तःवृत्ततःक्षिप्तः।वृत्तेननिन्दितइ
त्यर्थः।अकर्त्तरीतिकिम्।देवदत्तेनक्षिप्तः॥हीयमानपापयोगाच्च।५।४।७।हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरितृतीयान्ताद्वातसिः।वृ
त्तेनहीयते।वृत्तेनपापः।वृत्ततः।क्षेपस्याऽविवक्षायामिदं।क्षेपेतुपूर्वेणसिद्धं।अकर्त्तरिकिम्।देवदत्तेनहीयते॥षष्ठ्याव्याश्र
ये।५।४।४८।षष्ठ्यन्ताद्वातसिःस्यान्नानापक्षसमाश्रये।देवार्ज्जुनतोऽभवन्।आदित्याःकर्णतोऽभवन्।अर्ज्जुनस्यपक्षेइत्यर्थः।
व्याश्रयेकिम्।वृक्षस्यशाखा॥रोगाच्चापनयने।५।४।४९।रोगवाचिनःषष्ठ्यन्ताद्वातसिःस्याच्चिकित्सायाम्।प्रवाहिकातःकुरु॥
प्रतीकारमस्याःकुर्वित्यर्थः।अपनयनेकिं।प्रवाहिकायाःप्रकोपनंकरोति॥कृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरिच्विः।५।४।५०।अभूतत

ङ्गावशितवक्तम्॥ ॥विकारात्मतांप्राप्नुवत्यांप्रकृतौवर्त्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थेच्विर्वास्यात्करोत्यादिभिर्योगे॥अस्यच्वौ।७
।४।३२।अवर्णस्यईत्स्यातच्वौ।वेर्लोपः।च्व्यन्तत्वादव्ययत्वं।अकृष्णःकृष्णःसंपद्यतेतंकरोतिकृष्णीकरोति।ब्रह्मीभवति।गङ्गीस्या
त्।अव्ययस्यच्वावीत्वंनेतिवाच्यम्॥ ॥दोषाभूतमहः।दिवाभूतारात्रिः।एतच्चाव्ययीभावश्चेतिसूत्रेभाष्येउक्तं॥क्यच्व्योश्च।६।
।४।१५२।हलःपरस्यापत्ययकारस्यलोपःस्यातक्येच्वौचपरतः।गार्गीभवति॥च्वौच।७।४।२६।च्वौपरेपूर्वस्यदीर्घःस्यात्।शुचीभ
वति।पटूस्यात्।अव्ययस्यदीर्घत्वंनेतिकेचित्।तन्निर्मूलम्।स्वस्तिस्यादितितुमहाविभाषयाच्वेरभावात्सिद्धम्॥स्वस्तीस्यादि
पिपक्षेस्यादितिचेदस्तुयदिनेष्यतेतर्ह्यनभिधानात्।च्विरेवनोत्पद्यतेइत्यस्तु।रीङृतः।मात्रीकरोति॥अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरज
सांलोपश्च।५।४।५१।एषांलोपःस्याच्च्विश्च।अरूकरोति।उन्मनीस्यात्।उच्चक्षूकरोति।विचेतीकरोति।विरहीकरोति।विरजीकरो

ति॥ विभाषा साति कार्त्स्न्ये।५।४।५२। च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये॥ सात्पदाद्योः।८।३।१११। सस्य षत्वं न स्यात्। दधि सिञ्चति। कृ
त्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति। अग्नीभवति। महाविभाषया वाक्यमपि। कार्त्स्न्ये किम्। एकदेशेन शुक्ली भवति पटः॥ अभि
विधौ संपदा च।५।४।५३। संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ। पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः। संपदा तु वाक्यमेव। अग्निसात्संपद्य
ते। अग्निसाद्भवति शस्त्रं। अग्नीभवति· जलसात्संपद्यते। जलीभवति लवणं। एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनाऽन्यथाभावः का
र्त्स्न्यम्। बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वमभिविधिः॥ तदधीनवचने।५।४।५४। सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा
च योगे। राजसात्करोति। राजसात्संपद्यते। राजाधीनमित्यर्थः॥ देये त्रा च।५।४।५५। तदधीने देये त्रा स्यात्साति च कृञादियोगे। वि
प्राधीनं देयं करोति· विप्रत्रा करोति। विप्रत्रा संपद्यते। पक्षे विप्रसात्करोति। देये किम्। राजसाद्भवति राष्ट्रम्॥ देवमनुष्यपुरुष

पुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्।५।४।५६।एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात्।देवत्रा वन्दे रमे वा।वहुलोक्तेरन्यत्रापि।वहुत्रा जीवतो मनः॥अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्।५।४।५७।द्व्यच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमर्द्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे॥डाचि विवक्षिते द्वे वहुलम्॥ ॥नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्॥ ॥डाच्परं यदाम्रेडितन्तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात्।इति तकारपकारयोः पकारः।पटपटाकरोति।अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितं॥एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम्।अनितौ किम्।पटिति करोति॥कृञो द्वितीयतृतीयशंववीजात्कृषौ।५।४।५८।द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणार्थे।वहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वं॥द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति।द्वितीयाकरोति।तृतीयाकरोति।शंवशब्दः प्रतिलोमे।अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शंवा

करोति।वीजेनसहकर्षति·वीजाकरोति॥संख्यायाश्चगुणान्तायाः।५।४।५९।कृञोयोगेकृषोडाच्स्यात्।द्विगुणाकरोतिक्षेत्रं
क्षेत्रकर्मकंद्विगुणाकर्षणंकरोतीत्यर्थः॥समयाच्चयापनायाम्।५।४।६०।कृषावितिनिवृत्तं।कृञोयोगेडाच्स्यात्।द्विगुणाकरो
तिक्षेत्रं।क्षेत्रकर्मकंद्विगुणाकर्षणंकरोतीत्यर्थः॥समयाच्चयापनायाम्।५।४। समयकरोति।कालंयापयतीत्यर्थः॥सपत्रनिष्पत्रा
दतिव्यथने।५।४।६१।सपत्राकरोतिमृगं।सपुङ्खशरप्रवेशेनसपत्रंकरोतीत्यर्थः।निष्पत्राकरोति।सपुङ्खस्यशरस्याऽपरपार्श्वेनिर्ग
मनान्निष्पत्रंकरोतीत्यर्थः।अतिव्यथनेकिम्।नपत्रंनिष्पत्रंवाकरोतिभूतलं॥निष्कुलान्निष्कोषणे।५।४।६२।निष्कुलाकरोतिदा
डिमम्।निर्गतंकुलमन्तरवयवानांसमूहोयस्मादितिवहुव्रीहेर्डाच्॥सुखप्रियादानुलोम्ये।५।४।६३।सुखाकरोति।प्रियाकरोतिगु
रुम्।अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः॥दुःखात्प्रातिलोम्ये।५।४।६४।दुःखाकरोतिस्वामिनम्।पीडयतीत्यर्थः॥शूलात्पाके।५।४।६५।

शूलाकरोति मांसम्। शूलेन पचतीत्यर्थः॥ सत्यादशपथे।५।४।६६। सत्याकरोति भाण्डं वणिक्। क्रेतव्यमिति तथ्यङ्करोतीत्य
र्थः। शपथे तु सत्यं करोति विप्रः॥ मद्रात्परिवापणे।५।४।६७। मद्रशब्दो मङ्गलार्थः। परिवापणं मुण्डनं। मद्राकरोति। कुमारं माङ्ग
ल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यं॥ ॥भद्राकरोति। अर्थः प्राग्वत्। परिवापणे किम्। मद्रङ्करोति। मद्रङ्करोति॥ ॥
॥इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता॥ ॥सर्वस्य द्वे।८।१।१। इत्यधिकृत्य॥ नित्यवीप्सयोः।८।१।४। आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये पद
स्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु। पचति पचति। भुक्त्वा भुक्त्वा। वीप्सायां। वृक्षं वृक्षं सिञ्चति। ग्रा
मो ग्रामो रमणीयः॥ परेर्वर्जने।८।१।५। परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः। वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः। परेर्वर्जने वावचनम्॥ ॥परि वङ्गेभ्यः
उपर्यध्यधसः सामीप्ये।८।१।७। उपर्युपरि ग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्टात्समीपेदेशे इत्यर्थः। अध्यधि सुखम्। सुखस्योपरिष्टात्समी

पकाले दुःखमित्यर्थः। अधोधोलोकम्। लोकस्याधस्तात्समीपे देश इत्यर्थः॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्स
नेषु।८।१।८। असूयायाम्। सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम्। सम्मतौ। देव देव वंद्योसि। कोपे। दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि। कुत्स
ने। धानुष्क वृथा ते धनुः। भर्त्सने। चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम्॥ एकं वहुव्रीहिवत्।८।१।९। द्विरुक्तमेकशब्दो वहुव्रीहिवत्स्यात्॥ ते
न सुव्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते वहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैक
याहुत्या। इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः। न वहुव्रीहावित्यत्र पुनर्वहुव्रीहिग्रहणं मुख्यवहुव्रीहिलाभार्थम्। तेनातिदिष्ट
वहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत्। सूत्रमतेपि वहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं(
नतु वहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति। एकैकस्मै देहि॥ आवाधे च।८।१।१०। पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो वहुव्रीहिवच्च। गतगतः।

विरहात्त्वीप्रमानस्येयमुक्तिः।वहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक।गतगता।इहपुंवद्भावः॥कर्मधारयवदुत्तरेषु।८।१।११।इतउत्तरेषुद्विर्वच
नेषुकर्मधारयवत्कार्यम्।प्रयोजनंसुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि॥प्रकारेगुणवचनस्य।८।१।१२।सादृश्येद्योत्येगुणवचन
स्यद्वेस्तस्तच्चकर्मधारयवत्कार्यम्।कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात्।तेनपूर्वभागस्यपुंवद्भावः।समासस्येत्यन्तोदात्तत्वञ्च।
पटुपट्वी।पटुपटुः।पटुसदृशः।ईषत्पटुरितियावत्।गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनःकेवलगुणवाचिनश्चेहग्रह्यन्ते।शुक्लशुक्लंरू
पं।शुक्लशुक्लःपटः॥आनुपूर्व्येद्वेवाच्ये॥ ॥मूलेमूलेस्थूलः।संभ्रमेणप्रवृत्तौयथेष्टमनेकधाप्रयोगोन्यायसिद्धः॥ ॥
सर्पःसर्पः।बुध्यस्वः२।सर्पः३।बुध्यस्वः३।क्रियासमभिहारेच॥ ॥लुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनाति।नित्यवीप्सयोरितिसिद्धे
भृशार्थेद्वित्वार्थमिदम्।पौनःपुन्येपिलोटासहसमुच्चित्यघातकतांलब्धुंवा।कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेवाच्ये॥ ॥समास

वच्चवहुलम्॥ ॥वहुलग्रहणादन्यपरयोर्नसमासवत्॥ ॥इतरशब्दस्यतुनित्यम्॥ ॥असमासवद्भावेपूर्वपदस्थस्यसुपःसुर्वक्तव्यः॥ ॥अन्योन्यंविप्रानमन्ति।अन्योन्यौ।अन्योन्यान्।अन्योन्येनकृतम्।अन्योन्यस्मैदत्तमित्यादि।अन्योन्येषांपुष्करैरामृशन्तइतिमाघः।एवंपरस्परम्।अत्रकस्कादित्वाद्विसर्गस्यसः।इतरेतरम्।इतरेतरेणेत्यादि।स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्तेराम्भावोवावक्तव्यः॥ ॥अन्योन्यां।अन्योन्यं।परस्परां।परस्परं।इतरेतरां।इतरेतरंवा।इमेब्राह्मण्यौकुलेवाभोजयतः।अत्रकेचित्।आमादेशोद्वितीयाया एव।भाष्यादौतथैवोदाहृतत्वात्।तेनस्त्रीनपुंसकयोरपितृतीयादिषुपुंवदेवरूपमित्याहुः।अन्येतूदाहरणस्यादिमात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः॥दलद्वयेटावभावःक्लीबेचाद्विरुक्तःस्वमोः॥समासेसोरलुक्चेतिसिद्धंबाहुलकात्त्रयम्॥१॥तथाहि।अन्योन्यंपरस्परमित्यत्रदलद्वयेपिटाप्प्राप्तः।नचसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिपुंवद्भावः।अन्यप

रयोरसमासवद्भावात्।नचद्विर्वचनमेववृत्तिः।यांयांप्रियःप्रेक्षतकातराक्षींसासेत्यादावतिप्रसङ्गात्।अन्योन्यमितरेतरमि
त्यत्रचाद्ड्डुतरादिभ्यइत्यद्ड्प्राप्तः।अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्।अन्योन्याश्रयः।परस्पराक्षिसादृश्यमदृष्टपरस्परैरित्या
दौसोर्लुकचप्राप्तः।सर्वम्बाहुलकत्वेनसमाधेयम्।प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणम्॥स्त्रियामितिसूत्रेऽन्योन्यसंश्रयत्वेतदि
तिभाष्यञ्चात्रप्रमाणमिति॥अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम्।८।१।१३।प्रियप्रियेणददाति।प्रियेणवा।सुखसुखेनददा
ति।सुखेनवा।द्विर्वचनेकर्मधारयवद्भावात्सुपिलुकिपुनस्तदेववचनम्।अतिप्रियमपिवस्त्वनायासेनददातीत्यर्थः॥यथा
स्वेयथायथम्।८।१।१४।यथास्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः।योयमात्मायच्चात्मीयन्तद्यथास्वम्।तस्मिन्यथाशब्दस्यद्वेक्ली
वत्वञ्चनिपात्यते।यथायथंज्ञातायथास्वभावमित्यर्थः।यथात्मीयमितिवा॥द्वन्द्वंरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र

प्रयोगाभिव्यक्तिषु।८।१।१५।द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याऽम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु।
तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम्॥ ॥इतरेविषयभूताः।द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः।मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः।आचतुरं ही
मे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते।माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति।पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः।व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्॥
द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः।द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः।द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति।द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ।अभिव्यक्तौ साहच
र्येणेत्यर्थः।योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्व इष्यते॥ ॥इति द्विरुक्तप्रक्रिया॥ ॥इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सि
द्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्द्धं समाप्तम्॥ ॥

Siddhānta kaumudī (Tiṅanta)
(Uttarārddha

सि·कौ·
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीन्नाईन्नीचयोगुणौघैर्महर्षिभिरहर्दिवम्॥तोष्टूयमानोप्यगुणोविभुर्विजयतेतराम्॥ १ ॥
पूर्वार्द्धेकथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः॥प्रत्ययाअथकथ्यन्तेतृतीयाध्यायगोचराः॥ २ ॥तत्रादौदशलकाराःप्रदर्श्य
न्ते॥लट्।लिट्।लुट्।लृट्।लेट्।लोट्।लङ्।लिङ्।लुङ्।लृङ्।एषुपञ्चमोलकारश्छन्दोमात्रगोचरः॥वर्त्तमानेलट्।३।२।१२३
वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्।अटावितौ॥लःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यः।३।४।६९।लकाराःसकर्मकेभ्यःकर्म
णिकर्त्तरिचस्युरकर्मकेभ्योभावेकर्त्तरिच॥लस्य।३।४।७७।अधिकारोयम्॥तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासा
थांध्वमिड्वहिमहिङ्।३।४।७८।एतेऽष्टादशलस्यादेशाःस्युः॥लःपरस्मैपदम्।१।४।९९।लादेशाःपरस्मैपदसंज्ञाःस्युः॥
तङानावात्मनेपदम्।१।४।१००।तङ्प्रत्याहारःशानच्कानचौचैतत्संज्ञाःस्युः।पूर्वसंज्ञापवादः॥अनुदात्तङितआत्मनेपदम्

ति·
भ्वा·
रामः

१।३।१२।अनुदात्तेतउपदेशेयोङित्तदन्ताच्चधातोर्लस्यस्थानेआत्मनेपदंस्यात्॥स्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफले।१।३।७२
स्वरितेतोञितश्चधातोरात्मनेपदंस्यात्कर्त्तृगामिनिक्रियाफले॥शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदम्।१।३।७८।आत्मनेपदनिमित्तही
नाद्धातोःकर्त्तरिपरस्मैपदंस्यात्॥तिङस्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः।१।४।१०१।तिङउभयोःपदयोस्त्रयस्त्रिकाःक्रमादे
तत्संज्ञाःस्युः॥तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशः।१।४।१०२।लब्धप्रथमादिसंज्ञानितिङस्त्रीणित्रीणिप्रत्येकमेकव
नि२ चनादिसंज्ञास्युः॥युष्मद्युपपदेसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यमः।१।४।१०५।तिङ्वाच्यकारकवाचिनियुष्मदिप्रयुज्य(
ऽप्रयुज्यमाने२ मानेचमध्यमः॥प्रहासेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च।१।४।१०६।मन्यधातुरूपपदंयस्यधातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूतेसतिम
ध्यमःस्यात्परिहासेगम्यमानेमन्यतेरुत्तमःस्यात्सचैकार्थस्यवाचकःस्यात्॥अस्मद्युत्तमः।१।४।१०७।तथाभूतेऽस्मद्युत्तमःस्यात्

सि·कौ·
२

शेषेप्रथमः।१।४।१०८।मध्यमोत्तमयोरविषयेप्रथमःस्यात्।भूसत्तायाम्।कर्त्तृविवक्षायां·भूतिइतिस्थिते॥तिङ्शित्सार्वधा
तुकम्।३।४।११३।तिङःशितश्चधात्वधिकारोक्ताएतत्संज्ञाःस्युः॥कर्त्तरिशप्।३।१।६८।कर्त्रर्थेसार्वधातुकेपरेधातोःशप्स्या
त्।शपाविती॥सार्वधातुकार्धधातुकयोः।७।३।८४।अनयोःपरयोरिगन्ताङ्गस्यगुणःस्यात्।अवादेशः।भवति।भवतः॥झोऽ
न्तः।७।१।३।प्रत्ययावयवस्यझस्यान्तादेशःस्यात्।अतोगुणे।भवन्ति।भवसि।भवथः।भवथ॥अतोदीर्घोयञि।७।३।१०१।अ
तोऽङ्गस्यदीर्घःस्यात्यञादौसार्वधातुकेपरे।भवामि।भवावः।भवामः।सभवति।तौभवतः।तेभवन्ति।त्वंभवसि।युवांभवथः।यू
यंभवथ।अहंभवामि।आवांभवावः।वयंभवामः।एहिमन्येओदनंभोक्ष्यसे।भुक्तःसोतिथिभिः।एतंएनवामन्ये।ओदनंभोक्ष्ये
थे।भोक्ष्यध्वे।भोक्ष्ये।भोक्ष्यावहे।भोक्ष्यामहे।इत्यादि।मन्यसेमन्येथे।मन्यध्वे।इत्यादिरर्थः।युष्मद्युपपदेइत्याद्यनुवर्त्ततो।ते

ति·
भ्वा·
रामः

नेह्न।एतुभवान्मन्यते।ओदनंभोक्ष्येइति।प्रहासेकिम्।यथार्थकथनेमाभूत्।एहिमन्यसेओदनंभोक्ष्येइति।भुक्तःसोति
थिभिरित्यादि॥परोक्षेलिट्।३।२।११५।भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट्स्यात्।लस्यतिवादयः॥लिट्च।३।४।११५।लिडादेशस्ति
ङार्धधातुकसंज्ञएवस्यान्नतुसार्वधातुकसंज्ञः।तेनशवादयोन॥परस्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमाः।३।४।८२।लिटस्ति
वादीनांनवानांणलादयोनवस्युः।भूअइतिस्थिते॥भुवोवुग्लुङ्लिटोः।६।४।८८।भुवोवुगागमःस्यात्लुङ्लिटोरचि।नित्यत्वाद्वुग्गु
णवृद्धीवाधते॥एकाचोद्वेप्रथमस्य।६।१।१।अजादेर्द्वितीयस्य।६।१।२।इत्यधिकृत्य॥लिटिधातोरनभ्यासस्य।६।१।८।लिटिपरेऽन
भ्यासधात्ववयवस्यैकाचःप्रथमस्यद्वेस्तःआदिभूतादचःपरस्यतुद्वितीयस्य।भूव्भूव्अइतिस्थिते॥पूर्वोऽभ्यासः।६।१।४।अत्रयेद्वे
विहितेतयोःपूर्वोऽभ्याससंज्ञःस्यात्॥हलादिःशेषः।७।४।६०।अभ्यासस्यादिर्हल्शिष्यतेऽन्येहलोलुप्यन्ते।इतिवलोपः॥ह्रस्वः।७।४।

५८।अभ्यासस्याचोह्रस्वःस्यात्॥भवतेरः।७।४।७३।भवतेरभ्यासोकारस्यअःस्यात्लिटि॥अभ्यासेचर्च।८।४।५४।अभ्यासेझलांचरःस्यु
र्जशश्च।झशांजशः।खयांचरः।तत्रापिप्रकृतिजशांप्रकृतिजशः।प्रकृतिचरांप्रकृतिचरइतिविवेकः।आन्तरतम्यात्॥असिद्धवद
त्राभात्।६।४।२२।इतऊर्द्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयं·समानाश्रयेतस्मिन्कर्त्तव्येतदसिद्धंस्यात्।इतिवुकोसिद्धत्वादुवङिप्राप्ते॥
वुग्युटावुवङ्यणोःसिद्धौवक्तव्यौ॥ ⁂ ॥वभूव।वभूवतुः।वभूवुः॥आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः।७।२।३५।वलादेरार्द्धधातुकस्ये
डागमःस्यात्।वभूविथ।वभूवथुः।वभूव।वभूव।वभूविव।वभूविम॥अनद्यतनेलुट्।३।३।१५।भविष्यत्यनद्यतनेर्थेधातोर्लुट्
स्यात्॥स्यतासीलृलुटोः।३।१।३३।लृइतिलृङ्लृटोर्ग्रहणं।धातोःस्यतासीएतौप्रत्ययौस्तःलृलुटोःपरतः।शवाद्यपवादः।
आर्द्धधातुकंशेषः।३।४।११४।तिङ्शिद्भ्योऽन्योधातोरितिविहितःप्रत्ययएतत्संज्ञःस्यात्।इट्॥लुटःप्रथमस्यडारौरसः।

२।४।८५।डारौरसएतेक्रमात्स्युः॥डित्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः॥पुगन्तलघूपधस्यच।७।३।८६।पुगन्तस्यलघूपध
स्यचाङ्गस्येकोगुणःस्यात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः।येननाव्यवधानन्तेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात्।तेनभिनत्ती
त्यादावनेकव्यवहितस्येकोनगुणः।भवित्आअत्रेकोगुणोप्राप्ते॥दीधीवेवीटाम्।१।१।६।दीधीवेव्योरिटश्चगुणवृ
द्धीनस्तः।भविता॥तासस्त्योर्लोपः।७।४।५०।तासेरस्तेश्चलोपःस्यात्सादौप्रत्ययेपरे॥रिच।७।४।५१।रादौप्रत्ययेप्रा
ग्वत्।भवितारौ।भवितारः।भवितासि।भवितास्थः।भवितास्थ।भवितास्मि।भवितास्वः।भवितास्मः॥लृट्शेषेच।
३।३।१३।भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट्स्यात्क्रियार्थायांक्रियायामसत्यांसत्यांच।स्यः।इट्।भविष्यति।भविष्यतः।भविष्य
न्ति।भविष्यसि।भविष्यथः।भविष्यथ।भविष्यामि।भविष्यावः।भविष्यामः॥लोट्च।३।३।१६२।विध्यादिष्वर्थेषुलोट्स्या धातो १

न्॥आशिषिलिङ्लोटौ।३।३।१७३॥एरुः।३।४।८६।लोटइकारस्यउःस्यात्।भवतु॥तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्या
म्।७।१।३५॥आशिषितुह्योस्तातङ्वास्यात्।अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः।यद्यपिङिच्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थ
ङित्वेष्वनङादिषुचरितार्थइतिगुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतयाऽसंभवत्प्रयोजनङकारेणतातङिमन्थरंप्रवृत्तः
परेणावाध्यते।इहोत्सर्गापवादयोरपिसमबलत्वात्।भवतात्॥लोटोलङ्वत्।३।४।८५।लोटोलङइवकार्यंस्यात्।तेनता
मादयःसलोपश्च।तथाहि॥तस्थस्थमिपांतान्तन्तामः।३।४।१०१।ङितश्चतुर्णांतामादयःक्रमात्स्युः॥नित्यंङितः।३।
४।९९।सकारान्तस्यङिदुत्तम स्यनित्यंलोपःस्यात्।अलोन्त्यस्येतिसस्यलोपः।भवताम्।भवन्तु॥सेर्ह्यपिच्च।३।४।८७।
लोटःसेर्हिःस्यात्सोऽपिच्च॥अतोहेः।६।४।१०५।अतःपरस्यहेर्लुक्स्यात्।भव।भवतात्।भवतम्।भवत॥मेर्निः।३।४।८९।

श्रीशावानी=२=

लोटोमेर्निःस्यात्॥आडुत्तमस्यपिच्च।३।४।९२॥लोडुत्तमस्याडागमःस्यात्सपिच्च।हिन्योरुत्वन्न।इकारोच्चारणसामर्थ्यात्।
भवानि।भवाव।भवाम॥अनद्यतनेलङ्।३।२।१११।अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्स्यात्॥लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः।६
४।७१।एषुपरेष्वङ्गस्याऽडागमःस्यात्सचोदात्तः॥इतश्च।३।४।१००।ङितोलस्यपरस्मैपदमिकारान्तंयत्त स्यलोपः
स्यात्।अभवत्।अभवतां।अभवन्।अभवः।अभवतं।अभवत।अभवं।अभवाव।अभवाम॥विधिनिमन्त्रणामन्त्रणा
धीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्।३।३।१६१।एष्वर्थेषुद्योत्येषुवाच्येषुवालिङ्स्यात्।विधिःप्रेरणं।भृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रव
र्त्तनं।निमन्त्रणंनियोगकरणं।आवश्यकेश्राद्धभोजनादौदौहित्रादेःप्रवर्त्तनं।आमन्त्रणंकामचारानुज्ञा।अधीष्टःस
त्कारपूर्वकोव्यापारः।प्रवर्त्तनायांलिङ्।चतुर्णांपृथगुपादानंप्रपञ्चार्थम्॥यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्च।३।४।१०३।

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच्च। ङित्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुवन्धकार्येप्यनल्विधाविति प्रतिषेध
इति। आदेशस्यस्थानवः शित्वमपीह लिङम्॥ सुट्तिथोः। ३।४।१०७। लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात्। सुटा यासुट् न
वाधते। लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात्॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य। ७।२।७९। सार्वधातुकलिङोऽ
नन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात्। इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः। सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि स्फुटतरन्तु तच्चात्मनेपदे॥ अतो येयः
।७।२।८०। अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या   इत्यस्य इय् स्यात्। गुणः। यलोपः। भवेत्। सार्वधातुकेति किम्। चिकीर्ष्यात्। अ
धेऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत। भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात्। भवेताम्। झेर्जुस्। ३।४।१०८। लिङो झेर्जुस्
स्यात्। जइत्। उस्यपदान्तात्। ६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वान्नित्यत्वाच्चातो

पेय इति प्राञ्चः। यद्यप्यनन्तरत्वात्पररूपं न्याय्यन्तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयं। एवञ्च सलोपस्यापवाद इय्
अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः। भवेयुः। भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयं। भवेव। भवेम॥ लिङाशिषि। ३।४।१०६। आशिषि
लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात्॥ किदाशिषि। ३।४।१०४। आशिषि लिङो यासुट् कित् स्यात्। स्कोरिति सलोपः॥ क्ङि
ति च। १।१।५। गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणौ गुणवृद्धी न स्तः। भूयात्। भूयास्ताम्। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तं। भूयास्त। भूया
सं। भूयास्व। भूयास्म॥ लुङ्। ३।२।११०। भूतार्थर्धातोर्लुङ् स्यात्॥ माङि लुङ्। ३।३।१७५। सर्वलकारापवादः॥ स्मोत्तरे ल
ङ् च। ३।३।१७६। स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च॥ च्लि लुङि। ३।१।४३। शबाद्यपवादः॥ च्लेः सिच्। ३।१।४४। इचावितौ॥ गातिस्था
घुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु। २।४।७७। एभ्यः सिचो लुक् स्यात्। गापाविहेणादेशापिबती गृह्येते॥ भूसुवोस्तिङि। ७।३।८८।

ऋते ३

भूसूएतयोःसार्वधातुकेतिङिपरेगुणोनस्यात्॥अस्तिसिचोऽपृक्ते।७।३।९६।सिच्चअस्चेतिसमाहाद्वन्द्वः।सिच्छब्दस्य
सोत्रंभत्वमस्तीत्यव्ययेनकर्मधारयः।ततःपञ्चम्याःसौत्रोलुक्।विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्चपरस्यापृक्तस्यहलईडागमःस्यात्।
इतिईट्।नेह·सिचोलुप्तत्वात्।अभूत्।हलःकिम्।एधिषि।अपृक्तस्येतिकिम्।एधिष्ट।अभूताम्॥सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च।
३।४।१०९।सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्चपरस्यङित्संबन्धिनोझेर्जुस्स्यात्।इतिप्राप्ते॥आतः।३।४।११०।सिज्लुकआदन्तादेवझेर्जु
स्स्यात्।अभूवन्।अभूः।अभूतं।अभूत।अभूवं।अभूव।अभूम॥नमाङ्योगे।६।४।७४।अडाटौनस्तः।माभवान्भूत्।मा
स्मभवत्।भूत्॥लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ।३।३।१३९।हेतुहेतुमद्भावादिलिङ्निमित्तंतत्रभविष्यत्यर्थेलृङ्स्या
त्क्रियायाअनिष्पत्तौगम्यमानायाम्।अभविष्यत्।अभविष्यताम्।अभविष्यन्।अभविष्यः।अभविष्यतं।अभविष्य

तोः
ता।अविष्यं।अभविष्याव।अभविष्याम॥तेप्राग्धातोः।१।४।८०।तेगत्युपसर्गसंज्ञकाधा"प्रागेवप्रयोक्तव्याः॥आनिलोट्
।८।४।१६।उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यलोडादेशस्यानीत्यस्यनस्यणःस्यात्।प्रभवाणि॥दुरःषत्वणत्वयोरुपसर्गत्व
प्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ⁘ ॥दुःस्थितिः।दुर्भवानि।अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वंवाच्यं॥ ⁘ ॥अन्तर्धा।
अन्तर्धिः।अन्तर्भवाणि॥शेषेविभाषाऽकखादावषान्तउपदेशे।८।४।१८।उपदेशेकादिखादिषान्तवर्जेगदनदादेरन्य
स्मिन्धातौपरेउपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेर्नस्यणत्वंवास्यात्।प्रणिभवति।प्रनिभवति।इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेपि
संहितानित्या।तदुक्तं।संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः॥नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षतेइति॥सत्ताद्यर्थ
निर्देशश्चोपलक्षणं।णगान्त्वर्गोभवतीत्यादावन्यथतइत्याद्यर्थात्।उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्यद्योतकाः।प्रभवति।पराभ

वति। संभवति। अनुभवति। अभिभवति। उद्भवति। परिभवति। अन्यत्र विलक्षणार्थावगतेः। उक्तञ्च। उपसर्गेण धात्वर्थो ब
लादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति॥ एध वृद्धौ। कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः॥ टित आत्मनेपदा
नां टेरे।३।४।७९। टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात्। एधते॥ सार्वधातुकमपित्।१।२।४। अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात्॥
आतो ङितः।७।२।८१। अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात्। एधेते। एधन्ते॥ थासः से।३।४।८०॥ टितो लस्य थासः से स्यात्
एधसे। एधेथे। एधध्वे। अतो गुणे। एधे। एधावहे। एधामहे॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः।३।१।३६। इजादिर्यो धातुर्गुरु
मानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि। आमो मकारस्य नेत्त्वं आस्कासोराम् विधानात् ज्ञापकात्॥ आमः।२।४।८१। आमः
परस्य लुक् स्यात्। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि।३।१।४०। आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते। आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनु

प्रयोगस्येतिसूत्रेकृञ्ग्रहणासामर्थ्यादनुप्रयोगोन्यस्यापीतिज्ञायते।तेनकृभ्वस्तियोगेइत्यतःकृञःस्थितोयेतिनका
रेणाप्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः।तेषांक्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनांविशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदा
न्वयः।सम्पदिस्तुप्रत्याहारेऽन्तर्भूतोप्यनन्वितार्थत्वान्नप्रयुज्यते।कृञस्तुक्रियाफलेपरगामिनिपरस्मैपदेप्राप्ते।
आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य।१।३।६३।आम्प्रत्ययोयस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः।आम्प्रकृत्यातुल्यमनु
प्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्मनेपदंस्यात्।इहपूर्ववदित्यनुवर्त्त्यवाक्यभेदेनसंबध्यते।पूर्ववदेवात्मनेपदन्नतुतद्विपरीतमिति
तेनकर्त्तृगेपिफलेइन्दाञ्चकारेत्यादौनतङ्॥लिटस्तझयोरेशिरेच्।३।४।८१।लिडादेशयोस्तझयोरेशइरेच्एतौस्तः॥
एकारोच्चारणंज्ञापकंतङादेशानांटेरेत्वन्नेति।तेनडारोरसान्न।कृएइतिस्थिते॥असंयोगाल्लिट्कित्।१।२।५।असंयो

गात्परोऽपिलिट्किन्स्यात्।क्ङितिचेतिनिषेधात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिगुणोन।द्वित्वात्परत्वाद्यणिप्राप्ते।द्विर्वचनेऽचि।१।१।५९।द्वित्वनिमित्तेऽचिपरेऽचआदेशोनस्यात्द्वित्वेकर्त्तव्ये॥उरत्।७।४।६६।अभ्यासऋवर्णस्याऽत्स्यात्प्रत्ययेपरे।रपरत्वं।हलादिःशेषः।प्रत्ययेकिं।वव्रश्च॥कुहोश्चुः।७।४।६२।अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशःस्यात्।एधाञ्चक्रे।एधाञ्चक्राते।एधाञ्चक्रिरे॥एकाचउपदेशेऽनुदात्तात्।७।२।१०।उपदेशेयोधातुरेकाजनुदात्तश्चततःपरस्यार्द्धधातुकस्येट्नस्यात्।उपदेशेइत्युभयान्वयि।एकाचइतिकिम्।यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथास्यात्।स्मरन्तिहि।श्तिपाशपानुबन्धेननिर्दिष्टंयद्गणेनच।यत्रैकाज्ग्रहणञ्चैवपञ्चैतानिनयङ्लुकीति।एतच्चहेवेकाज्ग्रहणेनज्ञाप्यते।अवयवेत्वेकत्वविवक्षयातद्वतोग्रहणेनचसिद्धेएकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशोव्यावर्त्यते।ते

नवधेर्ह्न्युपदेशेएकाचोपिननिषेधः।आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात्· अनुदात्तात्वाउपदमेवसंग्रहीष्यन्ते।एधाञ्चकृषे।एधाञ्चक्राथे।।इणःषीध्वंलुङ्लिटांधोऽङ्गात्।८।३।७८।इणान्तादङ्गात्परेषांषीध्वंलुङ्लिटांधस्यमूर्द्धन्यःस्यात्।एधाञ्चकृढ्वे।एधाञ्चक्रे।एधाञ्चकृवहे।एधाञ्चकृमहे।एधाम्बभूव।अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावोन।अन्यथाहिकृञ्चानुप्रयुज्यतइतिकृभ्वितिवाब्रूयात्।।अतआदेः।७।४।७०।अभ्यासस्यादेरतोदीर्घःस्यात्।पररूपापवादः।एधामास।एधामासतुरित्यादि।एधिता।एधितारौ।एधितारः।एधितासे।एधितासाथे।।धिच।८।२।२५।धादौप्रत्ययेपरेसलोपःस्यात्।एधिताध्वे।।हएति।७।४।५२।तासस्त्योःसस्यहःस्यादेतिपरे।एधिताहे।एधितास्वहे।एधितास्महे।एधिष्यते।एधिष्येते।एधिष्यन्ते।।आमेतः।३।४।९०।लोटएकारस्याम्स्यात्।एधताम्।एधेताम्।एधन्ताम्।।सवाभ्यांवामौ।३।४।९१

सवाभ्यांपरस्यलोडेतःक्रमात्वअम्एतौस्तः।एधस्व।एधेथाम्।एधध्वम्॥एतऐ।३।४।९३।लोडुत्तमस्यएतऐस्यात्।आ
मोपवादः।एधै।एधावहै।एधामहै॥आडजादीनाम्।६।४।७२।अजादीनामाट्स्यात्लुङादिषु।अटोपवादः।आटश्च।ऐ
धत।ऐधेतां।ऐधन्त।ऐधथाः।ऐधेथां।ऐधध्वं।ऐधे।ऐधावहि।ऐधामहि॥लिङःसीयुट्।३।४।१०२।लिङात्मनेपदस्यसी
युडागमःस्यात्सलोपः।एधेत।एधेयातां॥झस्यरन्।३।४।१०५।लिङोझस्यरन्स्यात्।एधेरन्।एधेथाः।एधेयाथां।एधे
ध्वम्॥इटोऽत्।३।४।१०६।लिङादेशस्येटोऽत्स्यात्।एधेय।एधेवहि।एधेमहि।आशीर्लिङिआर्द्धधातुकत्वान्लिङस्स
लोपोन।सीयुट्सुटोःप्रत्ययावयवत्वात्षत्वं।एधिषीष्ट।एधिषीयास्तां।एधिषीरन्।एधिषीष्ठाः।एधिषीयास्थां।एधिषी
ध्वं।एधिषीय।एधिषीवहि।एधिषीमहि॥ऐधिष्ट।ऐधिषातां॥आत्मनेपदेष्वनतः।७।१।५।अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु

क व छ ना·द·ध·न पा भ म शा ष स हाः क्रमात्
१ ६ १ १५ १५ ११ १ १३ ३ ४ १० ११ २ ८
क व का ना·ना·डा·ति·डे ग घ नाः ८ ष नाः स्मृताः
इतिकारिका -- ५

झस्य अत् इत्यादेशः स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथां॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्॥ ऐधिढ्वं। इङ्गिन्न एव
इणाहग्रह्यते इति मते तु ऐधिध्वं। ढधयोर्वैस्पमस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। ऐधि
ष्महि। ऐधिष्यत। ऐधिष्येतां। ऐधिष्यन्त। ऐधिष्यथाः। ऐधिष्येथां। ऐधिष्यध्वं। ऐधिष्ये। ऐधिष्यावहि। ऐधिष्या
महि। उदात्तत्वात् फलादेरिट्। प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते॥ ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः॥ वृङ्वृञ्भ्या
ञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः॥ १॥ शक्लृपच्मुचिरिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः। भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्
जियज्युज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृजः॥ २॥ अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिर्विनद्। शद्सदी स्वि
द्यतिः स्कन्दिहदी क्रुध्क्षुधिबुध्यती॥ ३॥ बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यध्शुधः साधिसिध्यती। मन्यहन्नाप्क्षिप्छुपितप्ति

पस्तृप्यतिदृप्यती॥ ४ ॥लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्गम्नम्यमोरमिः।क्रुशिर्दंशिदिशीदृश्मृश्रिश्रुश्
लिश्विश्स्पृशःकृषिः॥ ५ ॥त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयोघसिः।वसतिर्दहदिहिदुहोनह्
मिह्रुह्लिह्वहिस्तथा॥ ६ ॥अनुदात्ताहलन्तेषुधातवोद्व्यधिकंशतं।तुदादौमतभेदेनस्थितौयौचतुरादिषु॥ ७ ॥
तृप्दृपीतौवारयितुंश्यपनानिर्देशआदृतः।किञ्च।स्विद्यपद्यौसिध्यबुध्यौमन्यपुष्यश्लिषःश्यना॥ ८ ॥वसिःशपालुका
योतिनिर्दिष्टोन्यनिवृत्तये।निजिर्विजिर्शक्लृइतिसानुबन्धाअमीतथा॥ ९ ॥विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टोभाष्येपिदृ
श्यते।व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनंनेहपेठुरितिस्थितम्॥ १० ॥रञ्जिमस्जीअदिपदीतुदक्षुदशुषिपुषीशिषिः।भाष्यानुक्तान
वेहोक्ताव्याघ्रभूत्यादिसम्मतेः॥ ११ ॥स्पर्द्धसङ्घर्षे।संघर्षःपराभिभवेच्छा।धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः।स्पर्द्धते।गाधृ

खयः।७।४।६१।अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते।हलादिःशेषइत्यस्यापवादः।पस्पर्द्धे।स्पर्द्धिता।स्पर्द्धिष्यते।स्पर्द्धतां।अ
स्पर्द्धत।स्पर्द्धेत।स्पर्द्धिषीष्ट।अस्पर्द्धिष्ट।अस्पर्द्धिष्यत।३।गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च।गाधते।जगाधे॥ ४॥बाधृ लोडने।लो
डनं प्रतिघातः।बाधते।५॥नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु।आशिषि नाथ इति वाच्यं॥ ⁂ ॥अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्या
त्।नाथते।६।अन्यत्र नाथति।नाधते।७।दध धारणे।दधते॥अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि।६।४।१२०।लिण्निमित्तादेशा
दिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि॥थलि च सेटि।६
।४।१२१।प्रागुक्तं स्यात्।आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते।शसिदद्योः प्रतिषेधवचनात्ज्ञापकात्।तेन प्रकृतिज
श्वरान्तेष्वसत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव।देधे।देधाते।देधिरे।अतः किम्।दिदिवतुः।तपरः किम्।ररासे।एकेत्यादि किम्

सि॰कौ॰ तत्सरत्नुः। अनादेशादेः किम्। चकसतुः। लिट्आदेशविशेषणमादिह्स्यादेव। नेमिथ। सेहे॥ ८ ॥स्कुदि आप्रवणे। आप्रव नि॰
११ णमुत्प्लवनमुद्धरणञ्च॥ इदितो नुम् धातोः। ७।१।५८। स्कुन्दते। चुस्कुन्दे॥ ९॥ श्विदि श्वैत्ये। अकर्मकः। श्विन्दते। शिश्विंदे
॥१०॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः। वन्दते। ववन्दे॥ ११ ॥भदि कल्याणे सुखे च। भन्दते। वभन्दे॥ १२ ॥मदि स्तुतिमोदमद
स्वप्नकान्तिगतिषु। मन्दते। ममन्दे॥ १३ ॥स्पदि किञ्चिच्चलने। स्पन्दते। पस्पन्दे॥ १४ ॥क्लिदि परिदेवने। शोके इत्यर्थः। सक
र्मकः। क्लिन्दते चैत्रं। चिक्लिन्दे॥ १५ ॥मुद हर्षे। मोदते॥ १६ ॥दद दाने। ददते॥ न शसददवादिगुणानाम्। ६।४।१२६। शसेर्ददेर्व भ्वा॰
कारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न। दददे। दददाने। दददिरे॥ १७ ॥ष्वद स्वर्द आस्वादने। अय रामः
मनुभवे सकर्मकः॥ धात्वादेः षः सः। ६।१।६४। धातोरादेः षस्य सः स्यात्। सात्पदाद्योरिति षत्वस्य निषेधः। अनुस्वदते। सस्वदे

रुचावकर्मकः।१

उपधायाश्च· १

स्वर्दते।सस्वर्दे॥ १९ ॥उर्दमानेक्रीडायाञ्च।८।२।७८।धातोरुपधाभूतयोरेफवकारयोर्हल्परयोः परतइकोदीर्घःस्यात्।
ऊर्दते।ऊर्दाञ्चक्रे॥ २० ॥कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवकूर्दते।चुकूर्दे॥ २१ ॥खूर्दते॥ २२ ॥गूर्दते॥ २३ ॥गोदते॥जु
गुदे॥ २४ ॥षूदक्षरणे।सूदते।सुषूदे।सेकसृप्सृस्तृस्तृज्स्तृस्त्यान्येदन्त्याजन्तसादयः।एकाचःषोपदेशाः।ष्वष्कस्विदस्वदस्वञ्ज सुः
स्वप्स्मिङः।दन्त्यःकेवलदन्त्यः।नतुदन्तोष्ठजोपि।ष्वष्कादीनांपृथग्रहणाज्ञापकात्॥ २५ ॥ह्राद अव्यक्तेशब्दे।ह्रादते।ज
ह्रादे॥ २६ ॥ह्लादीसुखेच।चादव्यक्तेशब्दे ह्लादते॥ २७ ॥स्वाद आस्वादने।स्वादते॥ २८ ॥पर्दकुत्सितेशब्दे।गुदरवइत्यर्थः
पर्दते॥ २९ ॥यती प्रयत्ने।यतते।येते॥ ३० ॥युतजुतभासने।योतते।युयुते।जोतते।जुजुते॥ ३२ ॥विथृवेथृयाचने।विविथे
॥३३॥विवेथे॥ ३४॥श्रथिशैथिल्ये।श्रन्थते॥ ३५ ॥ग्रथिकौटिल्ये।ग्रन्थते॥ ३६॥कत्थश्लाघायां।कत्थते॥ ३७॥एधादयो

नुदात्तेतोगताः॥ ॥अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताःपरस्मैपदिनः॥अतसातत्यगमने।अतति॥अतआदेः।आत।आततुः।आ
तुः।लुङिआतिस्ईदितिस्थिते॥इटईटि।८।२।२८।इटःपरस्यसस्यलोपःस्यादीटिपरे।सिज्लोपएकादेशेसिद्धोवाच्यः॥ ⁘ ॥
आतीत्।आतिष्टाम्।आतिषुः॥वदव्रजहलन्तस्याचः।७।२।३।वदेर्व्रजेर्हलन्तस्यचाङ्गस्याचःस्थानेवृद्धिःस्यात्सिचिपरस्मैप
देषु।इतिप्राप्ते।नेटि।७।२।४।इडादौसिचिप्रागुक्तन्नस्यात्।माभवानतीत्।अतिष्टां।अतिषुः॥ १ ॥चितीसंज्ञाने।चेतति
चिचेत।अचेतीत्।अचेतिष्टां।अचेतिषुः॥ २ ॥च्युतिर्आसेचने।सेचनमार्द्रीकरणं।आङीषदर्थेभिव्याप्तौच॥इर्इत्संज्ञावाच्या
॥ ⁘ ॥च्योतति।चुच्योत।इरितोवा।३।१।५७।इरितोधातोश्च्लेरङ्वास्यात्परस्मैपदेपरे।अच्युतत्।अच्योतीत्॥ ३ ॥श्च्युतिर्क्ष
रणे।श्च्योतति।चुश्च्योत।अश्च्युतत्।अश्च्योतीत्।यकाररहितोप्ययम्।श्चोतति॥ ४ ॥मन्थविलोडने।विलोडनंप्रतीघातः।म

स्थति। ममन्थ। यासुटः किदाशिषीति कित्वादनिदितामिति लोपः। मथ्यात्॥ ५॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेश
नयोः। इदित्वान्न लोपो न। कुन्थ्यात्। मन्थ्यात्॥ ९॥ षिध गत्याम्। सेधति। सिषेध। सेधिता। असेधीत्। सात्पदाद्योरिति निषे
धप्राप्ते॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्। ८।३।६५। उपसर्गस्थान्निमित्तादे
षां सस्य षः स्यात्॥ सदिरप्रतेः। ८।३।६६। प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात्॥ स्तम्भेः। ८।३।६७। सौत्रस्य सस्य षः स्यात्।
योगविभाग उत्तरार्थः। किञ्च। अप्रतेरिति नानुवर्त्तते। वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरिति रघुवंशे॥ अवाच्चालंवनाविदूर्ययोः। ८।
३।६८। अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्॥ वेश्च स्वनो भोजने। ८।३।६९। व्यवाभ्यां स्वनतेः षः स्याद्भोजने॥ परिनिविभ्यः सेवसि
तसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्। ८।३।७०। परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति॥ प्राक्सितादड्व्यवायेपि। ८।

सि॰कौ॰ ३।६३।सेवसितेत्यत्रसितशब्दात्प्राक्येसुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेपिषत्वंस्यात्।न्यषेधत्।न्यषेधीत्।न्यषेधिष्यत्॥स्था ति॰
१३ दिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य।८।३।६४।प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेनव्यवायेऽपिषत्वंस्यात्।एषामेव।२३।चाभ्यासस्यनतुसुनोत्यादी
नाम्।निषिषेध।निषिषिधतुः।सेधतेर्गतौ।८।३।११३।गत्यर्थस्यसेधतेःषत्वंनस्यात्।गङ्गांविसेधति।११।षिधूशास्त्रेमाङ्गल्येच।शास्त्रं
शासनम्।स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवा।७।२।४४।स्वरत्यादेरूदितश्चपरस्यवलादेरार्धधातुकस्यइड्वास्यात्।झषस्तथोर्धोऽधः।८।
२।४०।झषःपरयोस्तथोर्धःस्यात्नतुदधातेः।जश्त्वम्।सिषेध।सिषेधिथ।सेद्धा।सेधिता।सेत्स्यति।सेधिष्यति।असैत्सीत्।झलोझलि। भ्वा॰
।८।२।२६।झलःपरस्यसस्य।२४।लोपःस्यात्झलि।असैद्धाम्।असैत्सुः।असैत्सीः।असैद्धम्।असैद्ध।असैत्सम्।असैत्स्व।असैत्स्म रामः
पक्षेअसेधीत्।असेधिष्टामित्यादि।१२।खादृभक्षणे।ऋकारइत्।खादति।चखाद।१३।खदस्थैर्येहिंसायाञ्चभक्षणे।स्थैर्ये

अकर्म्मकः। खदति। अत उपधायाः। ७।२।११६। उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। चखाद। णलुत्तमो वा। ७।१।
९१। उत्तमो णल् वा णित् स्यात्। चखाद, चखद। अतो हलादेर्लघोः। ७।२।७। हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सि
चि वृद्धिर्वा स्यात्। अखादीत्, अखदीत्। १४। वद स्थैर्य्ये। पवर्गीयादिः। वदति। ववाद। वेदिथ। १५। गद व्यक्तायां वाचि। गदति। नेर्ग
दनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च। ८।४।१७। उपसर्गस्थान्निमित्ता
त्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु। प्रणिगदति। जगाद। १६। रद विलेखने। विलेखनम्भेदनम्। रराद। रेदतुः। १७। णद अव्यक्तशब्दे। णो
नः। ६।१।६५। धातोरादेर्णस्य नः स्यात्। णोपदेशाः। २५। त्वनर्दनाटिनाथ्ध्नन्द्रकक्नृनृतः। नाटेर्दीर्घोर्हस्य पर्य्युदासाद्वृद्धादिर्णो
पदेश एव। तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्न्नं नेर्दृष्टके चिस्मोपदेशिनामाहुः। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य। ८।४।१४। उपसर्गस्थान्नि

ना २

मिन्नात्परस्यणोपदेशस्यधातोर्नस्यणः स्यात्।समासेऽसमासेपि।प्रणदति।प्रणिनदति।१८।अर्दगतौयाचनेच।अतआदेः।तस्मा
न्नुड्द्विहलः।७।४।७१।द्विहलोधातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्यनुट्स्यात्।आनर्द।आ र्दीत्॥१९॥नर्दगर्दशब्दे।णोपदेशत्वाभावा
न्नणः।प्रनर्दति॥२०॥गर्दति।जगर्द॥२१॥तर्दहिंसायाम्॥तर्दति॥२२॥कर्दकुत्सितेशब्दे।कुत्सितेकौक्षे।कर्दति॥२३॥खर्ददन्दशू
के।दंशहिंसादिरूपायांदन्दशूकक्रियायामित्यर्थः।खर्दति।चखर्द॥२४॥अतिअदिबन्धने।अन्तति।आनन्त॥२५॥अन्दति।आनन्द
॥२६॥इदिपरमैश्वर्ये।इन्दति।इन्दाञ्चकार॥२७॥विदिअवयवे।पवर्गतृतीयादिः।विन्दति।अवयवङ्करोतीत्यर्थः।भिदीतिपाठान्त
रम्॥२८॥गडिवदनैकदेशे।गण्डति॥२९॥अन्तत्यादयःपञ्चैतेनतिङ्विषयाइतिकाश्यपः।अन्येतुतिङमपीच्छन्ति।णिदिकुत्साया
म्।निन्दति।प्रणिन्दति॥३०॥टुनदिसमृद्धौ।आदिर्ञिटुडवः।१।३।५।उपदेशेधातोराद्याएतेइतःस्युः।नन्दति।इदित्वान्नलोपोन।न

न्यात्॥ ३१ ॥ चदि आह्लादे। चचन्द॥ ३२॥ त्रदि चेष्टायाम्। तत्रन्द॥ ३३॥ कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च। चकन्द॥ ३४॥ चक्रंद॥ ३५॥
चक्लन्द॥ ३६॥ क्लिदि परिदेवने। चिक्लिन्द॥ ३७॥ शुन्ध शुद्धौ। शुशुन्ध। नलोपः। शुध्यात्॥ ३८॥ अथ ८६। कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्वि
चत्वारिंशत्। शीकृ सेचने। तालव्यादिर्दन्त्यादिरित्येके। शीकते। शिशीके। १। लोकृ दर्शने। लोकते। लुलोके॥ २॥ श्लोकृ सङ्घाते। सङ्घा
तो ग्रन्थः सचेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रंथितुर्बाआद्ये अकर्म्मको द्वितीये सकर्म्मकः। श्लोकते॥ ३॥ द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः। उत्साहो
वृद्धिरौद्धत्यञ्च। दिद्रेके॥ ४॥ दिध्रेके। ५। रेकृ शङ्कायाम्। रेकते। ६। सेकृ। ७। स्रेकृ। ८। स्रकि। ९। श्रकि। १०। श्लकि। ११। गतौ। त्रयोद
न्त्यादयः द्वौ तालव्यादी। अषोपदेशत्वान्न षः। सिसेके। शकि शङ्कायाम्। शङ्कते। शशङ्के। १२। अकि लक्षणे। अङ्कते। आनङ्के। १३।
वकि कौटिल्ये। वङ्कते। १४। मकि मण्डने। मङ्कते। १५। कक लौल्ये। लौल्यङ्गर्वश्चापल्यञ्च। ककते। चकके। १६। कुक वृक आदाने। को

कते। चुकुके। १७। वर्कते। ववृके। १८। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं। ९७। गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन। चकतृप्तौ प्रतिघाते च। चकते। चेके। १९
ककि। २०। वकि। २१। श्वकि। २२। त्रकि। २३। ढौकृ। २४। त्रौकृ। २५। ष्वष्क। २६। वस्क। २७। मस्क। २८। टिकृ। २९। टीकृ। ३०। तिकृ। ३१।
तीकृ। ३२। रघि। ३३। लघि। ३४। गत्यर्थाः। कङ्कते। डुढौके। तुत्रौके। सुध्वातुष्ठिवुष्वष्कतीनां। ९८। सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। ष्वष्कते। षष्व
ष्के। अत्र तृतीयन्दन्त्यादिमेके। लघि भोजननिवृत्तावपि। अघि वघि मघि गत्याक्षेपे। आक्षेपो निन्दा। गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये। अङ्घते। आ
नङ्घे। ३५। वङ्घते। ३६। मङ्घते। ३७। मघि कैतवे च। राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये। राघते। ३८। लाघते। ३९। द्राघृ। ४०। इत्यपि केचित्। ७। श्लाघृ
कत्थने। श्लाघते। ४१। अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत्। ५०। फक्क नीचैर्गतौ। नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक्क। १। तक
हसने। तकति। २। तकि कृच्छ्रजीवने। तङ्कति। ३। बुक्क भषणे। भषणं श्वरवः। बुक्कति। ४। कख हसने। प्रनिकखति। ५। ओखृ। ६। राखृ

।७।लाखृ।८।द्राखृ।९।ध्राखृ।१०।शोषणालमर्थयोः।ओखति।ओखाञ्चकार।शाखृ।११।श्लाखृ।१२।व्याप्तौ।शाखति।उख।१३।उखि।१४।वख।१५।वखि।१६।मख।१७।मखि।१८।णख।१९।णखि।२०।रख।२१।रखि।२२।लख।२३।लखि।२४।इख।२५।इखि।२६।ईखि।२७।वल्ग।२८।रगि।२९।लगि।३०।अगि।३१।वगि।३२।मगि।३३।तगि।३४।त्वगि।३५।श्रगि।३६।श्लगि।३७।इगि।३८।रिगि।३९।लिगि।४०।गत्यर्थाः।कवर्गद्वितीयान्ताःपञ्चदश।तृतीयान्ताःत्रयोदश।इहखान्तेषुरिख।४१।त्रख।४२।त्रिखि।४३।शिखि॥४४।इत्यपिचतुरः।केचित्पठन्ति।अभ्यासस्यासवर्णे।६।४।७८।अभ्यासस्यइवर्णोवर्णयोरियङुवङौस्तोऽसवर्णेऽचि।उवोख।सन्निपातपरिभाषयाइजादेरित्याम्न।ऊखतुः।ऊखुः।इहसवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेनग्रहणाद्ध्रस्वःप्राप्तोनभवतिसकृत्प्रवृत्तत्वात्।आङ्गत्वाद्विपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याह्रस्वेकृतेततोदीर्घःवर्णादाङ्गंबलीयइतिन्यायात्परत्वाच्च।उङ्खति।ववखतुः।वङ्खति।

सि·कौ·
१८

मेखतुः।त्वगिकम्पनेच।युगि।४५।जुगि।४६।बुगि।४७।वर्ज्जने।युङ्गति।घघहसने।घघति।जघाघ।४८।मघिमण्डने।मङ्घति।४९।शि
घिआघ्राणे।शिङ्घति।५०।अथचवर्गीयान्ताः।तत्रानुदात्तेतएकविंशतिः।वर्चदीप्तौ।वर्चते।१।षचसेचनेसेवनेच।सचते।सेचे।सचिता
।२।लोचृदर्शने।लोचते।लुलोचे।३।शचव्यक्तायांवाचि।शेचे।४।श्वच।५।श्वचि।६।गतौ।श्वचते।श्वञ्चते।कचबन्धने।कचते
।७।कचि।८।काचि।९।दीप्तिबन्धनयोः।चकञ्चे।चकाञ्चे।मच।१०।मुचि।११।कल्कने।कल्कनंदम्भःशाठ्यंच।कथनमित्यन्ये।मेचे।
मुमुञ्चे।मचिधारणोच्छ्रायपूजनेषु।ममञ्चे।१२।पचिव्यक्तीकरणे।पञ्चते।१३।ष्टुचप्रसादे।स्तोचते।तुष्टुचे।१४।ऋजगतिस्थाना
र्ज्जनोपार्ज्जनेषु।अर्ज्जते।तुदिधौऋकारैकदेशोरेफोहल्त्वेनगृह्यतेतेनद्विहल्त्वान्नुट्।आनृजे।१५।ऋजि।१६।भृजी।१७।भर्ज्जने
ऋञ्जते।उपसर्गादृतीतिवृद्धिः।प्रार्ञ्जते।ऋञ्जाञ्चक्रे।आर्ञ्जिष्ट।भर्ज्जते।बभर्जे।अभर्ज्जिष्ट।एजृ।१८।भ्रेजृ।१९।भ्राजृ।२०।दीप्तौ।

नि·

भ्वा·
राम:

नोपधात्वान्नलोपो न

एजाञ्चक्रे। ईज गतिकुत्सनयोः। ईजाञ्चक्रे। २१। अथ द्विसप्ततिर्बृजन्ताः परस्मैपदिनः। शुच शोके। शोचति। १। कुच शब्दे तारे। कोचति। २। कुञ्च। क्रुञ्च। कौटिल्याल्पीभावयोः। अनिदितामिति नलोपः। कुच्यात्। ३। क्रुंच्यात्। ४। लुञ्च अपनयने। लुच्यात्। ५। अञ्चु गतिपूजनयोः। अच्यात्। गतौ नलोपः। पूजायान्तु अञ्च्यात्। ६। वञ्चु। ७। चञ्चु। ८। तञ्चु। ९। त्वञ्चु। १०। म्रुञ्चु। ११। म्लुञ्चु। १२। म्रुचु। १३। म्लुचु। १४। गत्यर्थाः। वच्यात्। चच्यात्। तच्यात्। त्वच्यात्। अम्रुञ्चीत्। अम्लुञ्चीत्। जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च। ३।१।५८। एभ्यश्च्लेरङ्वा स्यात्। अम्रुचत्। अम्रोचीत्। अम्लुचत्। अम्लोचीत्। ग्रुचु। १५। ग्लुचु। १६। कुजु। १७। खुजु। १८। स्तेयकरणे। जुग्रोच। अग्रुचत्। अग्रोचीत्। जुग्लोच। अग्लुचत्। अग्लोचीत्। अकोजीत्। अखोजीत्। ग्लुञ्चु षस्ज गतौ। अङ्। अग्लुचत्। अग्लुञ्चीत्। १९। सस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः। सज्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सज्जते। २०। गुजि अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। गुञ्ज्यात्। २१। अर्च

सि·कौ·
१७

पूजायाम्।आनर्च।२२।म्लेछ अव्यक्ते शब्दे।अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः।म्लेच्छति।मिम्लेच्छ।२३।लछ·लाछि·लक्षणे।ललच्छ।२४।
ललाञ्छ।२५।वाछि इच्छायाम्।वाञ्छति।२६।आछि आयामे।आञ्छति।अत आदेरित्यत्र तपकरणं।स्वाभाविकह्रस्वपरिग्र
हार्थम्।तेन दीर्घाभावान्न नुट्।आञ्छ तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्।आनाञ्छ।२७।ह्रीछ लज्जायाम्।जिह्रीच्छ।२८।
हुर्छा कौटिल्ये।कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः।उपधायां चेति दीर्घः।हूर्छति।२९।मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः।मूर्छति।३०।स्फुर्छा
विस्तृतौ।स्फूर्छति।३१।युछ प्रमादे।युच्छति।९९।३२।उछि उञ्छे।उञ्छः कणश आदानम्।कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः।
उञ्छति।उञ्छाञ्चकार।३३।उछी विवासे।विवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः।व्युच्छति।३४।ध्रज·ध्रजि·ध्रृज·ध्रृजि·ध्वज·ध्व
जि गतौ।ध्रजति।४०।कूज अव्यक्ते शब्दे।चुकूज।४१।अर्ज·षर्ज·अर्जने।अर्जति।आनर्ज।४२।सर्जति।ससर्ज।४३।गर्ज शब्दे

ति·
भ्वा·
रामः

गर्जति।४४।तर्जभर्त्सने।तर्जति।ततर्ज।४५।कर्जव्यथने।चकर्ज।४६।खर्जपूजनेच।चखर्ज।४७।अजगतिक्षेपणयोः।अजति।
अजेर्व्यघञपोः।२।४।५६।अजेर्वी।१००।त्ययमादेशःस्यादार्द्धधातुकविषये।१०१।घञमपञ्चवर्जयित्वा।वलादावार्द्धधातुकेवे
ष्यते।विवाय।विव्यतुः।विव्युः।अत्रवकारस्यहल्परत्वादुपधायाश्चेतिदीर्घेप्राप्तेऽचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावेनाच्परत्व
म्।नचनपदान्तेतिनिषेधःस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवदित्युक्तेः।थलिएकाचइतीण्निषेधेप्राप्ते।कृसृभृ
वृस्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटि।७।२।१३।एभ्योलिटिइड्नस्यात्।क्रादीनाञ्चतुर्णा।१०२।ग्रहणंनियमार्थंप्रकृत्याश्रयःप्रत्ययाश्रयो
मावूदिण्निषेधःसलिटिचेत्तर्हिक्रादिभ्यएव।नान्येभ्यइति।ततश्चतुर्णांथलिभारद्वाज।१०३।नियमप्रापितस्यवमादिषुक्रा
दिनियमप्रापितस्यचेटोनिषेधार्थम्।१०४।अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यम्।७।२।६१।उपदेशे।१०५।ऽजन्तोयोधातुस्तासौनित्यानि

ट्ततःपरस्यथलइट्नस्यात्।उपदेशेऽत्वतः।१०६।७।२।६२।उपदेशेऽकारवतस्तासौनित्यानिटःपरस्यथलइट्नस्यात्।ऋतोभा
रद्वाजस्य।७।२।६३।तासौनित्यानिटःऋदन्तस्यैव।१०७।थलोनेट्भारद्वाजस्यमतेन।तेनान्यस्यस्यादेव।अयमत्रसंग्रहः।अजन्तो
ऽकारवान्वायस्तास्यनिट्थलिवेडयम्।ऋदन्तईदृङ्नित्यानिट्क्राद्यन्योलिटिसेड्भवेत्॥नच।१०८।सृजिदृशादीनामपिथलिविकल्पः
शङ्क्यः।अचस्तास्वदितिउपदेशेऽत्वतइतिचयोगद्वयप्रापितस्यैवहिप्रतिषेधस्यभारद्वाजनियमोनिवर्त्तकः।अनन्तरस्येतिन्यायात्।
विवयिथ·विवेथ·आजिथ।विव्यथुः।विव्य।विवाय·विवय।विव्यिव।विव्यिम।वेताअजिता।वेष्यति·अजिष्यति।अजतु।आजत्॥
अजेत्।वीयात्।सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु।७।२।१।इगन्ताङ्गस्यवृद्धिःस्यात्परस्मैपदेपरेसिचि।अवैषीत्·आजीत्।अवेष्यत्·आजिष्यत्।
।४८।तेजपालने।तेजति।४९।खजमन्थे।खजति।५०।खजिगतिवैकल्ये।खञ्जति।५१।एजृकम्पने।एजाञ्चकार।५२।टुओस्फूर्जा

वज्रनिर्घोषे।स्फूर्ज्जति।पस्फूर्ज्ज।५३।क्षि क्षये।१०८।अकर्म्मकः।अंतर्भावितण्यर्थस्तु सकर्म्मकः।क्षयति।चिक्षाय।चिक्षियतुः।
चिक्षियुः।चिक्षयिथ·चिक्षेथ।चिक्षियिव।चिक्षियिम।क्षेता।अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः।७।४।२५।अजन्त।११०।स्याङ्गस्यदीर्घःस्याया
दौप्रत्ययेपरेनतुकृत्सार्वधातुकयोः।क्षीयात्।अक्षैषीत्।५४।क्षीज अव्यक्ते शब्दे कूजि नामहायम्पठितुंयुक्तः।चिक्षीज।५५।लज
५६।लजि।५७।भर्ज्जने।लाज।५८।लाजि।५९।भर्त्सने च।जज।६०।जजि।६१।युद्धे।तुज हिंसायाम्।तोजति।तुतोज।६२।तुजि पा
लने।६३।गज।६४।गजि।६५।गृज।६६।गृजि।६७।मुज।६८।मुजि।६९।शब्दार्थाः।गज मदने च।७०।वज।७१।व्रज गतौ।वदव्रजेति
वृद्धिः।अव्राजीत्।७२।अथ टवर्गीयान्ताः।शाद्यन्ताः अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्।अट्ट अतिक्रमहिंसयोः।दोपधोऽयम्।१११।दोपधश्चे
के।अट्टते।आनट्टे।१।वेष्ट·वेष्टने।विवेष्टे।२।चेष्ट·चेष्टायाम्।अचेष्टिष्ट।३।गोष्ट।लोष्ट·संघाते।जुगोष्टे।४।लुलोष्टे।५।घट्ट चलने

सि·कौ·
१९

जघट्टे।६।स्फुटविकसने।स्फोटते।पुस्फुटे।७।अटिगतौ।अण्टते।आनण्टे।८।वठिएकचर्यायाम्।१४।ववण्ठे।९।मठिकठिशोके।
शोकइहाध्यानम्।मण्ठते।१०।कण्ठते।११।मुठिपालने।मुण्ठते।१२।हेठविबाधायाम्।विबाधाशाठ्यम्।जिहेठे।१३।एठच।एठाञ्चक्रे
।१४।हिडिगत्यनादरयोः।हिण्डते।जिहिण्डे।१५।हुडिसंघाते।जुहुण्डे।१६।कुडिदाहे।चुकुण्डे।१७।वडि।१८।विभाजनेमडि।१९।च।वव
ण्डे।भडिपरिभाषणे।परिहासःसनिन्दोपालम्भश्चपरिभाषणम्।बभण्डे।२०।पिडिसंघाते।पिपिण्डे।२१।मुडिमार्जने।मार्जनंशुद्धिर्न्यग्भा
वश्च।मुण्डते।२२।तुडितोडने।तोडनं·दारणं·हिंसनञ्च।तुण्डते।२३।हुडिवरणे।वरणं·स्वीकारः।हरणमित्येके।हुण्डते।२४।चडिकोपे
चण्डते।२५।शडिरुजायां·सङ्घातेच।शण्डते।२६।तडिताडने।तण्डते।२७।पडिगतौ।पण्डते।२८।कडिमदे।कण्डते।२९।खडिमन्थे।३०
हेडृ·होडृअनादरे।जिहेडे।३१।जुहोडे।३२।वाडृआप्लाव्ये।वक्षादिः।आप्लाव्यमाप्लवः।वाडते।३३।द्राडृध्राडृविशरणे।द्राडते।३४।धा

ति·
भ्वा·
रामः

ङते।३५।शाङ्क्‌श्लाघायाम्।शाङते।३६।अथआटवर्गीयान्तसमाप्तेःपरस्मैपदिनः।शौटगर्वे।शौटति।शुशौट।१।यौटबन्धने
यौटति।२।म्लेट्·म्रेड्·उन्मादे।द्वितीयोडान्तः।टान्तमध्येपाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत्।म्लेटति।३।म्रेडति।४।कटेवर्षावरण
योः·चटेइत्येके।चकाट।सिचिअतोहलादेर्लघोरितिवृद्धौप्राप्तायाम्।ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्।७।२।५।ह्मय्य
न्तस्यक्षणादेर्णिन्तस्यश्वयतेरेदितश्चवृद्धिर्नस्यादिडादौसिचि।अकटीत्।६।अटपटगतौ।आट।आटतुः।आटुः।७।पपाट।
पेटतुः।पेटुः।८।रटपरिभाषणे।रराट।९।लटबाल्ये।ललाट।१०।शटरुजाविशरणगत्यवसादनेषु।शशाट।११।वटवेष्टने।व
वाट।ववटतुः।ववटुः।ववटिथ।१२।किटखिटत्रासे।केटति।१३।खेटति।१४।शिट·षिट·अनादरे।शेटति।शिशेट।१५।सेटति
सिषेट।१६।जट।१७।झट।१८।सङ्घाते।भट।भृतौ।१९।तटउच्छ्राये।२०।खटकाङ्क्षायाम्।२१।णटनृतौ।२२।पिटशब्दस

ज्ञातयोः।२३।हूटदीप्तौ।२४।षटअवयवे।२५।लुट।२६।विलोडने।डान्तोयमित्येके।२७।चिटपरप्रेष्ये।२८।विटशब्दे।२९।विट।३०।
आक्रोशे।बलादिः।हिटइत्येके।३१।इट·किट·कटी·गतौ।एटति।३२।केटति।३३।कटति।३४।ईकारः श्वीदितोनिष्ठायामितीण्नि
षेधार्थः।केचित्तुइदितंमत्वानुमिकृतेकण्टतीत्यादिवदन्ति।अन्तेचईईइतिप्रश्लिष्य।अयति।इयाय।इयतुः।११३।इयुः।इय
यिथ।इयेथ।इयाय।इयय।दीर्घस्यत्विजादेरित्यामिअयाञ्चकारेत्यादिउदाहरन्ति।मडिभूषायाम्।३५।कुडिवैकल्ये।कुण्डति
कुण्डतइतितुदाहेगतम्।३६।मुट।३७।मर्दने।चुडिअल्पीभावे।३८।मुडिखण्डने।मुण्डति।३९।पुडिचेत्येके।पुण्डति।४०।रुटि
लुटिस्तेये।रुण्टति।४१।लुण्टति।४२।रुठि।४३।लुठि।४४।इत्येके।रुडि।४५।लुडिइत्यपरे।४६।स्फुटिर्·विशरणे।इरित्वादङ्वा।अस्फु
टत्।अस्फोटीत्।४७।स्फुटिइत्यपिकेचित्।इदित्वान्नुम्।स्फुण्टति।४८।पठव्यक्तायांवाचि।पेठतुः।पेठिथ।अपठीत्।अपाठीत्।४९।

पुट३

ति·

भ्वा·
रासः

वठस्थौल्ये।ववठतुः।ववठिथ।५०।मठमदनिवासयोः।५१।कठकृच्छ्रजीवने।५२।रटपरिभाषणे।५३।रठेत्येके।५४।हठप्लुतिशठ
त्वयोः।बलात्कारे इत्येके।हठति।जहाठ।५५।रुठ।५६।लुठ।५७।उठ।५८।उपघाते।ओठति।ऊठेत्येके।ऊठति।ऊठाञ्चकार।५९
पिठहिंसासंक्लेशनयोः।६०।शठकैतवे च।६१।शुठप्रतिघाते।शोठति।६२।शुठीति स्वामी।शुण्ठति।कुठि च।कुण्ठति।६३।
लुठिआलस्ये प्रतिघाते च।६४।शुठिशोषणे।६५।रुठि।६६।लुठि।६७।गतौ।चुड्भावकरणे।भाकरणमभिप्रायसूचनम्।चु
ड्डति।चुचुड्ड।६८।अड्डअभियोगे।अड्डति।आनड्ड।६९।कड्डकार्कश्ये।कड्डति।७०।चुड्डादयस्त्रयोदोपधाः।तेनक्विपि।चत्।अत्।
कत्।इत्यादि।क्रीड्विहारे।चिक्रीड।७१।तुड्तोडने।तोडति।तुतोड।७२।तूड्इत्येके।७३।हूड्हुड्होड्गतौ।हूड्यात्।७४।हुड्यात्।७५
होड्यात्।७६।रौड्अनादरे।७७।रोड्।७८।लोड्।७९।उन्मादे।अडउद्यमे।अडति।आड।आडतुः।आडुः।८०।लडविलासे।लडति।८१।

ललयोश्चैकत्वस्मरणाज्वलतीतिस्वाम्यादयः। कडमदे। कडति। ८२। कडि इत्येके। कण्डति। ८३। गडिवदनैकदेशे। १४। गण्डति। ८४।
इति तवर्गीयान्ताः। अथ पवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेतः स्तोभन्तपन्ताश्चतुस्त्रिंशत्। तिपृतेपृष्टिपृष्टेपृक्षरणार्थाः। आद्योऽनुदात्तः। क्षीर
स्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम। तेपते। तितिपे। क्रादिनियमादिट्। तितिपिषे। तेप्ता। तेप्स्यते। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। १।२।११। इक्स
मीपाद्धलः परौ झलादी। ११५। लिङ् आत्मनेपदे परे सिच्च न्येतौ कितौ स्तः। किन्त्वान्न गुणः। तिप्सीष्ट। तिप्सीयास्ताम्। तिप्सीरन्। लुङि झलो
झलीति सलोपः। अतिप्त। अतिप्साताम्। अतिप्सत। १। तेपते। तितेपे। २। तिष्टिपे। तिष्टिपाते। तिष्टिपिरे। ३। तिष्टेपे। तिष्टेपाते। तिष्टेपिरे। ४
तेपृ कम्पने च। ग्लेपृ दैन्ये। ग्लेपते। ५। टुवेपृ कम्पने। वेपते। ६। केपृ। ७। गेपृ। ८। ग्लेपृ। ९। च। चात्कम्पने गतौ च सूत्रविभागादिति स्वामी। मैत्रे
यस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह। ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः। मेपृ। १०। रेपृ। ११। लेपृ। १२। गतौ। त्रपूष् लज्जायाम्। त्रप

अ

ते।तॄफलभजत्रपश्च।६।४।१२२।एषामवस्कारोऽभ्यासलोपश्च।स्यात्किति लिटि सेटि थलि च।त्रेपे।त्रेपाते।त्रेपिरे।ऊदित्त्वादिड्वा।त्रपि
ता।त्रप्ता।त्रपिषीष्ट।त्रप्सीष्ट।१३।कपि चलने।कम्पते।चकम्पे।१४।रबि।१५।लबि।१६।अबि।१७।शब्दे।ररम्बे।ललम्बे।आनम्बे।लबि अव
स्रंसने च।कबृ वर्णे।चकबे।१८।क्लीबृ धार्ष्ट्ये।चिक्लीबे।१९।क्षीबृ मदे।क्षीबते।२०।शीभृ कत्थने।शीभते।२१।चीभृ च।२२।रेभृ शब्दे।
रिरेभे।२३।अभि रभी केचित्पठन्ति।अम्भते।२४।रम्भते।२५।ष्टभि।२६।स्कभि।२७।प्रतिबन्धे।स्तम्भते।उत्तम्भते।उदस्थास्तम्भोरिति पू
र्वसवर्णः।विस्तम्भते।स्तन्भेरिति षत्वन्तु न भवति श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तस्य ग्रहणात्।तदीजनुस्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोप
धपाठः स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः।केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः।तन्मते ष्टम्भते।टष्टम्भे।जभि जृभि गात्रविना
मे।रधिजभोरचि।७।१।६१।एतयोर्नुमागमः स्यादचि।जम्भते।जजम्भे।जम्भिता।अजम्भिष्ट।२८।जृम्भते।जजृम्भे।२९।शल्भ क

त्थने।शशल्भे।३०।वल्भभोजने।दन्त्योष्ठ्यादिः।ववल्भे।३१।गल्भधार्ष्ट्ये।गल्भते।३२।श्रम्भुप्रमादे।तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च।श्रम्भते।
स्रम्भतेवा।३३।ष्टुभुस्तम्भे।ष्टोभते।विष्टोभते।तुष्टुभे।व्यष्टोभिष्ट।३४।अथपरस्मैपदिनः।गुपूरक्षणे।गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य
आयः।३।१।२८।एभ्यःआयप्रत्ययःस्यात्स्वार्थे।पुगन्तेतिगुणः।सनाद्यन्ताधातवः।३।१।३२।सनादयःकमेर्णिङन्ताःप्रत्ययाअंतेयेषान्ते
धातुसंज्ञाःस्युः।धातुत्वाल्लडादयः।गोपायति।आयादयआर्द्धधातुकेवा।३।१।३१।आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयोवास्युः।कास्प्रत्य
यादाममन्त्रेलिटि।३।१।३५।कासधातोःप्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्·स्याल्लिटिनतुमन्त्रे।कास्यनेकाज्ग्रहणंकर्त्तव्यम्।एतेनप्रत्ययग्रहणम
पनीयतत्स्थानेऽनेकाचइतिवाच्यमित्यर्थः।अतोलोपः।६।४।४८।आर्द्धधातुकोपदेशकालेयदकारान्तन्तस्याकारस्यलोपःस्यादा
र्द्धधातुकेपरे।गोपायाञ्चकार।गोपायाम्बभूव।गोपायामास।जुगोप।जुगुपतुः।ऊदित्त्वाद्वेट्।जुगोपिथ·जुगोप्थ।गोपायिता·गो

पिता।गोप्ता।गोपाय्यात्।गुप्यात्।अगोपायीत्।अगोपीत्।अगोप्सीत्।१।धूप सन्तापे।धूपायति।धूपायाञ्चकार।दुधूप।धूपा
यितासि।धूपितासि।२।जप।३।जल्प।४।व्यक्तायांवाचि।जपमानसेच।चप।५।सान्त्वने।षपसमवाये।समवायःसवन्धःसम्पग
वोधोवा।सपति।६।रप।७।लप।८।व्यक्तायांवाचि।चुपमन्दायाङ्गतौ।चोपति।चुचोप।चुपिता।९।तुप।१०।तुम्प।११।त्रुप।१२।त्रु
म्प।१३।तुफ।१४।तुम्फ।१५।त्रुफ।१६।त्रुम्फ।१७।हिंसार्थाः।तोपति।तुतोप।तुम्पति।तुतुम्प।तुतुम्पतुः।संयोगात्परस्यलिटःकित्त्वा
भावान्नलोपोन।किदाशिषीतिकित्त्वान्नलोपः।तुप्यात्।प्रात्तुम्पतौगविकर्त्तरीतिपारस्करादिगणेपाठात्सुट्।प्रस्तुम्पतिगौः॥
तिपानिर्देशाद्यङ्लुकिन।प्रतोतुम्पीति।त्रोपति।त्रुम्पति।तोफति।तुम्फति।त्रोफति।त्रुम्फति।इहाद्यौद्वौपञ्चमध्येचनीरे
फाः।अन्येसरेफाः।आद्याश्चत्वारःप्रथमान्ताःततोद्वितीयान्ताः।अष्टावप्युकारवन्तः।पर्प्परफरफिअर्वपर्वलर्ववर्वमर्वकर्वखर्व

सि·कौ·
२३

गर्बशर्बषर्बचर्बगतौ।आद्यःप्रथमान्तःततोद्वौद्वितीयान्तौततएकादशतृतीयान्ताः।द्वितीयतृतीयौउक्तासर्वेरोपधाः।पर्पति।पपर्प
।१८।रफति।१९।रम्फति।२०।अर्बति।आनर्ब।२१।पर्बति।२२।लर्बति।२३।बर्बति।२४।पवर्गीयादिरयम्।मर्बति।२५।कर्बति।२६।खर्ब
ति।२७।गर्बति।२८।शर्बति।२९।सर्बति।३०।चर्बति।३१।कुबिआच्छादने।कुम्बति।३२।लुबितुबिअर्दने।लुम्बति।३३।तुम्बति।३४।चु
बिवक्त्रसंयोगे।चुम्बति।३५।षृभुषृम्भुहिंसार्थौ।सर्भति।ससर्भ।सर्भिता।३६।सृम्भति।ससृम्भ।सृम्भ्यात्।३७।षिभुषिम्भुइत्येके।
सेभति।३८।सिम्भति।३९।शुभ।४०।शुम्भ।४१।भाषणे।भासनेइत्येके।हिंसायामित्यन्ये।अथानुनासिकान्ताः।तत्रकम्यन्ताअनुदा
त्तेतोदश।घिणि·घुणि·घृणिग्रहणे।णत्वम्।ष्टुत्वम्।घिण्णते।जिघिण्णे।१।घुण्णते।जुघुण्णे।२।घृण्णते।जघृण्णे।३।घुण·घूर्ण·भ्रम
णे।घोणते।४।घूर्णते।५।इमौतुदादौपरस्मैपदिनौ।पणव्यवहारेस्तुतौच।पनच।स्तुतावित्येवसम्बध्यतेपृथक्निर्देशात्।पनिसा

ति·
भ्वा·
रामः

ह्चर्यात्पणेरपिस्तुतावेवायप्रत्ययः।व्यवहारेतु।पणते।पेणे।पणितेत्यादि।स्तुतावनुबन्धस्यकेवलेचरितार्थत्वादायप्रत्यया
न्तान्नात्मनेपदम्।पणायति।पणायाञ्चकार।पेणे।पणायितासिपणितासिपणाय्यात्·पणिषीष्ट।६।पणायति·पनायाञ्च
कार।पेने।७।भामक्रोधे।भामते।वभामे।८।क्षमूषसहने।क्षमते।चक्षमे।चक्षमिषे।चक्षंसे।चक्षमिध्वे।चक्षन्ध्वे।चक्षमिवहे।
म्वोश्च।८।२।६५।मान्तस्यधातोर्म्वस्यनकारादेशःस्यान्मकारेवकारेचपरे।णत्वम्।चक्षण्वहे।चक्षमिमहे·चक्षण्महे।क्षमिष्य
तेक्षंस्यते।क्षमेत।आशिषि।क्षमिषीष्टक्षंसीष्ट।अक्षमिष्टअक्षंस्त।९।कमु।१०।कान्तौ।कान्तिरिच्छा।कमेर्णिङ्।३।१।३०।
स्वार्थे।ङित्वात्तङ्।कामयते।अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु।६।४।५५।आम्अन्तआलुआय्यइत्नुइष्णुएषुणेरयादेशःस्यात्।व
क्ष्यमाणालोपापवादः।कामयाञ्चक्रे।आयादयआर्द्धधातुकेवा।चकमे।कामयिताकमिता।कामयिष्यते।कमिष्यते।णिश्रि

सि·कौ·
२४

द्रुस्रुभ्यःकर्तरिचङ्।३।१।४८।ण्यन्तात्श्र्यादिभ्यश्चच्लेश्चङ्स्यात्कर्त्रर्थेलुङिपरे।काम्इअत्इतिस्थिते।णेरनिटि।६।४।५१।अनिडा ति·
दावार्द्धधातुकेपरेणेर्ल्लोपःस्यात्।यरन्वादेरनेकाचइतियणिप्राप्ते।णिलोपोवियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यःपूर्वविप्रतिषेधेन।वा
र्त्तिकम्।णिलोपस्यनुपाचयतेपाक्षिरित्यादिक्तिजनमवकाशइतिभावः।वस्तुतस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्य
विषयः।तथाचेयङादेरपवादएवायम्।इयङ्।अततक्षत्।यण्।आटिटत्।गुणः।कारणा।वृद्धिः।कारकः।दीर्घः।कार्यते।णौचङ्युप
धायाह्रस्वः।७।४।१।चङ्परेणौयदङ्गंस्योपधायाह्रस्वःस्यात्।चङि।६।१।११।चङिपरेअनभ्यासस्यधात्ववयवस्यैकाचःप्रथमस्यद्वेस्तो न्वा·
ऽजादेस्तुद्वितीयस्य।सन्वल्लघुनिचङ्परेऽनग्लोपे।७।४।९३।चङ्परेइतिबहुव्रीहिः।सचाङ्गस्येतिद्वयमप्यावर्त्तते।अङ्गसंज्ञानिमित्तं रामः
यच्चङ्परंणिरितियावत्।तत्परंयल्लघुतत्परोयोऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्यसनीवकार्यंस्यात्णावग्लोपेसति।अथवाऽङ्गस्येतिनाव

त ३

र्तते।चङ्परेणौयदङ्गन्तस्ययोऽभ्यासोलघुपरस्तस्येत्यादिप्राग्वत्।सन्यतः।७।४।७९।अभ्यासस्यातइत्कारःस्यात्सनि।दीर्घो
लघोः।७।४।९४।लघोरभ्यासस्यदीर्घःस्यात्सन्वद्भावविषये।११६।अचीकमत।णिङभावपक्षे।कमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्यः।णि
ङभावान्नदीर्घसन्वद्भावौ।अचकमत।संज्ञायाः।११७।कार्य्यकालत्वादङ्गंयत्रद्विरुच्यतेतत्रैवदीर्घःसन्वच्चनानेकाद्वि
तिमाधवः।चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौनाङ्गंद्विरुच्यते।किन्त्वस्यावयवःकश्चित्तस्मादेकाज्ग्रहणम्।वस्तुतो।११८।अङ्ग
स्याऽवयवोयोऽभ्यासइतिवर्णनात्।ऊर्णोर्दीर्घोऽर्थापयतौद्वयंस्यादितिमन्महे।चकास्तौतूभयमिदन्नस्यात्स्याच्चव्यवस्थ
या।११९।णौविशेष्यंसन्निहितंलघुनीत्यङ्गमेववा।इतिव्याख्याविकल्पस्यकैयटेनैववर्णनात्।नग्लोपेऽपि।१२०।सध्वस्व
न्त्वगितामपिसिद्धये।अथक्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः।अणा।१।रणा।२।वणा।३।भणा।४।मणा।५।कणा।६।क्वणा।७।व्रणा

सि·कौ·
७५

।८।भण।९।ध्वण।१०।शब्दार्थाः।अणति।रणति।वणति।वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न।ववणतुः।ववणिथ।धणिरपि।के
श्चित्पठ्यते।ध्वणति।ओणृ अपनयने।ओणति।ओणाञ्चकार।११।शोणृ वर्णगत्योः।शोणति।शुशोण।१२।श्रोणृ सङ्घाते।श्रो
णति।१३।श्लोणृ च।१४।शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्यादयः।पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु।ग्लेषण इति क्वचित्पठ्यते।पिपैण।१५।
ध्रन शब्दे।उपदेशे नान्तोयं रषाभ्यामिति णत्वम्।ध्रणति।नोपदेशफलं यङ्लुकि दंध्रन्ति।१६।रणोत्यपि केचित्।रेणतुः।रेणिथ।क
नी दीप्तिकान्तिगतिषु।चकान।१७।ष्टन।१८।वन।१९।शब्दे।स्तनति।वनति।ववन।२०।षण।२१।सम्भक्तौ।वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः।स
नति।ससान।सेनतुः।ये विभाषा।६।४।४३।जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति।सायात्।सन्यात्।अम गत्यादिषु।कनी दीप्ति
कान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन ग्रहः।अमति।आम।२२।द्रम।२३।हम्म।२४।मीमृ।२५।गतौ।द्रमति।दद्राम

ति·

भ्वा·
रामः

अद्ने १

ग्लानेतिनवृद्धिः। अदमीत्। हम्मति। जहम्म। मीमति। मिमीम। अयंशब्दे च। चमु। २६। छमु। २७। जमु। २८। झमु। २९। ष्ठिवुक्लमुच
मांशिति। ७।३।७५। एषामचोदीर्घःस्याच्छिति। आङि चमइतिवक्तव्यम्। आचामति। आङि किम्। चमति। विचमति। अचमीत्।
जिमि केचित्पठन्ति। जेमति। क्रमु पादविक्षेपे। वाभ्राशम्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः। ३।१।७०। एभ्यःश्यन्वास्यात्कर्त्रर्थे
सार्वधातुकेपरे। क्रमःपरस्मैपदेषु। ७।३।७६। क्रमेर्दीर्घःस्यात्परस्मैपदेपरेशिति। क्राम्यति· क्रामति। चक्राम। क्राम्यतु क्राम
तु। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते। ७।२।३६। अत्रैवेट्। अक्रमीत्। ३०। अथरेवत्यन्ता अनुदात्तेतः। अय। १। वय। २। पय। ३। मय।
४। चय। ५। तय। ६। णय। ७। गतौ। अयते। दयायासश्च। ३।१।३७। दय अय आस् एभ्य आम्स्याल्लिटि। अयाञ्चक्रे। अयिता।
अयिषीष्ट। विभाषेटः। ८।३।७९। इणःपरोयइट्ततःपरेषांषीध्वंलुङ्लिटांधस्यवामूर्धन्यादेशःस्यात्। अयिषीढ्वम्। अयिषी

सि·कौ·
२६

ति·

ध्वम्।आयिष्ट।आयिढ्वम् आयिध्वम्।उपसर्गस्यायतौ।८।२।१९।अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात्।प्लायते।पलायते
निस्दुसोरुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम्।निरयते।दुरयते।निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते।प्रत्यय इति णिणोरूपम्।अथ कथमुदयति
विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति।माघः।इट किट कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति।यद्वा अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्·चक्षि
ङो ङित्करणात् ज्ञापकात्।वादित्वात्।ववये।पेये।मेये।चेये।तेये।प्रणायते।नेये।दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु।आदानं ग्रहणम्।
दयाञ्चक्रे।८।रय।९।गतौ।ऊयी तन्तुसन्ताने।ऊयाञ्चक्रे।१०।पूयी विशरणे दुर्गन्धे च।पूयते।पुपूये।११।क्नूयी शब्दे उन्दे च।चुक्नूये।१२।
क्ष्मायी विधूनने।चक्ष्माये।१३।स्फायी।१४।ओप्यायी।१५।वृद्धौ।स्फायते।पस्फाये।प्यायते।लिड्यङोश्च।६।१।२९।लिटि यङि च प्यायः पी
भावः स्यात्।पुनः सङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम्।एरनेकाच इति यण्।पिप्ये।पिप्याते।पिप्यिरे।दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यत

भ्वा·
गणः

प्र1

रस्याम्।३।१।६१।एभ्यश्च्लेश्चिण्वास्यात्एकवचनेतशब्देपरे।चिणोलुक्।६।४।१०४।चिणःपरस्यतशब्दस्यलुक्स्यात्।अप्या
यि।अप्यायिष्ट।तायृसन्तानेपालनयोः।सन्तानःप्रबन्धः।तायते।तताये।अतायि·अतायिष्ट।१६।शल।१७।चलनसंवरणयोः।व
ल।१८।वल्ल।१९।संवरणे·सञ्चरणेच।ववले।ववल्ले।मलमल्लधारणे।मेले।२०।ममल्ले।२१।भलभल्लपरिभाषणहिंसादानेषु।
बभले।२२।बभल्ले।२३।कलशब्दसंख्यानयोः।कलते।चकले।२४।कल्लअव्यक्तेशब्दे।कल्लते।२५।अशब्दइतिस्वामी।अशब्दस्तू
ष्णीभावइतिच।तेवृ·देवृ·देवने।तितेवे।२६।दिदेवे।२७।षेवृ·गेवृ·ग्लेवृ·पेवृ·मेवृ·म्लेवृ·सेवने।परिनिविभ्यइतिषत्वम्।परि
षेवते।सिषेवे।२८।अयंसोपदेशोऽपीतिन्यासकारादयः।तद्भाष्यविरुद्धम्।१।२१।गेवते।जिगेवे।२९।जिग्लेवे।३०।पिपेवे।३१।
मेवते।३२।म्लेवते।३३।शेवृ।३४।खेवृ।३५।क्लेवृ।३६।इत्यप्येके।रेवृप्लवगतौ।प्लवगतिः।प्लुतगतिः।रेवते।३७।अथावत्यन्ताःप

रस्मैपदिनः। मव्य बन्धने। ममव्य। १। सूर्क्ष्य २। ईर्क्ष्य ३। ईर्ष्य। ४। ईर्ष्यार्थाः। हय गतौ। अहयीत्। ५। यान्तत्वान्न वृद्धिः। शुच्य अभिषवे। अभिषवो ऽवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वा ऽभिषवः स्नानं च। शुशुच्य। ६। चुच्य। ७। इत्येके। हर्य गतिकान्त्योः। जहर्य। ८। अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु। अलति। आल। अतो ल्रान्तस्य। ७।२।२। ल्रिति लुप्तषष्ठीकम्। १२२। अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्यातो। १२३। वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि। नेटीति निषेधः स्यात्। हलादेरिति विकल्पस्य चापवादः। मा भवानालीत्। ९। अयं स्वरितेदित्येके। तन्मते अलतेइत्याद्यपि। ञिफला विशरणे। तु फलेत्येत्वम्। फेलतुः। फेलुः। अफालीत्। १०। मील। ११। श्मील। १२। स्मील। १३। क्ष्मील। १४। निमेषणे। निमेषणं सङ्कोचः। द्वितीयस्तालव्यादिः। तृतीयो दन्त्यादिः। पील। १५। प्रतिष्टम्भे। प्रतिष्टम्भो रोधनम्। नील वर्णे। निनील। १६। शील समाधौ। शीलति। १७। कील। १८। बन्धने। कूल। १९। आवरणे। शूल। २०। रुजायां सङ्घोषे च। तूल निष्कर्षे। निष्कर्षो निष्कोषणम्

तद्व अन्तर्गतस्य वहिर्न्निःसारणाम्। तूल्। २१। पूल। २२। सङ्घाते। मूल। २३। प्रतिष्ठायाम्। फल निष्पत्तौ। फलतुः। फेलुः। २४। चु
ल्ल। २५। भावकरणे। भावकरणमभिप्रायाविष्कारः। फुल्ल। २६। विकसने। चिल्ल। २७। शैथिल्ये भावकरणे च। तिल गतौ। तेलति।
२८। तिल्ल इत्येके। तिल्लति। २९। वेल्लृ। ३०। चेल्लृ। ३१। केलृ। ३२। खेल्लृ। ३३। क्ष्वेल्लृ। ३४। वेल्लृ। ३५। चलने पञ्च ऋदितः षष्ठोलोपधः
पेल्लृ। ३६। फेल्लृ। ३७। शेल्लृ। ३८। गतौ। षेल्लृ। ३९। इत्येके। स्खल संचलने। चस्खाल। अस्खालीत्। ४०। खल। ४१। संचये। गल
अदने। गलति। अगालीत्। ४२। षल गतौ। सलति। ४३। दल। ४४। विशरणे। श्वल श्वल्ल आशुगमने। शश्वाल। अश्वालीत्। ४५।
शश्वल्ल। अश्वल्लीत्। ४६। खोलृ खोरृ गतिप्रतिघाते। खोलति। ४७। खोरति। ४८। धोरृ गतिचातुर्ये। धोरति। ४९। त्सर छद्मगतौ।
तत्सार। अत्सारीत्। ५०। क्मर हूर्छने। चक्मार। ५१। अभ्र। ५२। वभ्र। ५३। मभ्र। ५४। चर। ५५। गत्यर्थाः। चरतिर्भक्षणेपि। अभ्रति। आनभ्र

सि॰कौ॰ माभवानष्ठीत्।अङ्गान्नरेफस्यातःसमीपत्वाभावान्नवृद्धिः।ष्ठिवुनिरसने।ष्ठिवुक्लम्वितिदीर्घः।ष्ठीवति।अस्यद्वितीयस्यकारस्थ ति॰
२८ कारोवेतिवृत्तिः।तिष्ठेव।तिष्ठिवतुः।तिष्ठिवुः।टिष्ठेव।टिष्ठिवतुः।टिष्ठिवुः।हलिचेतिदीर्घः।ष्ठीव्यात्।५६।जिजये।अजैमेयन्तेष्ठप
ठितंयुक्तः।जयउत्कर्षप्राप्तिः।अकर्म्मकोयम्।जयति।सन्लिटोर्जेः।७।३।५७।जयतेःसन्लिटान्निमित्तयोऽभ्यासात्तःपरस्यकुत्वंस्यात्
जिगाय।जिग्यतुः।जिग्युः।जिगयिथ।जिगेथ।जिगाय।जिग्यिव।जिग्यिम।जेता।जीयात्।अजैषीत्।५७।जीवप्राणधारणे।जिजीव।५८।पी
वमीवतीवणीवस्थौल्ये।पिपीव।५९।मिमीव।६०।तितीव।६१।निनीव।६२।क्षीवु।६३।क्षेवु।६४।निरसने।ऊर्वी।६५।तुर्वी।६६।थुर्वी। भ्वा॰
६७।दुर्वी।६८।धुर्वी।६९।हिंसार्थाः।ऊर्वोम्वकार्।उपधायांचेतिदीर्घः।तुतूर्व।गुर्वीउद्यमने।गूर्वति।जुगूर्व।७०।मुर्वी।७१।बन्धने।मूर्व। सम॰
।७२।पर्व।७३।मर्व।७४।पूरणे।चर्वअदने।७५।भर्व।७६।हिंसयाम्।कर्व।७७।खर्व।७८।गर्व।७९।दर्पे।अर्वशर्वषर्वहिंसायाम्।आनर्व

।८०।शर्वति।८१।सर्वति।८२।इवि व्याप्तौ।इन्वति।इन्वाञ्चकार।८३।पिवि।८४।मिवि।८५।णिवि।८६।सेचने।तृतीयो मूर्द्धन्योष्मा
दिरित्येके।सेवनइतितरङ्गिणाम्।पिन्वति।पिपिन्व।हिवि।८७।दिवि।८८।धिवि।८९।जिवि।९०।प्रीणनार्थाः।हिन्वति।दिन्व
ति।धिन्विकृण्व्योरच।३।१।८०।अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये।अतोलोपः।तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो
न।उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः।धिनोति।धिनुतः।धिन्वन्ति।लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः।६।४।१०७।असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्त
स्याङ्गस्य लोपो वा स्यान्म्वोः परयोः।धिन्वः धिनुवः।धिन्मः धिनुमः।मिपि तु परत्वाद्गुणः।धिनोमि।उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्।६।४।
१०६।असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात्।धिनु।नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट्।धिनवाव।धिनवाम्।
जिन्वति।इत्यादि।रिवि रवि धवि गत्यर्थाः।रिण्वति।९१।रण्वति।९२।धन्वति।९३।कृवि हिंसाकरणयोश्च।चकारात्कृतौ।कृणो

ति।८४।इत्यादिषिनोतिवत्।अयं स्वादौ च।मव बन्धने।मवति।मवतुः।मेवुः।अमवीत् अमावीत्।८५।अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु।८६।अवति।आव।माभवानवीत्।८८।धावु गतिशुद्ध्योः।स्वरितेत्।धावति।धावते।दधाव।दधावे।८९।अथोष्ठ्यान्ता आत्मनेपदिनः।धुक्ष·धिक्ष·सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु।धुक्षते।दुधुक्षे।१।धिक्षते।दिधिक्षे।२।वृक्ष वरणे।वृक्षते।ववृक्षे।३।शिक्ष विद्योपादाने।शिक्षते।४।भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च।भिक्षते।५।क्लेश अव्यक्तायां वाचि।बाधन इति दुर्गः।क्लेशते।चिक्लेशे।६।दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च।दक्षते।ददक्षे।७।दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु।दीक्षते।दिदीक्षे।८।ईक्ष दर्शने।ईक्षाञ्चक्रे।९।ईष गतिहिंसादर्शनेषु।ईषाञ्चक्रे।१०।भाष व्यक्तायां वाचि।भाषते।११।वर्ष स्नेहने।दन्त्योष्ठ्यादिः।ववर्षे।१२।गेषृ।१३।अन्विच्छायाम्।ग्लेषृ।१४।इत्येके।अ

निच्छा अन्वेषणायाम्।जिगेषे।पेषृ प्रयत्ने।पेषते।१५।जेषृ।१६।णेषृ।१७।एषृ।१८।प्रेषृ।१९।गतौ।जेषते।नेषते।एषाञ्चक्रे।
पिप्रेषे।रेषृ।२०।हेषृ।२१।ह्रेषृ।२२।अव्यक्ते शब्दे।आद्यो वृकशब्दे ततो द्वौ अश्वशब्दे।रेषते।हेषते।ह्रेषते।कासृ शब्दकुत्सा
याम्।कासाञ्चक्रे।२३।भासृ दीप्तौ।बभासे।२४।णासृ।रासृ शब्दे।नासते।२५।प्रनासते।२६।णस कौटिल्ये।नसते।२७।भ्यस
भये।भ्यसते।बभ्यसे।२८।आङः शसि इच्छायाम्।आशंसते।आशशंसे।२९।ग्रसु।३०।ग्लसु।३१।अदने।जग्रसे।जग्लसे।ईह
चेष्टायाम्।ईहाञ्चक्रे।३२।वहि।३३।महि।३४।वृद्धौ।वंहते।ववंहे।मंहते।अहि गतौ।अंहते।आनंहे।३५।गर्ह गल्ह कुत्सा
याम्।जगर्हे।३६।जगल्हे।३७।वर्ह।३८।वल्ह।३९।प्राधान्ये।ओष्ठ्यादी।वर्ह।४०।वल्ह।४१।परिभाषणहिंसाछादनेषु।द
न्त्योष्ठ्यादी।केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादिताम् अनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः।प्लिह गतौ।पिप्लिहे।४२।वेहृ।४३।जेहृ।४४।बाहृ।४५।प्रय

ते।आघोदन्तोष्ठादिः।अन्त्यः केवलोष्ठादिः।उभावप्योष्ठादी इत्येके।दन्तोष्ठादी इत्यपरे।जेहतिर्गत्यर्थोपि।ववाहे।द्राह्।४६।
निद्राक्षये।निक्षेपे इत्येके।काश्टृ दीप्तौ।चकाशे।४७।ऊह वितर्के।ऊहाञ्चक्रे।४८।गाहू विलोडने।गाहते।जगाहे।जगाहिषे।
जघाक्षे।जगाहिढ्वे जगाहिध्वे जगाढ्वे।गाहिता।ढो ढे लोपः।८।३।१३।ढस्य लोपः स्याड्ढे परे।गाढा।गाहिष्यते।घाक्ष्यते।गाहिषी
ष्ट घाक्षीष्ट।अगाहिष्ट अगाढ।अघाक्षाताम्।अघाक्षत।अगाढाः।अगाढ्वम्।अघाक्षि।४९।गृहू गर्हणे।गर्हते।जगृहे।ऋदु
पधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन।जगृहिषे जघृक्षे।जगृढ्वे।गर्हिता गर्ढा।गर्हिष्यते घर्क्ष्यते।गर्हिषीष्ट घृक्षीष्ट।लु
ङि।अगर्हिष्ट।इडभावे।शल इगुपधादनिटः क्सः।३।१।४५।इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात्।अघृक्षत।
क्सस्याचि।७।३।७२।अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात्।अलोऽन्त्यस्य।अघृक्षाताम्।अघृक्षंत।५०।ग्लह च।ग्लहते।५१।घुषि का

न्तिकरणे। घुंषते। जुघुंषे। केचिद्घषेत्यदुपधं पठन्ति। ५१। अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः। घुषिर् विशब्दने। विशब्दनम्प्रतिज्ञानम्
ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके। शब्दे इत्यन्ये पेठुः। घोषति। जुघोष। घोषिता। इरित्वाद्वा। अघुषत्। अघोषीत्। १। अक्षू व्याप्तौ। अक्षो
ऽन्यतरस्याम्। ३।१।७५। अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। पक्षे शप्। अक्ष्णोति अक्ष्णुतः। अक्ष्णुवन्ति। अक्ष
ति। अक्षतः। अक्षन्ति। आनक्ष। आनक्षिथ आनष्ठ। अक्षिता। अष्टा। अक्षिष्यति। स्कोरिति कलोपः। षढोः कः सि। अक्ष्यति। अ
क्ष्णोतु। अक्ष्णुहि। अक्ष्णवानि। आक्ष्णोत्। आक्ष्णवम्। अक्ष्णुयात्। अक्ष्यात्। उदित्वाद्वेट्। नेटि। माभवानक्षीत्। अक्षि
ष्टाम्। अक्षिषुः। इडभावे तु माभवानाक्षीत्। आष्टाम्। आक्षुः। २। तक्षू। ३। त्वक्षू। ४। तनूकरणे। तनूकरणे तक्षः। ३।१।७६। श्नुः
स्याद्वाशद्विषये। तक्ष्णोति तक्षति काष्ठम्। ततक्षिथ ततष्ट। अतक्षीत्। अताक्षीत्। अतक्षिष्टाम्। अताष्टाम्। तनूकरणे कि

सि·कौ·
४१

म्‌वाग्भिः सन्तक्षति भर्त्सयतीत्यर्थः। उक्ष सेचने। उक्षाञ्चकार। ५। रक्ष। ६। पालने। णिक्ष चुम्बने। प्रणिक्षति। ७। तृक्ष· स्तृक्ष· णक्ष·
गतौ। तृक्षति। ८। स्तृक्षति। ९। नक्षति। १०। रक्ष। ११। रोषे। संघाते इत्येके। मृक्ष। १२। संघाते। म्रक्ष। १३। इत्येके। तक्ष। १४। त्वचने। त्व
चनम्। संवरणम्। त्वचो ग्रहणं च पक्षपरिग्रह इत्येके। सूर्क्ष आदरे। सुसूर्क्ष। १५। अनादर इति तु काशिकादौ पाठः। अवज्ञावहे
लनमसूर्क्षणमित्यमरः। काक्षि। १६। वाक्षि। १७। माक्षि। १८। काङ्क्षायाम्। द्राक्षि। १९। ध्राक्षि। २०। ध्वाक्षि। २१। घोरवाशि
ते च। चूष पाने। चुचूष। २२। तूष। २३। तुष्टौ। पूष। २४। वृद्धौ। मूष। २५। स्तेये। लूष। २६। रूष। २७। भूषायाम्। जूष च। ३०। भूष अ
लङ्कारे। भूषति। ३१। ऊष रुजायाम्। ऊषाञ्चकार। ३२। ईष। ३३। उञ्छे। कष। ३४। खष। ३५। शिष। ३६। जष। ३७। झष। ३८। शष
। ३९। वष। ४०। मष। ४१। रुष। ४२। रिष। ४३। हिंसार्थाः। तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी। सप्तमो दन्त्योष्मादिः। चकाष। चखाष। शि

षुष प्रसवे· प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्· तालव्योष्मा
दिः· मूष हिंसायाम्· ३ ३ ३

नि·

भ्वा·
रामः

शेष। शिशेषिथ। शेष्टा। क्तः। अशिक्षत्। अशेक्ष्यत्। जेषतुः। जभुषतुः। शेशतुः। ववषतुः। मेषतुः। तीषसहलुभरुषरिषः।
।७।२।४८। इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात्। रोषिता। रोष्टा। रोषिष्यति। रेषिता। रेष्टा। रेषिष्यति। भष भर्त्सने। इह भ
र्त्सनं श्वरवः। भषति। बभाष। ७४। उष दाहे। ओषति। उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्। ३।१।३८। एभ्यो लिट्याम् वा स्यात्। ओ
षाञ्चकार। उवोष। ऊषतुः। उवोषिथ। ७५। जिषु। ७६। विषु। ७७। मिषु। ७८। सेचने। जिजेष। क्रादिनियमादिट्। विवेषिथ।
विवेषिव। वेष्टा। वेक्ष्यति। अविक्षत्। पुष पुष्टौ। पोषति। पोषिता। पोषिष्यति। अपोषीत्। ७९। अनिट्केषु पुष्येति श्यना नि
र्देशादयं सेट्। अतो न क्सः। अश्विद्वेदैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ्। श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे। श्रेषति। शिश्रेष। श्रेषिता। ८०। श्लेष
ति। शिश्लेष। श्लेषिता। ८१। अयमपि सेट्। अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः। यत्तु अनिट्कारिकाणां न्यासे द्वयोर्ग्र

इष्टामित्युक्तम्। तत्सोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। पुप्रोष।५२। पुप्लोष।५३। पृषु।५४। वृषु।५५। मृषु।५६। सेचने। मृषु।
सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च। पर्षति। पपर्ष। पृष्यात्। घृषु।५७। संघर्षे। हृषु।५८। अलीके। तुस।५९। ह्रस।६०। ह्लस।६१। रस।
स।६२। शब्दे। तुतोस। जह्रास। जह्लास। ररास। लस।६३। श्लेषणक्रीडनयोः। घस्लृ अदने। अयं।१२५। न सार्वत्रिकः। लिट्यन्यतरस्यामि
त्यदेर्घस्लादेशविधानात्। ततश्च यत्रार्धधातुकं वचनं नास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव।१२६। पाठः आदिपरस्मैपदे लिङ्गम्। ऌदित्करणा
र्थं। अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके क्वाचि।१२७। तुविशिष्ट्यापादानम्। घसति। घस्ता। सः स्यार्धधातुके।७।४।४९।
सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके। घत्स्यति। घसतु। अघसत्। घसेत्। लिङ्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः। पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मै
पदेषु।३।१।५५। श्यन्विकरणपुष्यादे।१२८। द्युतादेर्ॢदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु। अघसत्।६४। जर्ज।६५। चर्च।६६। झर्झ।६७।

तौ

परिभाषणहिंसातर्जनेषु।पिस पेसृ गतौ।पिपिसतुः।६८।पिपेसतुः।६९।हसे हसने।एदित्वान्न वृद्धिः।अहसीत्।७०।णिश समा
धौ।तालव्योष्मान्तः।प्रणेशति।७१।मिश।७२।मश।७३।शब्दे रोषकृते च।तालव्योष्मान्तौ।शव गतौ।दन्तोष्मान्तः।तालव्योष्मा
दिः।शवति।अशवीत्।अशावीत्।शश प्लुतग,तालव्योष्माद्यन्तश्च।शाश।शेशतुः।शेशुः।शेशिथ।७५।शसु हिंसायाम्।दन्त्योष्मा
न्तः।न शसददेत्येत्वन्न।शशसतुः।शशसुः।शशसिथ।७६।शंसु स्तुतौ।अयं दुर्गतावपीति दुर्गः।नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः।श
शंस।आशिषि नलोपः।शस्यात्।७७।चह परिकल्कने।कल्कनं शाठ्यम्।अचहीत्।७८।मह पूजायाम्।अमहीत्।७९।रह्।८०।त्या
गे।रहि गतौ।रंहति।रंह्यात्।८१।दृह।८२।दृहि।८३।बृह।८४।बृहि।८५।बृंहौ।दर्हति।ददर्ह।ददृहतुः।दृंहति।बर्हति।बृंहति।बृहिश
ब्दे च।बृंहितं करिगर्जितम्।बृहिर् इत्येके।अबृहत्।अवर्हीत्।८६।तुहिर्।८७।दुहिर्।८८।उहिर्।८९।अर्दने।तोहति।तुतोह

सि·कौ·
३३

नि·

अतुहत्।अतोहीत्।दोहति।अदुहत्।अदोहीत्।अनिट् कारिकास्थस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति।ओहति।उवोह।ऊहतुः।ओहिता।मा
भवानुहत्।औहीत्।५९।अर्हपूजायाम्।आनर्ह।६०।अथकृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः।द्युतदीप्तौ।द्योतते।द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारण
म्।७।४।६७।अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात्।दिद्युते।द्योतिता।द्युद्भ्योलुङि।१।३।९१।द्युतादिभ्योलुङः परस्मैपदंवा
स्यात्।पुषादीतिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ्।अद्युतत्।अद्योतिष्ट।१।श्विता वर्णे।श्वेतते।शिश्विते।अश्वितत्।अश्वेतिष्ट।२।ञिमिदा स्नेह
ने।मेदते।मिदेर्गुणः।७।३।८२।मिदेरिकोगुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ।एश।१२९।आदिशित्वाभावान्नानेन गुणः।मिमिदे।अमिदत्
अमिदिष्ट।३।ञिष्विदा स्नेहमोचनयोः।मोहनयोरित्येके।स्वेदते।सिष्विदे।अस्विदत्।अस्वेदिष्ट।४।ञिक्ष्विदा चेत्येके।अक्ष्विदत्।अक्ष्वे
दिष्ट।५।रुच दीप्तावभिप्रीतौ च।रोचते सूर्यः।हरये रोचते भक्तिः।अरुचत्।अरोचिष्ट।६।घुट परिवर्तने।घोटते।जुघुटे।अघुटत्।अ

भ्वा·
रामः

घोरिष्ट।७ रुट।८। लुट।९। लुठ।१०। प्रतिघाते। अरुटत्। अरोटिष्ट। शुभ।११। दीप्तौ। क्षुभ।१२। सञ्चलने। णभ।१३। तुभ।१४।
हिंसायाम्। आद्योऽभावेपि। नभन्नामन्यकेसमे। माभूवन्नन्यकेसर्वे इति निरुक्तम्। अनभत्। अनभिष्ट। अतुभत्। अतोभिष्ट
इमौ दिवादौ क्र्यादौ च। स्रन्सु।१५। ध्वन्सु।१६। भ्रन्सु।१७। अवस्रंसने। ध्वन्सु। गतौ च। अङि नलोपः। अस्रसत्। अस्रंसिष्ट
नास्य सत्करिणा गेयमिति रघुकाव्ये। भ्रन्शु।१८। इत्यपि केचित्पेठुः। अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये। भ्रशु।१९। भ्रन्शु अधःप
तन इति दिवादौ। स्रम्भु विश्वासे। अस्रभत्। अस्रम्भिष्ट।२०। दन्त्यादिरयम्। तालव्यादिस्तु प्रमादेगतः। वृतु वर्तने। वर्तते। ववृ
ते। वृद्भ्यः स्यसनोः।१।३।९२। वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः।१३०।७।२।५९। एभ्यः सकारादेरार्द्धधातु
कस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे। वर्त्स्यति। वर्तिष्यते। अवृतत्। अवर्तिष्ट। अवर्त्स्यत्। अवर्तिष्यत।२१। वृधु।२२। वृद्धौ। शृधु।२

सि॰कौ॰
३८

शर्द्कुत्सायाम्। इमौ हृतिवत्। स्यन्दूँ प्रस्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दिषे सस्यन्त्से। सस्यन्दिध्वे सस्यन्ध्वे। स्यन्दिता स्यन्त्ता। वृद्भ्यः
स्यसनोरितिपरस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपिविकल्पंवाधित्वाचतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् नवृद्भ्यइतिनिषेधः। स्यन्त्स्य
ति। स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यते। स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्सीष्ट। द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ्। नलोपः। अस्यदत्। अस्यन्दिष्ट अस्यन्त्त।
अस्यन्त्साताम्। अस्यन्त्स्यत्। अस्यन्दिष्यत। अस्यन्त्स्यत। अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु। ८।३।७२। एभ्यः परस्या
प्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात्। अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम्। अप्राणिष्विति किम्। अनुस्यन्दते हस्ती। अप्राणिष्विति
पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव। प्राणिषु नेत्युक्ते तु न स्यात्। १३१।२४। कृपू सामर्थ्ये। कृपो रो लः। ८।२।
१८। कृपः उ इति छेदः। कृपेति लुप्तषष्ठीकम्। तच्चावर्त्तते। कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात्। ७२। कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्त

ति॰
भ्वा॰
रामः

स्य च लकारसदृशः स्यात्।कल्पते।चकॢपे।चकॢपिषे।चकॢप्से।इत्यादि स्यन्दिवत्।लुटि च कॢपः।१।३।९३।लुटि स्यसनोश्च
वा कॢपेः परस्मैपदं स्यात्।तासि च कॢपः।७।२।६०।कॢपेः परस्य तासेः सकारादेरार्द्धधातुकस्य इण्न स्यात्।तङानयोरभावे।कल्प्ता
सि।कल्प्तास्थः।कल्पितासे।कल्प्तासे।कल्प्स्यति।कल्पिष्यते·कल्प्स्यते।कल्पिषीष्ट·कॢप्सीष्ट।अकॢपत्।अकल्पिष्ट·अ
कॢप्त।अकल्प्स्यत्।अकल्पिष्यत।अकल्प्स्यत।वृत्।१२३।वृत्तः सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः।२५।अथ त्वरान्तास्त्रयोदशा
नुदात्तेतः षितश्च।घट चेष्टायाम्।घटते।जघटे।१।घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा।तत्फलं तु णौ मितां ह्रस्वः इति चिण
मुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते।घटयति।विघटयति।१२४।कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये प्रविघाटयिता समन्त
तन्·हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि च।अत्र घट सङ्घात इति चौरादिकस्येदम्।न घटनस्येवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमि

सि॰कौ॰
३५

तिवाच्यम्।नान्येमितोऽहेतावितिनिषेधात्।अहेतौस्वार्थेणिचिज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताघटादयोमितानेत्यर्थः।व्यथभयस
ञ्चलनयोः।व्यथते।व्यथोलिटि।७।४।६८।व्यथोऽभ्यासस्यसम्प्रसारणंस्याल्लिटि।हलादिशेषाप।१३५।वादः।थस्यहलादिशे
षेणनिवृत्तिः।विव्यथे।२।प्रथप्रख्याने।पप्रथे।३।प्रसविस्तारे।पप्रसे।४।म्रद।५।मर्दने।स्खद।६।स्खदने।स्खदनंविदारणा
म्।क्षजिगतिदानयोः।मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपिचिण्णमुलोरितिदीर्घविकल्पः।अक्षञ्जि॰अक्षाञ्जि।क्षञ्जंक्षञ्जम्।क्षाञ्जं
क्षाञ्जम्।७।दक्षगतिहिंसनयोः।योऽयंवृद्धिशीघ्र्योरनुदात्तेत्सुपठितस्तस्येहार्थविशेषेमित्त्वार्थोऽनुवादः।८।क्रप।९।कृ
पायांगतौ।कदि।१०।क्रदि।११।क्लदि।१२।वैक्लव्ये।वैकल्यइत्येके।त्रयोऽप्यनिदितइतिनन्दी।इदितइतिस्वामी।कदिक्र
दीइदितौ।क्रन्दक्लन्देतिचानिदितावितिमैत्रेयः।कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोःपरस्मैपदिषूक्तानांपुनरिहपाठोमित्त्वा

ति॰

भ्वा॰
राम॰

र्थआत्मनेपदार्थश्च।जित्वरा।१३।संभ्रमे।घटादयःषितः।षित्वादङ्क्रन्तु वक्ष्यते।अथफणान्ताःपरस्मैपदिनः।ज्वर रोगे।ज्व
रति।जज्वार।१।गड सेचने।गडति।जगाड।२।हेड वेष्टने।हेडृ अनादरे इत्यात्मनेपदिषु गतः।स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थ
विशेषमित्वार्थम्।परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्।हेडति।जिहेड।हिडयति।
अहिडि।अहीडि।अनादरे तु हेडयति।३।वट।४।भट।५।परिभाषणे।वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्वा
र्थोऽनुवादः।नट।६।नृत्तौ।इत्थमेव पूर्वमपि पठितम्।तत्रायं विवेकः।पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्या
र्थाभिनयो नाट्यम्।घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम्।गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्।के
चित्तु घटादौ णट नताविति पठन्ति।णता वित्यन्ये।णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव

सि·कौ·
३६

ष्टकप्रतिघाते। स्तकति।७। चक।८। तृप्तौ। तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वंपठितस्य तत्रिमा३इमित्वार्थोऽनुवादः। आत्मनेपदिषु पठित
स्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम्। कखे हसने। एदित्वान्न वृद्धिः। अकखीत्।९। रगे।१०। शङ्कायाम्। लगे।११। सङ्गे। ह्रगे।१२। ह्ल
गे।१३। षगे।१४। ष्टगे।१५। संवरणे। कगे।१६। नोच्यते अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते क्रियासामान्यार्थत्वात्। अनेकार्थत्वा
दित्यन्ये। अक।१७। अग।१८। कुटिलायां गतौ। कणरण गतौ। चकण।१९। रण।२०। चण।२१। शण।२२। श्रण।२३। दाने च।
शण गतावित्यन्ये। श्नथ।२४। क्नथ।२५। क्रथ।२६। क्लथ।२७। हिंसार्थाः। जासिनिप्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्वेऽपि। वृद्धिर्निपा
त्यते। क्राथयति। मित्वं तु निपातनात्परत्वात्। चिण्णमुलोरिति। दीर्घचरितार्थम्। अक्राथि· अक्राथि। क्रथंक्रथम्। क्राथंक्राथम्।
वन।२८। च। हिंसायामिति शेषः। वनु च नोच्यते। वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तनादिकस्यानुवादः। उदित्करणसामर्थ्यात्। तेन

ति·
भ्वा·
रामः

क्रियासामान्ये वनतीत्यादि। प्रवनयति। २९। अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते। ज्वल दीप्तौ। णप्रत्ययार्थस्य पठिष्यमाणा
एवायम्। मित्त्वार्थमनूद्यते। प्रज्वलयति। ३०। ह्वल ह्मल चलने। प्रह्वलयति। ३१। प्रह्मलयति। ३२। स्मृ। ३३। आध्याने। चिन्ता
यां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्। दॄ भये। दॄ विदारणे इति क्र्यादेरयं मित्त्वा
र्थोऽनुवादः। दृणान्तं प्रेरयति दरयति। भयादन्यत्र। दारयति। ३४। धात्वन्तरमेवेदमिति मतेन दरतीत्यादि। केचिद्दृधातो अ
न्तस्थ दृत्वरेतिसूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वम्पठन्तीति तन्नेति माधवः। नॄ नये। क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः। नयादन्यत्र ना
रयति। ३५। श्रा पाके। श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्। लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरण
स्य। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम्। श्रपयति विक्लेदयतीत्यर्थः। पाकादन्यत्र। श्रापय

सि·कौ·
३०

ति। स्वेदयतीत्यर्थः। २६। मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा। २७। निशामनञ्चाक्षुषज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। निशाने
ष्विति पाठान्तरम्। निशानन्तीक्ष्णीकरणम्। एष्वेवार्थेषु ज्ञानातिर्मित्। ज्ञपमिच्चेति तु गदो। ज्ञापनं मारणादिकञ्च। तस्यार्थः। क
थं विज्ञापना भर्त्तृषु सिद्धिमेतीति तज्ज्ञापयत्याचार्य्य इति च एतन्माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति
मते तु ज्ञानियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनाम्मते तु न काप्यनुपपत्तिः। कम्पने च
लिः। चलः। ३८। कम्पने इति ज्वलादिः। चलयति शाखाम्। कम्पनादन्यत्र तु। शीलञ्चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थः। हरतीत्यर्थ इ
ति स्वामी। सूत्रञ्चालयति क्षिपतीत्यर्थः। छदिरूर्ज्जने। छद। ३९। अपवारणा इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोयमनुवा
दः। अनेकार्थत्वादूर्ज्जनेर्थे वृत्तिः। छदनं प्रयुङ्क्ते छदयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अपवारयन्तं

ति·
भ्वा·
राम:

अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादतीत्यर्थः।ध्वनशब्दे ४२।
भाव्ययं मित्वार्थमनूद्यते।ध्वनयति घण्टाम्।[illegible]

प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः।स्वार्थेणिच्।छादयतिवलीभवतिप्राणीभवतिअपवारयतिवेत्यर्थः।जिह्वोन्मथनेलडिः।लड।४०।विला
सइतिपठितस्यमित्यर्थोऽनुवादः।उन्मथनंज्ञापनम्।जिह्वाशब्देनषष्ठीतत्पुरुषः।लडयतिजिह्वाम्।तृतीयातत्पुरुषोवा।लड
यतिजिह्वया।अन्येतुजिह्वाशब्देनतद्व्यापारोलक्ष्यते।समाहारद्वन्द्वोऽयम्।लडयतिशत्रुम्।लडयतिदधि।अन्यत्रलाडयतिपुत्र
म्।मदी।४१।हर्षग्लेपनयोः।ग्लेपनन्दैन्यम्।देवादिकस्यमित्यर्थोऽयमनुवादः।मदयतिहर्षयतिग्लेपयतिवेत्यर्थः।अन्यत्रध्वा
नयतिअस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः।अत्रभोजः।दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्चेतिपपाठ।तत्रध्वनिरणीउदाहृतौ।
दलविशरणेवलसंवरणेस्खलसञ्चलनेत्रपूषलज्जायामितिगताः।तेषांणौ।दलयति।वलयति।स्खलयति।त्रपयति।क्षेप
येइतिवक्ष्यमाणस्यकृतात्वस्यपुकानिर्देशः।क्षपयति।स्वन।४२।अवतंसने।शब्देइतिपठिष्यमाणस्यानुवादः।स्वनयति।अन्य

ञस्त्वानयति। घटादयो मितः। मित्संज्ञा इत्यर्थः। जनी।४४। जृषु।४५। क्नसु।४६। रञ्जो।४७। ऽमन्ताश्च।४८। मित इत्यनुवर्त्तते। जृषि
तिषित्व निर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम्। जृणातेस्तु जारयति। केचित्तु जनीजृष्क्नसु इति पठित्वा क्नसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति
ज्वल।४९। ह्वल।५०। ह्मल।५१। नमा।५२। मनुपसर्गाद्वा। एषां मित्त्वं वा। प्राप्तविभाषेयम्। ज्वलयति। ज्वालयति। उपसृष्टे तु नि
त्यं मित्त्वम्। प्रज्वलयति। कथं तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति। घञन्तात्तत्करोतीति णौ। कथं संक्रामयतीति। मितां ह्रस्व इति सू
त्रे वाचित्तविरागे इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत्। एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम् धुर्यान्विश्रामये
तिस इत्यादि व्याख्यातम्। ग्ला।५३। स्ना।५४। वनु।५५। वमाश्च।५६। अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात्। आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते वि
भाषा। न कम्यमिचमाम्। अमन्तत्वात् प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात्। कामयते। आमयति। चामयति। शमो दर्शने। शाम्यति दर्शने मित्त्व

स्यात्। निशामयति रूपम्। अन्यत्र तु प्रणायिनो निशामय्य वधूः कथाः। कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति। शमआ
लोचन इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाद्रुवगाहृत्तिः शाम्यतिवत्। यमोऽपरिवेषणे। यच्छति भोजनतोऽन्यत्र मित्त्वं स्यात्
आयामयति। ज्ञपयति व्यापारयति वेत्यर्थः। परिवेषणे तु। यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः। पर्य्यवसितं नियमयत्विन्त्या
दि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम्। स्खदिर् अवपरिभ्यां च। मित्त्वेत्येव। अवस्खादयति। परिस्खादयति। अपावपरिभ्यामि
ति न्यासकारः। स्वामी तु नकम्पमीति नेम सुत्ररत्रिस्थामनुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद। यमस्तु परिवेषणे मित्त्वमाह। तन्म
ते पर्य्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव। उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्येति नियमात्। प्रस्खादयतीत्याह। तस्मात्सूत्रे च द्वयेऽउ
दाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः। इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम्। फण। ५७। गतौ। नेति निह्नतमसम्भवात्नि

सि·कौ·
३९

षेधान्पूर्वमसौनपठितःफणादिकार्यानुरोधात्।फणाञ्चसप्तानाम्।६।४।१२५।एषांवाएत्वाभ्यासलोपौस्तःकितिलिटिसेटि
थलिच।फेणतुः।फेणुः।फेणिथ।पफणतुः।पफणुः।फणायतिस्तुघटादिःसमानः।फणोःप्रागेववृद्धिरित्येके।तन्मतेफाणयतीति
वा।१।राजृ।२।दीप्तौ।स्वरितेत्।राजति।राजते।रेजतुः।रराजतुः।रेजे।रराजे।अतइत्यनुवृत्तावपिविधानसामर्थ्यादातएत्वम्।टुभ्राजृ
टुभ्राशृ·टुभ्लाशृदीप्तौ।अनुदात्तेतः।भ्राजतेरिहपाठःफणादिकार्यार्थः।पूर्वस्यपाठस्तुव्रश्चादिषत्वाभावार्थः।तत्रहिराजिसाहचर्यात्
फणादेरेवग्रहणम्।भ्रेजे।बभ्राजे।३।वाभ्राशेतिश्यन्वा।भ्राश्यते।भ्राशते।भ्रेशे।बभ्राशे।४।भ्लाश्यते।भ्लेशे।बभ्लाशे।५।धावयीमौ
तालव्यान्तौ।स्यमु।१।स्वन।२।ध्वन।३।शब्दे।स्यमादयःक्षरत्यन्ताःपरस्मैपदिनः।स्येमतुः।सस्यमतुः।अस्यमीत्।स्येनतुः।सस्वन
तुः।सस्वनुः।अस्वानीत्।अस्वनीत्।विष्वणति।अवष्वणति।सशब्दं।भुङ्क्तेइत्यर्थः।वेश्चस्वनइतिषत्वम्।फणादयोगताः।दध

ति·
भ्वा·
रानः

ननुः। समस्वलसंवैकल्ये। ससमास। ४। तस्ताम। ५। ज्वलदीप्तौ। अज्वालीत्। ६। चलकम्पने। ७। जलघातने। घातनन्तैक्ष्ण्यम्। ८। ढल।
९। ह्मल। १०। वेल्लचले। स्थल। ११। स्थाने। हल। १२। विलेखने। णल। १३। गन्धे। वन्धन इत्येके। पलगतौ। पलति। १४। बलप्राणनेधा
न्यावरोधने च। बलति। बेलतुः। बेलुः। १५। पुलमहत्वे। पोलति। १६। कुलसंस्त्याने वन्धुषु च। संस्त्यानं संघातः। वन्धुशब्देन तद्व्या
पारो गृह्यते। कोलति। चुकोल। १७। शलहुलपतगतौ। शशाल। १८। जुहोल। १९। पपात। पेततुः। पतिता। पतःपुम्। ७।४।१९। अ
ङिपरे। अपप्तत्। नेर्गदेतिणत्वम्। प्रणिपप्तत्। २०। क्वथेनिष्पाके। क्वथति। चक्वाथ। अक्वथीत्। २१। पथेगतौ। अपथीत्। २२। मथेवि
लोडने। मेथतुः। अमथीत्। २३। टुवमउद्गिरणे। इहैवनिपातनाद्वृत। १३६। इत्वमितिसुधाकरः। ववाम। ववमतुः। २४। वादित्वादेत्वाभ्या
सलोपौन। भागहेतोतुवेमतुरित्यायपदाहृतम्। तज्ज्ञाप्यादौनहृष्टम्। भ्रमुचलने। वाभ्राशेतिश्यन्वा। भ्रम्यति। भ्रमति। भ्राम्यतीतितु

दिवादेर्वस्यते।वाज्रृभ्रमुत्रसाम्।६।४।१२४।एषामेत्वाभ्यासलोपौवास्तःकितिलिटिसेटिथलिच।भ्रेमतुः।बभ्रमतुः।अभ्रमीत्।२५
क्षरसञ्चलने।अक्षारीत्।२६।अथषावनुदात्तेतौ।षहमर्षणे।परिनिविभ्यइतिषत्वम्।परिषहते।सेहे।सहिता।तीषसहेतिवा
इट्।इडभावेढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।सहिवहोरोदवर्णस्य।६।३।११२।अनयोरवर्णस्यओत्स्यात्ढलोपेसति।सोढः।८।३।११५।
सोढरूपस्यसहेःसस्यषत्वंनस्यात्।परिसोढा।सिवादीनांवाड्व्यवायेऽपि।८।३।७१।परिनिविभ्यःपरेषांसिवादीनांसस्यषोवा
स्यादड्व्यवायेऽपि।पर्यसहत।१।रमुक्रीडायाम्।रेमे।रेमिषे।रन्ता।रंस्यते।रंसीष्ट।अरंस्त।२।अथकसन्ताःपरस्मैपदिनः।षद्लृ
विशरणगत्यवसादनेषु।पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदांपिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः।७।३।७८।
पादीनांपिबादयःस्युरित्संज्ञकशकारादौप्रत्ययेपरे।सीदति।ससाद।सेदतुः।सेदिथःससत्थ।सत्ता।सत्स्यति।लृदित्त्वादङ्।असदत्।सदिर

प्रते।निषीदति।न्यषीदत्।सदेः परस्य लिटि।८।३।११८।सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् लिटि।निषसाद।निषेदतुः।१।शद्लृ शात
ने।विशीर्णतायामयम्।शातनन्तु विषयतया निर्दिश्यते।शदेः शितः।१।३।६०।शिज्ञाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात्।शीयते।शशा
द।शेदतुः।शेदिथ।शशत्थ।शत्ता।अशदत्।२।क्रुश आह्वाने रोदने च।क्रोशति।क्रोष्टा।क्रुशः क्सः।अक्रुक्षत्।३।कुच सम्पर्चनकौटि
ल्यप्रतिष्टम्भविलेपनेषु।कोचति।चुकोच।४।बुध अवगमने।बोधति।बोधिता।बोधिष्यति।५।रुह् बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च।रो
हति।रुरोह।रुरोहिथ।रोढा।रोक्ष्यति।अरुक्षत्।६।कस गतौ।अकासीत्।अकसीत्।७।हृत् ज्वलादिगणः समाप्तः।अथ गूहत्यं
ताः।स्वरितेतः।हिक्क अव्यक्ते शब्दे।हिक्कति।हिक्कते।१।अञ्चु गतौ याचने च।अञ्चति।अञ्चते।२।अचु इत्येके।३।अचि।४।इत्य
परे।डुयाचृ याच्ञायाम्।याचति।याचते।५।रेटृ परिभाषणे।रेटति।रेटते।६।चते चदे याचने।चचात।चेते।अचतीत्।७।चचा

सि·कौ·
७१

द।चेदे।अचदीत्।८।प्रोथृ पर्य्याप्तौ।पुप्रोथ।पुप्रोथे।९।मिदृ।१०।मेदृ।११।मेधाहिंसनयोः।मिमेद।मिमेदे।थान्ताविमाविति स्वामी।
मिमेथ।धान्ताविति न्यासः।मेधृ सङ्गमे च।मेधति।मिमेधे।१२।णिदृ।१३।णेदृ।१४।कुत्सासन्निकर्षयोः।निनेद।निनिदतुः।नि
निदे।शृधु·मृधु·उन्दने।उन्दनं क्लेदनम्।शर्धति।शर्धते।शर्धिता।१५।मर्धति।मर्धते।१६।बुधिर् बोधने।बोधति।बोधते।इरित्वाद
ङ्वा।अबुधत्।अबोधीत्।अबोधिष्ट।१७।दीपजनेति चिणस्तु न भवति पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात्।उबुंदि
र्निशामने।बुबुन्दे।अबुदत्।अबुन्दीत्।१८।वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु।१३७।वेणति।वेणते।नान्तोऽय
मेम्।१९।खनु अवदारणे।खनति।खनते।गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि।६।४।९८।एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ।
१२८ क्ङिति न त्वङि।चख्नतुः।ये विभाषा।१२९।६।४।४३।खायात्।खन्यात्।२०।चीवृ आदानसंवरणयोः।चिचीव।चिचीवे।२१।चा

ति·

भ्वा·
रामः

शृ शॄज्ञानिशामनयोः।२२।व्यय गतौ।अव्ययीत्।२३।दाशृदाने।ददाश।ददाशे।२४।भेषृ भये।गतावित्येके।भेषति।भेषते।२५।भ्रे
षृ भ्लेषृ गतौ।२६।अस गतिदीप्त्यादानेषु।असति।असते।आस।आसे।अयं षान्तोऽपि।२७।स्पश बाधनस्पर्शनयोः।स्पर्शनं ग्रथनम्
स्पशति।स्पशते।२८।लष कान्तौ।वाभ्राशेति श्यन्वा।लष्यति।लषति।लेषे।२९।चष भक्षणे।३०।छष हिंसायाम्।चच्छषतुः।च
च्छषे।३१।झष।३२।आदानसंवरणयोः।म्लक्ष।३३।भ्रक्ष।३४।अदने।भक्ष।३५।इति मैत्रेयः।दासृ।३६।दाने।माहृ।३७।माने
गुहू।३८।संवरणे।ऊदुपधाया गोहः।६।४।८९।गुह उपधाया ऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ।१४०।प्रत्यये।गूहति।गूहते।ऊदित्वादि
ड्वा।गूहिता।गोढा।गूहिष्यति।घोक्ष्यति।गूहेत्।गुह्यात्।अगूहीत्।इडभावे क्सः।अघुक्षत्।लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
दन्त्ये।७।३।७३।एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि।ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः।अगूढ अघुक्षत।क्सस्याचीत्यन्तलोपः।अघुक्षा

ताम्।अघुक्षन्त।अघुह्वहि अघुक्षावहि।अघुक्षामहि।अथाजन्ता उभयपदिनः।श्रिञ् सेवायाम्।श्रयति।श्रयते।शिश्रियतुः।श्र
यिता।णिश्रीति चङ्।अशिश्रियत्।१।भृञ् भरणे।भरति।बभार।बभ्रतुः।बभर्थ।बभृव।बभृषे।भर्त्ता।ऋद्धनोः स्ये।७।२।७०।ऋतो हन्तेश्च
स्य स्य इट् स्यात्।भरिष्यति।रिङ् शयग्लिङ्क्षु।७।४।२८।शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः।१४१।स्यात्।रीङ् प्रकृते रिङ्वि
धिसामर्थ्याद्दीर्घो न।भ्रियात्।उश्च।१।२।१२।ऋवर्णात् परो झलादी लिङ् तङ् परः सिच्च न्यतौ कितौ।१४२।सृतः।भृषीष्ट।भृषीयास्ताम्।अ
भार्षीत्।अभार्ष्टाम्।अभार्षुः।ह्रस्वादङ्गात्।८।२।२७।सिचो लोपः स्यात् झलि।अभृत।अभृषाताम्।अभरिष्यत्।२।हृञ् हरणे।हरति।हरण
म्प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनञ्च।जहर्थ।जहिव।जहिषे।हर्त्ता।हरिष्यति।३।धृञ् धारणे।धरति।अधार्षीत्।अधृत।४।णीञ् प्रापणे।
निनयिथ।निनिषे।५।अथाजन्ताः परस्मैपदिनः।धेट् पाने।धयति।आदेच उपदेशेऽशिति।६।१।४५।उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्या

न्नतुशिति।आतऔणलः।७।१।३४।आदन्ताधातोर्णलऔकारादेशःस्यात्।दधौ।आतोलोपइटिच।६।४।६४।अजाद्योरार्ध
धातुकयोःक्ङिदिटोः।१४३।परयोरातोलोपःस्यात्।द्वित्वात्परत्वाल्लोपेप्राप्तेद्विर्वचनेऽचीतिनिषेधः।द्वित्वेकृतेआलोपः।दधतुः।द
धुः।दधिथ।दधाथ।दधिव।दधिम।धाता।दाधाघ्वदाप्।१।१।२०।दारूपाःधारूपाश्चधातवोघुसंज्ञाःस्युर्दापदैपौविना।एर्लिङि
।६।४।६७।घुसंज्ञानांमास्थादीनांचएत्वंस्यादार्धधातुकेकितिलिङि।१४४।धेयात्।धेयास्ताम्।धेयासुः।विभाषाधेट्श्व्योः।३।१।
४९।आभ्यांच्लेश्चङ्वास्यात्कर्तृवाचिनिलुङिपरे।चङिद्वित्वम्।अदधत्।अदधताम्।विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः।२।४।७८।एभ्यःसिचोलु
ग्वास्यात्परस्मैपदेपरे।अधात्।अधाताम्।अधुः।यमरमनमातांसक्च।७।२।७३।एषांसक्स्यादेभ्यःसिचइट्स्यात्परस्मैपदेषु।अ
धासीत्।अधासिष्टाम्।अधासिषुः।१।ग्लैम्लैहर्षक्षये।हर्षक्षयोधातुक्षयः।ग्लायति।जग्लौ।जग्लिथ।वान्यस्यसंयोगादेः।६।४।६८।

सि॰कौ॰ घुमास्थादेरन्यस्यसंयोगादेर्धातोरातएत्वंवास्यादार्द्धधातुकेकितिलिङि।ग्लायात्।ग्लेयात्।अग्लासीत्।म्लायति।३।द्यैन्यक्करणे ति॰
८३ ।न्यक्करणन्तिरस्कारः।४।द्रै।५।स्वप्ने।ध्रै।६।तृप्तौ।ध्यै।७।चिन्तायाम्।रै।८।शब्दे।स्त्यै।९।ष्ट्यै।१०।शब्दसंघातयोः।स्त्यायति।षोपदेश
स्यापिसत्वेकृतेरूपंतुल्यम्।षोपदेशफलन्तु।तिष्ट्यासति।अतिष्टिपदित्यत्रषत्वम्।खै।११।खदने।क्षैजैषैक्षये।क्षायति।१२।जै
।१३।ससो।साना।१४।घुमास्थेत्यत्रविभाषाघ्राधेङित्यत्रचस्यतेरेवग्रहणान्नत्वस्यतेनएत्वसिज्लुकौन।सायात्।असासीत्।कै।१५।गै
।१६।शब्दे।गेयात्।अगासीत्।शै।१७।श्रै।१८।पाके।पै।१९।ओवै।२०।शोषणे।पायात्। ।अपासीत्।घुमास्थेतीत्वन्तदपवादएर्लि भ्वा॰
ङीत्येत्वञ्गातिस्थेतिसिज्लुक्चनपारूपस्यलाक्षणिकत्वात्।ष्टैवेष्टने।स्तायति।२१।ष्णैवेष्टने।शोभायाञ्चेत्येके।स्नायति।२२।दैप्शोध रामः
ने।दायति।अघुत्वादेत्वसिज्लुकौन।दायात्।अदासीत्।२३।पापाने।पाघ्राध्मेतिपिबादेशः।तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः।पिबति।पेयात्।

भपात्।२४। घ्रा गन्धोपादाने। जिघ्रति। घ्रायात्। घ्रेयात्। अघ्रासीत्। अघ्रात्।२५। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। धमति।२६। ष्ठा गतिनि
वृत्तौ। तिष्ठति। स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम्। अधितष्ठौ। उपसर्गादिति षत्वम्। अधिष्ठाता। स्थेयात्।२७। म्ना अभ्यासे। मनति।२८। दाण
दाने। प्रणियच्छति। दियात्। अदात्।२९। ह्वृ कौटिल्ये। ह्वरति। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः।७।४।१०। ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लि
टि। किदर्थमपीदम्परत्वात्कित्यपि भवति। रपरत्वम्। उपधावृद्धिः। जह्वार। जह्वरतुः। जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्ता। ऋद्धनोः स्ये। ह्वरिष्यति। गु
णोऽर्तिसंयोगाद्योः।७।४।२९। अर्तेः संयोगादेरृदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च। ह्वर्यात्। अह्वार्षीत्। आह्वार्ष्टाम्।
३०। स्वृ शब्दोपतापयोः। स्वरति। स्वृतीति वेट्। सस्वारिथ। सस्वर्थ। वमयोस्तु। श्र्युकः किति।१४।७।२।११। श्रिञ् एकाच उगन्ताच्च परयोर्गि
त्कितोरिण्न स्यात्। परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नि

सि॰कौ॰
४५

त्वमिट्। सस्वरिव। सस्वरिम। परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट्। स्वरिष्यति। स्वर्यात्। अस्वारीत्। अस्वारिष्टाम्। अस्वार्षीत्। अस्वार्ष्टाम्। ३१। स्मृ

चिन्तायाम्। ३२। ह्वृ। ३३। संवरणे। सृ गतौ। क्रादित्वान्नेट्। ससर्थ। ससृव। रिङ्। स्रियात्। असार्षीत्। असार्ष्टाम्। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। ३।१।

५६। एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्त्तरि लुङि। इह तु न शाणशा। सिना साहचर्यात्तङ्कर्त्तनौजोहोत्यादिकादेव ग्रहस्तेतेन ध्वाघोन्नोऽङ्। शीघ्रगतौ तु पा

घ्राध्मेति शिति धौरादेशः। धावति। ३४। ऋ गतिप्रापणयोः। ऋच्छति। ऋच्छत्यृताम्। ७।४।११। तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ऋतां च गुणः स्या

ल्लिटि। णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः। आर। आरतुः। आरुः। इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्। ७।२।६६। अद ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात्। आरिथ।

अर्ता। अरिष्यति। अर्यात्। आर्षीत्। आर्ष्टाम्। ३५। गृ। ३६। घृ। ३७। सेचने। गरति। जगर्थ। जग्रिव। रिङ्। ग्रियात्। अगार्षीत्। ध्वृ। ३८। हूर्च्छ

ने। स्रु गतौ। सुस्रोथ। सुस्रुव। स्रूयात्। णिश्रीति चङ्। लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्। असुस्रुवत्। ३९। षु प्रसवैश्वर्ययोः। प्रसवोऽ

ति॰
भ्वा॰
रामः

भ्यनुज्ञानम्।सुषोथसुषुविथ।सुषुविव।सोता।स्तुसुधूञ्भ्यःपरस्मैपदेषु।७।२।७२।एभ्यःसिचइट्स्यात्परस्मैपदेषु।असावीत्
पूर्वोत्तराभ्यांनिष्ठासाहचर्यात्तुनोतेरेवग्रहणमितिपक्षे।असोषीत्।४०।श्रुश्रवणे।श्रुवःशृच।३।१।७४।श्रुवःशृइत्यादेशःस्या
त्।श्नुप्रत्ययश्च।शपोऽपवादः।श्नोर्ङित्वान्नातोर्गुणोन।शृणोति।शृणुतः।हुश्नुवोःसार्वधातुके।६।४।८७।जुहोतेःश्नुप्रत्ययान्त
स्यानेकाचोऽऊस्यचासंयोगपूर्वोवर्णोयस्ययणस्यादजादौसार्वधातुके।उवङोऽपवादः।शृण्वन्ति।शृणोमि।शृणुवः।शृण्वः।शृणुमः।
शृण्मः।शुश्रोथ।शुश्रुवः।श्रोता।श्रोतासि।श्रोष्यति।श्रूयात्।अश्रौषीत्।४१।ध्रुस्थैर्ये।ध्रुवति।४२।अयंकुटादौगत्यर्थोऽपि
दुगतौ।दुदोथ।दुदविथ।दुदुविव।४३।दुद्रोथ।दुद्रुव।णिश्रीतिचङ्।अदुद्रुवत्।४४।जि।४५।ज्रि।४६।अभिभवे।अभिभवोन्यू
नीकरणंन्यूनीभवनञ्च।आद्यसकर्म्मकः।शत्रून्जयति।द्वितीयेत्वकर्म्मकः।अध्ययनात्पराजयतेअध्येतुंग्लायतीत्यर्थः।विपरा

सि॰कौ॰
४५

ष्याज्ञेरितितङ्।पराजेरसोढइत्यपादानत्वम्।अथडीङन्ताङितः।ष्मिङ्ईषद्धसने।स्मयते।सिष्मिये।सिष्मियिढ्वे।सिष्मियिध्वे।१।गुङ्अ
व्यक्तेशब्दे।गवते।जुगुवे।२।गाङ्गतौ।गाते।गाते।इटएत्वेकृतेवृद्धिः।गै।लङ्इटि।अगै।गेत।गेयाताम्।गेरन्।गासीष्ट।गाङ्कुटादि
सूत्रेइङादेशस्यैवगाङोग्रहणंनत्वस्यतेनाङित्वाद्घुमास्थेतीत्वन्न।अगास्त।३।आदादिकोऽयमितिहरदत्तादयः।फलेतुनभेदः।कुङ्
।४।घुङ्।५।ङुङ्।६।चुङ्।७।शब्दे।अन्येतुउङ्कुङ्खुङ्गुङ्घुङ्ङुङ्इत्याहुः।कवते।चुकुवे।घवते।अवते।ऊवे।वर्णादाङ्गम्बली
यइत्युवङ्।ततःसवर्णदीर्घः।ओता।ओष्यते।ओषीष्ट।औष्ट।ङवते।ङुङुवे।ङोता।च्युङ्।८।ज्युङ्।९।प्रुङ्।१०।प्लुङ्।११।गतौ।रुङ्
।१२।इत्येके।रुङ्गतिरेषणयोः।रेषणंहिंसा।रुरुवे।रविता।से।१३।धृङ्अवध्वंसने।धरते।दध्रे।१४।मेङ्प्रणिदाने।प्रणिदानंविनि
मयःप्रत्यर्पणञ्च।प्रणिमयते।नेर्गदेति।णत्वम्।तन्नघुप्रकृतिमाङितिपठित्वाङितोमाङ्प्रकृतेरपिग्रहणस्येष्टत्वात्।१४८।१५।

ति॰

भ्वा॰

राम॰

देङ् रक्षणे। दयते। दयतेर्दिगि लिटि। ७।४।९। दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः। दिग्ये। स्थाघ्वोरिच्च। १।२।१७। अनयो
रिदादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यात्। अदित। अदिथाः। अदिषि। १६। श्यैङ् गतौ। श्यायते। शश्ये। १७। प्यैङ् वृद्धौ। प्यायते। पप्ये। प्याता।
१८। त्रैङ् पालने। त्रायते। तत्रे। १९। पूङ् पवने। पवते। पुपुवे। पविता। २०। मूङ् बन्धने। मवते। २१। डीङ् विहायसा गतौ। डयते। डिड्ये।
डयिता। २२। तॄ प्लवनतरणयोः। ऋत इद्धातोः। ७।१।१००। ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत् स्यात्। इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन। त
रति। ऋच्छत्यॄतामिति गुणः। तृफलेत्येत्वम्। तेरतुः। तेरुः। वृतो वा। ७।२।३८। वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि। त
रीता। तरिता। अलिटीति किम्। तेरिथ। हलि चेति दीर्घः। तीर्य्यात्। सिचि च परस्मैपदेषु। ७।२।४०। अत्र वृत इटो दीर्घो न। अतारि
षाम्। २३। अथाष्टावनुदात्तेतः। गुप। १। गोपने। तिज। २। निशाने। मान। ३। पूजायाम्। बध। ४। बन्धने। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। ३।

।१।५। मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।३।१।६। सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च। गुपेर्निन्दा
यां तिजेः क्षमायां कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च। मानेर्जिज्ञासायां बधेश्चित्तविकारे दानेरार्जवे। शानेर्निशा
ने। सनाद्यन्ता इति धातुत्वम्। सन्यङोः ६।१।९। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। अभ्यासकार्यम्। गुपि
प्रभृतयः किङ्कितः निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ एते नित्यं सन्नन्ताः। अर्थान्तरे त्वननुबंधकाश्चुरादयः अनुबं
धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ्। धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽनार्द्धधातुकत्वं तेनेड्गुणौ न। जुगुप्सते। जुगुप्साञ्चक्रे। तिति
क्षते। मीमांसते। भष्भावः। चर्त्वम्। बीभत्सते। रभ राभस्ये। आरभते। आरेभे। रब्धा। रप्स्यते। ५। डुलभष् प्राप्तौ। लभते। ६। ष्वञ्ज परि
ष्वङ्गे। दंशसञ्जस्वञ्जां शपि। ६।४।२५। एषां शपि नलोपः। स्वजते। परिष्वजते। श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कि

त्वं वेति व्याकरणान्तरम्। देभतुः। सस्वज इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते। सञ्जेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेरुप
संख्यानम्। अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न। परिषस्वजे परिषस्वञ्जे। सस्वजिषे सस्वञ्जिषे। स्वङ्क्ता। स्वङ्क्ष्यते। स्वजेत। स्वङ्क्षी
ष्ट। प्रत्यषङ्क्त। प्राक्सितादिति षत्वम्। परिनिविभ्यः सुसिवादीनां वेति विकल्पः। एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्यत्र सिद्धे स्तुस्व
ञ्जोः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम्। पर्यषङ्क्त। पर्यस्वङ्क्त। ७ हद पुरीषोत्सर्गे। हदते। जहदे। हत्ता। हत्स्यते। हदेत। हत्सीष्ट। अ
हत्त। ८। अथ परस्मैपदिनः। ञिक्ष्विदा। १। अव्यक्ते शब्दे। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। चस्कन्दिथ चस्कन्थ। स्कन्ता। स्कन्त्स्यति। न लोपः।
स्कद्यात्। इरित्वादङ् वा। अस्कदत्। अस्कान्त्सीत्। अस्कान्ताम्। अस्कान्त्सुः। वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्। ८।३।७३। षत्वं वा स्यात्। क्तान्ते वेद
म्। अनिष्ठायामिति पर्युदासात्। विष्कन्ता विस्कन्ता। निष्ठायान्तु। विस्कन्नः। परेश्च। ८।३।७४। अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा। योगवि

सि॰कौ॰
४७

भागादनिष्ठायामितिनसंबध्यते।परिस्कंदति।परिस्कन्दति।परिस्कन्नः परिस्कण्णः।२।षत्वपक्षेणत्वम्।नचपदद्वयाश्रयतयाव
हिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम्।धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात्।पूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेततःसाधनेनेतिभाष्य
म्।पूर्वंसाधनेनेतिमतान्तरे तु नणत्वम्।यभमैथुने।येभिथययब्ध।यब्धा।यप्स्यति।अयाप्सीत्।३।णमप्रह्वत्वेशब्देच।नेमिथन
नन्थ।नन्ता।अनंसीत्।अनंसिष्टाम्।४।गम्लृ।५।सृप्लृ।६।गतौ।इषुगमियमांछः।७।३।७७।एषांछः स्याच्छितिपरे।गच्छति।ज
गाम।जग्मतुः।जग्मुः।जगमिथजगन्थ।गन्ता।गमेरिट्परस्मैपदेषु।७।२।५८।गमेःपरस्यसकारादेरिट्स्यात्।गमिष्यति।लृदित्वा
दङ्।अनङीतिपर्युदासान्नोपधालोपः।अगमत्।सर्पति।ससर्प।अनुदात्तस्यचर्दुपधस्यान्यतरस्याम्।६।१।५९।उपदेशेऽनुदात्तो
यऋदुपधस्तस्याम् वास्याज्झलादावकितिपरे।स्रप्तासर्प्ता।स्रप्स्यतिसर्प्स्यति।असृपत्।यमउपरमे।यच्छति।येमिथययन्थ।य

ति॰
भ्वा॰
गमः

न्ता। अयंसीत्। अयंसिष्टाम्। ७। तप सन्तापे। तप्ता। अताप्सीत्। निसस्तपतावनासेवने। ८।३।१०२। षः स्यात्। आसेवनम्पौनः
पुन्यन्ततोऽन्यस्मिन्विषये। निष्टपति। ८। त्यज हानौ। तत्यजिथ तत्यक्थ। त्यक्ता। अत्याक्षीत्। ९। षञ्ज सङ्गे। दंशसञ्जस्वञ्जां शप
पीति नलोपः। सजति। सङ्क्ता। १०। दृशिर् प्रेक्षणे। पश्यति। विभाषा सृजिदृशोः। ७।२।६५। आभ्यां थल इड्वा। सृजिदृशोर्झल्य
मकिति। ६।१।५८। अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति। दद्रष्ठ ददर्शिथ। द्रष्टा। द्रक्ष्यति। दृश्यात्। इरित्वादङ् वा। ऋदृशोऽङि गु
णः। ७।४।१६। ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि। अदर्शत्। अङभावे। न दृशः। ३।१।४७। दृश च्लेः क्सो न। अद्राक्षीत्। ११। दंश दशने। द
शनं दंष्ट्राव्यापारः पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः। अत एव निपातनादित्येके। तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम्। अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्
दंशसञ्जेति नलोपः। दशति। ददंशिथ। ददंष्ठ। दंष्टा। दङ्क्ष्यति। दश्यात्। अदाङ्क्षीत्। १२। कृष विलेखने। विलेखनमाकर्षणम्

क्रष्टा कर्ष्टा। क्रक्ष्यति। कर्क्ष्यति। स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः। अक्राक्षीत्। अक्राष्टाम्। अकार्क्षीत्। अकार्ष्टाम्। अका
र्क्षुः। पक्षे क्सः। अकृक्षत्। अकृक्षताम्। अकृक्षन्। १३। दह भस्मीकरणे। ददग्ध। दग्धा। धक्ष्यति। अधाक्षीत्। अदाग्धाम्। अधाक्षुः। १४
मिह सेचने। मिमेह। मिमेहिथ। मेढा। मेक्ष्यति। अमिक्षत्। कित निवासे रोगापनयने च। किचित्सति। संशये प्रायेण विपूर्वः। विचिकि
त्सा तु संशय इत्यमरः। अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार। निवासे तु केतयति। १६। दान खण्डने। शान
तेजने। इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः। दीदांसति। दीदांसते। १। शीशांसति। शीशांसते। २। अर्थविशेषे सन्। अन्यत्र दानयति। शानय
ति। डुपचष् पाके। पचति। पचते। पेचिथ। पपक्थ। पेचे। पक्ता। पक्षीष्ट। ३। षच समवाये। सचति। सचते। ४। भज सेवायाम्। बभाज। भे
जतुः। भेजुः। भेजिथ। बभक्थ। भक्ता। भक्ष्यति। भक्ष्यते। अभाक्षीत्। अभक्त। ५। रञ्ज रागे। नलोपः। रजति। रजते। अराङ्क्षीत्। अरङ्

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ्व्येञ् इत्यपिह्वेञ्:
वदिः श्वयतिश्चैव यजाद्याः सुरिमे नव =३=

क्त।८।शप आक्रोशे।आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम्।शशाप।शेपे।अशाप्सीत्।अशप्त।७।त्विष दीप्तौ।त्वेषति।त्वेषते।तित्विषे।त्वेक्ष्यति।त्विक्षीष्ट।अत्विक्षत।अत्विक्षाताम्।८।यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु।यजति।यजते।लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्।६।१।१७।वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि।इयाज।वचिस्वपियजादीनां किति।६।१।१५।वचिस्वप्योर्यजादीनाञ्च सम्प्रसारणं स्यात्किति।पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वम्।ईजतुः।ईजुः।इयजिथ इयष्ठ।ईजे।यष्टा।यक्ष्यति।इज्यात्।यक्षीष्ट।अयाक्षीत्।अयष्ट।९।डुवप बीजसन्ताने।बीजसन्तानं क्षेत्रे विकरणं गर्भाधानञ्च।अयं छेदनेऽपि।केशान्वपति उवाप।ऊपे।वप्ता।उप्यात्।वप्सीष्ट।अवाप्सीत्।अवप्त।१०।वह प्रापणे।उवाह।ऊवहिथ।सहिवहोरोदवर्णस्य।वोढा।वक्ष्यति अवाक्षीत्।अवोढाम्।अवाक्षुः।अवोढ।अवक्षाताम्।अवोढ्वम्।११।वस निवासे।परस्मैपदी।वसति।उवास।शासिवसिघसीनां

सि·कौ·
४९

ञ्च।८।३।६०।इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात्।ऊषतुः।ऊषुः।उवसिथ उवस्थ।वस्ता।सः स्यार्द्धधातुके।वत्स्यति।उष्यात्।अवा नि·
त्सीत्।अवात्ताम्।१२।वेञ् तन्तुसन्ताने।वयति।वयते।वेञो वयिः।२।४।४१।वा स्याल्लिटि।इकार उच्चारणार्थः।उवाय।ग्रहिज्याव
यिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च।६।१।१६।एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात्।यकारस्य प्राप्ते।लिटि व
योयः।६।१।३८।वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि।ऊयतुः।ऊयुः।वश्चास्यान्यतरस्यां किति।६।१।३९।वयो यस्य वो वा स्यात्किति
लिटि।ऊवतुः।ऊवुः।वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्।उवयिथ।स्यानिवद्भावेन ञित्वात्तङ्।ऊये।ऊवे।वयादेशाभावे।वेञः।६। भ्वा·
।१।४०।वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि।ववौ।ववतुः।ववुः।वविथ ववाथ।ववे।वाता।ऊयात्।वासीष्ट।अवासीत्।१३।व्येञ् संवरणे गणः
व्ययति।न व्यो लिटि।६।१।४६।व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि।हलादिः।परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम्।उभयेषांग्रहणा

सामर्थ्यात् अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां वानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन। विव्याय। विव्यतुः। विव्युः। इडत्यर्तीति नित्यमिट्। विव्य
यिथ विव्याय विव्यय। विव्ये। व्याता। वीयात्। व्यासीष्ट। अव्यासीत्। अव्यास्त। १४। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। अभ्यस्तस्य च। ६।१।३३।
अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः सम्प्रसारणं स्यात्। ततो द्वित्वम्। जुहाव। जुहुवतुः। जुहुवुः। जुहोथ जुहविथ। जुहुवे। ह्वाता। हूयात्। ह्वा
सीष्ट। लिपिसिचिह्वश्च। ३।१।५३। एभ्यः च्लेरङ् स्यात्। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्। ३।१।५४। अतो लोपः। अह्वत्। अह्वत। अह्वा
स्त। १५। अथ द्वौ परस्मैपदिनौ। वद व्यक्तायां वाचि। अह्वं वदति। उवाद। ऊदतुः। उवदिथ। वदिता। उद्यात्। वदव्रजेति वृद्धिः। अ
वादीत्। १। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वयति। विभाषा श्वेः। ६।१।३०। श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च। शुशाव। शुशुवतुः।
श्वयतेर्लिङ्घभ्यासलक्षणप्रतिषेधः। तेन लिङ्घभ्यासस्येति। संप्रसारणं न। शिश्वाय। शिश्वियतुः। श्वयिता। श्वयेत्। शूयात्।

भ्वा·

ऋतेरीयङ्।३।१।२९।

जृस्तम्भ्वित्यङ्वा।श्वयतेरः।७।४।१८।श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि।पररूपम्।अश्वत्।अश्वताम्।अश्वन्।विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ्।इयङ्।अशिश्वियत्।ह्म्यन्तेति न वृद्धिः।अश्वयीत्।ऋत्।यजादयो वृत्ताः।भ्वादिस्त्वाकृतिगणः।तेन चुलुम्पतीत्यादि संग्रहः॥ ॥इति भ्वादयः॥ ॥ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे।जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः।कृपायामित्येके।सनाद्यन्ता इति धातुत्वम्।ऋतीयते।ऋतीयाञ्चक्रे।आर्द्धधातुकविवक्षायामायादय आर्द्धधातुके वेतीयङभावे शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम्।आनर्त्त।अर्त्तिष्यति।आर्त्तीत्।१।अद भक्षणे।द्वौ परस्मैपदिनौ।अदिप्रभृतिभ्यः शपः।२।४।७२।लुक् स्यात्।अत्ति।अत्तः।अदन्ति।लिट्यन्यतरस्याम्।२।४।४०।अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि।जघास।गमहनेति उपधालोपः।तस्य चर्विधिष्विति स्थानिवद्भावनिषेधाद्घस्य चर्त्वम्।शासिवसीति षत्वम्।जक्षतुः।जक्षुः।घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्।जघसिथ।आद।आदतुः

आर १

इडत्त्यर्तीतिनित्यमिट्। आदिथ। अत्ता। अत्स्यति। हुझल्भ्यो हेर्धिः। ६।४।१०१। होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्। अद्धि। अत्तात्। अ
दानि। अदः सर्वेषाम्। ७।३।१००। अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन। आदत्। आत्ताम्। आदन्। आदः।
आत्तम्। आत्त। आदम्। आद्व। आद्म। अद्यात्। अद्याताम्। अद्युः। अद्यात्। अद्यास्ताम्। अद्यासुः। लुङ्सनोर्घस्लृ। २।४।३७।
अदो घस्लृ स्यात् लुङि सनि च। लृदित्वादङ्। अघसत्। १। हन हिंसागत्योः। प्रणिहन्ति। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीना
ना १ मनुनासिकलोपो झलि क्ङिति। ६।४।३७। अनुनासिके इति लुप्तषष्ठीकम्। वनतीतरेषां विशेषणम्। अनुनासिकान्ताना।।
मेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे। यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः। तनुक्षणुक्षिणुऋणुतृ
णुघृणुवनुमनुतनोत्यादयः। हतः। घ्नन्ति। वमोर्वा। ८।४।२३। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परतः

प्रहरिम·प्रहन्मि।प्रहरावः।प्रहन्वः।हो हन्तेरिति कुत्वम्।जघान।जघ्नतुः।जघ्नुः।अभ्यासाच्च।७।३।५५।अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कु
त्वं स्यात्।जघनिथ·जघन्थ।हन्ता।ऋद्धनोरितीट्।हनिष्यति।हन्तु।हतात्।घ्नन्तु।हन्तेर्जः।६।४।३६।हौ परे।आभीयत्वाज्जस्या
सिद्धत्वाद्धेर्न लुक्।जहि।हनानि।हनाव।हनाम।अहन्।अहताम्।अघ्नन्।अहनम्।आर्द्धधातुक इत्यधिकृत्य।हनो वध लिङि
।२।४।४२।लुङि च।२।४।४३।वधादेशोऽदन्तः।२।आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी।तेनार्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लो
पः।वध्यात्।वध्यास्ताम्।आर्द्धधातुके किम्।विध्यादौ हन्यात्।हन्तेरिति णत्वम्।प्रहण्यात्।अवधीत्।२।अथ चत्वारः स्वरिते
तः।द्विष अप्रीतौ।द्वेष्टि।द्विष्टे।द्वेष्टा।द्वेक्ष्यति।द्वेक्ष्यते।द्वेष्टु।द्विष्टात्।द्विड्ढि।द्वेषाणि।द्वेषै।द्वेषावहै।अद्वेट्।द्विषश्च।३।४।११२
लङो झेर्जुस् वा स्यात्।अद्विषुः अद्विषन्।अद्वेषम्।द्विष्यात्।द्विक्षीष्ट।अद्विक्षत्।१।दुह प्रपूरणे।दोग्धि।दुग्धः।धोक्षि।दुग्धे

धुक्षे। धुगुध्वे। दोग्धु। धुग्धि। दोहानि। धुक्ष्व। धुग्ध्वम्। दोहै। अधोक्। अदोह्म्। अधुग्ध्वम्। अधुक्षत्। अधुक्षत।२। लुग्वा दुहेति
लुक्पक्षे तथा सध्वंवहिष्वलङ्वदपि। दिह उपचये। उपचयो वृद्धिः। प्राग्वदेग्धि।३। लिह आस्वादने। लेढि। लीढः। लिहन्ति
लेक्षि। लीढे। लिक्षे। लीढ्वे। लेढु। लीढि। लेहानि। अलेट्। अलिक्षत्। अलीढ। अलिक्षावहि।४। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। अ-
यं दर्शनेऽपि। इकारोऽनुदात्तो युजर्थः। विचक्षणः प्रथयन्। उम ग्नन अन्तोदित इति।३। व्याख्यानात्। ङकारस्तु अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्त-
मात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः तेन स्फायन्निर्म्मोकसम्वीत्यादि। सिध्यति। चष्टे। चक्षाते। आर्द्धधातुके। चक्षिङः ख्याञ्।
२।४।५४। वा लिटि।२।४।५५। अत्र भाष्ये ख्शादिर्यमादेशः। असिद्धकारोऽशस्य यो वेति स्थितम्। ञित्वात्पदद्वयम्। चख्यौ
चख्ये। चक्शौ। चक्शे। चयोर्द्वितीया इति तु न चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। चचक्षे। ख्याता। क्शाता। ख्यास्यति। ख्यास्यते। क्शास्यति।

क्शास्यते। अचष्ट। अचक्षीत्। ख्यायात्। क्शायात्। क्शेयात्। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्। ३।१।५२। एषामङ्। अख्यत्।
अख्यत। अक्शासीत्। अक्शास्त। वर्जने क्शाञ् नेष्टः। समचक्षिष्ट। ५। इत्यादि। अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः। ईर गतौ कम्पने च।
ईर्ते। ईराञ्चक्रे। ईरिता। ईरिष्यते। ईर्ताम्। ईर्ष्व। ईर्ध्वम्। ऐरिष्ट। १। ईड स्तुतौ। ईट्टे। ईशः से। ७।२।७७। ईडजनोर्ध्वे च। ७।२।७८। ईशीड
जनां सेध्वे शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात्। योगविभागो वैचित्र्यार्थः। ईडिषे। ईडिध्वे। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। ईडिष्व। ईडि
ध्वम्। विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्। ऐड्ढ्वम्। २। ईश ऐश्वर्ये। ईष्टे। ईशिषे। ईशिध्वे। ३। आस उपवेशने। आस्ते। दयायासश्च।
आसाञ्चक्रे। आस्स्व। आध्वम्। आसिष्ट। ४। आङः शासु इच्छायाम्। आशास्ते। आशासाते। ५। आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम्। तेन नमोवाकं
प्रशास्महे इति सिद्धम्। वस आच्छादने। वस्ते। वस्से। वध्वे। ववसे। वसिता। कसि गतिशासनयोः। कंस्ते। कंसाते। कंसते। अयमनि

अ·
रामः

दिदित्येके।कस्ता।तालव्यान्तोऽप्यनिदित्।कष्टे।कशाते।कक्षे।कड्ढ्वे।६।णिसि चुम्बने।निंस्ते।७।दन्त्यान्तोऽयम्।आभरणाकारस्तु ता
लव्यान्त इति बभ्राम।णिजि शुद्धौ।निङ्क्ते।निङ्क्षे।निञ्जिता।८।शिजि अव्यक्ते शब्दे।शिङ्क्ते।९।पिजि वर्णे।सम्पर्चने इत्येके।उभ
यत्रेत्यन्ये।अवयवे इत्यपरे।अव्यक्ते शब्दे इतीतरे।पिङ्क्ते।१०।पृजीत्येके।पृङ्क्ते।११।वृजी वर्जने।दन्त्यौष्ठादिः।ईदित्।वृक्ते।वृ
जाति।वृक्षे।इदिदित्यन्ये।वृङ्क्ते।१२।पृची सम्पर्चने।पृक्ते।१३।षूङ् प्राणिगर्भविमोचने।सूते।सुषुवे।सोता।सविता।भूसुवोरिति
गुणनिषेधः।सुवै।सविषीष्ट।असविष्ट।असोष्ट।१।शीङ् स्वप्ने।शीङः सार्वधातुके गुणः।७।४।२१।क्ङिति चेत्यस्यापवादः।शेते
शयाते।शीङो रुट्।७।१।६।शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात्।शेरते।शेषे।शेध्वे।शये।शेवहे।शिश्ये।शयिता।अशयिष्ट
।१५।अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः।ञिङ्गिन्नाः।यु मिश्रणेऽमिश्रणे च।उतो वृद्धिर्लुकि हलि।७।३।८९।लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्या

सि·कौ·
५२

त्यिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य।यौति।युतः।युवन्ति।युयाव।यविता।युयात्।इह उतो वृद्धिर्न भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात्।विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात्।युयात्।अयावीत्।१।रु शब्दे।तुरुस्तुशम्यमः।सार्वधातुके।७।३।९५।एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात्।नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्।रवीति।रौति।रुवीतः।रुतः।हलादेः किम्।रुवन्ति।तिङः किम्।शाम्यति।सार्वधातुके किम्।आशिषि।रूयात्।विध्यादौ तु।रुयात्।रुवीयात्।अरावीत्।अरविष्यत्।२।तुरिति सौत्रो धातुः।धातुत्वेऽयमेव सूत्रं ज्ञापकम्।गतिवृद्धिहिंसासु।अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति।तवीति।तौति।तुवीतः।तुतः।तोता।तोष्यति।३।णु स्तुतौ।नौति।नविता।४।टुक्षु शब्दे।क्षौति।क्षविता।५।क्ष्णु तेजने।क्ष्णौति।क्ष्णविता।६।ष्णु प्रस्नवने।स्नौति।सुस्नाव।स्नविता।स्नूयात्।७।ऊर्णुञ् आच्छादने।ऊर्णोतेर्विभाषा।७।३।९०।वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति

नि·

अं·
रामः

सार्वधातुके।ऊर्णोति।ऊर्णौति।ऊर्णुतः।ऊर्णुवन्ति।ऊर्णुते।ऊर्णुवाते।ऊर्णुवते।ऊर्णोतेराम्नेतिवाच्यम्।नन्द्राःसंयोगादयः
।६।१।३।अचःपराःसंयोगादयोनदराद्विर्नभवन्ति।नुशब्दस्यद्वित्वम्।णत्वस्यासिद्धत्वान्नुर्वेत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतित्वनित्यम्
उभौसाभ्यासस्येति।५।लिङ्गात्।ऊर्णुनाव।ऊर्णुनुवतुः।ऊर्णुनुवुः।विभाषोर्णोः।१।२।३।इडादिप्रत्ययोवाङित्स्यात्।ऊर्णुनुवि
थऊर्णुनविथ।ऊर्णुविता।उर्णविता।ऊर्णौतु।ऊर्णोतु।ऊर्णवानि।ऊर्णवै।गुणोऽपृक्ते।७।३।९१।ऊर्णोतेर्गुणःस्यादपृक्तेहलादौपि
तिसार्वधातुके।वृद्ध्यपवादः।और्णोत्।और्णोः।ऊर्णुयात्।ऊर्णुयाः।इहवृद्धिर्नङिच्चपिन्नेतिभाष्यात्।ऊर्णूयात्।ऊर्णुविषीष्ट।
ऊर्णविषीष्ट।और्णुवीत्।और्णुविष्टाम्।ऊर्णोतेर्विभाषा।७।२।६।इडादौपरस्मैपदेपरेसिचिवावृद्धिःस्यात्।पक्षेगुणः।और्णावी
त्।और्णाविष्टाम्।और्णाविषुः।और्णवीत्।६।ष्णुअभिगमने।ष्णौति।ष्णोता।८।षूप्रसवैश्वर्ययोः।प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्।सोता।असौ

सि·कौ·
५९

षीत्। १० कु शब्दे। कौति। ११ ष्टुञ् स्तुतौ। स्तौति स्तवीति। स्तुतः स्तुवीतः। स्तुते स्तुवीते। स्तुसुधूञ्भ्य इतीट्। अस्तावीत्। प्राक्सितादिति
षत्वम्। अभ्यष्टौत्। सिवादीनां वा। पर्य्यष्टौत्। पर्य्यस्तौत्। १२ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः। ३।४।८४। ब्रुवो
लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः। अकार उच्चारणार्थः। आह। आहतुः। आहुः। आहस्थः। ८।२।३५।
झलि परे। चर्त्वम्। आत्थ। आहथुः। ब्रुव ईट्। ७।३।९३। ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात्। आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयम् झलीति
थत्वविधानान्न भवति। ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवन्ति। ब्रूते। आर्द्धधातुकाधिकारे। ब्रुवो वचिः। २।४।५३। उवाच। ऊचतुः। ऊचुः। उवचिथ।
उवक्थ। ऊचे। वक्ता। ब्रवीतु। ब्रूतात्। ङिच्च पिन्नेत्यपित्त्वादीण्न। ब्रवाणि। ब्रवै। ब्रूयात्। उच्यात्। अस्यतिवक्तीत्यङ्। वच उम्। ७।४।२०।
अङि परे। अवोचत्। अवोचत। १ अथ आस्यन्ताः परस्मैपदिनः। इङ् त्वात्मनेपदी। इण् गतौ। एति। इतः। इणो यण्। ६।४।८१॥

ति·

अ·
रामः

अजादौप्रत्यये।इयङोऽपवादः।यन्ति।इयाय।दीर्घइणःकिति।७।४।६९।इणोऽभ्यासस्यदीर्घःस्यात्कितिलिटि।ईयतुः।ईयुः।
इययिथइयेथ।ऐत्।ऐताम्।आयन्।इयात्।ईयात्।एतेर्लिङि।७।४।२४।उपसर्गात्परस्यइणोऽणोह्रस्वःस्यादार्द्धधातुके।
कितिलिङि।निरियात्।उभयतआश्रयेणान्तादिवत्।अभीयात्।अणःकिम्।समेयात्।समीयादितिप्रयोगस्तुभौवादिक
स्य।इणोगालुङि।२।४।४५।गातिस्थेतिसिचोलुक्।अगात्।अगाताम्।अगुः।१।इङ्अध्ययनेनित्यमधिपूर्वः।अधीते।अधी
याते।गाङ्लिटि।२।४।४९।इङोगाङ्स्याल्लिटि।लावस्थायांविवक्षितेवा।अधिजगे।अधिजगाते।अधिजगिरे।अध्येता।अध्येष्य
ते।अध्यये।गुणायादेशयोःकृतयोरुपसर्गस्ययण्।पूर्वंधातुरुपसर्गेणेतिदर्शने।द।ऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वंसवर्णादीर्घःप्रा
प्तःशोरध्ययनेवृत्तमितिनिर्देशान्नभवति।अध्यैत।परत्वादियङ्।ततआट्।वृद्धिः।अध्यैयाताम्।अध्यैयि।अध्यैवहि।अधीया

त।अधीयीयाताम्।अधीयीध्वम्।अधीयीय।अध्येषीष्ट।विभाषालुङ्लृङोः।२।४।५०।इङोगाङ्वास्यात्।गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङि
त्।१।२।१।गाङादेशात्कुटादिभ्यश्चपरेऽञ्णितःप्रत्ययाङितःस्युः।घुमास्थागापाजहातिसांहलि।६।४।६६।एषामातईत्स्यात्‌ह
लादौक्ङित्यार्द्धधातुके।अध्यगीष्ट।अध्यैष्ट।अध्यगीष्यत।अध्यैष्यत।२।इकस्मरणे।अयमप्यधिपूर्वः।अधीगर्थदयेशामि
तिलिङ्गात्।अन्यथाहीगर्थेत्येवब्रूयात्।इणवदिकइतिवक्तव्यम्।अधियन्ति।अध्यगात्।केचित्तुआर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैव
तिदेशमाहुः।तन्मतेयणन।तथाचभट्टिः।समीतयोराघवयोरधीयन्निति।३।वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु।प्रजनं
गर्भग्रहणम्।असनं।क्षेपणम्।वेति।वीतः।वियन्ति।वेषि।वेमि।वीहि।अवेत्।अवीताम्।अवियन्।अडागमे सत्यनेकाच्त्वा
द्यणितिकेचित्।अव्यन्।४।अत्रईकारोऽपिधात्वन्तरम्प्रश्लिष्यते।एति।ईतः।इयन्ति।ईयात्।ऐषीत्।५।याप्रापणे।प्रापणमिह

अ

गतिः।प्रणियाति।यातः।यान्ति।लङः शाकटायनस्यैव।३।४।१११।आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस्वा स्यात्।अयुः।पान्।यायात्।
यायाताम्।यायासताम्।६।वा।७।गतिगन्धनयोः।गन्धनं सूचनम्।भा।८।दीप्तौ।ष्णा।९।शौचे।श्रा।१०।पाके।द्रा।११।कुत्सायाङ्ग-
तौ।प्सा।१२।भक्षणे।पा रक्षणे।पायास्ताम्।अपासीत्।१३।रा।१४।दाने।ला।१५।आदाने।द्वावपि दाने इति चन्द्रः।दाप् लवने।प्र-
णिदाति।७।प्रनिदाति।दायास्ताम्।अदासीत्।१६।ख्या प्रकथने।७।अयं सार्वधातुकमात्रविषयः।सस्थानत्वं नमः।८।ख्यात्रे
इति वार्त्तिकेन ज्ञाप्यं चेह लिङ्गम्।सस्थानो जिह्वामूलीयः।सनेति ख्शान्तादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः।सम्पूर्वस्य
ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः।मा माने।अकर्म्मकः।तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति माघः।उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्म्मकः।
उदरम्प्रतिमाति मुष्टिना।निर्गदेत्यत्र नास्य ग्रहणम्।प्रणिमाति प्रनिमाति।१८।वच परिभाषणे।वक्ति।वक्तः।अयमन्तिपरो न

सि·कौ· प्रयुज्यते।बहुवचनपर इत्यन्ये।झिपरइत्यपरे।वग्धि।वच्यात्।उच्यात अवोचत्।१९।विद ज्ञाने।विदोलटोवा।३।४।८३।वेत्तेर्लटः ति·
५८ परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः।वेद विदतुः।विदुः।वेत्थ।विदथुः।विदवेद।विद्व।विद्म।पक्षे वेत्ति।वित्तः।इत्यादि।विवेद।विवि
दतुः।उषविदेत्याम्।पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः।विदाञ्चकार।वेदिता।विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्।३।१।४१
वेत्तेर्लोण्याम्गुणाभावो लोटो लुक्लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते।पुरुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात्।तनादिकृञ्
भ्य उः।३।१।७९।तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात्।शपोऽपवादः।तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं अ·
तेन न विश्वसेद विश्वस्तमित्यादि सिद्धम्।विदाङ्करोतु।अत उत्सार्वधातुके।६।४।११०।उप्रत्ययान्तकृञोऽकारस्य उत्स्यात् सार्वधा रामः
तुके क्ङिति।उदितितपरसामर्थ्यान्न गुणः।विदाङ्कुरुताम्।उतश्चेति।हेर्लुक्।आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम्।विदाङ्कुरु।

विदाङ्करवाणि । अवेत् । अविताम् । सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् । अविदुः । दश्च । ८ । २ । ७५ । धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा ।
अवेः । अवेत् ।२०। असभुवि । अस्ति । श्नसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ । श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । ता
सस्त्योरिति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । आर्द्धधातुके इत्यधिकृत्य । अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ । बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् ।
स्ताम् । सन्तु । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९ । घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः ।
श्नसोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न परेण तातङा बाधात् सकृद्गताविति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असा
म । अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । श्नसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्ते
श्चाविद्यमानत्वेन विशेषणादिह न । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८ । ३ । ८७ । उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् य

सि॰कौ॰
५७

कारेः चिवपरे। निष्यात्। प्राडुःष्यात्। निषन्ति। प्राडुःषन्ति। यत्त्वपरः किम् अभिसन्तः। २१। मृजूशुद्धौ। मृजेर्वृद्धिः। ७।२।११४। मृजे
रिकोवृद्धिःस्याद्धातुप्रत्ययेपरे। कङिन्त्यजादौवेष्यते। व्रश्चेति षः। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजन्ति। मार्जन्ति। ममार्ज। ममार्जतुः। ममृजतुः।
ममार्जिथ। ममार्ष्ठ। मार्जिता। मार्ष्टा। मृड्ढि। अमार्ट्। अमार्जम्। अमार्जीत्। अमार्क्षीत्। २२। रुदिर् अश्रुविमोचने। रुदादिभ्यः सा
र्वधातुके। ७।२।७६। रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात्। रोदिति। रुदितः। हौ परत्वादिट् घित्वं च। रु
दिहि। रुदश्चपञ्चभ्यः। ७।३।९८। हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात्। अड् गार्ग्यगालवयोः। ७।३।९९। अरोदीत्। अरोद
त्। अरुदिताम्। अरुदन्। अरोदीः। अरोदः। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्याम् इड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्। रुद्यात्। अरुदत्। अरो
दीत्। २३। ञिष्वप् शये। स्वपिति। स्वपितः। सुष्वाप। सुषुपतुः। सुषुपुः। सुष्वपिथ। सुषुपथ। सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः। ८।३।

ति॰

अ॰
राम॰

।८८।सुभ्यःसुष्वादेःसस्यषःस्यात्।पूर्वंण्वात्तुहृपसर्गात्रागुञ्यतेकितिलिटिपरत्वात्संप्रसारणेषत्वेचकृतेद्वित्वम्।पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने।सुषुषुपतुः।सुषुषुपुः।अकितितुद्वित्वेऽभ्यासस्यषस्वसारणम्।षत्वस्यासिद्धत्वात्ततःपूर्वंहलादिशेषःनित्यत्वाच्चततःसुपिरूपाभावान्नषः।सुसुष्वाप।सुस्वप्ना।अस्वापीत्।अस्वपत्।स्वप्यात्।सुप्यात्।सुषुप्यात्।अस्वाप्सीत्।२४।श्वसप्राणने।श्वसिति।श्वसिता।अश्वसीत्।अश्वसत्।श्वस्यास्ताम्।ह्म्यन्तक्षणेतिनवृद्धिः।अश्वसीत्।२५।अनच।अनिति।आन।अनिता।आनीत्।आनत्।अनितेः।८।४।१९।उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्यणःस्यात्।प्राणिति।२६।जक्षभक्षहसनयोः।जक्षिति।जक्षितः।अदभ्यस्तात्।७।१।४।झस्यअत्स्यात्।अन्तापवादः।८।जक्षति।सिजभ्यस्तेतिझेर्जुस्।अजक्षुः।अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तोबभ्राम।२७।रुदादयःपञ्चगताः।जागृनिद्राक्षये।जागर्त्ति।जागृतः।जाग्रति।उषविदेत्याम्वा।जागराञ्चकार।जजागार।जागोऽविचिण्णल्ङित्सु।७।३।८५।जा

गर्त्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिड्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च। जजागरतुः। अजागः। अजागृताम्। अभ्यस्तत्वाज्जुस्। जु
सि च।७।३।८३। अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। अजागरुः। अजादौ किम्। जागृयुः। आशिषि। जागर्यात्। जागर्यास्ताम्।
जागर्यासुः। लुङि अजागरीत्। २८। जागृ इस् इत्यत्र यण्। प्राप्तस्तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं सिचि वृद्धिः तां जागर्त्ति गुणः तञ्च क्ङि
ते ह्म्यन्तलक्षणा प्राप्ताने(ट्)इति निषिद्धा ततो हलादेरिति वाधित्वा अतो ल्रान्तस्येति प्राप्ताऽनेनेति निषिध्यते। तदाहुः। गुणो वृद्धिर्गुणो
वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम्। पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव। इति। दरिद्रा दुर्गतौ। दरिद्राति। इद्दरिद्रस्य।६।४।११४। दरिद्राते
रिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रितः। श्नाभ्यस्तयोरातः।६।४।११२। अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्र
ति। अनेकाच्त्वादाम्। दरिद्राञ्चकार। आत औ णल इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम्। अत एव

ज्ञापकात्सन्वेत्येके।ददरिद्रौ।ददरिद्रतुरित्यादि।यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव।दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः।
लुङि वा सनि ण्वुलि ल्युटि च न।दरिद्रिता।अदरिद्रात्।अदरिद्रताम्।अदरिद्रुः।१०।दरिद्रियात्।दरिद्र्यात्।अदरिद्रीत्।इट्सकौ।अ
दरिद्रासीत्।२९।चकासृ दीप्तौ।झस्य अत्।चकासति।चकासाञ्चकार।धि चेति सलोपः सिच एवेत्येके।चकाद्धि।चकाधीत्येवंभा
ष्यम्।तिप्यनस्तेः।८।२।७३।पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न तु स्तेः।अचकात् अचकाद्।अचकासुः।सिपि धातो रुर्वा।८।२।७४।पदा
न्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा।पक्षे दः।अचकाः अचकात्।३०।शासु अनुशिष्टौ।शास्ति।शास इदङ्हलोः।६।४।३४।शास उपधाया
इत्स्यादङि हलादौ किति च।शासिवसीति षः।शिष्टः।शासति।शशास।शशासतुः।शा हौ।६।४।३५।शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे।तस्या
भीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः।शाधि।अशात्।अशिष्टाम्।अशासुः।अशात्।अशाः।शिष्यात्।शार्त्तिशास्तीत्यङ्।अशिषत्।अशासिष्यत्

सि·कौ·
५९

।३। दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः। दीधीते। एरनेकाच इति यण्। दीध्याते। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ७।४।५३।
एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वादेत्वम्। दीध्ये। दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः। दीध्याञ्चक्रे। दीधि
ता। दीधीष्यते।१। वेवीङ्।२। वेतिना तुल्ये। वी गतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्त्तते इत्यर्थः। अथ त्रयः परस्मैपदिनः। षस सस्ति स्वप्ने। सस्ति। सस्तः। स
सति। ससास। सेसतुः। सस्ता। सधि। पूर्ववत्। सिज्झ्रमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति न लुक्। असत्। असस्ताम्। असः। असत्। सस्या
त्। असासीत्। असमीत्।१। सन्ति। इदित्वान्नुमि कृते संस्त इति स्थिते स्कोरिति सलोपे झलो झलि सवर्णे इति तकारस्य वा लोपः। संस्न्तः संस्त
न्ति।२। वह्नां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावात्। संस्ति। संस्तः इत्येके। वश कान्तौ। कान्तिरिच्छा। वष्टि। उष्टः।
उशन्ति। वक्षि। उष्ठः। उवाश। ऊशतुः। वशिता। वष्टु। उष्टात्। उड्ढि। अवट्। औशम्। औशन्। अवशम्। उश्यातम्। उश्यास्ताम्।३। चर्करीत

ति·

अ·
राम:

न्वा।यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम्।ह्नुङ् अपनयने।ह्नुते।जुह्नुवे।ह्नुवीत।ह्नोषीष्ट।अह्नोष्ट॥ ॥इत्यदादयः॥ ॥हु दानादनयोः।आ
दाने चेत्येके।प्रीणनेऽपीति भाष्यम्।दानञ्चेह प्रक्षेपः।स च वैधे आधारे हविषश्चेति।स्वभावाल्लभ्यते।इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः
जुहोत्यादिभ्यः श्लुः।२।४।७५।शपः श्लुः स्यात्।श्लौ।६।१।१०।धातोर्द्वे स्तः।जुहोति।जुहुतः।अदभ्यस्तादित्यत्।हुश्नुवोरिति यण्।जुह्व
ति।भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च।३।१।३९।एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामि श्लाविव कार्यञ्च।जुहवाञ्चकार जुहाव।होता।होष्यति।जुहोतु।जुहु
तात्।हेर्द्धिः।जुहुधिः।आटि परत्वाद्गुणः।जुहवानि।परत्वात् जुसि चेति गुणः।अजुहवुः।जुहुयात्।हूयात्।अहौषीत्।१।ञिभी भये।वि
भेति।भियोऽन्यतरस्याम्।६।४।११५।इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके।विभितः।विभीतः।विभ्यति।विभयाञ्चकार विभाय।भे
ता।२।ह्री लज्जायाम्।जिह्रेति।जिह्रीतः।जिह्रियति।जिह्रयाञ्चकार जिह्राय।३।पॄ पालनपूरणयोः।अर्तिपिपर्त्योश्च।७।४।७७।अभ्या

सस्य इकारोऽन्तादेशःस्यात्श्लौ।उदोष्ठ्यपूर्वस्य।७।१।१०२।अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो यऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात्।गुणवृद्धी परत्वादिमम्बा-
धेते।पिपर्ति।उत्वम्रपरत्वम्।हलि चेति दीर्घः।पिपूर्तः।पिपुरति।पपार।किति लिटि ऋच्छत्यॄतामिति गुणो प्राप्ते।शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा।७
।४।१२।एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात्।पक्षे गुणः।पप्रतुः।पप्रुः।पपरतुः।पपरुः।परिता।परीता।अपिपः।अपिपूर्ताम्।अपिपरुः।पिपू-
र्यात्।पूर्यात्।अपारीत्।अपारिष्टाम्।ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित्।पिपर्ति।पिपृतः।पिप्रति।पिपृयात्।आशिषि प्रियात्।अपार्षी-
त्।४।पारिणीयमनेन तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम्।डुभृञ्।धारणपोषणयोः।भृञामित्।७।४।७६।भृञ्माङ्
ओहाङ्एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात्श्लौ।विभर्त्ति।विभृतः।विभ्रति।विभृध्वे।श्लुवद्भावात्।द्वित्वेत्त्वे।विभरामास वभार।वभर्थ।
वभृव।विभृहि।विभराणि।अविभः।अविभृताम्।अविभरुः।विभृयात्।भ्रियात्।भृषीष्ट।अभार्षीत्।अभृत।५।माङ्माने शब्दे च।

ईहल्यघोः।६।४।११३।श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञकस्य।मिमीते।मिमाते।मिमते।प्ररापमास्ल
।६।ओहाङ्गतौ।जिहीते।जिहाते।जिहते।जिहे।हाता।हास्यते।७।ओहाक् त्यागे।परस्मैपदी।जहाति।जहातेश्च।६।४।११६।इत्स्या
द्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके।पक्षे ईत्त्वम्।जहितः।जहीतः।जहति।आ च हौ।६।४।११७।जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ।
जहाहि।जहिहि।जहीहि।अजहात्।अजहुः।लोपो यि।६।४।११८।जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके।जह्यात्।एर्लिङि।
हेयात्।अहासीत्।८।डुदाञ् दाने।प्रणिददाति।दत्तः।ददति।दत्ते।ददौ।घ्वसोरिति एत्त्वाभ्यासलोपौ।देहि।अददात्।अदत्ता
म्।अददुः।दद्यात्।देयात्।अदात्।अदाताम्।अदुः।अदित।९।डुधाञ् धारणपोषणयोः।दाने ऽप्येके।प्रणिदधाति।दधस्तथो
श्च।८।२।३८।द्विरुक्तस्य झषन्तस्य·धाञोर्वशो भष् स्यात्तथोः स्ध्वोश्च परतः।वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वा

मनमाधवौ। वक्तत क्त पूर्वेणाभिर्जनस्या। निवत्। धत्तः। दधति। धत्थः। धत्थ। दध्वं। धत्ते। धत्से। धध्वे। धेहि। अधित।१०। अथत्र
यः स्वरितेतः। णिजिर् शौचपोषणयोः। णिजान्त्रयाणां गुणः श्लौ।७।४।७५। णिज्· विज्· विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ। ने
नेक्ति। नेनिक्तः। नेनिजति। निक्ता। नेक्ष्यति। नेनेक्तु। नेनिग्धि। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके।७।३।८७। लघूपधगुणो
न स्यात्। नेनिजानि। अनेनेग्। अनेनिक्ताम्। अनेनिजुः। नेनिज्यात्। निज्यात्। अनिजत्। अनैक्षीत्। अनिक्त।१। विजिर् पृथ
ग्भावे। वेवेक्ति। वेविक्ते। विवेजिथ।२। अत्र विजिरइडिति ङित्। तन्न। ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। णिजि विजी इत्यावा
वपि। विषॢ व्याप्तौ। वेवेष्टि। वेविष्टे। लृदित्वादङ्। अविषत्। तङि क्सः। अजादेः क्सस्याचीति अल्लोपः। अविक्षत। अ
विक्षाताम्। अविक्षन्त।३। अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च। घृ।१। क्षरणदीप्त्योः। जिघर्त्ति। सिंहविषाघृतेन

बप्सतीति नचाभ्यस्तत्वाद्दादेशे कृते हल्परत्वाभावात् घसिभसोरिति लोपो न स्यादिवाच्यमनिर्व
नानिबप्सतीत्यादि भाष्यप्रामाण्यात् तत्र सत्रे हलिग्रहणं प्रत्याख्यातमिति भाष्ये इति भावः =४=

गु

मृज्जामित्। बहुलं छन्दसीति इत्वम्। ह्रा २। प्रसह्यक्षरणे। अयं स्रुचोऽभिजिहर्त्ति मान्। ऋ सृगतौ। बहुलं छन्दसीत्येव मि
म्रे अर्त्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वविधानादयभ्यासायामपि। अभ्यासस्यासवर्णे इति यङ्। ईयर्त्ति। इयृतः। इय्रति। आर। आरतुः। इडत्य
र्तीति नित्यमिट्। आरिथ। अर्ता। अरिष्यति। इयराणि। ऐयः। ऐयृताम्। ऐयरुः। इयृयात्। अर्यात्। आरत्। ३। ससर्त्ति। ४।
भस भर्त्सनदीप्त्योः। बभस्ति। घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः। झलो झलीति सलोपः। बब्धः। बप्सति। ५। कित ज्ञाने। चिकेत्ति
। ६। तुर त्वरणे। तुतोर्त्ति। तुतूर्त्तः। तुतुरति। ७। धिष शब्दे। दिधेष्टि। दिधिष्टः। ८। धन धान्ये। दधन्ति। दधन्तः। दधनति। ९। जन ज
नने। जजन्ति। जनसनखनां सञ्झलोः। ६।४।४२। एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च। जजातः।
जज्ञति। जजंसि। जजान। जजन्यात्। जजायात्। ९। जन्यात् जायात्। १०। गा स्तुतौ। देवान् जिगाति सुयुम्नः। जिगीतः। जि

सि·कौ· गति।११॥ ॥इति जुहोत्यादयः॥ ॥दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु।ऋष्यन्ताः परस्मै ति·
६२ पदिनः।दिवादिभ्यः श्यन्।३।१।६९।शपोऽपवादः।हलि चेति दीर्घः।दीव्यति।दिदेव।देविता।देविष्यति।दीव्यतु।अदीव्यत्।
दीव्येत्।दीव्यात्।अदेवीत्।अदेविष्यत्।१।षिवु तन्तुसन्ताने।परिषीव्यति।परिषिषेव।न्यषेवीत्।न्यसेवीत्।२।स्रिवु।३।गति
शोषणयोः।ष्ठिवु।४।निरसने।केचिदिहेमन्तं पठन्ति।ष्णुसु अदने।आदान इत्येके।अदर्शन इत्यपरे।सुष्णोस।५।ष्णसु निरसने।
स्नस्यति।सस्नास।६।क्नसु ह्वरणदीप्त्योः।ह्वरणं कौटिल्यम्।चक्नास।७।व्युष दाहे।वुव्योष।८।प्लुष।९।च।नृती गात्रविक्षेपे।नृत्य दि·
ति।ननर्त।सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः।७।२।५७।एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात्।नर्तिष्यति न गणः
र्त्स्यति।नृत्येत्।नृत्यात्।अनर्तीत्।१०।त्रसी उद्वेगे।वा भ्राशेति श्यन्वा।त्रस्यति त्रसति।त्रेसतुः।तत्रसतुः।११।कुथ।१२।पूतीभावे

पूतीभावे दौर्गन्ध्यम्।पुष।१३।हिंसायाम्।गुध।१४।परिवेष्टने।क्षिपप्रेरणे।क्षिप्यति।क्षेप्ता।१५।पुष्प विकसने।पुष्प्यति।
पुपुष्प।१६।तिम ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभावे।तिम्यति।१७।स्तिम्यति।१८।स्तीम्यति।१९।व्रीड चोदने लज्जायाञ्च।व्रीड्यति।२०।इष गतौ।
इष्यति।२१।षह षुह चकर्थौ चकार्थस्तृप्तिः।सह्यति।२२।सुह्यति।२३।जॄष् झॄष् वयोहानौ।जीर्यति।जजरतुः।जेरतुः।जरिता।ज
रीता।जीर्यत्।जीर्यात्।जॄस्तम्भ्वित्यङ्वा।ऋदृशोऽङि गुणः।अजरत्·अजारीत्।अजारिष्टाम्।२४।झीर्यति।जझरतुः।अझारी
त्।२५।षूङ् प्राणिप्रसवे।सूयते।सुषुवे।स्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः क्कितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्।सु
षुविषे।सुषुविढ्वे।सोता।सविता।१।दूङ् परितापे।दूयते।२।दीङ् क्षये।दीयते।दीङो युडचि क्ङिति।६।४।६३।दीङः परस्याजादेः क्ङि
तआर्द्धधातुकस्य युट् स्यात्।वुग्युटावुवङ्यणोः।१।सिद्धौ।दिदीये।मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च।६।१।५०।एषामात्वं स्यात् ल्यपि

सि॰कौ॰
८२

चकारादशित्येज्निमित्ते। दाता। दास्यते। अदास्त। अदास्थाः। ३। डीङ् विहायसङ्गतौ। डीयते। ४। धीङ् आधारे। धीयते। दिध्ये। धेता। ५।
मीङ् हिंसायाम्। हिंसात्र प्राणवियोगः। मीयते। ६। रीङ् श्रवणे। रीयते। ७। लीङ् श्लेषणे। विभाषा लीयतेः ६।१।५१। लीयतेरिति य
कानिर्द्देशो न तु श्यना। लीलीङोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च। लेता। लेष्यते। लास्यते। एज्विषये किम्। लीयते। लिल्ये। ८। व्रीङ् वृ
णोत्यर्थे। व्रीयते। विव्रिये। ९। स्वादय ओदितः। तत्फलन्तु निष्ठानत्वम्। पीङ् पाने। पीयते। १०। माङ् माने। मायते। ममे। ११। ईङ् ग
तौ। ईयते। अयाञ्चक्रे। १२। प्रीङ् प्रीतौ। सकर्म्मकः। प्रीयते। पिप्रिये। १३। अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः। शो तनूकरणे। ओतः श्यनि। ७।
।३।७१। लोपः स्यात् श्यनि। श्यति। श्यतः। श्यन्ति। शशौ। शशतुः। शाता। शास्यति। विभाषाघ्राधेडिति सिचो वा। लुक्लुगभावे यमरमे
तीट्सकौ। अशात्। अशाताम्। अशुः। अशासीत्। अशासिष्टाम्। १। छो छेदने। छ्यति। २। षो अन्तकर्म्मणि। स्यति। ससौ। अभिष्यति

ति॰

दि॰
रामः

अभ्यष्यत्।अभिससौ।३।दोअवखण्डने।द्यति।ददौ।प्रणिदाता।देयात्।अदात्।४।अथात्मनेपदिनःपञ्चदश।जनीप्रादुर्भावे।
ज्ञाजनोर्जा।७।३।७९।अनयोर्ज्जादेशःस्याच्छिति।जायते।जज्ञे।जज्ञाते।जज्ञिरे।जनिता।जनिष्यते।दीपजनेतिवाचिण्।जनिवध्यो
श्च।७।३।३५।अनयोरुपधायावृद्धिर्नस्याच्चिणिञ्णितिकृतिच।अजनि।अजनिष्ट।१।दीपीदीप्तौ।दीप्यते।दिदीपे।अदीपि।अदी
पिष्ट।२।पूरीआप्यायने।पूर्यते।अपूरि।अपूरिष्ट।३।तूरीगतित्वरणहिंसनयोः।तूर्यते।तुतूरे।४।धूरीगूरीहिंसागत्योः।धूर्यते।दुधू
रे।५।गूर्यते।जुगूरे।६।घूरी।७।जूरी।८।हिंसावयोहान्योः।शूरी।९।हिंसास्तम्भनयोः।चूरी।१०।दाहे।तप।११।ऐश्वर्येवा।अयंधातु
रैश्वर्येवातङ्स्यपंनौलभते।अन्यदातुशब्विकरणःपरस्मैपदीत्यर्थः।केचित्तुवाग्रहणंवृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति।२।तप्यते।तप्ता
तप्स्यते।पतेति।व्यत्ययेनपाठान्तरम्।घृतघ्नामानिष्ठतःपत्यमानः।वृतु।१२।वरणे।वृत्यते।पक्षान्तरे।वावृत्यते।ततोवावृत्यमानासा

रामशालांन्यविक्षतेतिभट्टिः।क्लिशउपतापे।क्लिश्यते।क्लेशिता।१३।काशृदीप्तौ।काश्यते।१४।वाशृशब्दे।वाश्यते।१५।ववाशे।अथ
पञ्चस्वरितेतः।मृषतितिक्षायाम्।मृष्यति।मृष्यते।ममर्ष।ममृषे।१।शुचिर्पूतीभावे।पूतीभावः।क्लेदः।शुच्यति।शुच्यते।शुशोच।शुशुचे।
अशुचत्।अशोचीत्।अशोचिष्ट।२।णहबन्धने।नह्यति।नह्यते।ननाह।ननद्ध।नेहिथ।नेहे।नद्धा।नत्स्यति।अनात्सीत्।३।रञ्जरागे।रज्यति
रज्यते।४।शपआक्रोशे।शप्यति।शप्यते।५।अथैकादशानुदात्तेतः।पदगतौ।पद्यते।पेदे।पत्ता।पद्येत।पत्सीष्ट।चिण्तेपदः।३।१।६०।पदेश्च
च्लेश्चिण्स्यात्तशब्देपरे।उदपादि।अपत्साताम्।अपत्सत।१।खिददैन्ये।खिद्यते।चिखिदे।खेत्ता।अखित्त।२।विदसत्तायाम्।विद्यते।वे
त्ता।३।बुधअवगमने।बुध्यते।बुबुधे।बोद्धा।भोत्स्यति।भुत्सीष्ट।अबोधि।अबुद्ध।अभुत्साताम्।४।युधसंप्रहारे।युध्यते।युयुधे।योद्धा
अयुद्ध।५।कथंयुध्यतीति। ।युधमिच्छतीतिक्यच्।अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमितिवा।अनोरुधकामे।अनुरुध्य

उदाहरणमाहेति अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्येत्यर्थः। द्रोहार्थाकर्म्मकः। तथा च
बहुविषयेनैवाकर्मकत्वं कथं नम्रद्रुमित्याकर्म्मकेऽपि यथा स्यादतः॥८॥=

ते।६।अण प्राणने।अणयते।आणे।अणिता।७।अनेतिदन्त्यान्तोऽयमित्येके।मन ज्ञाने।मन्यते।मेने।मन्ता।८।युज समाधौ।समाधिश्चित्तवृत्ति
निरोधः अकर्म्मकः।युज्यते।योक्ता।९।सृज विसर्गे।अकर्मकः।संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः।ससृजिषे।स्रष्टा।स्रक्ष्यते।लिङ्सिचावि
तिकित्वान्नगुणोनाप्यम्।सृक्षीष्ट।असृष्ट।असृक्षाताम्।१०।लिश अल्पीभावे।लिश्यते।लेष्टा।लेक्ष्यते।लिक्षीष्ट।अलिक्षत।अलि
क्षाताम्।११।अथागणान्तात्परस्मैपदिनः।राधोऽकर्म्मकात् वृद्धावेव।एवकारो भिन्नक्रमः।राधोऽकर्म्मकादेव श्यन्।उदाहरणमाह।
।३।वृद्धाविति।यन्मह्यमपराध्यति द्रुह्यतीत्यर्थः।विराध्यन्तं क्षमेत कः।द्रुह्यन्तमित्यर्थः।राध्यत्योदनः।सिध्यतीत्यर्थः।कृष्णाय राध्यति।दै
वम्पर्य्यालोचयतीत्यर्थः।दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्म्मकत्वम्।रराध।रराधतुः।रराधिथ।राधो हिंसायामित्येत्त्वाभ्यास
लोपौ।विहन्।हिंसार्थस्य सकर्म्मकतया दैवादिकत्वायोगात्।राद्धा।रात्स्यति।१।अयं स्वादिश्च।राध्नो।व्यध ताडने।ग्रहिज्येति संप्रसार

णाम्।विध्यति।विव्याध।विविधतुः।विव्यद्ध।विव्यधिथ।व्यद्धा।व्यत्स्यति।विध्येत्।विध्यात्।अव्यात्सीत्।२।पुष पुष्टौ।पुष्यति।पुपो
ष।पुपोषिथ।पोष्टा।पोक्ष्यति।पुषादीत्यङ्।अपुषत्।३।शुष शोषणे।अशुषत्।४।तुष।५।प्रीतौ।दुष।६।वैकृत्ये।श्लिष आलिङ्ग
ने।श्लिष्यति।शिश्लेष।श्लेष्टा।श्लेक्ष्यति।श्लिषः।३।१।४६।अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात्।पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः पुरस्तादपवाद
न्यायात्।आलिङ्गने।३।१।४६।श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्सो नान्यत्र।योगविभागसामर्थ्याच्छलइगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः।आश्लि
क्षत्कन्यां देवदत्तः।आलिङ्गन एवेति किम्।समश्लिषज्जतुकाष्ठम्।अङ्।प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः कर्म्मणि।अनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः।
एकवचने चिण्।अश्लेषि।अश्लिक्षाताम्।अश्लिक्षन्त।अश्लिष्ठाः।अश्लिढ्वम्।७।शक विभाषितो मर्षणे।विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः
शक्यति·शक्यते।हरिन्द्रष्टुम्भक्तः।शशाक।शेकिथ शशक्थ।शेके।शक्ता।शक्ष्यति।शक्ष्यते।अशकत्।अशक्त।सेट्कोऽयमित्येके।तन्मते

ति·
दि·
रामः

नानिट्कारिकासु लृदित्यपठितः। शकिता। शकिष्यति।८। ष्विदा गात्रप्रक्षरणे। घर्म्मच्युतावित्यर्थः। अयं ञिदिति न्यासकारादयः। नेति
हरदत्तादयः। स्विद्यति। सिष्वेद। सिष्वेदिथ। स्वेत्ता। अस्विदत्।९। क्रुध क्रोधे। क्रोद्धा। क्रोत्स्यति।१०। क्षुध बुभुक्षायाम्। क्षोद्धा।११। कथं
क्षुधित इति। सम्पदादिक्विवन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः। वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीट्। शुध शौचे। शुध्यति। शुशोध। शोद्धा
।१२। षिधु संराद्धौ। ऊदित्पाठः प्रामादिकः। सिध्यति। सेद्धा। सेत्स्यति। असिधत्।१३। रध हिंसासंराद्ध्योः। संराद्धिर्निष्पत्तिः। रध्यति। रधिज
भोरचीति नुम्। ररन्ध। ररन्धतुः। रधादिभ्यश्च।७।२।४५। रध्·नश्·तृप्·दृप·द्रुह·मुह्·ष्णुह्·ष्णिह्·एभ्यो वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेट् स्यात्। र
रन्धिथ ररद्ध ररन्धिव रेध्व। नेट्यलिटि रधेः।७।१।६२। लिड्वर्ज्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात्। र धिता। रद्धा। रधिष्यति। रत्स्यति। अङि नुम्। अनिदितामिति
नलोपः। अरधत्।१४। णश अदर्शने। नश्यति। ननाश। नेशतुः। नेशिथ। मस्जिनशोर्झलि।७।१।६०। नुम् स्यात्। ननंष्ठ। नेशिव। नेश्व

नेशिमनेश्म।नशितानंष्टा।नशिष्यतिनङ्क्ष्यति।नश्येत्।नश्यात्।अनशत्।प्रणश्यति।नशेःषान्तस्य।८।४।३६।णत्वंनस्यात्।प्र
नंष्टा।अन्तर्ग्रहणंभूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम्।प्रनङ्क्ष्यति।नशिष्यति।१५।तृपप्रीणने।प्रीणनंतृप्तिस्तर्पणंच।नाग्निस्तृप्यतिका
ष्ठानाम्।पितॄन्नतार्प्सीदितिभट्टिः।इत्युभयत्रदर्शनात्।ततर्पिथ·तत्रप्थततर्प्थ।तर्पितात्रप्तातर्प्ता।कृशमृशस्पृशेतिसिज्वा
अताप्सीत्अत्राप्सीत्अतर्पीत्अतृपत्।१६।दृपहर्षमोहनयोः।मोहनङ्गर्वः।दृप्यति।१७।इत्यादि।रधादित्वादिमौवेट्कावसमर्थमनु
दात्तता।१८।द्रुहजिघांसायाम्।वाद्रुहमुहेतिवाघःपक्षेढः।दुद्रोग्ध·दुद्रोढ·दुद्रोहिथ।द्रोहिताद्रोग्धाद्रोढा।द्रोहिष्यति।ध्रोक्ष्यति
धत्वघत्वयोःकल्पंरूपम्।अद्रुहत्।१९।मुहवैचित्त्ये।वैचित्त्यमविवेकः।मुह्यति।मुमोहिथ।मुमोग्ध।मुमोढ।मोग्धा।मोढा·मोहिता
मोहिष्यति।मोक्ष्यति।अमुहत्।२०।ष्णुहउद्गिरणे।स्नुह्यति।सुष्णोह।सुष्णोहिथ।सुष्णोग्ध।सुष्णोढ।सुष्णुहिव।सुष्णुह्व।स्नोहि

ता।स्नोग्धा।स्नोढा।स्नोहिष्यति।स्नोक्ष्यति।अस्नुहत्।९०।ष्णिह् प्रीतौ।स्निह्यति।सिस्नेह।९१।वृत्।रधादयः समाप्ताः।पुषादयस्तु
आगणान्तादिति सिद्धान्तः।शमु उपशमे।शमामष्टानां दीर्घः श्यनि।७।३।७४।शमादीनामित्यर्थः।प्राणि।शाम्यति।शेमतुः।शे-
मिथ।शमिता।अशमत्।१।तमु काङ्क्षायाम्।ताम्यति।तमिता।अतमत्।२।दमु उपसमे।उपसमे इति पाठान्तरं स्यात्तेन सक-
र्मकोऽयम्।न तु शमिवदकर्मकः।अदमत्।३।श्रमु तपसि खेदे च।श्राम्यति।अश्रमत्।४।भ्रमु अनवस्थाने।वा भ्राशेति श्य-
न्वा।न तु क्रमे शमामष्टानामिति दीर्घः।भ्राम्यति।लुङ्।अभ्रमत्।शेषं भ्वादिवत्।५।क्षमूष् सहने।क्षाम्यति।चक्षमिथ चक्षं-
थ।चक्षमिव चक्षण्व।चक्षमिम चक्षण्म।क्षमिता क्षन्ता।६।अयं षित्।भ्वादिस्तु षित्।अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्ष-
मतेः क्षमा।क्लमु ग्लानौ।क्लाम्यति।क्लामति।शपीव श्यनपि ष्ठिवुक्लम्वित्येव दीर्घसिद्धेः शमादिपाठो घिनुणार्थः।अङ्।अक्लमत्

।७। मदी हर्षे। माद्यति। अमदत्।८। शमादयोऽष्टौ गताः। असु क्षेपणे। अस्यति। आस। असिता। अस्यतेस्थुक्।७।४।१७। अङि परे। आस्थ
त्। अस्यपुष्यादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीतिवचनन्तङर्थम्। तङ्तूपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वक्ष्यते। पर्य्यास्थत।१। यसु प्रयत्ने। यसोऽ
नुपसर्गात्।३।१।७१। संयसश्च।३।१।७२। श्यन्वा स्यात्। यस्यति-यसति। संयस्यति-संयसति। अनुपसर्गात्किम्। प्रयस्यति।२। जसु मोक्षणे।
जस्यति।३। तसु उपक्षये। दसु च। तस्यति। अतसत्।४। दस्यति। अदसत्।५। वसु स्तम्भे। वस्यति। ववास। ववसतुः। न शसददेति निषेधः। वसादि
रयमिति मते तुः। वेसतुः। वेसुः।६। व्युष विभागे। अयन्दाहे पठितः। अर्थभेदेन तु उर्थं पुनः पठ्यते। अव्युषत्।७। ओष्ठ्यादिः। दन्त्यान्त्योऽयम्। व्यु
सतीत्यन्ये। अयकारं वुस इत्यपरे। प्लुष दाहे। अप्लुषत्।८। पूर्वत्र पाठः स्निहर्थ इत्याहुः। तद्भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम्। बिस प्रेरणे।
विस्यति। अविषत्।९। कुस संश्लेषणे। अकुसत्।१०। बुस।११। उत्सर्गे। मुस।१२। खण्डने। मसी।१३। परिणामे। परिणामो विकारः। समी

दिः

इत्येके। लुठ। १४। विलोडने। उच समवाये। उच्यति। उवोच। ऊचतुः। माभवानुचत्। १५। भृशु भ्रंशु। अधःपतने। बभर्श। अभृशत्। १६। अनिदि
तामितिलोपः। भ्रश्यति। अभ्रशत्। १७। वृश वरणे। वृश्यति। अवृशत्। १८। कृश तनूकरणे। कृश्यति। १९। ञितृष। २० पिपासायाम्। हृष।
२१। तुष्टौ। श्यन्नन्तो भौवादिकाद्विशेषः। रुष रिष हिंसायाम्। तीषसहेति वेट्। रोषिता। रोष्टा। २२। रेषिता। रेष्टा। २३। डिप। २४। क्षेपे। कुप। २५। क्रो
धे। गुप। २६। व्याकुलत्वे। युप रुप लुप विमोहने। युप्यति। २७। रुप्यति। २८। लुप्यति। लोपिता। २९। लुप्यतिः सेट्कः अनिट्कारिकासु लिपि
साहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात्। लुभ गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। तीषसहेति वेट्। लोभिता। लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलु
भत्। ३०। ष्वादेरीदिति गणान्त्वा क्षोभतीत्यपीत्याहुः। क्षुभ संचलने। क्षुभ्यति। ३१। णभ। ३२। तुभ। ३३। हिंसायाम्। क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ
क्र्यादौ च पठ्यन्ते। तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः। क्र्यादित्वात्पक्षे सिद्धम्भवत्येव। इह पाठस्तु श्यनर्थः। क्लिदू आर्द्रीभावे। क्लिद्यति। चिक्लेदिथ। चिक्लि

सि·कौ·
६८

त्था। चिक्लिदिव। चिक्लिद्व। चिक्लिदिम चिक्लिद्म। क्लेदिता क्लेत्ता। ३४। ञिमिदा स्नेहने। मिदेर्गुणः। मेद्यति। अमिदत्। ३५। घुतादिपाठादेव
अमिदत्। अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति माभूदिति। घुतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठः सूचितः। ञिक्ष्विदा। ३६। स्नेहनमोच
नयोः। ऋधु वृद्धौ। आनर्द्ध। आर्द्धत्। ३७। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। अगृधत्। ३८। हृत्पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः। केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थ
मेव वृत्करणम्। दिवादिस्तु ष्ठिवादिवदाकृतिगणः। तेन क्षीयते मृग्यति इत्यादि सिद्धमित्याहुः॥ ॥इति दिवादयः॥ ॥षुञ् अभिषवे। अभि
षवः स्नपनम्पीडनं स्नानं सुरासन्धानञ्च। तत्र स्नानेऽकर्मकः। स्वादिभ्यः श्नुः। ३। १। ७३। सुनोति। सुनुतः। हुश्नुवोरिति यण्। सुन्वन्ति। सुन्वः
सुनुवः। सुन्वहे सुनुवहे। सुषाव। सुषुवे। सोता। सुनु। सुनवानि। सुनवै। सुनुयात्। सूयात्। स्तुसुधूञ्भ्य इतीट्। असावीत्। असोष्ट। अभिषु
णोति। अभ्यषुणोत्। अभिसुषाव। सुनोतेः स्यसनोः। ८। ३। ११७। स्यसनि च परे सुनोतेः षो न स्यात्। विसोष्यति। १। षिञ् बन्धने। सिनोति। विसि

ति·

स्वा·

राम:

नोति। सिषाय। सिष्ये। सेता। २। शिञ् निशाने। तालव्यादिः। शेता। ३। डुमिञ् प्रक्षेपणे। मीनाति। मिनोतीत्यात्वम्। ममौ। ममिथ। ममाथ
मिम्ये। माता। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त। ४। चिञ् चयने। प्रणिचिनोति। विभाषा चेः। ७।३।५८। अभ्यासात्परस्य
चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च। प्रणिचिकाय। चिचाय। चिक्ये। चिच्ये। अचैषीत्। अचेष्ट। ५। स्तृञ् आच्छादने। स्तृणोति। स्तृणुते। गुणोऽ
र्तीति गुणः। स्तर्यात्। ऋतश्च संयोगादेः। ७।२।४३। ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि। स्तरिषीष्ट। स्तृषीष्ट। अस्तरिष्ट। अ
स्तृत। ६। कृञ् हिंसायाम्। कृणोति। कृणुते। चकार। चकर्थ। चक्रे। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। अकृत। ७। वृञ् वरणे। बभूथाततन्थ
जगृभ्मववर्थेति निगमे। ७।२।६४। एषां वेदे इडभावो निपात्यते। तेन भाषायां थलीट्। ववरिथ। ववृव। ववृवहे। वरिता। वरीता। लिङ्सि
चोरात्मनेपदेषु। ७।२।४२। वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि। न लिङि। ७।२।३९। वॄतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात्। व

सि·कौ·
६९

रिषीष्ट वृषीष्ट।अवारीत्।अवरिष्ट।अवरीष्ट।८।धुञ् कम्पने।धुनोति।धुनुते।अधौषीत्।अधोष्यत्।९।दीर्घान्तोऽप्ययम्।धूनोति।धूनुते
स्वरतिसूतीति वेट्।दुधविथ दुधोथ।किति लिटि त्नु श्र्युक इति निषेधं वाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्।दुधुविव।स्तुसुधूञ्भ्य इति नित्य
मिट्।अधावीत्।अधविष्ट·अधोष्ट।१०।अथ परस्मैपदिनः।दुदु उपतापे।दुनोति।१।हि गतौ वृद्धौ च।हिनुमीना।८।४।१५।उपसर्गस्था
न्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात्।प्रहिणोति।हेरचङि।७।३।५६।अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि।जिघाय।२।पृ प्रीतौ
पृणोति।पर्त्ता।३।स्पृ प्रीतिपालनयोः।प्रीतिचलनयोरित्यन्ये।चलनं जीवनमिति स्वामी।स्पृणोति।पस्पार।४।स्मृ इत्येके।स्मृणोति।५।पृ
णोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः।आप्लृ व्याप्तौ।आप्नोति।आप्नुतः।आप्नुवन्ति।आप्नुवः।आप्ता।आप्नुहि।लृदित्वादङ्।आपत्।६।
शक्लृ शक्तौ।अशकत्।७।राध साध संसिद्धौ।राध्नोति।राधो हिंसायाम्।६।४।१२३।एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च।अपरेधतुः

ति·
स्वा·
रामः

रेधुः।रेधिथ।राद्धा।५।साध्नोति।साद्धा।असात्सीत्।असाद्धाम्।६।अथधावनुदात्तेतौ।अशूव्याप्तौसङ्घातेच।अश्नुते।अश्नोतेश्च।७।४।७२।
दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्यनुट्स्यात्।१।आनशे।अशिता।अष्टा।अशिष्यते।अक्ष्यते।अश्नुवीत।अशिषीष्ट।अक्षीष्ट।आशिष्ट।आष्टा।
आक्षाताम्।१।ष्टिघआस्कन्दने।स्तिघ्नुते।तिष्टिघे।स्तेघिता।२।अथआगरागान्तात्परस्मैपदिनः।तिकतिगगतौच।चादास्कन्दने।तिक्नो
ति।१।तिग्नोति।२।षघहिंसायाम्।सघ्नोति।३।ञिधृषाप्रागल्भ्ये।धृष्णोति।दधर्ष।धर्षिता।४।दन्भुदम्भने।दम्भनन्दम्भः।दभ्नोति।दद
म्भ।श्रन्थिग्रन्थिदम्भिसञ्जीनांलिटःकित्त्वंवेतिव्याकरणान्तरम्।इहाप्याश्रीयतइत्युक्तम्।अनिदितामितिनलोपः।तस्याभीयत्वाद
सिद्धत्वेनएत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ।दम्भेश्चएत्वाभ्यासलोपौवक्तव्यौ।देभतुः।ददम्भतुः।इदङ्कित्त्वमपिदापिद्विषयकमितिसुधाकराद
यःतन्मतेतिप्सिप्मिप्सु।देभ।देभिथ।देभ।इतिरूपान्तरम्बोध्यम्।अपिद्विषयकमितिन्यासकारादिमतेतु।ददम्भ।ददम्भिथ।ददम्भ

सि॰कौ॰
७०

इत्येव। दघ्यात्।५। ऋधु वृद्धौ। तृप प्रीणन इत्येके। क्षुम्नादित्वात् णत्वं न। तृप्नोति। छन्दसि। आगणान्तादधिकारोऽयम्। अह व्याप्तौ।
अह्नोति।१। दघ घातने पालने च। दघ्नोति।२। चमु भक्षणे। चम्नोति।३। रिक्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम्। रिणोति।४। क्षिणोति।५।
अयं भाषायामपीत्येके। न तयशः श्नः शस्त्वभ्रतां क्षिणोति। ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये। ऋक्षिणोति। चिरिणोति।६। जिरिणोति।७
दाश्नोति।८। दृणोति।९। ह्नृत्॥ ॥इति स्वादयः॥ ॥तुद व्यथने। इतः षट् स्वरितेतः। तुदादिभ्यः शः।३।१।७७ तुदति। तुदते। तुतो
द। तुतोदिथ। तुतुदे। तोत्ता। अतौत्सीत्। अतुत्त।१। णुद प्रेरणे। नुदति। नुदते। नुनोद। नुनुदे। नोत्ता।२। दिश अतिसर्जने। अतिसर्ज
नं दानम्। देष्टा। दिक्षीष्ट। अदिक्षत्। अदिक्षत।३। भ्रस्ज पाके। ग्रहिज्येति संप्रसारणम्। सस्य श्चुत्वेन शः। शस्य जश्त्वेन जः। भृज्ज
ति। भृज्जते। भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्।६।४।४७। भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्द्धधातुके। मित्त्वादन्त्यादचः प

ति॰
तु॰
रामः

रः। स्थानषष्ठीनिर्द्देशाद्रोपधयोर्न्निवृत्तिः। बभर्ज्ज। बभर्ज्जतुः। बभर्ज्जिथ बभर्ष्ठ। बभर्ज्ज। रमभावे। बभ्रज्ज। बभ्रज्जतुः। बभ्रज्जि
थ। स्कोरिति सलोपः। व्रश्चेति षः। बभ्रष्ठ। बभ्रज्ज। भर्ष्टा। भ्रष्टा। भ्रक्ष्यति। भर्क्ष्यति। क्ङितिरमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पू
र्व्वविप्रतिषेधेन। भृज्ज्यात्। भृज्ज्यास्ताम्। भर्क्षीष्ट भ्रक्षीष्ट। अभार्क्षीत्। अभ्राक्षीत्। अभर्ष्ट। अभ्रष्ट। ४। क्षिप प्रेरणे। क्षिपति क्षि
पते। क्षेप्ता। अक्षैप्सीत्। अक्षिप्त। ५। कृष विलेखने। कृषति। कृषते। क्रष्टा। कर्ष्टा। कृष्यात्। कृक्षीष्ट। स्पृशमृषकृषेति सि
ज्वा पक्षे क्सः। सिचि अम् वा। अक्राक्षीत्। अकार्क्षीत्। अकृक्षत्। तङि लिङ्सिचाविति कित्वादम्न। अकृष्ट। अकृक्षाताम्। अ
कृक्षत। अकृक्षत। अकृक्षाताम्। अकृक्षन्त। ६। ऋषि गतौ। परस्मैपदी। ऋषति। आनर्ष। १। जुषी प्रीतिसेवनयोः। आत्मनेपदिन
श्चत्वारः। जुषते। १। ओविजी भयचलनयोः। प्रायेणायमुत्पूर्वः। उद्विजते। विज इट्। १।२।२। विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत्। उद्वि

जिता।उद्विजिष्यते।२।ओलजीओलस्जीव्रीडायाम्।लजते।लेजे।३।लज्जते।ललज्जे।४।अथपरस्मैपदिनः।ओव्रश्चूछेदने।ग्र
हिज्या।वृश्चति।वव्रश्च।वव्रश्चतुः।वव्रश्चिथ।वव्रष्ठ।लिट्यभ्यासस्येतिसम्प्रसारणम्।रेफस्य·ऋकारःउरत्।तस्यानःपरस्मिन्नि
तिस्थानिवद्भावान्नसम्प्रसारणाइतिवस्योत्त्वन्न।व्रश्चिता।व्रष्टा।व्रश्चिष्यति।व्रक्ष्यति।वृश्च्यात्।अव्रश्चीत्।अव्राक्षीत्।१।
व्यचव्याजीकरणे।विचति।विव्याच।विविचतुः।व्यचिता।व्यचिष्यति।विच्यात्।अव्याचीत्।अव्यचीत्।२।व्यचेःकुटादित्वमन
सीतितुनेहप्रवर्त्ततेअनसीतिपर्युदासेनकृन्मात्रविषयत्वात्।उछिउञ्छे।उञ्छति।३।उछीविवासे।उच्छति।४।ऋछगती
न्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु।ऋच्छत्यृतामितिगुणः।द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट्।आनर्छ।आनर्छतुः।ऋच्छि
ता।५।मिछउत्क्लेशे।उत्क्लेशःपीडा।मिमिच्छ।अमिच्छीत्।६।जर्ज।७।चर्च।८।झर्झ।९।परिभाषणभर्त्सनयोः।त्वचसंव

रोगो।तत्वाच।१०।ऋच स्तुतौ।आनर्च।११।उब्ज।१२।आर्जवे।उज्झ।१३।उत्सर्गे।लुभ विमोहने।विमोहनमाकुलीकरणम्
लुभति।लोभिता।लोब्धा।लोभिष्यति।१४।रिफ कत्थनयुद्धनिंदाहिंसादानेषु।रिफति।रिरेफ।१५।रिह इत्येके।शिशुं न विप्राम
तिभी रिहन्ति।१६।तृप तृम्फ तृप्तौ।आद्यः प्रथमान्तः।द्वितीयो द्वितीयान्तः।द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये।तृपति।ततर्प।तर्पिता।स्र
शमृप्सेति सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव अङपवादत्वात्।तेनात्र नित्यं सिच्।अतर्पीत्।१७।तृम्फति।शस्याङित्वादनिदितामिति
नलोपे।शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः।आदिशब्दः प्रकारे।तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः।तृम्फन्ति।ततृम्फ।तृप्यात्।१८।तु
प तुम्प तुफ तुम्फ हिंसायाम्।तुपति।१९।तुम्पति।२०।तुफति।२१।तुम्फति।२२।दृप दृम्फ उत्क्लेशे।प्रथमः प्रथमान्तः।द्वितीयो द्विती
यान्तः।प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके।दृपति।२३।दृफति।२४।दृम्फति।२५।ऋफ ऋम्फ हिंसायाम्।ऋफति।आनर्फ।२६।ऋम्फति।

ऋम्फाञ्चकार।२७।गुफगुम्फग्रन्थे।गुफति।जुगोफ।२८।गुम्फति।जुगुम्फ।२९।उभउम्भपूरणे।उभति।उवोभ।३०।उम्भति।उम्भाञ्च
कार।३१।शुभशुम्भशोभार्थे।शुभति।३२।शुम्भति।३३।दृभीग्रन्थे।दृभति।३४।चृतीहिंसाग्रन्थनयोः।चर्त्तिता।सेऽसिचीतिवेट्।च
र्त्तिष्यतिचर्त्स्यति।अचर्त्तीत्।३५।विधविधाने।विधति।वेधिता।३६।जुडगतौ।तवर्गपञ्चमान्त इत्येके।जुडति।३७।मरुतोजुनन्ति
।३८।मृडसुखने।मृडति।मर्डिता।३९।पृडच।पृडति।४०।पृणप्रीणने।पृणति।पपर्ण।४१।वृणच।वृणति।४२।मृण।४३।हिंसायाम्।तु
णकौटिल्ये।तुतोण।४४।पुणकर्मणिशुभे।पुणति।४५।मुण।४६।प्रतिज्ञाने।कुण।४७।शब्दोपकरणयोः।शुन।४८।गतौ।द्रुण।४९
हिंसागतिकौटिल्येषु।घुण।५०।घूर्ण।५१।भ्रमणे।षुरऐश्वर्यदीप्त्योः।सुरति।सुषोर।आशिषि।सूर्यात्।५२।कुरशब्दे।कुरति।कुर्यात्
।५३।अत्रनभकुर्छुरामितिनिषेधोनकरोतेरेवनत्वस्यहणादित्याहुः।खुर।५४।छेदने।मुर।५५।संवेष्टने।क्षुर।५६।विलेखने।घुर।५७।भी

मार्थशब्दयोः। पुर। ५८। अग्रगमने। बृह। ५९। उद्यमने। दन्त्योष्ठ्यादिः पवर्गीयादिरित्यन्ये। तृहू स्तृहू तृंहू हिंसार्थाः। तृहति। ततर्ह
तर्हिता। तर्ढा। ६०। स्तृहू। स्तृहति। तस्तर्ह। स्तर्हिता। स्तर्ढा। ६१। अतंर्हीत्। अतार्क्षीत्। अतार्ढाम्। ६२। इष इच्छायाम्। इषगमीति छः। इच्छति।
एषिता। एष्टा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। ६३। मिष स्पर्द्धायाम्। मिषति। मेषिता। ६४। किल। ६५। श्वैत्यक्रीडनयोः। तिल। ६६। स्नेहे। चिल
६७। वसने। चल। ६८। विलसने। इल। ६९। स्वप्नक्षेपणयोः। विल। ७०। संवरणे। दन्त्योष्ठ्यादिः। बिल। ७१। भेदने। ओष्ठ्यादिः। णिल। ७२। ग
हने। हिल। ७३। भावकरणे। शिल। ७४। षिल। ७५। उञ्छे। मिल। ७६। श्लेषणे। लिख अक्षरविन्यासे। लिलेख। ७७। कुट कौटिल्ये। गाङ्कु
टादिभ्य इति ङित्त्वम्। चुकुटिथ। चुकोट। चुकुट। कुटिता। ७८। पुट। ७९। संश्लेषणे। कुच। ८०। सङ्कोचने। गुज। ८१। शब्दे। गुड। ८२। रक्षायाम्
डिप। ८३। क्षेपे। छुर। छेदने। न भकुर्छुरामिति न दीर्घः। छुर्यात्। ८४। स्फुट विकसने। स्फुटति। पुस्फोट। ८५। मुट। ८६। आक्षेपप्रमर्दनयोः

त्रुटच्छेदने। वाभ्राशेतिश्यन्वा। त्रुघति। त्रुयति। तुत्रोट। त्रुटिता। ८७। तुट कलहकर्मणि। तुटति। तुतोट। तुटिता। ८८। चुट। ८९। छुट। ९०। छेदने। जुट। ९१। बन्धने। कड। ९२। मदे। कुट। ९३। संश्लेषणे। कुड घनत्वे। घनत्वं सान्द्रता। चकर्ड। कुडिता। ९४। कुड। ९५। बाल्ये। पुड। ९६। उत्सर्गे। मुड। ९७। प्रतिघाते। तुड। ९८। तोडने। तोडनम्भेदः। थुड स्थुड संवरणे। थुडति। तुथोड। ९९। तुस्थोड। १००। खुड। १०१। छुड। १०२। इत्येके। स्फुर। १०३। स्फुल। १०४। सञ्चलने। स्फुर स्फुरणे। स्फुल संञ्चलने इत्येके। स्फुरति स्फुलत्योर्निर्निविभ्यः। ८। ३। ७६। षत्वं वा स्यात् निःस्फुरति निःष्फुरति। स्फार इत्यकारोपधं केचित्पठंति। पस्फार। १०५। स्फुड। १०६। चुड। १०७। व्रुड। १०८। संवरणे। क्रुड। १०९। भृड। ११०। निमज्जन इत्येके। गुरी उद्यमने। अनुदात्तेत्। गुरते। जुगुरे। गुरिता। णू स्तवने। दीर्घान्तः। परिणत गुणोदयः। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। नुवति। अनुवीत्। १। धू विधूनने। धुवति। २। गु पुरीषोत्सर्गे। जुगविथ जुगुथ। गुता। गुष्यति। अगुषीत्। कुटादित्वात्। अगुताम्

अगुक्षुः।३। ध्रु गतिस्थैर्ययोः। ध्रुव इति पाठान्तरम्। आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत्। द्वितीयस्तु सेट्। दुध्रुविथ। ध्रुविता। ध्रुविष्य
ति। ध्रुव्यात्। अध्रुवीत्। अध्रुविष्यत्।४। कूङ् शब्दे। दीर्घान्त इति कैयटादयः। कुविता। अकुविष्ट।१। ह्रस्वान्त इति न्यासकारः। कुता। अ
कुत। अथ ऋदन्तास्त्रयो हन्ताः। पृङ् व्यायामे। प्रायेणाव्याङ्पूर्वः। रिङ्। इयङ्। व्याप्रियते। व्यापप्रे। व्यापप्राते। व्यापरिष्यते। व्यापृत। व्यापृषाताम्
।१। मृङ् प्राणत्यागे। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च।१।३।६१। लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र। ङित्वं स्वरार्थम्। म्रियते। ममार। म
मर्थ। मम्रिव। मर्त्तासि। मरिष्यति। मृषीष्ट। अमृत। अथ परस्मैपदिनः सप्त। रि पि गतौ। लघूपधगुणात्। अन्तरङ्गत्वादियङ्। रियति।
रेता।१। पियति। पेता।२। धि।३। धारणे। क्षि।४। निवासगत्योः। षु प्रेरणे। सुवति। सविता।५। कॄ विक्षेपे। किरति। किरतः। चकार। चकरतुः। क
रिता। करीता। कीर्यात्। अकारीत्। किरतो लवने।६।१।१४०। उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे। उपस्किरति। अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट्

सि·कौ· कात्पूर्वइतिवक्तव्यम्।उपाकिरत्।उपचस्कार।हिंसायांप्रतेश्च।६।१।१४१।उपात्प्रतेश्चकिरतेःसुट्स्यात्हिंसायाम्।उपस्किरति ति·
७४ प्रतिस्किरति।८।गॄनिगरणे।अचिविभाषा।८।२।२१।गिरतेरेफस्यलत्वंवास्यादजादौ।गिरति।गिलति।जगार।जगाल।जगरिथ।ज
गलिथ।गरिता।गलिता।७।दृङ्आदरे।आद्रियते।आद्रियते।आदद्रे।आदद्रिषे।आदर्त्ता।आदरिष्यते।आदृषीष्ट।आदृत।आदृषाता
म्।१।धृङ्अवस्थाने।ध्रियते।२।अथपरस्मैपदिनःषोडश।प्रच्छज्ञीप्सायाम्।पृच्छति।पप्रच्छ।पप्रच्छतुः।पप्रच्छिथ।पप्रष्ठ।प्रष्टा
प्रक्ष्यति।अप्राक्षीत्।१।वृत्किरादयोवृत्ताः।सृजविसर्गे।विभाषासृजिदृशोः।ससर्ज्जिथससष्ठ।स्रष्टा।स्रक्ष्यति।सृजिदृशोर्झल्यम तु·
कितीत्यमागमः।सृजेत्।सृज्यात्।अस्राक्षीत्।२।टुमस्जोशुद्धौ।मज्जति।ममज्ज।मस्जिनशोर्झलीतिनुम्।मस्जेरन्त्यात्पूर्वोनुम्वाच्य रामः
संयोगादिलोपः।ममङ्क्थममज्जिथ।मङ्क्ता।मङ्क्ष्यति।अमाङ्क्षीत्।अमाङ्क्ताम्।अमाङ्क्षुः।३।रुजोभङ्गे।रोक्ता।रोक्ष्यति।अ

रौक्षीत्।अरौक्ताम्।४।उब्जो।५।कौटिल्ये।ऋजिवत्।छुप स्पर्शे।छोप्ता।अछौप्सीत्।६।रुश रिश हिंसायाम्।तालव्यान्तौ।रोष्टा।रोक्ष्य
ति।७।रेष्टा।रेक्ष्यति।८।लिश गतौ।अलिक्षत्।९।स्पृश संस्पर्शने।स्प्रष्टा।स्पर्ष्टा।स्प्रक्ष्यति।स्पर्क्ष्यति।अस्प्राक्षीत्।अस्पार्क्षीत्।अस्पृक्ष
त्।१०।विच्छ गतौ।गुपधूपेत्यायः।आर्द्धधातुके वा।विच्छायति।विच्छायाञ्चकार।विविच्छ।११।विश प्रवेशने।विशति।वेष्टा।१२।
मृश आमर्शने।आमर्शनं स्पर्शः।अम्राक्षीत्।अमार्क्षीत्।अमृक्षत्।१३।णुद।१४।प्रेरणे।कर्त्रभिप्राये ऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनःपाठः
षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु।सीदति।१५।इत्यादि भ्वादिकवत्।इह पाठेनुम्विकल्पार्थः।सदती सीदन्ती।ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः
सादः।स्वरार्थश्च शवनुदात्तः शद्लृदात्तः।शद्लृ।१६।शातने।स्वरार्थ एव।पुनःपाठः शाता तु नास्ति शदेः शित आत्मनेपदोक्तेः।अथ षट् स्वरि
तेतः।मिल सङ्गमे।मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनःपाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः।मिलति।मिलते।मिमेल।मिमिले।१।मुच्लृ मोक्षणे।मेम

सि·कौ· चादीनाम्।७।१।५९।नुम् स्यात्।मुञ्चति।मुञ्चते।मोक्ता।मुच्यात्।मुक्षीष्ट।अमुचत्।अमुक्त।अमुक्षाताम्।२।लुप्लृ छेदने।लुम्पति नि·
७५ लुम्पते।अलुपत्।अलुप्त।३।विदॢ लाभे।विन्दति।विंदते।विवेद।विविदे।व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम्।वेदिता।भाष्यादिमते ऽनि
ट्कः।वेत्ता।४।परिवेत्ता।परिर्वेत्ज्ञेने ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः।तृन्नन्तो।लिप उपदेहे।उपदेहो वृद्धिः।लिम्पति।लिम्प
ते।लेप्ता।लिपिसिचीत्यङ्।तङि तु वा।अलिपत्।अलिपत·अलिप्त।५।षिच क्षरणे।सिञ्चति।सिञ्चते।असिचत्।असिचत असिक्त।
अभिषिञ्चति।अभ्यषिञ्चत्।अभिषिषेच।६।अथ त्रयः परस्मैपदिनः।कृती छेदने।कृन्तति।चकर्त्त।कर्त्तिता।कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति तु·
अकर्त्तीत्।७।खिद परिघाते।खिन्दति।चिखेद।खेत्ता।८।अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च।पिश अवयवे।पिंशति।पेशिता।९।अयं दीप रामः
नायामपि।त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।मुचादयस्तुदादयश्च॥ ॥इति तुदादयः॥ ॥रुधिर् आवरणे।नवस्वरितेत इतितश्च।रुधादि

भ्यःश्नम्।३।१।७८। श्नापो [illegible] ऽपवादः। मित्वादन्त्यादचः परः। नित्यत्वाद्गुणात्राग्बाधते। रुणद्धि। श्नसोरल्लोपः। णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः
परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न पदान्तेति निषेधेन। अनुस्वारपरसवर्णयो रल्लोपेन स्थानिवत्। रुन्धः। रुन्धन्ति। रुन्धे। रोद्धा। रोत्स्यति। रो
त्स्यते। रुणद्धु। रुन्द्धात्। रुन्द्धि। रुणधानि। रुणधै। अरुणत्। अरुन्धाम्। अरुणत्। अरुणः। अरुणधम्। अरुधत्। अरौत्सीत्। अरुद्ध
।१। भिदिर् विदारणे। भिनत्ति। भिन्ते। भेत्ता। भेत्स्यति। अभिनत्। अभिनः। अभिनदम्। अभिन्त। अभिदत्। अभैत्सीत्। अभित्त।२। छि
दिर् द्वैधीकरणे। अच्छिदत्। अच्छैत्सीत्। अच्छित्त।३। रिचिर् विरेचने। रिणक्ति। रिङ्क्ते। रिरेच। रिरिचे। रेक्ता। अरिणक्। अरिचत्। अरैक्षी
त्। अरिक्त।४। विचिर् पृथग्भावे। विनक्ति। विङ्क्ते।५। क्षुदिर् संप्रेषणे। क्षुणत्ति। क्षुन्ते। क्षोत्ता। अक्षुदत्। अक्षौत्सीत्। अक्षुत्त।६। युजि
र् योगे। योक्ता।७। उछृदिर्। दीप्तिदेवनयोः। छृणत्ति। छृन्ते। चच्छर्द। सेऽसिचीति वेट्। चच्छृदिषे चच्छृत्से। छर्दिता। छर्दिष्यति। छ

८

सि·कौ·
७८

र्त्स्यति। अच्छृदत्। अच्छर्दीत्। अच्छर्दिष्ट। उतृदिर् हिंसानादरयोः। तृणत्ति। ८। इत्यादि। कृती वेष्टने। परस्मैपदी। कृणत्ति। १। आर्द्धधातु
केतौदादिकवत्। ञिइन्धी दीप्तौ। त्रय आत्मनेपदिनः। श्नान्नलोपः। ६। ४। २३। श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात्। श्नसोरल्लोपः। इन्धे। इन्त्से
इन्धिता। इन्धै। ऐन्ध्व। ऐन्धाः। १। खिद दैन्ये। खिन्ते। खेत्ता। २। विद विचारणे। विन्ते। वेत्ता। ३। अथ परस्मैपदिनः। शिषॢ विशेषणे। शिनष्टि
शिंष्टः। शिंषन्ति। शिशेष। शिषिथ। शेष्टा। शेक्ष्यति। हेर्धिः। जश्त्वम्। झरो झरीति वाडलोपः अनुस्वारपरसवर्णौ। शिण्ढि। शिण्ड्ढि।
शिनषाणि। अशिनट्। ऌदित्वादङ्। अशिषत्। १। पिषॢ सञ्चूर्णने। शिषिवत्। पिनष्टि। २। भञ्जो आमर्दने। भनक्ति। बभञ्जिथ
बभङ्क्थ। भङ्क्ता। ३। भुज पालनाभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भोक्ता। भोक्ष्यति। अभुनक्। ४। तृह हिसि हिंसायाम्। तृणह इम्। ७। ३। ९२।
तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति। तृणेढि। तृण्ढः। ततर्ह। तर्हिता। अतृणेट्। ५। हिनस्ति। जिहिंस। हिंसिता। ६। उन्दी क्लेदने। उन

ति·
रु·
राम:

त्ति।उन्तः।उन्दन्ति।उन्दाञ्चकार।औनत्।औन्ताम्।औन्दन्।औनः।औनत्।औनदम्॥७॥अञ्जू।व्यक्तिमर्षणाकान्तिगतिषु।अनक्ति।अ

रु: ङ्क्तः।अञ्जन्ति।आनञ्ज।आनञ्जिथ।आनङ्क्थ।अङ्क्ता।अञ्जिता।अङ्ग्धि।अनजानि।आनक्।अञ्जेः सिचि।७।२।७१।अञ्जेः सिचो

नित्यमिट् स्यात्।आञ्जीत्॥८॥तञ्चू सङ्कोचने।तङ्क्ता।तञ्चिता॥९॥ओविजी भयचलनयोः।विनक्ति।विङ्क्तः।विजइडिति ङित्वम्।विवि

जिथ।विजिता।अविनक्।अविजीत्॥१०॥वृजी वर्जने।वृणक्ति।वर्जिता॥११॥पृची सम्पर्के।पृणक्ति।पपर्च॥१२॥ ॥इति रुधादयः

॥ ॥अथ सप्त स्वरितेतः।तनु विस्तारे।तनादिकृञ्भ्य उः।तनोति।तन्वः तनुवः।तनुते।ततान।तेने।तनु।अतनीत् अतानीत्।तनादि

भ्यस्तथासोः।२।४।७९।तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः।थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते।तेनेह न।सूयमतनिष्ट अतानिष्ठ

अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः तङि।अतत अतनिष्ट।अतथाः अतनिष्ठाः॥१॥षणु दाने।सनोति।सनुते।ये विभाषा।सायात् स

न्यात्।जनसनेत्यात्वम्।असात।असनिष्ट।असथाः असनिष्ठाः॥२॥क्षणु हिंसायाम्।क्षणोति।क्षणुते।ह्यन्तेति न वृद्धिः।अक्ष

णीत्।अक्षत।अक्षणिष्ठ।अक्षथाः अक्षणिष्ठाः।३।क्षिणोतेश्च।उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भव
तीत्याद्वेयादयः।भवत्येवेत्यन्ये।क्षिणोति·क्षेणोति।क्षेणितासि।क्षेणितासे।अक्षेणीत्।अक्षित·अक्षेणिष्ट।४।ऋणु गतौ।
ऋणोति।अर्णोति।अर्णुतः।अर्ण्वन्ति।आनर्ण।आनृणे।अर्णितासि।आर्णीत्।आर्त्त आर्णिष्ठ।आर्थाः आर्णिष्ठाः।५।तृणु अद
ने।तृणोति।तर्णोति।तृणुते·तर्णुते।६।घृणु दीप्तौ।जघर्ण।जघृणे।७।अथ धावनुदात्तेतौ।वनु याचने।वनुते।ववने।चान्द्रमते प
रस्मैपदी।वनोति।ववान।१।मनु अवबोधने।मनुते।मेने।२।डुकृञ् करणे।करोति।अत उत्सार्वधातुके।कुरुतः।परा।नभकुर्छुरामिति न
दीर्घः।कुर्वन्ति।नित्यं करोतेः।६।४।१०८।करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्म्वोः परयोः।कुर्वः।चकर्थ।चकृव।कर्त्ता।करिष्यति।ये च।
।६।४।१०९।कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे।कुर्यात्।आशिषि।क्रियात्।कृषीष्ट।अकार्षीत्।तनादिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वाद

न·

ङ्गादितिसिचोलोपः।अकृत।अकृथाः।सम्पर्युपेभ्यःकरोतौभूषणे।६।१।१३७।समवायेच।६।१।१३८।सम्परिपूर्वस्यकरोतेःसुट्स्याद्भूषणेसङ्घातेचार्थे।संस्करोति।अलङ्करोतीत्यर्थः।संस्कुर्वंति।सङ्घीभवन्तीत्यर्थः।सम्पूर्वस्यक्वचिदभूषणेऽपिसुट्।संस्कृतम्भक्ष्याइतिज्ञापकात्।परिनिविभ्यइतिषः।परिष्करोति।सिवादीनांवा।पर्य्यष्कार्षीत्।पर्य्यस्कार्षीत्।उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषुच।६।१।१३९।उपात्कृञःसुट्स्यादेष्वर्थेषु।चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः।प्रतियत्नोगुणाधानम्।विकृतमेववैकृतंविकारः।वाक्यस्याध्याहारःआकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्।उपस्कृताकन्याअलंकृतेत्यर्थः।उपस्कृताब्राह्मणाःसमुदिताइत्यर्थः।एधोदकस्योपस्कुरुते।गुणाधानङ्करोतीत्यर्थः।उपस्कृतम्भुङ्क्तेविकृतमित्यर्थः।उपस्कृतंब्रूतेवाक्याध्याहारेणब्रूतइत्यर्थः।सुट्कात्पूर्वः।६।१।१३५।अड्भ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम्।संचस्कार।कात्पूर्वइत्यादिभाष्येप्रत्याख्यातम्।तथाहिपूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेअन्तरङ्गत्वात्सुट्ततो

द्वित्वम्।एवञ्च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः।सञ्चस्करतुः।कृसृभृसूत्रे ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे च कृञो ऽसुट इति वक्तव्यम्।तेन ससुट्का
त्परस्येट्।सञ्चस्करिथ।सञ्चस्करिव।गुणोऽर्तीति सूत्रे नित्यश्छन्दसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्त्तते नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्तु
दिगुणो न।संस्क्रियात्।ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेट् एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरि
ति व्याख्यानात्।संस्कृषीष्ट।समस्कृत।समस्कृषाताम्।४॥ ॥इति तनादयः॥ ॥डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये।क्र्यादिभ्यः श्ना।३।
।१।८१।क्रीणाति।ई हल्यघोः।क्रीणीतः।ईत्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च।एवं झस्याभावः।ततः श्नाभ्यस्तयोरि
त्याल्लोपः।क्रीणन्ति।क्रीणीते।क्रीणाते।क्रीणते।चिक्राय।चिक्रियतुः।चिक्रयिथ·चिक्रेथ।चिक्रियिव।चिक्रियिषे।क्रेता।क्रे
ष्यति।क्रीयात्।क्रेषीष्ट।अक्रैषीत्।अक्रेष्ट।१।प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च।कान्तिः कामना।प्रीणाति।प्रीणीते।२।श्रीञ्।३।पाके।मीञ्

हिंसायाम्। हिंञ् मीना। प्रमीणाति। प्रमीणीतः। मीनातिमिनोतीत्येज्विषये। आत्वम्। ममौ। मिम्यतुः। ममिथ ममाथ। मिम्ये। माता। मास्यति। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमासत।४। षिञ् बन्धने। सिनाति। सिनीते। सिषाय। सिष्ये। सेता।५। स्कुञ् आप्रवणे। स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च।३।१।८२। चात्श्ना। स्कुनोति स्कुनाति। स्कुनुते। स्कुनीते। चुस्काव। चुस्कुवे। स्कोता। अस्कौषीत्। अस्कोष्ट।६। स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः। सर्वे रोधनार्था इत्येके। माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः। चतुर्थो धारणार्थ इत्याह। सर्वे परस्मैपदिनः। नलोपः। विष्टभ्नोति विष्टभ्नाति। अवष्टभ्नोति अवष्टभ्नाति। अवतष्टम्भ। जृस्तन्भित्यङ्वा। व्यष्टभत्। व्यष्टम्भीत्। स्तुभ्नोति। स्तुभ्नाति। वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्।८।३।७७। वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात्। विष्कभ्नोति विष्कभ्नाति। स्कभ्नोति स्कभ्नाति। हलः श्नः शानज्झौ।३।१।८३। हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे। स्तभान। स्तुभान

सि.कौ.
७९

स्कभान। स्कुभान। पक्षे स्नम्श्नु हीत्यादि। युञ् बन्धने। युनाति। युनीते। योता।७। क्नूञ् शब्दे। क्नूणाति। क्नूणीते।८। क्नविता। दॄञ् हिंसा
याम्। दृणाति। दृणीते।९। पूञ् पवने। प्वादीनां ह्रस्वः।७।३।८०। शिति परे। पुनाति। पुनीते। पविता।१०। लूञ् छेदने। लुनाति। लुनीते।
।११। स्तॄञ् आच्छादने। स्तृणाति। स्तृणीते। तस्तार। तस्तरतुः। स्तरिता। स्तरीता। स्तृणीयात्। स्तृणीत। आशिषि स्तीर्यात्। लिङ्सि
चोरिति वेट्। न लिङीति वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात्। स्तरिषीष्ट। उश्चेति कित्वम्। स्तीर्षीष्ट। सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः। अस्ता
रीत्। अस्तारिष्टाम्। अस्तरिष्ट· अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट।१२। कॄञ् हिंसायाम्। कृणाति। कृणीते। चकार। चकरे।१३। वॄञ् वरणे। वृणाति
वृणीते। ववार। ववरे। वरिता। वरीता। आशिषि। उदोष्ठ्यपूर्वस्य।१। वूर्यात्। वरिषीष्ट। वूर्षीष्ट। अवारीत्। अवारिष्टाम्। अवरिष्ट। अव
रीष्ट। अवूर्ष्ट।१४। धूञ् कम्पने। धुनाति। धुनीते। दुधविथ दुधोथ। दुधुविव। धोता। धविता। स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मीट्। अधावीत्। अधविष्ट

ति·
क्र्या·
दानः

अधीष्ट।१५।अथवध्नात्यन्ताःपरस्मैपदिनः।शॄहिंसायाम्।ऋदृदन्तोह्रस्वोवेतिह्रस्वपक्षेयणा।अन्यदाऋच्छत्यॄतामितिगुणः।श
श्रतुः।शशरतुः।श्रृकःकितीतिनिषेधस्यक्रादिनियमेनबाधः।शशरिव।शश्रिव।शरिता·शरीता।शृणीहि।शीर्यात्।अशारिष्टा
म्।१।पॄपालनपूरणयोः।पप्रतुः।पपरतुः।आशिषि।पूर्यात्।२।वॄ।३।वरणे।भरणइत्येके।भॄ।४।भर्त्सने।भरणेऽप्येके।मॄहिं
सायाम्।मृणाति।ममार।५।दॄविदारणे।ददरतुः।दद्रतुः।६।जॄ।७।वयोहानौ।झॄ।८।इत्येके।धॄ।९।इत्यन्ये।नॄ।१०।नये।कॄ।११
हिंसायाम्।ऋगतौ।ऋणाति।अराञ्चकार।अरिता।आर्णात्।आर्णीताम्।ईर्यात्।आरीत्।आरिष्टाम्।१२।गॄ।१३।शब्दे।ज्या
वयोहानौ।ग्रहिज्या।हलः।६।४।२।अङ्गावयवाद्धलःपरंयत्सम्प्रसारणंतदन्ताङ्गस्यदीर्घःस्यात्।इतिदीर्घेकृते।प्वादीनांह्रस्वः।
जिनाति।जिज्यौ।जिज्यतुः।१४।री।१५।गतिरेषणयोः।रेषणंवृकशब्दः।ली।श्लेषणे।विभाषालीयतेरित्येज्विषयेआत्वंवा।ललौ

लिलाय। लाता। लेता।१६। व्री वरणे। व्रीणाति।१७। प्ली।१८ गतौ। वृत्। ल्वादयो वृत्ताः। प्वादयोऽपीत्येके। व्री।१९। वरणे। भ्री।२०। भये
भरणे इत्येके। क्षीष् हिंसायाम्। एषां त्रयाणां ह्रस्वः। केषाञ्चिन्मते तु न। ज्ञा अवबोधने। ज्ञाजनोर्जा। जानाति।२१। दीर्घनिर्देशसा
मर्थ्यान्न ह्रस्वः। बन्ध बन्धने। बध्नाति। बबन्धिथ बबन्द्ध। बन्द्धा। बन्द्धारौ। भन्त्स्यति। बधान। अभान्त्सीत्। पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भा
वात्पूर्वं झलीति सिज्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न प्रत्ययलक्षणम्प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्।
अबान्द्धाम्। अभान्त्सुः।२२। वृङ् सम्भक्तौ। वृणीते। वव्रे। ववृषे। ववृढ्वे। वरिता वरीता। अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवृत। श्रन्थ विमोचन
प्रतिहर्षयोः। श्नः परस्मैपदिनः। श्रथ्नाति। श्र[illegible] ग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः। श्रेथ
तुः श्रेथुः।१। इदं कित्त्वमितामपीति सुधाकरमते। श्रेथिथ। अस्मिन्नपि पक्षे णलि। शश्राथ। उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति। माध

लं

वः। तत्र सूँम्गपम्। मथ। २। विलोडने। श्रन्थ। ३। ग्रन्थ। ४। संदर्भे। अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः। रूपं तत्क्रम्। कुन्थ संश्लेषणे। सं
क्लेशे इत्येके। कुथ्नाति। चुकुन्थ। ५। कुथेति दुर्गः। चुकोथ। मृद क्षोदे। मृद्नाति। ममर्द। ६। मृड च। अयं सुखेऽपि। ष्टुत्वम्। मृड्
णाति। ७। गुध रोषे। गुध्नाति। ८। कुष निष्कर्षे। कुष्णाति। कोषिता। निरः कुषः। ७। २। ४६। निरः परात्कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्यर्
वा स्यात्। निष्कोषिता निष्कोष्टा। निरकोषीत् निरकुक्षत्। ९। क्षुभ संचलने। क्षुभ्नादिषु। २। च। क्षुभ्नाति। क्षुभ्नीतः। क्षोभिता।
क्षुभाणा। १०। णभ तुभ हिंसायाम्। नभ्नाति। ११। तुभ्नाति। नभते। तोभते। १२। इति शपि। नभ्यति। तुभ्यतीति श्यनि। क्लिश् विबा
धने। [illegible]रिति श्नुत्वनिषेधः। क्लिश्नाति। क्लेशिता। क्लेष्टा। अक्लेशीत्। अक्लिक्षत्। १३। अश भोजने। अश्नाति। आश। १४। उध्रस
उञ्छे। उकार इत्। ध्रस्नाति। उकारो धात्ववयव इत्येके। उध्रसाञ्चकार। १५। इष आभीक्ष्ण्ये। पौनःपुन्यम् भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम्

इष्णाति।१६।तीषसहेत्यत्रसहिनासाहचर्याच्छविकरणस्यतौदादिकस्यैवइषेर्ग्रहणान्नतुइष्यतीष्णात्योरित्याहुः।एषिता।वस्तु
तस्तुइष्णातेरपिइड्विकल्पउचितः।तथाचवार्त्तिकम्।इषेस्तकारेश्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधइति।विषविप्रयोगे।विष्णाति।वेष्टा।१७।प्रुष
प्लुषस्नेहनसेवनपूरणेषु।प्रुष्णाति।१८।प्लुष्णाति।१९।पुषपुष्टौ।पोषिता।२०।मुषस्तेये।मोषिता।२१।खचभूतप्रादुर्भावे।भूतप्रादुर्भावो
ऽतिक्रान्तोत्पत्तिः।खच्नाति।२२।वान्तोऽयमित्येके।च्छ्वोःशूडनुनासिकेच।६।४।१९।सतुक्कस्यछस्यवस्यचक्रमात्शऊठ्एतावादेशौस्तो
ऽनुनासिकेक्वौझलादौचक्ङिति।खौनाति।चखाव।खविता।शानचःपरत्वाद्धलिकृतेहलन्तत्वाभावान्नशानच्।खौनीहि।२३।हेठ
च।ष्टुत्वम्।हेठ्णाति।२४।ग्रहउपादाने।स्वरितेत्।गृह्णाति।गृह्णीते।ग्रहोऽलिटिदीर्घः।७।२।३७।एकाचोग्रहेर्विहितस्येटोदीर्घःस्यान्न
तुलिटि।ग्रहीता।लिटितु।जगृहिथ।गृह्यात्।ग्रहीषीष्ट।ह्म्यन्तेतिनवृद्धिः।अग्रहीष्टाम्।अग्रहीष्ट।अग्रहीषाताम्।अग्रहीषत।१।इति

चुरादयः॥ ॥चुरस्तेये।सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच्।३।१।२५।एभ्योणिच्स्यात्।
चूर्णान्तेभ्यःप्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येवसिद्धंतेषामिहग्रहणंप्रपञ्चार्थम्।चुरादिभ्यस्तुस्वार्थे।पुगन्तेतिगुणः।सनाद्यन्ताइतिधातुत्व
म्।तिप्शबादि।गुणायादेशौ।चोरयति।णिचश्च।१।३।७४।णिजन्तादात्मनेपदंस्यात्कर्त्तृगामिनिक्रियाफले।चोरयते।चोरयामास
चोरयिता।चोर्यात्।चोरयिषीष्ट।णिश्रीतिचङ्।णौचङीतिह्रस्वः।द्वित्वम्।हलादिःशेषः।दीर्घोलघोरित्यभ्यासदीर्घः।अचूचुरत्।अचू
चुरत।१।चितिस्मृत्याम्।चिन्तयति।अचिचिन्तत्।चिन्तेतिपठितव्ये।इदित्करणंणिचःपाक्षिकत्वेलिङ्गम्।तेनचिन्त्यात्।चिन्त्यते
इत्यादौनलोपोन।चिन्तति।चिन्तेत्।२।एतज्ज्ञापकंसामान्यापेक्षमित्येके।अतएवहलइत्यत्रवृत्तिकृताचकाराचकरादिरित्युदाहृत
त्वात्।विशेषापेक्षमित्यपरे।अतएवआधृषाद्वेत्यस्य।१।नवेत्यर्थम्।यत्रिसंकोचे।यन्त्रयति।४।संचेतिपठितुंशक्यम्।यत्तुइदित्करणं

घञ्जतीति माधवेनोक्तन्तच्चिन्त्यम्। एवं ञ्जडितञ्जिमविश्व। स्फुडि परिहासे। स्फुण्डयति।४। इदित्करणात् स्फुण्डति। स्फुटीति पाठान्तर
म्। स्फुण्डयति।५। लक्ष दर्शनाङ्कनयोः। कुद्रि अनृतभाषणे। कुन्द्रयति।६। लड उपसेवायाम्। लाडयति।७। मिदि स्नेहने। मिन्दयति।
मिन्दति।८। ओलडि उत्क्षेपणे। ओलण्डयति। ओलण्डति।९। ओकार इदित्येके। लण्डयति। लण्डति।१०। उकारादिरयमित्यन्ये। उलण्डयति।
११। जल।१२। अपवारणे। लज।१३। इत्येके। पीड अवगाहने। पीडयति। भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्।७।४।३। एषामुपधा
याह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ। अपीपिडत् अपिपीडत्।१४। नट।१५। अवस्यन्दने। अवस्यन्दनं नाट्यम्। श्रथ।१६। प्रयत्ने। प्रस्थाने इत्येके। बध।१७।
संयमने। बाधयति। बध्नातीति चान्द्राः। पॄ पूरणे। पारयति।१८। दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गं तद्धि सेट्कत्वाय। एवम्पृणाति पिपर्त्तिभ्याम्पारि
तेत्यादि सिद्धावपि परतियरत इत्यादि सिद्धिः फलम्। ऊर्ज।१९। बलप्राणनयोः। पक्ष।२०। परिग्रहे। वर्ण।२१। चूर्ण।२२। प्रेरणे। वर्णावर्णनइत्ये

के। प्रथ प्रख्याने। प्राथयति। नान्ये मितो ऽहेताविति। वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम्। अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्।७।४।९५। एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ। इत्यपवादः। अपप्रथत्।२३। पृथ प्रक्षेपे। उर्ऋत्।७।४।७। उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत् स्याद्वा चङ्परे णौ। इरारामपवादः। अपीपृथत्। अपपर्थत्।२४। पथ इत्येके। पाथयति।२५। षम्ब सम्बन्धने। सम्बयति। अससम्बत्।२६। शम्ब च। अशशम्बत्।२७। साम्ब इत्येके। भक्ष।२८। अदने। कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः। पूरणा इत्येके। कुट्टयति।२९। पुट्ट।३०। चुट्ट।३१। अल्पीभावे। अट्ट।३२। षुट्ट।३३। अनादरे। अट्टयति। अयं दोपधः ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्न न्द्राः इति निषेधः। आट्टिटत्। लुण्ठ स्तेये। लुण्ठयति।३४। लुण्ठतीति तु लुठि स्तेये इति भौवादिकस्य। शठ।३५। श्वठ।३६। असंस्कारगत्योः। श्वठि।३७। इत्येके। तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति।३८। पिञ्जति।३९। तुज पिज इति केचित्। लजि।४०। लुजि।४१। इत्येके। पिस गतौ। पेसयति।४२। पेसतीति तु शपि गतम्। षान्त्व।४३।

सि·कौ· सामप्रयोगे।ष्वक्क।४४।वल्क।४५।परिभाषणे।ष्णिह।४६।स्नेहने।स्मिट।४७।इत्येके।ष्मिङ् अनादरे।अधोपदेशत्वान्न षः।असिस्मिटत्। ति·
८३ ४८।स्मिङ्।४९।अनादर इत्येके।ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाणिजन्तात्तङ्।स्माययते।श्लिष।५०।श्लेषणे।पथि गतौ।पन्थयति।पथ
ति।५१।पिच्छ।५२।कुट्टने।छदि संवरणे।छन्दयति।छन्दति।५३।श्रण दाने।प्रायेणायं विपूर्वः।विश्राणयति।५४।तड आघाते।ताडयति
।५५।खड खडि कडि भेदने।खाडयति।५६।खण्डयति।५७।कण्डयति।५८।कुडि।५९।रक्षणे।गुडि।६०।वेष्टने।रक्षण इत्येके।कुठि।६१।
इत्यन्ये।अवकुण्ठयति।अवकुण्ठति।गुडि।६२।इत्यपरे।खुडि।६३।खण्डने।चडि।६४।विभाजने।वडि।६५।इत्येके।मडि।६६।भूषायां ह उ·
र्षे च।भडि।६७।कल्याणे।छर्द।६८।वमने।पुस्त।६९।बुस्त।७०।आदरानादरयोः।चुद।७१।सञ्चोदने।नक्क।७२।धक्क।७३।नाशने।णो राम:
पदेशलक्षणो पर्युदस्तोऽयम्।प्रनक्कयति।चक्क।७४।चुक्क।७५।व्यथने।क्षल।७६।शौचकर्मणि।तल।७७।प्रतिष्ठायाम्।तुल उन्माने।तो

लयति। अतुलत्।७८। कथं तुलयति तुलना इत्यादि अतुलोपमाभ्यामिति। निपातनादन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धो ततो णिच्। दुल।
।७९। उत्क्षेपे। पुल।८०। महत्त्वे। चुल।८१। समुच्छ्राये। मूल।८२। रोहणे। कल।८३। विल।८४। क्षेपे। विल भेदने। तिल।८५। स्नेहने। चल।
८६। भृतौ। पाल।८७। रक्षणे। लूष।८८। हिंसायाम्। शुल्व।८९। माने। शूर्प।९०। च। चुट।९१। छेदने। मुट।९२। सञ्चूर्णने। पडि पसि नाश
ने। पण्डयति पण्डति।९३। पंसयति पंसति।९४। व्रज।९५। मार्गसंस्कारगत्योः। शुल्क।९६। अतिस्पर्शने। चपि गत्याम्। चम्पयति चम्पति।
९७। क्षपि क्षान्त्याम्। क्षम्पयति क्षम्पति।९८। छजि।९९। कृच्छ्रजीवने। स्वर्त।१००। गत्याम्। श्वभ्र।१०१। च। [illegible] ।१०२। [illegible] ज्ञप
मिच्च। अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते। मितां ह्रस्वः।६।४।९२। मितामुपधाया ह्रस्वः स्याणौ परे। ज्ञपयति। यम।१०३। च परिवेषणे। चान्मित्। प
रिवेषणमिह वेष्टनम्। न तु भोजनानापि वेष्टना। यमयति चन्द्रम्। परिवेष्टत इत्यर्थः। चह परिकल्कने। चहयति। अचीचहत्।१०४। क

सि·कौ·
८४

थादेर्वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न।अचँहत्।चप इत्येके।चपयति।१०५।रह त्याग इत्येके।अरीरहत्।१०६
कथादेस्तु।अररहत्।बल प्राणने।बलयति।चिञ् चयने।चिस्फुरोर्णौ।६।१।५४।आत्त्वं वा स्यात्।अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ
॥७।३।३६॥चपयति·चययति।णित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः।चयते।प्रणिँयति प्रणिचयति।१०७।नान्ये मितोऽहेतौ।अहेतौ स्वा
र्थे णौ ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः।तेन समादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वन्न।घट्ट।१०८।चलने।मुस्त।१०९।सङ्घाते।खट्ट।११०।संवरणे
षट्ट।१११।स्फिट्ट।११२।चुबि।११३।हिंसायाम्।पूल।११४।सङ्घाते।पूर्ण।११५।इत्येके।पुण इत्यन्ये।पुंस।११६।अभिवर्द्धने।टकि।११७।बन्धने
टङ्कयति।टङ्कति।११८।धूस कान्तिकरणे।धूसयति।११९।दन्त्यान्तः।मूर्द्धन्यान्त इत्येके।तालव्यान्त इत्यपरे।कीट।१२०।वर्णे।चूर्ण।१२१।
सङ्कोचने।पूज।१२२।पूजायाम्।अर्क।१२३।स्तवने।तपन इत्येके।शुठ।१२४।आलस्ये।शुठि शोषणे।शुण्ठयति।शुण्ठति।१२५।जुड

ति·
चु·
गणः

२ छिदनपूरणयोः। कुम्बि आच्छादने। कुम्बयति। १२५

।१२६। प्रेरणे। गज मार्ज शब्दार्थौ। गाजयति। १२७। मार्जयति। १२८। मर्च च। मर्चयति। १२९। घृ। १३०। प्रस्रवणे। स्रावणे इत्येके। पचि
विस्तारवचने। पञ्चयति। १३१। पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य ह्यपि गतम्। तिज निशाने। तेजयति। १३२। कृत संशब्दने। उपधायाश्च। ७।१।१०१।
धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात्। रपरत्वम्। उपधायाञ्चेति दीर्घः। कीर्तयति। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्। १३३। वर्द्ध। १३४। कुबि
।१३६। इत्येके। लुबि। १३७। तुबि अदर्शने। अर्दने इत्येके। ह्लप। १३८। व्यक्तायां। १३९। वाचि। क्लप। १४०। इत्येके। चुटि। १४१। छेदने। इल प्रे
रणे। एलयति। ऐलिलत्। १४२। म्रक्ष। १४३। म्लेच्छने। म्लेच्छ। १४४। अव्यक्तायां वाचि। ब्रूस। १४५। बर्ह। १४६। हिंसायाम्। केचिदिह गर्ज
।१४७। गर्द। १४८। शब्दे। गर्ध। १४९। अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति। गुर्द। १५०। गुर्द निकेतने। जसि रक्षणे। मोक्षण इति केचित्। जंसयति
जंसति। १५१। ईड। १५२। स्तुतौ। जसु। १५३। हिंसायाम्। पिडि। १५४। सङ्घाते। रुष। १५५। रोषे। डप। १५६। इत्येके। डिप। १५७। क्षेपे। स्तुप। १५८

सि·कौ·
८५

समुच्छ्राये।आकुस्मादात्मनेपदिनः।कुस्मनाम्नो वेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः।अकर्तृगामिफलार्थमिदम्।चित सञ्चेतने।चेत
यते।१।अचीचितत।दशि दंशने।दंशयते।अददंशत।इदित्त्वाणिजभावे दंशति।२।आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति·
व्याख्यातारः।नलोपे सति साहचर्याद्दस्यादेरेव ग्रहणम्।दसि दर्शनदंशनयोः।दंसयते।दंसति।३।[illegible]।४।इत्यप्येके।डप।५।डिप।६।
सङ्घाते।तत्रि कुटुम्बधारणे।तन्त्रयते।७।चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते।इत्युदाहरन्ति।मत्रि।८।गुप्तपरिभाषणे।स्पश।९।ग्रह
णसंश्लेषणयोः।तर्ज।१०।भर्त्स।११।तर्जने।बस्त गन्ध अर्दने।बस्तयते।१२।गंधयते।१३।विष्क।१४।हिंसायाम्।हिष्क।१५।इत्येके।निष्क।
१६।परिमाणे।लल।१७।ईप्सायाम्।कूण।१८।संकोचे।तूण।१९।पूरणे।भ्रूण।२०।आशाविशङ्कयोः।शठ।२१।श्लाघायाम्।यक्ष।२२
पूजायाम्।स्यम।२३।वितर्के।गूर।२४।उद्यमने।शम।२५।लक्ष।२६।आलोचने।नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः।शामयते।कुत्स।२७।

ति·

चु·
रामः

अवक्षेपणे । कुत्स । २८ । छेदने । कुट्ट । २९ । इत्येके । गल । ३० । श्रवणे । भल । ३१ । आभण्डने । कूट । ३२ । आप्रदाने । अवसादने इत्येके । कुट्ट । ३३ ।
प्रतापने । वञ्चु । ३४ । प्रलम्भने । वृष । शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च । वर्षयते । ३५ । मद । तृप्तियोगे । र्मदयते । ३६ ।
दिवु । ३७ । परिकूजने । गृ । विज्ञाने । गारयते । ३८ । विद । चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते । ३९ । सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे । विन्द
ते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेषिदं क्रमात् । मान । स्तम्भे । मानयते । ४० । यु । जुगुप्सायाम् । यावयते । ४१ । कुस्म । नाम्नो वा । कुस्मेति धातुः
कुत्सितस्मयने वर्त्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । ४२ । अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः । चर्च । १ । अध्यय
ने । बुक्क । २ । भाषणे । शब्द । उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इ
त्येव । शब्दयति । ३ । कण । निमीलने । काणयति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । काणयादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् । ४ ।

सि॰ कौ॰
८६

जभि नाशने। जम्भयति। जम्भति। ५। षूद क्षरणे। सूदयति। असूषुदत्। ६। जसु ताडने। जासयति। जसति। ७। पश बन्धने। पाशयति। ८।
अम रोगे। आमयति। ९। नान्ये मित इति निषेधः। अमगत्यादौ शपि गतः। तस्माद्भिन्नमशो आमयति। चट। १०। स्फुट। ११। भेदने। विकासे श
शपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम्। घट संघाते। घाटयति। १२। हन्त्यर्थाश्च। नवगणपामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः। दिवु
। १३। मर्दने। उदित्त्वाद्देवतीत्यपि। अर्ज। १४। प्रतियत्ने। अयमर्थान्तरेऽपि। द्रव्यमर्जयति। घुषिर् विशब्दने। घोषयति। घुषिरविशब्दन इ
ति घुषेः विशब्दन इति निषेधालिङ्गादनित्योऽस्य णिच्। घोषति। इरित्वादङ् वा। अघुषत्। अघोषीत्। णयन्तस्य तु। अजूघुषत्। १५।
आङः क्रन्द सातत्ये। भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः। स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये। आक्रन्दयति। १६। अन्ये तु आङ्पूर्वो
घुषिः क्रन्द सातत्य इत्याहुः। आघोषयति। लस। १७। शिल्पयोगे। तसि। १८। भूष। १९। अलङ्करणे। अवतंसयति। अवतंसति। भूषय

नि:

चु:
रामः

ति। अर्द। २०। पूजायाम्। ज्ञा नियोगे। आज्ञापयति। २१। भज। २२। विश्राणने। शृधु प्रहसने। अशशर्द्धत्। आशीश्ववत्। २३। यत। २४। निका
रोपस्कारयोः। रक। २५। लग। २६। आस्वादने। रघ। २७। इत्येके। रग। २८। इत्यन्ये। अञ्चु विशेषणे। अञ्चयति। ऊदित्त्वमिड्विकल्पार्थम्। अ त
एव विभाषितो णिच्। अञ्चति। २९। एवं श्वधजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम्। लिगि चित्रीकरणे। लिङ्गयति। लिङ्गति। ३०। मुद संसर्गे। मोद
यति। ३१। सक्तून् घृतेन। त्रस। ३२। धारणे। ग्रहणे इत्येके। वारणे इत्यन्ये। उध्रस उञ्छे। उकारो धात्ववयव इत्येके। नेत्यन्ये। ध्रासयति। उध्रा
सयति। ३३। मुच। ३४। प्रमोचने। मोदने च। वस। ३५। स्नेहच्छेदापहरणेषु। चर। ३६। संशये। च्युस हने। हसने चेत्येके। च्यावयति। ३७। च्युसे
त्येके। च्यासयति। ३८। भुवोऽवकल्कने। अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके। चिन्तनमित्यन्ये। भावयति। ३९। कृपेश्च। कल्पयति। ४०। आस्व
दः सकर्म्मकात्। स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्म्मभ्य एव णिच्। ग्रस ग्रहणे। ग्रासयति। १। फलम्। पुष धारणे। पोषयति। २। आमरणम्। द

लविदारणे।दालयति।३।पट।४।पुट।५।लुट।६।तुजि।७।मिजि।८।पिजि।९।लुजि।१०।भजि।११।लघि।१२।त्रसि।१३।पिसि।१४।कुसि।१५।दशि।१६।कुशि।१७।घट।१८।घटि।१९।बृहि।२०।बर्ह।२१।बल्ह।२२।गुप।२३।धूप।२४।विच्छ।२५।चीव।२६।पुथ।२७।लोकृ।२८।लोचृ।२९।णद।३०।कुप।३१।तर्क।३२।वृतु।३३।वृधु।३४।भायार्थाः।पाटयति।पोटयति।लोटयति।तुञ्जयति।तुञ्जति।एवमग्रेयाम् घाटयति।घण्टयति।नाग्लोपिशास्वृदिताम्।७।४।२।णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ।अलुलोकत्।अलुलोचत्।वर्त्तयति।वर्द्धयति।उदित्त्वान्न।वर्त्तति।वर्द्धति।पुट।३५।लजि।३६।अजि।३७।दसि।३८।भृशि।३९।रुशि।४०।लसि।४१।शीक।४२।नट।४३।पुटि।४४।जिवि।४५।रघि।४६।लघि।४७।अहि।४८।रहि।४९।महि।५०।च।लडि।५१।तड।५२।नल।५३।च।पूरी।५४।आप्यायने।ईदित्त्वान्निष्ठायामिड्निषेधाय।अत एव णिज्वा।पूरयति पूरति।रुज।५५।हिंसायाम्।ष्वद।५६।आस्वादने।

स्वाद इत्येके। असिष्वदत्। दीर्घस्य लघोपदेशत्वात्। असिस्वदत्। आधृषाद्वा। इतउर्द्ध्वं विभाषितणिचः धृषधातुमभिव्याप्य। युज पृच
संयमने। योजयति· योजति· अयौक्षीत्। १। पर्च्चयति पर्चति। पर्चिता। अपर्चीत्। २। अर्च। ३। पूजायाम्। षह मर्षणे। साहयति। ४।
स एवायन्नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्। ईर। ५। क्षेपे। ली द्रवीकरणे। लालयति· लयति। लेता। ६। वृजी वर्ज्जने। वर्ज्जयति। वर्ज्जे
ति। ७। वृञ् आवरणे। वारयति। वरति। वरते। वरिता। वरीता। ८। जॄ वयोहानौ। जारयति। जरति। जरिता। जरीता। ९। ज्रि च। ज्राययति। ज्र
यति। ज्रेता। रिच वियोजनसम्पर्चनयोः। रेचयति। रेचति। रेक्ता। १०। शिष असर्वोपयोगे। शेषयति· शेषति। शेष्टा। अशिक्षत्। ११। अयं
विपूर्वोऽतिशये। तप दाहे। तापयति· तपति। तप्ता। १२। तृप तृप्तौ। सन्दीपने इत्येके। तर्पयति· तर्पति। तर्पिता। १३। छृदी सन्दीपने। छर्द
यति· छर्दति। छर्दिता। छर्दिष्यति। १४। सेऽसिचीति विकल्पो न साहचर्यात् तौदादिकस्यैव ग्रहणात्। चृप। १५। छृप। १६। दृप। १७

सि॰कौ॰
८८

सन्दीपनइत्येके। चर्वयति। छर्पयति। दृभी भये। दर्भयति दर्भति। दर्भिता। १८। दृभ। १९। सन्दर्भे। अयन्तु दादावीदित्। श्रथ। २०। मोक्ष
णे। हिंसायामित्येके। मी गतौ। माययति मयति। मेता। २१। ग्रन्थ बन्धने। ग्रन्थयति ग्रन्थति। २२। शीक। २३। आमर्षणे। चीक। २४।
च। अर्द हिंसायाम्। स्वरितेत्। अर्दयति अर्दति। अर्दते। २५। हिसि हिंसायाम्। हिंसयति। हिंसति। २६। हिनस्तीति श्नमि गतम्। अर्ह
। २७। पूजायाम्। आङः षद पद्यर्थे। आसादयति आसीदति। पाघ्रेति सीदादेशः। असत्ता। आसात्सीत्। २८। शुन्ध शौचकर्म्मणि। शुन्धि
ता। अशुन्धीत्। अशुन्धिष्टाम्। २९। छद। ३०। अपवारणे। स्वरितेत्। जुष परितर्कणे। परितर्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पण इत्यन्ये
परितर्पणम्परितृप्तिक्रिया। जोषयति। जोषति। ३१। प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादौ। धूञ् कम्पने। णावित्यधिकृत्य। धूञ्प्रीञोर्नु
ग्वक्तव्यः। धूनयति। धवते। केचित्तु धूञ्प्रीञोर्णाविति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्य्यात्क्र्यादेरेव नुकमाहुः। धावयति। ३२। अयं स्वादौ क्र्यादौ

नि॰

तु॰
रामः

तुदादौचस्वादौसेह्रस्वश्च।तथाचकविरहस्ये।धूनोतिचम्पकवनानिधुनोत्यशोकंचूतंधुनातिधुवतिस्फुटितातिमुक्तम्।वायुर्विधूनय
तिचम्पकपुष्परेणून्।यत्काननेधवतिचन्दनमञ्जरीश्च॥प्रीञ्तर्पणे।प्रीणयति।धूञ्प्रीणोरितिहरदत्तोक्तपाठेतु।प्राययति।प्रयाति।
प्रयते।३३।श्रथ।३४।ग्रथ।३५।सन्दर्भे।आप्लृलम्भने।आपयतिआपति।आपत्।आप्ना।स्वरितेदयमित्येके।आपते।३६।तनुश्रद्धोपकर
णयोः।उपसर्गाच्चदैर्घ्ये।तानयति।वितानयति।तनति।वितनति।३७।चनश्रद्धोपहननयोरित्येके।चानयति।चनति।३८।वदसन्देशव
चने।स्वरितेत्वादयतिवदति।वदते।अनुदात्तेदित्येके।ववदतुः।ववदिथ।ववदे।वद्यात्।३९।वचपरिभाषणे।वाचयतिवचति।वक्ता
अवाक्षीत्।४०।मानपूजायाम्।मानयतिमानति।मानिता।४१।विचारणेतुभौवादिकोनित्यसन्नन्तः।स्तम्भेमानयतेइत्याकुस्मीयः।
मन्यतेइदिवादौ।मनुतेइतितनादौच।भूप्राप्तावात्मनेपदी।भावयतेभवते।णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके।भवति।४२।गर्ह।४३।वि

ल॰कौ॰
८९

निन्दने। मार्ग।४४। अन्वेषणे। कठि।४५। शोके। उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम्। कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः। मृजू शौचालङ्कारयोः। मार्ज्ज-
यति। मार्ज्जति। मार्ज्जिता। मार्ष्टा।४६। मृष तितिक्षायाम्। स्वरितेत्। मर्षयति। मर्षति। मर्षते।४७। मृष्यति। मृष्यते। इति दिवादौ से-
चनेऽपि मर्षति। धृष प्रसहने। धर्षयति धर्षति।४८। इत्याधृषीयाः। अथादन्ताः। कथ वाक्यप्रबन्धे। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः
कथयति। अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ। अचकथत्।१। वर ईप्सायाम्। वरयति।२। वारयतीति गतम्। गण संख्याने। गणयति। ई च
गणः।७।४।९७। गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ। चादत्। अजगणत् अजीगणत्।३। शठ।४। श्वठ।५। सम्यगवभाषणे। पट।६। वट।७
ग्रन्थे। रह त्यागे। अररहत्।८। स्तन गदी देवशब्दे। स्तनयति।९। गदयति। अजगदत्।१०। पत गतौ वा। वाणिजन्तः। वाऽदन्त इत्येके। आद्ये
पतयति पतति। पतयाञ्चकार। अपतीत्। द्वितीये पातयति। अपीपतत्।११। पष अनुपसर्गात्। गतावित्येव। पषयति।१२। स्वर आक्षे-

ति॰

सु॰
रामः

पे।स्वरयति।१३।रचप्रतियत्ने।रचयति।१४।कल।१५।गतौसंख्यानेच।चह।१६।परिकल्कने।परिकल्कनंदम्भःशाठ्यमन्व।मह
पूजायाम्।महयति।१७।महतीतिशपिगतम्।सारकृपश्रथदौर्बल्ये।सारयति।१८।कृपयति।१९।श्रथयति।२०।स्पृह।२१।ईप्सा
याम्।भामक्रोधे।अबभामत्।२२।सूचपैशुन्ये।सूचयति।अषोपदेशत्वान्नषः।असुसूचत्।२३।खेट।२४।भक्षणे।तृतीया
न्त।२५।इत्येके।खेड।२६।इत्यन्ये।खोट।२७।क्षेपे।गोम।२८।उपलेपने।अजुगोमत्।२९।कुमारक्रीडायाम्।अचुकुमारत्।
३०।शील।३१।उपधारणे।उपधारणमभ्यासः।सामसान्त्वप्रयोगे।अससामत्।३२।षामसान्त्वनेइत्ये तस्यतुअसीषमत्
वेलकालोपदेशे।वेलयति।३३।कालइतिपृथग्धातुरित्येके।कालयति।३४।पल्पूल।३५।लवनपवनयोः।वातसुखसेवनयोः
गतिसुखसेवनेष्वित्येके।वातयति।अववातत्।३६।गवेषमार्गणे।अजगवेषत्।३७।वास।३८।उपसेवायाम्।निवासआ

सि·कौ·
९०

च्छादने।अनिनिवासत्।३९।भाज।४०।पृथक्कर्म्मणि।सभाजप्रीतिदर्शनयोः।प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये।सभाजयति।४१।ऊन
परिहाणे।ऊनयति।ओः।२।पुयराज्जीतिसूत्रे पययोरितिवक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गंणाचि अच आदेशो न स्था
द्वित्वे कार्य्ये।इतिपक्षे द्विरुक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् प्रक्रियायाम्परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रैवायन्निषे
धः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम्।प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वन्न तदुत्तरखण्डोऽल्लोपः।औननत्
माभवानूननत्।४२।ध्वन शब्दे।अदध्वनत्।४३।कूट।४४।परितापे।परिदाह इत्यन्ये।सङ्केतग्रामकुणगुणा चामन्त्रणे।चा
त्कूटोऽपि।कूटयति।सङ्केतयति।४५।ग्रामयति।४६।कुणयति।४७।गुणयति।४८।पाठान्तरम्।केत श्रावणे निमन्त्रणे च।के
तयति।निकेतयति।४९।कुणगुणा चामन्त्रणे।चकारात्केतने।कूण सङ्कोचनेऽपि।स्तेन चौर्य्ये।अतिस्तेनत्।५०।आग(

ति·

चु·
रामः

र्वादात्मनेपदिनः।पदगतौ।पदयते।अपपदत।१।गृहग्रहणे।गृहयते।२।मृगअन्वेषणे।मृगयते।३।मृगयतीतिकण्ड्वा
दिः।कुह।४।विस्मापने।शूर।५।वीर।६।विक्रान्तौ।स्थूलपरिबृंहणे।स्थूलयते।अतुस्थूलत।७।अर्थउपयाच्ञायाम्।अ
र्थयते।८।आर्तथत।सत्रसन्तानक्रियायाम्।अससत्रत।९।अनेकाच्त्वान्नषोपदेशः।सिसत्रयिषते।गर्वमाने।गर्वय
ते।१०।अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः।धातोरन्तउदात्तः।लिघाम्चफलम्।एवमऽग्रेपि।इत्यागर्वीयाः।सूत्रवेष्टने।सूत्रयति।
असुसूत्रत्।१।मूत्रप्रस्रवणे।मूत्रयति।२।रूक्ष।३।पारुष्ये।पारतीरकर्म्मसमाप्तौ।अपपारत्।४।अतितीरत्।५।पुटसंसर्गे।पु
टयति।६।धेकदर्शनेइत्येके।अदिधेकत्।७।कत्रशैथिल्ये।कत्रयति।८।कर्त्तेत्यप्येके।कर्त्तयति।९।प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे
बहुलमिष्ठवच्च।प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेणिच्स्यादिष्ठयथाप्रातिपदिकस्यपुंवद्भाव टिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्र

रभाव

सि॰कौ॰
९१

स्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्त्विष्ठवण्णावपिस्युः। पटुमाचष्टे पटयति। परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। णौ चङीत्यत्र भाष्ये
तु वृद्धेर्लोपो वलीयानिति स्थितम्। अपपटत्। तत्करोति तदाचष्टे। पूर्वस्यप्रपञ्चः। करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थ
लडर्थस्त्वविवक्षितः। तेनातिक्रामति। अश्वेनातिक्रामति अश्वयति। हस्तिनातिक्रामति। हस्तयति। धातुरूपञ्च। णि
चु प्रकृतिर्धातुरूपम्प्रतिपद्यते। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तथा च वार्तिकम्। आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृ
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह कंसं हन् इति स्थिते। हनस्तोऽचिण्णलोः।
।७।३।३२। हन्तेस्तकारोऽदेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति। नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्नोति नतश्चाद्
घित्वयोर्दोषः किञ्च कृत्वतत्वेन स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। सत्यम्। प्रकृतिवच्चेति चकारोऽभि

ति॰

चु॰
गणः

न्नक्रमःकारकंचान्कार्यम् हेतुमणिचःप्रक्षते ईन्यादेर्ईतुमणोयादृशःकारकस्यतावनंतरभूतंद्वितीयान्तंयादृसन्त्वकार्यं
कृत्वतत्वादितदिहापीत्यर्थः।कंसमञ्जीघतत्।कर्त्तृकरणाद्धात्वर्थे।कर्त्तृव्यापारार्थंयत्करणंनतु।५।चक्षुरादिमात्रमित्य
र्थः।असिनाहन्तिअसयति।वल्क।१०।दर्शने।चित्र चित्रीकरणे।आलेख्यकरणइत्यर्थः।कदाचिद्दर्शने।चित्रंत्वयमद्भुतद
र्शनेणिचंलभते।चित्रयति।११।अंस।१२।समाघाते।वट।१३।विभाजने।लज।१४।प्रकाशने।वटिलजिइत्येके।वाटयति
।१५।लज्ञयति।१६।अदन्तेषुपाठबलाददन्तत्वेह्लाङ्गिरित्यन्ये।वटापयति।लञ्जापयति।शाकटायनस्तुकथादीनांसर्वे
षांपुकमाह।तन्मतेकथापयति।गणापयतीत्यादि।मिथ।१७।सम्पर्के।संग्रामयुद्धे।अयमनुदात्तेत्।अकारप्रश्लेषात्।द।
असंग्रामत।१८।स्तोमश्लाघायाम्।अतुस्तोमत्।१९।छिद्र।२०।कर्णभेदने।करणभेदनइत्यन्ये।कर्ण।२१।इतिधात्व

न्तरमित्यन्ये।अंधदृष्ट्युपघाते।उपसंहार इत्यन्ये।आन्दधत्।२२।दण्ड।२३।दण्डनिपातने।अङ्कपदेलक्षणेच।आञ्चकत्।२४।
अङ्गच।आञ्जगत्।२५।सुख।२६।दुःख।२७।तत्क्रियायाम्।रस।२८।आस्वादनस्नेहनयोः।व्ययवित्तसमुत्सर्गे।अवव्ययत्।
२९।रूप।३०।रूपक्रियायाम्।रूपस्यदर्शनेकरणेवारूपक्रिया।छेदद्वैधीकरणे।अचिच्छेदत्।३१।छदअपवारणइत्येके
छदयति।३२।लाभ।३३।प्रेरणे।व्रण।३४।गात्रविचूर्णने।वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु।वर्णक्रियावर्णकरणम्।सुव
र्णंवर्णयति।कथंवर्णयतिविस्तृणातीत्यर्थः।हरिंवर्णयति।३५।स्तौतीत्यर्थः।बहुलमेतन्निदर्शनम्।अदन्तधातुनिदर्शनमित्य
र्थः।बाहुलकादन्येऽपिबोध्याः।तद्यथा।पर्णहरितभावे।अपपर्णत्।३६।विष्क।३७।दर्शने।क्षप।३८।प्रेरणे।वस।३९।निवासे।
तुत्थ।४०।आवरणे।एवमान्दोलयति।४१।प्रेङ्खोलयति।४२।विडम्बयति।४३।अवधीरयतीत्यादि।४४।अन्येतुदशगणीपाठोबहु

चु॰

त्वमित्याहुः। तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठे बहुलमित्याहुः। तेनापठितेभ्योपि क्वचि
त्स्वार्थे णिच्। रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्रामाण्यग्रन्थे स्थिताः। णि
ङ्ङान्निरसने॥ ॥अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पादयते॥ श्वेताश्वाश्व
तरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। श्वेताश्वादीनाञ्चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते णिङ् धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे तेना
तिक्रामति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते। गालोडितं वाचां विमर्शः तत्करोति गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिच
मेवानुवर्त्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि। पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम्। णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु। मा
भुत्पुच्छभारोऽतिणिङ्विधिः। सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः॥ ॥इति चुरादिः॥ ॥तत्प्रयोजको हेतुश्च।१।४।५५। कर्तुः

ति

सि·कौ· प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात्॥हेतुमति च।३।१।२६।प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात्।भवन्तं प्रेरय नि·
९२ ति भावयति।णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्।भावयते।भावयाम्बभूव॥ओः पुयण्ज्यपरे।७।४।८०।सनि परे यदङ्गं तदव
यवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयणजकारेष्ववर्णपरेषु परतः।अबीभवत्।अपीपवत्।मूङ्।अमीमवत्।अयीयवत्।अरीरव
त्।अलीलवत्।अजीजवत्॥स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा।७।४।८१।एषामभ्यासोकारस्येत्त्वं वा स्यात्तस्मिन्यव
९३ र्णपरेधात्वपरेपरे॥असिस्रवत्।असुस्रवत्।नाग्लोपी।ति ह्रस्वनिषेधः।अशशासत्।अडुढौकत्।अचीचकासत्।मतान्तरे।अच णि·
चकासत्।अग्लोपीति सुध्यानुप्रकरणोऽदाहरिष्यते।णयन्तास्मिञ्।पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः।चोरय राम:
ति।णौ चङीति ह्रस्वः।दीर्घो लघोः।न चाग्लोपित्वाद्ध्योरस्य संभवः।णशकृतिनिर्देशात्।अचूचुरत्॥सन्यतः।७।४।७।सन्परे चङ्परे चेणौ ९२

श्वयतेःसम्प्रसारणंवास्यात्।सम्प्रसारणान्नदाश्रयञ्चकार्य्यंवलवदितिवचनात्सम्प्रसारणम्।पूर्वरूपम्।अशूशवत्।अलघूत्वान्नदीर्घः।अशिश्वयत्।स्तम्भुसिवुसहांचङि।८।३।११६।उपसर्गनिमित्तस्यषांसस्यषोनस्याच्चङि।अवातस्तम्भत्।पर्य्यसीषिवत्।न्यसीषहत्।आटिटत्।आशिशत्।वहिरिक्रोप्युपधाह्रस्वोद्वित्वात्प्रागेव।८।ओणोर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात्।माभवानिदिधत्।एजादावेधतौविधानान्नह्रस्वः।माभवान्प्रेदिधत्।नन्द्राइतिनदराणांनद्वित्वम्।औन्दिदत्।आड्डिडत्।आर्चिचत्।उब्ज्आर्ज्जवे।उपदेशेदकारोपधः।भुजन्यूब्जौपाण्युपतापयोरितिसूत्रेनिपातनाद्धस्यवः।७।सचान्तरङ्गोऽपिद्वित्वविषयेनन्द्राइतिनिषेधाब्जिशब्दस्यद्वित्वेकृतेप्रवर्त्ततेनतुततःप्राकदकारोच्चारणसामर्थ्यात्।औब्जिजत्।अजादेः।८।इत्येवंनेह।अदिडपत्।रभेरशब्लिटोः।७।१।६३।रभेर्नुम्स्यादचिनतुशब्लिटोः।लभेश्च।७।१।६४।अरारम्भत्।अललम्भत्।हरच

सि·कौ·
९४

९५

ऽतिसूत्रेऽचङीत्युक्तेः कृतलन्न । अजीहयत् । अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । अससमरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्याद्वलघो
र्नदीर्घः । विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ।७।४।९६। अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ।
भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अविभ्रजत् । अबभ्राजत् । काणादीनां वेति वक्तव्यम् । णपन्ताः काण रण भण श्रण लुप हेठः (
काणादयः षड् भाष्य उक्ताः । ह्लायि वाणि लोटि लोपयश्चत्वारोऽधिका न्यासे । चाणिलोटी इत्यप्यन्ये इत्थं द्वादश । अचीकण
त् । अचकाणत् । स्वापेश्चङि ।६।१।१८। णपन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ।७।
३।३७। णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्वाययति । ह्वः सम्प्रसारणम् ।६।१।३२। सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । अजू
हवत् । अजुहावत् । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।७।४।४। पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीपत्

नि·

णि·
रामः

अर्त्तिह्रीति पुक। अर्पयति। ह्रेपयति। व्लेपयति। रेपयति। यलोपः। कोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति। तिष्ठतेरित्।७।४।५।
उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ। अतिष्ठिपत्। जिघ्रतेर्वा।७।४।६। अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्। उर्ऋत्। अचीकृतत्। अचिकी
र्त्तत्। अवीवृतत्। अववर्त्तत्। अमीमृजत्। अममार्जत्। पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः। पुकोऽपवादः। पालयति। वो।००।विधूनने जुक्
।७।३।३८। वातेर्जुक स्यात् कम्पेऽर्थे। वाजयति। कम्पे किम्। केशान्वापयति। विभाषा लीयते। लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां
स्नेहविपातने।७।३।३९। लीयतेर्लीतेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे। विलीनयति विलापयति विलालयति
विलाययति वा घृतम्। ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे जुक न। स्नेहद्रवे किम्। लोहं विलापयति। प्रलम्भनाभिभवपूजा
सु लियो नित्यमात्वमशिनिवाच्यम्। लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च।१।३।७०। लीङ्लियोर्णिजन्तयोरात्मनेपदं स्या

सि.कौ. दकर्तृगेऽपिफलेपूजाभिभवयोःप्रलम्भनेचार्थे।जटाभिर्लापयतेपूजामधिगच्छतीत्यर्थः।श्येनोवर्त्तिकामुल्लापयतेअ ति.
९५ भिभवतीत्यर्थः।बालमुल्लापयतेवञ्चयतीत्यर्थः।बिभेतेर्हेतुभये।६।१।५६।बिभेतेरेचआत्वंवास्यात्प्रयोजकाद्भयञ्चेत्
भीस्म्योर्हेतुभये।१।३।६८।आभ्यामात्मनेपदंस्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ।सूत्रेभयग्रहणंधात्वर्थोपलक्षणम्।मुण्डोभापयते
भियोहेतुभयेषुक्।७।३।४०।भीईइतीकारःप्रश्लिष्यते।ईकारान्तस्यभियःषुक्स्यात्।णौहेतुभये।भीषयते।नित्यंस्म
95 यतेः।६।१।५७।स्मयतेरेचोनित्यमात्त्वंस्याण्णौहेतोःस्मये।जटिलोविस्मापयते।हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह।कुञ्चि णि.
कयेनंस्माययतिविस्माययति।कथन्तर्हिविस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्ताविति।मनुष्यवाचेति।करणादेवहितत्रस्मयः रामः
अन्यथाशानजपिस्यात्।सत्यम्।विस्माययन्नित्येवपाठइतिसाम्प्रदायिकाः।यद्वामनुष्यवाक्प्रयोजककर्त्रीविस्मापयते

तथासिंहो विस्मापयन्नितिरापन्नारोणौशतेति व्याख्येयम्। स्फायो वः।७।३।४१। णौ। स्फावयति। शदेरगतौ तः।७।३।४२।
शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ। शातयति। गतौ तु। गाः शादयति गोविन्दः। गमयतीत्यर्थः। रुहः पोऽन्यतरस्याम्।७।३
।४३। णौ। रोपयति रोहयति। क्रीङ्जीनां णौ।६।१।४८। एषामेच आत्वं स्याण्णौ। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति। णौ
च संश्चङोः।६।१।३१। सन्परे चङ्परे च णाविङो गाङ्वा स्यात्। अध्यजीगपत्। अध्यापिपत्। सिध्यतेरपारलौकिके।६।
।१।४९। ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याण्णौ। अन्नं साधयति निष्पादयतीत्यर्थः। अपारलौकिके कि
म्। तापसः सिध्यति तत्वन्निश्चिनोति। तं प्रेरयति। सेधयति तापसन्तपः। प्रजने वीयतेः।६।१।५५। अस्येच आत्वं वा स्याण्णौ
प्रजनेऽर्थे। वापयति· वाययति· वा गाः पुरोवातः। गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः। ऊदुपधाया गोहः। गूहयति। दोषो णौ।६।४।९०। दुषइ

तिसुवचम्।दुष्यतेरुपधायाऊत्स्याणौ।दूषयति।वाचित्तविरागे।६।४।९१।विरागोऽप्रीतता।चित्तंदूषयति।दोषय
तिवाकामः।मितांह्रस्वः।भ्वादौचुरादौचमितउक्ताः।घटयति।जनीजृष्।जनयति।जरयति।जृणातेस्तु।जारयति।रञ्जे
र्णौमृगरमणेनलोपोवक्तव्यः।मृगरमणमाखेटकम्।रजयतिमृगान्।मृगेतिकिम्।रञ्जयतिपक्षिणः।रमणादन्यत्र
रञ्जयतिमृगान्तृणादानेन।चुरादिषुज्ञपादिश्चिञ्।चिस्फुरोर्णौ।चपयतिचययति।न्पुक्रम्।चिनोतेस्तु।चापयति
चाययति।स्फारयतिस्फोरयति।अपुस्फरत्।अपुस्फुरत्।उभौसाभ्यासस्य।८।४।२१।साभ्यासस्यानितेरुभौनका
रौणत्वंप्राप्नुतोनिमित्तेसति।प्राणिणत्।णौगमिरबोधने।२।४।४६।इणोगमिःस्यात्।गमयति।बोधनेतु।प्रत्याययति।इणव
दिकः।अधिगमयति।हनस्तोऽचिण्णलोः।होहन्तेरितिकुत्वम्।घातयति।ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येतिवक्तव्यम्।तृतीयव्यञ्जनस्यत

णि

तीयेकाचइतिवार्थः। आद्यषकारस्यद्वित्वंवारयितुमिदम्। द्वितीयेत्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतयासन्नन्तेप्रवर्त्तते। एर्षि
यत्। एर्षिष्यत्। द्वितीयव्याख्यायांणिजन्ताच्चङिषकारएवाभ्यासेश्रूयतेहलादिशेषात्। द्वित्वन्तुद्वितीयस्यैवतृतीयाभावे
नप्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः। निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमस्से। ११। गुर्वेनतुल्योऽर्थः। तेनंप्रार्थयन्निशयनोत्थितंप्रियाइत्यादिसि
द्धम्। एवंसकर्म्मकेषुसर्वेषूह्यम्॥ ॥इतिणिच्प्रक्रिया॥ ॥धातोःकर्म्मणःसमानकर्त्तृकादिच्छायांवा। ३।१।७। इषि
कर्म्मणइषिणैककर्त्तृकाद्धातोःसन्प्रत्ययोवास्यादिच्छायाम्। धातोर्विहितत्वादिहसनआर्द्धधातुकत्वम्। इट्द्वित्वम्। सन्य
तः। पठितुमिच्छति। पिपठिषति। कर्म्मणःकिम्। गमनेनेच्छतीतिकरणान्माभूत्। समानकर्त्तृकात्किम्। शिष्याःपठन्त्विती
च्छतिगुरुः। वाग्रहणात्पक्षेवाक्यमपि। लुङ्सनोर्घस्लृ। एकाचउपदेशइतिनेट्। सस्यतत्त्वम्। अत्तुमिच्छति। जिघत्सति। ईर्ष्या

ह्

सि·कौ· तेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम्। इर्ष्यियिषति। ईर्ष्यिषिषति। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च।१।२।८। एभ्यः संक्त्वा च कि- ति·
९७ तौ स्तः। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति। सनि ग्रहगुहोश्च।७।२।१२। ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात्। ग्रहिज्येति
सम्प्रसारणम्। सनःषत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः। जिघृक्षति। जुघुक्षति। किरश्च पञ्चभ्यः।७।२।७५। कृगृदृङ्धृङ्प्रच्छः एभ्यः स-
97 न इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। अत्रेटो हतोवा दीर्घो नेष्टः। दिदरिषते। दिधरिषते। कथ-
मुद्दिधीर्षुरिति। भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति ग्रहणात्। इको झल्।१।२।९। इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात्। बुभूषति। दी- स·
ङ्। दातुमिच्छति दिदीषते। एज्विषयत्वाभावात्।२। मीनातिमिनोतीत्यात्वं न। अत एव सनि मीमेति सूत्रे मा धातोः पृथग्मीग्रह- राम:
णं कृतम्। हलन्ताच्च।१।२।१०। इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात्। गुह्। जुघुक्षति। बिभित्सति। इकः किम्। यियक्षते। भ-

ल्किम्। विवर्द्धिषते। हल्ग्रहणं जातिपरम्। तृन्हू। तितृक्षति। तितृंहिषति। अज्झनगमां सनि।६।४।१६। अजन्तानां हन्ते
रजादेशगमेश्च।४। दीर्घः स्याज्झलादौ सनि। सन्लिटोर्जेः। जिगीषति। विभाषा चेः। चिकीषति। चिचीषति। जिघांसति। सनि च।२।४।७
इणो गमिः स्यात्सनि न तु वोधने। जिगमिषति। वोधने प्रतीषिषति। इणवदिकः। अधिजिगमिषति। कर्म्मणि तङ्। परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्ने
ट्। झलादौ सनीति दीर्घः। जिगांस्यते। अधिजिगांसते। अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः। जिगंस्यते। सञ्जिगंसते। इङश्च।२।४।४८।
इङो गमिः स्यात्सनि। अधिजिगांसते। रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च।१।२।२६। उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ
सेटौ वा कितौ स्तः। द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्। दिद्युतिषते। दिद्योतिषते। रुरुचिषते। रुरोचिषते। लिलिखिषति। लिलेखिषति। र
लः किम्। दिदेविषति। व्युपधात्किम्। विवर्त्तिषते। हलादेः किम्। एषिषिषति। इह नित्यमपि कित्त्वं गुणो न वाधते। उपधाकार्ये हि

घृ

सि·कौ· द्वित्वात्प्रबलम्।ओरोत्वईदित्करणात्सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्।।सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्।७।२। ति·
९८ ।४९।इवन्तेभ्यऋधादिभ्यश्चसनइड्वास्यात्।इडभावेहलन्ताच्चेतिकित्वम्।च्छ्वोरितिवस्यऊठ्।यण्।द्वित्वम्।दुद्यूषति।दिदेविष
ति।स्नौतिरापोरेवेतिवक्ष्यमाणनियमान्नेट्।सुस्यूषति।सिसेविषति।आप्ज्ञप्यृधामीत्।७।४।५५।एषामच ईत्स्यात्सादौसनि।
98 अत्रलोपोऽभ्यासस्य।७।४।५८।सनिमीमेत्यारभ्ययदुक्तंतत्राभ्यासस्यलोपःस्यात्।आप्तुमिच्छति।ईप्सति।आर्द्धितुमिच्छति।रप
रत्वम्।चर्त्वम्।ईर्त्सति।अर्दिधिषति।विभ्रज्जिषति।विभर्जिषति।विभ्रक्षति।विभर्क्षति।दम्भइच्च।७।४।५६।दम्भेरचइत्स्यात् स·
दीर्घश्चसादौसनि।अभ्यासलोपः।हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणंजातिपरमित्युक्तम्।तेनसनःकित्वान्नलोपः।धिप्सति।धीप्सति। सन:
दिदम्भिषति।शिश्रीषति·शिश्रयिषति।उदोष्ठ्यपूर्वस्य।सुस्वूर्षति।सिस्वरिषति।युयूषति।यियविषति।ऊर्णुनूषति·ऊ

र्णुनुविषति। ऊर्णुनविषति। नचपरत्वाद्गुणावादेशयोःसतोऽभ्यासेउकारेनभूयेतेतिवाच्यम्। द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रेणद्वित्वेक
र्त्तव्येस्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाच्च। नचसन्नन्तस्यद्वित्वप्रवृत्तिकार्य्यित्वान्निमित्तताकथमितिवाच्यम्कार्य्यमनुभवन्
हिकार्य्यीनिमित्ततयानाश्रीयतेनत्वननुभवन्नपिनचेहसन्द्वित्वमनुभवति। बुभूर्षति। बिभरिषति। ज्ञपिपुगन्तोमित्संज्ञःप
कारान्तश्चौरादिकश्च। इडभावेइकोझलितिकित्वान्नगुणः।५।अज्झनेतिदीर्घःपरत्वाणिलोपेनबाध्यते। आप्ज्ञपीतिईत्।
ज्ञीप्सतिजिज्ञपयिषति। अमितस्तु। जिज्ञापयिषति। जनसनेत्यात्त्वम्। सिषासति। सिसनिषति। तनिपतिदरिद्रातिभ्यःसनोवा
इड्वाच्यः। तनोतेर्विभाषा।६।४।१७। अस्योपधायादीर्घोवास्याज्झलादौसनि। तितांसति तितंसति तितनिषति। आशङ्कायांस
न्वक्तव्यः। श्वामुमूर्षति।५।कूलम्पिपतिषति। सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामचइस्।७।४।५४। एषामचइस्स्यात्सादौ

सि·कौ·
९९

99

सनि। अभ्यासलोपः। स्कोरिति सलोपः। पित्सति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन्नन्तदीर्घस्य मिनोतेरपि
मीरूपाविशेषादिम्। सः सी तितः। मित्सति। मित्सते। मा माने मित्सति। माङ् मेङोः। मित्सते। दोदाणोः। दित्सति। देङ्। दित्सते। य
ञ्। दित्सति। दित्सते। धेट्। धित्सति। धाञ्। धित्सति। धित्सते। रिप्सते। लिप्सते। शक्लृ। शिक्षति। शक मर्षणा इति दिवादिः
स्वरितेत्। शिक्षति शिक्षते। पित्सते। राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः। रित्सति। हिंसायां किम्। आरिरात्सति। मुचोऽकर्मकस्य गु
णो वा। ७।७।४।५७। सादौ सनि। अभ्यासलोपः। मोक्षते मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव। अकर्म्मकस्य किम्। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः।
न वृध्भ्यश्चतुर्भ्यः। विवृत्सति। तङि तु। विवर्त्तिषते। सेऽसिचीति वेट्। निनर्त्तिषति निनृत्सति। इट् सनि वा। ७।२।४१। वृङ् वृञ्
भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात्। तितरिषति तितरीषति तितीर्षति। विवरिषति विवरीषति वुवूर्षति। वृङ्। वुवूर्षते विवरिषते

5धू र्मेति

ति·

स·
रामः

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि।७।२।७४।स्मिपूङ् ऋ अञ्जू अशू एभ्यः सन इट् स्यात्।सिस्मयिषते।पिपविषते।अरिरिषति।इहारिस्शब्दस्य।८।द्वित्वम् इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात्।द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्त्तते।अञ्जिजिषति।अशिशिषते।९।उभौ साभ्यासस्य।प्राणिणिषति।उच्छेस्तु क।चुत्वम्।पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति।चच्छाभ्यां सहितस्य टो द्वित्वं हलादिः शेषः।उचिच्छिषति।निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यम् मूर्छोरिति सूत्रे छग्रहणात्।ज्ञापकात्।प्रकृति प्रत्यापत्तिवचनाच्च।णौ च संश्चङोरिति सूत्राभ्याम्।११।मिङो णाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणं वा।अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति।शिश्वाययिषति·शुशावयिषति।ः सम्प्रसारणम्।जुहावयिषति।णौ द्वित्वात् प्राग् च आदेशो नेत्युक्तत्वात् उकारस्य द्वित्वम्।पुस्फारयिषति।चुक्षावयिषति।ओः पुयण्ज्यपरे।पिपावयिषति।बिभाव

यिषति। विभावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति। जिज्ञावयिषति। पुयण्जि किम्। नुनावयिषति। अपरे किम्। बुभूष
ति। स्रवतीतीत्त्वं वा। सिस्रावयिषति। सुस्रावयिषती त्यादि। अपर इत्येव। शुश्रूषते। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्। ८।३।६१।
अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य। तुष्टूषति। इति स्वाप्योरित्युत्वम्। सुष्वापयिषति
सिषाधयिषति। स्तौतिण्योः किम्। सिसिक्षति। उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम्। परिषिषिक्षति। षणि किम्। तिष्ठास
ति। सुषुप्सति। अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः। इणः। प्रतीषिषति। ॥ इक्। अधीषिषति। सः स्विदिस्वदिसहीनां च। ८।३।६२
अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे। सिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति। स्थादिष्वेवा
भ्यासस्येति नियमान्नेह। अभिसुसूषति। शेषिकान्मतुवर्थीयाच्छेषिको मतुवर्थिकः। सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनि

ष्यते॥शैषिकाच्छैषिकःसरूपोन।तेनशालीयेभवइतिवाक्यमेवनतुछान्ताच्छः।सरूपःकिम् अहिच्छत्रेभवआहिच्छत्रः।आ
हिच्छत्रेभवआहिच्छत्रीयः।अणान्ताच्छः।तथामत्वर्थात्सरूपःसन्न।धनवानस्यास्तिइहमतुवन्तान्मतुव्न।विरूपस्तुस्यादेव
दण्डिमतीशाला।सरूपइत्यत्रव्यज्यते·अर्थद्वारासादृश्यन्नस्वार्थः।तेनइच्छासन्नन्तात्सन्नस्वार्थसन्नन्तात्तुस्यादेव।जुगु
प्सिषते।मीमांसिषते॥ ॥इतिसन्प्रक्रिया॥ ॥धातोरेकाचोहलादेःक्रियासमभिहारेयङ्।३।१।२२।पौनःपुन्यंभृशार्थ
श्चक्रियासमभिहारस्तस्मिन्द्योत्येयङ्स्यात्।गुणोयङ्लुकोः।७।४।८२।अभ्यासस्यगुणःस्याद्यङियङ्लुकिच।सनाद्यन्ताइ
तिधातुत्वाल्लडादयः।ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्।पुनःपुनरतिशयेनवाभवति।बोभूयते।बोभूयाञ्चक्रे।अबोभूयिष्ट।धातोः।
किम्आर्द्धधातुकत्वंयथास्यात्।तेनब्रूवोवचिरित्यादि।एकाचःकिम्पुनःपुनर्जागर्ति।हलादेःकिम्भृशमीक्षते।भृशंशो

सि·कौ·
१०१

भृतेरो वेतेइत्यत्र यङ्ङिति भाष्यम्। पौनःपुन्ये तु स्यादेव। रोरुच्यते। शोशुभ्यते। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ्वाच्यः। आ
द्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वन्न। यस्य हलः। ६।४।४९। यस्येति संघात
ग्रहणम्।२। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः। सोसूचाञ्चक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता
मोमूत्रिता। दीर्घोऽकितः।७।४।८३। अकितो।३।ऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते। यङि च।७।४।३०। अर्त्तेः संयोगा
देश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि। यकारपरो रेफस्य न द्वित्वनिषेधः। अरार्यते इति भाष्योदाहरणात्।४। अरारिता। अशाशिता। ऊर्णोनूयते। वे
भिद्यते। अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्नोपधागुणः। वेभिदिता। नित्यं कौटिल्ये गतौ।३।१।२३। गत्यर्थात् कौटिल्ये।५। एव यङ् स्यान्न तु क्रि
यासमभिहारे। कुटिलं व्रजति। वाव्रज्यते। लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्।३।१।२४। एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव

ति·
य·
रामः

यङ्स्यात्।गर्हितंलुम्पति।लोलुप्यते।सासद्यते।चरफलोश्च।७।४।८७।अनयोरभ्यासस्यातोनुक्स्याद्यङ्यङ्लुकोः।नुगित्यनेनानु
स्वारोलक्ष्यते।सचपदान्तवद्वाच्यः।वापदान्तस्येतियथास्यात्।उत्परस्यातः।७।४।८८।चरफलोरभ्यासात्परस्यातउत्स्याद्यङ्यङ्
लुकोः।हलिचेतिदीर्घः।चंचूर्य्यते।चञ्चूर्य्यते।पम्फुल्यते।पंफुल्यते।जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च॥६॥७।४।८६।एषामभ्यास
स्यानुक्स्याद्यङ्यङ्लुकोः।गर्हितञ्जपति।जञ्जप्यतेइत्यादि।ग्रोयङि।८।२।२०।गिरतेरेफस्यलत्वंस्याद्यङि।गर्हितङ्गिलति।जेगिल्य
ते।घुमास्थेतीत्वम्।गुणः।देदीयते।पेपीयते।सेषीयते।विभाषाश्वेः।शोशूयते।शेश्वीयते।यङिच।सास्मर्य्यते।रीङृतः।चेक्री
यते।सुट्।सञ्चेस्क्रीयते।सिचोयङि।८।३।११२।सिचःसस्यषोनस्याद्यङि।निसेसिच्यते।७।नकवतेर्यङि।७।४।६३।कवतेरभ्यास
स्यचुत्वन्नस्याद्यङि।कोकूयते।कौतिकवत्योस्तु।८।चोकूयते।नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्।७।४।८४।एषामभ्या

सस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। अकित इत्युक्तेर्न्न दीर्घः। नलोपः। वनीवच्यते। सनीस्रस्यते इत्यादि। नुगतोऽनुनासिकान्तस्य
।७।४।८५। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात्। नुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम्। यँयम्यते· यंयम्यते। तपरत्व
सामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न। भामक्रोधे। बाभाम्यते। ये विभाषा। जाजायते जञ्जन्यते। हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः। जेघ्नी
यते। हिंसायाम् किम्। जङ्घन्यते। रीगृदुपधस्य च।७।४।९०। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। वरीवृत्यते।
क्षुभ्नादित्वान्न णः। नरीनृत्यते। जरीगृह्यते। उभयत्र लत्वम्। चलीक्लृप्यते। रीगृत्वत इति वक्तव्यम्। वरीवृश्च्यते। परीपृच्छ्यते। स्व
पिस्यमिव्येञां यङि।६।१।१९। सम्प्रसारणं स्यात् यङि। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते। न वशः।६।१।२०। वावश्यते। चायः की
॥९॥ ६।१।२१। चेकीयते। ई घ्राध्मोः।७।४।३१। जेघ्रीयते। देध्मीयते। अयङ् यि क्ङिति।७।४।२२। शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङि

तिपरे। शाशय्यते। अभ्यासस्य ह्रस्वः। ततो गुणः। डोढौक्यते। तोत्रौक्यते॥ ॥इति यङ्प्रक्रिया॥ ॥यङोऽचि च।२।४।७४।यङोऽचि प्र
त्यये।१।लुकस्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुकस्यात्। अनैमित्तिकोऽयम्।२।अन्तरङ्गत्वादादेशो भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङ
न्तत्वात्।३।द्वित्वम्। अभ्यासकार्य्यम्। धातुत्वम्। लडादयः। शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम्। अनुदात्तङित इति तु न ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्य
या।४।साधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्। अत एव सुदृषत्प्रासाद।५।इत्य
त्रात्वमन्तस्येति दीर्घो न। येपि स्पर्द्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योपि न अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशात्। तत्र त्वश्तिपाशपेति नि
षेधात्। अत एव श्यन्नादयो न गणेन निर्देशात्। किन्तु शपैव। चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक्। यङो वा।७।३।९४। यङन्तात्
परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्यईड्वा स्यात्। भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न। बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपा

तनात्। अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः। न च। ७। यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम्। प्रकृतिग्रहणेय
ङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात्। बोभवीति बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभवाञ्चकार।
बोभविता। अबोभवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभवुः। बोभूयात्। बोभूयास्ताम्। गातिस्थेति सिचो लुक्। य
ङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयो जुस्। ६। नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवुः।
अबोभविष्यदित्यादि। पास्पर्द्धीति पास्पर्द्धि। पास्पर्द्धः। पास्पर्द्धति। पास्पर्त्सि। हुझल्भ्यो हेर्धिः। पास्पर्द्धि। लङ्। अपास्पर्त्। अपा
स्पर्द्। सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रोरि। अपास्पाः। जागाद्धि। जाघात्ति। अजाघात्। सिपि। रुत्वपक्षे अजाघाः। नाथृ। नानात्ति। ना
नात्तः। दध। दादद्धि। दादद्धः। दाधत्ति। अदाधत्। अदादद्धः। अदाधः अदाधत्। लुङि। अदादाधीत् अदादधीत्। चोस्कूर्दीति चो

स्कुन्ति। अचोस्कुन्। अचोस्कुताम्। अचोस्कुतुः। मोमुदीति· मोमोत्ति। मोमोदाञ्चकार। मोमोदिता। अमोमुदीत्। अमोमो
त्। अमोमुत्ताम्। अमोमुदुः। अमोमुदीः अमोमोः अमोमोत्। लुङि गुणः। अमोमोदीत्। चोकूर्त्ति· चोकूर्दीति। लङ्तिपि। अ
चोकूर्त्· अचोकूर्दीत्। सिप्पक्षे। अचोकूः। अचोखूः। ८। अजोगूः। वनीवञ्चीति· वनीवङ्क्ति। वनीवक्तः। वनीवचति। अव
नीवञ्चीत्। अवनीवन्। जङ्गमीति· जङ्गन्ति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। जङ्गतः। जङ्गमति। म्वोश्च। जङ्गन्मि। जङ्गन्वः।
एकाज्ग्रहणाज्ञात्वान्नेण्निषेधः। जङ्गमिता। अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक्। जङ्गहि। मो नो धातोः। अज
ङ्गन्। अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ्। ह्म्यन्तेति न वृद्धिः। अजङ्गमीत्। अजङ्गमिष्टाम्। हन्तेर्यङ्लुक्। १०। अभ्यासाच्चेति कुत्वम्। यद्य
पि होहन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितम्। तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः। श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः गुणोय

ङ्लुकोरिति॥११॥ सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति। जङ्घन्ति। जङ्घतः। जंघ्नति। जङ्घनिता। घ्नतिपानिर्देशाज्ञादे
शो न। जङ्घहि। अजङ्घनीत्। अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु। वध्यात्॥१२॥ अवधीत्। अवधिष्टामित्यादि। वधादेशस्य द्वित्व
न्न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणान्यतो विशेषणम्· वहुव्रीहिवलात्। आङ्पूर्वात्तु आ
ङो यमहन इत्यात्मनेपदम्। आजङ्घ्ने इत्यादि। उत्परस्यातितपरत्वान्न गुणः। हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव तस्यासिद्धत्वेन तपर
त्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति· चञ्चूर्तिः। चञ्चूर्तः। चञ्चुरति। अचञ्चुरीत्। अचञ्चूः। चङ्खनीति· चङ्खन्ति। जनसनेत्यात्त्व
म्। चङ्खातः। गमहनेत्युपधालोपः। चंख्नति। चङ्खाहि। चङ्खनानि। अचंखनीत्। अचङ्खन्। अचङ्खाताम्। अचंख्नुः। ये विभा
षा। चङ्खायात्। चङ्खन्यात्। अचङ्खानीत्। उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति· योयवीति। अयोयवीत्

ति·

यलु·
रामः

अयोयीत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्। अयोयावीत्। नोनवीति। नोनोति। जाहेति·जाहाति। ईहल्यघोः। जाहीतः। इह

जहातेश्च आ च हौ लोपो यि घुमास्थापारहलि इति ते पञ्चापि न भवन्ति श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहासि·जाहेषि। जाहीथः।

जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्। अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि। जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अ

जाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। स्वपिस्यमीत्युक्तं न तु रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिडन। सास्वपीति·सास्वप्मि सा

स्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्। असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु वचिस्वपीत्युक्तम्। सासुप्यात्। असास्वापीत्। असास्वपी

त्। रुग्रिकौ च लुकि। ७।४।९१। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि। ऋतश्च। ७।४।९२। ऋद

न्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति वर्वर्त्ति· वरिवर्त्ति· वरीवर्त्ति। वर्वृत्तः। वर्वृतति। वर्वर्त्तामास। वर्वर्तिता। गणा

निर्दिष्टत्वान्नह्रस्वश्वतृम्प इति न| वर्वर्त्तिष्यति| अवर्वृतीत्| अवर्वर्त्| सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रोरि| अवर्वाः| गणनिर्दिष्टत्वाद्
इन्| अवर्वर्तीत्| चर्करीति चर्कर्त्ति चरिकर्त्ति चरीकर्त्ति| चर्कृतः| चर्क्रति| चर्कराञ्चकार| चर्करिता| अचर्करीत्| अचर्कः| च
र्क्रियात्| आशिषि रिङ्| चक्रियात्| अचर्कारीत्| ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह| कॄ विक्षेपे| चाकर्त्ति| तातर्त्ति| तातीर्त्तः| तातिरति| ता
तीर्हि| तातरणि| अतातरीत्| अतातः| अतातीर्त्ताम्| अतातरुः| अतातारीत्| अतातारिष्टामित्यादि| अर्त्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यास
स्य उरत्त्वं रपरत्वम्| हलादिःशेषः| रुक्| रिगीकोस्तु| अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ्| अरर्त्ति अरियर्त्ति अरीति अरियरीति| अर्ऋतः
अरियृतः| झि अत्| यण्| रुको रो रीति लोपः| न च तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्| पूर्वत्रासिद्धेन तन्निषेधात्| अरति| अरिय्रति
लिङि| शिपा निर्देशाद्गुणोऽर्त्तीति गुणो न| रिङ्| रलोपः दीर्घः| आरियात्| अनरुक्त्वा| अरीप्रियात्| रुक्पक्षे ग्रहणो जर्ग्रहीति न्याया

न्·इय्यङ्लतोरिङ्

ग्रिमानेक्तु·

ग्रहेत्ताते स

यलु·

टि। तस्माद्धेर्ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम्। तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न ह्रस्वादयः। जागृढः। जागृहीति। जाग्रहीषि जाग्रक्षि। लुङि। जा
ग्रहिता। ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः। माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम्। जर्गृधीति जर्गर्द्धि। जर्गृद्धः। ज
र्गृधति। जर्गृधीषि जर्घर्त्सि। अजर्गृधीत्। ईडभावे गुणः हल्ङ्यादिलोपः भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। अजर्घत्। अजर्गृधाम्। सिपि। दश्चे
तिपक्षे रुत्वम्। अजर्घाः। अजर्गर्धीत्। अजर्गर्धिष्टाम्। पाप्रच्छीति पाप्रष्टि। तस्माद्धेर्ग्रहिज्येति सम्प्रसारणान्न भवति ङित्पानि
र्देशात्। च्छ्वोः शूडिति शः। व्रश्चेति षः। पाप्रष्टः। पाप्रच्छति। पाप्रश्मि। पाप्रच्छ्वः। पाप्रश्मः। यकारवकारान्तानां तु ऊठ्भाविनां य
ङ्लुङ्नास्तीति च्छ्वोरिति यत्रोठ्तविषयकम्। ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम्। माधवादिसम्मत
ञ्च। मव्य बन्धने। अयं यान्त ऊठ्भावी। तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः। हय गतौ। जाहयीति जाहति। जाहतः। जाहयति। जाहयीषि

च्छ्वोः शूडिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। कैयटेन तत्स्पष्टीकृतं इदं च। २

भाष्ये ध्वनितमिति। तथाहि तत्र क्ङितीत्यनुवर्त्तनेन वेति उपत्वमादेशानुज्ञा वा परिहृत्य चोक्तम्। एतावानेव विशेषः अनुवर्त्तमाने क्ङिति ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमिति। अनुवर्त्तमाने तु छः शत्वे कृते शान्तत्वादेव षत्वे सिद्धे व्रश्चेति सूत्रे छग्रहणं
न कर्त्तव्यमिति भावः। एवं हि वदता ऊठ्भाविनां यङ्लुङ्नास्तीति सूचितं। अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि देदेति देदेषि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान्विशेषः ततश्च एतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत।

जाहासि। वलिलोपे यञादेर्दीर्घः। जाहामि। जाहावः। जाहामः। हर्य गतिकान्त्योः। जाहर्य्यीति। जाहर्त्ति। जाहर्तः। जाहर्य्यति। लो
टि। जाहर्हि। अजाहः। अजाहर्त्ताम्। अजाहर्य्युः। मव बन्धने। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। ६।४।२०। ज्वरादीनामुपधाव
कारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। अत्र क्ङितीति नानुवर्त्तते अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात्। अनुना
सिकग्रहणाच्चानुवर्त्तते अवतेर्म्मनिन् प्रत्यये तस्य विलोपे ओमिति दर्शनात्। इडभावे ऊठि पिति गुणः। मामोति। मामवी
ति। मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु। मामूतात्। मामूहि। मामवानि। अमामोत्। अमामोः।
अमामवम्। अमामाव। अमामूम। तुर्वी हिंसायाम्। तोतूर्वीति। राल्लोपः। ६।४।२१। रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झला
दावनुनासिकादौ च प्रत्यये। इति वलोपः। लघूपधगुणः। नचानुलोप आर्द्धधातुके। १।१।४। धात्वंशलोपनिमित्ते। १४। आ

·तोतोर्त्ति·।१

य·लु·

र्द्धधातुकेपरेइकोगुणवृद्धीनस्तः। इतिनेहनिषेधः तिवादीनामनार्द्धधातुकत्वात्।ँ हलिचेतिदीर्घः। तोतूर्त्तः। तोतूर्व्वीति। तो
थोर्त्ति। दोदोर्त्ति। दोधोर्त्ति। मूर्च्छा। मोमोर्त्ति। मोमूर्त्तः। मोमूर्च्छीतीत्यादि। आर्द्धधातुके।१५। इतिविषयसप्तमी। तेनयङि
विवक्षिते। अजेर्वी। वेवीयते। अस्ययङ्लुग्नास्तिलुका अपहारेणाविषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः॥ ॥
॥इतियङ्लुक्प्रक्रिया॥ ॥सुपआत्मनःक्यच्।३।१।८। इषिकर्म्मणः।१। एषितुःसंबन्धिनःसुबन्तादिच्छायामर्थेक्यच्
प्रत्ययोवास्यात्। धात्ववयवत्वात्सुब्लुक्। क्यचिच।७।४।३३। अस्यईःस्यात्। आत्मनःपुत्रमिच्छतिपुत्रीयति। वान्तोयि
प्रत्यये। गव्यति। नाव्यति। लोपःशाकल्यस्येतितुन। अपदान्तत्वात्। तथाहि। नःक्ये।१।४।१५। क्यचिक्यङि।२। चनान्तमेव
पदंस्यान्नान्यत्। सन्निपातपरिभाषया।३। क्यचोयस्यलोपोन। गव्याञ्चकार। गव्यिता। नाव्याञ्चकार। नाव्यिता। नलोपः।

पस्पहन्तः

४।१५२।

सि॰कौ॰
१०७

राजीयति।४।प्रत्ययोत्तरपदयोश्च।त्वद्यति।मद्यति।एकार्थयोरित्येव।युष्मद्यति।अस्मद्यति।हलि च।गीर्यति।पूर्यति।धातो
रित्येव।नेह।दिवमिच्छति दिव्यति।इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तमुदाहरणं चिन्त्यम् पूर्गिरोः साम्यात्।दी
व्यतीति दीर्घस्तु प्रामादिक।५।एवं अदस्यति।रीङृतः।कत्रीयति।क्यचि च।६।गार्गीयति।वाच्यति।७।अकृत्सार्वे
ति दीर्घः।कवीयति।समिध्यति।क्यस्य विभाषा।६।४।५०।हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके।आदेः परस्य।अतो
लोपः।तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न।समिधिता।समिध्यिता।मान्तप्रकृतिक।८।सुब्वनादव्ययाच्च क्यच् न।किमिच्छ
ति।इदमिच्छति।स्वरिच्छति।अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु।७।४।३४।क्यजन्तानि पात्यन्ते।अशनायति।९।
उदन्यति।धनायति।बुभुक्षादौ किम्।अशनीयति।उदकीयति।धनीयति।अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि।७।

.107

ति॰

नाम॰
रामः

।१।५१।एषांक्यचिअसुगागमः।१०।स्यात।अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्।अश्वस्यतिँवा।वृषस्यतिगौः।क्षीरलवणयोर्लालसा
याम्।क्षीरस्यतिवालः।लवणस्यतिउष्ट्रः।सर्वप्रातिपदिकानांक्वचिलालसायांसुगसुकौ।दधिस्यति।दध्यस्यति।मधुस्यति।
मध्वस्यति।काम्यच्च।३।१।९।उक्तविषये।११।काम्यच्स्यात।पुत्रमात्मनइच्छतिपुत्रकाम्यति।पुत्रकाम्यिता।इहयस्यहलइति
लोपेनअनर्थकत्वात्·यस्येति·सङ्घातग्रहणमित्युक्तम्।यशस्काम्यति।सर्प्पिष्काम्यति।मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययंस्यादेव।किंका
म्यति।स्वःकाम्यति।उपमानादाचारे।३।१।१०।उपमानात्कर्म्मणःसुवन्तादाचारेऽर्थेक्यच्स्यात।पुत्रमिवाचरतिपुत्रीयतिछा
त्रम्।विष्णूयतिद्विजम्।अधिकरणाच्चेतिवक्तव्यम्।प्रासादीयति·कुट्यांभिक्षुः।कुटीयतिप्रासादे।कर्त्तुःक्यङ्सलोपश्च।३।
।१।११।उपमानाकर्त्तुःसुवन्तादाचारेक्यङ्वा।१२।स्यात्।सान्तस्यतुकर्तृवाचकस्यलोपोवास्यात्।क्यङ्वेत्युक्तेःपक्षेवाक्यम्।

सान्तस्य लोपश्च क्यङ्सन्नियोगशिष्टः स च व्यवस्थितः। ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते
ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति। ओजायते। अप्सरायते। यशायते यशस्यते। विद्वायते विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु
युष्मद्यते। अस्मद्यते। क्यङ्मानिनोश्च। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति। हरिणायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नीव
।१३। सपत्नायते सपतीयते सपत्नीयते। युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते।१४। न कोपधायाः। पाचिकायते।
आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः।१५। क्विब्वा। वाग्रहणात्क्विप्यपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वम
नुनासिकत्वञ्च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्। एतद्वार्त्तिकारम्भसाम
र्थ्यात्। न च अवगल्भते। इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम्। केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात्। धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भा

ञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। वार्त्तिके ऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्। केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ् वेति माधवादयः। तङ्नेति त्वि
तम्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः। पूर्ववार्त्तिकन्तु अत्र वध्वासक्तार्थन्तत्र क्विबनूद्यते। प्रातिपदिकग्रहणादिह तु प
इति न सम्बध्यते तेन पदकार्यन्न। १८। कृष्ण इवाचरति। कृष्णति। अतो गुणे इति शपा सह पररूपम्। अ इवाचरति। अति। अतः
अन्ति। प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम्। औ। अतुः। उः। द्वित्वम्। अतो गुणे। अत आदेरिति दीर्घः। णल औ ह्लादिः। अनुषा
दिषु त्वातो लोप इटि चेत्यालोपः। मालेवाचरति मालाति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप्। मालाञ्च
कार। लङि। अमालात्। अत्र हल्ङ्यादिलोपो न ङीसाहचर्य्यादापो ऽपि सेरेव लोपविधानात्। इट्सकौ। अमालासीत्। कवि
रिव कवयति। आशीर्लिङि। कवीयात्। सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धि

सि·कौ·
१०९

इतिकैयटादयः। अकवयीत्। माधवस्तु नामधातोरपि ह्रस्वञि मिच्छति। अकवायीत्। विरिव· वयति। विवाय। विव्यतुः। अवयीत्
अवायीत्। श्रीरिवश्रयति। शिश्राय। शिश्रियतुः। पितेव पितरति। आशिषि रिङ्। पित्रियात्। भूरिव भवति। अत्र गातिस्थेति
भुवोवुगिति भवतेरिति च न भवति अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात्। अभावीत्। तुभावा। ङुरिव· ङवति। ङिङ्वीतिन
वङ्। अङ्ङवीत्। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति। ६।४।१५। अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति। इ
दमिवाचरति· इदामति। राजेव राजानति। पन्था इव पथीनति। मथीनति। ऋभुक्षीणति। द्यौरिव दिवीति माधवः। अत्र ऊठि यव
तीत्युचितम्। क इव कति। चकाविति हरदत्तः। माधवस्तु रापल्लोपावितिः। ७। वचनात् मालि ह्रस्वञि वा धि· वाऽस्मालोपाच्चकश्चिति रू
पमाह। स्व इव सस्वौ सस्व। यत्तु स्वामास स्वाम्बकारेति तदनाकरमेव। १५। भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः। ३।१।१२। अभूततद्भा

ति·

नाम·
धातः

वविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे ।१९। क्यङ् स्यात् । हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेरिति पर्युदा
सबलादभूततद्भावइतिलक्ष्यते तेनेह न क्वादिवाभृशाभवन्ति । ये रात्रौ भृशाः नक्षत्रादयस्ते दिवाक्षमभवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलो
पः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्धइतिपठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् ।२०। तस्मात्तत्करोतीति णिचि सिद्धः । तस्मिन्नियोगेनानुब
न्धः ।२१। आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्तं ग्रामशब्दे लक्षे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपद
न्धात्तु संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चीकीर्षिते पृथक्क्रियते इति । तेन मनःशब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवञ्चावा
गल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्येवमस्य पृथक्करणान्नाध्यस् । ज्ञापकस्य समजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गसरूपं सकलं श्रूयते
नत्वादेशेनापहृतन्तत्रैव पृथक्कृतिः । एवञ्च आऊढः ओढः सस्वावर्णओढायित्वा अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येति वन्नल्यप्ज्ञापक

सि·कौ·
११०

स्यविशेषविषयत्वेनास्यवार्त्तिकत्वज्ञाप्यस्य प्रमाणाम्। तथाहि। उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः। उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररू
पत्वेत्यर्थः। उस्रामैच्छत्। औस्त्रीयत्। २२। औस्कारीयत्। औढीयत्। २३। आरभ्येतिचशब्देन पुनर्वृद्धिविधाना। २४। इदं सिद्धमि
तिवाच्ये स्थितम्। लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्। ३।१।१३। लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्। वा क्यषः। १।३।९०। क्यषन्तात्प
रस्मैपदं वा स्यात्। लोहितायति लोहितायते। अत्र चान्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम्।
न तु डाचोऽसम्भवात्। नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात्। तथा च वार्त्तिकम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वित
राणीति। न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। तस्यापि। २५। भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटप
टायते। क्यङ्सन्नियोगं विनापीह डाच् डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात्। यत्तु लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च मूर्छा

ति·
नाम·
नामः
११०

निद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्म्मणीति ॥ पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहन्ति तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । त
स्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । ङःखाद्द्योर्वृत्तिविषये तद्वृतिवर्त्तने । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लो
हिनीयति । २६ । लोहिनीयते । कष्टाय क्रमणे । ३।१।१४ । चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् । २७ । स्यात् । कष्टाय क्राम
ते कष्टायते । पापं कर्त्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । कण्वं पापम् । सत्त्रा
द्योर्वृत्तिविषये पापार्थाः तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः । २८ । चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्त्रायते । कक्षा
यते इत्यादि । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः । ३।१।१५ । रोमन्थतपोभ्यां कर्म्मभ्यां । २९ । क्रमेणावर्त्तनायां चरणे चार्थे क्य
ङ् स्यात् । रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते । हनुचलन इति वक्तव्यम् । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणे इत्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्त्त

सि·कौ· यतिअपानप्रदेशान्निःसृतङ्व्यामिह्रोमन्थः तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः। वर्त्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ। तपसः ति·
१११ परस्मैपदञ्च। तपश्चरति तपस्यति। बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने।३।१।१६। आभ्यां कर्म्मभ्यां क्यङ् स्यात्। बाष्पमुद्वमति। बाष्पाय
ते। उष्मायते। फेनाच्चेति वाच्यम्। फेनायते। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे।३।१।१७। एभ्यः कर्म्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ्
स्यात्। शब्दं करोति शब्दायते। पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः। शब्दयति।
सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च। सुदिनायते। सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम्।३।१।१८। सुखादिभ्यः क नाम·
र्म्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्त्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः। सुखं वेदयते सुखायते। कर्त्तृग्रहणात्किम्। परस्य सुखं वेदय धातुः
ते। नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्।३।१।१९। करण इत्यनुवर्त्तते। क्रियाविशेषे पूजायां।३१। परिचर्य्यायामाश्चर्य्ये च। नमस्यति

देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति । गुरून् । शुश्रूषतेइत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयते इत्यन्ये । पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ।३।१।२०। पुच्छादुदसने व्यसने ।३२। पर्य्यसने च । विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । विपुच्छयते । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते । भाण्डात्समाचयने । सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत । चीवरादर्ज्जने परिधाने च । संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्ज्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ।३।१।२१। कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलादिभ्यो ग्रहणे । हलिकल्योरदन्तत्वञ्च ।३३। निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगेव लुप्यते अतः ।३४। सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति ।३५। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं के

सि॰कौ॰ शा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद्ग्र नि॰
१२२ हणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलकलयोरदन्तत्वार्थ
म् । सत्यस्यापुगर्थम् । ३६ । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः । अर्थापयति । वेदापयति
पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्य
र्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति षः । अभि नाम॰
षिषेणयिषति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वचसंवरणे घः । ३७ । त्वचं गृह्णाति । वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते राम॰
अवचूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । ३८ । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । ३९ । पृथुम्प्रथयति । वृक्षो सत्याप्

त्वचयति । चर्म्मणा स
न्नह्यति । संवर्म्मयति ।
वर्णं गृह्णाति । २

र्वा टिलोपः। अपिप्रथत्। ४०। अपप्रथत्। म्रदुम्। म्रदयति। अमिम्रदत्। भृशं कृशं दृढम्। भ्रशयति। क्रशयति। द्रढयति। अबभ्रश
त्। अचक्रशत्। अदद्रढत्। परिव्रढयति। पर्यवव्रढत्। ऊढिमाख्यत्। औजिढत्। ढत्वादीनामसिद्धत्वात् इति शब्दस्य द्वित्वम्। पू
र्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम्। ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये। औडिढत्। ऊढमाख्यत्। औजढत्। ४१। औडढत्। ओः पुयण्जी
ति वर्णप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ज्ञनयतावुक्तम्। प्रकृत्यैकाच्। ह्रीक्ष्मिपुकौ। त्वापयति। त्वां मां वा च
ष्टे त्वापयति मापयति। मपर्यन्तस्य त्वमौ। ४२। पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः। ह्रीक्रिः पुक्। त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम्। अन्तर
ङ्गत्वात् पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात्। न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम्। भाष्यस्य प्रौढ्या उदाहरणाविशे
षेऽन्यथासिद्धि। ४३। परत्वात्। युवामावां वा। युष्मयति। ४४। अस्मयति। श्वानमाचष्टे शावयति। नस्तद्धित इति टिलोपः। प्रकृतिभावस्तु

नयेननाप्राप्तन्यायेनटेरित्यस्यैवबाधकोहि।४५।सः।भत्वात्सम्प्रसारणम्।अन्येतु।नलञ्चितइतिनेछंतिदिश्यतेइष्टनितस्यादृष्टत्वात् ति॰
ब्रह्मसिल्लइत्यादौपरत्वात्टेरित्यस्यैवप्रवृत्तेस्तेनशुनयतीतिरूपमाहुः।विद्वांसमाचष्टेविद्वयति।अङ्गवृत्तपरिभाषयासम्प्रसारणं
नेत्येके।सम्प्रसारणोह्नावावादेशोचविदावयतीत्यन्ये।नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम्।अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपंटिलोपः।विदयति
इत्यपरे।उदञ्चमाचष्टेउदीचयति।४६।उदैचिचत्।प्रत्यञ्चम्।प्रतीचयति।४७।प्रत्यचिचत्।इकोसवर्णेइतिप्रकृतिभावपक्षेप्रति
अचिचत्।सम्यञ्चमाचष्टेसमीचयति।सम्यचिचत्।समिअचिचत्।तिर्यञ्चमाचष्टेतिराययति।अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपिबहिरङ्ग नाम॰
स त्वेनासिद्धत्वात्तिरँस्तिरिः।असिद्धवदत्रेतिचिराणः।४८।लुङ्न्यायेनप्रथमंटिलोपोऽसिद्धः।अतःपुनष्टिलोपोन।अङ्गवृत्तपरिभाषया रामः
वा।वग्रलोपयित्वा।४९।उपधाह्रस्वोन।अतितिरायत्।सध्र्यञ्चमाचष्टेसध्राययति।असससध्रायत्।विष्वद्र्यञ्चम्।अविविष्वद्रायत्

मु

देवद्र्यञ्चम् । प० । अदिदेवद्र्यायत् । अदद्र्यञ्चम् । आददद्र्यायत् । अदमुयञ्चम् । अदमुआपयति । आददमुआयत् । अमुमुयंचम् । अ

नाम· मुमुआययति । चङि । आमुमुँआयत् । भुवम् भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम् अजूगवत् । रा

यम् । अरीरयत् । नावम् । अनूनवत् । स्वश्वम् । स्वाशश्वत् । स्वः अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । अससस्वत् । असिस्वत् । प० । बहून्

भावयति । प० । बहयतीत्यन्ये । प० । स्रग्विणम् । स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् ।

पयस्विनीम् पयसयति । इह टिलोपेन तदपवादस्य लुकः । प० । प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् । स्थवयति । दूरम् दवयति । कथन्तर्हि दूरयत्य

वनते विवस्वतीति । दूरमततीति अयनेवाद्दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानम् । यवयति कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिक

म् । नेदयति । बाढम् साधयति । प्रशस्यम् । प्रशस्ययति । इह श्रज्योनउपसर्गोस्य पृथक्कृते । वृद्धम् ज्यापयति वर्षयति । प० । प्रि

प्रातिपदिकेभ्योमाभूत्।द्विधा हिकण्ड्वादयः धातवः ३

यम् प्रापयति। स्थिरम् स्थापयति। स्फिरम् स्फापयति। उरुम् वरयति वारयति। बहुलम् बंहयति। गुरुम् गरयति। तृपम्
त्रपयति। दीर्घम् द्राघयति। वृन्दारकम् वृन्दयति॥ ॥इति नामधातुप्रक्रिया॥ ॥कण्ड्वादिभ्यो यक्।३।१।२७। एभ्यो धा
तुभ्यो नित्यं।१।यक्स्यात् स्वार्थे। धातुभ्यः किम्। प्रातिपदिकानि वा। कण्डूञ् गात्रविघर्षणे। कण्डूयति कण्डूयते। मन्तु अपरा
धे रोष इत्येके। मन्तूयति। मन्तूञ्जितमाह। मन्तूयते। वल्गु पूजामाधुर्ययोः। वल्गूयति। असु उपतापे। असु असूञ् इत्येके। अ
सूयति। असूयति। असूयते। लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च। दीप्तावित्येके। लेट्यति। लेटिता। लोट्यति। लोटिता। लेला दीप्तौ। इरस्
इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम्। इरस्यति। इरज्यति। हलि चेति दीर्घः। ईर्यति ईर्यते। उषस् प्रभातीभावे। वेद धौर्त्ये स्वप्ने च। मेधा आशुग्रहणे
मेधायति। कुषुभ क्षेपे। कुषुभ्यति। मगध परिवेष्टने। नीचदास्य इत्यन्ये। तन्तस् पम्पस् दुःखे। सुख दुःख तत्क्रियायाम्। सुख्यति।

क:

दुःखयति। सुखं दुःखम्वानुभवतीत्यर्थः। सपर पूजायाम्। अरर आराकर्म्मणि। भिषज् चिकित्सायाम्। भिष्णज उपसेवायाम्। इषुध शर
धारणे। चरण वरण गतौ। चुरण चौर्य्ये। तुरण त्वरायाम्। भुरण धारणपोषणयोः। गद्गद वाक्स्खलने। एला·केला·खेला·विलासे
इलेत्यन्ये। लेखा स्खलने च। अदन्तोऽयमित्यन्ये। लेखयति। लिट अल्पकुत्सनयोः। लिटयति। लाट जीवने। हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च
महीङ् पूजायाम्। महीयते पूजां लभत इत्यर्थः। रेखा श्लाघासादनयोः। द्रवस् परितापपरिचरणयोः। तिरस् अन्तर्द्धौ। अगद नीरोगत्वे
उरस् बलार्थः। उरस्यति। बलवान्भवतीत्यर्थः। तरण गतौ। पयस् प्रसृतौ। ३। संभूयस् प्रभूतभावे। ४। अम्बर सम्बर सम्भरणे। आकृ
तिगणोऽयम्। ५॥ ॥इति कण्ड्वादयः॥ ॥कण्डूयतेः सन् सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते। १। कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वा
च्यम्। कण्डूयियिषति। कण्डन्नात्सन्। यथेष्टन्नामधातुषु। आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः। अजादेस्त्वाद्यन्तरस्य। पुपुत्री

सि·कौ·
११५

यियषति प्रुतिञ्ञी यियषति· प्रुञ्ञी यियियषति । अशिश्वी यियषति अश्वी यियियषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीय
तेः सन् । ईशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयियषति इन्द्रीयियियषति । चिचन्द्रीयियषति· चन्दिद्रीयियषति चन्द्रीयियियषति । प्रि
यमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति· प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुम् विवारयिषति· वारिरयिषति वा
रयियिषति । बाढम् सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । २। यङ्सन्नन्तात् सन् । बोभूयिषयिषति । यङ्लुगन्तात् सन्न
न्तात्क्विप् । बोभूयायियिषतीत्यादि । ३॥ ॥इति प्रत्ययमाला॥ ॥अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । भावकर्मणोः ।१।१
३।१३। बभूवे । अनुबभूवे । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।१।३।१४। क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्य्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं
लवनं ।२। करोतीत्यर्थः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे ।२। धि च । व्यतिध्वे । ह एति । व

ति·

प्रत्य·
राम:

तिहे। व्यत्यसे। व्यत्यासत। व्यतिषीत। व्यतिराते। व्यतिभाते। व्यतिवभे। नगतिहिंसार्थेभ्यः।४।१।३।१५। व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति। प्रतिषे
धे। हसादीनामुपसंख्यानम्। हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। हरतेरप्रतिषेधः। सम्प्रहरन्ते राजानः। इत
रेतरान्योन्योपपदाच्च।१।३।१६। परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्। इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति। नेर्विशः।१।३।१७। निवि
शते। परिव्यवेभ्यः क्रियः।१।३।१८। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। विपराभ्यां जेः।१।३।१९। विजयते
पराजयते। आङो दोऽनास्यविहरणे।१।३।२०। आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे।५। वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्। विद्यामादत्ते
अनास्येति किम्। मुखं व्याददाति आस्यग्रहणमविवक्षितम्। विपादिकां व्याददाति। पादस्फोटो विपादिका। नदीकूलं व्याददाति। प
राङ्कर्म्मकान्न निषेधः। व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम्। क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च।१।३।२१। चादाङः। अनुक्रीडते। संक्रीडते। प

रिक्रीडते।आक्रीडते।अनोः कर्मप्रवचनीयान्नउपसर्गेणसमासाहचर्यात्।माणवकमनुक्रीडतितेनसहेत्यर्थः।तृतीयार्थइत्यनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्।समोऽकूजने।संक्रीडते।कूजनेतु।संक्रीडतिचक्रम्।आगमेःक्षमायाम्।ण्यन्तस्येदंग्रहणम्।आगमयस्वताव
त्मात्वरिष्ठाइत्यर्थः।शिक्षेर्जिज्ञासायाम्।धनुषिशिक्षते।धनुर्विषयेज्ञानेशक्तो।६।भवितुमिच्छतीत्यर्थः।आशिषिनाथः।आशि
ष्येवेतिनियमार्थं।७।वार्त्तिकमित्युक्तम्।सर्पिषोनाथते।सर्पिर्मेस्यादित्याशास्तइत्यर्थः।कथंनाथसेकिमुपतिन्नभूभृतामितिनाथ
मर्हतिपाठ्यम्।हरतेर्गतताच्छील्ये।गतम्प्रकारःपैतृकमश्वाअनुहरन्तेमातृकङ्गावःपितुर्मातुश्चगतम्प्रकारंसततम्परिशीलयन्ती
त्यर्थः।ताच्छील्येकिम्मातुरनुहरति।८।किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु।वाच्यम्।हर्षादयोविषयाःतत्रहर्षोविक्षेपस्यकारणम्
मृत्तरेफले।अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने।६।१।१४२।अपाच्चिरतेःसुट्स्यात्।तुजोपिहर्षादिष्वेववक्तव्यः।अपस्किरतेवृषो

हृष्टःकुक्कुटोभक्षार्थीश्वाआश्रयार्थीच।हर्षादिष्वितिकिम्।अपकिरतिकुसुमम्।इहतङ्सुटेन।हर्षादिमात्रविवक्षायांयद्यपि
तङ्प्राप्तस्तथापिसुडभावेनेष्यतइत्याहुः।गजोऽपकिरति।९।आङिनुप्रच्छ्योः।आनुते।आपृच्छते।शपउपालम्भे।आक्रोशा
र्थात्स्वरितेतःकर्तृगेऽपिफलेशपथरूपेऽर्थेआत्मनेपदंवक्तव्यमित्यर्थः।कृष्णायशपते।समवप्रविभ्यःस्थः।१।३।२२।संनि
ष्ठते।स्थाघ्वोरिच्च।समस्थित।समस्थिषाताम्।समस्थिषत।अवतिष्ठते।प्रतिष्ठते।वितिष्ठते।आङःप्रतिज्ञायामुपसंख्या
नम्।शब्दंनित्यमातिष्ठतेनित्यत्वेनप्रतिजानीतेइत्यर्थः।प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च।१०।१।३।२३।गोपीकृष्णायतिष्ठते
आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः।संशय्यकर्णादिषुतिष्ठतेयःकर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः।उदोऽनूर्ध्वकर्मणि।११।१।
३।२४।मुक्तावुत्तिष्ठते।अनूर्ध्वेतिकिम्।पीठादुत्तिष्ठति।ईहायामेव।नेह।ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति।उपान्मन्त्रकरणे।१।३।२५।

सि·कौ·
११७

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते।१२।मंत्रकरणे किम्भर्त्तारमुपतिष्ठतियौवनेन।उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रीकरणपथि
ष्वितिवाच्यम्।आदित्यमुपतिष्ठते।कथंतर्हिस्तुत्वंस्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थेसरस्वतीतिदेवतात्वारोपात्नृपस्यदेवतां
शत्वाद्वा।गङ्गायमुनामुपतिष्ठतेउपश्लिष्यतीत्यर्थः।रथिकानुपतिष्ठते।मित्रीकरोतीत्यर्थः।पन्थाःस्रुघ्नमुपतिष्ठतेप्राप्नो
तीत्यर्थः।वालिप्सायामितिवक्तव्यम्।भिक्षुकःप्रभुमुपतिष्ठतेउपतिष्ठतिवालिप्सयाउपगच्छतीत्यर्थः।अकर्म्मकाच्च।१।
।३।२६।उपात्तिष्ठतेरकर्म्मकादात्मनेपदंस्यात्।भोजनकालेउपतिष्ठतेसन्निहितोभवतीत्यर्थः।उद्विभ्यान्तपः।१।३।२७।
अकर्म्मकादित्येव।उत्तपते।वितपतेदीप्यतइत्यर्थः।स्वाङ्गकर्म्मकाच्चेति।१३।वक्तव्यम्।स्वमङ्गंस्वाङ्गंनतुअद्रवमितिपरिभा
षितम्।उत्तपते।वितपतेपाणिम्।नेहसुवर्णमुत्तपतिसन्तापयतिविलापयतिवेत्यर्थः।चैत्रोमैत्रस्यपाणिमुत्तपतिसन्तापय

ति·
आत्म·
राम:

तीत्यर्थः।आङोयमहनः।१।३।२८।आयच्छते।आहते।अकर्म्मकात्।स्वाङ्गकर्म्मकादित्येव।नेह।परस्यशिरआहन्ति।क
थन्तर्हिआजघ्नेविषमविलोचनस्यवक्षइतिभारविः आहध्वंमारघूत्तममितिभट्टिश्चप्रमादएवायमितिभागवृत्तिः।प्राप्य
।१४।इत्यध्याहारोवा।ल्यब्लोपेपञ्चमीतितुल्यवनंविनैवतदर्थावगतिर्य्यत्रतद्विषयम्।भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो
वास्तु।समीपमेत्येतिवा।१५।आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्।२।४।४४।हनोवधादेशोवालुङिआत्मनेपदेषुपरेषु।आवधिष्ट
आवधिषाताम्।हनःसिच्।१।२।१४।कित्स्यात्।अनुनासिकलोपः।आहत।आहसाताम्।आहसत।यमोगन्धने।१।२।
१५।सिच्कित्स्यात्।गन्धनंसूचनंपरदोषाविष्करणम्।उदायत।गन्धनेकिम्उदायंस्तपादम्।आकृष्टवानित्यर्थः।समो
गम्यृच्छिभ्याम्।१६।१।३।२९।अकर्म्मकाभ्यामित्येव।सङ्गच्छते।वागमः।१।२।१३।गमःपरोझलादीलिङ्सिचौवाकितौ

स्तः।सङ्गसीष्टसङ्गंसीष्ट।समगतसमगंस्त।समृच्छिष्यते।अकर्म्मकाभ्यां किम्।ग्रामंसङ्गच्छति।विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्।वेत्तेरेवग्रहणम्।संवित्ते।संविद्याते।वेत्तेर्विभाषा।७।१।७।वेत्तेःपरस्यझादेशस्यातोरुडागमोवास्यात्।संविद्रते।संविदते।समृच्छते।संस्वरते।अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।अर्तीतिद्वयोर्ग्रहणम्।अङ्विधौत्वियर्त्तेरेवेत्युक्तम्।मासमृत।मासमृषाताम्।मासमृषतेति।समार्त्त।समार्षाताम्।समार्षतेतिच्लादेः।इयर्त्तेस्तुमासमरत।मासमरेताम्।मासमरन्त।समारत।समारेताम्।समारन्तेतिच।संशृणुते।संपश्यते।अकर्म्मकादित्येव।अतएवरक्षांसीतिपुरापिसंशृणुमहेइतिमुरारिप्रयोगःप्रामादिकइत्याहुः।अध्याहारोवाइतिकथयञ्चइति।अथास्मिन्नकर्म्मकाधिकारेहनिगम्यादीनांकथमकर्म्मकतेतिचेत्।शृणु।धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।प्रसिद्धेरविवक्षातःकर्म्मणोऽकर्म्मिकाक्रिया।वहतिभार

नि·

अप·

गान·

रम् । नदीवहति । ७ । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघोवर्षति । कर्म्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्नयःसं
शृणुते स किंप्रभुः । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम् । अकर्म्मकादिति निवृत्तम् । वाक्यन्निरस्यति निरस्यते । समूहति समूहते ।
उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । ७।४।२३ । यादौ क्ङिति । समुह्यात् । अभिसमुह्यात् । निसमुपविभ्यो ह्वः । १।३।३० । निह्वयते । स्पर्द्धा
यामाङः । १।३।३१ । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्द्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतियत्नप्रकथ
नोपयोगेषु कृञः । १।३।३२ । गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेप
णम्भर्त्सनम् । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्त्तत इत्यर्थः । एधोदकस्योपस्कुरुते गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते प्र
कथयतीत्यर्थः । शतम्प्रकुरुते धर्म्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटङ्करोति । अधेः प्रसहने । १।३।३३ । प्रसहनं क्षमाभिभवश्च

भर्त्सयत इत्यर्थः । हरिमुपकुरुते सेवत इत्यर्थः । परदारान्प्रकुरुते । २

हमर्षणोऽभिभवेचेतिपाठात्।शत्रुमधिकुरुते।क्षमतइत्यर्थः।अभिभवतीतिवा॥वेःशब्दकर्मणः।१।३।३४।स्वरान्विकुरु
ते।उच्चारयतीत्यर्थः।शब्दकर्मणःकिम्।चित्तंविकरोतिकामः॥अकर्मकाच्च।१।३।३५।वेःकृञइत्येव।छात्राविकुर्वते।वि
कारंलभन्ते॥सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियः।१।३।३६।अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणन
व्ययानयतेर्वाच्याः।इतरेप्रयोगोपाधयः।तथाहि।शास्त्रेनयते।शास्त्रस्थसिद्धान्तंशिष्येभ्यःप्रापयतीत्यर्थः।तेनचशिष्यसंमा
ननंफलितं।उत्सञ्जने।दण्डमुन्नयते।उत्क्षिपतीत्यर्थः।माणवकमुपनयते।विधिनाआत्मसमीपंप्रापयतीत्यर्थः।उपनयन
पूर्वकेणाध्यापनेनहिउपनेतरिआचार्यत्वंक्रियते।राज्ञेदेयंभागंपरिशोधयतीत्यर्थः।शतंविनयते।धर्मार्थंविनियुङ्क्तइत्यर्थः
॥कर्तृस्थेचाशरीरेकर्मणि।१।३।३७।नियःकर्तृस्थेकर्मणियदात्मनेपदंप्राप्तन्तच्छरीरावयवभिन्नएवस्यात्।सूत्रेशरी

ज्ञानेतत्त्वंनयते·निश्चिनोतीत्यर्थः·कर्मकरानुपनयते·भृतिदानेनस्वसमीपंप्रापयतीर्थः·विगणनं
मृणादेर्निर्यातनम्·करंविनयते·२

रशब्देनतद्व्ययोलक्ष्यते॥क्रोधंविनयते।अपगमयति।तत्फलस्यचित्तप्रसादस्यकर्तृगामित्वात्स्वरितञितइत्येवसिद्धेनि
यमार्थमिदम्।तेनेहन।गडुम्विनयति।कथन्तर्हिं विगणय्यनयन्तिपौरुषमिति।कर्तृगामित्वाविवक्षायांभविष्य
ति॥वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमः।१।३।३८।वृत्तिरप्रतिबन्धः।ऋचिक्रमतेबुद्धिर्नप्रतिहन्यतइत्यर्थः।सर्गउत्साहः।अध्ययना
यक्रमते।उत्सहते।क्रमन्तेऽस्मिन्शास्त्राणि।स्फीतानिभवन्तीत्यर्थः॥उपपराभ्याम्।१।३।३९।वृत्त्यादिष्वाभ्यामेवक्र
मेरात्मनेपदंनतूपसर्गान्तरपूर्वात्।उपक्रमते।पराक्रमते।नेह।संक्रामति॥आङुद्गमने।१।३।४०।आक्रमतेसूर्यः।उ
दयतेइत्यर्थः।ज्योतिरुद्गमनइतिवाच्यम्॥ ॥नेह।आक्रामतिधूमोहर्म्यतलात्।वेःपादविहरणे।१।३।४१।साधुविक्रम
तेवाजी।पादविहरणेकिम्।विक्रामतिसन्धिः।द्विधाभवतिस्फुटतीत्यर्थः॥प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्याम्।१।३।४२।समर्थौतुल्या

र्थौ।शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्।प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता।प्रक्रमते।उपक्रमते।समर्थाभ्यां किम्।प्रक्रामति।गच्छतीत्यर्थः
उपक्रामति।आगच्छतीत्यर्थः॥अनुपसर्गाद्वा।१।३।४३।क्रामति।क्रमते।अप्राप्तविभाषेयम्।वृत्त्यादौ तु नित्यमेव॥
अपह्नवे ज्ञः।१।३।४४।शतमपजानीते।अपलपतीत्यर्थः॥अकर्मकाच्च।१।३।४५।सर्पिषो जानीते।सर्पिषोपायेन
प्रवर्त्तत इत्यर्थः॥सम्प्रतिभ्यामनाध्याने।१।३।४६।शतं सञ्जानीते।अवेक्षत इत्यर्थः।शतं प्रतिजानीते।अङ्गीकरोतीत्यर्थः
अनाध्यान इति योगो विभज्यते।तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते।मातरं मातुर्वा सञ्जानाति।कर्मणः शेषत्व
विवक्षायां षष्ठी॥भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः।१।३।४७।उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे
प्रयोगोपाधयः।शास्त्रे वदते।भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः।उपसम्भाषोपसान्त्वनम्।भृत्यानुपवदते।सान्त्वयतीत्यर्थः।ज्ञाने।

ति·

अस·
गानः

शास्त्रेवदते।यत्ने।क्षेत्रेवदते।विमतौ।क्षेत्रेविवदन्ते।उपमन्त्रणमुपछन्दनम्।उपवदते।प्रार्थयतइत्यर्थः॥व्यक्तवाचांस
मुच्चारणे।१।३।४८।मनुष्यादीनांसम्भूयोच्चारणेवदेरात्मनेपदंस्यात्।संप्रवदन्तेब्राह्मणाः।नेह।संप्रवदन्तिखगाः॥अ
नोरकर्मकात्।१।३।४९।व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदंस्यात्।अनुवदतेकठःकलापस्य।अकर्मका
त्किम्।उक्तमनुवदति।व्यक्तवाचांकिम्।अनुवदतिवीणा॥विभाषाविप्रलापे।१।३।५०।विरुद्धोक्तिरूपेव्यक्तवाचांस
मुच्चारणेउक्तंवास्यात्।विप्रवदन्तेविप्रवदन्तिवावैद्याः॥अवाद्ग्रः।१।३।५१।अवगिरते।गृणातिस्त्ववपूर्वोनप्रयुज्यतए
वेतिभाष्यम्॥समःप्रतिज्ञाने।१।३।५२।शब्दन्नित्यंसङ्गिरते।प्रतिजानीतइत्यर्थः।प्रतिज्ञानेकिम्।सङ्गिरतिग्रासम्॥उ
दश्चरःसकर्मकात्।१।३।५३।धर्ममुच्चरते।उल्लंघ्यगच्छतीत्यर्थः।सकर्मकात्किम्।वाष्पमुच्चरति।उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः

समस्तृतीयायुक्तात्।१।३।५४।रथेनसञ्चरते॥दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे।१।३।५५।सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेनयुक्तादुक्तं
स्यात्तृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थे।दास्यासंयच्छते।पूर्ववत्सूत्रेसमइतिषष्ठी।तेनसूत्रद्वयमिदंव्यवहितेपिप्रवर्त्तते।रथेनसमुदाच
रते।दास्यासम्प्रयच्छते॥उपाद्यमःस्वकरणे।१।३।५६।स्वकरणंस्वीकारः।भार्यामुपयच्छते॥विभाषोपयमने।१।२।१६।
यमःसिच्किद्वास्याद्विवाहे।रामःसीतामुपायत।उपायंस्तवा।उद्वोढेत्यर्थः।गन्धनाऽऽउपयमेतु।पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यंकि
त्वम्॥ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनः।१।३।५७।सन्नन्तानामेषांप्राग्वत्।धर्मञ्जिज्ञासते।शुश्रूषते।सुस्मूर्षते।दिदृक्षते॥नानोर्ज्ञः।१।
३।५८।पुत्रमनुजिज्ञासति।पूर्वसूत्रस्यैवायन्निषेधः।अनन्तरस्येतिन्यायात्।तेनेहन।सर्पिषाउजिज्ञासते।सर्पिषाप्रवर्त्तितु
मिच्छतीत्यर्थः।पूर्ववत्सनइतितङ्।अकर्मकाच्चेतिकेवलाद्विधानात्॥प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः।१।३।५९।आभ्यांसन्नन्ताच्छ्रुवउ

क्तन्नस्यात् । प्रतिशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते । शदेः शितः । म्रियतेर्लङ्लिङोश्च । व्याख्यातम् ।
पूर्ववत्सनः ।१।३।६२ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते
पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति । आ
व म्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य । एधाञ्चक्रे ॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।१।३।६४ प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसर्गादिति व
क्तव्यम् ॥ ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ समः क्ष्णुवः ।१।३।६५ संक्ष्णुते
शस्त्रम् ॥ भुजोऽनवने ।१।३।६६ ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जन
नो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ।१।

सि·कौ·
१२२

।३।६७।ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेऽणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यादनाध्याने। णिच
श्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्रा
प्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते। कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्। तथा हि। पश्यन्ति भवं भक्ताः। चाक्षुषज्ञा
नविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे पश्यति भवः। विषयो भवतीत्यर्थः। ततो हेतुमति च। दर्शयन्ति भवं भक्ताः। पश्य
न्तीत्यर्थः। पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः। इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः। तत्र तृतीयक
क्षायां न तङ्। क्रियासाम्येऽपि अणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात्। चतुर्थ्यां तु तङ्। द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्। प्रथ
मायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च। एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः

ति·
आ·
रामः

न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। तत आरोहति हस्ती। न्यग्भवतीत्यर्थः। ततो णिच्। आरोहयन्ति। आरोहन्तीत्यर्थः। तत आरोहयते। न्यग्भवती
त्यर्थः। यद्वा। पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत्। ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिच्। दर्शयति भवः। आरोहयति हस्ती। प
श्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिज्·भ्यान्तत्वक्तिभ्याञ्चउपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्यु
दाहरणम्। अर्थः प्राग्वत्। अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ्। समानक्रियात्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किम्।
स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्मर ति वनगुल्मः। उत्कण्ठापूर्वकस्मर्तो विषयो भवतीत्यर्थः॥ भीस्म्योर्हेतुभये। व्याख्यातम्॥
गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने। १।३।६९। प्रतारणोर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत्। माणवकं गर्द्धयते। वञ्चयते वा। प्रलम्भने किम्।
श्वानं गर्द्धयति। अभिकांक्षां समुत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयति। वर्जयतीत्यर्थः। लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च। व्याख्या

स्मरयति वनगुल्मं कोकिलः॰ ततो ण्यर्थस्या
विवक्षायां तङि प्राप्ते॥

तम्॥ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ।१।३।७१। णेरित्येव। पदं मिथ्या कारयते। स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्यो
पपदात्किम्। पदं सुष्ठु कारयति। अभ्यासे किम्। स कृत्पदं मिथ्या कारयति। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। यजते
सुनुते। कर्त्रभिप्राये किम्। ऋत्विजो यजन्ति। सुन्वन्ति॥ अपाद्वदः ।१।३।७३। न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राय इत्येव। अपवदति
णिचश्च। कारयते॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ।१।३।७५। अग्रन्थे इति छेदः। व्रीहीन्संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते
अग्रन्थे किम्। उद्यच्छति वेदम्। अधिगन्तुमुद्यमङ्करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राय इत्येव॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ।१।३।७६। गाञ्जानीते। अ
नुपसर्गात्किम्। स्वर्गलोकं न प्रजानाति। कथन्तर्हि भट्टिः। इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततानुजज्ञे गमनं सुतस्येति। कर्मणि लि
ट्। नृपेणेति विपरिणामः॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।१।३।७७। स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तन्न समी

नि·
व
आ·
समः

आ·

पोच्चारितेनपदेनक्रियाफलस्यकर्त्तृगामित्वेद्योतितेवास्यात्।स्वंयज्ञंयजति।यजतेवा।स्वंकटंकरोति।कुरुतेवा।स्वंपुत्र
मपवदति।अपवदतेवा।स्वंयज्ञंकारयति।कारयतेवा।स्वंव्रीहिंसंयच्छति।संयच्छतेवा।स्वांगाञ्जानाति।जानीतेवा॥ ॥
इत्यात्मनेपदम्॥ ॥शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदम्।अत्ति॥अनुपराभ्यांकृञः।१।३।७९।कर्त्तृगेपिफलेगंधनादौचपरस्मैपदार्थ
मिदम्।अनुकरोति।पराकरोति।कर्त्तरीत्येव।भावकर्मणोर्माभूत्।नचैवमपिकर्मकर्त्तरिप्रसङ्गः।कार्यातिदेशपक्षस्याश्रयितव्यत
यातत्रकर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेनपरेणास्यबाधनात्।शास्त्रातिदेशपक्षेतुकर्त्तरिकर्मेत्यतःशेषादित्यतश्चकर्त्तृग्रहणाद्द्वय
मनुवर्त्यकर्त्तैवयःकर्त्तानतुकर्मकर्त्तातत्रेतिव्याख्येयम्॥अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः।१।३।८०।क्षिपप्रेरणोस्वरितेत्।अभिक्षिप
ति॥प्राद्वहः।१।३।८१।प्रवहति॥परेर्मृषः।१।३।८२।परिमृष्यति।भोवादिकस्यतु।परिमर्षति।इहपरेरितियोगंविभज्यवहे

रपीतिकेचित्॥व्याङ्परिभ्योरमः।१।३।८३।विरमति॥उपाच्च।१।३।८४।यज्ञदत्तमुपरमति।उपरमयतीत्यर्थः।अन्तर्भावि
तण्यर्थोयम्॥विभाषाऽकर्मकात्।१।३।८५।उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदंवा।उपरमति।उपरमतेवा।निवर्त्ततइत्यर्थः।बु
धयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः।१।३।८६।एभ्योण्यन्तेभ्यःपरस्मैपदंस्यात्।णिचश्चेत्यस्यापवादः।बोधयतिपद्मम्॥
योधयतिकाष्ठानि।नाशयतिदुःखम्।जनयतिसुखम्।अध्यापयति।प्रावयति।प्रापयतीत्यर्थः।द्रावयति।विलापय
तीत्यर्थः।स्रावयति।स्यन्दयतीत्यर्थः॥निगरणचलनार्थेभ्यश्च।१।३।८७।निगारयति।आशयति।भोजयति।चलय
ति।कंपयति।अदेःप्रतिषेधः।आदयतेदेवदत्तेन।गतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेतिप्रतिषिद्धंनिगरणचलनेतिसू
त्रेणप्राप्तस्यैवायन्निषेधः।शेषादित्यकर्त्रभिप्रायेपरस्मैपदंस्यादेव।आदयत्यन्नंवटुना॥अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृ

प·

कात्।१।३।८८। णिचन्तात्परस्मैपदं स्यात्। शेतेकृष्णस्तंगोपीशाययति। नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः।१
।३।८९। एभ्योणयन्तेभ्यःपरस्मैपदन्न। पिवतिर्निगरणार्थः। इतरेचित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः। नृतिश्चलनार्थोपितेनसूत्रद्वयेन
प्राप्तिः। पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। धेटउपसंख्यानम्
॥ ॥धापयेतेशिशुमेकंसमीची। अकर्त्रभिप्रायेशेषादितिपरस्मैपदंस्यादेव। वत्सान्पाययतिपयः। दमयन्तीकमनीयता
मदम्। भिक्षावासयति। वाक्यषः। लोहितायति। लोहितायते। द्युद्भ्योलुङि। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। वृद्भ्यःस्यसनोः। वर्त्स्यति। व
र्तिष्यते। विवृत्सति। विवर्तिषते। लुटिचक्लृपः। कल्प्तासि। कल्पितासे। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। कल्प्स्यते। चिक्लृप्सति।
चिकल्पिषते। चिक्लृप्सते॥ ॥समाप्तापदव्यवस्था॥ ॥अथभावकर्मणोर्लडादयः। भावकर्मणोरितितङ्॥ सार्वधा

सि·कौ·
१२५

तुकेयक।३।१।६७धातोर्यक्प्रत्ययःस्याद्भावकर्मवाचिसार्वधातुकेपरे।भावोभावना।उत्पादनाक्रियासाचधातुत्वेनसक ति·
लधातुवाच्या।भावार्थकलकारेणानूद्यते।युष्मदस्मद्भ्यांसामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः।तिङ्वाच्यभावनायाअ
सत्वरूपत्वेनद्वित्वाद्यप्रतीतेर्नद्विवचनादिकिंत्वेकवचनमेव।तस्योत्सर्गिकत्वेनसंख्यानपेक्षत्वादनभिहितेकर्त्तरितृ
तीया।त्वयामयाऽन्यैश्चभूयते।बभूवे॥स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशांवाचिण्वदिट्च।६।
४।६२।उपदेशेयोऽच्तदन्तानांहनादीनाञ्चचिणीवाङ्गकार्यंवास्यात्स्यादिषुपरेषुभावकर्मणोर्गम्यमानयोःस्यादीना- भा·
मिडागमश्च।अयमिट्चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावेन।इहार्द्धधातुकइत्यधिकृतंसीयुटोविशेषणन्नेतरे रामः
षामव्यभिचारात्।चिण्वद्भावाद्वृद्धिः।भाविता।भविता।भाविष्यते।भविष्यते।भूयताम्।अभूयत।भूयेत।भाविषीष्ट।भ

विषीष्ट॥चिण्भावकर्मणोः।३।१।६६।च्लेश्चिण्स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे।अभावि।अभाविष्यत।अभविष्यत।
तिङोक्तत्वात्कर्मणिनद्वितीया।अनुभूयतेआनन्दश्चैत्रेणत्वयामयाच।अनुभूयेते।अनुभूयन्ते।त्वमनुभूयसे।अहमनुभू
ये।अन्वभावि।अन्वभाविषाताम्।अन्वभविषाताम्।णिलोपः।भाव्यते।भावयाञ्चक्रे।भावयांबभूवे।भावयामासे।इह
तशब्दस्यणशिइट्एत्वेचकृते।हएतीतिहत्वन्न।तासिसाहचर्यादस्तेरपिव्यतिहेइत्यादौसार्वधातुकेएतिहत्वप्रवृत्तेरि
त्याहुः।भाविता।चिण्वदिट्आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः।पक्षे।भावयिता।भाविष्यते।भावयिष्यते।भाव्यताम्।अभा
व्यत।भाव्येत।भाविषीष्ट।भावयिषीष्ट।अभावि।अभाविषाताम्।अभावयिषाताम्।बुभूष्यते।बुभूषाञ्चक्रे।बुभूषिता
बुभूषिष्यते।बोभूय्यते।यङ्लुगन्तात्तु।बोभूयते।बोभवाञ्चक्रे।बोभाविता।बोभविता।अकृत्सार्वेतिदीर्घः।स्तूयतेविष्णुः

सि·कौ·
१२६

तुष्टुवे।स्ताविता।स्तोता।स्ताविष्यते।स्तोष्यते।अस्तावि।अस्ताविषाताम्।अस्तोषाताम्।गुणोर्त्तीतिगुणः।अर्य्यते।स्मर्य्य
ते।सस्मरे।परत्वान्नित्यत्वाच्चगुणोरपरेकृतेऽजन्तत्वाभावेप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्।आरिता।अर्त्ता।स्मारिता।स्मर्त्ता।गुणो
र्तीत्यत्रनित्यग्रहणानुवृत्तेरृकन्त्वान्नेड्गुणः।संस्क्रियते।अनिदितामितिनलोपः।स्रस्यते।इदितनुनंद्यते।संप्रसारणम्
इज्यते।अयङ्यिक्ङिति।शय्यते।तनोतेर्यकि।६।४।४४।आकारोन्तादेशोवास्यात्।तायते।तन्यते।येविभाषा।जायते।जन्य
ते।तपोनुतापेच।३।१।६५।तपश्च्लेश्चिण्नस्यात्कर्मकर्त्तर्यनुतापेच।अन्वतप्तपापेन।पापंकर्तृतेनाभ्याहतइत्यर्थः।कर्म
णिलुङ्।यद्वा।पापेनपुंसाकर्त्राअशोचीत्यर्थः।घुमास्थेतीत्वम्।दीयते।धीयते।आदेचइत्यात्वंशितीतिकर्मधारयादित्संज्ञ
कशकारादेर्निषेधः।एशआदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्वम्।जग्ले।।आतोयुक्चिण्कृतोः।७।३।३३।आदन्तानांयुगागमः

ति·

भा·
गमः

स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च। दायिता। दाता। दायिषीष्ट। दासीष्ट। अदायि। अदायिषाताम्। अदिषाताम्। अधा
यिषाताम्। अधिषाताम्। अग्लायि। अग्लायिषाताम्। अग्लासाताम्। हन्यते। अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न। हो हन्ते
रिति कुत्वं। घानिता। हन्ता। घानिष्यते। हनिष्यते। आशीर्लिङि। वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः। आर्द्धधातुके सी
युटीति विशेषविहितत्वात्। घानिषीष्ट। पक्षे। वधिषीष्ट। अघानि। अघानिषाताम्। अहसाताम्। पक्षे वधादेशः।
अवधि। अवधिषाताम्। अघानिष्यत। अहनिष्यत। न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वा
च्यम्। अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशाङ्गृह्यते। चिण्वदिटेन दीर्घत्वम्। प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहोलि
टीत्यनेन दीर्घविधानात्। ग्राहिता। ग्रहीता। ग्राहिष्यते। ग्रहीष्यते। ग्राहिषीष्ट। ग्रहीषीष्ट। अग्राहि। अग्राहिसाताम्

127

अग्रहीषाताम्। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शिषाताम्। सिचः कित्त्वादम्। अदृक्षाताम्। गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शत
म्। तथा हि। चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम्। अगारिध्वम्। द्वितीये त्विड्वृतो वेति वा दीर्घः। अगरीध्वम्। एषां त्रयाणां ल
त्वं ढत्वं द्वित्वं चेति पञ्च वैकल्पिकानि। इत्थं षण्णवतिः। लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिडभावे उश्चेति कित्त्वम्। रपर
त्वं। हलि चेति दीर्घः। इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वं। अगीर्ढ्वम्। ढत्वमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ। उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने
उक्ता संख्येति। इङ्दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वं त्रिकं तथा। इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम्॥ १॥ हेतुमण्ण्य
न्तात्कर्मणि लः। यक्। णिलोपः। ग्राह्यते मोहो मुकुन्देन॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्। ६।४।९३। चिण्परे णमुल्परे
च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात्। प्रकृतौ मितां ह्रस्व एव तेन विकल्पितः। अपक्ताणौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः। दीर्घविधौ

हिणि चोलोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति। ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्। भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्य
वत्स्याद्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। याविति जातिपरो निर्देशः। दीर्घग्रहणाच्छ्रेर्मास्त्विति तदाश्र
यः। शामिता। शामिता। शमयिता। शामिष्यते। शामिष्यते। शमयिष्यते। यङन्तात्स्मिन्। शंशम्यते। शंशामिता। शंश
मिता। शंशमयिता। यङ्लुगन्तात्स्मिन्नप्येवम्। भाष्यमते तु। यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः। गापन्ननाभा
वे। शाम्यते मुनि॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः। ७।३।३४। उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च। अशमि
अदमि। उदात्तोपदेशस्येति किम्। अगामि। मान्तस्य किम्। अवादि। अनाचमेः किम्। आचामि। अनाचमिकमिवमी
नामिति वक्तव्यम्॥ ॥ चिणि आयादय इति णिङभावे। अकामि। णिङ्णिचोरप्येवं। अवामि। वध हिंसायाम्। हल

सि·कौ· नः। जनिवध्योरिति न वृद्धिः। अवधि। जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सुकेर्न गुणः। अजागारि॥ भञ्जेश्च चिणि। ६।४।३३। नलोपो वा ति·
१२८ स्यात्। अभाजि। अभञ्जि॥ विभाषा चिण्णमुलोः। ७।१।६९। लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि। अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वा
त्प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रालम्भि। द्विकर्मकाणां तु। गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्। बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च नि
जेच्छया। प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः। गौर्दुह्यते पयः। अजाग्राममनीयते। ह्रियते। कृष्यते। उह्यते। बोध्यते माण
व वकं धर्मः। माणवको धर्ममिति वा। देवदत्तो ग्रामं गम्यते। अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते। मा
सो मासं वा आस्यते देवदत्तेन। णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः। मासमास्यते माणवकः॥ ॥इति भावकर्मप्रक्रिया॥ ॥यदा भा·
सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते। स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्। तेन दृ राम:

भोज्यते माणवकमोदनः। माणवक ओदनमिति वा। २

वंकरणात्वादिसत्वेपिसंप्रतिकर्त्तृत्वात्कर्त्तरिलकारः।साध्वसिश्छिनत्ति।काष्ठानिपचन्ति।स्थालीपचति।कर्मणास्तुक
र्तृत्वविवक्षायांप्राकसकर्मका अपिप्रायेणाकर्मकास्तेभ्योभावेकर्त्तरिचलकाराः।पच्यतेओदनेन।भिद्यतेकाष्ठेन।कर्त्त
रिनु।कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियः।३।१।७।कर्मस्थयाक्रिययातुल्यक्रियःकर्त्ताकर्मवत्स्यात्।कार्यातिदेशोऽयम्।तेनप
गात्मनेपदचिणचिण्वदिटःस्युः।कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा।पच्यतेओदनः।भिद्यतेकाष्ठम्।अपाचि।अभेदि।ननुभावेलका
रेकर्त्तुर्द्वितीयास्यादस्मादतिदेशादितिचेन्न।लकारवाच्यएवकर्त्ताकर्मवत्।लिङ्याशिष्यङितिङिल्लकारकाद्व इत्यनुवृत्तेः।भावेप्र
त्ययेचकर्त्तुर्लकारेणानुपस्थितेः।अतएवकृत्यक्तखलर्थाःकर्मकर्त्तरिनभवन्तिकिन्तुभावेएव।भेत्तव्यंकुसूलेन।ननुपचि
भिद्योःकर्मस्थाक्रियाविक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च।सैवेदानींकर्त्तृस्थानतुतत्तुल्या।सत्यम्।कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकन्न

सि॰कौ॰
१२९

त्समानाधिकरणक्रियायाभेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम्। करणाधिकरणाभ्यान्तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ
माभूत्। किञ्च। कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती। अधिगच्छति शास्त्रार्थः। स्मरति श्रद्धाति वा। यत्र
कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते। यथा पक्केषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र। न हि पक्का पक्क-
तण्डुलेष्विव गतागतयामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन कारिष्यते घट इत्यादि।
यत्नार्थत्वे तु नेतत्सिध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्। एतेनाऽनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम्। कर्तृस्थत्वेन यग-
भावाच्च्लिनिवृत्तेरालोपे च रूपसिद्धेः। ताच्छील्यादौ वयश्चानश्न त्वात्मनेपदं। सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ॥
अन्योन्यं स्पृशतः। अजाग्राममन्नयति। दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्॥ ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। ३।१।८९

ति॰
क॰
राम॰

उहेश्च्लेश्चिणवास्यात कर्मकर्त्तरितश
ब्दपरे २

एषाङ्कर्मकर्त्तरियक्चिणौनस्तः।दुहेरनेनयकएवनिषेधः।चिणन्तुविकल्पिष्यते।शप्लुक।गोःपयोदुग्धे॥अचःक
र्मकर्त्तरि।३।१।६२।अजन्तात्च्लेश्चिण्वास्यात्कर्मकर्त्तरितशब्देपरे।अकारि।अकृत॥दुहश्च।३।१।६३।अदोहि।पक्षेक्सः
लुग्वेतिपक्षेलुक।अदुग्ध।अधुक्षत।उदुम्बरःफलंपचते।सृजियुज्योःश्यंस्तु॥ ॥अनयोःसकर्मकयोःकर्त्तावहुलंकर्म
वत्।यगपवादःश्यन्स्यात्तङ्चइत्यर्थः॥सृजेःश्रद्धोपपन्नेकर्त्तर्य्येवेतिवाच्यम्॥ ॥सृज्यतेस्रजंभक्तः।श्रद्धयानिष्पादयतीत्यर्थः
असर्जि।युज्यतेब्रह्मचारीयोगम्॥भूषाकर्मकिरादिसनाञ्चान्यत्रात्मनेपदात्॥ ॥भूषावाचिनांकिरादीनांसन्नन्तानां
ञ्चयकचिणौ।चिणवदिट्चनेतिवाच्यमित्यर्थः।अलङ्कुरुतेकन्या।अलमकृत।अवकिरतेहस्ती।अवाकीर्ष्ट।गिरते।अगी
र्ष्ट।आद्रियते।आदृत।किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः।चिकीर्षतेकटः।अचिकीर्षिष्ट।इच्छायाःकर्तृस्थत्वेपिकरोतिक्रियापेक्ष

मिहकर्मस्थक्रियात्वम्॥ न रुधः॥३।१।६४॥ अस्माच्चिण्न। अवारुद्ध गौः। कर्मकर्तरीत्येव। अवारोधि गौर्गोपेन॥ तपस्तपःक
र्मकस्यैव।३।१।८८। कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। विध्यर्थमिदम्। एवकारस्तु व्यर्थ एवेति हन्यत्तुसारिराः। तप्यते तपस्तापसः। अर्ज्ज
यतीत्यर्थः। तपोऽनुतापे चेति चिण्निषेधात्सिच्। अतप्त। तपःकर्मकस्यैति किम्। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः॥ न दुहस्नुनमां
यक्चिणौ॥ प्रस्नुते। प्रास्नाविष्ट। प्रास्नोष्ट। नमते दण्डः। अनंस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुम
ण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम्॥ ॥कारयते। अचीकरत। उच्छ्रयते दण्डः। उदशिश्रियत। चिण्वदिट्तु स्यादेव। कारिष्यते।
उच्छ्रायिष्यते। ब्रूते कथा। अवोचत। भारद्वाजीयाः पठन्ति णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्॥ ॥
पुच्छमुदस्यति। उत्पुच्छयते गौः। अन्तर्भावितण्यर्थतायाम्। उत्पुच्छयते गाम्। पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम्। उत्पुच्छयते गौः

कौ

उदपुपुच्छत।यक्चिणोःप्रतिषेधाच्छप्चङौ।श्रन्थिग्रन्थ्योरात्मनेपदीयत्वाण्णिजभावपक्षेग्रहणम्।ग्रन्थतिग्रन्थम्।श्रन्थ
तिमेखलान्देवदत्तः।ग्रन्थतेग्रन्थः।अग्रन्थिष्ट।श्रन्थते।अश्रन्थिष्ट।क्र्यादिकयोस्तु।श्रन्थीते।ग्रन्थीतेस्वयमेव।विकु
र्वतेसैन्धवाः।वल्गन्तीत्यर्थः।वेःशब्दकर्मणोऽकर्मकाद्वितितङ्।अन्तर्भावितण्यर्थस्यपुनःप्रेषणात्यागे।विकुर्वते
सैन्धवाः।व्यकारिष्ट।व्यकारिषाताम्।व्यकारिषत।व्यकृत।व्यकृषाताम्।व्यकृषत॥कुषिरञ्जोःप्राचांश्यन्परस्मै
पदञ्च।३।१।९०।अनयोःकर्मकर्त्तरिनयक्किन्तुश्यन्परस्मैपदञ्च।आत्मनेपदापवादः।कुष्यति।कुष्यतेपादः
रज्यति।रज्यतेवस्त्रम्।यगविषयेतुनास्यप्रवृत्तिः।कोषिषीष्ट।रङ्क्षीष्ट॥ ॥इतिकर्मकर्त्तृप्रक्रिया॥ ॥अ
भिज्ञावचनेलृट्।३।२।११२।स्मृतिबोधिन्युपपदेभूतानद्यतनेधातोर्लृट्स्यात्।लङोपवादः।स्मरसिकृष्णगोकुलेव

सि·कौ·
१३१

त्स्यामः। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेपि तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्॥ न यदि। ३।२।११३। यद्योगे
उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वनेऽभुंज्महि॥ विभाषा साकांक्षे। ३।२।११४। उक्तविषये लृड्वा स्यात्। लक्ष्यलक्षणभावेन
साकांक्षश्चेद्धात्वर्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम्। पक्षे लङ्।
यच्छब्दयोगेपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः। परोक्षे लिट्। चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यं। सुप्तोऽहं
किल विललाप। बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्। अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः॥ ॥कलिङ्गेष्ववात्सीः।
नाहं कलिङ्गान्जगाम॥ हशश्वतोर्लङ् च। ३।२।११६। अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात् चाल्लिट्। इति हाकरोच्चकार वा।
शश्वदकरोच्चकार वा॥ प्रश्ने चासन्नकाले। ३।२।११७। प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये

ति·
ल·
राम:

लङ्लिटौस्तः।अगच्छत्किम्।जगामकिम्।अनासन्नेतु।कंसञ्जघानकिम्॥लट्स्मे।३।२।११८।लिटोपवादः।यजतिस्म
युधिष्ठिरः॥अपरोक्षेच।३।२।११९।भूतानद्यतनेलट्स्यात्स्मयोगे।एवंस्मपिताब्रवीति॥ननौपृष्टप्रतिवचने।३।२।१२०
अनद्यतनपरोक्षइतिनिवृत्तम्।भूतेलट्स्यात्।अकार्षीः किम्।ननुकरोमिभोः॥नन्वोर्विभाषा।३।२।१२१।अकार्षीः
किम्।नकरोमिनाकार्षम्।अहन्नुकरोमि।अहन्न्वकार्षम्॥पुरिलुङ्चास्मे।३।२।१२२।अनद्यतनग्रहणंमण्डूकप्लु
त्यानुवर्त्तते।पुराशब्दयोगेभूतानद्यतनेविभाषालुङ्चाल्लट्नतुस्मयोगे।पक्षेयथाप्राप्तम्।वसन्तीहपुराछात्राः
अवात्सुः।अवसन्।ऊषुर्वा।अस्मेतिकिम्।यजतिस्मपुरा।भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने॥यावत्पुरानिपातयोर्लट्।३।३।४।
यावद्भुङ्क्ते।पुराभुङ्क्ते।निपातावेतौनिश्चयंद्योतयतः।निपातयोःकिम्।यावद्दास्यतेतावद्भोक्ष्यते।करणाभूतयापुरायास्य

ति॥विभाषाकदाकर्ह्योः।३।३।५।भविष्यतिलट्स्यात्।कदाकर्हिवाभुङ्क्ते।भोक्ष्यते।भोक्तावा॥किंवृत्तेलिप्सायाम्।३।३।६।
भविष्यतिलड्वास्यात्।कंकतरंकतमंवाभोजयसि।भोजयिष्यसि।भोजयितासिवा।लिप्सायांकिम्।कःपाटलिपुत्रंग
मिष्यति॥लिप्स्यमानसिद्धौच।३।३।७।लिप्स्यमानेनान्नादिनास्वर्गादेःसिद्धौगम्यमानायांभविष्यतिलड्वास्यात्।योऽन्
न्ददाति।दास्यति।दातावा।सस्वर्गंयाति।यास्यति।यातावा॥लोडर्थलक्षणेच।३।३।८।लोडर्थःप्रैषादिर्लक्ष्यतेयेनतस्मिन्नर्थे
वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यतिलड्वास्यात्।कृष्णश्चेद्भुङ्क्तेत्वंगाश्चारय।पक्षेलृट्लृटौ॥लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके।३।३।९।ऊर्ध्वंमुहूर्त्ताद्भ
वः।ऊर्ध्वमौहूर्तिकः।निपातनात्समासः।उत्तरपदवृद्धिश्च।ऊर्ध्वमौहूर्तिकेभविष्यति।लोडर्थलक्षणेवर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ
वास्तः।मुहूर्त्तादुपरिउपाध्यायश्चेदागच्छेत्।आगच्छति।आगमिष्यति।आगन्तावा।अथत्वंछन्दोधीष्व॥वर्त्तमानसामीप्येवर्त्त

मानवद्वा ।३।३।१३१। समीपमेवसामीप्यं स्वार्थेष्यञ् । वर्त्तमानेलडित्यारभ्यउणादयोवहुलमितियावत् येनोपाधिनाप्रत्य
याउक्तास्तेतथैववर्त्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिचवास्युः । कदाआगतोसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदागमिष्य
सि । एषगच्छामि । गमिष्यामिवा ॥ आशंसायांभूतवच्च ।३।२।१३२। वर्त्तमानसामीप्यइतिनानुवर्त्तते । भविष्यतिकालेभूत
वद्वर्त्तमानवच्चप्रत्ययावास्युराशंसायाम् । देवश्चेद्वर्षीत् । वर्षति । वर्षिष्यतिवा । धान्यमवाप्स्म । वपाम । वप्स्यामोवा । तासा
न्यातिदेशोविशेषानतिदेशस्तेनलङ्लिटौन ॥ क्षिप्रवचनेलृट् ।३।३।१३३। क्षिप्रपर्यायेउपपदेपूर्वविषयेलृट्स्यात् । वृष्टि
श्चेत्क्षिप्रमाशुत्वरितंवायास्यति । शीघ्रंवप्स्यामः । नेतिवक्तव्येलृड्ग्रहणंलुटोपिविषयेयथास्यात् । श्वःशीघ्रंवप्स्यामः ॥ आशं
सावचनेलिङ् ।३।३।१३४। आशंसावाचिन्युपपदेभविष्यतिलिङ्स्यान्नतुभूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशं

सेक्षिप्रमधीयीय ॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः ।३।३।१३५। क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जी ति॰
वमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यन्तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । ये
यममावास्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।३।३।१३६। भविष्यति
काले मर्यादोक्तावपरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योयमध्वागन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशांब्यास्तत्र सक्तू
न्पास्यामः ॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।३।३।१३७। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्त्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमि लं॰
दम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् रामः
योयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे ॥ परस्मिन्विभाषा ।३।३।१३८। अवरस्मिन्नंशे पूर्वसूत्रद्वय

अनुक्तपूर्वस्तत्रकोयमधिकारः· समानकर्तृकेष्विति यावत्· उताप्योरि यतः पूर्वन्तु वाग्रहणात्सम्बद्धमेतदधिक्रियते· तत्र लिङ्क्विधायकेनास्य सम्बन्धः· लिङ्निमित्ताभावात्· २

मनुवर्त्तते। अपरान्नविभाषेयम्। योयंसंवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायणास्तत्राध्येष्यामहे। अध्येतास्महे॥ लिङ्निमि
त्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ।३।३।१३९। भविष्यतीत्येव। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्॥ भूते च।३।३।१४०। पूर्वसू
त्रंसपूर्णमनुवर्त्तते॥ वोताप्योः।३।३।१४१। वा आ उताप्योः। इतिछेदः। उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रि
यते। पूर्वसूत्रन्तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्त्तत इति विवेकः॥ गर्हायां लडपिजात्वोः।३।३।१४२। आभ्यां योगे लट् स्यात्। कालत्रयेग
र्हायाम्। लुङादीनपवादत्वादयं बाधते। अपि जायान्त्यजसि। जातु गणिकामाधत्से। गर्हितमेतत्॥ विभाषा कथमि लिङ् च।३।
३।१४३। गर्हायामित्येव। कालत्रये लिङ् चाल्लट्। कथन्धर्मन्त्यजेस्त्यजसि वा। पक्षे कालत्रय लकाराः। अत्र भविष्यति नि
त्यं लृङ् भूते वा। कथन्नाम तत्रभवान्धर्ममत्यक्ष्यत्॥ किंवृत्ते लिङ्लृटौ।३।३।१४४। गर्हायामित्येव। विभाषा तु नानुवर्त्तते

सि॰कौ॰
१३४

कःकतरतःकतमोवाहरिंनिन्देत्।निन्दिष्यतिवा।लृङ्प्रागवत्॥अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि।३।३।१४५।गर्ह्यायामिति ति॰
निवृत्तम्।अनवक्लृप्तिरसंभावना।अमर्षोऽक्षमा।नसंभावयामिनमर्षयेवाभवान्हरिंनिन्देत्।निन्दिष्यतिवा।कःकतरः
कतमोवाहरिंनिन्देत्।निन्दिष्यतिवा।लृङ्प्रागवत्॥किंकिलास्त्यर्थेषुलृट्।३।३।१४६।अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद्गर्हा
यामितियावदनुवर्त्तते।किंकिलेतिसमुदायःक्रोधद्योतकउपपदम्।अस्त्यर्थाः।अस्तिभवतिविद्यतयः।लिङोऽपवादः
नश्रद्दधेनमर्षयेवाकिंकिलत्वंशूद्रान्नंभोक्ष्यसे।अस्तिभवतिविद्यतेवाशूद्रीङ्गमिष्यसि।अत्रलृङ्न॥जातुयदोर्लिङ्।३। ल॰
।३।१४७।यदायद्योरुपसंख्यानम्॥ ॥लृटोऽपवादः।जातुयद्यदायदिवात्वादृशोहरिंनिन्देन्नावकल्पयामिनमर्षया रामः
मि।लृङ्प्रागवत्।यच्चयत्रयोः।३।३।१४८।यच्चयत्रवात्वमेवंकुर्याःनश्रद्दधेनमर्षयामि॥गर्हायांच।३।३।१४९।अनवक्लृप्त्यमर्ष

योरितिनिवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्गर्हायांलिङेवस्यात्। यच्चयत्रवात्वंशूद्रंयाजयेः अन्याय्यमेतत्॥ चित्रीकरणेच।३।३।१५०।य
च्चयत्रवात्वंशूद्रंयाजयेः आश्चर्यमेतत्॥ शेषेलृडयदौ।३।३।१५१। यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदेचित्रीकरणेगम्येधातोर्लृट्
स्यात्। आश्चर्यमन्धोनामकृष्णंद्रक्ष्यति। अयदौकिम्। आश्चर्यंयदिसोऽधीयीत। उताप्योःसमर्थयोर्लिङ्।३।३।१५२। बाढ
मित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उतअपिवाहन्यादघंहरिः। समर्थयोःकिम्। उतदण्डःपतिष्यति। अपिधास्यतिद्वारम्। प्रश्नःप्रच्छा
दनञ्चगम्यते। इतःप्रभृतिलिङ्निमित्तेक्रियातिपत्तौभूतेऽपिनित्योलृङ्॥ कामप्रवेदनेऽकच्चिति।३।३।१५३। स्वाभिप्राया
विष्करणेगम्यमानेलिङ्स्यान्नतुकच्चिति। कामोमेभुञ्जीतभवान्। अकच्चितीतिकिम्। कच्चिज्जीवति॥ संभावनेऽलमिति
चेत्सिद्धाप्रयोगे।३।३।१५४। अलमर्थोऽत्रप्रौढिः। संभावनमित्यलमितिचप्रथमयासन्नम्याच्चविपरिणाम्यते। संभावनेर्थे

उपसंवादाशङ्कयोश्चेतिवक्तव्यम्· यदिमेभवानिदंकुर्यात्·अहमपिइदंदद्याम्· नापिकोऽपिस्यादित्युदाहरणम्· ९

लिङ्स्यात्तच्चेत्संभावनमलमित्यलमि सिद्धाप्रयोगेसति। अपिगिरिंशिरसाभिंद्यात्। सिद्धाप्रयोगेकिम्। अलंकृ
ष्णोहस्तिनंहनिष्यति॥ विभाषाधातौसंभावनवचनेऽयदि।३।३।१५५। पूर्वमत्रमनुवर्त्तते। संभावनार्थेधातावुपपदे
उक्तेर्थेलिङ्वास्यात्नतुयच्छब्दे। पूर्वेणानित्येप्राप्तेवचनं। संभावयामिभुञ्जीतभोक्ष्यतेवाभवान्। अयदिकिम्। संभा
वयामियद्भुञ्जीथास्त्वम्॥ हेतुहेतुमतोलिङ्।३।३।१५६
वास्यात्। कृष्णंनमेच्चेत्सुखंयायात्। कृष्णंनंस्यतिचेत्सुखंयास्यति। भविष्यत्येवेष्यते। नेह। हन्तीतिपलायते॥ इच्छार्थेषुलि
ङ्लोटौ।३।३।१५७। इच्छामिभुञ्जीतभुङ्क्तांवाभवान्। एवंकामयेप्रार्थयेइत्यादियोगेबोध्यम्। कामप्रवेदनइतिवक्तव्यम्॥
॥नेह। इच्छन्करोति॥ लिङ्च।३।३।१५९। समानकर्त्तृकेषुइच्छार्थेषूपपदेषुलिङ्स्यात्। भुञ्जीयेतीच्छति॥ इच्छार्थेभ्यो

ति·

ल·
रामः

ङ्. २

विभाषावर्त्तमाने।३।३।१६०।लिङ्स्यात्पक्षेलट्।इच्छेत्।इच्छति।कामयेत।कामयते।विधिनिमन्त्रणेतिलिङ्।विधौ।
यजेत्।निमन्त्रणे।इहभुञ्जीतभवान्।आमन्त्रणे।इहासीत।अधीष्टे।पुत्रमध्यापयेद्भवान्।संप्रश्ने।किंभोवेदमधीयी
यउततर्कम्।प्रार्थने।भोभोजनंलभेय।एवंलोट्॥प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च।३।३।१६३।प्रैषोविधिः।अतिस
र्गःकामचारानुज्ञा।भवतायष्टव्यं।भवान्यजताम्।चकारेणलोटोनुकर्षणंप्राप्तकालार्थम्॥लिङ्चोर्द्ध्वमौहूर्त्तिके।
३।३।१६४।प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते।मुहूर्त्तादूर्ध्वंयजेत।यजताम्।यष्टव्यं॥स्मेलोट्॥३।३।१६५।पूर्वसूत्रस्यविषये।लि
ङःकृत्यानाञ्चापवादः।ऊर्ध्वंमुहूर्त्ताद्यजतांस्म॥अधीष्टेच।३।३।१६६।स्मेउपपदेऽधीष्टेलोट्स्यात्।त्वंस्मअध्या
पय॥लिङ्यदि।३।३।१६८।यच्छब्देउपपदेकालसमयवेलासुचलिङ्स्यात्।कालःसमयोवेलावायद्भुञ्जीतभवान्

अर्हेकृत्यतृचश्च।३।३।१६९।चाल्लिङ्।त्वंकन्यांवहेः॥शकिलिङ्च।३।३।१७२।शक्तौलिङ्स्यात्।चात्कृत्याः
भारंत्वंवहेः।माङिलुङ्।माकार्षीः।कथंमाभवतुमाभविष्यतीति।नायंमाङ्किन्तुमाशब्दः॥धातुसंबन्धेप्र
त्ययाः।३।४।१।धात्वर्थानांसंबन्धेयत्रकालेप्रत्ययाउक्तास्ततोन्यत्रापिस्युः।तिङ्वाच्यक्रियायाःप्राधान्यात्तदनु
रोधेनगुणभूतक्रियावाचिभ्यःप्रत्ययाः।वसन्ददर्श।भूतेलट्।अतीतवासकर्त्तृकर्त्तृकन्दर्शनमर्थः।सोमयाज्यस्य
पुत्रोभविता।सोमेनयक्ष्यमाणोयःपुत्रस्तत्कर्त्तृकंभवनम्॥क्रियासमभिहारेलोट्लोटोहिस्वौवाचतध्वमोः।३।
४।२।पौनःपुन्येभृशार्थेचद्योत्येधातोर्लोट्स्यात्तस्यचहिस्वौस्तः।तिङामपवादः।तौचहिस्वौक्रमेणपरस्मैपदा
त्मनेपदसंज्ञौस्तस्तिङ्संज्ञौचतध्वमोर्विषयेतुहिस्वौवास्तः।पुरुषैकवचनसंज्ञेतुनानयोरतिदिश्येते।हिस्ववि

ति·

ल·
राम:

धानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषयेण परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्त्तृषु ॥ ॥
समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।३।४।३। अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।३।४।४। आद्ये
लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य ।३।४।५। समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य
धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिवादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्य
क्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये । याहियाहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्त्तृकं वर्त्तमानं या
नं यातीत्यस्य । इति शब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यानयातेति यूयं याथ ।
याहियाहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चयेतु

सि॰कौ॰
१३८

सक्तून्पिवधानाःखादेत्यभ्यवहरति। अन्नंभुंक्ष्वदाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते। तथ्वमोम्नुपिवतखादतेत्यभ्यवहरथ। भुङ्ध्व

मास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे। पक्षेहिस्वौ। अत्रसमुच्चीयमानविशेषणाणामनुप्रयोगार्थेनसामान्येनाभेदान्वयः। पक्षेसक्तून्

पिवतिधानाःखादति॰ अन्नंभुंक्तेदाधिकमास्वादते। एतेन। पुरीमवस्कन्दलुनीहिनंदनंमुषाणरत्नानिहरामराङ्गनाः। विग्र

हचक्रेनमुचिविद्विषावलीयइत्थमस्यास्यमहार्द्धंवंदिवमितिव्याख्यातम्। अवस्कन्दनलवनादिरूपाभूतानद्यतनपरोक्षा

एककर्तृकाभस्यास्यक्रियेत्यर्थात्। इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थइतिव्याख्यानंभ्रममूलकमेव॰ द्वितीयपक्षेक्रियासम

भिहारइत्यस्याननुवृत्तेः। लोडन्तस्यद्वित्वापत्तेश्च। पुरीमवस्कन्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपिकेषांचिद्भ्रमएव। पुरुष

वचनसंज्ञेइहनेत्युक्तत्वात्॥ ॥इतिलकारार्थप्रक्रिया॥ ॥इतिश्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमु

ति॰

ल॰

रामः

सि·कौ·
१५८

यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं समाप्तम्॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ॥शुभम्॥ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

ति·

ल·
रामः

क्र.नं. १५८४३

मूल्य: ११०।-

सप्तम्यन्तेपदेकर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेनस्थितंयत्कुम्भादितद्वाचकपदमुपपदसंज्ञंस्यात् १

अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नप्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् २

३।१।९२

३ कृ
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥धातोः।३।१।९१।आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम्।तत्रोपपदंसप्तमीस्थम्॥कृदतिङ्।३।१।९३।वाऽस
रूपोऽस्त्रियाम्।३।१।९४।परिभाषेयम्।अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययःउत्सर्गस्यबाधकोवास्यात्स्त्र्यधिकारोक्तंविना
॥कृत्याः।३।१।९५।अधिकारोऽयम्।ण्वुलःप्राक्॥कर्त्तरिकृत्।कृत्प्रत्ययःकर्त्तरिस्यादितिप्राप्ते॥तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः।३।४।७०
त एतेभावकर्मणोरेवस्युः॥तव्यत्तव्यानीयरः।३।१।९६।धातोरेतेप्रत्ययाःस्युः।तकाररेफौस्वरार्थौ।एधितव्यम्।एधनीयंत्वया।भावेऔ
त्सर्गिकमेकवचनंक्लीबत्वञ्च।चेतव्यश्चयनीयोवाधर्मस्त्वया।वसेस्तव्यत्कर्त्तरिणिच्च॥ ॥वसतीतिवास्तव्यः।केलिमरउपसंख्या
नम्॥ ॥पचेलिमामाषाः।पक्तव्याः।इत्यर्थः।भिदेलिमाःसरलाः।भेत्तव्याः।कर्मणिप्रत्ययः।वृत्तिकारस्तुकर्मकर्त्तरिचायमिष्यतइ रामः
त्याह।तन्नभाष्यविरुद्धम्॥कृत्यचः।८।४।२९।उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याचउत्तरस्यकृत्स्थस्यनस्यणत्वंस्यात्।प्रयाणीयम्।अचःकिं

तव्यत्तव्यानीयरः केलिमरश्च पञ्च प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञाः कृतश्च·
भावेचैतेऽकर्मकेभ्यः सकर्मकेभ्योहि कर्मणि अन्यथापि क्वचित्स्युः॥१॥ ५

म्।प्रमग्नः॥निर्विण्णस्योपसंख्यानम्॥ ॥अचःपरत्वाभावान्नकारेणाव्यवधानाच्चाप्राप्तेवचनम्।परस्यणत्वं।पूर्वस्यतुत्वं॥
निर्विण्णः॥णेर्विभाषा।८।४।३०।उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यणन्ताद्विहितोयःकृत्तस्थस्यनस्यणोवास्यात्।प्रयापणीयं।प्रया
पनीयम्।विहितविशेषणंकिम्।यकाव्यवधानेयथास्यात्।प्रयाप्यमाणंपश्य।णत्वेदुरउपसर्गत्वन्नेत्युक्तम्।दुर्यानं।दुर्यापनं॥
हलश्चेजुपधात्।८।४।३१।हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचःपरस्यणोवास्यात्।प्रकोपणीयं।प्रकोपनीयं।हलःकिम्।प्रोहणीयम्।इजु
पधात्किम्।प्रवपणीयं॥इजादेःसनुमः।८।४।३२।सनुमश्चेद्भवतिइजादेर्हलन्ताद्विहितोयःकृत्तस्थस्यैव।प्रेङ्खणीयं।इजादेः
किम्।मगिसमर्पणे।प्रमङ्गनीयं।नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्।अट्कुप्वाङितिसूत्रेप्येवं।तेननेह।प्रेन्वनं।इहतुस्यादेव।प्रो
म्भणं।वानिंसनिक्षनिन्दाम्।८।४।३३।एषांनस्यणोवास्यात्कृतिपरे।प्रणिंसितव्यं।प्रनिंसितव्यं॥नभाभूपूकमिगमिप्यायीवेपा

५२

उ·क्रा·
२

म्।८।४।२९।एभ्यः कृत्यस्थस्य णो न।प्रभानीयम्।प्रभवनीयं।पूञ्श्चेह ग्रहणमिष्यते॥ ॥पूङ्स्तु।प्रपवणीयः सोमः।णयन्तभादी
नामुपसंख्यानम्॥ ॥प्रभापनीयं।ख्शाञः शस्य यो वेत्युक्तेर्णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यं।यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्नणा
त्वं।प्रख्यानीयं॥कृत्युटो बहुलम्।३।३।११३।स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णम्।दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः॥अचो यत्।३।१।९७।अजन्ता
द्धातोर्यत्स्यात्।चेयं।जेयं।अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्।योगविभागोप्येवम्।तव्यदादिष्वेव यतोपि पठत्वात्।६।४ ६५ ईद्यति।यति परे आ
त ईत्स्यात्।गुणः।देयम्।ग्लेयम्।तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः॥ ॥तक्यं।शस्यं।चत्यं।यत्यं।जन्यं।जनेर्यद्विधिः स्वरा
र्थः।णयतापि रूपसिद्धेः।न च वृद्धिप्रसङ्गः।जनिवध्योश्चेति निषेधात्।हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः॥ ॥वध्यः।पक्षे वक्ष्यमाणो णयत्।घात्यः॥ राम:
पोरदुपधात्।३।१।९८।पवर्गान्तादुपधाद्यत्स्यात्।णयतोपवादः।शप्यम्।लभ्यम्।नाजुवश्यकृतसमारूप्यम्।अतो न णयत्।तव्यदाद

यस्तुस्तुरेव॥ आङो यि।७।१।६५। आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते। ञमिकृते ऽनुपधत्वाभावाद्यदेव। आलंभ्या
गौः॥ उपात्प्रशंसायाम्।७।१।६६। उपलंभ्यः साधुः। स्तुतौ किम्। उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः॥ शकिसहोश्च।३।१।९९। शक्यं। सह्यं॥
गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।३।१।१००। गद्यं। मद्यं। चर्यं। यम्यं। चरेराङि चागुरौ॥ ॥आचर्यो देशः। गन्तव्य इत्यर्थः। अगुरौ किम्।
आचार्यो गुरुः। यमेर्नियमार्थम्। सोपसर्गान्मा भूदिति। प्रयाम्यं। निपूर्वात्स्यादेव। तेन न नवमे वक्षि नियम्यमिति वार्त्तिकप्रयोगात्। ए
तेनानियम्यस्य नायुक्तिः। त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातं। नियमे साधुरिति वा॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्या
निरोधेषु।३।१।१०१। वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोपि गर्ह्यायामेव तु उभयार्थं निपातनम्। अवद्यं पापं।
गर्ह्ये किम्। अनूद्यं गुरुनाम। न ह्नि न गर्ह्यं वचनानर्हञ्च। आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च। श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठाप

उ.क.
३

त्यकलत्रयोरिति स्मृतेः। पण्या गोः। व्यवहर्त्तव्येत्यर्थः। पाण्यमन्यत्। स्तुत्यर्हमित्यर्थः। अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङोय
त्। शतेन वर्या कन्या। वृत्यान्या॥ वह्यं करणम्।३।१।१०२। वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम्। करणं किम्। वाह्यं वोढव्यं॥ अर्यः स्वामिवैश्य
योः।३।१।१०३। ऋगतौ। अस्माद्यत्। ण्यतोऽपवादः। अर्यः स्वामी वैश्यो वा। अनयोः किम्। आर्यो ब्राह्मणः। प्राप्तव्य इत्यर्थः॥ उपसर्या
काल्या प्रजने।३।१।१०४। गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः। उपसर्या गौः। गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः। प्रजने काल्ये
ति किम्। उपसार्या काशी। प्राप्तव्येत्यर्थः॥ अजर्यं सङ्गतम्।३।१।१०५। नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्सङ्गतञ्चेद्विशेष्यं। न जीर्यतीत्यजर्यं स
तां सङ्गतं तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरुद्रुतमिति भट्टिः। मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र तु सङ्गतमिति वि
शेष्यमध्याहार्यम्। सङ्गतं किम्। अजरिता कम्बलः। भावे तु सङ्गतकर्त्तृकेऽपि ण्यदेव। अजार्यं सङ्गतेन॥ वदः सुपि क्यप् च।३।१।१०६।

रामः

उत्तरसूत्रादिहभावइत्याकृष्यते।वदेर्भावेक्यप्स्याच्चायत्।अनुपसर्गेसुप्युपपदे।ब्रह्मोद्यं।ब्रह्मवद्यं।ब्रह्मवेदस्तस्यवदनमित्यर्थः कर्मणिप्रत्ययावित्येके।उपसर्गेतुसपदेवा।अनुवाद्यं।अपवाद्यम्॥भुवोभावे।३।१।१०७।क्यप्स्यात्।ब्रह्मणोभावोब्रह्मभूयम्।सुपीत्येव।भव्यं।अनुपसर्गइत्येव।प्रभव्यं॥हनस्तच।३।१।१०८।अनुपसर्गेसुप्युपपदेहन्तेर्भावेक्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः।ब्रह्मणोहननंब्रह्महत्या।स्त्रीत्वंलोकात्॥एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्।३।१।१०९।एभ्यःक्यप्स्यात्।ह्रस्वस्यपितिकृतितुक्।इत्यः।स्तुत्यः।शासइदङ्हलोः।शिष्यः।वृइतिवृञोग्रहणंनवृङः।वृत्यः।वृङस्तुवार्याऋत्विजः।आदृत्यः।जुष्यः।पुनःक्यब्विधिःपरस्यापिण्यतोबाधनार्था।अवश्यस्तुत्यः।शंसिदुहिगुहिभ्योवेतिकाशिका।शस्यं।शंस्यं।दुह्यं।दोह्यं।गुह्यं।गोह्यं।प्रशस्यस्यश्रः।ईडवन्दवृशंसदुहांण्यत इतिसूत्रद्वयबलाच्छंसेःसिद्धम्।इतरयोस्तुमूलंमृग्यम्॥आङ्पूर्वादञ्चेःसंज्ञायामुपसंख्यानम्॥ ॥अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणादिषु।

उ.कृ.
४

वाहुलकात्करणेक्यप्। अनिदितामितिनलोपः। आज्यं॥ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः।३।१।११०॥ वृत्। वृत्यं। वृध्। वृध्यं। क्लृपिचृत्योः क्ल
कल्प्यं। चर्त्यं। तपरकरणं किम्॥ कृत्। कीर्त्यम्। अनित्यं ण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत्। णिजन्तात्तु यदेव॥ ई च खनः।३।१।१११॥
चात्क्यप्। आखुराः खेयं। इ चेति ह्रस्वः सुपठः॥ भृञोऽसंज्ञायाम्।३।१।११२॥ भृत्याः कर्मकराः भर्त्तव्या इत्यर्थः। क्रियाशब्दोयं न तु संज्ञा
समश्च बहुलं॥ ॥संभृत्याः। संभार्याः। असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्त्तिकं। असंज्ञायां किम्। भार्या नाम क्षत्रियाः। अथ कथं भा
र्या वधूरिति। इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम्। संज्ञापर्युदासस्य पुंसि चरितार्थत्वं। विभर्त्तेः भृ इति दीर्घान्तात् ण्यादेर्वा ण्यत्
क्यप्तु भर्तेरिव। तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया॥ मृजेर्विभाषा।३।१।११३॥ मृजेः क्यब्वा स्यात्पक्षे ण्यत्। मृज्यः॥ चजोः कुघिण्ण्यतोः राम:
।७।३।५२। चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे। निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्। तेनेह न गर्ज्यम्। मृजेर्वृद्धिः। मार्ग्यः। न्यङ्क्वादी

नान्च।७।३।५३॥कुत्वंस्यात्।न्यंकुः।नावन्चेरितुप्रत्ययः॥राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः।३।१।११४॥एतेसप्त
क्यबन्तानिपात्यन्ते।राज्ञासोतव्योऽभिषववद्वारानिष्पादयितव्यः।यद्वा।लतात्मकःसोमोराजाससूयतेकंड्यतेऽत्रेतिअधिकर
णेक्यप्निपातनादीर्घः।राजसूयं।अर्द्धर्चादिः।सरत्याकाशेसूर्यः।कर्त्तरिक्यप्निपातनादुत्वं।यद्वा।षूप्रेरणेतुदादिः।सुवतिक
र्मणिलोकंप्रेरयतिक्यपोरुट्।मृषोपपदाद्वदेःकर्मणिनित्यंक्यप्।मृषोद्यं।विशेष्यनिघ्नोऽयं।उक्तुपसौन्दर्यगुणामृषोद्याः॥
रोचतेरुच्यः।गुपेरादेःकत्वञ्चसंज्ञायाम्।सुवर्णरजतभिन्नंधनंकुप्यं।गोप्यमन्यत्।कृष्टेस्वयमेवपच्यन्तेकृष्टपच्याः।शालयः।क
र्मकर्त्तरि।शुद्धेतुकर्मणिकृष्टपाक्याः।नव्यथतेऽव्यथ्यः॥भिद्योद्ध्यौनदे।३।१।११५।भिदेरुज्झेश्चक्यप्।उज्झेर्धत्वञ्च।भिनत्तिकूलंभि
द्यः।उज्झत्युदकमुद्ध्यः।नदेकिम्।भेत्ता।उज्झिता॥पुष्यसिध्यौनक्षत्रे।३।१।११६।अधिकरणेक्यप्निपात्यते।पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः

उ.कृ.
५

पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु।३।१।११७। पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप्। विपूयो मुञ्जः। रज्ज्वादि
करणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। विनीयः कल्कः। पिष्ट औषधविशेष इत्यर्थः। पापमिति वा। जित्यो हलिः। बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः।
कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। अन्यत्तु विपव्यं। विनेयं। जेयम्॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः।३।१।११८। छन्दसीति वक्तव्यम्॥ ॥प्रति
गृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च।३।१।११९। अवगृह्यम्। प्रगृह्यं पदम्। अ
स्वैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। बाह्यायां। ग्रामगृह्या सेना। ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्ग
निर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न। पक्ष्ये भवः पक्ष्यः। दिगादित्वाद्यत्। आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः॥ विभाषा कृवृषोः
।३।१।१२०। क्यप्स्यात्। कृत्यं। वृष्यं। पक्षे॥ ऋहलोर्ण्यत्।३।१।१२४। ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात्। कार्यम्। वर्ध्यम्॥

रामः

युग्यञ्च पत्रे।३।१।१२१।पत्रं वाहनं।युग्यो गौः।अत्र क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते।अमावस्यदन्यतरस्याम्।३।१।१२२।अमोपप
दाद्वसेरधिकरणे ण्यत्।वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते।अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ अमावास्या।अमावस्या।ऋ
हलोर्ण्यत्।चजोरिति कुत्वं।पाक्यं।पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः।ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः।पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः
॥समवपूर्वाच्च।समवसर्ग्याः॥न क्वादेः।७।३।५९।क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वन्न।गर्ज्यम्।वार्त्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायाम
निट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ।तेन अजितर्जिप्रभृतीनान्न कुत्वं निष्ठायां सेट्त्वात्।शुच्ग्लुच्म्लुच्प्रभृतीनान्तु
क्वादित्वेपि कुत्वं स्यादेव।सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं॥अजिव्रज्योश्च।७।३।६०।न कुत्वं।
समाजः।परिव्राजः॥भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः।७।३।६१।एतयोरेतौ निपात्येते।भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः।हलश्चेति घञ्।न्युब्ज

उ·कृ·
६

न्त्यस्मिन्निति न्युब्जः। उपतापो रोगः। पाण्युपतापयोः किम्। भोगः समुद्गः॥ प्रयाजाऽनुयाजौ यज्ञाङ्गे। ७।३।६२। एतौ निपातौ यज्ञा
ङ्गे। पञ्च प्रयाजाः। त्रयोऽनुयाजाः। यज्ञाङ्गे किम्। प्रयागः। अनुयागः॥ वञ्चेर्गतौ। ७।३।६३। कुत्वन्न। वञ्च्यम्। गतौ किम्। वङ्क्यं का
ष्ठं। कुटिलीकृतमित्यर्थः॥ ओक उचः के। ७।३।६४। उचेर्गुणे कुत्वं निपात्यते के परे। ओकौ शकुन्तवृषलौ॥ इगुपधलक्षणः कः।
घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम्॥ ण्य आवश्यके। ७।३।६५। कुत्वं न। अवश्यपाच्यम्॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च। ७।३।६६। ण्ये कु
त्वन्न। याज्यं। याच्यं। रोच्यं। प्रवाच्यं। ग्रन्थविशेषः। ऋच्। अर्च्यं। ऋदुपधत्वेऽपि अत एव ज्ञापकात् ण्यत्। त्यजेश्च॥ ॥त्याज्यं। पूजि
पूज्यो ऽश्वेति काशिका। तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यं भाष्यानुक्तत्वात्। ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यं॥ वचोऽशब्दसंज्ञा
याम्। ७।३।६७। वाच्यम्। शब्दाख्यायान्तु वाक्यं॥ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे। ७।३।६८। प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः। नियोज्यो भृत्यः॥ भो

रामः
६

आसुयुइत्यत्रलपिरहितोयुक्तःपाठः· केचित्तुलपिंप्रक्षिप्यवार्त्तिके दभिंसंगृह्णन्ति दभिभ्यांचेतिवार्त्तिकस्येतत्सूत्रस्थलपकतामात्रफलताप्यविरुद्धम्॥ २

आ २

ज्यं भक्ष्ये।७।३।६९।भोग्यमन्यत्।ण्यत्प्रकरणेलपिदभिभ्याञ्चेतिवक्तव्यम्॥ ॥लाप्यं।दभिर्धातुःसूत्रपठितोपिवार्त्तिकव
लात्स्वीकार्यः।दाभ्यः॥ओरावश्यके।३।१।१२५।उवर्णान्ताण्ण्यात्।ण्यत्स्यादवश्यंभावेद्योत्ये।लाव्यं।पाव्यं॥आसुयुवपिरपिलपि
त्रपिचमश्च।३।१।१२६।षुञ्।आसाव्यं।युमिश्रणे।याव्यं।वाप्यं।राप्यं।लाप्यं।त्राप्यं।चाम्यं॥आनाय्योऽनित्ये।३।१।१२७।आङ्पूर्वान्न
यतेर्ण्यदायादेशश्चनिपात्यते।दक्षिणाग्निविशेषएवेदम्।सहिगार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्चसततमप्रज्वलनात्।आनेयोऽ
न्यः।घटादिः।वैश्यकुलादेरानीतोदक्षिणाग्निश्च॥प्रणाय्योऽसंमतौ।३।१।१२८।संमतिःप्रीतिविषयीभवनंकर्मव्यापारः।तथा
भोगेष्वादरोपिसंमतिः।प्रणाय्यश्चौरः।प्रीत्यनर्हइत्यर्थः।प्रणाय्योऽन्तेवासी।विरक्तइत्यर्थः।प्रणेयोऽन्यः।पाय्यसान्नाय्यनिका
य्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु।३।१।१२९।मीयतेऽनेनपाय्यंमानं।ण्यत्धात्वादेःपत्वञ्चनिपात्यते।आतोयुगितियु

ङ.कृः
७

के। सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः। ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते। निचीयतेऽस्मिन्धान्या
दिकं निकाय्यो निवासः। अधिकरणे ण्यत्। आय् धात्वादेः कत्वञ्च निपात्यते। धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक्॥ क्रतौ कु
ण्डपाय्यसञ्चाय्यौ।३।१।३०। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः। सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्य
समूह्याः।३।१।३१। अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः। अन्यत्र तु परिचेयं उपचेयम् संवाह्यम्॥ चित्याग्निचित्ये च।३।१।१३२।
चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनमग्निचित्या। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम्। इह लोटा बाधा
माभूदिति पुनः कृत्यविधिः। स्याधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति। तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम्॥ अ
र्हे कृत्यतृचश्च। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः। स्तुतिकर्म स्तोता। स्तुतिकर्त्ता लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानी

रामः
७

यजन्याप्लाव्यापात्या वा॥ ३।४।६८॥ एते कृत्यान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते। पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि। अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः
भवतीति भव्यः। भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः साम्नामयं। गेयं सामानेन वा इत्यादि॥ शकि लिङ्च। चात्कृत्याः। वोढुं शक्यो वोधव्यः।
वहनीयो वाह्यः। लिङ्वाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः। लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम्। अर्हे कृत्य-
तृचोग्रहणात्त्व॥ ॥इति कृत्यप्रक्रिया॥ ॥ण्वुल्तृचौ।३।१।१३३। धातोरेतौ स्तः। कर्त्तरि कृदिति कर्त्रर्थे॥ युवोरनाकौ। का-
रकः। कर्त्ता। वोढुमर्हो वोढा। कारिका। कर्त्री। गाङ्कुटेति ङित्वं। कुटिता। अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्वं। कोटकः। विज इट्। विजिता॥
हनस्तोचिण्णलोः। घातकः। आतो युक्। दायकः। नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः। शमकः। दमकः। अनिटस्तु नियामकः। जनिवध्यो-
श्च। जनकः। वधिर्हिंसायाम्। वधकः। रधिजभोरचि। रन्धकः। जंभकः। नेट्यलिटि रधेः। रधिता। रद्धा। मस्जिनशोरिति नुम्। मंक्ता। नं-

उ॰क॰
८

ष्टा। नशिता। रभेरशब्लिटोः। रंभकः। रब्धा। लभेश्च। लंभकः। लब्धा। तीषसह। एषिता। एष्टा। सहिता। सोढा। दरिद्रातेरालोपः। दरि
द्रिता। ण्वुलि न। दरिद्रायकः। कृत्यल्युट्इत्येव सूत्रमस्तु। यत्रविहितास्ततोऽन्यत्रापिस्युरित्यर्थात्। एवञ्चबहुलग्रहणंयोगवि
भागेनकृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थं॥ पादाभ्यांह्रियतेपादहारकः। कर्मणिण्वुल्। क्रमेःकर्त्तर्यात्मनेपदविषयात्कृतइण्निषेधोवा
च्यः॥ ॥प्रक्रन्ता। कर्त्तरीतिकिम्। प्रक्रमितव्यं। आत्मनेपदेतिकिम्। संक्रमिता। अनन्यभावे विषयशब्दः। तेनानुपसर्गाद्वेतिविकल्पा
र्हस्यननिषेधः। क्रमिता। तदर्हत्वमेवतद्विषयत्वम्। तेनक्रन्तेत्यपीतिकेचित्। गमेरिडित्यत्रपरस्मैपदग्रहणात्तङानयोरभावंलक्ष
यति। सञ्जिगमिषिता। एवन्तर्हद्भश्चतुर्भ्यः। दिदृक्षिता। यङन्तात्ण्वुल्। अल्लोपस्यस्थानिवत्वान्नवृद्धिः। पापचकः। यङ्लुगन्ता
त्। पापाचकः॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः।३।१।१३४। नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिःपचादेरच्स्यात्। नन्दयतीतिनन्दनः। जनम

रामः

र्दयतीति जनार्दनः। मधुसूदनः। विशेषेणाभीषयतीति विभीषणः। लवणः। नंद्यादिगणे निपातनाण्णत्वं। ग्राही। स्थायी। मन्त्री
विशयी। वृद्ध्यभावो निपातनात्। विषयी। इह षत्वमपि। परिभावी। परिभवी। पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते। पचादिराकृतिग
णः॥ शिवशमरिष्टस्य करे।४।४।१४३। कर्मणि घटोऽठच्। इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्च अच्प्रयोगात्। अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधा
नाच्च। केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः। केषाञ्चित्तुप्रपञ्चार्थः। केषाञ्चिद्बाधकबाधनार्थः। पचतीति पचः। नदट्। चोरट्।
देवट्। इत्यादयष्टितः। नदी। चोरी। देवी। दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः। जारभरा। श्वपचा। अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः। न्यङ्क्वादिषु पा
ठात् श्वपाकोऽपि। यङोऽचि चेति लुक्। न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। चरिचलिपति
वदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्॥ ॥आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिशेषश्च न। चराचरः। च

उ·कृ·
९

लाचलः।पतापतः।वदावदः।हन्तेर्घत्वञ्च।घत्वमभ्यासस्यउत्तरस्यत्वभ्यासाच्चेतिकुत्वं।घनाघनः।पाटेर्णिलुकचोकचदीर्घ
श्चाभ्यासस्य।पाटूपटः।पक्षेचरः।चलः।पतः।वदः।हनः।पाटः।रात्रेकृतीतिवामुम्।रात्रिञ्चरोरात्रिचरः॥इगुपधज्ञाप्रीकिरः
कः।३।१।१३५।एभ्यःकःस्यात्।क्षिपः।लिखः।बुधः।कृशः।ज्ञः।प्रीणातीतिप्रियः।किरतीतिकिरः।वासरूपविधिनाण्वुल्तृ
चावपि।क्षेपकः।क्षेप्ता॥आतश्चोपसर्गे।३।१।१३६।कःस्यात्।श्याद्व्यधेतिणस्यापवादः।सुग्लः।प्रज्ञः॥पाघ्राध्माधेट्दृशःशः।३।
१।१३७।पिबतीतिपिबः।जिघ्रः।धमः।धयः।धयाकन्या।धेटष्टित्वात्स्तनन्धयीतिखशीवङीप्प्राप्तः।खशोन्यत्रनेष्यतइतिह
रदत्तः।पश्यतीतिपश्यः।घ्रःसंज्ञायान्नव्याघ्रादिभिरितिनिर्देशात॥अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा
हिभ्यश्च।३।१।१३८।शःस्यात्।लिंपः।विंदः।धारयः।पारयः।वेदयः।उदेजयः।चेतयः।सातिःसुखार्थः।सौत्रोहेतुमण्यन्तः।सातयः।

रामः

वासरूपन्यायेनक्विपि। सात्। परमात्मा। सात्वन्तोभक्ताः। षहमर्षणेचुरादिः। हेतुमान्ण्यन्तोवा। साहयः। अनुपसर्गात्लिम्प्र
लिपः। नौलिंपेर्वाच्यः॥ ॥निलिंपादेवाः॥ गवादिषुविन्देःसंज्ञायाम्॥ ॥गोविन्दः। अरविन्दः॥ ददातिदधात्योर्विभाषा॥३।१।१३९॥
शः स्यात्। ददः। दधः। पक्षेवक्ष्यमाणोणः। अनुपसर्गादित्येव। प्रदः। प्रधः॥ ज्वलितिकसन्तेभ्योणः।३।१।१४०। इतिशब्द आद्यर्थः। ज्व
लादिभ्यःकसन्तेभ्योणःस्याद्वा। पक्षेऽच्। ज्वालः। ज्वलः। चालः। चलः। अनुपसर्गादित्येव। उज्ज्वलः। तनोतेरुपसंख्यानम्॥ ॥
इहानुपसर्गादितिविभाषेतिचनसंबध्यते। अवतनोतीत्यवतानः॥ श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च।३।१।१४१
श्यैङ्प्रभृतिभ्योनित्यंणःस्यात्। श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणंउपसर्गेकंबाधितुम्। अवश्यायः। प्रतिश्यायः। आत्
दायः। धायः। व्याधः। स्रुगतौ। आङ्पूर्वःसंपूर्वश्च। आस्रावः। संस्रावः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः॥ दुन्योरनु

पसर्गे।३।१।१४२।णः स्यात्।दुनोतीतिदावः।नीसाहचर्यात्सानुवन्धकाद्दुनोतेरेवणः।दवतेस्तुपचाद्यच्।दवः।नयतीतिनायः
उपसर्गेतुप्रदवः।प्रणावः॥विभाषाग्रहः।३।१।१४३।णोवा।पक्षेऽच्।व्यवस्थितविभाषेयम्।तेनजलचरेग्राहः।ज्योतिषिग्रहः
भवतेश्चेतिकाशिका।भवोदेवः।संसारश्च।भावाःपदार्थाः।भाष्यमतेतुप्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच्।भावः॥गेहेकः।३।१।१४४।गेह
कर्त्तरिग्रहेःकःस्यात्।गृह्णातिधान्यादिकमितिगृहम्।तात्स्थ्याद्गृहाःदाराः॥शिल्पिनिष्वुन्।३।१।१४५।क्रियाकौशलंशिल्पंतद्वत्क
र्त्तरिष्वुन्स्यात्।नृतिखनिरञ्जिभ्यएव॥ ॥नर्त्तकः।नर्त्तकी।खनकः।खनकी।असिअकेऽनेवरञ्जेर्नलोपोवाच्यः॥ ॥रजकः।रजकी॥
भाष्यमतेतुनृतिखनिभ्यामेवष्वुन्।रञ्जेस्तुक्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरितिक्वुन्।टाप्।रजिका।पुंयोगेतु।रजकी॥गस्थकन्।३।१।१४६।गाय
तेस्थकन्स्यात्शिल्पिनिकर्त्तरि।गाथकः॥ण्युट्च।३।१।१४७।गायनः।टित्वाङ्गायनी॥हश्चव्रीहिकालयोः।३।१।१४८।हाकोहाङश्चण्युट्

स्याद्व्रीहौकालेचकर्त्तरि।जहात्युदकमितिहायनोव्रीहिः।जहातिभावानितिहायनोवर्षम्।जिहीतेप्राप्नोतीतिवा॥प्रुसृल्वःसमभिहारेवुन्।३।१।१४९।समभिहारग्रहणेनसाधुकारित्वंलक्ष्यते।प्रवकः।सरकः।लवकः॥आशिषिच।३।१।१५०।आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन्स्यात्कर्त्तरि।जीवतात्।जीवकः।नन्दतात्।नन्दकः।आशीःप्रयोक्तुर्धर्मः।आशास्तितुःपित्रादेरियमुक्तिः॥कर्मण्यण्।३।२।१।कर्मण्युपपदेधातोरण्प्रत्ययःस्यात्।उपपदसमासः।कुम्भंकरोतीतिकुम्भकारः।आदित्यंपश्यतीत्यादावनभिधानान्न॥शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्योणः॥ ॥भणोपवादार्थंवार्त्तिकं।मांसशीला।मांसकामा।मांसभक्ष्या।कल्याणाचारा।ईक्षिक्षमिभ्याञ्च॥ ॥सुखप्रतीक्षा।बहुक्षमा।कथंतर्हिगङ्गाधरभूधरादयः।कर्मणःशेषत्वविवक्षायांभविष्यन्ति॥ह्वावामश्च।३।२।२।अणःस्यात्।कापवादः।स्वर्गह्वायः।तन्तुवायः।धान्यमायः॥आतोऽनुपसर्गेकः।३।२।३।आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदेकःस्यात्।नाऽण्।आतोलोपः।गो

उ॰क्त॰
११

दः। पार्ष्णित्रम्। अनुपसर्गे किम्। गोसन्दायः। कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः। ब्रह्मजिनाति ब्रह्मज्यः॥ ॥सर्वत्रग्रहणात्॥ आतश्चोपसर्गे।३।३।१०६। आह्वः। प्रह्वः॥ सुपि स्थः।३।२।४। सुपीति योगो विभज्यते। सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। समस्थः। विषमस्थः। ततः स्थः। सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारंभसामर्थ्याद्भावे। आखूनामुत्थानमाखूत्थः॥ प्रष्ठोग्रगामिनि।८।३।९२। प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः। अग्रे इति किम्। प्रस्थः॥ अम्बाऽऽम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंक्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः॥८।३।९७। स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात्। द्विष्ठः। त्रिष्ठः। इत ऊर्द्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्त्तते। तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः।३।२।५। तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरेभ्यां कः स्यात्। आलस्यसुखहरणयोरिति वक्तव्यम्॥ ॥तुन्दपरिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोलसः। शोकापनुदः। सुखस्या

रामः

हर्त्ता। अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव। यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य
उपसंख्यानम्॥ ॥मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। आकृतिगणोऽयं। महीध्रः। कुध्रः। गिलति गिलः॥ प्रेदाज्ञः ३।२।६। दारूपाज्ज्ञा
नाच्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोपवादः। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः। अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः। गोसम्प्रदायः॥
समि ख्यः ३।२।७। गोसंख्यः। गापोष्टक् ३।२।८। अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक्स्यात्कर्मण्युपपदे। सामगः। सामगी। उपसर्गे तु साम
सङ्गायः। पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्॥ ॥सुरापी। शीधुपी। अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी॥ सुरां पाति रक्षतीति सुरापा॥ हरतेरनुद्यम
नेऽच् ३।२।९। अंशहरः। अनुद्यमने किम्। भारहारः॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्॥ ॥
शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। सूत्रे च धार्यर्थे। सूत्रग्रहः। यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव। सूत्रग्राहः॥ वयसि च ३।२।१०

उद्यमनार्थमत्रम्।कवचहरः।कुमारः॥आङिताच्छील्ये।३।२।११।पुष्पाणाहरतितच्छीलःपुष्पाहरः।ताच्छील्येकिम्।भारहारः॥अ
र्हः।३।२।१२।अर्हतेरच्स्यात्कर्मण्युपपदे।अणोपवादः।पूजार्हाब्राह्मणी॥स्तंबकर्णयोरमिजपोः।३।२।१३।हस्तिसूचकयोरितिवक्त
व्यम्॥ ॥स्तम्बेरमस्तंबेरमोहस्ती।नत्वपुरुषेह्नतीतिहलदन्तादितिवाडेरलुक्।कर्णेजपःसूचकः॥शमिधातोःसंज्ञायाम्।३।२।१४।श
म्भवः।शम्वदः।पुनर्द्धातुग्रहणंबाधकविषयेपिप्रवृत्त्यर्थम्।शङ्करोहेत्वादिषुटोमाभूत्।शङ्करानामपरिव्राजिकातच्छीला॥अधिकर
णेशेतेः।३।२।१५।खेशेतेखशयः।पार्श्वादिषूपसंख्यानम्॥ ॥पार्श्वाभ्यांशेतेपार्श्वशयः।पृष्ठशयः।उदरेणाशेतेउदरशयः॥उत्ताना
दिषुकर्तृषु॥ ॥उत्तानःशेतेउत्तानशयः।अवमूर्द्धशयः।अवनतोमूर्द्धायस्यसःअवमूर्द्धा।अधोमुखःशेतइत्यर्थः।गिरौडश्छन्दसि॥ ॥ समः
गिरौशेतेगिरिशः।कथन्तर्हिगिरिशमुपचचारप्रत्यहंसासुकेशीति।गिरिरस्यास्तीतिविग्रहेलोमादित्वाच्छः॥चरेष्टः।३।२।१६।अधिक

रणोउपपदे। कुरुचरः। कुरुचरी॥ भिक्षासेनादायेषु च।३।२।१७। भिक्षाञ्चरतीति भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदायेति ल्यबन्तम्। आदा
यचरः। कथं प्रेक्ष्यस्थितां सहचरीमिति। पचादिषु चरडिति पाठात्॥ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः।३।२।१८। पुरस्सरः। अग्रतस्सरः। अग्रम
ग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः। सूत्रेऽग्रशब्दस्यएदन्तमपि निपात्यते। कथन्तर्हि यूथन्तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति। बाहुलकादिति ह
रदत्तः॥ पूर्वे कर्त्तरि।३।२।१९। कर्त्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्त्तेष्टः स्यात्। पूर्वः सरतीति पूर्वसरः। कर्त्तरि किम्। पूर्वं देशं सरतीति
पूर्वसारः॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।३।२।२०। एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात्। अतः कृकमीति सः। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः। व
चनकरः॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्ध
नुररुष्षु।३।२।२१। एषु कृञष्टः स्यात्। अहेत्वादावपि। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। कस्कादित्वात्सः। भास्करः। बहुकरः। बहु

उ॰कृ॰
१३

शब्दस्यवैपुल्यार्थेसंख्यापेक्षयापृथग्ग्रहणाम्।लिपिलिविशब्दौपर्य्यायौ।संख्या।एककरः।द्विकरः।कस्कादित्वात्।अहस्करः।
नित्यसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम्।धनुष्करः।अरुष्करः॥किंयत्तद्बहुषुकृञोऽज्विधानमितिवार्त्तिकम्॥ ॥किंकरा।य
त्करा।तत्करा।हेत्वादौटम्बाधित्वापरत्वादच्।पुंयोगेङीष्।किंकरी॥कर्मणिभृतौ।३।२।२२।कर्मशब्दउपपदेकरोतेष्टःस्यात्।क
र्मकरोभृतकः।कर्मकारोन्यः॥नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु।३।२।२३।एषुकृञष्टोन।हेत्वादिषुप्राप्तःप्र
तिषिध्यते।शब्दकारइत्यादि॥स्तम्बशकृतोरिन्।३।२।२४।व्रीहिवत्सयोरितिवक्तव्यम्॥ ॥स्तम्बकरिर्व्रीहिः।शकृत्करिर्वत्सः
व्रीहिवत्सयोःकिम्।स्तम्बकारः।शकृत्कारः॥हरतेर्दृतिनाथयोःपशौ।३।२।२५।दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञःइन्स्यात्पशौक रामः
र्त्तरि।दृतिंहरतीतिदृतिहरिः।नाथन्नासारज्जुंहरतीतिनाथहरिः।पशौकिम्।दृतिहारः।नाथहारः॥फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च।३।२।२६

फलानिगृह्णातिफलेग्रहिः।उपपदस्यएदन्तत्वंग्रहेरिन्प्रत्ययश्चनिपात्यते।आत्मानंविभर्त्तीतिआत्मम्भरिः।आत्मनोमुमागमः
भृञइन्।चात्कुक्षिम्भरिः।चान्द्रास्तुआत्मनोदरकुक्षिष्वितिपेठुः।ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराइतिमुरारिः॥एजेःखश्।३।
।२।२८।ण्यन्तादेजेःखश्स्यात्॥अरुर्द्विषदजन्तस्यमुम्।६।३।६७।अरुषोद्विषतोऽजन्तस्यचमुमागमःस्यात्खिदन्तेउत्तरपदेन
त्वव्ययस्य।शित्वाच्छवादिः।जनमेजयतीतिजनमेजयः॥वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यःखश्उपसंख्यानम्॥ ॥वातम
जामृगाः॥खित्यनव्ययस्य।६।३।६६।खिदन्तेपरेपूर्वपदस्यह्रस्वःस्यात्।ततोमुम्।शुनिन्धयः।तिलन्तुदः।शर्द्धञ्जहामाषाः।शर्द्धो
पानशब्दःतञ्जहतीतिविग्रहः।जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः॥नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः।३।२।२९।अत्रवार्त्तिकम्।स्तनेधेटोनासि
कायांध्मश्चेतिवाच्यम्॥ ॥स्तनन्धयतीतिस्तनन्धयः।धेटष्टित्वात्स्तनन्धयी।नासिकन्धमः।नासिकन्धयः॥नाडीमुष्ट्योश्च।३।२।

।३०। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात्। यथासंख्यन्नेष्यते। नाडिन्धमः। नाडिन्धयः। मुष्टिन्धमः। मुष्टिन्धयः। घटीखारीखरीषू
पसंख्यानम्॥ ॥घटिन्धमः। घटिन्धयः। इत्यादि। खारी परिमाणविशेषः। खरी गर्दभी॥ उदि कूले रुजिवहोः।३।२।३१। उत्पूर्वाभ्यां रुजि
वहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात्। कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः। कूलमुद्वहः॥ वहाभ्रे लिहः।३।२।३२। वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहं
लिहो गौः। अदादित्वाच्छपो लुप्। खशोऽङित्त्वान्न गुणः। अभ्रंलिहो वायुः॥ परिमाणे पचः।३।२।३३। प्रस्थम्पचा स्थाली। खारिंपचः कटाहः॥ मि
तनखे च।३।२।३४। मितंपचा ब्राह्मणी। नखंपचा यवागूः। पचिरत्र तापवाची॥ विध्वरुषोस्तुदः।३।२।३५। विधुन्तुदः। मुमि कृते संयोगान्त
स्य लोपः। अरुन्तुदः॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः।३।२।३६। असूर्यमित्यसमर्थसमासः दृशिना नञः सम्बन्धात्। सूर्यन्न पश्यन्तीत्य राम:
सूर्यम्पश्या राजदाराः। ललाटन्तपः सूर्यः॥ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च।३।२।३७। एते निपात्यन्ते। उग्रमिति क्रियाविशेषणान्त

स्मिन्नुपपदे दृशेः खश्। उग्रंपश्यतीत्युग्रंपश्यः। इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यते ऽविभ्वनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः। इह निपातात्
श्यन्। पाणयो ध्मायन्ते ऽस्मिन्निति पाणिन्धमो ऽध्वा। अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः। तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते। प्रियव
शे वदः खच्। ३।२।३८। प्रियम्वदः। वशम्वदः। गमेः सुपि वाच्यः॥ ॥असंज्ञार्थमिदम्। मितङ्गमो हस्ती। विहायसो विह इति वाच्यम्
॥ ॥खच्च डिद्वा वाच्यः॥ ॥विहङ्गमः। विहङ्गः। भुजङ्गमः। भुजङ्गः॥ द्विषत्परयोस्तापेः। ३।२।३९। खच् स्यात्॥ खचि ह्रस्वः। ६।४।९४।
खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात्। द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः। परन्तपः। घटघटीग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या
तेनेह न। द्विषतीन्तापयतीति द्विषतीतापः॥ वाचि यमो व्रते। ३।२।४०। वाकंशब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद् व्रते गम्ये॥ वाचंयमपुरन्दरौ
च। ६।३।६९। वाकपुरोरमन्तत्वन्निपात्यते। वाचंयमो मौनव्रती। व्रते किम्। अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः॥ पूःसर्वयो

दारिसहोः।३।२।४१।पुरन्दारयतीतिपुरन्दरः।सर्वंसहः।सहिग्रहणामसंज्ञार्थम्।भगेचदारेरितिकाशिका।बाहुलकेनलब्धमिदमित्या
हुः।भगन्दारयतीतिभगन्दरः।।सर्वकूलाभ्रकरीषेषुकषः।३।२।४२।सर्वंकषःखलः।कूलङ्कषानदी।अभ्रङ्कषोवायुः।करीषङ्कषावा
त्या।।मेघर्त्तिभयेषुकृञः।३।२।४३।मेघङ्करः।ऋतिङ्करः।भयङ्करः।भयशब्देनतदन्तविधिः।अभयङ्करः।।क्षेमप्रियमद्रेऽण्च।३।२।
४४।एषुकृञोऽण्स्यात्।चात्खच्।क्षेमङ्करः।क्षेमकारः।प्रियङ्करः।प्रियकारः।मद्रङ्करः।मद्रकारः।वेतिवाच्येऽणग्रहणंहेत्वा
दिषुटोमाभूदिति।कथन्तर्हि।अल्पारम्भाःक्षेमकराइति।कर्मणःशेषत्वविवक्षायांपचाद्यच्।।आशितेभुवःकरणभावयोः।३।२।४५।आ
शितशब्दउपपदेभवतेःखच्।आशितोभवत्यनेनाशितंभवओदनः।आशितस्यभवनं·आशितंभवः।।संज्ञायांभृतॄवृजिधारिसहितपि राम:
दमः।३।२।४६।विश्वंबिभर्तीतिविश्वम्भरः।विश्वम्भरा।रथन्तरंसाम।इहरथेनतरतीतिव्युत्पत्तिमात्रं।नत्ववयवार्थानुगमः।पतिंवराक

८१

न्या।शत्रुञ्जयोहस्ती।युगन्धरःपर्वतः।शत्रुसंहः।शत्रुन्तपः।अरिन्दमः।दमिःशमनायान्तेनसकर्मकइत्युक्तम्॥मतान्तरेतु।अन्त
र्भावितण्यर्थोत्रदमिः॥गमश्च।३।२।४७।सुतङ्गमः॥अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषुडः।३।२।४८।संज्ञायामितिनिवृत्तम्॥एषु
मेडःस्यात्।डित्वसामर्थ्याभस्यापिटेर्लोपः।अन्तंगच्छतीत्यन्तगइत्यादि॥सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्॥ ॥सर्वत्रगः।पन्नंपतितङ्गच्छ
तीतिपन्नगः।पन्नमितिपद्यतेःक्तान्तंक्रियाविशेषणं॥उरसोलोपश्च॥ ॥उरसागच्छतीत्युरगः॥सुदुरोरधिकरणे॥ ॥सुखेनग
च्छतीत्यत्रसुगः।दुर्गः।अन्यत्रापिदृश्यतइतिवक्तव्यम्॥ ॥ग्रामगः।डेचविहायसोविहादेशोवक्तव्यः॥ ॥विहगः॥आशिषिहनः
।३।२।४९।शत्रुंवध्याच्छत्रुहः।आशिषिकिम्।शत्रुघातः।दारावाहनोऽणन्तस्यचटःसंज्ञायाम्॥ ॥दारुशब्देउपपदेआङ्पूर्वाद्धन्तेरण्
टकारश्चान्तादेशोवक्तव्यइत्यर्थः।दार्वाघाटः।चारौवा॥ ॥चार्वाघाटः।चार्वाघातः।कर्मणिसमिच॥ ॥कर्मण्युपपदेसम्पूर्वाद्धन्तेष्टक्

वेत्यर्थः।वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः।वर्णसङ्घातः।पदसङ्घाटः।पदसङ्घातः॥अपेक्लेशतमसोः।३।२।५०।अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात्।अनाशी
रर्थमिदम्।क्लेशापहः पुत्रः।तमोपहः सूर्यः॥कुमारशीर्षयोर्णिनिः।३।२।५१।कुमारघाती।शिरसः शीर्षभावो निपात्यते।शीर्षघाती॥ल
क्षणेजायापत्योष्टक्।३।२।५२।हन्तेष्टक स्याल्लक्षणवति कर्त्तरि।जायाघ्नो ना।पतिघ्नी स्त्री॥अमनुष्यकर्तृके च।३।२।५३।जायाघ्नस्ति
लकालकः।पतिघ्नी पाणिरेखा।पितघ्नं घृतम्।अमनुष्येति किम्।आखुघातः शूद्रः।अथ कथं वलभद्रः प्रलम्बघ्नः।शत्रुघ्नः।कृतघ्न
इत्यादि।मूलविभुजादित्वात्सिद्धम्।चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु वाहुलकादणि॥शक्तौहस्तिकवाटयोः।३।२।५४।हन्तेष्टक
स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम्।मनुष्यकर्तृकार्थमिदम्।हस्तिघ्नो ना।कवाटघ्नश्चोरः।कपाटेति पाठान्तरम्॥पाणिघताडघौ शिल्पिनि
।३।२।५५।हन्तेष्टक टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः।पाणिघः।ताडघः।शिल्पिनि किम्।पाणिघातः।ताडघातः।

राजघउपसंख्यानं॥ ॥राजानंहन्तिराजघः॥आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषुच्व्यर्थेष्वच्वौकृञःकरणेख्युन्।३।२।५६।एषु
च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषुकर्मसूपपदेषुकृञःख्युन्स्यात्।अनाढ्यमाढ्यंकुर्वन्त्यनेनआढ्यङ्करणं।अच्वौकिम्।आढ्यीकुर्वन्त्यनेन।इहप्रतिषेध
सामर्थ्यात्ल्युडपिनेतिकाशिका।भाष्यमतेतुल्युट्स्यादेव।अच्वौवित्युत्तरार्थम्॥कर्त्तरिभुवःखिष्णुच्खुकञौ।३।२।५७।आढ्यादिषुच्व्य
र्थेष्वच्व्यन्तेषुभवतेरेतौस्तः।अनाढ्यआढ्योभवतीतिआढ्यम्भविष्णुः।आढ्यम्भावुकः।स्पृशोऽनुदकेक्विन्।घृतस्पृक्।कर्मणीतिनिवृत्त
म्।मन्त्रेणास्पृशतीतिमन्त्रस्पृक्।ऋत्विग्दधृक्।व्याख्यातं।त्यदादिषुदृशोऽनालोचनेकञ्च।समानान्ययोश्चेतिवाच्यम्॥ ॥सदृक्।सदृशः।
अन्यादृक्।अन्यादृशः।कर्तापिवाच्यः।तादृक्षः।सदृक्षः।अन्यादृक्षः॥सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपिक्विप्।
।३।२।६१।एभ्यःक्विप्स्यादुपसर्गेसत्यसतिचसुप्युपपदे।द्युसत्।उपनिषत्।अण्डसूः।प्रसूः।मित्रद्विट्।प्रद्विट्।मित्रध्रुक्।प्रध्रुक्।गोधु

उ॰कृ॰
७

क।प्रध्रुक।अश्वयुक।प्रयुक।वेदवित्।निविदित्यादि।अग्रग्रामाभ्यान्नयतेर्णो वाच्यः॥ ॥अग्रणीः।ग्रामणीः॥भजो ण्विः।३।२।६२।सुप्
उपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात्।अंशभाक।प्रभाक॥अदोऽनन्ने।३।२।६८।विट् स्यात्।आममत्ति आमात्।सस्यात्।अनन्ने किम्।अन्नादः॥
क्रव्ये च।३।२।६९।अदेर्विट्।पूर्वेणासिद्धे वचनमणो वाधनार्थम्।क्रव्यात्।आममांसभक्षकः।कथन्तर्हि।क्रव्यादोऽस्रप आशर इति।पक्वमांस
शब्दे उपपदेऽण्।उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात्॥दुहः कप् घश्च।३।२।७०।कामदुघा॥अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते।३।२।७५।छन्दसीति
निवृत्तम्।मनिन्क्वनिप्वनिप्विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः॥नेड्वशि कृति।७।२।८।वशादेः कृत इण् न स्यात्।शृ।सुशर्मा।प्रातरित्वा॥वि
ड्वनोरनुनासिकस्यात्।६।४।४१।अनुनासिकस्य आत् स्यात्।विजायत इति विजावा।ओणृ।अवावा।विच्।रोट्।रेट्।सुगण्॥क्विप् च
।३।२।७६।अयमपि दृश्यते।सन्ध्वंसिपतीति त्वस्यैव प्रपञ्चः।उखास्रत्।पर्णध्वत्।वाहभ्रट्॥अन्तः।८।४।२०।पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्या

गणः

रुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत्। हे प्राण्। शासइदितीत्वं। मित्राणिशास्तिमित्रशीः। आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्॥ ॥आशीः। इत्वोत्वे। गीः।
पूः। ज्वरत्वस्रिवच। ६।४।२७। एषुछ्वादेरूठ्स्वःस्यात्। तञ्छन्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। मोनो धातोः। प्रतान्। प्रशान्। च्छ्वोरित्यूठ्। अक्षद्यूः। ज्व
रत्वरेत्यूठ्। जूः। जुरौ। त्वरः। तूः। स्रूः। ऊः। हृङ्कि:। जनानवतीति जनौः। जनावौ। जनावः। मूः। सुवौ। सुवः। सुमूः। सुम्वौ। सुम्वः। राल्लोपः। मूर्छा। मूः।
मुरौ। मुरः। धुर्वी। धूः॥ गमः क्वौ। ६।४।४०। अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गत्। गमादीनामिति वक्तव्यम्॥ ॥परीतत्। संयत्। सुनत्। ऊङ् च
गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च॥ ॥अग्रेगूः। अग्रेभ्रूः॥ स्थः क च। ३।२।७७। चात्क्विप्। शंस्थः। शंस्थाः। शमिधातोरित्यचम्बाधितुं सूत्रम्॥ सु
प्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। ३।२।७८। अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी। शीतभोजी। अजातौ किम्। ब्राह्मणाना
मन्त्रयिता। ताच्छील्ये किम्। उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्। इह हन्तिकारेणोपसर्गभिन्नस्यवसुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरु

उ.क्र.
१८

पसंख्यानमितिपठितम्। हरदत्तमाधवादिभिश्चतदेवानुसृतम्। एतच्चभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपिणिनिः। सवभूवो
पजीविनाम्। अनुयायिवर्गः। पततत्यधोधामविसारि। नवञ्चनीयाःप्रभवोनुजीविभिरित्यादौ। साधुकारिण्युपसंख्यानं॥ ॥ब्रह्म
णिवदः॥ ॥अताच्छील्यार्थंवार्त्तिकद्वयं। साधुदायी। ब्रह्मवादी॥ कर्त्तर्युपमाने।३।२।७९। णिनिःस्यात्। उपपदार्थःकर्त्ताप्रत्ययार्थ
स्यकर्त्तुरुपमानम्। उष्ट्रइवक्रोशतिउष्ट्रक्रोशी। ध्वांक्षरावी। अताच्छील्यार्थमजात्यर्थञ्चसूत्रम्। कर्त्तरिकिम्। अपूपानिवभक्षयति
माषान्। उपमानेकिम्। उष्ट्रःक्रोशति॥ व्रते।३।२।८०। णिनिःस्यात्। स्थण्डिलशायी॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये।३।२।८१। पौनःपुन्येद्योत्येसुप्युप
देणिनिः। क्षीरपायिणउशीनराः॥ मनः।३।२।८२। सुपिमन्यतेर्णिनिःस्यात्। दर्शनीयमानी॥ आत्ममानेखश्च।३।२।८३। स्वकर्मकेमनने
वर्त्तमानान्मन्यतेःसुपिखश्चस्यात्। चाण्णिनिः। पण्डितमात्मानंमन्यतेपण्डितम्मन्यः। पण्डितमानी। खित्यनव्ययस्य। कालिम्मन्या। भन

रामः

व्ययस्यकिम्। दिवामन्या॥ इच्एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च। ६।३।६८। इजन्तादेकाचोऽम्स्यात्सचस्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे। ओतोम्शसोः
गाम्मन्यः। वाम्शसोः। स्त्रियम्मन्यः। स्त्रीम्मन्यः। नृ। नरम्मन्यः। भुवम्मन्यः। श्रियमात्मानम्मन्यते श्रिमन्यं कुलं। भाष्यकारवचनात् श्रीश
ब्दस्य ह्रस्वः सुममोरभावश्च॥ भूते। ३।२।८४। अधिकारोयम्· वर्त्तमाने लडिति यावत्॥ करणे यजः। ३।२।८५। करणोउपपदे भूतार्था
द्यजेर्णिनिः स्यात्कर्त्तरि। सोमेनेष्टवान्सोमयाजी। अग्निष्टोमयाजी॥ कर्मणि हनः। ३।२।८६। पितृव्यघाती। कर्मणीत्येतत्सहे चेति
यावत् अधिक्रियते॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। ३।२।८७। एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात्। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। क्विप् चेत्ये
व सिद्धे नियमार्थमिदम्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूत एव क्विबेवेति· चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो निय
म इति भाष्यं॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः। ३।२।८९। सोकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात्। त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका। सुकृत्। क

उ.कृ.
१९

र्मकृत्।पापकृत्।मन्त्रकृत्।पुण्यकृत्।क्विवेवेतिनियमात्कर्मकृतवानित्यत्राऽण्न।कृञ एवेतिनियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्रा-
ध्यायः।अत्र न क्विप्।भूत एवेतिनियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायान्न क्विप्।स्वादिष्वेवेतिनियमाभावादन्यस्मिन्नप्यु-
पपदे क्विप्।शास्त्रकृत्।भाष्यकृत्॥सोमेसुञः।३।२।९०।सोमसुत्।चतुर्विधोत्रनियमइतिकाशिका।एवमुत्तरसूत्रेपि॥अग्नौचेः
।३।२।९१।अग्निचित्॥कर्मण्यग्न्याख्यायाम्।३।२।९२।कर्मण्युपपदेकर्मण्येवकारकेचिनोतेःक्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्या-
ख्यायाम्।श्येनइवचितःश्येनचित्॥कर्मणीनिर्विक्रियः।३।२।९३।कर्मण्युपपदेविपूर्वात्क्रीणातेरिनिःस्यात्।कुत्सितग्रहणंकर्त-
व्यम्॥ ॥सोमविक्रयी।घृतविक्रयी॥दृशेःक्वनिप्।३।२।९४।कर्मणिभूतइत्येव।पारंदृष्टवान्पारदृश्वा॥राजनियुधिकृञः।३।२ राम:
।९५।क्वनिप्स्यात्।युधिरन्तर्भावितण्यर्थः।राजानंयोधितवान्राजयुध्वा।राजकृत्वा॥सहेच।३।२।९६।कर्मणीतिनिवृत्तं।सहयुध्वा।

सहकृत्वा॥सप्तम्यांजनेर्डः।३।२।९७।सरसिजं।मन्दुरायांजातोमन्दुरजः।ङ्यापोरितिह्रस्वः॥पञ्चम्यामजातौ।३।२।९८।जातिशब्दव
र्जितपञ्चम्यन्तउपपदेजनेर्डःस्यात्।संस्कारजः।अदृष्टजः॥उपसर्गेचसंज्ञायाम्।३।२।९९।प्रजास्यात्सन्ततौजने॥अनौकर्मणि।३।
।२।१००।अनुपूर्वाज्जनेःकर्मण्युपपदेडःस्यात्।पुमांसमनुरुध्यजातापुमनुजा।अन्येष्वपिदृश्यते।३।२।१०१।अन्येष्वप्युपपदेषु
जनेर्डःस्यात्।अजः।द्विजः।ब्राह्मणजः।अपिशब्दःसर्वोपाधिव्यभिचारार्थः।तेनधात्वन्तरादपिकारकान्तरेष्वपिक्वचित्।परितःखाता
परिखा॥क्तक्तवतूनिष्ठा।१।१।२६।एतौनिष्ठासंज्ञौस्तः॥निष्ठा।३।२।१०२।भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठास्यात्।तत्रतयोरेवेतिभावकर्म
णोःक्तः।कर्तरिकृदितिकर्तरिक्तवतुः।उकाविंतौ।स्नातंमया।स्तुतस्त्वयाविष्णुः।विष्णुर्विश्वंकृतवान्॥निष्ठायामण्यदर्थे।६।४।
।६०।ण्यदर्थेभावकर्मणीततोऽन्यत्रनिष्ठायांक्षियोदीर्घःस्यात्॥क्षियोदीर्घात्।८।२।४६।दीर्घात्क्षियोनिष्ठातस्यनःस्यात्।क्षी

उ·कृ·
२०

गावान् ॥ भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्युकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । श्रुतः । ऊर्णोतेर्गुणवद्भावो वा
च्यः ॥ ॥ तेनएकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । उतः । हतः ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८।२।४२ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य
नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शॄ । ॠत इत् । रपरः णत्वं । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेनहृक्रेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं का
र्त्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । ८।२।४३ निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ॥ ल्वादिभ्यः । ८।२।४४ एक
विंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहिज्या । जीनः ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ ॥ दु गतौ । दूनः । टुदु उपतापइत्यस्यतु न गृह्यते । सानुबन्ध
त्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः । पूञो विनाशे ॥ ॥ पूना यवाः विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ ॥ रामः
सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥ ओदितश्च । ८।२।४५ भुजो । भुग्नः ।

दुओश्वि।उच्छूनः।ओहाक्।प्रहीणाः।स्वादय ओदित इत्युक्तम्।सूनः।सूनवान्।दूनः।दूनवान्।ओदिन्मध्ये डीङःपाठसाम
र्थ्यान्नेट।उड्डीनः॥द्रवमूर्तिस्पर्शयोःश्यः।६।१।२४।द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्॥श्योऽस्पर्शे
।८।२।४७।श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेर्थे।हल इति दीर्घः।शीनं घृतम्।अस्पर्शे किम्।शीतञ्जलं।द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम्।सं
श्यानो वृश्चिकः।सीतात्संकुचित इत्यर्थः॥प्रतेश्च।६।१।२५।प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्।प्रतिशीनः॥विभाषाभ्य
वपूर्वस्य।६।१।२६।श्यः संप्रसारणं वा स्यात्।अभिश्यानं घृतम्।अभिशीनम्।अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः।व्यवस्थितविभाषे
यम्।तेनेह न।समवश्यानः॥अञ्चोऽनपादाने।८।२।४८।अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने॥यस्य विभाषा।यस्य क्वचिद्विभा
षयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात्।उदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट्।समक्नः।अनपादाने किम्।उदक्तमुदकं कूपात्।नत्वस्मात्सक्त्वा दु

उ.कृ.
२१

श्चेति षत्वे प्राप्ते । निष्ठादेशः षत्वस्वरःप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः ॥ ॥ वृक्णः । वृक्णवान् ॥ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।८।३।७५। पूर्वे
णामूर्द्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्नः । परिस्कन्नः । परेश्चेति विकल्पः । स्तम्भेरिति षत्वे प्राप्ते ॥ प्रति
स्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ अत्र षत्वन्न स्यात् ॥ दिवोऽविजिगीषायाम् ।८।२।४९। दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषा
यान्तु । द्यूतम् ॥ निर्वाणोऽवाते ।८।२।५०। अवाते इति छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्त्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु
निर्वातो वातः ॥ शुषः कः ।८।२।५१। निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥ पचो वः ।८।२।५२। पक्वः ॥ क्षायो मः ।८।२।५३। क्षामः ॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य ।६।१।२३।
प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५४। निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥ अनु रामः
पसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ।८।२।५५। ञिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते क्तवत्वेकदेशस्यापीदन्निपातनमिष्यते । फुल्लवा

न्। क्षीवादिषु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते। क्षीवो मत्तः। कृशस्तनुः। उल्लाघो नीरोगः। अनुप
सर्गात्किम्॥ आदितश्च। ७।२।१६। आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात्॥ ति च। ७।४।८९। चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति। प्रफुल्तः। प्रक्षी
वितः। प्रकृशितः। प्रोल्लाघितः। कथन्तर्हि लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति। फुल्ल विकसने। पचाद्यच्। सूत्रे तु फुल्तादिनिवृत्त्य
र्थम्। उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्॥ ॥नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्। ८।२।५६। एभ्यो निष्ठातस्य नो वा। नुन्नः। नु
त्तः। विद विचारणे। रौधादिक एव गृह्यते। उन्दिना परेण साहचर्यात्। विन्नः। वित्तः। वेत्तेस्तु विदितः। विद्यतेर्विन्नः। उन्दी॥ श्वी
दितो निष्ठायाम्। ७।२।१४। श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न। उन्नः। उत्तः। त्राणः। त्रातः। घ्राणः। घ्रातः। ह्रीणः। ह्रीतः॥ न ध्या
ख्यापृमूर्च्छिमदाम्। ८।२।५७। एभ्यो निष्ठातस्य नत्वन्न। ध्यातः। ख्यातः। पूर्त्तः। राज्ञो पः। मूर्त्तः। मत्तः॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः।

उ॰का
२२

।८।२।५८। विन्दतेर्निष्ठातस्य निपातो यं भोगे प्रतीते चार्थे। वित्तं धनम्। वित्तः पुरुषः। अनयोः किम्। विन्नः। विभाषा गमहनेति क्वसौ वेट्त्वा
दिह नेट्॥ भित्तं शकलम्।८।२।५९। भिन्नमन्यत्॥ ऋणमाधमर्ण्ये।८।२।६०। ऋधातोः क्तनकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे। ऋ
तमन्यत्॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम्।६।१।२२। स्फीतः॥ इण्निष्ठायाम्।७।२।४७। निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात्। यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते
पुनर्विधिः। निष्कुषितः॥ वसतिक्षुधोरिट्।७।२।५२। आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात्। उषितः। क्षुधितः॥ अञ्चेः पूजायाम्।७।२।५३।
पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्। अञ्चितः। गतौ तु अक्तः॥ लुभो विमोहने।७।२।५४। लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यान्न तु गार्द्ध्ये। लुभि
तः। गार्द्ध्ये तु लुब्धः॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः।७।२।५०। इड्वा स्यात्। क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते क्लिशू विबाधने अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धे राम:
पि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः। क्लिशितः। क्लिष्टः॥ पूङश्च।७।२।५१। पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात्। पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न

पूङ क्त्वा च।१।२।२२।

पूङः क्त्वा च॥१।२।२२।

शृहनुनक्ताभेडिष्येवसिद्धं १ स्तनेका चक्त्रियरा २

स्यात्। पवितः। पूतः। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्। नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः।१।२।१९। एभ्यः से
ण्निष्ठा किन्न स्यात्। शयितः। शयितवान्। अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। शेश्यितः। शेश्यितवान्। आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या॥ आदि
कर्मणि क्तः कर्तरि च।३।४।७१। आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः॥ विभाषा भावादिकर्मणोः।७।२।१७। भावे आदिकर्मणि
चादितो निष्ठाया इड्वा स्यात्। प्रस्वेदितश्चैत्रः। प्रस्वेदितन्तेन। ञिष्विदेति ष्वादिरत्र गृह्यते शीङ्साहचर्यात्। स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव। ञि
मिदा। ञिक्ष्विदा। दिवादी भ्वादी च। प्रमेदितः। प्रमेदितवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। धर्षितन्तेन। सेट् किम्।
प्रस्विन्नः। प्रस्विन्नन्तेनेत्यादि॥ मृषस्तितिक्षायाम्।१।२।२०। सेट् निष्ठा किन्न स्यात्। मर्षितः। मर्षितवान्। क्षमायां किम्। अपमृषितं वाक्य
म्। अविस्पष्टमित्यर्थः॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्।१।२।२१। उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात्। द्युतितम्

सेदीतिस्वरूपकथनमिदम् =२=

उ.कृ.
३२

द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः प्रद्योतितः । प्रमुदितः प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रु
चितं कार्षापणं । सेट् किम् । क्रुष्टम् । शब्विकरणेभ्य एवेष्यते । नेह । गुध्यते गुधितं । निष्ठायां सेटि । ६।४। ५२ णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भा
वितवान् । श्वीदित इति नेट् । संप्रसारणं । शूनः । दीनः । शहृ । गूढ । वञ् । वृतः । तञ् । ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते । द्वितीयाश्रितेतिसू
त्रे निपातनादिट् । पतितः । सेमिवीति वेदृत्वात्सिक्रे क्तेन त्यादीना [redacted] मीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराजधियेत्यादि । यस्य
विभाषेत्यत्रैकाच इत्येवादरिद्रितः ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशे
षु । ७।२।१८ । क्षुब्धादीन्यष्टौ निष्ठान्तानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । इडभावः संप्रक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थ रामः
श्वेतं । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तं । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेछ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वम

पि निपात्यते। फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः। माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्य आह। वाढं भृश
म्। अन्यत्र तु क्षुभितम्। क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फाणितम्। वाहित
म्।। धृषिशसी वैयात्ये।७।२।१९। एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः। धृष्टः। विशस्तः। अन्यत्र धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये
धृषिर्नास्ति। अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः। माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्प
माह। धृष्टम्। धर्षितम्। प्रधृष्टः। प्रधर्षितः।। दृढः स्थूलबलयोः।७।२।२०। स्थूले बलवति च निपात्यते। दृह् दृहि वृद्धौ। क्तस्येडभावः। तस्य
ढत्वम्। हस्य लोपः। इदितो नलोपश्च। दृहितः। दृंहितोन्यः।। प्रभौ परिवृढः।७।२।२१। वृह वृहि वृद्धौ निपातनं प्राग्वत्। परिवृहितः। परिवृं
हितोन्यः।। कृच्छ्रगहनयोः कषः।७।२।२२। कषो निष्ठाया इडभावः स्यादेतयोरर्थयोः। कष्टं दुःखं तत्कारणञ्च। स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्। क

ष्टेमोहः। कष्टं शास्त्रं। दुरवगाहमित्यर्थः। कषितमन्यत्॥ घुषिरविशब्दने।७।२।२३। घुषेर्निष्ठाया इण्न स्यात्। घुष्टा रज्जुः। अविशब्द
नेकिम्। घुषितं वाक्यम्। शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः॥ अर्देः संनिविभ्यः।७।२।२४। एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात्। समर्णः। न्य
र्णः। व्यर्णः। अर्दितोन्यः॥ अभेश्चाविदूर्ये।७।२।२५। अभ्यर्णम्। नातिदूरम्। आसन्नं वा। अभ्यर्दितमन्यत्॥ णेरध्ययने वृत्तम्।७।२।२६। ण्य
न्तादृत्तेः क्ते सेडभावो णिलुक् चाधीयमानेर्थे। वृत्तश्छन्दश्छात्रेण संपादितं। अधीतमिति यावत्। अन्यत्र वर्तिता रज्जुः॥ शृतं पाके
।६।१।२७। श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके॥ शृतं क्षीरं स्वयमेव। विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः। क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु
श्राणं। श्रपितं वा॥ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः।७।२।२७। एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे। दमितः। शमितः। पू
रितः। दासितः। स्पाशितः। छादितः। ज्ञपितः॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्।७।२।२८। एभ्यो निष्ठाया इड्वा। रुषितः। रुष्टः। आन्तः।

अमितः। तूर्णः। त्वरितः। अस्यादित्वे फलं मन्दम्। संघुष्टः। संघुषितः। आस्वान्तः। आस्वनितः॥ हृषेर्लोमसु। ७।२।२९। हृषेर्निष्ठा
याइड्वा स्याल्लोमसु विषये। हृष्टम्। हृषितं लोम। विस्मितप्रतिघातयोश्च॥ ॥हृष्टः। हृषितो मैत्रः। विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः।
अन्यत्र तु हृषु अलीके। उदित्वान्निष्ठायां नेट्। हृषतुष्टौ इट्। अपचितश्च। ७।२।३०। चायतेर्निपातोयं वा। अपचितः। अपचायितः।
प्यायः पी। ६।१।२८। वास्यान्निष्ठायाम्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन स्वाङ्गे नित्यम्। पीनं मुखं। अन्यत्र प्यानः। पीनः स्वेदः। सोपसर्गस्य न। प्रप्यानः।
आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव। आपीनोन्धुः। आपीनमूधः॥ ल्लादो निष्ठायाम्। ६।४।९५। ह्रस्वः स्यात्। प्रह्लन्नः॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति कि
ति। ७।४।४०। एषामिकारोन्तादेशः स्यात्तादौ किति। ईत्वदत्वयोरपवादः। दितः। सितः। मा माङ् मेङ्। मितः। स्थितः॥ शाच्छोरन्यतरस्याम्।
७।४।४१। शितः। शातः। छितः। छातः। व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम्॥ ॥संशितं व्रतम्। सम्यक् संपादितमित्यर्थः। संशि

नेत्रासराः। वृंतविषयकयत्नवानित्यर्थः॥ दधातेर्हिः। ७।४।४२। तादौ किति। अभिहितम्। निहितम्॥ दोदद्घोः। ७।४।४६। घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्। दत्तः। घोः किम्। दातः। तान्तो वायमादेशः। नचैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः। तकारादेतद्विधानात्। दान्तो वा। धान्तो वा। नच दान्तत्वे निष्ठानत्वम्। धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं जश्त्वं संनिपातपरिभाषाविरोधात्॥ अच उपसर्गात्तः। ७।४।४७। अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोः अचस्तः स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्। प्रत्तः। अव त्तः। अवदत्तं विदत्तं प्रदत्तं चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तं निदत्तमिति चेष्यते। वशब्दाद्यथाप्राप्तम्। दस्ति। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे। खरि चेति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम्। नीत्तम्। सूत्तम्। घुमास्थेतीत्वम्। धेट्। धीतम्। गीतम्। पीतम्। जनसनेत्यात्वम्। जातम्। सातम्। खातम्॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति। २।४।३६। ल्यपिति लुप्तसप्तमीकं। अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च। इकार उच्चारणार्थः। धत्वं। झरो झरि। जग्धः॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च। ३।४।७१।

रामः

।६।३।१२४।

८२

प्रकृतः कटं सः। प्रकृतः कटस्तेन। निष्ठायामण्यदर्थ इति दीर्घः। क्षियो दीर्घादिति नत्वं। प्रक्षीणः सः॥ वाक्रोशदैन्ययोः। ६।४।६१। क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च। क्षीणायुर्भव। क्षितायुर्भव। क्षीणोयं तपस्वी। क्षितो वा॥ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले। ८।३।८९। आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये। निष्णातः शास्त्रेषु। नद्यां स्नातीति नदीष्णः। सुपीति कः॥ सूत्रं प्रतिष्णातं। ८।३।९०। प्रतेः स्नातेः षत्वम्। प्रतिष्णातं सूत्रं। शुद्धमित्यर्थः। अन्यत्र प्रतिस्नातम्॥ कपिष्ठलो गोत्रे। ८।३।९१। कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः। गोत्रे किम्। कपीनां स्थलं कपिस्थलम्॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्। ८।३।९६। एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात्। विष्ठलम्। कुष्ठलम्। शमिष्ठलम्। परिष्ठलम्॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च। ३।४।७२। एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च। गङ्गां गतः। गङ्गाम्प्राप्तः। ग्लानः सः। लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः। शेषमधिशयितः। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमुपासितः। हरिदिनमुपोषितः। राममनुजातः। गरुडमारूढः। वि

उ.कृ.
२८

ष्वसनुजीर्णाः। पक्षे श्रान्ता गङ्गा तेनेत्यादि॥ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ३।४।७६। एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात्। चाद्यथाप्राप्तं। ध्रौ
व्यं स्थैर्यम्। मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः। भुक्तमेतदनन्तस्येन्नं तु गोष्ठ्यादि दृक्षवः। पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि भावे च। आसितो
मुकुन्दः। आसितं तेन। गत्यर्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च। रमापतिरिदं यातः। तेनेदं यातम्। भुजेः कर्मणि। अनन्तेनेदं भुक्तम्। कथं भुक्ता ब्राह्मणा
इति भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच्। वर्त्तमाने इत्यधिकृत्य॥ ञीतः क्तः ३।२।१८७। ञिष्विदा। ष्विन्नः। ञिइन्धी। इद्धः॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य
श्च ३।२।१८८। मतिरिहेच्छा। बुद्धेः पृथग्ग्रहणात्। राज्ञां मत इष्टः। तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्चितः। चकारोऽनुक्त
समुच्चयार्थः। शीलितो रक्षितः। क्षान्तः। आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि॥ नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४। क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः राम:
स्यात्। जल्पितम्। शयितम्। हसितम्॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ३।२।१०३। सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप् स्याद्भूते। सुत्वा। सुत्वानौ। यज्वा। यज्वानौ॥ जीर्य

तेरतृन्।३।२।१०४।भूत इत्येव।जरन्।जरन्तौ।जरन्तः।वासरूपन्यायेन निष्ठापि।जीर्णो जीर्णवान्॥छन्दसि लिट्।३।२।१०५।लिटः
कानज्वा।३।२।१०६।क्वसुश्च।३।२।१०७।इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम्।
कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते।तन्तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे।श्रेयांसि सर्वाणधिजग्मुषस्ते इत्यादि॥वस्वेकाजाद्घसाम्।७।२।६७।कृतद्विर्वचना
नामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम्।एकाच्।आरिवान्।आत्।ददिवान्।जक्षिवान्।एषां किम्।चभूवान्॥भाषायां सदवसश्रुवः।
।३।२।१०८।सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः।निषेदुषीमासनबन्धधीरः।अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य।शु
श्रुवान्॥उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च।३।२।१०९।एते निपात्यन्ते।उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा तस्य नित्यं क्वसुः।इट्।उ
पेयिवान्।उपेयुषः स्तामपि मूर्त्तिमग्र्यां।उपेयुषी।उपेत्य विवक्षितम्।ईयिवान्।समीयिवान्।नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च।क्षुतजय

उ॰कृ॰
२७

श्रुतेरनाश्रुष इतिभारविः।अनुपूर्वाद्वचेःकर्तरिक्तानच्।वेदस्यानुवचनंकृतवाननूचानः॥विभाषागमहनविदविशाम्।७।२।६८।ए
भ्योवसोरिड्वा।जग्मिवान्।जगन्वान्।जघ्निवान्।जघन्वान्।विविदिवान्।विविद्वान्।विविशिवान्।विविश्वान्।विशिनासाहचर्याद्विन्दते
र्ग्रहणम्।वेत्तेस्तुविविद्वान्।नेड्वशिकृतीतीण्निषेधः।दृशेश्च।ददृशिवान्।ददृश्वान्॥लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे।३।२।
१२४।अप्रथमान्तेनसामानाधिकरण्येसतीत्यर्थः।शबादि।पचन्तंचैत्रंपश्य॥आनेमुक्।७।२।८२।अङ्गस्यातोमुगागमःस्यादानेपरे।पच
मानंचैत्रंपश्य।लडित्यनुवर्त्तमानेपुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्।तेनप्रथमासामानाधिकरण्येऽपिक्वचित्।सन्ब्राह्मणः।माङ्याक्रोशे
इतिवाच्यं॥ ॥माजीवन्यःपरावज्ञादुःखदग्धोऽपिजीवति।माङिलुङितिप्राप्तेएतद्वचनसामर्थ्याल्लट्।संबोधनेच।३।२।१२५।हेपचन्।हे
पचमान।लक्षणहेत्वोःक्रियायाः।३।२।१२६।क्रियायाःपरिचायकेहेतौचार्थेवर्त्तमानाद्धातोर्लटःशतृशानचौस्तः।शयानाभुञ्जतेयवनाः॥

रामः
७

अर्जयन्वसति।हरिंपश्यन्मुच्यते।हेतुःफलंकारणञ्च॥कृत्यचः।८।४।२९।प्रयीयमाणाःसोमः॥ईदासः।७।२।८३।आसःपरस्यानस्यईत्स्या
त्।आदेःपरस्य।आसीनः॥विदेःशतुर्वसुः।७।१।३६।वेत्तेःपरस्यशतुर्वसुरादेशोवास्यात्।विदन्।विद्वान्।विदुषी॥तौसत्।३।२।१२७।तौशतृशा
नचौसत्संज्ञौस्तः॥लृटःसद्वा।३।३।१४।व्यवस्थितविभाषेयम्।तेनाप्रथमासामानाधिकरण्येप्रत्ययोत्तरपदयोःसंबोधनेलक्षणहेत्वोश्चनि
त्यं।करिष्यन्तंकरिष्यमाणंपश्य।करिष्यतोपत्यंकारिष्यतः।करिष्यद्भक्तिः।हेकरिष्यन्।अर्जयिष्यन्वसति।प्रथमासमानाधिकरणेपिक्व
चित्।करिष्यति·करिष्यन्॥पूङ्यजोःशानन्।३।२।१२८।वर्तमाने।पवमानः।यजमानः॥ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानश्।३।२।१२९।
एषुद्योत्येषुकर्त्तरिचानश्।भोगंभुञ्जानः।कवचंविभ्राणः।शत्रुन्निघ्नानः॥इङ्धार्योःशत्रकृच्छ्रिणि।३।२।१३०।आभ्यांशतृस्यादकृच्छ्रिणि
कर्त्तरि।अधीयन्।धारयन्।अकृच्छ्रिणिकिम्।कृच्छ्रेणाधीते।धारयति॥द्विषोमित्रे।३।२।१३१।द्विषन्शत्रुः॥सुञोयज्ञसंयोगे।३।२।१३२।

उ.कृ. सर्वेसुन्वंतः।सर्वेयजमानाःसत्रिणः।।अर्हः प्रशंसायाम्।३।२।१३३।अर्हन्।।आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु।३।२।१३४।क्वि
२८ पमभिव्याप्यवक्ष्यमाणाःप्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुकर्त्तृषुबोध्याः।।तृन्।३।२।१३५।कर्त्ताकटान्।।अलंकृञ्निराकृ
त्पचो २ ञ्प्रजनोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरइष्णुच्।३।२।१३६।अलंकरिष्णुः।निराकरिष्णुः।प्रजनिष्णुः।उत्पचिष्णुः।उन्मदिष्णुः।रोचि
ष्णुः।अपत्रपिष्णुः।वर्त्तिष्णुः।वर्द्धिष्णुः।सहिष्णुः।चरिष्णुः।।णेश्छन्दसि।३।२।१३७।वीरुधःपारयिष्णवः।।भुवश्च।३।२।१३८।छन्दसीत्ये
वा।भविष्णुः।कथन्तर्हिजगत्प्रभोरप्रभविष्णुवैष्णवमिति।निरंकुशाःकवयः।चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः।भ्राजिष्णुरितिहीतिः।ए
वंक्षयिष्णुः।नैतज्ञाप्येदृष्टम्।।ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः।३।२।१३९।छन्दसीतिनिवृत्तम्।गिदयन्नतुकित्।तेनस्थईत्वन्न।ग्लास्नुः।गित्वा रामः
न्नगुणः।जिष्णुः।स्थास्नुः।चाड्डुकः।श्र्युकःकितीत्यत्रगकारप्रश्लेषान्नेट्।भूष्णुः।दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम्।। ।।दंक्ष्णवःपशवः।।न २८

सिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।३।२।१४०।त्रस्नुः।गृध्नुः।धृष्णुः।क्षिप्नुः॥शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्।३।२।१४१।उकार उच्चारणार्थ इति काशिका।अनुबन्ध इति भाष्यम्।तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः।न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः।झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात्।नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः।शमी दमी तमी श्रमी भ्रमी क्षमी क्लमी प्रमादी उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुचो वासरूपविधिना घिनुणापि।उन्मादी।ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च।३।२।१४२।घिनुण्स्यात्।संपर्की।अनुरोधी।आयामी।आयासी।परिसारी।संसर्गी।परिदेवी।संज्वारी।परिक्षेपी।परिराटी।परिवादी।परिदाही।परिमोही।दोषी।द्वेषी।द्रोही।दोही।योगी।आक्रीडी।विवेकी

त्यागी।रागी।भागी।अतिचारी।अपचारी।आमोषी।अभ्याघाती॥वौकषलसकत्थस्रम्भः।३।२।१४३।विकाषी॥विलासी।विकत्थी।विस्रम्भी॥अपेचलषः।३।२।१४४।चात्।अपलाषी॥विलाषी॥प्रेलपसृद्रुमथवदवसः।३।२।१४५।प्रलापी।प्रसारी।प्रद्रावी।प्रमाथी।प्रवादी।प्रवासी॥निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयोवुञ्।३।२।१४६।पञ्चम्यर्थे प्रथमा।एभ्यो वुञ् स्यात्।निन्दकः।हिंसक इत्यादि।ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकम्।तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति॥देविक्रुशोश्चोपसर्गे।३।२।१४७।आदेवकः।आक्रोशकः।उपसर्गे किम्।देवयिता।क्रोष्टा॥चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्।३।२।१४८।चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात्।चलनः।चोपनः।कम्पनः।शब्दनः।रवणः।अकर्मकात्किम्।पठिता विद्याम्॥अनुदात्तेतश्च हलादेः।३।२।१४९।अकर्मकाद्युच् स्यात्।वर्त्तनः।वर्द्धनः।अनुदात्तेतः किम्।भविता।हलादेः किम्।एधिता।अकर्मकात्किम्।वसिताव

स्त्रम्॥ जुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः।३।२।१५०। जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चंक्रमणः। दन्द्रमणः।
सरणः। पूर्वेणासिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेभ्य उकञा बाधा मा भूदिति। तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति तेनालं
कृञ्सूत्रन्न॥ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च।३।२।१५१। क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः॥ न यः।३।२।१५२। यकारान्ताद्युच् न स्यात्। क्नूयिता।
क्ष्मायिता॥ सूददीपदीक्षश्च।३।२।१५३। युच् न स्यात्। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। नमिकंपीति रेणा युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञा
पयति। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति। तेन कम्राकमनायुवतिः। कंप्राकंपना शाखा। यदि सूदेर्युच्च। कथं मधु
सूदनः नन्द्यादिः॥ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्।३।२।१५४। लाषुकः। पातुक इत्यादि॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठ
वृङः षाकन्।३।२।१५५। जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुण्ठाकः। वराकः। वराकी॥ प्रजोरिनिः।३।२।१५६। प्रजवी। प्रजविनौ। प्रज

विनः॥जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च॥३।२।१५७।जयी।दरी।क्षयी।विश्रयी।अत्ययी।वमी।आव्यथी।अभ्यमी।प
रिभवी।प्रसवी॥स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्॥३।२।१५८।आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः।स्पृहयालुः।गृहयालुः।प
तयालुः।दयालुः।निद्रालुः।तत्पूर्वो द्रा।तदो नान्तत्वं निपात्यते।तन्द्रालुः।शीङो वा वाच्यः।शयालुः॥दाधेट्सिशदसदो रुः॥३।२।१५९।दारुः।धा
रुः।सेरुः।शद्रुः।सद्रुः॥सृघस्यदः क्मरच्॥३।२।१६०।सृमरः।घस्मरः।अद्मरः॥भञ्जभासमिदो घुरच्॥३।२।१६१।भङ्गुरः।भासुरः।मेदुरः॥वि
दिभिदिच्छिदेः कुरच्॥३।२।१६२।विदुरः।भिदुरम्।छिदुरम्॥इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्॥३।२।१६३।इत्वरः।इत्वरी।नश्वरः।जित्वरः।सृत्व
रः॥गत्वरश्च॥३।२।१६४।गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते।गत्वरी॥जागरूकः॥३।२।१६५।जागर्तेरूकः स्यात्।जागरूकः॥यजजपदशां
यङः॥३।२।१६६।एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्।दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः।यायजूकः।जञ्जपूकः।दन्दशूकः॥नमिकम्पिस्म्यजस

कंमहिंसदीपोरः।३।२।१६७।नम्रः।कंप्रः।स्मेरः।जसिर्नञ्पूर्वः।क्रियासातत्ये वर्त्तते।अजस्रं सन्ततमित्यर्थः।कम्रः।हिंस्रः।दीप्रः॥सनाशं
सभिक्षउः।३।२।१६८।चिकीर्षुः।आशंसुः।भिक्षुः॥विन्दुरिच्छुः।३।२।१६९।वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वञ्च निपात्यते।वेत्तितच्छीलो विन्दुः।इ
च्छतिइच्छुः॥क्याच्छन्दसि।३।२।१७०।देवाञ्जिगातिसुम्नयुः॥आदृगमहनजनः किकिनौ लिट्च।३।२।१७१।आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्य
श्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत्।बभ्रिर्वज्रम्।पपिः सोमम्।ददिर्गाः।जग्मिर्युवा।जघ्निर्वृत्रम्।अमित्रियं जज्ञिः।भाषायां धाञ्कृसृ
गमिजनिनमिभ्यः॥ ॥दधिः।चक्रिः।सस्रिः।जग्मिः।जज्ञिः।नेमिः॥सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्॥ ॥यङन्तेभ्यः
सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नागभावश्च निपात्यते॥स्वपितृषोर्नजिङ्।३।२।१७२।स्वप्नक्।तृष्णक्।तृष्णजौ।तृष्णजः।धृषेश्चेति वाच्य
मिति काशिकादौ।धृष्णक्॥शॄवन्द्योरारुः।३।२।१७३।शरारुः।वन्दारुः।भियः क्रुक्लुकनौ।३।२।१७४।भीरुः।भीलुकः।क्रुकन्नपि वाच्यः।

॥ ॥भीरुकः॥स्थेशभासपिसकसोवरच्॥३।२।१७५॥स्थावरः।ईश्वरः।भास्वरः।पेस्वरः।कस्वरः॥यश्चयङः।३।२।१७६।यातेर्यङन्ताद्वरच्स्यात्।अतोलोपः।तस्ययलोपंप्रतिस्थानिवद्भावनिषेधाल्लोपोव्योरितियलोपः।अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वमाश्रित्यातोलोपेप्राप्ते वरेलुप्तंनस्थानिवत्।यायावरः॥भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवःक्विप्।३।२।१७७।विभ्राट्।भाः।भासौ।धूः।धुरौ।विद्युत्।ऊर्क्।पूः।पुरौ।दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः।जूः।जुवौ।जुवः।ग्रावशब्दस्यधातुनासमासःसूत्रेनिपात्यते।ततःक्विप्।ग्रावस्तुत्॥अन्येभ्योऽपिदृश्यते।३।२।१७८।क्विप्।छित्।भित्।दृशिग्रहणंविध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्।क्वचिद्दीर्घःक्वचिदसंप्रसारणंक्वचिद्द्वेक्वचिद्ध्रस्वः।तथाचवार्त्तिकम्।क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घोऽसंप्रसारणंच॥ ॥क्विब्वचीत्यादिनाउणादिसूत्रेणाकेषाञ्चित्सिद्धेतच्छीलादेस्तस्याबाधामाभूदितिवार्त्तिकेग्रहणम्।वक्तीतिवाक्।पृच्छतीतिप्राट्।आयतंस्तौतीतिआयतस्तूः।क

टंप्रुवतेकटप्रूः।जुरुकः।श्रयतिहरिंश्रीः।द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेच॥ ॥दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा।दिद्युत्।जगत्।जुहोतेर्दीर्घश्च॥ ॥
जुहूः।दृभये।अस्यह्रस्वश्च।दीर्यति।दद्रत्।ध्यायतेःसम्प्रसारणंच॥ ॥धीः।भुवःसंज्ञान्तरयोः।३।२।१७९।मित्रभूर्नामकश्चित्।धनि
काधर्णयोरन्तरेयस्तिष्ठतिविश्वासार्थंसप्रतिभूः॥विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायाम्।३।२।१८०।एभ्योभुवोडुःस्यान्नतुसंज्ञायाम्।विभुर्व्यापकः।प्र
भुःस्वामी।संभुर्जनिता।संज्ञायांतुविभूर्नामकश्चित्।मितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानम्॥ ॥मितंद्रवतीतिमितद्रुः।शतद्रुः।शंभुः।अन्तर्भा
वितण्यर्थोत्रभवतिः।धःकर्मणिष्ट्रन्।३।२।१८१।धेटोधाञश्चकर्मण्यर्थेष्ट्रन्स्यात्।धात्रीजनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु॥दाम्नीश
सयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहःकरणे।३।२।१८२।दाबादेःष्ट्रन्स्यात्करणेर्थे।दात्यनेनदात्रम्।नेत्रम्॥तितुत्रतथसिसुस
रकसेषुच।७।२।९।एषांदशानांकृत्प्रत्ययानामिण्नस्यात्।शस्त्रम्।योत्रम्।योक्त्रम्।स्तोत्रम्।तोत्त्रम्।सेत्रम्।सेक्त्रम्।मेढ्रम्।पत्त्रम्।दंष्ट्रा

नष्ट्री॥हलसूकरयोःपुवः।३।२।१८३।पूङ्पूञोःकरणेष्ट्रन्स्यात्तच्चेत्करणंहलसूकरयोरवयवः।हलस्यसूकरस्यवा।पोत्रम्।मुख
मित्यर्थः॥अर्त्तिलूधूसूखनसहचरइत्रः।३।२।१८४।अरित्रम्।लवित्रम्।धवित्रम्।सवित्रम्।खनित्रम्।सहित्रम्।चरित्रम्॥पुवःसं
ज्ञायाम्।३।२।१८५।पवित्रम्।येनाज्यमुत्पूयते।यच्चानामिकावेष्टनम्॥कर्त्तरिचर्षिदेवतयोः।३।२।१८६।पुवइत्रःस्यात्ऋषौकरणे
देवतायांकर्त्तरि।ऋषिर्वेदमन्त्रः।तदुक्तमृषिणेतिदर्शनात्।पूयतेऽनेनेतिपवित्रम्।देवतायान्तुअग्निःपवित्रंसमापुनातु॥ ॥
अथोणादयः॥कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्यउण्॥ ॥करोतीतिकारुःशिल्पीकारकश्च॥आतोयुक्।३।३।१२८।वातीतिवायुः
पायुर्गुदम्।जयत्यभिभवतिरोगान्जायुरौषधम्।मिनोतिप्रक्षिपतिदेहेऊष्माणमितिमायुःपित्तम्।स्वादुः।साध्नोतिपरकार्यंसाधुः।अश्नुते
आशुशीघ्रम्।आशुर्व्रीहिःपाटलःस्यात्॥छन्दसीणः॥ ॥मानआयो॥दृसनिजनिचरिचटिभ्योञुण्॥ ॥दीर्यतइतिदारु।स्नुःप्रस्थ

सानुरस्त्रियाम्। जानु। जानुनी। इह जनिवध्योश्चेति न निषेधः। अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात्। चाहृरमं। चाऽप्रियं वा कं। मृगय्वादित्वात्कुप्र
त्यये वटु इत्यपि॥ किन्नरयोःस्त्रियाः॥ ॥किंशृणातीति किंशारुः सस्यशूकं वाणश्च। जरामेति जरायुः। गर्भाशयो जरायुः स्यात्। उरश्च
लः। तरन्त्यनेन वर्णाः इति तालुः॥ कृकेवचःकाथ॥ ॥कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः। कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे इति विश्वः
॥मरुद्धीनर्वरालारिनानिधनिमिमस्त्रिम्यउः॥ ॥भरति बिभर्त्ति वा भरुः हरिर्हरश्च। म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुः
अजगरः। तर्हरीक्षः। चरन्ति भक्षयन्ति देवताऽस्मिन्निति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनुः स्वल्पं। स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः। धनुः शस्त्रविशेषः
धनुर्ना च धनुर्द्विषु। धनुरिवाजनिवक्रः इति श्रीहर्षः। मधुः किन्नरः। मद्गुः पानीयकाकिकेति रभसः। न्यंक्वादित्वात्कुत्वं। जश्वेन शस्पदः
॥अगाध॥ ॥लवलेशकणाणवः। वान्कादिवटिभ्यां। कटुः। वटतीति वटुः। धान्येनिरु॥ ॥धान्ये वाच्येऽणाउ प्रत्ययः स्यात् स च नि

उ.को.
३३

तृ॥ नित्वादाद्युदात्तः। प्रियङ्गवश्चमेअणावश्चमेव्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्। निकृत्स्नां फलिपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते॥
शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च॥ ॥शृणातीति शरुरायुधकोपयोः। स्वरुर्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः चन्द्र इत्य
न्ये। त्रपु सीसम्। पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः। वसुर्देवो योक्त्रे शोवसुतोयेधनेमणौ। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेदुश्चन्द्रः। बन्धुः। मनुः। चा
क्षिदिअवयवे। बिन्दुः॥ स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च॥ ॥देशे नदविशेषेऽब्धौ सिंधुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः॥ उन्देरिच्चादेः॥ ॥उन
त्ति इन्दुः॥ ईषेः किच्च॥ ॥ईषेरुः स्यात् स च कित् आदेरिकारादेशश्च। ईषते हिनस्ति इषुः शरः। ईषुर्द्वयोः॥ स्कन्देः सलोपश्च॥ ॥कन्दुः
म सृजेरसुम्च॥ ॥चात्सलोप उप्रत्ययश्च। रज्जुः॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च॥ ॥ककारतकारयोर्विनिमयः। तर्कुः सूत्रवेष्टनम्। नावञ्चे
॥ ॥न्यंक्वादित्वात्कुत्वम्। नियतश्चतीति न्यंकुर्मृगः॥ फलिपाटिनमिमनिजनांगुक्पटिनाकिधतश्च॥ ॥फलेर्गुक फल्गुः। पाटेः पटि
म

राम:
३३

पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यतेइति मधु । जायतेइति जतु ॥ वलेर्गुक् ॥ ॥ वल सम्वरणे । वल्गुः ॥ शः कित्सन्व
च्च ॥ ॥ श्यतेरुः स्यात्सचकित्सन्वच्च ॥ शिशुर्बालः ॥ यो द्वे च ॥ ॥ ययुरश्वोऽश्वमेधीयः सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम् ॥
कुर्भ्रश्च ॥ ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ । वादन्यतोपि । चक्रुः । कर्त्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः
॥ ॥ ऊः स्यान्न । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । विरहिणां विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्ष
से । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ॥ हृषो हृष्ट ॥ ॥ करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ॥ अपदुःसुषु स्थः ॥ ॥ सुषामादिषु चेति षत्वम् । अपष्ठु
प्रतिकूलम् । दुःष्ठु । सुष्ठु ॥ रपेरिच्चोपधायाः ॥ ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः । अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपसितुक्दीर्घहका
राश्च ॥ ॥ अर्जयति गुणानृजुः । सर्वान विशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अम्बुः कूपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च स

म्लस्कृकरणां भवः।बाधते इति वा हुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः॥प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च॥ ॥त्रयाणां कुः संप्रसारणं भ्रस्जेः स
लोपश्च।पृथुः।मृदुः।नपुंसका दित्वात्कुत्वम्।भृज्जति तपसा भृगुः॥लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च॥ ॥लघुः।बालमूलल घ्वलमङ्गुली
नां वालो रत्वमापद्यते॥ ॥रघुर्नृपभेदः।वहुः॥ऊर्णोतेर्नुलोपश्च॥ऊरुः सक्थि॥महति ह्रस्वश्च॥ ॥उरु महत्॥श्लिषेः कश्च
॥ ॥श्लिष्यतीति श्लिक्कुः भृत्यः।उद्यते ज्योतिश्च॥आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च॥ ॥आखनतीत्याखुः।परं शृणातीति परशुः
पृषोदरादित्वाद्दकारलोपात्पर्शुरपि॥हरिमितयोर्द्रुवः॥ ॥द्रु गतौ। अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स चाडित्।हरिभिर्द्रूयते
हरिद्रुर्वृक्षः॥मितद्रवति मितद्रुः समुद्रः॥शते च॥ ॥शतधा द्रवति शतद्रुः।बाहुलकात्केवलादपि।द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः
शाखा च।तथा नद्रुमः॥खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु॥ ॥पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते।खनतेरेफश्चान्तादेशः।खरुः कामः

क्रूरोमूर्खः।अभ्रश्च।शङ्कुर्नाकीलशल्ययोः॥पिबतेरीत्वंयुगागमश्च॥ ॥पीयुर्वायसःकालःसुवर्णञ्च।निपूर्वाल्लगिगतावस्मात्कुर्नै
दीर्घश्च।नीलङ्गुःकृमिविशेषःशृगालश्च।नीलाङ्गुरितिपाठान्तरन्तत्रधातोरपिदीर्घः।लगेसङ्गेअस्यअतइत्वञ्च।लगतीतिलिगु
श्चित्तं।लिगुर्मूर्खः॥मृगय्वादयश्च॥ ॥एतेकुप्रत्ययान्तानिपात्यन्ते।मृगंयातीतिमृगयुर्व्याधः।देवयुर्धार्मिकः।मित्रयुर्लोकया
त्राभिज्ञः।आकृतिगणोयम्॥मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्यउरच्॥ ॥मन्दुरावाजिशाला।वाशुरारात्रिः।मथुरा।चतुरः।चङ्कुरो
रथः।अङ्कुरः।खर्जूरादित्वादङ्कूरोपि॥व्यथेःसंप्रसारणंकिच्च॥ ॥विथुरश्चोररक्षसोः॥मकुरदर्दुरौ॥ ॥मकुरोदर्पणः।वाहुलकान्मु
कुरोपि।दृविदारणे।धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्यरुक्टिलोपश्च।दर्दुरस्तोयदेभेकेवाद्यभाण्डभेदयोः।दर्दुराचण्डिकायांस्या
द्ग्रामजालेचदर्दुरमितिविश्वः॥मद्गुरादयश्च॥ ॥उरजन्तानिपात्यन्ते।माद्यतेर्गुक्।मद्गुरोमत्स्यभेदः।कबृवर्णेरुगागमः।कर्बु

उ.को. रःश्वेतरक्षमोः।वध्नातेःखर्जूरादित्वादूरोपि।वभ्रूर्वभ्रुश्चौ स्यातांनग्रसुन्दरयोस्त्रियसु इतिरन्तिदेवः॥कोकतेर्वाकुक॥ ॥कुक्कुरः।कुङ्कः
३५ असेरुरन्॥ ॥असुरः।प्रज्ञायस्य।आसुरः।मसेश्च॥ ॥पञ्चमेपादेमसेरूरन्निति वक्ष्यते।मसूरामसुराव्रीहिप्रभेदपण्ययोषिति मसूः
रामसुरावानावेश्याव्रीहिप्रभेदयोः।मसूरीपादरोगेस्यादुपधानेपुनःपुमान्।मसूरमसुरौचद्वाविति विश्वः॥शावशेराप्तौ॥ ॥शु इति आश्व
र्थे।श्वशुरः।पतिपत्न्योःप्रसूःश्वश्रूःश्वसुरस्तुपितातयोरित्यमरः॥अविमह्योष्टिषच्॥ ॥अविषः।महिषः॥अमेर्दीर्घश्च॥ ॥आमिषंत्व
स्त्रियांमांसेतथास्याद्भोग्यवस्तुनि॥रुहेर्वृद्धिश्च॥ ॥रंकुशंवररौहिषाः।रौहिषोमृगभेदेस्याद्रौहिषंचतृणंमतमिति संसारावर्तः॥त
वेर्णिद्वा॥ ॥तवेतिसौत्रोधातुः।तविषताविषावब्धौस्वर्गेच।स्त्रियांतविषीताविषीनदीदेवकन्याभूमिश्च।तविषीवलमितिवेदभाष्यम्॥ रामः
नञिव्यथेः॥ ॥अव्यथिषोब्धिसूर्ययोः।अव्यथिषीधरारात्र्योः॥किलेर्बुक्च॥ ॥किल्बिषं॥इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दि ३५

तिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिवन्धिशुषिभ्यः किरच्॥ ॥इषिरोऽग्निः। मदिरा सुरा। मुदिरः कामुकाभ्रयोरिति विश्वमेदिन्यौ॥ खिदि
रश्चन्द्रः। छिदिरोऽसिकुठारयोः। भिदिरं वज्रं। मन्दिरं गृहं। स्त्रियामपि। मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः॥ चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ। तिमिर
न्तमोक्षिरोगश्च। मिहिरः सूर्यः। मुहिरः काम्यसभ्ययोः। मुचिरो दाता। रुचिरं। रुधिरं। वधिरः। शुषश्शोषणे। शुषिरं छिद्रं। शुष्कमित्यन्ये॥
अचोर्गित्॥ ॥आशिरो वह्निरक्षसोः॥ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः॥ ॥अजेर्वीभावाभावः। अजिरङ्गणम्। श
शेरुपधाया इत्वम्। शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्। श्रथ मोचने। उपधाया इत्वं रेफलोपः। प्रत्ययरेफस्य लत्वं। शिथिलं। स्था स्फायो
ष्टिलोपः। स्थिरं निश्चलम्। स्फिरं प्रभूतं। तिष्ठतेर्वुक ह्रस्वत्वञ्च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकात् शीङो वुक ह्रस्वत्वञ्च। शिविरं॥ सलिकल्यनि
महिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्॥ ॥सलति गच्छति निम्नमिति सलिलं। कलिलं। अनिलः। महिला। पृषोदरादित्वा

उ॰ क॰
३८

न्महेलापि। भ इति सौत्रो धातुः। भण्डिलो ऽश्वरसेवकौ। भण्डिलो दूतः कल्याणश्च। शण्डिलो मुनिः। पिण्डिलो गणकः। तुण्डिलो मुखरः
कोकिलः। भविलो भव्यः। वाहुलकात्कुटिलः। कमेः पश्च॥ ॥कपिलः। गुपादिभ्यः कित्॥ ॥गुपिलो राजा। तिजिलो निशाकरः। गुहिलं
वनं॥ मिथिलादयश्च॥ ॥मथ्यन्ते ऽत्ररिपवो मिथिला नगरी। पथिलः पथिकः॥ पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्॥ ॥पतेरः पक्षी
गन्ता च। कठेरः कृच्छ्रजीवी। कुठेरः पर्णाशः। वाहुलकान्नुम्न। गडेरो मेघः। गुडेरो गुडकः। दंशेरो हिंस्रः॥ कुम्बेर्नलोपश्च॥ ॥कुवेरः॥ शादेस्त
च॥ ॥शातेरः शत्रुः॥ मूलेरादयः॥ ॥एरन्ता निपात्यन्ते। मूलेरो जटा। गुधेरो गोप्ता। गुहेरो लोहघातकः। मुहेरो मूर्खः॥ कवेरोतच्पश्च
॥ ॥कपोतः पक्षी॥ भातेर्डवतुः॥ ॥भातीति भवान्॥ कठिचकिभ्यामोरन्॥ ॥कठोरः। चकोरः॥ किशोरादयश्च॥ ॥किम्पूर्वस्य
शृणातेष्टिलोपः॥ किमो ऽन्त्यलोपः। किशोरः अश्वशावः। सहोरः साधुः॥ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्॥ ॥कपीति निर्देशान्नलो

रामः
३८

पः।कपोलः।गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ।कपोलः कङ्कः।पटोलः॥मीनातेरूरन्॥ ॥मयूरः॥स्यन्देः संप्रसारणञ्च॥ ॥सिन्दू
रं॥सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्॥ ॥सिनोतीति सेतुः।तितुत्रेति नेट्।तन्तुः।गन्तुः।मस्तु दधिमण्डं।सच्यत इति स
क्तुः।अर्थञ्चादिः।ज्वरत्वरेत्यूठ्।तत्र क्रिमित्यनुवर्त्तत इति मते तु वाहुलकात् ओतुर्विडालः।धातुः।क्रोष्टा॥पः किच्च॥ ॥पिवतीति
पीतुर्वह्नौ दिवाकरे॥अर्त्तेश्च तुः॥ ॥अर्त्तेस्तुः स्यात्स च कित्।ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः॥कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च॥ ॥ए
भ्यस्तुः स्यात्।कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः।मन्तुरपराधः।जन्तुः प्राणी।गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेपि च।भातुरादित्यः।यातुर
ध्वगकालयोः।रक्षसि क्लीवे।हेतुः कारणं॥चायः किः॥ ॥केतुर्ग्रहपताकयोः॥आप्नोतेर्ह्रस्वश्च॥ ॥अप्तुः शरीरं॥वसेस्तुन्॥ ॥वस्तु।
अगारे णिच्च॥ ॥वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्॥कृञः कतुः॥ ॥क्रतुर्यज्ञः।एधिवह्योश्चतुः॥ ॥एधतुः पुरुषः।वहतुरनड्वान्॥जीवेरातुः॥

उ.क ॥ ॥जीवातुरस्त्रियांभक्तेजीवितेजीविनौषधे॥आतृकानृदभिश्च॥ ॥जीवेरित्येव॥जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सुकृषीवले॥क
३७ षिचमिलनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊः॥ ॥कषूः पुंसिकरीषाग्नौकर्षूर्नद्यांस्त्रियांमता॥चमूः॥तनूः॥धनूः शस्त्रं॥सर्जअर्जने॥सर्जूर्वणिक
खर्जव्यथने॥खर्जूः पामा॥मृजेर्गुणश्च॥ ॥मर्जूः शुद्धिकृत्॥वहेर्धश्च॥ ॥वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु॥कषेश्छश्च॥ ॥कच्छूः पामा॥
णिकसिपद्यर्त्तेः॥ ॥कासूः शक्तिः॥पादूः स्त्रीसाधारणी॥आरूः पिङ्गलः॥अणोडश्च॥ ॥आडूर्जलप्लवद्रव्यं॥नञिलम्बेर्नलोपश्च॥
तुम्ब्यलाबूरुभेसमेइत्यमरः॥केश्रयतेर्ह्रस्वश्च॥ ॥कशब्देउपपदेश्रयतेरूः स्यादेरङ्आदेशः॥कशेरूस्तृणकन्देस्त्री॥वाहुलकादु
प्रत्ययेकशेरुः क्लीवेपुंसिच॥त्रोदुट्च॥ ॥तरतेरूः स्यात्तस्यदुट्॥तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः॥दरिद्रातेर्यालोपश्च॥ ॥दृश्चआश्वयोनयो रामः
र्लोपः॥दद्रूः कुष्ठप्रभेदः॥नृतिशृध्योः कूः॥ ॥नृतूर्नर्तकः॥शृधूरपाने॥ऋतेरम्च॥ ॥ऋदितिसौत्रोधातुः॥ततः कूः अमागमश्च॥ ३७

रन्तुर्देवनदीसत्यवाक्च॥अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः॥ ॥एतेकूप्रत्ययान्तानिपात्यन्ते।अन्दूर्वन्धनम्।दृभीग्रन्थे निपातनान्नुम्।दृम्भूः।अनुस्वाराभावोपिनिपातनादित्येके।दृन्भूः॥जनेर्बुक्च॥ ॥जम्बूः।जमुअदनस्येत्येके॥वाहुलकाद्ध्रस्वोपि।जम्बुः।कफलातिकफेलूःश्लेष्मातकः।निपातनादेत्वं।कर्कन्दधातिकर्कन्धूर्वदरीनिपातनान्नुम्।दिधिंधैर्य्यंस्यतित्यजतीतिदिधिषूःपुनर्भूः।केचित्तु।अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूइतिपठन्ति।दृम्फउत्क्लेशे।दृम्फूःसर्पजातिः॥कमेर्बुक्च॥ ॥कम्बूःपरद्रव्यापहारी॥मृग्रोरुतिः॥ ॥मरुत्।गरुत्पक्षः।ग्रोमुट्च॥ ॥गिरतेरुतिस्तस्यचमुट्।गर्मुत्सुवर्णन्तृणविशेषश्च॥हृषेरुलच्॥ ॥हृषुलोमृगकामिनोः।वाहुलकाच्चटतेः।चटुलंशोभनं॥हृसृरुहियुषिभ्यइतिः॥ ॥हरित्ककुभिवर्णेचतद्वतिवाजिविशेषयोः।सरिन्नदी।रोहित्मृगविशेषस्यस्त्री।युषइतिसौत्रोधातुः।मत्स्यस्यरोहित्।पुरुषस्ययोषित्इतिभाष्यम्॥ताडेर्णिलुक्च॥ ॥

ब कलव

उ॰ कृ॰
३८

ताड्यतीति तडित् । विद्युत् ॥ शमेर्ढः ॥ ॥ वाहुलकादिसंज्ञास्यादेश इत्वंच न । शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । क्लीबः ॥ कमेरठः ॥ ॥ कमठः क
च्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनी । वाहुलकाज्जरठः ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥ ॥ रामठं हिङ्गु । शमेः खः ॥ ॥ शङ्खः । कणेष्ठः ॥ ॥ क
णठः ॥ कलस्तृपश्च ॥ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चात्तृफतेः । तृपला लता । तृफला त्रिफला त्रिके ॥ शपेर्वश्च ॥ ॥ शवलः ॥ वृषादिभ्यश्चित् ॥
वृषलः । पललम् । वाहुलकाद्गुणः । सरलः । तरलः ॥ कमेर्बुक् ॥ ॥ कम्बलः । मुस खण्डने । मुसलं ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ ॥ लाङ्गलम् ॥ कुटि
कशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ ॥ कुट्मलः । कुडेरपि । कुड्मलः । कश्मलम् । वाहुलकाद्गुणः । कोमलं ॥ मृजेष्टिलोपश्च ॥ ॥ म
लम् । चुपेरच्चोपधायाः ॥ ॥ चपलम् ॥ शकिशम्योर्नित् ॥ ॥ शाकलं । शामलं ॥ छोगुग्घ्रस्वश्च ॥ ॥ छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः ॥ ज
मन्ताड्डः ॥ ॥ दण्डः । रण्डः । खण्डः । मण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः । अण्डः । वाहुलकात्सत्वाभावः । षण्डः संघातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । ग

रामः
३८

गण्डः। चण्डः। पण्डः। क्लीबः। पण्डाबुद्धिः॥ कादिभ्यः कित्॥ ॥कवर्गादिभ्योऽडः कित्स्यात्। कुण्डं। काण्डं। गुड्। गुडः। घुण्डाभ्रमरो। घुण्डोऽभ्र
मरः॥ स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः॥ ॥तिष्ठतेरालच्। स्थालं। स्थाली। चतेर्वालञ्॥ ॥चात्वालः। मृजेरालीयच्॥ ॥मार्जा
लीयो बिडालः॥ पतिचण्डिभ्यामालञ्॥ ॥पातालम्। चण्डालः। प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोपीत्येके॥ तमिविशिविडिमृणिकुलि
कपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्॥ ॥तमालः। विशालः। विडालः। मृणालं। कुलालः। कपालं। पलालं। पञ्चालाः। पतेरङ्गच् पक्षिणि॥ ॥
पतङ्गः॥ तरत्यादिभ्यश्च॥ ॥तरङ्गः। लवङ्गं॥ विडादिभ्यः कित्॥ ॥विडङ्गः। मृदङ्गः। कुरङ्गः। बाहुलकादुत्वञ्च॥ सृवृञोर्वृद्धिश्च॥ ॥
सारङ्गः। वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः॥ गन्गम्यद्योः॥ ॥गङ्गा। अङ्गपुरोडाशः॥ छापूखडिभ्यः कित्॥ ॥छागः। पूगः। खड्गः। बाहुलकात्।
षिट् अनादरे। गन् सत्वाभावश्च। षिङ्गस्तरलः। षिङ्गैरगायत ससंभ्रममेवमेके इति माघः॥ भृञः किन्नुट् च॥ ॥भृञो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च

उ.को.
३९

भृङ्गाः । षिङ्गालि धूम्यायाः ॥ श्टणातेर्ह्रस्वश्च ॥ ॥श्टङ्गम् । गणाश्शाकुनौ ॥ ॥ तृहेर्वेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ मृदिग्रोर्गगौ ॥ ॥ मृदङ्गः । गर्गः ॥ अण्डन्
कृसृभृवृञः ॥ ॥करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । शृदृभसोऽदिः ॥ ॥शरत् । दरद् हृदयकूलयोः । भसज्ज घनम् । दृणातेः
षुग्घ्रस्वश्च । दृषत् ॥ त्यजितनियजिभ्यो डित् ॥ ॥ त्यद् । तद् । यद् ॥ सर्वादयः ॥ एतेर्दुट्च ॥ ॥ एतद् ॥ सर्तेरटिः ॥ ॥ सरट्स्याद्वातमेघयोः
वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमितिमं ते सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् ॥ लङ्घेर्नलोपश्च ॥ ॥ लघट् वायुः ॥ पारयतेरजिः ॥ ॥ पारक्सु
वर्णम् ॥ प्रथः किदत्सम्प्रसारणञ्च ॥ ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वं ॥ भियः षुक् ह्रस्वश्च ॥ ॥ भिषक् ॥ युष्यसिभ्यां मदिक् ॥ ॥ युष् सौत्रो धा
तुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ॥ अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥ ॥ एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः संघा
तः । सोमः । होमः । सर्मो गमनं । धर्मः । क्षेमं कुशलं । क्षोमं । प्रज्ञायणिस्तौमञ्च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष पूजायाम् । य

राम:
३९

क्ष्मो रोगराजः । नेमः । जहातेः सन्वदालोपश्च ॥ ॥जिह्मः कुटिलमन्दयोः ॥ अवतेष्टिलोपश्च ॥ ॥मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथाऽ
दित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति ऊठो । तयोर्दीर्घकृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठा
दव्ययत्वं । अवतीति ॐ ॥ग्रसेराच ॥ ॥ग्रामः ॥अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ॥ ॥ऊमन्नगरं । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममग्निसमीपयोः ।
इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ॥ ॥इष्मः कामवसन्तयोः । ईषीति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्या
मः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । वाहुलकादीर्मं व्रणः ॥युजिरुचितिजां कुश्च ॥ ॥युग्मं । रुक्मं । तिग्मं । हन्तेर्हि च ॥ ॥हिमम् । भियः षुग्वा ॥ ॥
भीमः । भीष्मः । घर्मः । घृधातोर्मग्गुणाश्च निपात्यते । ग्रीष्मः । ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च ॥ पृथिवी । षवन्नित्येके । पृथ्वी पृ
थिवी पृथ्वी इति शब्दार्णवः ॥ अश्रुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् ॥ ॥अश्वः । प्रुष्वरमेहनादौ । प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः । प्रुष्वा जलकणि

उ.कृ
४०

का।लक्ष्मणपक्षिभेदः।फलञ्च।कएवंयापम्।वाहुलकादित्वेकिएवमपि।खद्वा।विश्वं।इत्याद्यौणादिकंवन्॥ ॥एवोगन्ताएवएवामरूततः।अ
सत्वेनिपातोयम्।शेवंमित्रायवरुणाय॥सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वाअतन्त्रे॥ ॥अकर्त्तर्य्यतेनिपात्यन्ते॥सृतमनेनवि
श्वमितिसर्वम्।निपूर्वाद्घृषेर्गुणाभावोपि·निघृष्यतेऽनेननिघृष्वःखुरः।रिष्वोहिंस्रः।लष्वोनर्त्तकः।लिष्वइत्यन्ये।तत्रोपधायाइत्वमपि
शेतेऽस्मिन्सर्वमितिशिवःशम्भुः।शीङोह्रस्वत्वं।पद्वोरथोभूलोकश्च।प्रह्वयतेइतिप्रह्वः।ह्वेञआकारवकारलोपः।जहातेर्वालोपोवा।
ईषेर्वन्।ईष्वःआचार्य्यः।इष्वइत्यन्ये।अतन्त्रेकिम्।सर्त्तासारकः।वाहुकाद्भसतेःहृस्वः।शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः॥ ॥शेवइत्यन्तो
दात्तार्थम्।यात्यनेनयह्वः।ह्रस्वोहुगागमश्च।लिहन्त्यनयाजिह्वा।लकारस्यजः।गुणाभावश्च।गिरन्त्यनयाग्रीवा।इडागमश्च।आप्नोती
त्याप्वावायुः।मीवाउदरक्रिमिः।वायुरित्यन्ये॥कृगृशृदृभ्योवः॥ ॥कर्वःकामआखुश्च।गर्वः।शर्वः।दर्वोराक्षसः।कनिन्युवृषितक्षिराजिध

रामः
४०

न्विद्युप्रतिदिवः॥ ॥योतीति युवा। वृषा इन्द्रः। तक्षा। राजा। धन्वा मरुः। धन्वा शरासनम्। द्युवा सूर्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवा दि
वसः॥ सप्यशूभ्यां तुट् च॥ ॥सप्त। अष्ट॥ नञि जहातेः॥ ॥अहः॥ श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्स
न्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति॥ ॥एते त्रयोदश कनिन्नन्ता निपात्यन्ते। श्वयतीति श्वा। उक्षा। पूषा। प्लिह गतौ। इकारस्य दीर्घत्वं॥
लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः। क्लिदू आर्द्रीभावे। क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः। स्निह्यतेर्गुणः। स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च। मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते
मूर्धा। मुहेरुपधाया दीर्घः धान्तादेशो रमागमश्च। मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः। अर्यपूर्वो माङ्। अर्यमा। विश्वं प्सातीति विश्वप्साऽग्निः
परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च। जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः। मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा। धातोरिकारलोपः। मह
पूजायाम्। हस्य घो नुगागमश्च। मघवा इन्द्रः॥ ॥इत्युणादिषु प्रथमः पादः॥ ॥कृहृभ्यामेणुः॥ करेणुः। हरेणुर्गन्धद्रव्यं॥ ह

उ·कू
४१

निकषिनारमिकाशिम्भःक्थन्॥ ॥हथोविस्रमः।कुष्ठः।नीथोनेता।रथः।काष्ठं॥अवेभृञः।अवभृथः॥उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन्॥ ॥ओष्ठः
कोष्ठं।गाथा।अर्थः।वाकुलकात्।शोथः।सर्त्तेर्णित्।सार्थःसमूहः॥जूत्वृजृम्भामूथन्॥ ॥जरूथंमांसं।वरूथोरथगुप्तौमा॥पातृतुदिवचि
रिचिसिचिभ्यस्थक॥ ॥पीथोरविर्घृतंपीथम्।तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु।अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसुचविश्रुतमिति।
विश्वः।तुत्थोग्निः।उक्थंसामभेदः।रिक्थं।वाकुलकादृचेरपि।रिक्थमृक्थश्चनंवसु।सिक्थं॥अर्त्तेर्निरि॥ ॥निर्ऋथःसाम।निशीथगोपीथा
वगथाः॥ ॥निशीथोऽर्द्धरात्रः।रात्रिमात्रञ्च।गोपीथंतीर्थम्।अवगथःप्रातःस्नातः।गथ्वादि॥ ॥उद्गीथःसाम्नोभागविशेषः।समीरणः॥
समिथोवह्निःसंग्रामश्च॥तिथपृष्ठगूथप्रोथाः॥ ॥तिजेर्जलोपः।तिथोऽनलःकामश्च।पृष्ठं।गूथंविष्ठा।यूथंसमूहः।प्रोथमस्त्रीतुरङ्गा(
स्येप्रोथःप्रस्थितउच्यते॥स्फायितञ्चि^शकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवंद्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दि

वञ्चि

रामः
७

मन्दिचन्दिदहिहृदसिदम्भिवसिवासिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्योरक्॥ ॥द्वात्रिंशद्भ्योरकस्यात्।वलियलोपः।स्फारम्।न्यंक्वादित्वा
त्कुत्वं।तक्रं।वक्रं।शक्रः।क्षिप्रं।क्षुद्रः।सृप्रश्चन्द्रः।तृप्रः पुरोडाशः।दृप्रोबलवान्।वन्द्रःपूजकः।उन्द्रः।उन्द्रोजलचरः।श्वित्रंकुष्ठं।वृत्रो
रिपौध्वनौध्वान्तेशैलेचक्रेचदानवे।अजेर्वी।वीरः।नीरम्।पद्रोग्रामः।मद्रोहर्षःदेशभेदश्च।मुद्राप्रत्ययकारिणी।खिद्रोरोगोदरिद्रश्च।
छिद्रं।भिद्रंवज्रं।मन्द्रः।चन्द्रः।पचाद्यचिचन्दोपि।हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रःशशीचन्दोहिमद्युतिः।दह्रोऽग्निः।दस्रःस्वर्वैद्यः।दभ्रःसमुद्रःस्व
ल्पञ्च।वसेःसंप्रसारणे॥नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्॥ ॥रेफपरस्यसकारस्यसृप्यादीनांसवनादीनाञ्चमूर्द्ध
न्यो न स्यात्।पूर्वपदादितिप्राप्तःप्रतिषिध्यतइतिवृत्तिर्भूयोभिप्राया।तेनशासिवसीतिप्राप्तमपिन।उस्रोरश्मिः।उस्रागौः।वाश्रो
दिवसः।वाश्रंमन्दिरं।शीरोऽजगरः।हस्रोमूर्खः।सिध्रःसाधुः।शुभ्रम्॥सुसेरक॥ ॥सुस्रं।बाहुलकात्।अस्रु॥चकिरम्योरुच्चोपधा

उ॰को॰ याः॥ ॥उङ्कमम्लङ्ग्वं। हम्रोहग्राः॥ वौकसेः॥ ॥विकस्रश्चन्द्रः॥ अमितम्योर्दीर्घश्च॥ ॥आम्रम्। ताम्रम्। निन्देर्नलोपश्च॥ ॥निद्रा॥ अ
४२ र्देर्दीर्घश्च॥ ॥आर्द्रम्। शुचेर्दश्च॥ ॥शूद्रः॥ दुरीणो लोपश्च॥ ॥दुःखेन ईयते प्राप्यत इति दूरम्॥ कृतेश्छ्रः क्रू च॥ ॥कृच्छ्रं। क्रूरः॥ रोदेर्णिलुक
च॥ ॥रोदयतीति रुद्रः। बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः। णिलुगित्येव। वा। निपर्गाश्शुषो वा तालव्यान्तः पर्गा मूर्धन्योपरे॥ जोरी च॥ ॥जीरोऽणुः। ज्यश्चे
त्यके॥ सुसूधागृधिभ्यः क्रन्॥ ॥सुरः। सूरः। धीरः। गृध्रः॥ शुसिचिमीनां दीर्घश्च॥ ॥शुः सोनुः। शूरः। सीरं। चीरं। मीरः समुद्रः॥ वाविन्धेः
वीध्रं विमलं॥ वृधिवपिभ्यां रन्॥ ॥वर्ध्रं चर्म। वप्रः प्राकारः॥ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्ने
रामालाः॥ ॥रन्नन्ता ऊनविंशतिः। निपातनाद्गुणाभावः। ऋज्रो नायकः। इदि इन्द्रः। अङ्गेर्नलोपः। अग्रं। वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ। उच प्
उपधाया इत्वं। विप्रः॥ कुविचुब्योर्नलोपः। कुब्रमरण्यं। चुब्रं मुखम्। क्षुरविलेखने रफलोपः। अगुणाः। क्षुरः। खुरछेदने। रलोपो गुणा राम॰ ४२

भावश्च। खुरः। भन्देर्नलोपः। भद्रं। उच समवाये। चस्रगः। उग्रः। निभी। भेरी। पक्षेलः। भेलो जलतरणाद्रव्यं। शुचेश्च स्पकः। शुक्रः। पक्षेलः।
शुक्लः। गुङ्हृक्षिणौ गौरोरुग्णो सिते पीते। वनसंभक्तौ। वन्रो विभागी। इणो गुणाभावः। इरा मद्ये च वारिणि। मा माने। माला॥ समि कमउकन्
॥ ॥कसेर्गतौ। सम्पक्कसन्नि पालयन्ते जना अस्मादिति संकसुको दुर्जनः। अस्थिरश्च। पचिनशोर्णुकन्कउमौच॥ ॥पचेः कः
पाकुकः सूपकारः॥ नशेर्नुम्॥ ॥नंशुकः। भियः क्रुकन्॥ ॥भीरुकः॥ क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि॥ ॥रजकः। इक्षुकुट्ट
कः। चरकः। चष भक्षणे। चषकः। शुनकः। भषकः। रमेरश्च लो वा॥ ॥रमको विलासी। लमकः॥ जहातेर्द्वे च॥ ॥जहकस्त्यागी। का
लश्च। ध्मो धम च॥ ॥धमकः कर्मकारः। हनो वध च॥ ॥वधकः। बहुलमन्यत्रापि। कुह विस्मापने। कुहकः। कृतकं॥ कृषेर्वृद्धिश्चो
दीचाम्॥ कार्षकः। कृषकः। उदकश्च। प्रपञ्चार्थम्॥ वृश्चिकृष्योः किकन्॥ ॥वृश्चिकः। कृषिकः। प्राङि पणिकषः। प्रापणिकः। प्राप

उ.क्त. विक्रयी।प्राकषिकःपरदारोपजीवी॥मुषेर्दीर्घश्च॥ ॥मूषिकआखुः।स्यमेःसम्प्रसारणञ्च॥ ॥चाद्दीर्घः।सीमिकोवृक्षभेदः॥क्रियई
४३ कन्॥ ॥क्रयिकःक्रेता॥आङिपणिपनिपतिखनिभ्यः॥ ॥आपणिकः।आपनिकः।इन्द्रनीलः।किरातश्च।आपतिकःश्येनोदैवाय
त्तश्च।आखनिकोमूषिकोवाराहश्च॥श्यास्त्याहृञविभ्यइनच्॥ ॥श्येनः।स्त्येनः।हरिणः।अविनोध्वर्युः॥वृजेःकिच्च॥ ॥वृजिनम्।अजे
रजच।वीभाववाधनार्थम्।अजिनं।वहुलमन्यत्रापि।कठिनं।नलिनं।मलिनं।कुण्ठिनं।घृतेः।यत्यस्तपिदिनम्।दिवसोपिदिनं॥डुदक्षिभ्या
मिनन्॥ ॥द्रविणं।दक्षिणः।दक्षिणा॥अर्तेःकिदिच्च॥ ॥इरिणंशून्यं।वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च॥ ॥विपिनं।तुहिनं॥तलिपुलिभ्याञ्च॥
तलिनंविरलेस्तोकेस्वच्छेपितलिनंत्रिषु।पुलिनं॥गर्वेरतउच्च॥ ॥गोरणादित्वान्ङीष्।गुर्विणी।गर्भिणी।रुहेश्च॥ ॥रोहिणः।महेरिनणच रामः
चादिनन्।माहिनं।महिनंराज्यं॥क्विन्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वान्दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च॥ ॥वाक्।प्राट्।श्रीः।स्रवत्यतोघृतादिकमितिस्रूर्यज्ञो ४३

पकरणं।डुर्ह्रिरणं।कः पूः कामरूपी कीरश्च।जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्याञ्जवने स्त्रियाम्॥आप्नोतेर्ह्रस्वश्च॥ ॥आपः।अपः।अद्भिः।अब्भ्यः॥परौ व्रजेः षश्च पदान्ते॥ ॥व्रजेः क्विप्दीर्घोऽत्वः पदान्ते तु षश्च।परिव्राट्।परिव्राजौ॥हुवः श्लुवच्च॥ ॥जुहूः।स्रुवः कः।स्रुवः चिक्क॥इकार उच्चारणार्थः।क इत् कुत्वं।स्रुक।स्रुवं स्रुचश्च समृद्धि॥तनोतेरनश्च वः॥ ॥तनोतेश्विक प्रत्ययः अनो वशब्दादेशश्च।त्वक॥ग्लानुदिभ्यां डौः॥ ॥ग्लौः।नौः।च्चिरव्ययम्।डौरित्येव।ग्लौ करोति।कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम्।उणादिप्रत्ययान्तश्चान्त एवेति॥रातेर्डैः॥ राः।रायौ।रायः।गमेर्डोः॥ ॥गौर्नादित्येव।बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः।स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि।नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु।बाहुलकाद्धुनेरपि डोः।द्योः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः॥भ्रमेश्च डूः॥ ॥भ्रूः।चाङ्क्रमेः।अग्रेगूः॥दमेर्डोसिः॥ ॥दोः।दोषौ॥पणो रिज्यादेश्च वः॥ ॥वणिक।स्वार्थेऽण्।नैगमो वाणिजो वणिक॥वशः कित्॥ ॥उशिगग्नौ घृते पि च।भृजऊच्च॥ ॥भूरिक।भू

उ·कृ मिः॥जसिसहोरुरिन्॥ ॥वसुरिर्वज्रम्।सहुरिरादित्यःपृथिवीच॥सुयुरुवृञोयुच्॥ ॥सवनश्चन्द्रमाः।यवनः।रवणःकोकि
४४ लः।वरणः॥अशेरशच॥ ॥अश्नोतेर्युच्स्यात्रशादेशश्च।रशनाकाञ्ची।जिह्वावाचीतुदन्त्यसकारवान्॥उन्देर्नलोपश्च॥ ॥
ओदनः॥गमेर्गश्च॥ ॥गमेर्युच्स्याऊश्चादेशः।गगनं।बहुलमन्यत्रापि।युच्स्यात्।स्पन्दनः।रोचना॥रञ्जेःक्युन्॥ ॥रजनं॥भूसू
धूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि॥ ॥भुवनं।सुवनआदित्यः।धुवनोवह्निः।निधुवनंसुरतं।भृज्जनमम्बरीषं॥कृपृवृजिमन्दिनिधाञःक्युः॥ ॥
किरणः।पुरणःसमुद्रः।वृजनमन्तरिक्षं।मन्दनंस्तोत्रं।निधनं॥धृषेर्धिषचसंज्ञायाम्॥ ॥धिषणोगुरुः।धिषणाधीः॥वर्त्तमाने
पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत्॥ ॥अतिप्रत्ययान्ताः।पृषुसेचनेगुणाभावः।पृषन्ति।बृहत्।महत्।महान्।गमेर्जगादेशः।ज रामः
गत्॥संश्चत्तृपद्वेहत्॥ ॥एतेनिपात्यन्ते।शृण्यत्कुरणांशात्वज्रावनिहन्त्यर्थ।सञ्चिनोतेःसुट्।इकारलोपः।संश्चत्कुहकः।तृपद्धु ४४

त्रं।विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः।इतरच्च।विहृणोपघातिनी॥छन्दस्यसानच्छुजृभ्याम्॥ ॥शवसानः पन्थाः।जरसानः पुरुषः॥ऋञ्जिवृधिम
न्दिसहिभ्यः कित्॥ ॥ऋञ्जसानो मेघः।वृधसानः पुरुषः।मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च।सहसानो यज्ञो मयूरश्च॥अर्तेर्गुणः शुट् च॥ ॥अ
र्शसानोऽग्निः।सम्यानच्स्तुवः॥ ॥संस्तवानो वाग्मी॥युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च॥ ॥युधानः।बुधानः।दृशानो लोकपालकः।हुर्छेः सनो
लुक् छलोपश्च॥ ॥जुहुराणश्चन्द्रमाः।श्वितेर्दश्च॥ ॥शिश्विदानः पापकर्मा॥तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः॥ ॥संज्ञायाञ्चानिटौ।शंसेः
क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृचौ स्तस्तौ चानिटौ।शंस्ता स्तोता।शंस्तारौ।शंस्तारः।क्षदिः सौत्रो धातुः।शकलीकरणे भक्षणे च।अनुदात्तेत्।हृको च।
क्षदानमिति मंत्रात्।उक्षाणां वा वेहतं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च।क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे।बहुलमन्यत्रापि।मन्।म
न्ता।हन्।हन्ता।इत्यादि॥नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ॥ ॥नपतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च।नयतेः षुग्गुणश्च

स्
उ.क्रौ नेष्टा । त्विषेरितो ऽत्वं । त्वष्टा । होता । पोता । भ्राजतेर्जलोपः । भ्राता । जायां माति जामाता । मान पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्येत्
४५ त्वं । पिता । दुहेस्तृच् इड्गुणाभावश्च । दुहिता ॥ वसेर्ऋन् ॥ ॥स्वसा । यतेर्वृद्धिश्च ॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥ नञि च न
न्देः ॥ ॥ननन्दति न नन्दा । इह ह्रस्वादिर्नानुवर्तत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥ दिवेर्ऋः ॥ ॥देवा । देवरः । स्वा
मिनो देवृदेवरौ ॥ नयतेर्डिच्च ॥ ॥ना । नरौ । नरः ॥ सव्ये स्थश्छन्दसि । अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थॄणामुपसंख्यानम् ॥ सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठ
रौ । सव्येष्ठरः ॥ अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः ॥ ॥अष्टभ्यो ऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः
अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् । रजनिः ॥ आङि शुषेः सनश्छन्दसि ॥ ॥आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च । कृषेरादेश्च चः ॥ ॥चर्षणि राम:
र्जनः । अदेर्मुट् च ॥ ॥अद्मनिरग्निः । वृतेश्च ॥ ॥वर्त्तनिः । गोवर्द्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह ॥ क्षिपेः किच्च ॥ ॥क्षिपणिरायुधं ४५

भीर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिः॥ ॥अर्चिर्ज्वाला।इदन्तोप्ययम्।अग्नेर्भ्राजन्तेअर्चयः।शोचिर्दीप्तिः।हविः।सर्पिः।इस्मन्निति
ह्रस्वः।छदिःपटलं।छर्दिर्वमनव्याधिः।इदन्तोपि।छर्धतीमारश्चलवान्॥बृंहेर्नलोपश्च॥ ॥बर्हिर्नोङ्गशश्चष्मसोः॥द्युतेरिसिन्ना
देश्चजः॥ज्योतिः।वसौरुचेःसंज्ञायां॥ ॥वसुरोचिर्यज्ञः।भुवःकित्॥ ॥भुविःसमुद्रः।सहोधश्च॥ ॥सधिरनड्वान्।पिबतेस्थुक॥ ॥
पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः।जनेरुसिः॥ ॥जनुर्जननं।मनेर्धश्छन्दसि॥ ॥मधु॥अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनित्॥ ॥अरुः।
परुर्ग्रन्थिः।वपुः।यजुः।तनुः।तनुषी।तनूंषि।धनुरस्त्रियां।धनुर्वंशविशुद्धोपिनिर्गुणःकिंकरिष्यति।सान्तस्यउदन्तस्यवारूपं।तपुःसूर्या
ग्निशत्रुषु॥एतेर्णिच्च॥ ॥आयुः।आयुषी॥चक्षेःशिच्च॥ ॥चक्षुः।मुहेःकिच्च॥ ॥मुहुरव्ययं।बहुलमन्यत्रापि।आचक्षुः।परिचक्षुः
कृगृशृवृञ्चतिभ्यःष्वरच्॥ ॥कर्वरोव्याघ्ररक्षसोः।गर्वरोऽहंकारी।शर्वरीरात्री।वर्वरःप्राकृतोजनः।चत्वरं।नौसदेः॥ ॥निषद्वरस्तुजं

वालः॥निषद्वरीरात्रिः॥ ॥इत्युणादिषुद्वितीयःपादः॥ ॥छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकद्वरसंयद्वराः॥ ॥
एकादशष्वरच्प्रत्ययान्तानिपात्यन्ते।छिदिर्छद्अनयोस्तकारोन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च।छित्वरोधूर्त्तः।छत्वरोगृहकुञ्जयोः।धीवरःकै
वर्त्तः।पीवरःस्थूलः।मीवरोहिंसकः।चिनोतेर्दीर्घश्च।चीवरंभिक्षुकप्रावरणं।तीवरोजातिविशेषः।नीवरःपरिव्राट्।गाहतेर्ह्रस्वत्वं।गह्वरं।कटे
वर्षादौ।कद्वरंव्यञ्जनं।यमेर्दकारः।संयद्वरोनृपः।पदेसंयद्वरइत्येके॥इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्योनक्॥ ॥इनःसूर्येनृपेपत्यौ।सिनःकाणः।जि
नोऽर्हन्।दीनः।उष्णः।ऊनः॥फेनमीनौ॥ ॥एतौनिपात्येते।स्फायतेःफेनः।मीनः॥कृषेर्वर्णे॥ ॥कृष्णः।वन्धेर्ब्रधिबुधीच॥ ॥ब्रध्नः।बु
ध्नः॥धापॄवस्यज्यतिभ्योनः॥ ॥धानाभृष्टयवेस्त्रियः।पर्णम्पत्रं।पर्णःकिंशुकः।वस्नोमूल्येवेतनेच।अजेर्वी।वेनः।अन्नआदित्यः।वाहुलका
त्श्रोणतेः।श्रोणःपङ्गुः॥लक्षेरट्च॥ ॥लक्षेर्धातुरादिर्णान्तान्नःस्यात्तस्याडागमश्च।चान्मुडित्येके।लक्षणंलक्ष्मणंनाम्निचिह्नेच।लक्षणो

लक्षणाश्वरामध्राता।लक्षणाहंसयोषायांसारसस्यचलक्ष्मणा॥वनेरिच्चोपधायाः॥ ॥वेन्नानदी॥सिवेष्ठेर्यूच॥ ॥दीर्घोच्चारणसामर्थ्या
न्नगुणः।स्यूनआदित्यः।वाहुलकात्केवलोनः।ऊठ्।अनन्तरऊत्वाद्यण्गुणः।स्योनः॥कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्योनित्॥ ॥कर्णः।वर्णः
जर्णश्चन्द्रेचवृक्षेच।सेना।द्रोणः।पन्नोनीचैर्गतिः।अन्नमोदनः।स्वप्नोनिद्रा।धेटइच्च॥ ॥धेनःसिन्धुर्नदीधेना॥तृषिशुषिरसिभ्यःकित्॥
तृष्णा।शुष्णःसूर्योवह्निश्च।रस्नंद्रव्यं।सुञोदीर्घश्च॥ ॥सूनावधस्थानं।रमेस्तच॥ ॥रमयतीतिरत्नम्॥रास्नासास्नास्थूणावीणाः॥
रास्नागन्धद्रव्यं।सास्नागोगलकंवलः।स्थूणागृहस्तम्भः।वीणावल्लकी॥गादाभ्यामिष्णुच्॥ ॥गेष्णुर्गायनः।देष्णुर्दाता॥कृत्यशूभ्यांक
स्नः॥ ॥कृत्स्नम्।अक्ष्णामरवाणम्।तिजेर्दीर्घश्च॥ ॥तीक्ष्णम्।श्लिषेरच्चोपधायाः॥ ॥श्लक्ष्णम्॥यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो
युच्॥ ॥यज्युरध्वर्युः।मन्युर्दैन्येक्रतौक्रुधि।शुन्ध्युरग्निः।दस्युस्तस्करः।जन्युःशरीरी॥भुजिमृङ्भ्यांयुक्त्युकौ॥ ॥भुज्युर्भोजनं।मृत्युः।

मन्तेरपुः॥ ॥सरयुर्नदी।अपूरिति पाठान्तरम्।सपूरः॥पानीविषिभ्यः पः॥ ॥पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम्।तद्योगात्पापः।नेपः पुरो
हितः।बाहुलकाद्गुणाभावो।नीपो वृक्षविशेषः।वेष्पः पानीयं।च्युवः किच्च॥ ॥च्युपो वक्त्रं।स्तुवो दीर्घश्च॥ ॥स्तूपः समुच्छ्रायः।सुशृ
भ्यां निच्च॥ ॥चात्कित्।सूपः।बाहुलकादूत्वं।शूर्पम्॥कुयुभ्यां च॥ ॥कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्‌ कूपः।युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति
यूपो यज्ञस्तम्भः।खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः॥ ॥सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते।खनतेर्नकारस्य षत्वं।खष्पो क्रोधबलात्का
रौ।शीलतेर्ह्रस्वः।शिल्पं कौशलम्।शसु हिंसायाम्।निपातनात्षत्वं।शष्पं बालतृणं।प्रतिभाक्षयश्च।बाधतेः षः।बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः।
बाष्पश्च।रौतेर्दीर्घः।रूपं स्वभावे सौन्दर्ये।पृ।पर्पं गृहं बालतृणं पङ्गुपीठञ्च।तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिः।णिचो लुक्।तल्पं शय्याट्टदारेषु॥
स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्॥ ॥अयामन्तेति णेरयादेशः।स्तनयित्नुः।हर्षयित्नुः।पोषयित्नुः।गदयित्नुर्वावदूकः।मदयित्नुर्म

दिरा॥ कृहनिभ्यां क्त्नुः॥ ॥कृत्नुः शिल्पी। हत्नुर्व्याधिः शस्त्रञ्च॥ गमेः सन्वच्च॥ ॥जिगत्नुः॥ दाभाभ्यां नुः॥ ॥दानुर्दाता। भानुः॥ वचेर्गश्च
॥ ॥वग्नुः। धेट इच्च॥ ॥धयतिना मितिधेनुः॥ सुवः कित्॥ ॥सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ॥ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च॥ ॥जह्नुः। स्थो णुः॥ ॥स्था
णुः कीले स्थिरे हरे॥ अजिवृरीभ्यो निच्च॥ ॥अजेर्वी। वेणुः। वर्णुर्नददेशभेदयोः। रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः॥ विषेः किच्च॥ ॥विष्णुः। कृदा
धारार्चिकलिभ्यः कः॥ ॥बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा। कर्को धवलघोटकः। दाको दाता। धाकोऽनड्वानाधारश्च। राका पौर्णमासी। अर्कः। क
ल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि॥ सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्॥ ॥सृक उत्पलवातयोः॥ भूकं छिद्रम्। शुष्कः। मुष्कोऽण्डम्॥ शु
कवल्कोल्काः॥ ॥शुभेरन्त्यलोपः। शुकः। वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्। उष दाहे। षस्य लः। उल्का॥ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्
॥ ॥एके मुख्यान्यकेवलाः। भेको मण्डूकमेघयोरिति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः शिशुः। शल्कं शकलम्। अत्कः पथिकः शरीरावय

वश्च॥ मर्कः शरीरवायुः॥ नोहः॥ ॥जहातेः कन्याजनौ॥ निहाका गोधिका॥ नौसदेर्डिच्च॥ ॥रिङ्कोः स्त्री हेम्नितत्पले। स्यमेरीट्च॥ ॥
स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च। इट्ह्रस्वइतिकेचित्। स्यमिकः॥ अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च॥ ॥वीकः स्याद्वातपक्षिणोः। यूका। धूको वा
युः। नीको वृक्षविशेषः॥ ह्रियो रश्च लो वा॥ ॥ह्रीका ह्लीका त्रपा मता॥ शकेरुनोन्तोन्त्युनयः॥ ॥उनउन्तउन्तिउनि एते चत्वारः स्युः
शकुनः। शकुन्तः। शकुन्तिः। शकुनिः॥ भुवो झिच्॥ ॥भवन्तिर्वर्त्तमानकालः। वाहुलकाद्वेश्च। अवन्तिः। वदेर्वदन्तिः। वदन्ती। किम्व
दन्तीजनश्रुतिः॥ कन्युच् क्षिपेश्च॥ ॥चाद्भुवः। क्षिपण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः। भुवन्युः स्वामिसूर्य्ययोः॥ अनुङ् नदेश्च॥ ॥चात्क्षिपेः।
नदनुर्मेघः। क्षिपणुर्वातः॥ कृवृदारिभ्य उनन्॥ ॥करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता। वरुणः। दारुणः॥ त्रोमश्च लो वा॥ ॥
तरुणस्तलुनो युवा॥ क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्॥ ॥क्षुधुनो म्लेच्छजातिः। पिशुनः। मिथुनं। फलेर्गुक् च॥ ॥फल्गुनः पार्थः। प्रज्ञा

घस्र।फाल्गुनः॥अशेर्लशश्च॥ ॥लशुनं।अर्जेर्णिलुक्च॥ ॥अर्जुनः।तृणाख्यायाञ्चित्॥ ॥चित्वादन्तोदात्तः।अर्जुनं तृणं॥
अर्त्तेश्च॥ ॥अरुणः।अजियमिशीङ्भ्यश्च॥ ॥वयुनन्देवमन्दिरम्।यमुना।शयुनोऽजगरः॥वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः॥ ॥
वर्षं।तर्षः प्लवसमुद्रयोः।वत्सः।वत्सन्वक्षः।हंसः।कंसोऽस्त्रीपानभाजनम्।कक्षन्नक्षत्रम्॥प्लुषेरच्चोपधायाः॥ ॥प्लक्षः।मनेर्दीर्घश्च॥ ॥
मांसं।अशेर्देवने॥ ॥अक्षः।स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्॥ ॥स्नुषा।वृक्षः।कृत्समुदकं।ऋक्षन्नक्षत्रं।ऋषेर्जातौ।ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लू-
के इति च।उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च॥ ॥उत्सः प्रस्रवणं।गुत्सः स्तवकः।कुक्षो जठरं।गृधिपण्योर्दकौ च॥ ॥गृत्सः कामदेवः।पक्षः।अशेः
सरः॥ ॥अक्षरं।वसेश्च॥ ॥वत्सरः।सम्पूर्वाच्चित्॥ ॥संवत्सरः।परिवत्सरः।कृधूमदिभ्यः कित्॥ ॥बाहुलकान्नवृत्तं।कृसरः स्यात्ति-
लौदनं।धूसरः।मत्सरः।मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भ्रमराली च सा मता॥पतेरश्चलः॥ ॥पत्सलः पन्था।तन्यृषिभ्यां क्सरन्॥ ॥तसरः सूत्रवेष्टनं।ऋ

क्षरःऋत्विक॥पीयुक्वणिभ्यां कालन्॥ ॥ह्रस्वः संप्रसारणञ्च॥पीयुः सौत्रः।पियालो वृक्षभेदः।कुणालो देशभेदः॥करिकुषिभ्यां काकुः॥
कराकुः पक्षी।कृषाकुरग्निः सूर्यश्च॥सर्त्तेईकच॥ ॥सृदाकुर्वातसरितोः।हन्तेर्हद्रिश्च॥ ॥वार्त्ताकुः।वाहुलकादुकारस्य अत्वम्।वार्त्ता
कम्॥पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च॥ ॥पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे॥सृयुवचिभ्योन्युजागूजक्नुचः॥ ॥अन्युच् आगूच् अक्नुच्
एते क्रमात्स्युः।सरण्युर्मेघवातयोः।यवागूः।वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः॥आनकः शीङ्भियः॥ ॥शयानकोऽजगरः।भयानकः॥आणकोलूधू
शिङ्घिधाञ्भ्यः॥ ॥लवाणाकं दात्रम्।धवाणाको वातः।सिङ्घाणाकः श्लेष्मा पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः।सिङ्घाणं नासिकामले।धाणा
कोदीनारभागः॥उल्मुकदर्विहोमिनः॥ ॥उषदाहे।षस्य लः मुकप्रत्ययश्च।उल्मुकं ज्वलदङ्गारम्।दृणातेर्विः।दर्विः।जुहोतेर्मिनिः।होमी॥
ह्रियः कुकरश्च लो वा॥ ॥ह्लीकुः।ह्लीकुर्लज्जावान्॥हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्॥ ॥दशभ्यस्तन्स्यात्।तितुत्रेति नेट्।हस्तः।

मर्त्तः।गर्त्तः।एतःकर्बुरः।वातः।अन्तः।दन्तः।लोतःस्यादश्रुचिह्नयोः।पोतोबालवहित्रयोः।धूर्त्तः।बाहुलकात्तुमेर्दीर्घश्च।तूस्तंपापन्धूलिर्ज
टाच॥नञ्यापहृत्॥ ॥नापितः।तनिमृङ्भ्यांकिच्च॥ ॥ततं।मृतं॥अञ्जिघृसिभ्यःक्तः॥ ॥अक्तम्।घृतम्।सितम्॥दुतनिभ्यांदीर्घ
श्च॥ ॥दूतः।तातः।जेर्मूट्चोदात्तः॥ ॥जीमूतः।लोष्टपलितौ॥ ॥लुनातेःक्तलस्यसुट्धातोर्गुणः।लोष्टम्।पलितम्॥हृश्याभ्यामि
तन्॥ ॥हरितश्येतौवर्णभेदौ॥रुहेरश्चलोवा॥ ॥रोहितोमृगमत्स्ययोः।लोहितंरक्तम्॥पिशेःकिच्च॥ ॥पिशितंमांसम्॥श्रुदक्षि
स्पृहिगृहिभ्यआय्यः॥ ॥श्रवाय्योयज्ञपशुः।दक्षाय्योगरुडोगृध्रश्च।स्पृहयाय्यः।गृहयाय्योगृहस्वामी।दिधिषाय्यः॥दधातेर्द्वित्व
मित्वंषुक्च॥ ॥मित्रइवयोदिधिषाय्यः॥वृञएण्यः॥ ॥वरेण्यः।स्तुवःक्सेण्यश्छन्दसि।स्तुषेण्यम्पुरुवर्पसं।राजेरन्यः।राजन्योवह्निः
शॄरम्योश्च॥ ॥शरण्यं।रमण्यं।अर्त्तेर्निच्च॥ ॥अरण्यं।पर्जन्यः।पृषुसेचने।षस्यजः।पर्जन्यःशक्रमेघयोः॥वदेरान्यः॥ ॥वदान्यस्त्या

उ॰ कृ॰
५०

गिवाग्मिनोः॥ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्॥ ॥अमत्रं भाजनं। नक्षत्रं। यजत्रः। वधत्रमायुधं। पतत्रन्तनूरुहम्॥ गडेरादेश्च कः॥ ॥कडत्रं। डलयोरेकत्वस्मरणात्कलत्रं। वृञश्चित्। वरत्रा चर्ममयी रज्जुः॥ सुविदेः कत्रन्॥ ॥सुविदत्रं कुटुम्बकं। कृतेर्नुम् च॥ ॥कृन्तत्रं लाङ्गलम्॥ भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्॥ ॥दृशिभ्योऽतच् स्यात्। भरतः। मरतो मृत्युः। दर्शतः सोमसूर्ययोः। यजतः ऋत्विक्। पर्वतः। पचतोऽग्निः। अमतो रोगः। तमतस्तृष्णापरः। नमतः प्रह्वः। हर्यतोऽश्वः॥ पृषिरञ्जिभ्यां कित्॥ ॥पृषतो मृगो विन्दुश्च। रजतम्॥ खलतिः स्खलतेः सलोपः॥ ॥अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च। खलतिर्निष्केशशिराः॥ शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः॥ ॥सप्तभ्योऽथः स्यात्। शयथोऽजगरः। शपथः। रवथः कोकिलः। गमथः पथिकः पन्थाश्च। वञ्चथो धूर्त्तः। वन्दीति पाठे वन्दनेर्वयतेर्वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च। जीवथ आयुष्मान्। प्राणथो वलवान्। वाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्। शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दम।

रामः
५०

थोदमः॥भृञश्चित्॥ ॥भरथोलोकपालः॥रुदिविदिभ्यांङित्॥ ॥रोदितीतिरुदथःशिशुः।वेत्तीतिविदथः॥उपसर्गेवसेः॥ ॥आ
वसथोगृहम्।सम्वसथोग्रामः॥अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्॥ ॥त्रयोदशभ्योऽसच्स्यात्
अततीत्यतसःवायुरात्माच।अवतीत्यवसोराजाभानुश्च।चमत्यस्मिन्चमसःसोमपानपात्रं।तामत्यस्मिन्तमसोऽन्धकारः।नमसअ
नुकूलम्।रभसोवेगहर्षयोः।लभसोधनंयाचकश्च।नभतिनभ्यतिवानभसआकाशः।तपसःपक्षीचन्द्रश्च।पतसःपक्षी।पनसः
कण्टकिफलं।पणसःपण्यद्रव्यं।महसंज्ञानं॥वेञस्तुट्च॥ ॥वाहुलकादात्वाभावः।वेतसः॥वहियुभ्यांणित्॥ ॥वाहसोऽ
जगरः।यावसस्तृणसंघातः।वयश्च॥ ॥वयगतौ।वायसःकाकः।दिवःकित्॥ ॥दिवसं।दिवसः॥कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्
॥ ॥करभः।शरभः।शलभः।कलभः।गर्दभः॥ऋषिवृषिभ्यांकित्॥ ॥ऋषभः।वृषभः॥रुषेर्निलुक्च॥ ॥रुषहिंसायां।अस्माद

भवृनिन्किस्यात्तुषादेशश्च।तुषभोमत्तदन्तिनि॥रासिवल्लिभ्याञ्च॥ ॥रासभः।वल्लभः॥जॄविशिभ्यां झच्॥ ॥जरन्तोमहिषः।वेश
न्तःपल्वलम्॥रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यःषिदाशिषि॥ ॥रोहन्तोवृक्षभेदः।नन्दन्तःपुत्रः।जीवन्तऔषधं।प्राणन्तोवायुः।षित्वान्ङी
ष्।रोहन्ती॥तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च॥ ॥दशभ्योझच्स्यात्सचषित्।तरन्तःसमुद्रः।तरन्तीनौका।भव
न्तःकालः।वहन्तोवायुः।वसन्तऋतुः।भासन्तःसूर्य्यः।साधन्तोभिक्षुः।गडेर्घटादित्वान्मित्वंह्रस्वः।अयामन्तेतिणेरयः।गडयन्तोजल
दः।मण्डयन्तोभूषणं।जयन्तःशक्रपुत्रः।नन्दयन्तोनन्दकः॥हन्तेर्मुट्हिच॥ ॥हेमन्तः।भन्देर्नलोपश्च॥ ॥भदन्तःप्रव्रजितः।ऋ
छेरः॥ ॥ऋच्छरावेश्या।बाहुकाज्जर्जरझर्झरादयः॥अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्॥ ॥षड्भ्योऽरश्चित्स्यात्।अररंक
पाटं।कमरःकामुकः।भ्रमरः।चमरः।देवरः।वासरः॥कुवःकरन्॥ ॥कुररःपक्षिभेदः॥अङ्गिमदिमन्दिभ्यआरन्॥ ॥अङ्गारः।म

दारोवराहः।मन्दारोप्सरः॥गडेः कडच॥ ॥कडारः।शृङ्गारभृङ्गारौ॥ ॥शृभृञ्भ्यामारन्नुम्गुकह्रस्वश्च।शृङ्गारोरसः॥भृङ्गारः
कनकालुकाः॥कञ्जिमृजिभ्याञ्चित्॥ ॥कञ्जिः सौत्रः।कञ्जारो मयूरः।मार्जारः॥कमेः किदुच्चोपधायाः॥ ॥चिदित्यनुवर्त्ततेऽन्त्यो
दात्तः।कुमारः॥तुषारादयश्च॥ ॥तुषारः।कासारः।सहार आम्रभेदः।दीर्घत्वञ्च॥ ॥दीनारः सुवर्णाभरणं।सर्त्तेरपः षुक्च
॥ ॥सर्षपः।उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्॥ ॥उषपो वह्निसूर्ययोः।कुटपो मानभाण्डम्।दलपः प्रहरणम्।कचपं शाकपत्रम्
खजपं घृतम्॥कणेः संप्रसारणञ्च॥ ॥कुणपः।कणपश्चाकवर्मणास्यस्त्रभेदः॥ ॥विटपपिष्टपविशिपोलपाः॥ ॥चत्वारोऽमी कपन्प्रत्य
यान्ताः।विट शब्दे।विटपः।विशतेरादेः पः।पत्ययस्य तुट्।षत्वं।पिष्टपं भुवनं।विशतेः प्रत्ययादेरित्वं।विशिपं मन्दिरम्॥वलतेः सम्प्रसारणं॥ ॥
उलपं कोमलतृणम्॥वृतेस्तिकन्॥ ॥वर्त्तिका॥कृतिभिदिलतिभ्यः कित्॥ ॥कृत्तिका।भित्तिका।भित्तिः।लत्तिका गोधा॥इष्यशिभ्या

52

तकन्॥ ॥इष्टका। अष्टका॥ इणस्तशन्तशसुनौ॥ ॥एतशो ब्राह्मणः। स एव एतशाः॥ वीपतिभ्यां तनन्॥ ॥वी गत्यादौ। वेतनं। प
तनं॥ दृदलिभ्यां भः॥ ॥दर्भः। दल्भः स्यादृषिचक्रयोः॥ अर्त्तिगृभ्यां भन्॥ ॥अर्भः। गर्भः॥ इणः कित्॥ ॥इभः॥ असिसञ्जिभ्यां क्थि
न्॥ ॥अस्थि। सक्थि। प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः॥ ॥प्लुक्षिर्वह्निः। कुक्षिः। शुक्षिर्वातः॥ अशेर्नित्॥ ॥अक्षि। इषेः क्सुः॥ ॥इक्षुः
अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः॥ ॥अवीर्नारी रजस्वला। तरीर्नौः। स्तरीर्धूमः। तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः॥ यापोः किद्द्वे च॥ ॥ययीरश्वः। पपीः स्यात्
सोमसूर्ययोः॥ ॥लक्षेर्मुट् च॥ ॥लक्ष्मीः॥ ॥इत्युणादौ तृतीयः पादः॥ ॥वातप्रमीः॥ ॥वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्य
यः स च कित्। वातप्रमीः। अयं स्त्रीपुंसयोः॥ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसन्स्यनि
थिन्उल्यासासानुकः॥ ॥द्वादशाभ्यः क्रमात्स्युः। अर्त्तेः कत्निच्। रत्निः। बद्धमुष्टिः करो रत्निः सो रत्निः प्रसृताङ्गुलिः। तनोतेर्यतुच्। तन्यतु

र्वष्ठः। गात्रिश्च। अञ्जेरलिच्। अञ्जलिः। वनेरिष्टुच्। वनिष्टुः स्थविरान्त्रम्। अङ्गेरिष्ठच्। अङ्गिष्ठो भानुः। अर्पयतेरिसन्। अर्पिसोऽग्र
मांसं। मदेः स्यन्। मत्स्यः। अतेरिथिन्। अतिथिः। अङ्केरुलिः। अङ्गुलिः। कौन्तेरसः। कवसः। अच इत्येके। कवचम्। यौतेरासः। यवा
सो दुरालभा। कृशेरानुक्। कृशानुः॥ श्रः करन्॥ ॥उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्यानेत्त्वं। शर्करा॥ पुषः कित्॥ ॥पुष्करम्। क
लशश्च॥ ॥पुष्कलं। गमेरिनिः॥ ॥गमिष्यतीति गमी। आङि णित्॥ आगामी। भुवश्च॥ ॥भावी। प्रे स्थः॥ ॥प्रस्थायी। परमे कि
त्॥ ॥परमेष्ठी। मन्थः॥ ॥मन्थतेरिनिः कित् स्यात्। कित्वान्नकारलोपः। मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः। पतेस्थ च॥ ॥पन्थाः पन्था
नौ। खजेराकः॥ ॥खजाकः पक्षी। बलाकादयश्च॥ ॥बलाका। शलाका। पताका। पिनाकादयश्च॥ ॥पातेरित्वं नुम् च। क्लीब
पुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशार्ङ्गधन्वनोः। तड आघाते। तडाकः॥ कषिदूषिभ्यामीकन्॥ ॥कषीका पक्षिजातिः। दूषीका नेत्रयोर्मल

उ.कृ.
५३

53

मु॥अनिहृषिभ्यांकिच्च॥ ॥अनीकम्।हृषीकम्।चङ्कणाकङ्कणाच्॥ ॥कणशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन्धातोःकङ्क
णादेशश्च।घण्टिकायांकङ्कणीकासैवप्रतिसरापिच॥शृपृवृञांद्वेरुक्चाभ्यासस्य॥ ॥शर्शरीकोहिंस्रः।पर्परीकोदिवा
करः।वर्वरीकःकुटिलकेशः॥पर्फरीकादयश्च॥ ॥स्फुरस्फुरणे।अस्मादीकन्धातोःपर्फरादेशः।पर्फरीकंकिसलयं।दर्दरीकं
वादित्रं।झर्झरीकंशरीरम्।तित्तिडिकोवृक्षभेदः।चरेर्ञुम्च।चञ्चरीकोभ्रमरः।मर्मरीकोहीनजनः।कर्करीकागलन्तिका।पुणा
तेः।पुण्डरीकंवादित्रं।पुण्डरीकोव्याघ्रोग्निर्दिग्गजश्च॥ईषेःकिद्ध्रस्वश्च॥ ॥इषीकाशलाका।ऋजेश्च॥ ॥ऋजीकउपहतः
सर्त्तेर्ञुम्च॥ ॥सृणीकालाला॥मृडःकीकन्कङ्कणौ॥ ॥मृडीकोमृगः।मृडङ्कणःशिशुः॥अलीकादयश्च॥ ॥कीकजना
निपात्यन्ते।अलभूषणादौ।अलीकंमिथ्या।विपूर्वाद्यलीकंविप्रियंखेदश्च।वलीकंपटलप्रान्तेइत्यादि॥कृतृभ्यामीषन्॥ ॥क

रामः
५३

रीषोऽस्त्री शुष्कगोमये। तरीषः। तरीना॥ शॄपॄभ्यां किच्च॥ ॥शिरीषः। पुरीषं॥ अर्जेर्ऋजेश्च॥ ॥ऋजीषं पिष्टपचनम्। अम्बरीषः
॥ ॥अयन्निपात्यते। अविशब्दे। अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम्। अमरस्तु क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना॥ कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्॥ ॥
करीरो वंशाङ्कुरः। शरीरम्। परीरं फलम्। कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च। पटीरश्चन्दनः कन्दुकः कामश्च। शौटीरस्त्यागिवीरयोः। ब्राह्म
णादित्वात्ष्यञ्। शौटीर्य्यं॥ वशेः कित्॥ ॥उशीरम्। कशेर्मुट् च॥ ॥कश्मीरो देशः। कृञ उच्च॥ ॥कुरीरं मैथुनं। घसेः किच्च॥ ॥
क्षीरम्। गभीरगम्भीरौ॥ ॥गमेर्भः। पक्षे नुम् च॥ विषाविहा॥ ॥स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः। विषा बुद्धिः। विहा स्वर्गः। अ
व्यये इमे॥ पचएलिमच्॥ ॥पचेलिमो वह्निरव्योः॥ शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः॥ ॥चत्वारः प्रत्ययाः स्युः। शीधुमद्यम्। शीलं स्वभा
वः। शेवलः। शेवालम्। बाहुलकात् वस्य योपि। शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका॥ मृकणिभ्यामूकोकणौ॥ ॥मरूको मृ

उ·क्तः
५४

54

गः।काणूकः काकः।वलेरूकः॥ ॥वलूकः पक्षीउत्पलमूलञ्च।उलूकादयश्च॥ ॥वलेः सम्प्रसारणमूकश्च।उलूकावि
डपेचकौ।वावदूकोवक्ता।भल्लूकः॥शमेर्बुकच॥ ॥शम्बूकोजलशुक्तिः॥शलिमण्डिभ्यामूकण्॥ ॥शालूकंकन्दविशेषः
मण्डूकः।नियोमिः॥ ॥नेमिः।अर्त्तेरूच्च॥ ॥ऊर्म्मिः।भुवः कित्॥ ॥भूमिः।अश्नोतेरशच॥ ॥रश्मिः किरणोरज्जुश्च।दल्मिः॥
दलविशरणो।दल्मिरिन्द्रायुधं॥वीज्याज्वरिभ्योनिः॥ ॥वाहुलकाणत्वं।वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणीच स्त्रियामुभे।ज्या
निः।जूर्णिः॥सृवृषिभ्यांकित्॥ ॥सृणिरङ्कुशः।वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः॥अङ्गेर्नलोपश्च॥ ॥अग्निः॥वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहा
त्वरिभ्योनित्॥ ॥वह्निः।श्रेणिः।श्रोणिः।योनिः।द्रोणिः।ग्लानिः।हानिः।तूर्णिः।वाहुलकात् म्लानिः॥घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णि
भूर्णिः॥ ॥एतेपञ्चनिपात्यन्ते।घृणिः किरणः।स्पृशतेः सलोपः।पृश्निरल्पशरीरः।पृषेर्वृद्धिश्च।पार्ष्णिः पादतलं।चरेरुपधाया

एमः
५४

ऊत्वं। चूर्णिः कपर्दकशतं। विभर्त्तेरूत्वं। भूर्णिर्धरणी॥ हृदृभ्यां विन्॥ ॥दर्विर्घस्मरः। दर्विः॥ जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन्॥ ॥जी
र्विः पर्शुः। शीर्विर्हिंस्रः। स्तीर्विरध्वर्युः। जागृविर्नृपः॥ दिवोद्वेदीर्घश्चाभ्यासस्य॥ ॥दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः॥ कृविघृषिछविस्थविकिकी
दिवि॥ ॥कृविस्तन्तुवायद्रव्यम्। घृष्विर्वराहः। छ्वास्थोर्ह्रस्वत्वञ्च। छविर्दीप्तिः। स्थविस्तन्तुवायः। दीव्यतेः किकीपूर्वात्। किकीदिवि
श्चाषः। बाहुलकात् ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः। चाषेणाकिकिदीविना॥ पातेर्डतिः॥ ॥पतिः॥ शकेर्ऋतिन्॥ ॥शकृत्। अमेरतिः।
अमतिः कालः॥ वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित्॥ ॥वहतिः पवनः। वसतिर्गृहयामिन्योः। अरतिः क्रोधः। अम्हेः कोवा॥ ॥अम्हतिः। अम्हतिर्वातः।
हन्तेरंह च॥ ॥हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः। हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानं। प्रादेशनन्निर्वपणमपवर्जनमंहतिः॥ रमेर्नित्॥ ॥
रमतिः कालकामयोः॥ सूङः क्रिः॥ ॥सूरिः। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्॥ ॥अद्रिः। शद्रिः शर्करा। भूरिः प्रचुरम्। शुभ्रिर्ब्रह्मा॥ वंक्र्यार

उ.क्रु.
५५

दयश्च॥ ॥क्विन्नन्तानि पात्यन्ते॥ वंक्रिर्वाद्यभेदो गृहदारुपार्श्वास्थि च। वप्रिः क्षेत्रम्। अंह्रिरंघ्रिश्च चरणः। तन्द्रिः सौत्रो धातुः। तन्द्रिर्मोहः। वा
हुकात् ङुणः। पेरिः॥ राशदिभ्यां त्रिप्॥ ॥राशिः। शत्रिः कुञ्जरः। अदेस्त्रिनिश्च॥ ॥चात्त्रिप्। अत्त्री। अत्त्रिणौ। अत्त्रिणः। अत्त्रिः। अत्त्री। अत्त्र
यः। पतेरत्रिन्॥ ॥पतत्रिः पक्षी। मृकणिभ्यामीचिः॥ ॥मरीचिः। कणीचिः। पल्लवी निनादश्च॥ श्वयतेश्चित्॥ ॥श्वयीचिर्व्याधिः॥ वेञो
डिच्च॥ ॥वीचिस्तरङ्गः। नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः॥ ऋहनिभ्यामूषन्॥ ॥अरुषः सूर्यः। हनूषो राक्षसः॥ पुरः कुषन्॥ ॥पुरअ
ग्रगमे। पुरुषः। अन्येषामपीति दीर्घः। पूरुषः॥ पृनहिकलिभ्य उषन्॥ ॥परुषम्। नहुषः। कलुषम्॥ पीयेरूषन्॥ ॥पीय इति सौत्रो
धातुः। पीयूषम्। बाहुलकाद्गुणे पेयूषोऽभिनवं पयः॥ मस्जेर्नुम् च॥ ॥मञ्जूषा॥ गडेश्च॥ ॥गण्डूषः। गण्डूषा॥ अर्त्तेररुः॥ ॥अररुः
शत्रुः। अररू। अररवः॥ कुटः किच्च॥ ॥कुटरुर्वस्त्रगृहं। किन्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम्॥ शकादिभ्योऽटन्॥ ॥शकटोऽस्त्रियाम्। ककिर्गत्यर्थः

55

रामः
५५

कङ्कटः सन्नाहः। देवटः शिल्पी। करट इत्यादि॥ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्॥ ॥करम्बं धामिश्रं। कदि कडी मौत्ये॥ ॥कदम्बो वृक्षभे
दः। कदम्बोऽग्रभागः। कटम्बो वादित्रं॥ कटेर्णित्यक्षिणि॥ ॥कादम्बः कलहंसः॥ कलिकर्द्योरमः॥ ॥कलमः। कर्दमः॥ कुणिपुल्योः
किन्दच्॥ ॥कुणशब्दोपकरणयोः। कुणिन्दः शब्दः। पुलिन्दो जातिविशेषः॥ कुपेर्वा वश्च॥ ॥कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये। नौ षञ्जेर्थथि
न्॥ ॥निषङ्गथिरालिङ्गकः। उद्यर्तेश्चित्॥ ॥उदरथिः समुद्रः। सर्त्तेर्णिच्च॥ ॥सारथिः। खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ॥ ॥खर्जूरः। क
र्पूरः। वल्लूरं शुष्कमांसम्। पिञ्जूलं कुशवर्त्तिः॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च॥ ॥लाङ्गूलं कमूलः। कुवश्चट्दीर्घश्च॥ ॥कूची चित्रलेखनिका। समीणः
॥ ॥समीचः समुद्रः। समीची हरिणी॥ सिवेष्टेरूच॥ ॥स्यूचो दर्भाङ्कुरः। स्यूची॥ शमेर्वन्॥ ॥शम्बो मुसलम्। उल्वादयश्च॥ ॥वन्न
त्तानि पात्यन्ते। उच समवाये। चस्य लत्वं। गुणाभावश्च। उल्वो गर्भाशयः। शुल्वं ताम्रं। विम्बम्॥ स्याशोऽम्बजवकौ॥ ॥तिष्ठतेरम्बञ्ञ

उ·वृ·
५६
56

वकएतौ स्तस्ता देशश्च। स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः। स्तवकः पुष्पगुच्छः॥ शाशपिभ्यां ददनौ॥ ॥शादो जम्बालशष्पयोः॥ शब्दः॥ अब्दा
दयश्च॥ ॥अवतीत्यब्दः। कौतेर्नुम्॥ ॥कुन्दः। वलिमलितनिभ्यः कयन्॥ ॥वलयं। मलयः। तनयः॥ वृह्नोः षुग्दुकौ च॥ ॥वृषय आ
श्रयः। हृदयम्॥ मिपीभ्यां रुः॥ ॥मेरुः। पेरुः सूर्यः। बाहुलकात् पिबतेरपि। मस्वत्सरवपुःपारुः। पेरुर्वासी दिनप्रणीः॥ जत्र्वादयश्च॥ जत्रु
जत्रुणी। अश्रु। श्मश्रुणी॥ रुशातिभ्यां क्रुन्॥ ॥रुरुर्मृगभेदः। शातयतीति शत्रुः। प्रज्ञादौ पाठाद्ध्रस्वत्वं॥ जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमि
भञ्ज्भ्य इत्वन्त्वन्तृन्त्नण्क्निनुशकस्यढइयाटटचः॥ ॥जनित्वो मातापितरौ। दात्वो दाता। च्यौत्नः गन्ता· अराङ्जः क्षीणपुण्यश्च। सृणि
रङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वा पुष्पं। वृशः आर्द्रकं मूलकञ्च। मत्स्यः। षण्ढः। डित्वाट्टिलोपः। नमतीति नटः शैलूषः। विभर्त्ति भरटः कुलालो भृत
कश्च। अनेभ्योऽपि दृश्यन्ते। पेत्वममृतं। भृशम्॥ कुसेरुम्भोमेदेताः॥ ॥कुसुम्भम्। कुसुमम्। कुसीदम्। कुसितो जनपदः॥ सानसिव

रास:
५६

र्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः॥ ॥सनोतेरसिप्रत्ययउपधावृद्धिः।सानसिर्हिरण्यम्।वृञोतु
क्च।वर्णसिर्जलम्।पॄ।पर्णसिर्जलगृहम्।तडआघाते।तण्डुलाः।अकिलक्षणे।उशच्।अङ्कुशः।चषेरालच्।चषालोयूपकट
कः।इल्वलोदैत्यभेदः।पल्वलम्।ञिधृषा।ऋकारस्यइकारः।धिष्ण्यम्।शलेर्यः।शल्यम्वापुंसिशंकुनौ॥मूशक्यविभ्यःक्लः॥ ॥मूल
म्।शक्लःप्रियम्वदे।अक्लोरसः।वाहुलकादमेः।अम्लः॥माछासमिभ्योयः॥ ॥माया।छाया।सस्यं।वाहुलकात्षुनोतेः।सव्यन्दक्षिण
वामयोः॥जनेर्यक्॥ ॥येविभाषा।जन्यंयुद्धं।जायाभार्या॥अघ्न्यादयश्च॥ ॥यगन्तानिपात्यन्ते।हन्तेर्यक्।अडागमः।उपधालोप
श्च।अघ्न्यामाहेयी।अघ्न्यःप्रजापतिः।कनीदीप्तौ।कन्या।ववयोरैक्यम्।वन्ध्या॥स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्योवनिप्॥ ॥स्नावारश्मि
कः।मद्वाशिवः।पद्वापन्थाः।अर्वातुरगगर्ह्ययोः।पर्वाग्रन्थिःप्रस्तावश्च।शक्वाहस्ती।ङीब्रौ।शक्वरीअङ्गुलिः॥शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षि

उ·कौ
५७

52

सृधृभ्यःक्वनिप्॥ ॥शीवाअजगरः।कृश्वाशृगालः।रुह्वावृक्षः।जित्वाजेता।क्षित्वावायुः।सृत्वाप्रजापतिः।धृत्वाविष्णुः॥ध्याप्योः
सम्प्रसारणञ्च॥ ॥धीवाकर्मकरः।पीवास्थूलः॥अदेर्धच॥ ॥अध्वा।प्रेईरशदोस्तुट्च॥ ॥प्रेत्वाप्रशत्वाचसागरः।प्रेत्वरीप्रशत्व
रीचनदी॥सर्वधातुभ्यइन्॥ ॥पचिरग्निः।तुडिः।तुरिः।वलिः।वटिः।यजिः।देवयाजिः।काशतइतिकाशिः।यतिः।मल्लिः।मल्ली।केलिः
मसीपरिणामे।मसिः।वाहुकाद्गुणः।कोटिः।हेलिः।बोधिः।नन्दिः।कलिः॥हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च॥ ॥हरिर्विष्णा
वहाविन्द्रेभेकेसिंहेहयेरवौ।चन्द्रकीलेप्लवङ्गेचयमेवातेचकीर्त्तितः।पेषिर्वज्रम्।रोहिर्व्रती।वर्त्तिः।वेदिः।छेदिःछेत्ता।कीर्त्तिः॥इ
गुपधात्कित्॥ ॥कृषिः।ऋषिः।शुचिः।लिपिः।वाहुलकाद्वत्वेलिविः।तूलनिष्कर्षे।तूलिः।तूली।कूर्चिका॥अमेःसम्प्रसारणञ्च
॥ ॥ऊर्मिर्वातः।वाहुलकाद्रुमिः॥क्रमितमिशतिस्तम्भामतइच्च॥ ॥क्रिमिः।सम्प्रसारणानुवृत्तेःक्रमिरपि।तिमिर्मत्स्यभेदः।

रामः
५७

शितिर्मेचकशुक्लयोः। स्तिम्भिः समुद्रः। मनेरुच्च॥ ॥मुनिः। वरोर्वलिश्चाहिरापे॥ ॥वर्त्तिः सोत्रः। अस्य वलिसदेशः। करोपहार
योः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गे स्त्रियाम्। हिरापनुवर्त्तेः सुवर्णाम्। वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्॥ ॥वासि
श्छेदनवस्त्राणि। वापिः। वापी। याजिर्यष्टा। राजिः। राजी। व्राजिर्व्रातालिः। सादिः सारथिः। निघातिर्लोहघातिनी। वाशिरग्निः। वादिर्वि
द्वान्। वारिर्गजबन्धनी। जलेतु क्लीवम्। बाहुलकाद्व्रातिः पथिकसंहतौ॥ नहेर्भश्च॥ ॥नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति
केचित्॥ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि॥ ॥कार्षिः। अःशकुनौ॥ ॥शारिः। शारिका॥ कृञ उदीचां कारुषु॥ ॥कारिः शिल्पी॥ जनिघसिभ्या
मिण्॥ ॥जनिर्जननं। घासिर्भक्ष्यमग्निश्च॥ अजपतिभ्यां च॥ ॥आजिः संग्रामः। आतिः पक्षी॥ पादे च॥ ॥पदाजिः। पदातिः॥ अ
शिपणाय्यो रुडायलुकौ च॥ ॥अशेः रुट्। राशिः पुञ्जः। पणायतेरायलुक्। पाणिः करः॥ वातेर्डिच्च॥ ॥विः पक्षी। स्त्रियां वीत्यपि॥ पे

58

हरतेः कूपे॥ ॥प्रहिः कूपः।नौ व्यो यलोपः॥ ॥पूर्वस्य च दीर्घः।व्येञः इञ्स्यात् यलोपश्च नेर्दीर्घः।नीविः।नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने
च॥समाने ख्यः॥ ॥स चोदात्तः।समानशब्दे उपपदे ख्याइन्तस्मादिण्स्यात्स च डिच्च यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च
समानं ख्यायते जनैरिति सखा॥आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च॥ ॥इण्स्यात्स च डित्॥आङो हृभ्यश्च॥ ॥स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः।
सर्पे वृत्रासुरेऽप्याहिः॥अत इः॥ ॥रविः।पविः।तरिः।कविः।अरिः।अलिः।खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिवलिभ्यश्च॥ ॥ख
निः।कषिर्हिंस्रः।अजिः।असिः।वसिर्वस्त्रं।वनिरग्निः।सनिर्भक्तिर्दानञ्च।ध्वनिः।ग्रन्थिः।वलिः।पशुः॥वृतेश्छन्दसि॥ ॥वर्त्तिः।
भुजेः किच्च॥ ॥भुजिः।कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च॥ ॥इः किन्स्यात्।किरिर्वराहः।गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः।गिरिणा काणाः गिरि
काणाः।शिरिः शलभः हन्ता च।पुरिर्नगरं राजा नदी च।कुटिः शाला शरीरञ्च।भिदिर्वज्रं।छिदिः परशुः॥कुडिकम्प्योर्नलोपश्च॥ ॥कुडि

दाहे।कुङ्दिर्दहः।कपिः॥सर्वधातुभ्योमनिन्॥ ॥क्रियतइतिकर्म।चर्म।भस्म।जन्म।शर्म।स्थाम।वलं।इस्मन्नितिह्रस्वः।छद्म।
सुत्रामा॥बृंहेर्नोऽच्च॥ ॥नकारस्याकारः।ब्रह्मतत्वन्तपोवेदोब्रह्माविप्रःप्रजापतिः॥अशिशकिभ्यांछन्दसि।अश्मा।शक्म॥हृभृ
धृसृस्तृशृभ्यइमनिच्॥ ॥हरिमाकालः।भरिमाकुडुम्बं।धरिमारूपम्।सरिमावायुः।तरिमातल्पम्।शरिमाप्रसवः॥जनिमृङ्
भ्यामिमनिच्॥ ॥जनिमाजन्म।मरिमामृत्युः॥वेञःसर्वत्र॥ ॥छन्दसिभाषायाञ्चेत्यर्थः।वेमातन्तुवायदण्डः।अर्द्धर्चादिः।सामनी
वेमनीइतिवृत्तिः॥नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन्॥ ॥सप्तअमीनिपात्यन्ते।म्नायतेऽनेनेतिनाम।सिनोते
र्दीर्घः।सीमा।सीमानौ।सीमानः।पक्षेडाप्।सीमे।सीमाः।व्येञअन्त्यस्यात्वंगुणाः।व्योम।रौतेः।रोम।लोम।पाप्मा।पापं।ध्यामा
परिमाणन्तेजश्च॥मिथुनेमनिः॥ ॥उपसर्गेक्रियेसम्बन्धेमिथुनं।स्वार्थमिदम्।सुशर्मा॥सातिभ्यांमनिन्मनिणौ॥ ॥स्यति

उ. कौ.
५९
साम।सामनी॥आत्मा॥हनिमशिभ्यां सिकन्॥ ॥हंसिका।हंसयोषिति।मक्षिका॥कोरन्॥ ॥कवरः।गिर उडच्॥ ॥गरुडः।इन्देः
कमिन्नलोपश्च॥ ॥इदम्।कायतेर्डिमि। ॥किम्।सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।वस्त्रम्।अस्त्रम्।शास्त्रम्।इस्मन्त्रिति ह्रस्वत्वं।छादनाच्छत्त्र
म्।ग्रसिजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च॥ ॥ग्रास्त्रः।गात्रं शकटं।नात्रं स्तोत्रम्।हात्रं मरणम्।वेष्त्रम्।आष्ट्रमाकाशं॥दिवेर्ऋश्च
59
॥ ॥द्योत्रं ज्योतिः॥उषिखनिभ्यां कित्॥ ॥उष्ट्रः।खात्रम्।खनित्रं जलाधारश्च॥सिविमुच्योष्टेरूच्॥ ॥सूत्रम्।मूत्रम्॥अमिचि
मिदिशसिभ्यः क्त्रः॥ ॥अन्त्रम्।चित्रम्।मित्रम्।शस्त्रम्॥पुवो ह्रस्वश्च॥ ॥पुत्रः।स्त्यायतेर्ड्रट्॥ ॥स्त्री।गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षि
दिभ्यस्त्रः॥ ॥गोत्रं स्यान्नामवंशयोः।गोत्रा पृथिवी।धर्त्रं गृहं।वेत्रम्।पत्त्रम्।वक्त्रम्।यन्त्रम्।सत्त्रम्।क्षत्त्रम्॥हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्। रामः
होत्रम्।यात्रा।मात्रा।श्रोत्रं।भस्त्रा॥गमेरा च॥ ॥गात्रं।ददिभ्यश्छन्दसि॥ ॥दात्रं।पात्रं॥भूवादिगृभ्यो णित्रन्॥ ॥भावित्रं।वादि ५९

त्रं। गादित्रमोदनं॥ चरेर्हृत्ते॥ ॥चारित्रं। अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ॥ ॥अशित्रं। वहित्रं। धरित्री मही॥ नेष्ट्रः एवमादिभ्य उत्रः॥ ॥नेत्रं
प्रहरणं। कृत्स्नावरुत्रं प्रावरणं॥ अमेर्द्विषति चित्॥ ॥अमित्रः शत्रुः॥ आः समिणनिकषिभ्याम्॥ ॥सम्पूर्वादिणः निपूर्वात्कषेश्चा
स्यात्। स्वरादित्वादव्ययत्वम्। समया। निकषा॥ चितेः कणः कश्च॥ ॥वाहुलकादगुणः। चिक्कणं मसृणं स्निग्धं॥ सूचेः स्मन्॥
सूक्ष्मम्। पातेर्डुम्सुन्॥ ॥पुमान्। रुचिभुजिभ्यां किष्यन्॥ ॥रुचिष्यमिष्टम्। भुजिष्यो दासः॥ वसेस्तिः॥ ॥वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः॥
वस्तयः स्युर्दशास्त्रे। वाहुलकात् शासः। शास्तिः राजदण्डः। विन्ध्याख्यमगमस्यतीति अगस्तिः। शकन्ध्वादिः॥ सावसेः॥ ॥स्वस्ति
स्वरादिपाठादव्ययत्वं॥ वौ तसेः॥ ॥वितस्तिः। पादिप्रथिभ्यान्निच्॥ ॥पत्तिः। प्रथितिः। तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट्॥ ॥दृणातेर्ह्रस्व
श्च॥ ॥दृतिः। कृतृकृपिभ्यः कीटन्॥ ॥किरीटं। तिरीटं सुवर्णं शिरोवेष्टनञ्च। कृपीटं कुक्षिवारिणोः॥ रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कित

चू॥ ॥रुचितमिष्टं। उचितं। ज्ञचितं परिमितं। कुटितं कुठिलं॥ कुटिकुषिभ्यां क्मलन्॥ ॥कुट्मलं। कुष्मलं॥ कुषेर्लश्च॥ ॥कुल्म-
लं पापम्॥ सर्वधातुभ्योऽसुन्॥ ॥चेतः। सरः। पयः। सदः॥ रपेरत एच्च॥ ॥रेपो वप्यं॥ अशेर्देवने युट् च॥ ॥देवने स्तुतौ। यशः॥ उब्जेर्बले ब-
लोपश्च॥ ॥ओजः। श्वेः सम्प्रसारणञ्च॥ शवः। शवसी। बलपर्य्यायोयम्॥ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च॥ ॥श्रयतेः शिरआदेशोऽसुन् कि-
च्च। शिरः। शिरसी॥ अर्त्तेरुच्च॥ ॥उरः। व्याधौ शुट् च॥ ॥अर्शो गुदव्याधिः। उदके नुट् च॥ ॥अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट्। अर्णः। अर्णसी॥ इणा
आगसि॥ ॥एनः॥ रिचेर्द्धने घिच्च॥ ॥चात्प्रत्ययस्य नुट्। घित्वात् कुत्वं। रेक्णः। सुवर्णम्॥ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च॥ ॥चनो भक्तम्॥ वृङ्शीङ्-
भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च॥ ॥वर्पो रूपं। शेपो गुह्यम्॥ स्रुरीभ्यां तुट् च॥ ॥स्रोतः। रेतः॥ पातेर्बले जुट् च॥ ॥पाजः। पाजसी॥ उदके थुट् च॥ ॥
पाथः। अन्ने च॥ ॥पाथो भक्तम्॥ अदेर्नुम् धौ च॥ ॥अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुम् आगमो धादेशश्च॥ अन्धोऽन्नम्॥ स्कन्देश्च स्वाङ्गे॥ ॥स्कन्धः॥

स्कन्धसी॥आपःकर्माख्यायाम्॥ ॥कर्माख्यायांह्रस्वोनुट्चवा।अप्नः।अपः।बाहुलकात्।आपः।आपसी॥रूपेजुट्च।अप्नोरूपं।उ
दकेनुम्भौच॥अम्भः।नहेर्दिविभश्च॥ ॥नभः।इणआगअपराधेच॥ ॥आगःपापापराधयोः॥अमेर्हुक्च॥ ॥अंहः॥रमेश्च॥॥
रंहः।देशेऽह्च॥रमन्तेऽस्मिन्रहः॥अन्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यःकुश्च॥ ॥एभ्योऽसुन्कवर्गश्चान्तादेशः।अङ्कश्चिह्नशरीरयोः।अङ्कःपक्षी
योगःसमाधिः।भर्गस्तेजः॥भूरञ्जिभ्यांकित्॥ ॥भुवः।रजः॥वसेर्णित्॥ ॥वासोवस्त्रं॥चन्देरादेश्चछः॥ ॥छन्दः॥पचिवचिभ्यां
सुट्॥ ॥पक्षसीतुस्मृतौपक्षौ।वक्षोहृदयं॥वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि॥ ॥वक्षाःअनड्वान्।हासाश्चन्द्रः।धासाःपर्वतइतिप्राञ्चः
वस्तुतस्तुणिदित्यनुवर्ततेनतुसुट्।तेनवहेरुपधावृद्धिः।इतरयोरातोयुगितियुक्।द्रोणाक्षक्ष्णूनवाहसा।श्रोताहवंगृणावस्तोमवा
हाः।विश्वोविहायाः।वाजम्भरोविहायाः।देवोनयःपृथिवींविश्वधायाः।आधारयत्पृथिवीम्विश्वधायसम्।धर्णासम्भूरिधायसमित्या

दि॥ इणआसिः॥ ॥अयाः वह्निः। स्वरादिपाठादव्ययं॥ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्॥ ॥उपसर्गविशिष्टोधातुर्मिथुनन्तत्रासुनोपवादो
ऽसिः स्वरार्थः॥ नञिहनएहच॥ ॥अनेहाः। अनेहसौ॥ विधाञोवेधच॥ ॥विदधातीतिवेधाः। नुवोधुट्॥ ॥नोधाः॥ गतिकारकोपप
दयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च॥ ॥असिः स्यात्। सुतपाः। जातवेदाः। गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्या
नुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम्॥ चन्द्रेमोडित्॥ ॥चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित्। चन्द्रमाः॥ वयसि धाञः॥ ॥वयोधास्तरु
णाः। पयसि च॥ ॥पयोधाः समुद्रोमेघश्च। पुरसि च॥ ॥पुरोधाः। पुरूरवाः॥ ॥पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते॥ चक्षेर्बहुलं
शिच्च॥ ॥नृचक्षाः॥ उषः कित्॥ ॥उषः। दमेरुनसिः॥ ॥सप्तार्चिर्दमुनाः। अङ्गतेरसिः॥ ॥इरुडागमश्च। अङ्गिराः॥ सर्त्तेरप्पूर्वाद
सिः॥ ॥अप्सराः। प्रायेणायं भूम्नि। अप्सरसः॥ विदिभुजिभ्यां विश्वे॥ ॥विश्ववेदाः। विश्वभोजाः॥ वशेः कनसिः॥ ॥सम्प्रसारणम्

उशनाः॥ ॥इत्युणादिषु चतुर्थः पादः॥ ॥अदिभुवो डुतच्॥ ॥अद्भुतम्॥ गुधेरूमः॥ ॥गोधूमः॥ मसेरूरन्॥ ॥मसूरः॥ प्रथ
मे पादे असेरूरन्मसेश्चेत्यत्र व्याख्याः॥ स्थः किच्च॥ ॥स्थूरो मनुष्यः॥ पातेरतिः॥ ॥पातिः स्वामी॥ सम्पातिः पक्षिराजः॥ वातेर्नित्॥ ॥
वातिरादित्यसोमयोः॥ अर्त्तेश्च॥ ॥अरतिरुद्वेगः॥ तृहेः क्नो हलोपश्च॥ ॥तृणं॥ वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् णिच्च॥ ॥द्विपनेलु
घ्नेतन्यन्नेताम्नन्त इति वानराकुलाः॥ दंसेष्टटनौ नू आ च॥ ॥दासः सेवकशूद्रयोः॥ दंशेश्च॥ ॥दाशो धीवरः॥ उदि चेर्डैसिः॥ ॥स्व
रादिपाठादव्ययत्वम्। उच्चैः। नौ दीर्घश्च॥ ॥नीचैः॥ सौरमेः क्नो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः॥ ॥रमेः सुपूर्वाद्धमे वा चोक्तः स्यात्। कित्वा
दनुनासिकलोपः। सूक्तउपशान्तो दयालुश्च। प्रॄञो युक् ह्रस्वश्च॥ ॥ल्युट्प्रत्ययः। पुरणम्॥ स्रंसेः शिकुट् किच्च॥ ॥स्रंसतेः शिरादे
शः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च। शिक्यं॥ अर्त्तेः क्युरुच्च॥ ॥उरगो मेषः॥ हिंसेरीरन्नीरचौ॥ ॥हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः॥ उदि दृणा

तेरज्लौपूर्वपदान्त्यलोपश्च॥ ॥उदरम्॥ङित्खनेर्मुट्सचोदात्तः॥ ॥अच्अल्च्ङित्स्यात्ख्नातेर्मुट्सचोदात्तः॥मुखम्॥अमेःसन्
॥ ॥अंसः॥मुहेःखोमूर्च॥ ॥मूर्खः॥नहेर्हलोपश्च॥ ॥नखः॥शीङोह्रस्वश्च॥ ॥शिखा॥माङऊखोमयच्च॥ ॥मयूखः॥कलिग
लिभ्यांफगस्योच्च॥ ॥कुल्फः॥शरीरावयवोरोगश्च॥गुल्फः॥पादग्रन्थिः॥स्पृशेःश्वण्शुनौपृच॥ ॥श्वण्शुनौप्रत्ययौपृइ
त्यादेशः॥पार्श्वः॥स्त्रीकक्षयोरधः॥पर्शुरायुधं॥श्मनिश्रयतेडुन्॥ ॥श्मन्शब्दोमुखवाची॥मुखमाश्रयतइतिश्मश्रु॥अश्वादय
श्च॥ ॥अश्रुनयनजलं॥जनेष्टन्लोपश्च॥ ॥जटा॥अच्तस्यजङ्घ्च॥ ॥तस्यजनेर्जङ्घादेशःस्याद्घ्च॥जङ्घा॥हन्तेःशरीरावय
वेद्वेच॥ ॥जघनं॥पश्चान्नितम्बःस्त्रीकट्याःक्लीवेतुजघनंपुरः॥क्लिशेरन्लोलोपश्च॥ ॥लकारस्यलोपः॥केशः॥फलेरितजा
देश्चपः॥ ॥पलितं॥कृञादिभ्यःसंज्ञायांवुन्॥ ॥करकः॥करका॥कटकः॥नरकम्॥नरकोनारकोपिचेतिद्विरूपकोशः॥सरकंग

गनं।कोरकः।कोरकञ्च॥चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च॥ ॥कीचकोवंशभेदः।पचिमचोरिच्चोपधायाः॥ ॥पेचकः।मेचकः।जनेर
रष्ठच्॥ ॥जठरं।वचिमनिभ्यां चिच्च॥ ॥वठरोमूर्खः।मठोमुनिशोराठयोः।विदादित्वान्माठरः।गर्गादित्वान्माठर्यः॥ऊर्जिदृणा
तेरलचौपूर्वपदान्तलोपश्च॥ ॥ऊर्द्दरःशूररक्षसोः॥कृदरादयश्च॥ ॥कृदरःकुशूलः।मृदरंविलसत्।मृदरःसर्पः॥हन्तेर्युन्नाद्य
न्तयोर्घत्वतत्वे॥ ॥घातनोमारकः॥क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च॥ ॥क्रान्तुःपक्षी।गान्तुःपथिकः॥क्षान्तुर्मशकः॥ह
र्यतेःकन्यन्हिरच्च॥ ॥कन्यन्प्रत्ययः।हिरण्यं॥कृञःपासः॥ ॥कर्पासः।विल्वादित्वात्कार्पासंवस्त्रं॥जनेस्तुरश्च॥ ॥
जर्तुर्हस्तीयोनिश्च॥ ॥ऊर्णोतेर्डः॥ ॥ऊर्णा।दधातेर्यन्नुट्च॥ ॥धान्यंजीव्यते॥ ॥क्रिन्रश्चवः।जिव्रिःस्यात्कालपक्षीणोः।वाहु
लकाद्वलिचेतिदीर्घोन॥मव्यतेर्यलोपोमश्चापतुड्वालः॥ ॥मव्यतेरलप्रत्ययःस्यात्तस्यापतुडागमोधातोर्यलोपोमकारश्चान्त्यस्यममाप

उ·वृ·
६३

तालो विषये॥ ऋजेः कीकन्॥ ॥ऋजीक इन्द्रो धूमश्च॥ तनोतेर्डउः सन्वच्च॥ ॥तितउः पुंसि क्लीवे च॥ अर्भकपृथुकपाका वयसि॥ ॥
ऋधुहृभ्यो। अतो वुन्। भकारश्चान्तादेशः। प्रथेः कुकन् संप्रसारणञ्च। पिबतेः कन्॥ अवद्यावमाधमार्वरेफाः॥ ॥कुत्सिते॥ वदेर्नञि
यत्। अवद्यम्। अवतेरमः। वस्य पक्षे धः। अवमः। अधमः। अर्तेर्वन्। अर्वा। रिफतेस्तो दादिकादेः। रेफः॥ लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणा
कुत्सनयोः॥ ॥तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट्। लिप्तं श्लिष्टं। रिप्रं कुत्सितं॥ क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो
नाम च॥ ॥क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च। कीनाशः यमः। कित्वफलञ्चिन्त्यम्॥ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट्
॥ चकारादुपधाया ईत्वम्। ईश्वरः॥ चतेरुरन्॥ ॥चत्वारः। प्राततेररन्॥ ॥प्रातः। अमेस्तुट् च॥ ॥अन्तर्मध्यम्। दहेर्गो लोपो द
श्च नः॥ ॥गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः। नगः॥ सिवेः संज्ञायां हनुमौ कश्च॥ ॥सिन्वतेः कप्रत्ययो हकारादेशो उम् चस्या

राम·
६३

आदिप्रत्ययाः सन्निपातोत्तरशतत्रयं तेषां विवेचनं त्वन्नज्ञानेस्तत्वाभिभिः कृतम् २

त्। सिंहः॥ व्याङि घ्रातेश्च जातौ॥ ॥कप्रत्ययः स्यात्। व्याघ्रः॥ हन्तेरच घुर च॥ ॥घोरम्॥ क्षमेरुपधालोपश्च॥ ॥चादच्। क्ष्मा॥ त
रतेर्ड्रिः॥ ॥त्रयः। त्रीन्॥ ग्रहेरनिः॥ ॥ग्रहणिः। ङीष्। ग्रहणी व्याधिभेदः॥ प्रथेरमच्॥ ॥प्रथमः॥ चरेश्च॥ ॥चमरः॥ मङ्गेरलच्॥
मङ्गलम्॥ ॥इत्युणादौ पञ्चमः पादः॥ ॥उणादयो बहुलम्। ३।३।१। एते वर्त्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः। केचिदविहिता अप्यू
ह्याः॥ संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे॥ कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ भूतेपि दृश्यन्ते। ३।३।२। भविष्यति गम्याद
यः। ३।३।३। दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने। ३।४।७३। एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते। दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः॥ भीमा
दयोपादाने। ३।४।७४। भीमः। भीष्मः। प्रस्कन्दनः। प्ररक्षः। मूर्खः। खलतिः॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः। ३।४।७५। सम्प्रदानपरासर्ज्ञार्थनाभ्यामि
ति। ततोसौ भवति तन्तुः। वृत्तन्नदितिवर्त्म। चरितन्नदितिचर्म॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। ३।३।१०। क्रियार्थायां क्रियायामुपप

ग्रामं गमिष्यतीति ग्रामं गमी इत्यादि ४

भियः षुग्वा मक् च। भिभेत्यस्मादितिविग्रहः २
प्रस्कन्दन्त्यस्मादित्यधौ ल्युट् २ प्ररक्षन्त्यस्मादित्यर्थे २

मुह्यन्त्यस्मादितिमूर्खः मुहेः खो मूर्च २ खलन्त्यस्मादितिखलति क्लिः के शशिरः २

दे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वादव्ययत्वं। कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णं दर्शको याति। अत्र वासरूपेण तृजादयो नः पुनर्ण्वु
लुक्तेः। समानकर्तृकेषु तुमुन्। ३।३।१५८। अक्रियार्थोपपदार्थमेतत्। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। इच्छ
ति भोक्तुम्। वष्टि वाञ्छति वा। शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्। ३।४।६५। एषूपपदेषु धातोस्तुमुन्(
स्यात्। शक्नोति भोक्तुम्। एवं धृष्णोत्यादौ। अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते। अनन्तरत्वात्। अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम्। प
र्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। ३।४।६६। पर्याप्तिः पूर्णता। तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। पर्याप्तो भोक्तुम्। प्र
वीणः कुशलः पटुरित्यादि। पर्याप्तिवचनेषु किम्। अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्। पर्याप्तं भुङ्क्ते। प्रभूतं तेह गम्यते न तु भोक्तुः सा
मर्थ्यम्॥ कालसमयवेलासु तुमुन्। ३।३।१६७। पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। कालः स

मयोवेलाअनेहावाभोक्तुम्।प्रैष्यादिग्रहणमिहानुवर्त्तते।तेनेहन।भूतानिकालःपचतीतिवार्त्ता॥भाववचनाश्च।३।३।११।भावइत्यधि
कृत्यवक्ष्यमाणाघञादयःक्रियार्थायांक्रियायांभविष्यतिस्युः।पाकाययाति॥अणकर्मणिच।३।३।१२।कर्मण्युपपदेक्रियार्थायां
त २ क्रियायामण्स्यात्।ण्वुलोपवादः।काण्डलावोव्रजति।परत्वादयंकादीन्बाधते।कम्बलदायोव्रजति।पदरुजविशस्पृशोघञ्।३।
।३।१६।भविष्यतीतिनिवृत्तम्।पद्यतेऽसौपादः।रुजतीतिरोगः।विशतीतिवेशः।स्पृशतीतिस्पर्शः॥सृस्थिरे।३।३।१७।सृइतिलुप्तवि
भक्तिकं।सर्त्तेःस्थिरेकर्त्तरिघञ्स्यात्।सरतिकालान्तरमितिसारः॥व्याधिमत्स्यबलेषुचेतिवाच्यम्॥ ॥अतीसारोव्याधिः।अन्तर्भा
वितण्यर्थोत्रसरतिः।रुधिरादिकमतिशयेनसारयतीत्यर्थः।विसारोमत्स्यः।सारोवलेदृढांशेच॥भावे।३।३।१८।सिद्धावस्थापन्ने
धात्वर्थेवाच्येधातोर्घञ्स्यात्।पाकः।पाकौ॥स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि।६।१।४७।अनयोरेचआत्वंस्याद्घञि।स्फारः।स्फालः।उप

उ.कृ.
६५

सर्गस्य घञीति दीर्घः। परीहारः॥ इकः काशे। काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः। नीकाशः। अनूकाशः। इकः किम्। प्रकाशः। नोदात्तो
पदेशेति न वृद्धिः। शमः। आचमादेस्तु। आचामः। कामः। वामः। विश्राम इति त्वपाणिनीयं। स्यदो जवे। ६।४।२८। स्यन्देर्घञि नलोपो वृ
द्ध्यभावश्च निपात्यते। स्यदो वेगः। अन्यत्र स्पन्दः। अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः। ६।४।२९। अवोदः। अवक्लेदनम्। एधः इन्धनम्। ओद्मः
६।४।२९।
उन्दनम्। श्रथेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च॥ अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्। ३।३।१९। कर्त्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात्॥ घञि च भावकरणयोः। र
ञ्जेर्नलोपः स्यात्। रागः। अनयोः किम्। रज्यत्यस्मिन् रङ्गः। प्रास्यते इति प्रासः। संज्ञायामिति प्रायिकम्। को भवता लाभो लब्धः। इतउ
त्तरं भावे अकर्त्तरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति यावद्द्वयमप्यनुवर्त्तते॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। ३।३।२०। घञ् अजपोर्बाधना
र्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। द्वौ कारौ॥ दारजारौ कर्त्तरि णिलुक्च॥ ॥दारयन्तीति दाराः। जरयन्तीति जाराः॥ इ

रामः
य१ ६५

ङश्च।३।३।२१।घञःऽपवादः।उपेत्यअस्मादधीयतेउपाध्यायः॥अपादानेस्त्रियामुपसंख्यानन्तदन्ताच्चवाङीष्॥ ॥उपाध्याया॥
उपाध्यायी॥शृवायुवर्णनिवृत्तेषु॥ ॥शृइत्यविभक्तिकोनिर्देशः।शारोवायुः।करणेघञ्।शारोवर्णः।चित्रीकरणमिहधात्वर्थः॥
निव्रियतेआव्रियतेऽनेनेतिनिवृतमावरणं।बाहुलकात्करणेक्तः।गौरिवाकृतनीशारःप्रायेणाशिशिरेकृशः।अकृतप्रावरणइत्यर्थः॥उ
पसर्गेरुवः।३।३।२२।घञ्।संरावः।उपसर्गेकिम्।रवः॥अभिनिसःस्तनःशब्दसंज्ञायाम्।८।३।८६।अस्मात्स्तनःसस्यमूर्द्धन्यः॥अभिनिष्टा
नोवर्णः।शब्दसंज्ञायांकिम्।अभिनिःस्तनतिमृदङ्गः॥समियुद्रुदुवः।३।३।२३।संयूयतेमिश्रीक्रियतेगुडादिभिरितिसंयावः।पिष्टविकारोऽपू
सद्वाकः २ पविशेषः।सद्रावः॥श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे।३।३।२४।श्रायः।नायः।भावः।अनुपसर्गेकिम्।प्रश्रयः।प्रणयः।प्रभवः।कथंप्रभावोराज्ञइति।प्र
कृष्टोभावइतिप्रादिसमासः।कथंराज्ञोनयइति।बाहुलकात्॥वौक्षुश्रुवः।३।३।२५।विक्षावः।विश्रावः।वौकिम्।क्षवः।श्रवः॥अवोदोर्नि

प्रस्तावः।२

उ.कृ. यः ३।३।२६। अवनायः अधोनयनम्। उन्नायः ऊर्द्ध्वनयनम्। कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेतिवाहुलकात्। प्रेद्रुस्तुस्रुवः ३।३।२७। प्रद्रावः प्रस्ता
८८ वः प्रे इति किम्। द्रवः। स्तवः। स्रवः॥ निरभ्योः पूल्वोः ३।३।२८। निष्पूयते शूर्प्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। निरभ्योः कि
म्। पवः। लवः॥ उन्न्योर्ग्रः ३।३।२९। उद्गारः। निगारः। उन्न्योः किम्। गरः। कॄ धान्ये ३।३।३०। कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ्स्या
त्। उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। धान्ये किम्। भिक्षोत्करः। पुष्पनिकरः। यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्दे
शे छन्दोगाः स देशः संस्तावः। यज्ञे किम्। संस्तवः परिचयः। प्रे स्त्रोऽयज्ञे ३।३।३२। अयज्ञे इति छेदः। यज्ञे इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः।
अयज्ञे किम्। वर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः॥ प्रथने वावशब्दे ३।३।३३। विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ्स्यादशब्दविषये प्रथने। पटस्य समः
विस्तारः। प्रथने किम्। तृणविस्तरः। अशब्दे किम्। ग्रन्थविस्तरः। छन्दोनाम्नि च ३।३।३४। स्त्र इत्यनुवर्तते। विष्टारः पङ्क्तिश्छन्दः ८८

विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः॥ छन्दोनाम्नि च।३।३।३४। विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्या
च्छन्दोनाम्नि। इति षत्वम्॥ उदि ग्रहः।३।३।३५। उद्ग्राहः॥ समि मुष्टौ।३।३।३६। मल्लस्य संग्राहः। मुष्टौ किम्। द्रव्यस्य संग्रहः॥ परिन्योर्नी
णोर्द्यूताभ्रेषयोः।३।३।३७। परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात्। क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये। परिणायेन शारान् हन्ति। स
मन्तान्नयनेनेत्यर्थः। एषोऽत्र न्यायः। उचितमित्यर्थः। द्यूताभ्रेषयोः किम्। परिणायो विवाहः। न्ययो नाशः॥ परावनुपात्यय इणः।३
।३।३८। क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययस्तत्र पर्य्यायः। अनुपात्यये किम्। कालस्य पर्य्ययः। अतिपात इत्यर्थः॥ व्युपयोः शे
तेः पर्य्याये।३।३।३९। तव विशायः। तव राजोपशायः। पर्य्याये किम्। विशयः संशयः। उपशयः समीपशयनम्॥ हस्तादाने चेरस्तेये
।३।३।४०। हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। हस्तादाने किम्। वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति।

उ॰कृ॰
८०

अस्तेये किम्। प्रस्थप्रचयश्चौर्येण॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः।३।३।४१। एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः। उप
समाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। निवासे। काशीनिकायः। चितौ। आकायमग्निं चि
न्वीत। शरीरे। चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः। समूहे। गोमयनिकायः। एषु किम्। चयः। चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तेर्यङ्
लुकादेरेव यथा स्यादिति। गोमयानां निकेचायः। पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः॥ संघे चानौत्तराधर्ये।३।३।४२। चेर्घञ् आदे
श्च कः। भिक्षुनिकायः। प्राणिनां समूहः संघः। अनौत्तराधर्ये किम्। सूकरनिचयः। संघे किम्। ज्ञानकर्मसमुच्चयः॥ कर्मव्यति
हारे णच् स्त्रियाम्।३।३।४३। स्त्रीलिङ्गे भावे णच्। णचः स्त्रियामञ्। न कर्मव्यतिहारे।७।३।६। अत्र ऐच् न स्यात्। व्यावक्रोशी। व्याव
हासी॥ अभिविधौ भाव इनुण्।३।३।४४। अणिनुणः। आदिवृद्धिः। इनण्यनपत्ये। सांराविणं वर्तते॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः।३।

रामः
८०

नस्तद्धिते इति टिलोपे प्राप्ते =१=

॥ णजन्तात्स्वार्थेऽञ्स्यात्।२

तद्धितेष्वचामादेः।
इति वृद्धिः॥२॥

॥ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यामिति ऐच् प्राप्ते।२

।३।४५।अवनिस्तयोर्ग्रहेर्घञ्स्यात्शापे।अवग्राहस्तेभूयात्।अभिभवइत्यर्थः।निग्राहस्तेभूयात्।वाधइत्यर्थः।आक्रोशेकिम्
अवग्रहःपदस्य।निग्रहश्चौरस्य॥प्रेलिप्सायाम्।३।३।४६।पात्रप्रग्राहेणचरतिभिक्षुः॥परौयज्ञे।३।३।४७।उत्तरःपरिग्राहः।स्फ्येन
वेदेःस्वीकरणं॥नौवृधान्ये।३।३।४८।वृइतिलुप्तपञ्चमीकं।नीवाराः।धान्येकिम्।निवराकन्या।क्विन्विषयेपिवाहुलकादप्।प्र
ने ४ वरासैँतिवत्।उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः।३।३।४९।उच्छ्रायः।उद्यावः।उत्तावः।उद्रावः।कथंपतनान्ताःसमुच्छ्रयाइति।वाहुलका
त्॥विभाषाङिरुप्लुवोः।३।३।५०।आरावः।आरवः।आप्लावः।आप्लवः॥अवेग्रहोवर्षप्रतिबन्धे।३।३।५१।विभाषेतिवर्त्तते।अव
ग्रहः।अवग्राहः।वर्षप्रतिबन्धेकिम्।अवग्रहःपदस्य॥प्रेवणिजाम्।३।३।५२।प्रेग्रहेर्घञ्वावणिजांसम्बन्धिचेत्प्रत्ययार्थः।
तुलासूत्रमितियावत्।तुलाप्रग्राहेणचरति।तुलाप्रग्रहेण॥रश्मौच।३।३।५३।प्रग्रहः।प्रग्राहः॥वृणोतेराच्छादने।३।३।५४

उ॰कृ॰ विभाषाप्रइत्येव।प्रवारः।प्रवरः॥परौभुवोऽवज्ञाने।३।३।५५।परिभावः।परिभवः।अवज्ञानेकिम्।सर्वतोभवनंपरिभवः॥एरच्।३।३।
६८ ५६।चयः।जयः।भयादीनामुपसंख्यानं।नपुंसकेक्तादिनिवृत्त्यर्थम्॥ ॥भयं।वर्षं॥ऋदोरप्।३।३।५७।ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप्
करः।गरः।शरः।यवः।लवः।स्तवः।पवः॥वृक्षासनयोर्विष्टरः।८।३।९३।अनयोर्विपूर्वस्यस्तृञःषत्वंनिपात्यते।विष्टरोवृक्षआसनञ्च।वृ
क्षेतिकिम्।वाक्यस्यविस्तरः॥ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।३।३।५८।अप्स्यात्।घञचोरपवादः।ग्रहः।वरः।दरः।निश्चयः।गमः।वशिरण्यो
रुपसंख्यानम्॥ ॥वशः।रणः॥घञर्थेकविधानम्॥ ॥प्रस्थः।विघ्नः॥द्वित्वप्रकरणेकेकृञादीनामितिवक्तव्यम्॥चक्रम्।चिक्लि
दं।चक्नसः॥उपसर्गेऽदः।३।३।५९।अप्स्यात्।घञपोश्च २।४।३८ अदेर्घस्लृस्यात्घञिअपिच।प्रघसः।विघसः।उपसर्गेकिम्।घासः॥नौ राम॰
णच।३।३।६०।नौउपपदेअदेर्णःस्यादप्च।न्यादः।निघसः॥व्यधजपोरनुपसर्गे।३।३।६१।अप्स्यात्।व्यधः।जपः।उपसर्गेतु।आ ६८

व्याधः।उपज्ञापः।स्वनहसोर्वा।३।३।६२।अप्।पक्षे घञ्।स्वनः।स्वानः।हसः।हासः।अनुपसर्ग इत्येव।प्रस्वानः।प्रहासः॥यमः समुपनि
विषु च।३।३।६३।समु अनुपसर्गे च यमेरप्॥संयमः।संयामः।उपयमः।उपयामः।नियमः।नियामः।वियमः।वियामः।यमः।यामः॥नौ
गदनदपठस्वनः।३।३।६४।अब्वा स्यात्।निगदः।निगादः।निनदः।निनादः।निपठः।निपाठः।निस्वनः।निस्वानः॥क्वणो वीणायां च।३।३।
६५।नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात्।वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम्।निक्वणः।निक्वाणः।क्वणः।क्वाणः।वीणायां तु।प्रक्वणः।
प्रक्वाणः॥नित्यं पणः परिमाणे।३।३।६६।अप् स्यात्।मूलकपणः।शाकपणः।व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सो
स्य विषयः।परिमाणे किम्।पाणः॥मदोऽनुपसर्गे।३।३।६७।धनमदः।उपसर्गे तु।उन्मादः॥प्रमदसंमदौ हर्षे।३।३।६८।हर्षे किम्।
प्रमादः।संमादः॥समुदोरजः पशुषु।३।३।६९।सम्पूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात्।अघञपोरित्युक्ते

उत्तः
ह्

वीभावोन॥समजःपशूनांसङ्घः।उदजःपशूनांप्रेरणं।पशुषुकिम्।समाजोब्राह्मणानां।उदाजःक्षत्रियाणां॥अक्षेषुग्लहः।३।३।७०॥अ
क्षशब्देनदेवनंलक्ष्यते तत्रपत्यणारूपेणाग्रहस्यन्तत्रग्लहइतिनिपात्यते।अक्षस्यग्लहः।वान्त्युक्षीमभिमरणाग्लहामदीव्यम्॰पादस्य
ग्रहः॥प्रजनेसर्तेः।३।३।७१॥प्रजनंप्रथमगर्भग्रहणं।गवामुपसरः।कथमवसरःप्रसरइति अधिकरणेपुंसिसंज्ञायामितिघः॥ह्वःसम्प्र
सारणञ्चन्यभ्युपविषु।३।३।७२॥निहवः।अभिहवः।उपहवः।विहवः।एषुकिम्।प्रह्वायः॥आङियुद्धे।३।३।७३॥आहूयन्तेस्मिन्निता
हवः।युद्धेकिम्।आह्वायः॥निपानमाहावः।३।३।७४॥आङ्पूर्वस्यह्वयतेःसंप्रसारणं।अप्वृद्धिश्च।उदकाधारश्चेद्वाच्यः।आहावस्तु
निपानंस्यादुपकूपजलाशये॥भावेऽनुपसर्गस्य।३।३।७५॥अनुपसर्गस्यह्वयतेःसम्प्रसारणमप्चस्याद्भावे।हवः॥हनश्चवधः।३।३।
।७६॥अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावेअप्स्यात्।वधादेशश्चान्तोदात्तः।वधेनदस्युम्।चाद्घातः॥मूर्तौघनः।३।३।७७॥मूर्तिःकाठिन्यन्तस्मि

अक्षेषु किम्

रामः
६९

न्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् घनश्चादेशः। अभ्रघनः। कथं सैन्धवघनमानयेति· धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते॥ अन्तर्घनो देशे।३।३।७८। वाहीक
ग्रामविशेषस्य संज्ञेयम्। अन्तर्घण इति पाठान्तरम्॥ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च।३।३।७९। द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ। आभ्य
न्तरो वाह्यश्च। तत्र वाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम्। प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः। प्रघाणः। कर्मणप्। पक्षे वृद्धिः॥
उद्घनोऽत्याधानम्।३।३।८०। अत्याधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन्काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः। अधिकरणे
ऽप्॥ अपघनोऽङ्गम्।३।३।८१। अङ्गं शरीरावयवः। स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः। करणेऽप्। अपघातोऽन्यः॥ करणेऽ
योविद्रुषु।३।३।८२। एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेति अयोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इत्येके। पूर्वपद
दात्संज्ञायामिति णत्वं। संज्ञेयं कुठारस्य। द्रुर्वृक्षः॥ स्तम्बे क च।३।३।८३। स्तम्ब उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च। अप्पक्षे घनादे

उ.कृ.
७०

शश्व।स्तम्बघ्नः।स्तम्बघनः।करणइत्येव।स्तम्बघातः।परौघः।३।३।८४।परौहन्तेरप्स्यात्करणोघशब्दश्चादेशः।परिहन्यतेऽनेनेति परिघः।परेश्चघाङ्कयोः।८।२।२२।परेःरेफस्यलोवास्याद्घशब्देअङ्कशब्देच।पलिघः।परिघः।पर्यङ्कः।पल्यङ्कः।इहतरप्तमपोघइति कृत्रिमस्यनग्रहणंव्याख्यानात्।उपघ्नआश्रये।३।३।८५।उपपूर्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च।आश्रयशब्देनसामीप्यंलक्ष्यते।पर्वतेनोपहन्यतेसामीप्येनगम्यतेइतिपर्वतोपघ्नः।संघोद्घौगणप्रशंसयोः।३।३।८६।संहननंसङ्घः।भावेऽप्।उद्धन्यतेउत्कृष्टोज्ञायतेउद्घः।कर्मण्यप्।गत्यर्थानांवुद्ध्यर्थत्वात्प्रतिज्ञाने।निघोनिमितम्।३।३।८७।समन्तान्मितंनिमितं।निर्दिष्टोयंहन्यन्तेज्ञायन्तेइतिनिघाःवृक्षाः।समारोहपरिणाहाइत्यर्थः।ड्वितःक्त्रिः।३।३।८८।अयंभावएवस्वभावात्।क्त्रेर्मम्नित्यम्। ।क्त्रिप्रत्ययान्तान्मम्निर्वृत्तेर्थे।नित्यग्रहणात्क्त्रिर्मपविषयः।अतएव क्त्र्यन्तेननविग्रहः।उपचम्।पाकेननिर्वृत्तम्।पक्त्रिमम्।डुवप्।उप्त्रिमम्।ट्वितोऽथु

रामः
७०

।३।३।८८।अयमपिस्वभावाद्भावएव।टुवेपृ।वेपथुः।श्वयथुः॥यजयाचयतविछप्रछरक्षोनङ्।३।३।९०।यज्ञः।याच्ञा।यत्नः।विश्नः।प्र
श्नः।प्रश्नेचासन्नेतिज्ञापकान्नसंप्रसारणं।ङित्वन्तुविश्नइत्यत्रगुणनिषेधाय।रक्ष्णः॥स्वपोनन्।३।३।९१।स्वप्नः॥उपसर्गेघोःकिः।३।
३।९२।प्रधिः।अन्तर्द्धिः।उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः॥कर्मण्यधिकरणेच।३।३।९३।कर्मण्युपपदेघोःकिःस्यादधिकरणेर्थे।जलानिधीयन्ते
ऽस्मिन्नितिजलधिः॥स्त्रियांक्तिन्।३।३।९४।स्त्रीलिङ्गेभावादौक्तिन्स्यात्।घञोपवादः।अजपोस्तुपरत्वाद्बाधते।कृतिः।चितिः।स्तुतिः।स्फायी
स्फातिः।स्फीतिकामइतितुप्रामादिकम्।ज्ञानाज्ञात्वर्थेणिचिअत्वश्रितिवासमाधेयम्।श्रुयजीषिस्तुभ्यःकरणे॥ ॥श्रूयतेऽनयाश्रुतिः
यजेरिषेश्च॥ ॥इष्टिः।स्तुतिः।ऋल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावद्वाच्यः॥ ॥तेननत्वं।कीर्णिः।गीर्णिः।लूनिः।धूनिः।पूनिः।ह्लादइतियोगविभागात्
क्तिनिह्रस्वः।प्रह्लन्निः।तिच।चूर्त्तिः।फुल्लतिः॥वायतेःक्तिनिविभावोवाच्यः॥ ॥अपचितिः।सम्पदादिभ्यःक्विप्॥ ॥सम्पत्।विपत्।क्ति

न्नपीष्यते। सम्पत्तिः। विपत्तिः॥ स्थागापापचो भावे।३।३।९५। क्तिन् स्यादङोऽपवादः। प्रस्थितिः। उपस्थितिः। सङ्गीतिः। सम्पीतिः। पक्तिः। क-
थमवस्था संस्थेति। व्यवस्थायामिति ज्ञापकात्॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।३।३।९७। अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ्। ऊतिः। स्वरार्थं वच-
नम्। उदात्त इति हि वर्त्तते। यूतिः। जूतिः। अनयोर्दीर्घत्वं निपात्यते। स्यतेः। सातिः। द्यतिस्यतिमास्थेतीत्वप्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते। स-
नोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम्। हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः। कीर्त्तिः॥ व्रजयजोर्भावे क्यप्।३।३।९८। व्रज्या। इज्या॥ संज्ञायां समज-
निषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः।३।३।९९। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम्॥ अजेः क्यपि वीभा-
वो नेति वाच्यम्॥ ॥ समजन्ति तस्यामिति समज्या। सभा। निषीदन्त्यस्यां निषद्या आपणः। निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला
भूमिः। मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वसिरा। विदन्त्यनया विद्या। सुत्या अभिषवः। शय्या। भृत्या। ईयतेऽनया इत्या शिविका॥ कृञः श-

च।३।३।१००।कृञइतियोगविभागः।कृञःक्यप्स्यात्।कृत्या।शच।चात्क्तिन्।प्रकरणांप्रक्रिया।कृतिः॥इच्छा।३।३।१०१।इषेर्भा
वेशः।यगभावश्चनिपात्यते।इच्छा॥परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्॥ ॥शोयकचनिपात्यते।परिचर्यापूजा
परिसर्यापरिसरणं।अन्यगणोपि।मृगअन्वेषणेचुरादावदन्तःअतोलोपाभावोपिशेयकिणिलोपः।मृगया।अटतेःशेयकि
घशब्दस्यद्वित्वंपूर्वभागेयकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च।अटाट्या।जागर्तेरकारोवा॥ ॥पक्षेशः।जागरा।जागर्या॥अप्रत्ययात्।३।३। रा ४
१०२।प्रत्ययान्तेभ्योधातुभ्यःस्त्रियामकारप्रत्ययःस्यात्।चिकीर्षा।पुत्रकाम्या॥गुरोश्चहलः।३।३।१०३।गुरुमतोहलन्तात्स्त्रि
यामकारःस्यात्।ईहा।ऊहा।गुरोः।किम्।भक्तिः।हलःकिम्।नीतिः।निष्ठायांसेटइतिवक्तव्यं॥ ॥नेह।आप्तिः।तितुत्रेतिनेट्।दी
प्तिः।तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवाच्यम्॥ ॥निगृहीतिः।निपठितिः॥षिद्भिदादिभ्योऽङ्।३।३।१०४।षिद्भ्योभिदादिभ्यश्चस्त्रियामङ्॥

पचतिरितिउपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिधायतेःसंप्रसारणाञ्चेत्यादिनिर्देशाद्कर्त्रेवाचिन्यपिस्याद्वैधातुकेपरेऽवादयः यत्तुप्राप्तिपक्षेऽलंकरणसामर्थ्याच्छ्वादयइत्युक्तम् तन्नपिवतिग्लीयति
रित्यादेरपिवादेशप्रवृत्त्याआत्वनिवृत्त्याचरितार्थत्वात् = =६=॥ ॥वर्णादितिवर्णात्कारणादित्यर्थः इहकास्प्रत्ययस्यधातोरविहितत्वेपिधात्वधिकारस्थत्वात्कास्संज्ञातेनकृदन्तत्वात्प्राति
पदिकत्वंप्रयोजनाभावान्नककारस्येत्संज्ञाआर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमोनअस्यच्चाविन्नादेःयुकारप्रत्ययाभावोबाहुलकादेव =६=

उ.कृ.
७२

जृष्।ऋदृशोङिगुणः।जरा।त्रपूष्।त्रपा।भिदा।विदारणएवायम्।भित्तिरन्या।छिदा।मृजा॥कृपेःसम्प्रसारणञ्च॥ ॥कृपा।चिन्तिपू
जिकथिकुम्बिचर्चश्च।३।३।१०५।अङ्स्यात्।युचोपवादः।चिन्ता।पूजा।कथा।कुम्बा।चर्चा॥आतश्चोपसर्गे।३।३।१०६।अङ्स्यात्।कि
नोपवादः।प्रदा।उपदा।श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः।श्रद्धा।अन्तर्द्धा।उपसर्गेघोःकिरित्यनेनकिः।अन्तर्द्धिः॥ण्यासश्रन्थोयुच्।३।३।१०७।
अकारस्यापवादः।कारणा।हारणा।आसना।श्रन्थना॥घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेतिवाच्यम्॥ ॥घट्टना।वन्दना।वेदना॥इषेरनिच्छार्थ
स्य॥ ॥अन्वेषणा।परेर्वा॥ ॥पर्येषणा।परीष्टिः॥रोगाख्यायांण्वुल्बहुलम्।३।३।१०८।प्रच्छर्दिका।प्रवाहिका।विचर्चिका।क्वचि
न्न।शिरोर्त्तिः।धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्वक्तव्यः॥ ॥आसिका।शायिका॥इक्श्तिपौधातुनिर्देशे॥ ॥पचिः पचतिः।वर्णात्कारः॥ ॥
निर्देशइत्येव।अकारः।ककारः।रादिफः॥ ॥रेफः।मत्वर्थाच्छः॥ ॥बहुलवचनादकारलोपः।मत्वर्थीयः॥इणजादिभ्यः॥ ॥आजिः॥

राम.
७२

रादिफः वासरूपविधिनाकारोपितेनरकारादीनिनामानि
शृण्वतोममपार्वतीत्यादिप्रयोगः =१=

आतिः॥इञ्वपादिभ्यः॥ ॥वापिः।वासिः।स्वरेभेदः।इक्कृषादिभ्यः॥ ॥कृषिः।गिरिः॥संज्ञायाम्।३।३।१०९।अत्रधातोर्ण्वुल्।उ
द्दालकपुष्पभञ्जिका॥विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च।३।३।११०।परिप्रश्नेआख्यानेचगम्येइञ्स्याच्चात्ण्वुल्।विभाषोक्तेर्यथाप्रा
प्तमन्येपि।कांत्वंकारिंकारिकांक्रियांकृत्यांकृतिंवाऽकार्षीः।सर्वांकारिंकारिकांक्रियांकृत्यांकृतिंवाऽकार्षम्।एवंगणिंगणिकां
गणनां।पाचिंपाचिकांपचांपक्तिम्॥पर्य्यायार्हणोत्पत्तिषुण्वुच्।३।३।१११।पर्य्यायःपरिपाटीक्रमः।अर्हणमर्हः।योग्यता।पर्य्याया
दिषुद्योत्येषुण्वुच्वास्यात्।भवतआसिका।शायिका।अग्रगामिका।भवानिक्षुभक्षिकामर्हति।ऋणेइक्षुभक्षिकांमेधारय
ति।उत्पत्तौ।इक्षुभक्षिकाउदपादि॥आक्रोशेनञ्यनिः।३।३।११२।विभाषेतिनिवृत्तम्।नञिउपपदेऽनिःस्यादाक्रोशे।अजीव
निस्तेशठभूयात्।अप्रयाणिः॥कृत्यल्युटोबहुलम्।३।३।११३।भावेऽकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिचनिवृत्तम्।राज्ञाभुज्यन्ते

राजभोजनाः शालयः॥ नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४। ल्युट् च ३।३।११५। हसितं। हसनं। योगविभाग उत्तरार्थः॥ कर्मणि च येन संस्प
र्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ३।३।११६। येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात्। पूर्वेण सिद्धे नित्य
समासार्थं वचनं। पयःपानं सुखम्। कर्तुरिति किम्। गुरोः स्नापनं सुखम्। नेह गुरुः कर्त्ता किन्तु कर्म॥ वा यौ॥ ॥अजेर्वी वा स्यात् यौ। प्रव
यणं। प्राजनं॥ करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७। ल्युट् स्यात्। इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः। गोदोहनी स्थाली। खलः प्राक् करणाधिकरणयोरि
त्यधिकारः॥ अन्तरदेशे॥ अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात्। अन्तर्हणनं। देशे तु अन्तर्हननो देशः। अन्पूर्वस्येत्येव। अन्तर्घ्नन्ति। तत्परः किम्
अन्तरघानि। अयनञ्च॥ ॥अयणस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य। अन्तरयणाम्। अदेश इत्येव। अन्तरयनो देशः॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३।
३।११८। छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ६।४।९६। द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे। दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः॥

॥प्रच्छदः।१

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च॥३।३।११९॥ घान्तानि निपात्यन्ते। हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति
गोचरो देशः। सञ्चरन्तेऽनेन सञ्चरो मार्गः। वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः। व्रजः। व्यजस्तालवृन्तं। निपातनाद्वीभावो न। आपणः पण्यस्थानं। निग
च्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः। चात्कषः। निकषः॥ अवे तॄस्त्रोर्घञ्॥३।३।१२०॥ अवतारः कूपादेः। अवस्तारो जवनिका॥ हलश्च॥३।३।१२१॥ हलन्ताद्घ
ञ् स्यात्। घापवादः। रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः। विमार्गः समूहनी॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहा
राश्च॥३।३।१२२॥ अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः। नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्॥ ॥उदको
ऽनुदके॥३।३।१२३॥ उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके। घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्ममयं भाण्डम्। अनुदके किम्। उदको
दञ्चनः॥ जालमानायः॥३।३।१२४॥ आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः। जालमिति किम्। आनयनः॥ खनो घच॥३।३।१२५॥ चाद्घञ्। आख

उ·कृ·
७४

नः। आखानः। घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम्। तेन भगः पदमित्यादि॥ खनेर्डडरइकइकवका वाच्याः॥ ॥आखः। आखरः॥
आखनिकः। आखनिकवकः। एते खनित्रवचनाः॥ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।३।३।१२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। ए
षु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात्। तयोरेवेति भावे कर्मणि च। कृच्छ्रे। दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे। ईषत्करः। सुकरः। निमिमीलियां
खलचोरात्वं नेति वाच्यम्॥ ॥ईषन्निमयः। दुष्प्रमयः। सुविलयः। निमयः। मयः। लयः॥ उपसर्गात्खल्घञोः।७।१।६७। उपसर्गादेव ल
भेर्नुम् स्यात्। ईषत्प्रलम्भः। दुःप्रलम्भः। सुप्रलम्भः। उपालम्भः। उपसर्गात्किम्। ईषल्लभः। लाभः॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्।७।१।६८।
उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खल्घञोः। सुलभं। दुर्लभं। केवलाभ्यां किम्। सुप्रलम्भः। अतिदुर्लम्भः। कथन्त
र्हिं अतिसुलभमतिदुर्लभमिति। यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः।३।३।१२७। कर्तृकर्मणोरीष

रामः
७४

दारिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात्। यथासंख्यं नेष्यते। कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक्॥ कर्तृकर्म
णोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्॥ ॥खित्वान्मुम्। अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम्। ईषदाढ्यम्भवम्। स्वाढ्यम्भवम्। ईषदाढ्यङ्क
रः। दुराढ्यङ्करः। स्वाढ्यङ्करः। च्व्यर्थयोः किम्। आढ्येन सुभूयते॥ आतो युच्। ३।३।१२८। खलोपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुःपानः। सु
पानः॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः॥ ॥दुःशासनः। दुर्योधन इत्यादि॥ षात्पदान्तात्। ८।४।३५। नस्य णो न। निष्पानं। स
र्पिष्पानं। षात् किम्। निर्याणः। पदान्तात् किम्। पुष्णाति॥ पदे अन्तः॥ ॥पदान्तो यस्मिन्निति सप्तमीसमासोयम्। तेनेह न। सुसर्पिष्केण॥ आवश्य
काधमर्ण्ययोर्णिनिः। ३।३।१७०। अवश्यङ्कारी। शतन्दायी॥ कृत्याश्च। ३।३।१७१। आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव। अवश्यं हरिः सेव्यः। शतन्दे
यं॥ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्। ३।३।१७४। धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम्। तितुत्रेति नेट्। भवतात् भूतिः॥ न क्तिचि दीर्घश्च। ६।४।३९

अनिटांवनतितनोत्यादीनाञ्चदीर्घानुनासिकलोपौनस्तःक्तिचिपरे।यन्तिः।रन्तिः।[redacted]।वन्तिः।तन्तिः॥सनःक्तिचिलोपश्चा
स्यान्यतरस्याम्।६।४।४५।सनोतेःक्तिचिआत्वंवास्याल्लोपश्चवा।सनुनात्।सातिः।सतिः।सन्तिः।देवाएनन्देयासुः।देवदत्तः॥अ
लंखल्वोःप्रतिषेधयोःप्राचांक्त्वा।३।४।१८।प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोःक्त्वास्यात्।प्राचांग्रहणम्पूजार्थम्।अमैवाव्यये
नेतिनियमान्नोपपदसमासः।दोदद्घोः।अलंदत्त्वा।घुमास्था।पीत्वाखलु।अलंखल्वोःकिम्।माकार्षीत्।प्रतिषेधयोःकिम्
अलङ्कारः॥उदीचांमाङोव्यतीहारे।३।४।१९।व्यतीहारेर्थेमाङःक्त्वास्यात्।अपूर्वकालार्थमिदम्॥मयतेरिदन्यतरस्याम्।६।४
।७०।मेङःइकारोन्तादेशःस्याद्वाल्यपि।अपमित्ययाचते।अपमाय।उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि।याचित्वाअपमयते॥परावर
योगेच।३।४।२०।परेणपूर्वस्यावरेणपरस्ययोगेगम्येधातोःक्त्वास्यात्।अप्राप्यनदींपर्वतः।[redacted]परन

अप्राप्यनदींपर्वतइतिवाक्यात्पूर्वस्मिन्पर्वते·परस्याःनद्याः
पूर्वदेशस्थितत्वरूपःसंवन्धोगम्यते· =१=

अतिक्रम्य पर्वतं नदीति वाक्याच्च परस्यां नद्यां पूर्वस्य पर्वतस्य
उत्तरदेशस्थितत्वरूपः संबन्धो गम्यते इति विवेकः =१=

दीयोगोऽत्र पर्वतस्य। अतिक्रम्य पर्वतं नदी। अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले।३।४।२१। समानकर्तृकयो
र्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्। क्त्वा तु अव्ययकृतो भाव इति भावे। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा
व्रजति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। विधुन्नत्वान्नेति। स्वरत्यादेः श्र्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन। स्वृत्वा।
सूत्वा। धूत्वा॥ क्त्विस्कन्दिस्यन्दोः।६।४।३१। एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे। स्कन्त्वा। ऊदित्वादिड्वा। स्यन्त्वा। स्यन्दित्वा॥ न क्त्वा सेट्।१।२।
१८। सेट् क्त्वा किन्न स्यात्। शयित्वा। सेट् किम्। कृत्वा॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा।१।२।७। एभ्यः सेट् क्त्वा कित् स्यात्। मृडित्वा। क्लि
शः क्त्वेति वेट्। क्लिशित्वा। क्लिष्ट्वा। उदित्वा। उषित्वा। रुदविदेति कित्त्वं। रुदित्वा। विदित्वा। मुषित्वा। गृहीत्वा॥ नोपधात्थफान्ताद्वा।१।
२।२३। सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा। ग्रथित्वा। ग्रन्थित्वा। गुफित्वा। गुम्फित्वा। नोपधात् किम्। कोथित्वा। रेफित्वा॥ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च।१।२।

।२४। सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ॥ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ।१।२।२५। एभ्यः सेट् क्त्वा
किद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा
रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिट् । उषित्वा । [redacted] क्षुधित्वा । क्षो
धित्वा । अञ्चेः पूजायामिति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभो विमोहन इतीट् । विमोहने तु । लुब्ध्वा ॥ जॄ
व्रश्च्योः क्त्वि ।७।२।५५। आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥ उदितो वा ।७।२।५६। उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा । अनु
नासिकस्य क्वीति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ॥ क्रमश्च क्त्वि ।६।४।१८। क्रमः उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् ।
क्रमित्वा । पूङश्चेति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ॥ जान्तनशां विभाषा ।६।४।३२। जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा । भंक्त्वा । रक्त्वा । रं

त्का ।।मस्जिनशोरितिनुम् ।।तस्यपक्षेलोपः।नष्ट्वा।नंष्ट्वा।रधादिभ्यश्चेतीट्पक्षे।नशित्वा।झलादावितिवाच्यं।नेह।अञ्जित्वा।ऊदि
अ न्तो त्वाद्वेट्।पक्षे।अंक्त्वा।जनसनेत्यात्वं।खात्वा।खनित्वा।द्यतिस्यतीतित्वम्।दित्वा।सित्वा।मित्वा।स्थित्वा।दधातेर्हिः।हित्वा।।जहातेश्चक्त्वि।७।
।४।४३।हित्वा।हाङस्तु।हात्वा।अधोजग्धिः।जग्ध्वा।।समासेऽनञ्पूर्वेक्त्वोल्यप्।७।१।३७।अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासेक्त्वोल्यबादेशःस्यात्
तुक्।प्रकृत्य।अनञ्किम्।अकृत्वा।पर्युदासाश्रयणान्नेह।परमकृत्वा।षत्वतुकोरसिद्धः।षत्वेतुकिंचकर्तव्येएकादेशशास्त्रमसिद्धं
स्यात्।कोसिचत्इहषत्वंन।अधीत्य।प्रेत्य।ह्रस्वस्येतितुक्।।वाल्यपि।६।४।३८।अनुदात्तोपदेशानांवनतितनोत्यादीनामनुनासि
कलोपोवास्यात्ल्यपि।व्यवस्थितविभाषेयं।तेनमान्तानियंवा।नान्तानियंवनादीनान्त्वनित्यं।आगत्य।आगम्य।प्रणत्य।प्रणम्य।
प्रहत्य।प्रमत्य।प्रवत्य।वितत्य।अदोजग्धिः।प्रजग्ध्य।अनन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते।जग्धिविधौल्यप्ग्रहणात्।तेनहि

उ.कृ.
७७

त्वदत्वआत्वेत्वदीर्घत्वमूठ्इत्येल्यपिन। विधाय। प्रधाय। प्रतन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य। प्रदीव्य॥ नल्यपि। ६।४।६९। ल्यपिपरे घुमा
स्थादेरीत्वन्न। धेट्। प्रधाय। प्रसाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। प्रमाय। मीनातिमीनोतीत्यात्वं। प्रमाय। निमाय। उपदाय। विभाषालीयतेः
विलाय। विलीय। णिलोपः। उत्तार्य। विचार्य॥ ल्यपिलघुपूर्वात्। ६।४।५६। लघुपूर्वात्परस्यणेरयादेशःस्यात्ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य
प्रवेभिदय्य। लघुपूर्वात्किम्। सम्प्रधार्य्य॥ विभाषाऽऽपः। ६।४।५७। आप्नोतेर्णेरयादेशोवास्यात्ल्यपि। प्रापय्य। प्राप्य॥ क्षियः। ६।४।५९। क्षि
योल्यपिदीर्घःस्यात्। प्रक्षीय॥ ल्यपिच। ६।१।४१। वेञोल्यपिसम्प्रसारणन्नस्यात्। प्रवाय॥ ज्यश्च। ६।१।४२। प्रज्याय॥ व्यश्च। ६।१।४३। उपव्या
य॥ विभाषापरेः। ६।१।४४। परेर्व्ययोवासम्प्रसारणंस्यात्ल्यपि। तुक्त्वाधित्वापरत्वाद्धलइतिदीर्घः। परिवीय। परिव्याय। कथंमुखंव्या
दायस्वपिति। नेत्रेनिमील्यहसतीति। व्यादानसंमीलनोत्तरकालेपिस्वापहासयोरनुवृत्तेः तद्देशाविवक्षयाभविष्यति॥ आभीक्ष्ण्येणमुल्च

समः
७७

।३।४।२२। पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च । द्वित्वं । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायं । भोजं भोजं । श्रावं श्रा
वं । चिण्णमुलोरिति णमुल्परे णौ वा दीर्घः । गामं गामं । गमं गमं । विभाषा चिण्णमुलोरिति नुम्वा । लम्भं लम्भं । लाभं लाभं । व्यवस्थितविभा
षया उपसर्गस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भं प्रलम्भं । जाग्रोविचिणिति गुणः । जागरं जागरं । णमन्तस्याप्येवम् । न यद्यनाकाङ्क्षे ।३।४।२३। यच्छब्दे
उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न । यत्र पूर्वोत्तरक्रिये तथाकालमपरत्राकांक्षते चेन् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे कि
म् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।३।४।२४। आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्त्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वका
ले क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति । अग्रेभुक्त्वा । प्रथमंभोजम् । प्रथमंभुक्त्वा । पूर्वम्भोजम् । पूर्वम्भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रेभुङ्क्ते ततो
व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रेभोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा ॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ।३।४।२५। कृ

स्वाद्वर्थेष्विति। मान्तत्वमिति। ननु स्वादौ इत्येव सूत्रमस्तु मास्त्वत्र णमुल्। एवं सुत्रे वानुवर्त्यतां। अस्वादीं स्वादीति
मुम्भविष्यति। एवं च निपातनमपि नापेक्ष्य मान्तत्वं सिध्यतीति महल्लाघवमिति चेन्मैवम्। ख्यन्तस्य मुम्। नस्या
दन्यग्रहणेनिवर्त्यमानत्वात्। स्वादुंकारमित्यत्र च्वौ चेति दीर्घः स्यात्। संपन्नंकारमित्यादिषु स्य च्वाविनीत्वं स्यात्।
किं च स्त्रियां स्वोतो गुणवचनादिति ङीषि स्वाद्वीकारमिति स्यात्। अतोऽत्र स्वादुमिति रूपं निपात्यमिति। तेन
श्यानजन्त्वान्नित्वदीर्घनवाशीषु = १ =

उ॰कृ॰
७८

र्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये। चौरंकारमाक्रोशति। करोतिरुच्चारणे चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः॥ स्वादुमि णमुल्।३।४।२६। स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्स्व
स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले। पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते। अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते। सम्पन्नंकारं। लवणंकारं। सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादु
पर्यायौ। वासरूपेण क्त्वापि। स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्।३।४।२७। एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगो
ऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः॥ अन्यथाकारम्। एवङ्कारम्। कथङ्कारम्। इत्थङ्कारम्भुङ्क्ते इत्यर्थः। सिद्धेति किम्। शिरो
ऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने।३।४।२८। कृञ् सिद्धाप्रयोग इत्येव। असूयया प्रतिवचने। यथाकारमहं भोक्ष्ये।
तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये।३।४।२९। कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात्। कन्यादर्शं वरयति। सर्वाः क
न्या इत्यर्थः। ब्राह्मणवेदं भोजयति। यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः॥ यावति विन्दजीवोः।३।४।३०

स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते २

णमः
७८

यावद्वेदम्भुक्ते। यावल्लभते तावदित्यर्थः। यावज्जीवमधीते॥ चर्मोदरयोः पूरेः।३।४।३१। कर्मणीत्येव। चर्मपूरं स्तृणाति। उदरपूरं भुङ्क्ते
॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्।३।४।३२। कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये। गोष्पद
पूरं वृष्टो देवः। गोष्पदप्रं वृष्टो देवः। [redacted] अस्येति किम्। उपपदस्य मा भूत्। मूषिकाबिलप्रम्॥ चेले क्नोपेः।३।४।३३। चेलार्थेषु क
र्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे। चेलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपं वसनक्नोपम्॥ निमूलसमूलयोः कषः।३।४।३४। कर्मणीत्ये
व। कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति। अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते। निमूलकाषं कषति। समूलकाषं कषति। निमूलं समूलं कषती
त्यर्थः। एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः। तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु
पिषः।३।४।३५। एषु कर्मसु पिषेर्णमुल्। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषं। रूक्षपेषं॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः।

उ.कृ.
७९

३।४।३६। कर्मणीत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारङ्करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः। इगुपधलक्षणः कः। जीवन्तं गृह्णाति
त्यर्थः॥ करणे हनः।३।४।३७। पादघातं हन्ति। पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थो यं योगः। भिन्नधातुसंबन्धे
नुहिंसार्थानामेवेति वक्ष्यते॥ स्नेहने पिषः।३।४।३८। स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि। उदकेन पिनष्टीत्यर्थः॥ ह
स्ते वर्तिग्रहोः।३।४।३९। हस्तार्थे करणे। हस्तवर्तं वर्तयति। करवर्तम्। हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहं। पाणि
ग्राहं॥ स्वे पुषः।३।४।४०। करण इत्येव। स्व इत्यर्थग्रहणं तेन स्वरूपपर्यायविशेषेषु च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति। धनपोषं। गोपोषं॥ अ
धिकरणे बन्धः।३।४।४१। चक्रबन्धं बध्नाति। चक्रे बध्नातीत्यर्थः॥ संज्ञायाम्।३।४।४२। बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम्। क्रौञ्चबन्धं बद्धः। मयूरिकाबन्धं
अट्टालिकाबन्धं। बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः।३।४।४३। जीवनाशं नश्यति। जीवो नश्यतीत्यर्थः। पुरुष

रामः
७९

वाहं वहति। पुरुषो वहतीत्यर्थः॥ ऊर्द्ध्वे शुषिपूरोः। ३।४।४४। ऊर्द्ध्वे कर्त्तरि। ऊर्द्ध्वशोषं शुष्यति। वृक्षादिरूर्द्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः। ऊर्द्ध्वपूरं
पूर्यते। ऊर्द्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः॥ उपमाने कर्म्मणि च। ३।४।४५। चात्कर्त्तरि। घृतनिधायन्निहितञ्जलम्।
घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः। अजकनाशन्नष्टः। अजक इव नष्ट इत्यर्थः॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। ३।४।४६। यस्मात्स प्रयुक्तः स
एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः। तथैवोदाहृतम्॥ उपदंशस्तृतीयायाम्। ३।४।४७। इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्या
मिति वा समासः। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते। मूलकेनोपदंशं। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिम्प्रति करणत्वात्तृतीया। यद्यप्युपदंशिना सह न शब्दः
संबन्धः तथाप्यर्थोऽस्त्येव कर्मत्वात्। एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयाप्रभृतिवचनसामर्थ्यात्॥ हिंसार्थानाञ्च समानक
र्म्मकाणाम्। ३।४।४८। तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल्स्यात्। दण्डोपघातङ्गाः कालयति। दण्डो

उ.कृ.
९०

नोपघातम्। दण्डताडम्। समानकर्मकाणामिति किम्। दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति॥ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः।३।४।४९।
उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन चोपपदे णमुल् स्यात्। पार्श्वोपपीडं शेते। पार्श्वयोरुपपीडम्। पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजो
परोधं गाः स्थापयति। व्रजेन व्रजे उपरोधम्वा। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति। पाणावुपकर्षं। पाणिनोपकर्षम्॥ समासत्तौ।३।४।५०।
तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने। केशग्राहं युध्यन्ते। केशेषु गृहीत्वा। हस्तग्राहं। हस्तेन गृहीत्वा॥ प्रमाणे च।३।४
।५१। तृतीयासप्तम्योरित्येव। द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकाश्छिनत्ति। द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम्॥ अपादाने परीप्सायाम्।३।४।५२। परीप्सा
त्वरा। शय्योत्थायं धावति। द्वितीयायां च।३।४।५३। परीप्सायामित्येव। यष्टिग्राहं युध्यन्ते। लोष्टग्राहं॥ अपगुरो णमुलि।६।१।५३। गुरी
उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्यात् णमुलि। अस्यपगोरं युध्यन्ते। अस्यपगारं॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे।३।४।५४। द्वितीयायामित्येव। अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीया

रामः
९०

न्तेधातोर्णमुल्। भ्रूविक्षेपं कथयति। ध्रुवं विक्षेपं। अध्रुवे किम्। शिरउत्क्षिप्य। येन विना न जीवनन्तद्ध्रुवम्॥ परिक्लिश्यमाने च॥३।
४।५५। सर्वतो विवाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात्। उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते। कृत्स्नमुरःपीडयन्त इत्यर्थः। उरोविदारं प्रतिच
स्करे नखैः। ध्रुवार्थमिदम्॥ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः॥३।४।५६। द्वितीयामित्येव। द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादि
भ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये। गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संवन्धो व्याप्तिः। क्रियायाः पौनःपु
न्यमासेवा। नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वन्तु न भवति। समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात्। यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उप
पदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः। गेहानुप्रवेशमास्ते। गेहङ्गेहमनुप्रवेशम्। गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशं। एवं गेहानुप्रपातं। गे
हानुप्रपादं। गेहानुस्कन्दं। असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वं॥ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु॥३।४।५७। क्रिया

उ·कृ·
१

मन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः तस्मिन्धात्वर्थे वर्त्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिद्वितीयान्ते सूपपदे णमुल् स्यात् । द्व
ह्यात्यासं गाः पाययति द्व्यहमत्यासं । द्व्यहतर्षं । द्व्यहन्तर्षं । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यह
मतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ।३।४।५८। द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ॥ अव्यये
यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ।३।४।५९। अयथाभिप्रेताख्यानन्नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैः
कृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैःकृत्वा । नीचैःकारं प्रियं ब्रूते ॥ तिर्यच्यपवर्गे ।३।४।६०। तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः
क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । स्वाङ्गे
तस्प्रत्यये कृभ्वोः ।३।४।६१। मुखतःकृत्य गतः । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारं । मुखतो भूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् ॥ नाधार्थप्रत्यये

राम:
१

च्व्यर्थे।३।४।६२।नाधार्थप्रत्ययान्तेच्व्यर्थविषयेऽपपदेकृभ्वोःक्त्वाणमुलौस्तः।अनानानानाकृत्वा।नानाकृत्य।नानाकारं।विनाकृत्य
विनाकृत्वा।विनाकारं।नानाभूय।नानाभूत्वा।नानाभावं।अनेकंद्रव्यमेकंभूत्वा।एकधाभूय।एकधाभूत्वा।एकधाभावं।एकधाकृ
त्य।एकधाकृत्वा।एकधाकारम्।प्रत्ययग्रहणात्किम्।हिरुक्कृत्वा।पृथग्भूत्वा॥तूष्णीमिभुवः।३।४।६३।तूष्णींशब्देभुवःक्त्वाणमुलौ
स्तः।तूष्णींभूय।तूष्णींभूत्वा।तूष्णींभावं॥अन्वच्यानुलोम्ये।३।४।६४।अन्वक्शब्देऽपपदेभुवःक्त्वाणमुलौस्तआनुकूल्येगम्यमाने।अ
न्वग्भूयआस्ते।अन्वग्भूत्वा।अन्वग्भावं।अग्रतःपार्श्वतःपृष्ठतोवाऽनुकूलोभूत्वाआस्तइत्यर्थः।आनुलोम्येकिम्।अन्वग्भूत्वातिष्ठ
ति।पृष्ठतोभूत्वेत्यर्थः॥इत्थंलौकिकशब्दानान्दिङ्मात्रमिहदर्शितम्॥विस्तरस्तुयथाशास्त्रन्दर्शितःशब्दकौस्तुभे॥भट्टोजिदीक्षित
कृतिःसैषासिद्धान्तकौमुदी॥प्रीत्यैभूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः॥ ॥इतिश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमुद्यामु
त्तरार्द्धंसमाप्तम्॥ ॥शुभम्॥

सि॰वै॰ १

श्रीगणेशायनमः॥ ॥छन्दसिपुनर्वस्वोरेकवचनम्।१।२।६१॥द्वयोरेकवचनंवास्यात्।पुनर्वसुनक्षत्रं
पुनर्वसूवा।लोकेतुद्विवचनमेव॥विशाखयोश्च।१।२।६२॥प्राग्वत्।विशाखानक्षत्रम्।विशाखे॥षष्ठीयु
क्तश्छन्दसिवा।१।४।९॥षष्ठ्यन्तेनयुक्तःपतिशब्दश्छन्दसिघिसंज्ञोवास्यात्।क्षेत्रस्यपतिनावयम्।इहवेति
योगंविभज्यछन्दसीत्यनुवर्तते।तेनसर्वेविधयश्छन्दसिवैकल्पिकाः।बहुलंछन्दसीत्यादिरस्यैवप्रपञ्चः॥
यचिभम्॥नभोऽङ्गिरोमनुषांवत्युपसंख्यानम्॥ ॰ ॥नभसातुल्यंनभस्वत्।भत्वाद्रुत्वाभावः।अङ्गिरस्वद
ङ्गिरः।मनुष्वदग्ने।जनेरुसीतिविहितउसिप्रत्ययोमनेरपिबाहुलकात्॥वृषण्वस्वश्वयोः॥ ॰ ॥वृषव
र्षकंवसुयस्यसवृषण्वसुः।वृषाअश्वोयस्यवृषणश्वः।इहान्तर्वर्तिनींविभक्तिमाश्रित्यपदत्वेसतिनलो

रामः १

पःप्राप्नोभत्वाद्वार्यते॥अतएवपदान्तस्येतिणत्वनिषेधोपिन।अल्लोपोऽनइत्यल्लोपोनअनङ्गत्वात्॥अय
स्मयादीनिच्छन्दसि।१।४।२०॥एतानिच्छन्दसिसाधूनि॥भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगंसंज्ञाद्वयंबोध्यम्।
तथाचवार्तिकम्॥उभयसंज्ञान्यपीतिवक्तव्यमिति॥ ॥ससुष्टुभासऋक्वतागणेन॥पदत्वात्कुत्वम्॥भत्वा
ज्जश्त्वाभावः॥जश्त्वविधानार्थायाःपदसंज्ञायाभत्वसामर्थ्येनवाधात्॥नैनंहिन्वन्त्यपिवाजिनेषु॥अत्रपदत्वाद्ज
श्त्वम्॥भत्वात्कुत्वाभावः॥तेप्राग्धातोः॥छन्दसिपरेऽपि।१।४।८१॥व्यवहिताश्च।१।४।८२॥हरिभ्यांयाह्योकआ
आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहि॥इन्धिभवतिभ्यांच।१।२।६॥आभ्यांपरोलिट्कित्॥समीधेदस्युहन्तमम्॥पुत्रईधे
अथर्वणः।वभूव॥इदंप्रत्याख्यातम्॥इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यांलिटःकित्वचनानर्थक्यमि

सि·वै·
२

ति॥ ॥इतिप्रथमोध्यायः॥ ॥तृतीयाचहोश्छन्दसि।२।३।३॥जुहोतेःकर्मणितृतीयास्याद्द्वितीया
च।यवाग्वाऽग्निहोत्रंजुहोति।अग्निहोत्रशब्दोऽत्रहविषिवर्तते।यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमाप
द्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात्।अग्नयेहूयतइतिव्युत्पत्तेश्च।यवाग्वाख्यंहविर्देवतोद्देशेनत्यक्त्वाप्रक्षिपती
त्यर्थः॥द्वितीयाब्राह्मणे।२।३।६०॥ब्राह्मणविषयेप्रयोगेदिवस्तदर्थस्यकर्मणिद्वितीयास्यात्।षष्ठ्य
पवादः।गामस्यतदहःसभायांदीव्येयुः॥चतुर्थ्यर्थेबहुलंछन्दसि।२।३।६२॥षष्ठीस्यात्।पुरुषमृगश्चन्द्र
मसो।गोधाकालकादार्वाघाटस्तेवनस्पतीनाम्।वनस्पतिभ्यइत्यर्थः॥षष्ठ्यर्थेचतुर्थीतिवाच्यम्॥ ॥याख
र्वेणपिबतितस्यैखर्वः॥यजेश्चकरणे।२।३।६३॥इहछन्दसिबहुलंषष्ठी।घृतस्यघृतेनवायजते॥बहुलं

रामः
२

छन्दसि।२।४।३९॥अदोघस्लादेशःस्यात्।घस्तान्नूनम्।लुङिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक्।आडभावः।सग्धिश्च
मे॥हेमन्तशिशिरावहोरात्रेचछन्दसि।२।४।२८॥द्वन्द्वःपूर्ववल्लिङ्गः।हेमन्तश्चशिशिरंचहेमन्तशिशिरौ
अहोरात्रे।अदिप्रभृतिभ्यःशपः॥वहुलंछन्दसि।२।४।७३॥वृत्रंहनतिवृत्रहा।अहिःशयतउपस्पृक्।अ
त्रेलुङ्न।अदादिभिन्नेऽपिक्वचिल्लुक्।त्राध्वंनोदेवाः।जुहोत्यादिभ्यःश्लुः॥वहुलंछन्दसि।२।४।७६॥दाति
प्रियाणिचिद्वसु।अन्यत्रापि।पूर्णांविवष्टि॥मन्त्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्योलेः॥२।४।८०।
एभ्योलेर्लुक्स्यान्मन्त्रे।अक्षन्नमीमदन्तहि।घस्लादेशस्यगमहनेत्युपधालोपेशासिवसीतिषः।माहु
र्मित्रस्यधूर्तिः।प्रणग्मर्त्यस्य।नशेर्वेतिकत्वम्।सुरुचोवेनआवः।मानआधक्।आदित्याकारान्तग्रहणम्

आप्राद्यावापृथिवी।परावग्र्भारभृद्यथा।अक्रन्नुषासः।त्वेरयिजागृवांसोअनुग्मन्।मन्त्रग्रहणंब्राह्मण
स्याप्युपलक्षणम्।अह्नतवाअस्पदन्ताः।विभाषानुवृत्तेर्नेह।नताअगृभ्णान्नजनिष्टहिषः॥ ॥इतिद्विती
योध्यायः॥ ॥अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि॥३।१।
४२॥आद्येषुचतुर्षुलुङिआम्अकइत्यनुप्रयोगश्च।अभ्युत्सादयामकः।अभ्युदसीषददितिलोके।प्रजन
यामकः।प्राजीजनदित्यर्थः।चिकयामकः।अचैषीदित्यर्थेचिनोतेराम्द्विर्वचनंकुत्वंच।रमयामकः।अरी
रमत्।पावयांक्रियात्।पाव्यादितिलोके।विदामक्रन्।अवेदिषुः॥गुपेश्छन्दसि।३।१।५०॥च्लेश्चङ्वास्याद्
हानजूगुपतंयुवम्।अगोप्तमित्यर्थः॥नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः।३।१।५१॥च्लेश्चङ्न।मात्वाय

तोजरिषुःकाममूनयीः।मात्वाग्निर्ध्वनयीत्॥कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि।३।१।५९॥च्लेरङ्वा।इदंतेभ्योक
रंनमः।अमरत्।अदरत्।यत्सानोःसानुमारुहत्॥छन्दसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्त
र्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि।३।१।१२३॥कृन्ततेर्नि
स्पूर्वात्क्यपिप्राप्तेण्यत्।आद्यन्तयोर्विपर्यासः।निसःषत्वंच।निष्टर्क्यंचिन्वीतपशुकामः।देवशब्देउपप
देह्वयतेर्जुहोतेर्वाक्यप्दीर्घश्च।स्पर्द्धन्तेवाउदेवहूये।प्रउत्आभ्यांनयतेःक्यप्।प्रणीयः।उन्नीयः।उत्पूर्वाच्छि
षेःक्यप्।उच्छिष्यः।मृङ्स्तृञ्ध्वृभ्योयत्।मर्यः।स्तर्या।स्त्रियामेवायम्।ध्वर्यः।खनेर्यत्ण्यतौ।खन्यः।खान्यः
यजेर्यः।शुन्धध्वंदैव्यायकर्मणेदेवयज्यायै।आङ्पूर्वात्पृच्छेःक्यप्।आपृच्छ्यंधरुणंवाज्यर्षति।सीव्यतेःक

प्षत्वंच।प्रतिषीव्यः।ब्रह्मणिवदेर्ण्यत्।ब्रह्मवाद्यम्।लोकेतुवदःसुपिक्यप्चेतिक्यब्यतौ।भवतेःस्तौतेश्चण्यत्।भा
व्यः।स्ताव्यः।उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत्आयादेशश्चपृडेउत्तरपदे।उपचाय्यपृडम्॥हिरण्यइतिवक्तव्यम्॥ ॥उपचेयपृ
डमेवान्यत्।मृडसुखनेपृडचेत्यस्मादिगुपधलक्षणःकः॥छन्दसिवनसनरक्षिमथाम्।३।२।२७।एभ्यःकर्मण्यु
पपदेइन्स्यात्।ब्रह्मवनित्वाक्षत्रवनिम्।उतनोगोषणिंधियम्।येपथांपथिरक्षयः।चतुरक्षौपथिरक्षी।हविर्म
थीनामभि॥छन्दसिसहः।३।२।६३॥ण्विःस्यात्।पृतनाषाट्॥वहश्च।३।२।६४॥प्राग्वत्।दित्यवाट्।योगविभागउत्त
रार्थः॥कव्यपुरीषपुरीष्येषुञ्युट्।३।२।६५॥एषुवहेर्ञ्युट्स्याच्छन्दसि।कव्यवाहनः।पुरीषवाहनः।पुरीष्यवाहनः॥
हव्येऽनन्तःपादम्।३।२।६६॥अग्निश्चहव्यवाहनः।पादमध्येतुवहश्चेतिण्विरेव।हव्यवालग्निरजरःपितानः॥जनस

नखनक्रमगमोविट्।३।२।६७॥विड्वनोरित्यात्वम्।अब्जाः।गोजाः।गोषाइन्द्रोनृषाअसि।सनोतेरन्इतिषत्वम्
।इयंशुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्।आदधिक्राःशवसापञ्चकृष्टीः।अग्रेगाः॥मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन्।३।
२।७१॥श्वेतवहादीनांडस्पदस्येतिवक्तव्यम्॥ ॥यत्रपदत्वंभावितत्रण्विनोपवादोडस्वक्तव्यइत्यर्थः।श्वेतवाः।
श्वेतवाहौ।श्वेतवाहः।उक्थानिउक्थैर्वाशंसतिउक्थशाःयजमानः।उक्थशासौ।उक्थशासः।पुरोदाश्यतेदीयतेपु
रोडाः॥अवेयजः।३।२।७२॥अवयाः।अवयाजौ।अवयाजः॥अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च।८।२।६७॥एतेसम्बुद्धौ
कृतदीर्घानिपात्यन्ते।चादुक्थशाः॥विजुपेछन्दसि।३।२।७३॥उपेउपपदेयजेर्विच्।उपयट्॥आतोमनिन्क्व
निब्वनिपश्च।३।२।७४॥सुप्युपसर्गेचोपपदेआदन्तेभ्योधातुभ्यश्छन्दसिविषयेमनिनादयस्त्रयःप्रत्ययाःस्युः

सि·वै·
५

चाद्विच्।सुदामा।सुधीवा।सुपीवा।भूरिदावा।घृतपावा।विच्।कीलालपाः॥बहुलंछन्दसि।३।२।८८॥उपप
दान्तरेपिहन्तेर्बहुलंक्विप्स्यात्।मातृहा।पितृहा।छन्दसिलिट्।३।२।१०५॥भूतसामान्ये।अहंद्यावापृथिवी
आततान॥लिटःकानज्वा।३।२।१०६॥क्वसुश्च।३।२।१०७॥छन्दसिलिटःकानच्क्वसू्वास्तः।चक्राणावृ
ष्णिम्।छंदसिपरेच्छायामपिकानुवक्तव्यः॥ ॥योनोअग्नेअररिवांअघायुः॥क्याच्छन्दसि।३।२।१७०॥उप्र
त्ययःस्यात्।अघायुः॥एरजधिकारेजवसवौछन्दसिवाच्यौ॥ ॥ऊर्वोस्तुमेजवः।देवस्यसवितुःसवे॥मन्त्रेवृ
षेषपचमनविदभूवीराउदात्तः।३।३।९६॥वृषादिभ्यःक्तिन्स्यात्सचोदात्तः।वृष्टिंदिवः।सुम्नमिष्टये।पचा
त्यक्तीरुत।इयंतेनव्यसीमतिः।वित्तिः।भूतिः।अग्नआयाहिवीतये।रातौस्यामोभयासः॥छन्दसिगत्यर्थेभ्यः

एमः
५

।३।३।१२९॥ईषदादिषूपपदेषुगत्यर्थेभ्योधातुभ्यश्छन्दसियुच्स्यात्।खलोपवादः।सूपसदनोग्निः॥अन्येभ्यो
पिदृश्यते।३।३।१३०॥गत्यर्थेभ्योयेन्येधातवस्तेभ्योपिछन्दसियुच्स्यात्।सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणेगाम्॥छन्द
सिलुङ्लङ्लिटः।३।४।६॥धात्वर्थानांसम्बन्धेसर्वकालेष्वेतेवास्युः।पक्षेयथास्वंप्रत्ययाः।लुङि।देवोदेवेभि
रागमत्।लोडर्थेलुङ्।इदंतेभ्योकरंनमः।लुङ्।अग्निमद्यहोतारमवृणीतायंयजमानः।लिट्।अद्यममार
अद्यम्रियतइत्यर्थः॥लिङर्थेलेट्।३।४।७॥विध्यादौहेतुहेतुमद्भावादौचधातोर्लेट्स्याच्छन्दसि॥सिब्बहुलं
लेटि।३।१।३४॥इतश्चलोपःपरस्मैपदेषु।३।४।९७॥लेटस्तिङ्मितोलोपोवास्यात्परस्मैपदेषु॥लेटोऽडाटौ
।३।४।९४॥लेटःअट्आट्एतावागमौस्तस्तौचपितौ॥सिब्बहुलंणिद्वक्तव्यः॥ ॥हरिः।प्रणआयूंषितारिष

सि·वै·
९

त्।सुपेशसस्करतिजोषिषद्धिआसाविषदर्शसानाय।सिपइलोपस्यचाभावे।पतातिविद्युत्।प्रियःसूर्येप्रि
योअग्नाभवाति॥सउत्तमस्य।३।४।९८॥लेडुत्तमसकारस्यवालोपःस्यात्।करवाव।करवावः।टेरेत्वम्॥आ
तऐ।३।४।९५॥लेटआकारस्यऐस्यात्।सुतेभिःसुप्रयसामादयैते।आतामित्याकारस्यऐकारः।विधिसाम
र्थ्यादाटऐत्वंन।अन्यथाहिएटमेवविदध्यात्।योयजातियजातइत्॥वैतोऽन्यत्र।३।४।९६॥लेटएकारस्यऐ
स्याद्वा।आतऐइत्यस्यविषयंविना।पशूनामीशै।ग्रहागृह्यान्तै।अन्यत्रकिम्।सुप्रयसामादयैते॥उपसंवादा
शङ्कयोश्च।३।४।८॥पणबन्धेआशङ्कायांचलेट्स्यात्।अहमेवपशूनामीशै।नेज्जिह्मायन्तोनरकंपताम।
हलःश्नःशानज्झौ॥छन्दसिशायजपि।३।१।८४॥अपिशब्दाच्छानच्।हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहस्यभः।गृभायजि

एमः
९

ह्वयामध्वावधानदेवसवितः।अनिदितामितिवध्नातेर्नलोपः।गृभ्णामिते।मध्वाजभार॥व्यत्ययोवहुलम्।३
।१।८५॥विकरणानांवहुलंव्यत्ययःस्यात्छन्दसि।आण्डाशुष्णस्यभेदति।भिनत्तीतिप्राप्ते।जरसामरतेपतिः
म्रियतइतिप्राप्ते।इन्द्रोवस्तेननेषतु।नयतेर्लोट्।शप्सिपौद्वौविकरणौ।इन्द्रेणयुजातरुषेमवृत्रम्।तरेमेत्य
र्थः।तरतेर्विध्यादौलिङ्।उःसिप्शप्चेतित्रयोविकरणाः।सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणांकालहलच्स्व
रकर्तृयङांच।व्यत्ययमिच्छतिशास्त्रकृदेषांसोपिचसिध्यतिवाहुलकेन॥१॥धुरिदक्षिणायाः।
दक्षिणस्यामितिप्राप्ते।चषालंयेअश्वयूपायतक्षति।तक्षन्तीतिप्राप्ते।उपग्रहः।परस्मैपदात्मनेपदेब्रह्म
चारिणमिच्छते।इच्छतीतिप्राप्ते।प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति।युध्यतइतिप्राप्ते।मधोस्तृप्ताइवासते।मधु

नरइतिप्राप्ते।नरःपुरुषः।अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः।वियूयादितिप्राप्ते।कालःकालवाचीप्रत्ययः।श्वोऽग्नी
नाधास्यमानेन।लुटोविषयेलृट्।तमसोगाअदुक्षत्।अधुक्षदितिप्राप्ते।मित्रवयंचसूरयः।मित्रावयमि
तिप्राप्ते।स्वरव्यत्ययस्तुवक्ष्यते।कर्तृशब्दःकारकमात्रपरः।तथाचतद्वाचिनांकृत्तद्धितानांव्यत्ययः।अन्नादाय
अणिविषयेअच्।अवग्रहेविशेषः।यङोयशब्दादारभ्यलिङ्याशिष्यङितिङकारेणप्रत्याहारः।तेषांव्यत्ययो
भेदतीत्यादिरुक्तएव॥लिङ्याशिष्यङ्।३।१।८६॥आशीर्लिङिपरेधातोरङ्स्याच्छन्दसि।वचउम्।मन्त्रंवो
चेमाग्नये॥दृशेरग्वक्तव्यः॥ ॥पितरंचदृशेयंमातरंच।अङिनुऋदृशोऽङीतिगुणःस्यात्॥छन्दस्युभय
था।३।४।११७॥धात्वधिकारेउक्तःप्रत्ययःसार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञःस्यात्‌।वर्धन्तुत्वासुष्टुतयः।वर्ध

यन्तित्यर्थः।आर्धधातुकत्वाश्निलोपः।विशृण्विरे।सार्वधातुकत्वात्श्नुः श्नभावश्च।हुश्नुवोरिति यण्॥आदृ
गमहनजनः किकिनौ लिट् च।३।२।१७१॥आदन्तादृवर्णान्तात्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत्।बभ्रिर्वज्रम्
।पपिः सोमम्।ददिर्गाः।जग्मिर्युवा।जघ्निर्वृत्रममित्रियम्।जज्ञिः।लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यृतामिति गु
णबाधनार्थं कित्त्वम्।बहुलं छन्दसीत्युत्वम्।ततुरिः।जगुरिः।तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्
कध्यैकध्यैनशध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः।३।४।९॥से।वक्षे रायः।सेन्।ता वामेषे।असे।शरदो जीवसे धाः।
असेनित्याद्युदात्तः।क्से।प्रेषे।कसेन्।गवामिव श्रियसे।अध्यै।अध्यैन्।जठरं पृणाध्यै।पक्षे आद्युदात्तम्।क
ध्यै।कध्यैन्।आहुवध्यै।पक्षे नित्स्वरः।शध्यै।राधसः सह मादयध्यै।शध्यैन्।वायवे पिबध्यै।तवै।दातवाउ।

सि॰वै॰
८

नवेङ्।सृ्तवे।तवेन्।कर्तवे।।प्रयैरोहिष्यै अव्यथिष्यै।३।४।१२।।एते तुमर्थे निपात्यन्ते।प्रयातुं रोढुमव्यथितु
मित्यर्थः।।दृशे विख्ये च।३।४।११।।द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः।।शकि णमुल्कमुलौ।३।४।१२।।शक्नोतावुपपदे
तुमर्थे एतौ स्तः।विभाजं नाशकत्।अपलुपं नाशकत्।विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः।।ईश्वरे तोसुन्कसुनौ।३।४।१३
ईश्वरोऽविचरितोः।ईश्वरो विलिखः।विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः।।कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः।३।४।१४।।नम्लेच्छित
वै।अवगाहे।दिदृक्षेण्यः।भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्।।अवचक्षे च।३।४।१५।।रिपुणा नावचक्षे।अवख्यातव्यमित्यर्थः।।भा
वलक्षणे स्थिण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्।३।४।१६।।आसंस्थातोः सीदन्ति।आसमाप्तेः सीदन्तीत्य
र्थः।उदेतोः।अपकर्तोः।प्रवदितोः।प्रचरितोः।होतोः।आतमितोः।काममाविजनितोः संभवामः।।सृपितृदोः कसु

एमः
८

न्।३।४।१७॥भावलक्षणेइत्येव।पुराक्रूरस्यविसृपोविरप्शिन्।पुराजत्रुभ्यआतृदः॥ ॥इतितृतीयोध्यायः॥
रात्रेश्चाऽजसौ।४।१।३१॥रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात्अजस्विषयेछन्दसि।रात्रीव्यख्यदायती।लोकेतुकृदिकारादिति
ङीष्यन्तोदात्तः॥नित्यंछन्दसि।४।१।४६॥बह्वादिभ्यश्छन्दसिविषयेनित्यंङीष्।बह्वीषुहित्वा।नित्यग्रहणमु
त्तरार्थम्॥भुवश्च।४।१।४७॥ङीप्स्यात्छन्दसि।विभ्वी।प्रभ्वी।विप्रसंभ्यइतिडुप्रत्ययान्तंसूत्रेऽनुक्रियते
उत्तइत्यनुवृत्तेः।उवङादेशस्तुसौत्रः॥मुद्गलाच्छन्दसिलिच्च॥ ॥ङीषोलित्वमानुकचागमः।लित्स्वरः।रथी
भूत्मुद्गलानी॥दीर्घजिह्वीचच्छन्दसि।४।१।५९॥संयोगोपधत्वादप्राप्तोङीविधीयते।आसुरीवैदीर्घजिह्वीदे
वानांयज्ञवाट्॥कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि।४।१।७१॥ऊङ्स्यात्।कद्रूश्चवैकमण्डलूः॥गुग्गुलुमधुजतुपत

याल्लूनामितिवक्तव्यम्॥ ॥गुग्गुलूः।मधूः।जतूः।पतयालूः॥अव्ययात्यप्॥आविष्ट्यस्योपसंख्यानंछन्द
सि॥ ॥आविष्ट्योवर्धते॥छन्दसिठञ्।४।३।१९॥वर्षाभ्यष्ठकोपवादः।स्वरेभेदः।वार्षिकम्॥वसन्ताच्च।४।
३।२०॥ठञ्स्यात्छन्दसि।वासन्तिकम्॥हेमन्ताच्च।४।३।२१॥छन्दसिठञ्।हैमन्तिकम्।योगविभागउत्तरा
र्थः॥शौनकादिभ्यश्छन्दसि।४।३।१०६॥णिनिः प्रोक्तेर्थे।छाणोरपवादः।शौनकेनप्रोक्तमधीयतेशौनकि
नः।वाजसनेयिनः।छन्दसिकिम्।शौनकीयाशिक्षा॥द्व्यचश्छन्दसि।४।३।१५०॥विकारेवामयट्स्यात्।श
रमयंवर्हिः॥यस्यपर्णमयीजुहूः॥नोत्वद्वर्ध्रविल्वात्।४।३।१५१॥उत्वान्उकारवान्।मौञ्जंशिक्यम्।वर्ध्रं
चर्मतस्यविकारोवार्ध्रीरज्जुः।वैल्वोयूपः॥सभायायः॥ढश्छन्दसि।४।४।१०६॥सभेयोयुवा॥भवेछन्दसि।४।

४।११०॥सप्तम्यन्ताद्भवार्थेयत्।मेघ्यायचविद्युत्यायच।यथायथंशैषिकाणामण्णादीनांचघादीनामपवा
दोयंयत्।पक्षेतेऽपिभवन्ति।सर्वविधीनांछन्दसिवैकल्पिकत्वात्।तद्यथामुञ्जवान्नामपर्वतःतत्रभवोमौ
ञ्जवतःसोमस्यवमौञ्जवतस्यभक्षः।आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोधिकारः॥पाथोनदीभ्यांड्यण्॥४।४।१११॥तमु
त्वापाथ्योवृषा।चनोदधीतनाद्योगिरोमे।पाथासिभवःपाथ्यः।नद्यांभवोनाद्यः॥वेशन्तहिमवद्भ्यामण्॥४।४
।११२॥भवे।वैशन्तीभ्यःस्वाहा।हैमवतीभ्यःस्वाहा॥स्रोतसोविभाषाड्यड्ड्यौ॥४।४।११३॥पक्षेयत्।ड्य
ड्ड्ययोस्तुस्वरेभेदः।स्रोतसिभवःस्रोत्यः।स्रोतस्यः॥सगर्भसयूथसनुताद्यन्॥४।४।११४॥अनुभ्रातासगर्भ्यः
अनुसखासयूथ्यः।योनःसनुत्यउतवाजिघत्नुः।नुतिर्नुतम्।नपुंसकेभावेक्तः।सगर्भादयस्त्रयोपिकर्मधारयाः।स

मानस्यछन्दसीतिसः।ततोभवार्थेयत्।यतोपवादः॥तुग्राद्घन्।४।४।११५॥भवेऽर्थे।पक्षेयदपि।आवःशमंवृषभंतु
ग्र्यास्वितिवृद्धवाः।तुग्रियास्विति शाखावानरो।धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषुतुग्रशब्दइतिवृत्तिः॥अग्राद्यत्।४।४।११६।
अच्छौच।४।४।११७॥चाद्यत्।अग्रेभवोऽग्र्यः।अग्रियः।अग्नीयः॥समुद्राभ्राद्घः।४।४।११८।समुद्रियाअप्स
रसोमनीषिणम्।नानदतोअभ्रियस्येवघोषाः॥बर्हिषिदत्तम्।४।४।११९॥प्राग्घितादित्येव।बर्हिष्येषुनि
धिषुप्रियेषु॥दूतस्यभागकर्मणी।४।४।१२०॥भागोंऽशः।दूत्यम्॥रक्षोयातूनांहननी।४।४।१२१॥यातेअग्ने
रक्षस्यातनूः॥रेवतीजगतीहविष्याभ्यःप्रशस्ये।४।४।१२२॥प्रशंसनेयत्स्यात्।रेवत्यादीनांप्रशंसनंरेवत्यम्
जगत्यम्।हविष्यम्॥असुरस्यस्वम्।४।४।१२३॥असुर्यंदेवेभिर्धायिविश्वम्॥मायायामण्।४।४।१२४॥

आसुरीमाया॥ तद्वानासामुपधानोमन्त्रइतीष्टकासुलुक्चमतोः।४।४।१२५॥ वर्चस्वानुपधानोमन्त्र
आसामिष्टकानांवर्चस्याः। ऋतव्याः॥ अश्विमानण्।४।४।१२६॥ आश्विनीरुपदधाति॥ वयस्यासुमू
र्ध्नोमतुप्।४।४।१२७॥ तद्वानासामित्तिसूत्रंसर्वमनुवर्तते। मतोरितिपदमावर्त्यपञ्चम्यन्तंबोध्यम्। मतु
वन्तोयोमूर्धशब्दस्ततोमतुप्स्यात्प्रथमस्यमतोर्लुक्चवयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु। यस्मिन्मन्त्रेमू
र्द्धवयःशब्दौस्तस्तेनोपधेयासुमूर्द्धन्वतीरुपदधातीतिप्रयोगः॥ मत्वर्थेमासतन्वोः।४।४।१२८॥ नभोऽभ्र
म्। तदस्मिन्नस्तीतिनभस्योमासः। ओजस्यातनूः॥ मधोर्ञच।४।४।१२९॥ माधवः। मधव्यः॥ ओजसोऽह
नियत्खौ।४।४।१३०॥ ओजस्यमहः। ओजसीनंवा॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ।४।४।१३१।१३२॥ यथा

सि॰वै॰ संख्यं नेष्यते। वेशोबलं न देवभग इति कर्मधारयः। वेशोभग्यः। वेशोभगीनः। यशोभग्यः। यशोभागीनः॥ पूर्वैःकृत
११ मिनयौ च।४।४।१३३॥ गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः। येते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः॥ अद्भिः संस्कृतम्।४।४।१
३४॥ यस्येदमप्यं हविः॥ सहस्रेण सम्मितौ घः।४।४।१३५॥ सहस्रियासो अपां नोर्मयः। सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः॥
मतौ च।४।४।१३६॥ सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात्। सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः॥ सोममर्हति यः॥४।४।१३७॥
सोम्यो ब्राह्मणः। यज्ञार्ह इत्यर्थः॥ मये च।४।४।१३८॥ सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे। सोम्यं मधु। सोममयमित्यर्थः।
मधोः।४।४।१३९॥ मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात्। मधव्यः। मधुमय इत्यर्थः॥ वसोः समूहे च।४।४।१४०॥ चान्मय एमः
डर्थे यत्। वसव्यः॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्॥ ॥छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः ११

आश्रावयेतिचतुरक्षरमस्तुश्रौषडितिचतुक्षरंयेयजामहइतिपञ्चाक्षरंयजेतिद्व्यक्षरंद्व्यक्षरोवषट्कार
एषवैसप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः॥नक्षत्राद्घः।४।४।१४१॥स्वार्थे।नक्षत्रियेभ्यःस्वाहा॥सर्वदेवात्तातिल्।४।
।४।१४२॥स्वार्थे।सवितानःसुवतुसर्वतातिम्।प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः॥शिवशमरिष्टस्यकरे।४।
४।१४३॥करोतीतिकरः।पचाद्यच्।शिवंकरोतीतिशिवतातिः।याभिःशन्तातीभवथोददाशुषे।अथोअ
रिष्टतातये॥भावेच।४।४।१४४॥शिवादिभ्योभावेतातिःस्याच्छन्दसि।शिवस्यभावःशिवतातिः।शन्तातिः।
अरिष्टतातिः॥ ॥इतिचतुर्थोध्यायः॥ ॥सप्तनोऽञ्छन्दसि।५।१।६१॥तदस्यपरिमाणमितिवर्गइतिच।स
प्तसाप्तानिअसृजत्॥शतृशतोर्डिनिश्छन्दसितदस्यपरिमाणमित्यर्थेवाच्यः॥ ॥पञ्चदशिनोऽर्धमासाः।त्रिंशिनो

मासाः॥विंशतेश्चेतिवाच्यम्॥ ॥विंशिनोऽङ्गिरसः॥ ॥युष्मदस्मदोःसादृश्येवतुब्वाच्यः॥ ॥त्वावतःपुरूवसो।
नत्वावाँअन्यः।यज्ञंविप्रस्यमावतः॥छन्दसिच।५।१।६७॥प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीतियत्।सादन्यंविदथ्यम्॥
वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि।५।१।९१॥निर्वृत्तादिष्वर्थेषु।इद्वत्सरीयः॥संपरिपूर्वात्खच।५।१।९२॥चाच्छः।संवत्सरीणः
संवत्सरीयः।परिवत्सरीणः।परिवत्सरीयः॥छन्दसिघस्।५।१।१०६॥ऋतुशब्दात्तदस्यप्राप्तमित्यर्थे।भागऋत्वियः॥
उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे।५।१।११८॥धात्वर्थविशिष्टेसाधनेवर्त्तमानात्स्वार्थेवतिःस्यात्।यदुद्वतोनिवतः।उद्
तान्निर्गतानित्यर्थः॥थट्चच्छन्दसि।५।२।५०॥नान्तात्संख्यादेःपरस्यडटस्थट्स्यान्मट्च।पञ्चथम्।पञ्चमम्॥छन्द
सिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि।५।२।८९॥अपत्यंपरिपन्थिनम्।मात्वापरिपरिणोविदन्॥बहुलंछन्दसि।

५।२।१२२।मत्वर्थेविनिःस्यात्॥छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानांदीर्घश्चेतिवक्तव्यम्॥ ॥
इतिदीर्घः।मंहिष्टमुभयाविनम्।शुनमष्ट्राव्यचरत्॥छन्दसीवनिपौचवक्तव्यौ॥ ॥ई।रथीरभूत्।सुमङ्गलीरियं
वधूः।मघवानमीमहे॥तयोर्दार्हिलौचच्छन्दसि।५।३।२०॥इदंतदोर्यथासंख्यंस्तः।इदाहिवउपस्तुतिम्।तर्हि॥थाहे
तौचच्छन्दसि।५।३।२६॥किमस्थास्याद्धेतौप्रकारेच।कथाग्रामंनपृच्छसिकथादाशेम॥पश्चपश्चाचच्छंदसि
॥५।३।३३॥अवरस्यअस्तात्यर्थेनिपातौ।पश्चहिंसः।नोतपश्चा॥तुश्छंदसि।५।३।५९॥तृजन्तात्तृन्नन्ताच्चइष्ठनी
यसुनौस्तः।आसुतिंकरिष्ठः।दोहीयसीधेनुः॥प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि॥५।३।१११॥इवार्थे।तंप्रत्नथापू
र्वथाविश्वथेमथा॥अमुचच्छन्दसि।५।४।१२॥किमेतिङ्व्ययघादिन्मेवा।प्रतंनयप्रतरम्॥वृकज्येष्ठाभ्यांतिल्

तातिलौ च छन्दसि।५।४।४१॥ स्वार्थे। यो नो दुरेवो वृकतिः। ज्येष्ठतातिं वर्हिषदम्॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि।५।४।१०३॥ तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः। ब्रह्मसामं भवति। देवच्छन्दसानि॥ बहुप्रजाश्छन्दसि।५।४।१२३॥ बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश॥ छन्दसि च।५।१।६७॥ दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ। उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति॥ ऋतश्छन्दसि।५।४।१५८॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप्। हता माता यस्य हतमाता॥ ॥इति पञ्चमोऽध्यायः॥ ॥एकाचो द्वे प्रथमस्य। छन्दसि वेति वक्तव्यम्॥ ॥ यो जागार। दाति प्रियाणि॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य।६।१।७॥ तुजादिराकृतिगणः। प्रभरात् तुजानः। सूर्यंमामहानम्। दाधार यः पृथिवीम्। सतूनाव॥ बहुलं छन्दसि।६।१।३४॥ ह्वः संप्रसार

णं स्यात्। इन्द्रमा हुव ऊतये॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि॥ ॥ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसार
णमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम्। तृचं साम। छन्दसि किम्। त्र्यृचानि॥ रयेर्मतौ बहुलम्॥ ॥रेवा
न्। रयिमान् पुष्टिवर्धनः॥ चायः की। ६।१।३५॥ न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्। लिटि उसि रूपम्। ब
हुलग्रहणान्नेह। अग्निं ज्योतिर्निचाय्य॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रित
माशीराशीर्ताः। ६।१।३६॥ एते छन्दसि निपात्यन्ते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। स्पर्धेर्लङि आथाम्
अर्कमानृचुः। वसून्यानृहुः। अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि। चिच्युषे। च्युङो लिटि थासि। यस्तित्याज। त्यजेर्णलि।
श्रातास्त इन्द्र सोमाः। श्रिता नो ग्रहाः। श्रीञ् पाके निष्ठायाम्। नाशिरं दुह्रे। मध्यत आशीर्तः। श्रीञ एव

क्विपि निष्ठायां च॥ खिदेश्छन्दसि।६।१।५२॥ खिद दैन्ये अस्यैच आ स्यात्। चिखाद। चिखेदेत्यर्थः॥ शीर्षंश्छन्द
सि।६।१।६०॥ शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्। शीर्ष्णः श्रीर्णो जगतः॥ वा छन्दसि।६।१।१०६॥ दीर्घाज्जसि इचि
च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही। वाराह्यौ। मानुषीरीळते विशः। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संब
ध्यते। तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात्। शमीं च शम्यं च। सूर्मिं सूर्म्यं सुषिरामिव। संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा।
इज्यमानः। यज्यमानः॥ शेश्छन्दसि बहुलम्।६।१।७०॥ लोपः स्यात्। या ते गात्राणाम्। ता ता पिण्डानाम्॥
एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्॥ ॥अपां त्वेमन्। अपां त्वोद्मन्॥ भय्यप्रवय्ये च छन्दसि।६।१।८३॥ बि
भेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेयमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्। भेयम्। प्रवे

यम्॥ह्रद्य्याउपसंख्यानम्॥ ॥ह्रदेभवाह्रद्य्याआपः।भवेच्छन्दसियत्॥प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे।६।१।
११५॥ऋक्पादमध्यस्थएङ्प्रकृत्यात्अतिपरेनतुवकारयकारपरेति।उपप्रयान्तोअध्वरम्।सुजातेअ
श्वसूनृते।अन्तःपादंकिम्।एतासएतेर्चन्ति।अव्यपरेकिम्।तेऽवदन्॥अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमव
न्त्ववस्युषुच।६।१।११६॥एष्वव्यपरेष्वपिएङ्प्रकृत्या।वसुभिर्नोअव्यात्।मित्रमहोअवद्यात्।माशिवासो
अवक्रमुः।तेनोअव्रत।शतधारोअयंमणिः।तेनोअवन्तु।कुशिकासोअवस्यवः।यद्यपिबह्वृचैस्तेनोऽवन्तुर
थतूः।सोऽयमागात्।तेरुणेभिरित्यादौप्रकृतिभावोनक्रियतेतथापिबहुलकात्समाधेयम्।प्रातिशाख्येतुवा
चनिकएवायमर्थः॥यजुष्युरः।६।१।११७॥उरःशब्दएङन्तोऽतिप्रकृत्यायजुषि।उरोअन्तरिक्षम्।यजुषिपा

दाभावादनन्तःपादार्थंवचनम्॥आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे।६।१।११८॥यजुषि अतिप्रकृत्या।आपोअस्मान्मातरः।जुषाणोअग्निराज्यस्य।वृष्णोअंशुभ्याम्।वर्षिष्ठेअधिनाके।अम्बे· अम्बालेअम्बिके।अस्मादेववचनादम्बार्थेतिह्रस्वोन॥अङ्गइत्यादौच।६।१।११९॥अङ्गशब्देयएङ् तदादौचअकारेयएङ्पूर्वःसोऽतिप्रकृत्यायजुषि।प्राणोअङ्गेअङ्गेअदीध्यत्॥अनुदात्तेचकुधपरे।६।१।१२० कवर्गधकारपरेअनुदात्तेऽतिपरेएङ्प्रकृत्यायजुषि।अयंसोअग्निः।अयंसोअध्वरः।अनुदात्तेकिम्।अधोऽग्ने रुद्रे।अग्नशब्दआद्युदात्तः।कुधपरेकिम्।सोऽयमग्निमतः॥अवपथासिच।६।१।१२१॥अनुदात्तेअकारादौ अवपथाःशब्देपरेयजुषिएङ्प्रकृत्या।त्रीरुद्रेभ्योअवपथाः।वपेस्थासिलङितिङ्ङतिङइत्यनुदात्तत्वम्।अनुदात्ते

किम्। यदुडेभ्यो ऽवपथाः। निपातैर्यद्यदीति निघातो न॥ आङो ऽनुनासिकश्छन्दसि। ६।१।१२६॥ आङो ऽचि परे ऽनुनासिकः
स्यात् स च प्रकृत्या। अभ्र आँ अपः। गभीर आँ उग्रपुत्रे। ईषा अक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः॥ ॥ईषा अक्षो हिरण्ययः।
ज्या इयम्। पूषा अविष्टु॥ स्यश्छन्दसि बहुलम्। ६।१।१३३॥ स इत्यस्य सो र्लोपः स्याद्धलि। एष स्य भानुः॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे
।६।१।१५१॥ ह्रस्वात्परस्य चंद्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे। हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः। सुश्चन्द्र दस्म॥ पितरामातरा च
छन्दसि। ६।३।३३॥ द्वन्द्वे निपातः। आ मा गन्तां पितरा मातरा च। चाद्विपरीतमपि मातरापितरा नू चिदिष्टौ॥ समानस्य छंद
स्य ऽमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। ६।३।८४॥ समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने ऽत्तरपदे। सगर्भ्यः॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलम्॥ ॥विष्व
ग्देवयोरद्र्यादेशः। विश्वाची च घृताची च। देवद्रीचीं नयत देवयन्तः। कद्रीची॥ सधमादस्थयोश्छन्दसि। ६।३।९६॥ सह

स्यसधादेशःस्यात्।इन्द्रत्वास्मिन्त्सधमादे।सोमःसधस्थम्॥पथिचच्छन्दसि।६।३।१०८॥पथिशब्देउत्तरपदेकोःकवं
कादेशश्च।कवपथः।कापथः।कुपथः॥साढ्येसाढ्वासाढेतिनिगमे।६।३।११३॥सहेःत्काप्रत्ययेआद्यंद्वयंतृनितृतीयं
निपात्यते।मरुद्भिरुग्रःपृतनासुसाल्हा।अचोर्मध्यस्थस्यडस्य[illegible]ढस्यल्हश्चप्रातिशाख्येविहितः।आहहि।द्वयोश्चास्यस्व
रयोर्मध्यमेत्यसंपद्यतेसडकारोळकारःळ्हकारतामेतिसएवचास्यढकारःसन्नूष्मणासम्प्रयुक्तइति॥छन्दसिच।६।३
१२६॥अष्टनआत्वंस्यादुत्तरपदे।अष्टापदी॥मन्त्रेसोमाऽश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतौ।६।३।१३१॥दीर्घःस्यान्मन्त्रे।अश्वाव
तींसोमावतीम्।इन्द्रियावान्मदिन्तमः।विश्वकर्मणाविश्वदेव्यावता॥ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायाम्।६।३।१३२॥दी
र्घःस्यान्मन्त्रे।यदोषधीभ्यअदधात्योषधीषु॥ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्।६।३।१३३॥दीर्घःस्यात्।आतूनइन्द्र

नूमर्तः।उतवाघास्यालात्।मक्षुगोमन्तमीमहे।भरताजातवेदसम्।तङितिथादेशस्यङित्त्वपक्षेग्रहणम्।तेनेहन।
शृणोतग्रावाणः।कूमनाः।अत्रातेभद्रा।यत्रानश्चक्रा।उरुष्याणः॥इकःसुञि।६।३।१३४॥ऋचिदीर्घइत्येव।अभीषु
णःसखीनाम्।सुञ्इतियः।नश्वधातुस्थोरुषुभ्यइतिणः॥द्व्यचोऽतस्तिङः।६।३।१३५॥मन्त्रेदीर्घः।विद्माहिचक्राजर
सम्।निपातस्यच।६।३।११६॥एवाहिते॥छन्दस्युभयथा।६।४।५॥वामिदीर्घोवा।धाताधातॄणामितिबह्वृचाः।तैत्तिया
स्तुह्रस्वमेवपठन्ति॥वाषपूर्वस्यनिगमे।६।४।९॥षपूर्वस्यानउपधायावादीर्घोऽसंबुद्धौसर्वनामस्थानेपरे।ऋभुक्षाण
म्।ऋभुक्षणम्।निगमेकिम्।तक्षा।तक्षाणौ॥जनितामन्त्रे।६।४।५३॥इडादौणिचिणिलोपोनिपात्यते।योनःपिताज
निता॥शमितायज्ञे।६।४।५४॥शमयितेत्यर्थः॥युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि।६।४।५८॥ल्यपीत्यनुवर्त्तते।वियूय।विप्लूय॥आ

सि॰वै॰
१७

जादीनाम्॥छन्दस्यऽपिदृश्यते।६।४।७३॥अनजादीनामित्यर्थः।आनट्।आवः॥नमाङ्योगे॥वहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपि
।६।४।७५॥अडाटौनस्तः माङ्योगेपिस्तः॥जनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायः।मावःक्षेत्रेपरवीजान्यवाप्सुः॥इरयोरे।६।४।७६॥
प्रथमंदध्रआपः।रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाल्लोपः।अत्ररेशब्दस्येरिकृतेपुनरपिरेभावः।तदर्थंचसूत्रेद्विवचनान्तं
निर्दिष्टमिरयोरिति॥छन्दस्युभयथा।६।४।८६॥भूसुधियोर्यणस्यादियङुवङौच।वनेषुचित्रंविभ्वम्।विभुवंवा।सु
ध्योनव्यमग्ने।सुधियोवा॥तन्वादीनांछन्दसिवहुलम्॥ ॥तन्वंपुषेम।तनुवंवा।त्र्यम्वकम्।त्रियम्वकम्॥तनिपत्यो
श्छन्दसि।६।४।९९॥एतयोरुपधालोपःक्ङितिप्रत्यये।वितत्निरेकवयः।शकुनाइवपप्तिम॥घसिभसोर्हलिच।६।
४।१००॥सग्धिश्चमे।वब्धांतेहरीधानाः॥हुझल्भ्योहेर्धिः॥श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि।६।४।१०२॥श्रुधीहवम्।शृणु

एमः
१७

धीगिरः।रायस्पूर्धि।उरुणस्कृधि।अपावृधि॥वाछन्दसि।६।४।८८॥हिरपिद्वा॥अङितश्च।६।४।१०३॥हेर्धिःस्यात्।
रारन्धि।रमेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम्।शपःश्लुरभ्यासदीर्घश्च।अस्मेप्रयन्धि।युयोधिजातवेदः।यमेःशपोलुक्।योतेःशपः
श्लुः॥मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः।६।४।१४१॥आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपःस्यादाङि।त्मनादेवेषु॥विभाषर्जोश्छन्दसि।६।४।१६२।
ऋजुशब्दस्यऋतःस्थानेरःस्याद्वाइष्ठेमेयस्सु।त्वंरजिष्ठमनुनेषि।ऋजिष्ठंवा॥ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि
छन्दसि।६।४।१७५॥ऋतौभवमृत्व्यम्।वास्तुनिभवंवास्त्व्यम्।वास्त्वंच।मधुशब्दस्याणिस्त्रियांयणादेशोनिपात्य
ते।माध्वीर्नःसन्त्वोषधीः।हिरण्यशब्दाद्विहितस्यमयतोमशब्दस्यलोपोनिपात्यते।हिरण्ययेनसवितारथेन॥ ॥
इतिषष्ठोध्यायः॥ ॥शीङोरुट्॥बहुलंछन्दसि।७।१।८॥रुडागमःस्यात्।लोपस्तआत्मनेपदेष्वितिपक्षेतलोपः।

धेनवोदुह्रे।लोपाभावेघृतंदुह्रते।अदृश्रमस्य॥अतोभिसऐस॥बहुलंछन्दसि।७।१।१०॥अग्निर्देवेभिः॥नेतराच्छ
न्दसि।७।१।२६॥स्वमोरदड्डूनावार्त्रघ्नमितरम्।छन्दसिकिम्।इतरत्काष्ठम्॥समासेऽनञ्पूर्वेक्त्वोल्यप्॥क्त्वापिच्छ
न्दसि॥७।१।३८॥यजमानंपरिधापयित्वा॥सुपांसुलुकपूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः।७।१।३९॥ऋजवःसन्तु
पन्थाः।पन्थानइतिप्राप्तेसुः।परमेव्योमन्।व्योमनिइतिप्राप्तेङेर्लुक।धीती।मती।सुष्टुती।धीत्यामत्यासुष्टुत्येति·
प्राप्तेपूर्वसवर्णदीर्घः।यासुरथारथीतमादिविस्पृशाअश्विना।यौसुरथौदिविस्पृशावित्यादौप्राप्तेआ।नताद्ब्रा
ह्मणम्।नतमितिप्राप्तेआत्।यादेवविद्मतात्त्वा।यमितिप्राप्ते।नयुष्मेवाजबन्धवः।अस्मेइन्द्राबृहस्पती।युष्मासु
अस्मभ्यमितिप्राप्तेशे।उरुया।धृष्णुया।उरुणाधृष्णुनेतिप्राप्तेया।नाभापृथिव्याः।नाभावितिप्राप्तेडा।ताअनुष्ठ्योच्या

वयनात्। अनुष्ठानमनुष्ठा। व्यवस्थावद्ङ्। आङेश्या। साधुया। साध्विति प्राप्ते याच्। वसन्तायजेत। वसन्ते इति
प्राप्ते आल्॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्॥ ॥उर्विया। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया। सुक्षेत्रिया
सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्। दृतिंन शुष्कं सरसीशयानम्। ङे रीकार इत्याहुः। तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तो
दात्तता। वस्तुवस्तुडीयन्तात् ङेर्लुक्। ईकारादेशस्य तू दाहरणान्तरं मृग्यम्॥ आङ्ऽयाज्ऽयारामुपसंख्यानम्॥
॥प्रवाहवासिसृतम्। वाहुनेति प्राप्ते आङादेशः। घेर्ङितीति गुणः। स्वप्नया। स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच्। सनःसिन्धुमि
वनावया। नावेति प्राप्ते अयाट्। रिन्तरः॥ अमो मश्। ७।१।४०॥ मिवादेशस्यामो मशस्यान्। अकार उच्चार
णार्थः। शित्वात्सर्वादेशः। अस्तिसिच इति ईट्। वधींवृत्रम्। अवधिषमिति प्राप्ते॥ लोपस्त आत्मनेपदे

सु।७।१।४१॥छन्दसि।देवा अदुह्र।अदुहतेति प्राप्ते।दक्षिणतःशये।शेते इति प्राप्ते।आत्मेति किम्।उत्सं दुहन्ति
॥ध्वमो ध्वात्।७।१।४२॥अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्।वारयध्वमिति प्राप्ते॥यजध्वैनमिति च।७।१।४३॥एन
मित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते।यजध्वैनं प्रियमेधाः।वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारो
क्तिः प्रामादिकी॥तस्य तात्।७।१।४४॥मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात्।गात्रमस्यानूनं कृणु
तात्।कृणुतेति प्राप्ते।सूर्यं चक्षुर्गमयतात्।गमयतेति प्राप्ते॥तप्तनप्तनथनाश्च।७।१।४५॥तस्येत्येव।शृ
णोत ग्रावाणः।शृणुतेति प्राप्ते।तप्।सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे।दधातन द्रविणं चित्रमस्मे।तनप्।मरुत
स्तज्जुजुष्टन।जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्रुष्टी।विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन।यत्संख्याकाः स्थ

त्यर्थः।यच्छब्दाच्छान्दसोडनिः।अस्ते त्तस्यथनादेशः॥इदन्तोमसि।७।१।४६॥मसीत्यविभक्तिकोनिर्देशः
इकारउच्चारणार्थः।मस्इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टःस्यात्।मसइगागमःस्यादितियावत्।न
मोभरन्तएमसि।त्वमस्माकंतवस्मसि।इमःस्मइतिप्राप्ते॥क्त्वोयक्।७।१।४७॥दिवंसुपर्णोगत्वाय॥
इष्ट्वीनमितिच।७।१।४८॥क्त्वाप्रत्ययस्यईनम् अन्तादेशोनिपात्यते।इष्ट्वीनंदेवान्।इष्ट्वाइतिप्राप्ते॥
स्नात्व्यादयश्च।७।१।४९॥आदिशब्दःप्रकारार्थः।आकारस्यईकारोनिपात्यते।स्विन्नःस्नात्वीमलादिव।पी
त्वीसोमस्यवावृधे।स्नात्वापीत्वेतिप्राप्ते॥आज्जसेरसुक्।७।१।५०॥अवर्णादङ्गात्परस्यजसोऽसुक्स्या
त्।देवासः।ब्राह्मणासः॥श्रीग्रामण्योश्छन्दसि।७।१।५६॥आमोनुट्।श्रीणामुदारोधरुणोरयीणाम्

सूतग्रामणीनाम्॥गोःपादान्ते।७।१।५७॥विद्माहित्वागोपतिंशूरगोनाम्।पादान्तेकिम्।गवांशतापृ
क्षग्रामेषु।पादान्तेऽपिक्वचिन्न।छन्दसिसर्वेषांवैकल्पिकत्वात्।विराजंगोपतिंगवाम्॥छन्दस्यपिदृश्यते
।७।१।७६॥अस्थ्यादीनामनङ्।इन्द्रोदधीचोअस्थभिः॥ईचद्विवचने।७।१।७७॥अस्थ्यादीनामित्येव
अक्षीभ्यांतेनासिकाभ्याम्॥दृक्स्ववस्स्वतवसांछन्दसि।७।१।८३॥एषांनुम्स्यात्सौ।कीदृङिन्द्रः।स्व
वान्।स्वतवान्॥उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥बहुलंछन्दसि।७।१।१०३॥ततुरिः॥ह्रुह्वरेछन्दसि।७।२।३१॥ह्वरतेर्नि
ष्ठायांह्रुआदेशःस्यात्।अह्रुतमसिहविर्धानम्॥अपरिह्वृताश्च।७।२।३२॥पूर्वेणप्राप्तस्यादेशस्याभा
वोनिपात्यते।अपरिह्वृताःसनुयामवाजम्॥सोमेह्वरितः।७।२।३३॥इयङ्गुणौनिपात्येते।मानःसो

मो ह्वरितः।। ग्रसित स्कभित स्तभितोत्तभित चत्त विकस्ता विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ तरुतृ तरूतृ वरुतृ वरूतृ व
रूत्री रुज्ज्वलिति क्षरिति वमित्यमितीति च।७।२।३४।। अष्टादश निपात्यन्ते। तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वा
न्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते। युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम्। विष्कभिते अजरे। येन स्वः स्तभितम्। सत्ये
नोत्तभिता भूमिः। स्तभितेत्येवासिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य माभूदिति। चते याचने। कस गतौ। आभ्यां
क्तस्येडभावः। चत्ता इतश्चत्तामुतः। त्रिधा ह श्यावमश्विना विषस्तम्। उत्ताना या हृदयं यद्विकस्तम्। निपातनबहुत्वापे
क्षया स्तेर्बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। शस्तृ शस्तृ शास्तृ एभ्यस्तृच इडभावः। एकस्त्वष्टुर
श्वस्या विशस्ता। ग्रावग्राभ उत शंस्ता। प्रशास्ता पोता। तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उड् ऊड् एतावागमौ निपात्येते। तरुतारं र

थानाम्।तरुतारम्वरूतारम्।वरूत्रीभिःसुशरणोनोअस्तु।अत्रङीवन्तनिपातनंप्रपञ्चार्थम्।वरूतृशब्दोहिनिपा
तितः।ततोङीपागतार्थत्वात्।उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यःशपइकारादेशोनिपात्यते।ज्वलदीप्तौ।क्षरसंचलने।टुवमउद्गिर
णे।अमगत्यादिषु।इहक्षरितीत्यस्यानन्तरंक्षमितीत्यपिकेचित्पठन्ति।तत्रक्षमूष्सहनेइतिधातुर्बोध्यः।भाषायांतु
ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः।विशसिता।शंसिता।शासिता।तरिता।तरीता।वरीता।वरिता।उज्ज्वलति।क्षर
ति।पाठान्तरे।क्षमति।वमति।अमति॥वभूथाऽऽततन्थजगृभ्मववर्थेतिनिगमे।७।२।६४॥विद्मानमुत्संयतआवभू
थायेनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ।जगृभ्मातेदक्षिणमिन्द्रहस्तम्।त्वंज्योतिषावितमोववर्थ।भाषायांतु।वभूविथ।अततनिथ।
जगृहिम।ववरिथेति॥सनिंससनिवांसम्।७।२।६९॥सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेःसनोतेर्वाक्वसोरिट्।एत्वाभ्यासलोपाभाव

श्चनिपात्यते॥पावकादीनांछन्दसिप्रत्ययस्थात्कादित्वंनेतिवाच्यम्॥ ॥हिरण्यवर्णाःशुचयःपावका॥घोर्लोपो
लेटिवा॥७।३।७०॥दधद्रत्नानिदाशुषे।सोमोददद्गन्धर्वाय।यदग्निरग्नयेददात्॥मीनातेर्निगमे।७।३।८१॥ञिति
ह्रस्वः।प्रमिणान्निव्रतानि।लोकेप्रमीणाति॥अस्तिसिचोऽपृक्ते॥बहुलंछन्दसि।७।३।९७॥सर्वमाइदम्॥ह्रस्वस्यगु
णःजसिच॥जसादिषुछन्दसिवावचनंप्राङ्णौचङ्युपधायाः॥ ॥अधाशतक्रत्वोयूयम्।शतक्रतवः।पश्वेनृभ्यो
यथागवे।पशवे॥नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधेबहुलंछन्दसीतिवक्तव्यम्॥ ॥आनुषग्जुजोषत॥नित्यंछन्दसि
।७।४।८॥छन्दसिविषयेचङ्युपधायाऋवर्णस्यऋन्नित्यम्।अवीवृधत्॥नच्छन्दस्यपुत्रस्य।७।४।३५॥पुत्रभि
न्नस्यादन्तस्यक्यचिईत्वदीर्घौन।मित्रयुः।क्याच्छन्दसीतिउः।अपुत्रस्यकिम्।पुत्रीयन्तःसुदानवः॥अपुत्रादीना

सि·वै· मितिवाचम्॥जनीयन्तोनोग्रवः।जनमिच्छन्तइत्यर्थः॥दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति।७।४।३६॥एतेक्यचि
२२ निपात्यन्ते।भाषायांतुउप्रत्ययाभावात्।दुष्टीयति।द्रविणीयति।वृषीयति।रिष्टीयति॥अश्वाघस्यात्।७।४।३७॥
अश्वअघएतयोःक्यचिआत्स्याच्छन्दसि।अश्वायन्तोमघवन्।मात्वावृकाअघायवः।नच्छन्दसीतिनिषेधोनईत्व
मात्रस्यकिंतुदीर्घस्यापीति।अत्रेदमेवसूत्रंज्ञापकम्॥देवसुम्नयोर्यजुषिकाठके।७।४।३८॥अनयोःक्यचिआत्स्या
यजुषिकठशाखायाम्।देवायन्तोयजमानाः।सुम्नायन्तोहवामहे।इहयजुःशब्दोनमंत्रमात्रपरःकिंतुवेदोपलक्षकः
तेनऋगात्मकेऽपिमन्त्रेयजुर्वेदस्थेभवति।किंचऋग्वेदेपिभवति।सचेन्मन्त्रोयजुषिकठशाखायांदृष्टः।यजुषीतिकि एमः
म्।देवाञ्जिगातिसुम्नयुः।बह्वृचादावप्यस्तिकठशाखाततोभवतिप्रत्युदाहरणमितिहरदत्तः॥कव्यऽध्वरपृतनस्यर्चि २२

लोपः।७।४।३९॥सपूर्वयानिविदाकव्यतायोः।अध्वर्युंवामधुपाणिम्।मदयन्तंघृतस्नुम्॥दधातेर्हिः॥जहातेश्चक्त्वि॥
विभाषाछन्दसि।७।४।४४॥हीत्वाशरीरम्।हित्वावा॥सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीयच।७।४।४५॥सुवसुनेम
एतत्पूर्वस्यदधातेःक्तेप्रत्ययेइत्वंनिपात्यते।गर्भमातासुधितंवक्षणासु।वसुधितमग्नौ।नेमधितानपौंस्या॥क्तिन्यपिदृ
श्यते।उतश्वेतंवसुधितिंनिरेके।धिष्ववज्रंदक्षिणइन्द्रहस्ते।धत्स्वेतिप्राप्ते।सुरेतारेतोधिषीय।आशीर्लिङि।इट्।इटो
ऽत्।धासीयेतिप्राप्ते॥अपोभि॥मासश्छन्दसीतिवक्तव्यम्॥ ॥माद्भिःशरद्भिः॥स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते॥ ॥
स्ववद्भिः।अवतेरसुन्।शोभनमवोयेषांतेस्ववसस्तैः।तुइतिसौत्रोधातुस्तस्मादसुन्।स्वंतवोयेषांतैःस्वतवद्भिः।समु
षद्भिरजायथाः।मिथुनेऽसिः।वसेःकिच्चेत्यसिप्रत्ययइतिहरदत्तः।पञ्चपादीरीत्यातुउषःकिदितिप्राग्व्याख्यानम्।न

सि·वै·
२३

कवतेर्यङि॥कृषेश्छन्दसि।७।४।६४॥यङि यङि अभ्यासस्य चुत्वं न।करीकृष्यते॥दाधर्त्तिदर्धर्त्तिदर्धर्षिबो
भूतुतेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतं
वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीतिच।७।४।६५ एतेऽष्टादशनिपात्यन्ते।आद्यास्त्रयोधृङोधारयतेर्वा।भवते
र्यङ्लुगन्तस्यगुणाभावः।तेनभाषायांगुणोलभ्यते।तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ्।इयर्त्तेर्लोटिहलादिःशेषापवा
दोरेफस्यलत्वमित्वाभावश्चनिपात्यते।अलर्षियुध्मखजकृत्पुरन्दरः।सिपानिर्देशोनतन्त्रम्।अलर्त्तिदक्ष
उत।फणतेराङ्पूर्वस्ययङ्लुगन्तस्यशतरिअभ्यासस्यनीगागमोनिपात्यते।अन्वापनीफणत्।स्यन्देःसंपू
र्वस्ययङ्लुकिशतरिअभ्यासस्यनिक्।धातुसकारस्यषत्वम्।करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्यचुत्वाभावः।क

रामः
२३

न्देर्लुङिच्लेरङ्द्विर्वचनमभ्यासस्यचुत्वाभावोनिगागमश्च। कनिक्रदज्जनुषम्। अक्रन्दीदित्यर्थः। विभर्त्तेरभ्यासस्यजश्त्वाभावः। वियोभीरिभ्रदोषधीषु। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्यशतरिअभ्यासस्यविगागमोधातोर्ऋकारलोपश्च। दविध्वतोरश्मयःसूर्यस्य। द्युतरभ्यासस्यसंप्रसारणाभावोऽत्वंविगागमश्च। दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः। तरतेःशतरिश्लौअभ्यासस्यरिगागमः। सहोर्जातरित्रतः। सृपेःशतरिश्लौद्वितीयेकवचनेरीगागमोऽभ्यासस्य। वृजेःशतरिश्लावभ्यासस्यरीक्। मृजेर्लिटिणल्अभ्यासस्यरुक्धातोश्चयुक्। दमेराङ्पूर्वस्यलटिश्लावभ्यासस्यचुत्वाभावोनीगागमश्च। वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्तिकर्णम्॥ ससूवेतिनिगमे।७।४।७४॥ सूतेर्लिटिपरस्मैपदंयुगागमोऽभ्यासस्यचात्वंनिपात्यते। गृष्टिःससूवस्थविरम्। सुषुवइतिभाषायाम्॥ बहुलंछन्दसि।७।४।७८॥

अभ्यासस्य रुकारः स्याच्छन्दसि।पूर्णांविवष्टि।विशेषेणतद्रूपम्॥इतिसप्तमोध्यायः॥ ॥प्रसमुपोदःपादपूरणे
।८।१।६॥एषांद्वेस्तःपादपूरणे।प्रप्रायमग्निः।संसमिद्युवसे।उपोपमेपरामृश।किंनोदुदुहर्षसे॥छन्दसीरः।८
।२।१५॥इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चपरस्यमतोर्मस्यवःस्यात्।हरिवतेहर्यश्वाय।गीर्वान्॥अनोनुट्।८।२।१६॥अ
न्तान्मतोर्नुट्स्यात्।अक्षण्वन्तःकर्णवन्तः।अस्थन्वन्तंयदनस्था॥नाद्धस्य।८।२।१७॥नान्तान्नस्यघस्यनु
ट्।सुपथिन्तरः॥भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः॥भूरिदावत्तरोजनः॥ईद्रथिनः॥ ॥रथीतरः।रथीतमंरथीनाम्॥नसत्तनि
षत्ताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानिच्छन्दसि।८।२।६१॥सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्चनिष्ठायानत्वाभावोनिपात्यते।नस
त्तमञ्जसा।निषत्तमस्यचरतः।असन्नंनिषण्णमितिप्राप्ते।उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम्।प्रतूर्तमितित्वरतेः।तुर्वीत्य

स्यवा।मूर्तमितिमृइत्यस्य।गूर्तमितिगुरीइत्यस्य॥अम्नरूधरवरित्युभयथाछन्दसि।८।२।७०॥रुर्वारेफोवा
।अम्नएव।अम्नरेव।ऊधरेव।अवएव।अवरेव॥भुवश्चमहाव्याहृतेः।८।२।७१॥भुवइति।भुवरिति॥ओमभ्
यादाने।८।२।८७॥ओंशब्दस्यप्लुतःस्यादारम्भे।ओ३म्अग्निमीडेपुरोहितम्।अभ्यादानेकिम्।ओमित्ये
काक्षरम्॥येयज्ञकर्मणि।८।२।८८॥ये३यजामहे।यज्ञेतिकिम्।येजामहे॥प्रणवष्टेः।८।२।८९॥यज्ञ
कर्मणिटेरोमित्यादेशःस्यात्।अपांरेतांसिजिन्वतोम्३।टेःकिम्।हलन्तेअन्त्यस्यमाभूत्॥याज्यान्तः।८।२।
९०॥येयाज्यान्तामन्त्रास्तेषामन्त्यस्यटेःप्लुतोयज्ञकर्मणि।जिह्वामग्नेचकृषेहव्यवाहा३म्।अन्तःकिम्।
याज्यानामृचांवाक्यसमुदायरूपाणांप्रतिवाक्यंटेःस्यात्।सर्वान्तस्यचेष्यते॥ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहा

नामादेः।८।२।९१।।एषामादेःप्लुतोयज्ञकर्मणि।अग्नयेनुब्रू३हि।अग्नयेगोमयानिगने३ष्य।अस्तुश्रौ३
षट्।सोमस्याग्नेवीही३वौ३षट्।अग्निमा३वह।।अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच।८।२।९२।।अग्नीधःप्रेषणेआ
देःप्लुतस्तस्मात्परस्यच।ओ३श्रा३वय।।विभाषापृष्टप्रतिवचनेहेः।८।२।९३।।प्लुतः।अकार्षीःकटम्।अका
र्षंहि३।अकार्षंहि।पृष्टेतिकिम्।कटंकरिष्यतिहि।हेःकिम्।करोमिननु।।निगृह्यानुयोगेच।८।२।९४।।अत्र
यद्वाक्यंतस्यटेःप्लुतोवा।अद्यामावास्येत्यात्थ।अमावास्येत्येवंवादिनंयुक्त्यास्वमतात्प्रच्याव्यएवमनुयुज्यते
।।आम्रेडितंभर्त्सने।८।२।९५।।दस्योदस्यो३घातयिष्यामित्वात्।आम्रेडितग्रहणंद्विरुक्तोपलक्षणम्।चौ
रचौर३।।अङ्गयुक्तंतिङाकाङ्क्षम्।८।२।९६।।अङ्गेत्यनेनयुक्तंतिङन्तंप्लवते।अङ्ग·कूज३इदानींज्ञास्यसिजा

ल्मा।तिङ्किम्।अङ्गदेवदत्तमिथ्यावदसि।आकाङ्क्षं किम्।अङ्गपच।नैतदपरमाकाङ्क्षति।भर्त्सनइत्ये
व।अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि॥विचार्यमाणानाम्।८।२।९७॥वाक्यानां टेःप्लुतः।होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३
इ३।न होतव्य३मिति।होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते।प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः॥पूर्वं तु भाषाया
म्।८।२।९८॥विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते।अहिर्नु३ रज्जुर्नु३।प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम्।भाषाग्रहणात्पूर्वयो
गश्छन्दसीति ज्ञायते॥प्रतिश्रवणे च।८।२।९९॥वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च।गां
मेवे देहि भोः३।हन्त ते ददामि३।नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३।दत्त किमात्थ३॥अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः।८।
२।१००॥अनुदात्तः प्लुतः स्यात्।दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते।अग्निभूत३इ।प

सि·वै· इ३उ।अग्निभूतेपटोएतयोःप्रश्नांतेटेरनुदात्तःप्लुतः।शोभनःखल्वसिमाणवकः३॥चिदितिचोपमार्थेप्रयु
२६ ज्यमाने।८।२।१०१॥वाक्यस्यटेरनुदात्तःप्लुतः।अग्निचिद्भाया३त्।अग्निविद्दिवभाया३त्।उपमार्थेकिम्।कथं
चिदाहुः।प्रयुज्यमानेकिम्।अग्निर्माणवकोभायात्॥उपरिस्विदासीदितिच।८।२।१०२॥टेःप्लुतोऽनुदात्तः
स्यात्।उपरिस्विदासी३त्।अधःस्विदासी३दित्यत्रतुविचार्यमाणानामित्युदात्तःप्लुतः॥स्वरितमाम्रेडि
तेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु।८।२।१०३॥स्वरितःप्लुतःस्यादाम्रेडितेपरेऽसूयादौगम्ये।असूयायाम्।अ
भिरूपक३अभिरूपकरिक्तंतआभिरूप्यम्।संमतौ।अभिरूपक३अभिरूपकशोभनोऽसि।कोपे।अविनीत राम:
क३अविनीतकइदानीं।ज्ञास्यसिजाल्म।कुत्सने।शाक्तीक३शाक्तीकरिक्तातेशक्तिः॥क्षियाशीःप्रैषेषुतिङा २६

काङ्क्षम्।८।२।१०४॥ आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात्। आचारभेदे। स्वयं ह रथेन याति३ उपा
ध्यायं पदातिं गमयति। प्रार्थनायाम्। पुत्रांश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात। व्यापारणे। कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ। आ
काङ्क्षं किम्। दीर्घायुरसि। अग्नीदग्नीन्विहर॥ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः।८।२।१०५॥ अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि
पदस्य टेः स्वरितः प्लुतस्तयोः। अगाम३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न्। सर्वपदानामयम्। आख्याने। अगाम३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न्॥ प्लुता
वैच इदुतौ।८।२।१०६॥ दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते। ऐ३तिकायन। औ३प
गव। चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ।८।१।१०७॥ अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लु
तविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेषु

व॥ ॥प्रश्नान्ते।अगम३पूर्वा३न्ग्रामा३न्।अग्निभूत३इ।अभिपूजिते।करोषिपट३उ।विचार्यमाणे।होतव्यंदी
क्षितस्यगृहा३इ।प्रत्यभिवादे।आयुष्मानेधिअग्निभूत३इ।याज्यान्ते।स्तोमैर्विधेमाग्नय३इ।परिगणनंकिम्।विष्णु
भूते३घातयिष्यामित्वाम्।अहूराङ्भूतइतिनवक्तव्यम्।पदांतग्रहणंनकर्तव्यम्।इहमाभूत्।भाङ्करोषिगोरिति।अप्र
गृह्यस्यकिम्।शोभनेमाले॥आमन्त्रितेछन्दसिप्लुतविकारोयंवक्तव्यः॥ ॥अग्ना३इपत्नीवः॥तयोर्य्वावचिसंहिताया
म्।८।२।१०८॥इदुतोर्यकारवकारौस्तोऽचिसंहितायाम्।अग्न३याशा।पट३वाशा।अग्न३विडम्।पट३वुदकम्।अ
चिकिम्।अग्ना३वरुणौ।संहितायांकिम्।अग्ना३इइन्द्रः।संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः।इदुतोरसिद्धत्वाद
यमारम्भःसवर्णदीर्घत्वस्यशाकल्यस्यचनिवृत्त्यर्थम्।यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यवा

धनार्थोवा॥मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसि॥८।३।१॥रुइत्यविभक्तिकोनिर्देशः।मत्वन्तस्यवस्वन्तस्यचरुःस्यात्।अलोन्त्य
स्येतिपरिभाषयानकारस्य।इन्द्रमरुत्वइहपाहिसोमम्।हरिवोमेदिनंत्वा।छन्दसीरइतिवत्वम्॥दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च
।६।१।१२॥एतेक्वस्वन्तानिपात्यन्ते।मीढ्वस्तोकायतनयाय॥वनउपसंख्यानम्॥ ॥क्वनिब्वनिपोःसामान्यग्रहणम्।अ
नुबंधपरिभाषातुनोपतिष्ठते।अनुबन्धस्येहानिर्देशात्।यत्त्वायन्तंवसुनाप्रातरित्वः।इणःक्वनिप्॥उभयथर्क्षु।८।३।८॥
अम्परेछविनकारस्यरुर्वा।पशूंस्तांश्चक्रे॥दीर्घादटिसमानपादे।८।३।९॥दीर्घान्नकारस्यरुर्वास्यादटिनोचेत्तावेकपा
दस्थौस्याताम्।देवाँअच्छासुमती।महाँइन्द्रोयओजसा।उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह।आदित्यान्याचिषामहे॥आतोऽटिनित्य
म्।८।३।३॥अटिपरतोरोःपूर्वस्यातःस्थानेनित्यमनुनासिकः।महाँइन्द्रः।तैत्तिरीयास्तुअनुस्वारमधीयते।तत्रछान्दसोव्य

सि॰वै॰
२८

त्ययइतिप्राञ्चः।एवंचसत्रस्यफलंचिन्त्यम्॥स्वतवान्पायौ।८।३।११॥रुर्वा।भुवस्तस्यसोवास्यात्कुपोः।प्रशब्दमाम्रेडितं
चवर्जयित्वा।अग्नेत्रातर्ऋतस्कविः।गिरिर्नविश्वतस्पृथुः।नेहः।वसुनःपूर्व्यःपतिः।अप्रेत्यादिकिम्।अग्निःप्रविद्वान्।पुरु
षःपुरुषः।कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः।८।३।५०॥विसर्गस्यसःस्यात्।प्रदिवोअपस्कः।यथानोवस्यसस्करत्।सुपेश
सस्करति।उरुणस्कृधि।सामंनचारुंमघवत्सुनस्कृतम्।अनदितेरितिकिम्।यथानोअदितिःकरत्॥पञ्चम्याःपरावध्य
र्थे।८।३।५१॥पञ्चमीविसर्गस्यसःस्यादुपरिभावार्थेपरिशब्देपरतः।दिवस्परिप्रथमंजज्ञे।अध्यर्थेकिम्।दिवस्पृथिव्याः
पर्योजः॥पातौचबहुलम्।८।३।५२॥पञ्चम्याइत्येव।सूर्योनोदिवस्पातु॥षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु।८।३।
५३॥वाचस्पतिंविश्वकर्माणम्।दिवस्पुत्रायसूर्याय।दिवस्पृष्ठंभन्दमानः।तमसस्पारमस्य।परिवीतइडस्पदे।दिवस्पयो

रामः
२८

दिधिषाणाः।एयस्योथंयजमानेषु॥इडयावा।८।३।५४॥पतिपुत्रादिषु।इडायास्पुत्रः।इडायाःपुत्र।इडायास्पदे।इडयाःपदे॥निसस्तपतावनासेवने।८।३।१०२॥निसःसकारस्यमूर्द्धन्यःस्यात्।निष्टप्तंरक्षोनिष्टप्ताअरातयः।अनासेवनेकिम्।निस्तपति।पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः॥युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्।८।३।१०३॥पादमध्यस्थस्यसस्यमूर्धन्यःस्यात्तकारादिष्वेषुपरेषु।युष्मदादेशाःत्वंत्वातेतव।त्रिभिष्ट्वंदेवसवितः।तेभिष्ट्वाआभिष्टे।अप्स्वग्नेसधिष्टव।अग्निष्टद्विश्वम्।द्यावापृथिवीनिष्टतक्षुः।अन्तःपादंकिम्।तदग्निस्तदर्यमा।यन्मआत्मनोमिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदाविचर्षणिः
अत्राग्निरितिपूर्वपादस्यान्तोनतुमध्यः॥यजुष्येकेषाम्।८।३।१०४॥युष्मत्तत्ततक्षुःषुपरतःसस्यमूर्धन्योवा।अर्चिर्भिष्ट्वम्।अग्निष्टेअग्रम्।अर्चिर्भिष्टतक्षुः।पक्षेअर्चिर्भिस्त्वमित्यादि॥स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि।८।३।१०५॥नृभिष्टुतस्य।नृभिःस्तु

सि·वै·
२९

तस्य।गोष्टोमम्।गोष्टोमम्।पूर्वपदादित्येवसिद्धेप्रपञ्चार्थमिदम्॥पूर्वपदात्।८।३।१०६।पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य
सस्यषोवा।यदिंद्राग्नीदिविष्ठः।युवंहिस्थःस्वर्पती॥सुञः।८।३।१०७।पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यसुञोनिपातस्यसस्यषः
ऊर्ध्वऊषुणः।अभीषुणः॥सनोतेरनः।८।३।१०८॥गोषाइन्द्रोनृषाअसि।अनःकिम्।गोसनिः॥सहेःपृतनर्ताभ्यांच।८।३।
१०९॥पृतनाषाहम्।ऋताषाहम्।चात्ऋतीषाहम्॥निव्यभिभ्योऽड्व्यवायेवाछन्दसि।८।३।११९।सस्यमूर्धन्यः।न्य
षीदत्।न्यसीदत्।व्यषीदत्।व्यसीदत्।अभ्यष्टौत्।अभ्यस्तौत्॥छन्दस्यृदवग्रहात्।८।४।२६।ऋकारान्तादवग्रहात्पर
स्यनस्यणः।नृमणाः।पितृयाणम्॥नश्चधातुस्थोरुषुभ्यः।८।४।२७।धातुस्थात्।अग्नेरक्षाणः।शिक्षाणोअस्मिन्।उ
रुणस्कृधि।अभीषुणः।मोषुणः॥ ॥इत्यष्टमोऽध्यायः॥ ॥इतिवैदिकीप्रक्रिया॥ ॥अथस्वरप्रकरणम्॥ ॰ ॥

एमः
२९

अनुदात्तंपदमेकवर्जम्।६।१।१५८॥परिभाषेयंस्वरविधिविषया।यस्मिन्पदेयस्योदात्तःस्वरितोवाविधीयतेतमेकमचंवर्जयित्वाशेषंतत्पदमनुदात्ताच्कंस्यात्।गोपायतंनः।अत्रसनाद्यन्ताइतिधातुत्वेधातुस्वरेणायकाराकारउदात्तः शिष्टमनुदात्तम्॥सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवाच्यम्॥ ॥तेनोक्तोदाहरणेगुपेर्धातुस्वरआयस्यप्रत्ययस्वरश्चनशिष्यते।अन्यत्रेतिकिम्।यज्ञंयज्ञमभिवृधेगृणीतः।अत्रसतिशिष्टोऽपिश्नाइत्यस्यस्वरोनशिष्यते।किंतुतस्यएव॥अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपः।६।१।१६१॥यस्मिन्ननुदात्तेपरेउदात्तोलुप्यतेतस्योदात्तःस्यात्।देवींवाचम्।अत्रङीबुदात्तः॥चौ।६।१।२२२॥लुप्ताकारेऽञ्चतौपरेपूर्वस्यान्तोदात्तःस्यात्।उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः।देवद्रीचींनयतदेवयन्तः॥अतद्धितइतिवाच्यम्॥ ॥दाधीचः।माधूचः।प्रत्ययस्वरएवात्र॥आमन्त्रितस्यच।६।१।१९८॥

सि·ख·
३०

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तःस्यात्।अग्नइन्द्रवरुणमित्रदेवाः।।आमन्त्रितस्य।८।१।१९।पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामंत्रि
तस्यसर्वस्यानुदात्तःस्यात्।षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः।इमंमेगङ्गेयमुनेसरस्वति।अपादादौकिम्।शु
तुद्रिस्तोमम्।।आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवत्।।अग्नइन्द्र।अत्रेन्द्रादीनांनिघातोन।पूर्वस्याविद्यमानत्वेनपदात्परत्वा
भावात्।।नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनम्।।समानाधिकरणेआमन्त्रितेपरेविशेष्यंपूर्वमविद्यमानव
न्न।अग्नेतेजस्विन्।अग्नेत्रातः।सामान्यवचनंकिम्।पर्यायेषुमाभूत्।अघ्न्येदेविसरस्वति।।विभाषितंविशेषवच
ने।।अत्रभाष्यकृताबहुवचनमितिपूरितम्।सामान्यवचनमितिचपूर्वसूत्रेयोजितम्।आमन्त्रितान्तेविशेषणे
परेपूर्वंबहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा।देवीःषडुर्वीरुरुनःकृणोत।अत्रदेवीनांविशेषणंषडिति।देवाःशरण्याःइ

रामः
३०

हृद्वितीयस्यनिघातोवैकल्पिकः॥सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरे।२।१।२॥सुबन्तमामन्त्रितेपरेपरस्याङ्गवत्स्यात्स्वरेक
र्त्तव्ये।द्रवत्पाणीशुभस्पती॥शुभइतिशुभेःक्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य।परशरीरानुप्रवेशेषाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्त
त्वम्।नचाष्टमिकोनिघातःशंक्यः।पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वात्।यत्तेदिवोदुहितर्मर्त्तभोजनम्।इ
हदिवःशब्दस्याष्टमिकोनिघातः।परस्तुनाहश्वन्॥षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्॥ ॥षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तंप्रति
यत्कारकंतद्वाचकंचेतिपरिगणनंकर्त्तव्यमित्यर्थः।नेह।अयमग्नेजरिता।एतेनाग्नेब्रह्मणा।समर्थानुवृत्त्यावासि
द्धम्॥पूर्वाङ्गवच्चेतिवक्तव्यम्॥ ॥आतेपितर्मरुताम्।प्रतित्वादुहितर्दिवः॥अव्ययानांन॥ ॥उच्चैरधीयान॥अव्ययी
भावस्यत्विष्यते॥ ॥उपाग्न्यधीयान॥उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य।८।२।४॥उदात्तस्थानेस्वरितस्थानेचयो

यण्।ततःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितःस्यात्।अभ्यमिहि।स्वरितस्ययणः।खलप्व्याशा।अस्यस्वरितस्यत्रैपादिकत्वे
नासिद्धत्वाच्छेषनिघातोन॥एकादेशउदात्तेनोदात्तः।८।२।५॥उदात्तेनसहैकादेशउदात्तःस्यात्।वोश्वाः।क्वावरंमरुतः
॥स्वरितोवानुदात्तेपदादौ।८।२।६॥अनुदात्तेपदादौपरेउदात्तेनसहैकादेशःस्वरितोवास्यात्।पक्षेपूर्वसूत्रेणोदात्तः।
वी३दंज्योतिर्हृदये।अस्यश्लोकोदिवीयते।व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोःस्वरितः।दीर्घप्रवेशेतूदात्तः।किंचएङः
पदान्तादितिपूर्वरूपेस्वरितएवातेऽवदन्।सो३यमागात्।उक्तंचप्रातिशाख्ये।इकारयोश्चप्रश्लेषेक्षैप्राभिनिहते
षुचेति।उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितःस्यात्।अग्निमीडे।अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातोन।तमीशानासः॥नोदात्तस्वरि
तोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्।८।४।६७॥उदात्तपरःस्वरितपरश्चानुदात्तःस्वरितोनस्यात्।गार्ग्यादिमतेतु

स्याद्देवाप्लुतआरुः।वोऽश्वाःका३भीरावः॥एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ।१।२।३३॥दूरात्संबोधनेवाक्यमेकश्रुतिः
स्यात्।त्रैस्वर्यापवादः।आगच्छभोमाणवक॥यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु।१।२।३४।यज्ञक्रियायांमन्त्रए
कश्रुतिःस्याज्जपादीन्वर्जयित्वा।अग्निर्मूर्धादिवःककुत्।यज्ञेतिकिम्।स्वाध्यायकालेत्रैस्वर्यमेव।अजपेतिकि
म्।ममाग्नेवर्चोविहवेष्वस्तु।जपोनामउपांशुप्रयोगः।यथाजलेनिमग्नस्य।न्यूङ्खानामषोडशओकाराः।
गीतिषुसामाख्या॥उच्चैस्तरांवावषट्कारः।१।२।३५॥यज्ञकर्मणिवौषट्शब्दउच्चैस्तरांवास्यादेकश्रुतिर्वा
॥विभाषाछन्दसि।१।२।३६॥छन्दसिविभाषाएकश्रुतिःस्यात्।व्यवस्थितविभाषेयम्।संहितायांत्रै
स्वर्यम्।ब्राह्मणेएकश्रुतिर्बह्वृचानाम्।अन्येषामपियथासंप्रदायंव्यवस्था॥नसुब्रह्मण्यायांस्वरितस्यतूदात्त

न्तः।१।२।३७॥सुब्रह्मण्याख्येनिगदेयज्ञकर्मणीतिविभाषाछन्दसीतिचप्राप्ताएकश्रुतिर्नस्यात्स्वरितस्योदात्तश्चस्यात्
सुब्रह्मण्यो३म्॥असावित्यन्तः॥ ॥तस्मिन्नेवनिगदेप्रथमान्तस्यान्तउदात्तःस्यात्।गार्ग्योयजते।ञित्वात्प्राप्तआ
द्युदात्तोऽनेनबाध्यते॥अमुष्येत्यन्तः॥ ॥षष्ठ्यन्तस्यापिप्राग्वत्।दाक्षेःपितायजते॥स्यान्तस्योपोत्तमंच॥ ॥चादं
तस्तेनद्वावुदात्तौ।गार्ग्यस्यपितायजते॥वानामधेयस्य॥ ॥स्यान्तस्यनामधेयस्यउपोत्तममुदात्तंवास्यात्।देवदत्तस्यपि
तायजते॥देवब्रह्मणोरनुदात्तः।१।२।३८॥अनयोःस्वरितस्यानुदात्तःस्यात्सुब्रह्मण्यायाम्।देवाब्रह्माणआगच्छत॥स्वरि
तात्संहितायामनुदात्तानाम्।१।२।३९॥स्वरितात्परेषामनुदात्तानांसंहितायामेकश्रुतिःस्यात्।इमंमेगङ्गेयमुनेसरस्वति
॥उदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरः।१।२।४०॥उदात्तस्वरितौपरौयस्मात्तस्यानुदात्ततरःस्यात्।सरस्वतिशुतुद्रि।व्यचक्षयत्स्वः॥

तस्यपरमाम्रेडितम्॥अनुदात्तंच।८।१।३॥द्विरुक्तस्यपरंरूपमनुदात्तंस्यात्।दिवेदिवे॥ ॥इतिसाधारणस्वराः॥ ॥धा
तोः।६।१।१६२॥अन्तउदात्तःस्यात्।गोपायतंनः।असिसत्यः॥स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि।६।१।१८८॥स्वपादीनांहिंसेश्चा
निट्यजादौलसार्वधातुकेपरेआदिरुदात्तोवास्यात्।स्वपादिरुदाद्यन्तर्गणः।स्वपन्ति।स्वसन्ति।हिंसन्ति।पक्षेप्रत्यय
स्वरेणमध्योदात्तता।ङितीत्येवेष्यते।नेह।स्वपानि।हिनसानि॥अभ्यस्तानामादिः।६।१।१८९॥अनिट्यजादौलसार्व
धातुकेपरेअभ्यस्तानामादिरुदात्तः।येददतिप्रियावसु।परत्वाच्चित्स्वरमयंबाधते।दधानाइन्द्रे॥अनुदात्तेच।६।१।१
९०॥अविद्यमानोदात्तेलसार्वधातुकेपरेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः।दधासिरत्नंद्रविणंचदाशुषे॥भीह्रीभृहुमदजनध
नदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वंपिति।६।१।१९२॥भीप्रभृतीनामभ्यस्तानांपितिलसार्वधातुकेपरेप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंस्यात्

सि॰स्व
३३

योऽग्निहोत्रंजुहोति। ममत्तुनः परिज्माः मातायद्वीरंदधनत्। जागर्षित्वम्॥ लिति। ६।१।१९३॥ प्रत्ययात्पूर्वमु
दात्तम्। चिकीर्षकः॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्। ६।१।१९४॥ अभ्यस्तानामादिरुदात्तोवा णमुलिपरे। लोलूयम्
।पक्षेलित्स्वरः॥ अचः कर्तृयकि। ६।१।१९५॥ उपदेशेऽजन्तानांकर्तृयकिपरे आदिरुदात्तोवा। लूयतेकेदारः
स्वयमेव॥ चङ्यन्यतरस्याम्। ६।१।२१८॥ चङन्तेधातावुपोत्तममुदात्तंवा। माहिचीकरताम्। धात्वकारउदात्तः
।पक्षान्तरेचङुदात्तः॥ इतिधातुस्वराः॥ कर्षाऽऽत्वतोघञोन्तउदात्तः। ६।१।१५९॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्चघञ
न्तस्यान्तउदात्तःस्यात्। कर्षः। क्षपानिर्देशात्तुदादेराद्युदात्तत्वेव कर्षः। पाकः॥ उञ्छादीनांच। ६।१।१६०॥ अन्तउदा
त्तःस्यात्। उञ्छादिषुयुगशब्दोघञन्तोऽगुणोनिपात्यतेकालविशेषेरथाद्यवयवेच। वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयु

रामः
३३

गे।अन्यत्रयोगेयोगेनवत्सरम्।भक्षश्छ्रोघञन्तः।गावःसोमस्यप्रथमस्यभक्षः।उत्तमशश्वत्तमावपि।ऽउत्तमंव
हृणा।शश्वत्तममीडते॥चतुरःशसि।६।१।१६७॥चतुरोऽन्तउदात्तःशसिपरे।चतुरःकल्पयन्तः।अचिरऋतिरादे
शस्यपूर्वविधौस्थानिवत्त्वान्नेह।चतस्रःपश्य।चतेरुरन्निनित्त्वादाद्युदात्तता॥झल्युपोत्तमम्।६।१।१८०॥षट्त्रिच
तुर्भ्योयाझलादिर्विभक्तिस्तदन्तेपदेउपोत्तममुदात्तंस्यात्।अध्वर्युभिःपञ्चभिः।नवभिर्वाजैर्नवतीच।सप्तभ्योजाय
मानः।आदशभिर्विवस्वतः।उपोत्तमंकिम्॥आषड्भिर्हूयमानः।विश्वैर्देवैस्त्रिभिः।झलिकिम्।नवानांनवतीनाम्
॥विभाषाभाषायाम्।६।१।१९१॥उक्तविषये॥सर्वस्यसुपि।६।१।१९१॥सुपिपरेसर्वशब्दस्यादिरुदात्तःस्यात्।
सर्वेनदन्तियशसा॥ञ्नित्यादिर्नित्यम्।६।१।१९७॥ञिदन्तस्यनिदन्तस्यचादिरुदात्तःस्यात्।यस्मिन्विश्वानि

पौंस्या। पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। स्तुतेदधिष्वनश्वनः। चायतेरसुन्। चायेरन्नेह्रस्वश्चेति चकारादसुनो
नुडागमश्च॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने। ६।१।१९९॥ आदिरुदात्तः स्यात्। अयंपन्थाः। सर्वनामस्थानेकिम्।
ज्योतिष्मतः पथोरक्ष। ऽदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तंपदम्॥ अन्तश्चतवैयुगपत्। ६।१।२००॥ तवैप्रत्ययान्तस्या
द्यन्तौयुगपदाद्युदात्तौस्तः। हर्षसेदातवाऽ॥ क्षयोनिवासे। ६।१।२०१॥ आद्युदात्तः स्यात्। स्वेक्षयेशुचिव्रत॥ जयः
करणम्। ६।१। २०२॥ करणवाचीजयशब्द आद्युदात्तः स्यात्। जयत्यनेनेतजयोऽश्वः॥ वृषादीनांच। ६।१।२०३
॥ आदिरुदात्तः। आकृतिगणोऽयम्। वाजेभिर्वाजिनीवती। इन्द्रंवाणीः॥ संज्ञायामुपमानम्। ६।१।२०४॥ ऽप
मानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः। चञ्चेवचञ्चा। कनोऽत्रलुप्। एतदेवज्ञापयतिक्वचित्स्वरविधौप्रत्ययलक्षणंनेति।

संज्ञायांकिम्।अग्निर्माणवकः।उपमानंकिम्।चैत्रः॥निष्ठाचद्व्यजनात्।६।१।२०५॥निष्ठान्तस्यद्व्यचःसंज्ञा
यामादिरुदात्तोनत्वाकारः।दत्तः।द्व्यच्किम्।चिन्तितः।अनात्किम्।त्रातः।संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह।कृतम्॥
हृतम्॥शुष्कधृष्टौ।६।१।२०६॥एतावाद्युदात्तौस्तः।असंज्ञार्थमिदम्।अतसंनशुष्कम्॥आशितःकर्ता।
६।१।२०७॥कर्तृवाची आशितशब्दआद्युदात्तः।कृषन्नित्यात आशितम्॥रिक्तेविभाषा।६।१।२०८॥रिक्त
शब्देवादिरुदात्तः।रिक्तः।संज्ञायांतुनिष्ठाचद्व्यजनादितिनित्यमाद्युदात्तत्वंपूर्वविप्रतिषेधेन॥जुष्टार्पितेचछ
न्दसि।६।१।२०९॥आद्युदात्तेवास्तः॥नित्यंमन्त्रे।६।१।२१०एतत्सूत्रंशक्यमकर्तुम्।जुष्टोदमूनाः।षडआ
हुरर्पितमित्यादेःपूर्वेणोवासिद्धेः।छन्दसिपाठस्यव्यवस्थिततयाविपरीतापादनायोगात्।अर्पिताःषष्टिर्नचला

चलासहत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च॥ युष्मदस्मदोर्ङसि। ६।१।२११॥ आदिरुदात्तः स्यात्। नहि षस्तव नो मम॥ ङयि
च। ६।१।२१२॥ तुभ्यंहि त्वा नः। मह्यं वातः पवताम्॥ यतोऽनावः। ६।१।२१३॥ यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदा
त्तो नावं विना। युञ्जन्त्यस्य काम्या। कमेर्णिङन्तादचो यत्॥ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः। ६।१।२१४॥ एषां ण्यदन्ता
नामादिरुदात्तः। ईड्यो नूतनैरुत आ जुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च। श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्। ऽकथमिन्द्राय शंस्यम्॥ विभाषा वे
ण्विन्धानयोः। ६।१।२१५॥ आदिरुदात्तो वा। इन्धानो अग्निम्॥ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्। ६।१।२१६॥
आदिरुदात्तो वा। आयास्त्वेयो घजनाः। त्र्ययः पचाय जनाः॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्। ६।१।२१९॥ मतोः
पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि। उदुम्बरावती। शरावती॥ अन्तोऽवत्याः। ६।१।२२०॥ अवतीशब्दस्यान्तउदात्तः। वेत्र

वती। ङीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम्॥ ईवत्याः। ६।१।२२१॥ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत्। अहीवती। मुनीवती॥
अथ फिट्सूत्राणि॥ फिषोऽन्तउदात्तः स्यात्। उच्चैः॥ पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्॥ एतदर्थानामन्तोऽ
दात्तः। पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति पर्यायाः। लघावन्त इति प्राप्ते। अपालङ्क व्याधिघात आरेवत आरग्व
धेति पर्यायाः। अम्बार्थः। माता। उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। सागरः। समुद्रः॥ गेहार्थानामस्त्रियाम्॥ गे
हम्। निब्विषयस्येति प्राप्ते। अस्त्रियां किम्। शाला। आद्युदात्तोऽयम्। इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात्॥ गुदस्य च॥
अन्तउदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम्। गुदम्। अस्त्रियांमैं किम्। आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः। स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तर
ङ्गमाद्युदात्तत्वम्। ततष्टाप्॥ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य॥ धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः। अन्तर्धा। स्त्री

विषयवर्णानाम्नामिति प्राप्ते। छाया। माया। जाया। यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम्। वा
त्सम्। यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। विषयग्रहणं किम्। इभ्या। क्षत्रिया। यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम्। विषयग्रहणं
किम्। इभ्या। क्षत्रिया। यतोनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः। क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः
खान्तस्याश्मादेः। नखम्। उखा। सुखम्। दुःखम्। नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। उखानामभा
गः विशेषः। तस्य कृत्रिमत्वान्नखवद्वर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते। सुखदुःखयोर्न विष
यस्येति प्राप्ते। अश्मादेः किम्। शिखा। सुखम्। सुखस्य स्वाङ्गशिटामिति न विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम्
शिखायास्तु शीङः खो निह्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा वोध्य

म्॥हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम्॥सषामन्तउदात्तःस्यात्।अतिशयेनवहुलोवंहिष्ठः।नित्वादाद्युदात्त
त्वेप्राप्ते।वंहिष्ठैरश्वैःसुहृत्तारथेनायद्वंहिष्ठंनातिविधेइत्यादौव्यत्ययादाद्युदात्तः।संवत्सरः।अव्य
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽप्यवाध्यतेइत्याहुः।सप्ततिः।अशीतिः।लघावन्तइतिप्राप्ते।चत्वारिंशत्।इहापि
प्राग्वत्।अभ्पूर्वानाप्रभृथस्यायोः।अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रवाध्यतइत्याहुः।थाथादिसूत्रेणाग
तार्थमेतत्॥दक्षिणस्यसाधौ॥अन्तउदात्तःस्यात्।साधुवाचित्वाभावेतुव्यवस्थायांसर्वनामतयास्वाङ्ग
शिटामित्याद्युदात्तः।अर्थान्तरेतुलक्षावन्तइतिगुरुरुदात्तः।दक्षिणाःसरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिष्विति
कोशः॥स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा॥इहादक्षिणस्याद्यन्तौपर्यायेणोदात्तौस्तः।दक्षिणोवाहुः।आख्याग्रह

णांकिम्।प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्यवामपाणिर्दक्षिणोभवति॥छन्दसिच॥अस्वाङ्गार्थमिदम्।दक्षिणः।
इहपर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ।कृष्णस्यामृगाख्याचेत्।अन्तउदात्तः।वर्णानान्तसोन्त्याद्युदात्तत्वेप्राप्तेअन्तो
दात्तोविधीयते।कृष्णानांव्रीहिणाम्।कृष्णोनोनादहृषभः।मृगाख्यायांतु।कृष्णोरात्र्यै॥वानामधेयस्य॥कृ
ष्णस्येत्येके।अयंवांकृष्णोअश्विना।कृष्णऋषिः॥शुक्लगौरयोरादिः॥नित्यमुदात्तःस्यादित्येके।वेत्यनुवर्त्तत इ
तितुयुक्तम्।सरोगौरोमथापिबेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्॥अङ्गुष्ठोदकवकवशानांछन्दस्यन्तः॥अङ्गुष्ठस्यस्वा
ङ्गनामकुर्वादीनामितिद्वितीयस्योदात्तत्वेप्राप्तेऽन्तोदात्तार्थआरम्भः।वशायहणंनियामार्थंछन्दस्येवेतिते
नलोकेलोकेआद्युदात्तनेत्याहुः॥पृष्ठस्यच॥छन्दस्यान्तउदात्तःस्याद्भाषायाम्।पृष्ठम्।अर्जुनस्यतृणा

ख्याचेत्॥ उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः॥ आर्यस्यस्वाम्याख्याचेत्॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमितियतोनावइतिवाद्युदात्तेप्राप्तेवचनम्॥ आशायाअदिगाख्याचेत्॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अतएवज्ञापकाद्दिकपर्यायस्याद्युदात्तता। इन्द्रआशाभ्यस्परि॥ नक्षत्राणामाविषयाणाम्। अन्तउदात्तःस्यात्। आश्लेषाऽनुराधादीनांलघावन्तइतिप्राप्ते। ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनाद्युदात्तेप्राप्तेवचनम्॥ नकुपूर्वस्यकृत्तिकाख्याचेत्॥ अन्तउदात्तोन। कृत्तिकानक्षत्रम्। केचित्तुकुपूर्वीयआसु। तद्विषयाणामितिव्याख्यायआर्यिकावहुलिकाइत्यप्राप्यन्तोदात्तोनेत्याहुः॥ घृतादीनांच॥ अन्तउदात्तः। घृतंमिमिक्षे। प्राकृतिगणोऽयम्॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि॥ अन्तउदात्तःस्यात्। ज्येष्ठआहचमसा। कनिष्ठआहअचतुरः। वयसिकि

म्।ज्येष्ठः।कनिष्ठोऽल्पिकः।इहनित्याद्याद्युदात्तएव॥बिल्वतिष्ययोःस्वरितौवा॥अनयोरन्तःस्वरितोवा
स्यात्।पक्षेउदात्तः॥ ॥इतिफिट्सूत्रेषुप्रथमःपादः॥ ॥अथादिःप्राकशकटेः॥अधिकारोऽयम्।श
कटिशकट्योरितियावत्॥स्त्रीविषयस्यह्रस्वान्तस्यआदिरुदात्तःस्यात्।वलिः।तनुः।नविषयस्यानिसंत
स्य॥वनेनवायः।इसन्तस्यतुसर्पिः।सघृनपुंसकम्॥तृणधान्यानांचद्व्यषाम्॥द्व्यचामित्यर्थः।कुशाः।का
शाः।माषाः।तिलाः।बह्वचांतुगोधूमाः॥त्रः संख्यायाः॥पञ्च।चत्वारः॥स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्॥शिटसर्व
नाम।कर्णाभ्यांचुबुकादधि।ओष्ठाविवमधु।विश्वोविहायाः॥प्राणिनांकुपूर्वम्॥कवर्गात्पूर्वआदिरु
दात्तः।काकः।वृकः।शुकेसमे।प्राणिनांकिम्।क्षीरंसर्पीर्मधूदकम्॥खय्युवर्णांकृत्रिमाख्याचेत्॥ख

यिपरेउवर्णमुदात्तं स्यात्।कन्दुकः॥उनर्वन्ननानाम्॥उना।वरुणांवोरिशादसम्।ऋ॥स्वसारंत्वाकृणवे।वन्।पी
वानंमेषम्।वर्णानांतणतिनितान्तानाम्॥आदिरुदात्तः।एतः।हरिणः।शितिः।पृश्निः।हरित्॥ह्रस्वान्तस्यह्रस्वमनृत्ताच्छी
ल्ये॥ऋद्वर्ज्यंह्रस्वान्तस्यादिभूतंह्रस्वमुदात्तंस्यात्।मुनिः॥अक्षस्यादेवनस्य॥आदिरुदात्तः।तस्यनाक्षः।देवनेतु।अक्षैर्मादी
व्यः॥अर्धस्यासमद्योतने॥अर्धोग्रामस्य।समेंऽशेकेतु अर्धंपिप्पल्याः॥पीतद्र्वर्थानाम्॥आदिरुदात्तः।पीतद्रुः।सरलः॥ग्रामा
दीनांच॥ग्रामः।सोमः।यामः॥लुवन्तस्योपमेयनामधेयस्य॥चञ्चेव चञ्चा॥स्फिगन्तस्येतिपाठान्तरम्॥स्फिगिनिलुपःप्राचां
संज्ञा॥नवृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्।एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तोन।तालइवतालः।मेरुरिवमेरुः।व्या
घ्रःसिंहः।महिषः॥राजविशेषस्ययमन्वाचेत्॥यमन्वाद्वङ्गः।आङ्गउदाहरणम्।अङ्गाःप्रत्युदाहरणम्॥लघावन्तेद्वयोश्चव

ह्वषोगुरुः॥ अन्तेलघौद्वयोश्चलघ्वोःसतोर्बह्वच्कस्यगुरुदात्तः।कल्याणः।कोलाहलः॥स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्॥
एषांत्रयाणामाद्युदात्तः।स्त्रीविषयः।मल्लिका।वर्णः।श्येनी।हरिणी।अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्येषांते अक्षुपूर्वाः।तरक्षुः
शकुनीनांचलघुपूर्वम्॥पूर्वंलघुउदात्तंस्यात्।कुक्कुटः।तित्तिरिः।खंजरीटः॥नर्तुप्राण्याख्यायाम्॥यथालक्षणंप्रा
प्तमुदात्तत्वंन।वसन्तः।कृकलासः॥धान्यानांचवृद्धक्षान्तानाम्॥आदिरुदात्तः।कान्तानाम्।श्यामाकाः।षान्तानाम्।
माषाः॥जनपदशब्दानामषान्तानाम्॥आदिरुदात्तः।केकयः।ह्यादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तःपूर्वंवा॥हयितिहल्
संज्ञाः।पललम्।शललम्।ह्यादीनांकिम्।एकलः।असंयुक्तेतिकिम्।मल्लः॥इगन्तानांचद्व्यषाम्॥आदिरुदात्तः।
कृषिः॥ ॥इतिद्वितीयःपादः॥ ॥अथद्वितीयंप्रागीषात्॥ईषान्तस्यहयादेरित्यतःप्राक्द्वितीयाधिकारः॥त्र्यचांप्रा

ङ्करात्॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक्त्र्यचामित्यधिकारः॥ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम्। ललाटम्। कुर्वादीनां तु। कपोलः। रसना। वदनम्॥ मादीनां च॥ मलयः। मकरः॥ शादीनां शाकानाम्॥ शीतन्या। शतपुष्पा॥ पान्तानां गुर्वादीनाम्॥ पादपः। आतपः। लघ्वादीनां तु। अनूपम्। द्व्यचां तु। नीपम्॥ युतान्यण्यन्तानाम्॥ युत। अयुतम्। अनि। धमनिः। अरणि। विपणिः॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः। मकरः। वरूढ इत्यादि॥ छन्दसि च॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः। लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम्॥ कर्दमादीनां च॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम्॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा। आदिर्द्वितीयं ते शब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः। सुगन्धितेजनाः॥ नपः फलान्तानाम्। आदिर्द्वितीयं चोदात्तम्। राजा

सि.स्व.
४०

दनफलम्॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्॥ कुलायः॥ थान्तस्य च नालघुनी। नाशब्दो लघु च उदात्तः। सनाथा सभा॥ शिशुमारो
दुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा॥ सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्॥ द्वितीय
मुदात्तं वा॥ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा॥ हलीषा। लाङ्गलीषा॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरा
वहृदयहिरणापापत्यदेवराणाम्॥ एषामादिरुदात्तः स्यात्॥ महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्॥ आदिरुदात्तः। महिषी
जाया। आषाढा उपदधाति॥ ॥इति तृतीयः पादः॥ ॥शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण॥ उदात्तम्। शकटिः। श
कटी। गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम्। गोष्ठजो ब्राह्मणः। अन्यत्र गोष्ठजः पशुः। कृ
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः॥ पारावतस्योपोत्तमवर्जम्॥ शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावतः॥ धूम्रजानुमुञ्जकेश

एमः
४०

कालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्। एषांचतुर्णांधूप्रभृतीश्चतुरोवर्जयित्वाशिष्टानिक्रमेणोदात्ता
निधूम्रजानुः। मुञ्जकेशः। कालवालः। स्थालीपाकः॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि॥ कपिकेशः। हरिकेशः
न्यङ्स्वरौस्वरितौ। स्पष्टम्। न्यङ्ङुत्तानः। व्यचक्षयत्स्वः। न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः॥ स्वरितःस्यात्॥ तिल्यशिक्यका
श्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः॥ स्वरितःस्यात्। तिलानांभवनंक्षेत्रंतिल्यम्। यतोनावइतिप्राप्ते॥ वि
ल्वभक्ष्यवीर्याणिछन्दसि॥ अन्तस्वरितानि। ततोविल्वउदतिष्ठत्। त्वत्समसिमेत्यनुच्चानि॥ स्तरीरुत्वत्। उत
त्वःपश्यन्। नभन्तामन्यकेसमे। सिमस्मै॥ सिमस्याथर्वणेऽन्तउदात्तः॥ अथर्वणइतिप्रायिकम्। तत्रदृष्टस्येत्य
वंपरंवा। तेनवासस्तुतेसिमस्मैइत्यृग्वेदेऽपिभवत्येव॥ निपाताआद्युदात्ताः॥ स्वाहा॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम्॥ ए

सि·स्व·
४१

वादीनान्तः॥एवमादीनामितिपाठान्तरम्।एव।एवम्।नूनम्।सह।तेमित्रसूरिभिःसह।षष्ठस्यतृतीयेसहस्यपाठइतिप्र
करणेसहशब्दआद्युदात्तइतितुप्राञ्चः।तच्चिन्त्यम्॥वाचादीनामुभावुदात्तौ॥उभौग्रहणामनुदात्तंपदमेकवर्जमित्य
स्यवाधाय॥चादयोऽनुदात्ताः॥स्पष्टम्॥यथेतिपादान्ते॥तन्नेमिमृभवोयथा।पादान्तेकिम्।यथानोअदितिःक
रत्॥प्रकारादिद्विरुक्तौ॥परस्यान्तउदात्तः॥पटुपटुः॥शेषंसर्वमनुदात्तम्॥शेषंनित्यादिद्विरुक्तस्यपरमित्यर्थः
प्रप्रायम्।दिवेदिवे॥इतिशान्तनवाचार्यप्रणीतेषुफिट्सूत्रेषुतुरीयःपादः॥आद्युदात्तश्च।३।१।३॥प्रत्ययआद्यु
दात्तःस्यात्।अग्निःकर्त्तव्यम्॥अनुदात्तौसुप्पितौ।३।१।४॥पूर्वस्यापवादः।यज्ञस्य।नयोयुच्छति।शप्तिपोरनुदात्त
त्वेस्वरितप्रचयौ॥चितः।३।१।१६३॥अन्तउदात्तःस्यात्॥चितःसप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्॥ ॥चितिप्रत्ययेसतिप्रकृतिप्र

एमः
४१

त्ययमुदायस्यान्त उदात्तो वा चाय इत्यर्थः। नभन्तामन्यके समे। यके सरस्वति। तकत्सु ते॥ तद्धितस्य।६।१।१६४॥ चितस्त
द्धितस्यान्त उदात्तः। पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम्। कौञ्जायनाः॥ कितः।६।१।१६५॥ कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः।
यदाग्नेयः॥ तिसृभ्यो जसः।६।१।१६६॥ अन्त उदात्तः। तिस्रो द्यावः सवितुः॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः।६।१।१६८॥
साविति सप्तमीबहुवचनम्। तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता। वाचा विरूपः। सौ किम्। राज्ञेत्यादौ
एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य माभूत्॥ राज्ञो नु ते। एकाचः किम्। विधते राजनि त्वे। तृतीयादिः किम्। न ददर्श वाचम्॥ अ
न्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे।६।१।१६९॥ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र य उत्तरपदमन्तोदात्तमे
काच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात्। परमवाचा॥ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्॥६।१।१७०॥ अञ्चेः प

सि.स्व.
४२

राविभक्तिरुदात्ता। स्तोदधीचः। चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वंप्राप्तंतृतीयादिरित्यनुवर्तमानेसर्वनामस्थानग्रह
णंशस्परिग्रहार्थम्। प्रतीचोबाहून्॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः।६।१।१७१॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता।
षष्ठौहः। प्रष्ठौहः॥ ऊठ्युपधाग्रहणंकर्त्तव्यम्॥ ॥इहमाभूत्। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे। इदम्। एभिर्नृभिर्नृतमः। अन्वा
देशेन। अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः। नचतत्रान्तोदात्ततास्तीतिवाच्यम्। इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादाविति
स्त्रेणानुदात्तस्यअशोविधानात्। प्रतेवभ्रूमाभ्याणा। अनु। पदन्नोमासहृन्निशसनितिषट्पदादयः। पद्भ्यांभूमिः। दद्भिः
र्नेजिह्वा। जायतेमासिमासि। मनश्चिन्मेहृदआ। अप्। अपांफेनेन। पुम्। अभ्रातेवपुंसः। रै। रायावयम्। रायोधर्त्ताविव।
दिव्। दिवेदिवे॥ अष्टनोदीर्घात्।६।१।१७२॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता। अष्टाभिर्दशभिः॥ शतुरनुमोनद्यजादी।६।१।

एनः
४२

१७३॥अनुम्यःशतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परानदीअजादिश्चशसादिर्विभक्तिरुदात्तास्यात्।अच्छारवंप्रथ
माजानती।कृपावते।अन्तोदात्तात्किम्।दधती।अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः।अनुमःकिम्तुदन्ती।एकादेशोऽ
त्रउदात्तः।अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुकइतिनिघातः॥उदात्तयणोहल्पूर्वात्।६।१।१७४॥उदात्तस्थाने
योयण्हल्पूर्वस्तस्मात्परानदीशसादिर्विभक्तिश्चउदात्तास्यात्।चोदयित्रीसूनृतानाम्।एषानेत्री।ऋतंदेवा
यकृण्वतेसवित्रे॥नोङ्धात्वोः।६।१।१७५॥अनयोर्यणःपरेशसादयउदात्तानस्युः।ब्रह्मबन्ध्वा।सेतृभिःसुभ्वे
ह्रस्वनुड्भ्यांमतुप्।६।१।१७६॥ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्चपरोमतुबुदात्तः।योअब्दिमाँउदनिमाँइयर्ति।तु
टः।अक्षण्वन्तःकर्णवन्तःसखायः।अन्तोदात्तात्किम्।माविददिषुमान्।स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमान

सि·स्व·
४३

वदित्येतदन्तन।मरुत्वानिंडनियुत्वान्वायवागहि॥रेशब्दाच्च॥ ॥रेवांइडेवतः॥नामन्यतरस्याम्।६।१।१
७७॥मतुपियोह्रस्वस्तदन्तादातान्यरो वा।चेतन्तीसुमतीनाम्॥ङ्याश्छन्दसिवहुलम्।६।१।१७८॥ङ्याःप
रोनामुदात्तोवा।देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्।वेतुकेनैह।जयन्तीनांमरुतोयन्तु॥षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः।६
।१।१७९॥एभ्योहलादिर्विभक्तिरुदात्ता।आषड्भिर्हूयमानः।त्रिभिष्ट्वंदेव॥नगोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्
कृद्भ्यः।६।१।१८२॥एभ्यःप्रागुक्तंन।गवांशता।गोभ्योगातुम्।शुनश्चिच्छेपम्।सौप्रथमैकवचनेअवर्णान्ता
त्।तेभ्योद्युम्नम्।तेषांपाहिश्रुधीहवम्॥दिवोझल्।६।१।१८३॥दिवःपराझलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता।द्युभिर
क्तुभिः।झलीतिकिम्।उपत्वाग्नेदिवेदिवे॥नृचान्यतरस्याम्।६।१।१८४॥नुःपराझलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता।नृ

रामः
४३

सिर्येमानः॥ तित्स्वरितम्।६।१।१८५॥ निगदव्याख्यातम्। क्वनूनम्॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधा
तुकमनुदात्तमह्न्विङोः।६।१।१८६॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि। कर्त्ता। कर्त्तारौ। कर्त्ता
रः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तेत्। यआस्ते। ङितः। अभिचष्टेअनृतेभिः। अदुपदेशात्। पुरुभुजा च
नस्यतम्। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। वर्धमानं स्वे दमे। तास्यादिभ्यः किम्। अभिस्वधे गृणीतः। उपदेशग्रह
णान्नेह। हतो वृत्राण्यार्या। लग्रहणं किम्। कती हनी घ्नानाः। सार्वधातुकं किम्। शिश्ये। अह्न्विङोः किम्। ह्नु
ते य दधीते। विदीग्धिखिधिभ्यो नेति वक्तव्यम्॥ ॥इधे राजा। एतच्चानुदात्तस्य च चेति सूत्रे भाष्ये स्थितम्
॥आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्।६।१।१८७॥ सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा। यासिष्टं वर्त्तिरश्विनौ॥ थलि च सेटीऽ

सि·स्व·
४४

न्तो वा। ६।१।१९६॥ सेट्थिलल्नेपदेइउदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदानैते प्रथमस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमु
दात्तं। लुलविथ। अत्र चत्वारोपि पर्यायेणोदात्ताः॥ उपोत्तमं रिति। ६।१।२१७॥ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्या
त्। यदाहवनीये॥ ॥इति प्रत्ययस्वराः॥ ॥समासस्य। ६।१।२२३॥ अन्तउदात्तः स्यात्। यज्ञश्रियम्॥ बहुव्री
हौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। ६।२।१॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। उदात्तेत्यादि किम्
सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्। समपादः॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय
द्वितीया कृत्याः। ६।२।२॥ सप्तैते पूर्वपदभूता तत्पुरुषे प्रकृत्या। तुल्यश्वेतः। कृत्यतुल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः॥
किरिणा काणः किरिकाणः। यतयन्मन्दयत्सखम्। मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः। शस्त्रीश्यामा

एगः
४४

अव्ययेनञ्कुनिपातानाम्॥ ॥अयज्ञोवाएषः।परिगणनंकिम्।स्नात्वाकालकः।मुहूर्तसुखम्।भोज्योष्णम्॥
वर्णोवर्णेष्वनेते।६।२।३।वर्णवाचिन्युत्तरपदेएतवर्जितेवर्णवाचिपूर्वपदंप्रकृत्यातत्पुरुषे।कृष्णसारङ्गः।लोहि
तकल्माषः।कृष्णशब्दोनक्प्रत्ययान्तः।लोहितशब्दइतन्नन्तः।वर्णःकिम्।परमकृष्णः।वर्णेषुकिम्।कृष्ण
तिलाः।अनेतेकिम्।कृष्णैतः।गाधलवणयोःप्रमाणे।६।२।४।एतयोरुत्तरपदयोःप्रमाणवाचिनितत्पुरुषेपूर्व
पदंप्रकृत्यास्यात्।अरित्रगाधमुदकम्।तत्प्रमाणमित्यर्थः।गोलवणम्।यावद्गवेदीयतेतावदित्यर्थः।अरित्रश
ब्दइत्रान्तोमध्योदात्तः।प्रमाणमियत्तापरिच्छेदनमात्रंनपुनरायामएव।प्रमाणेकिम्।परमगाधम्॥दायाद्यंदा
यादे।६।२।५।तत्पुरुषेप्रकृत्या।धनदायादः।धनशब्दःक्युप्रत्ययान्तः।प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः।दायाद्यंकिम्।प

सि·स्व·
४५

रमदायादः॥प्रतिवन्धिचिरकृच्छ्रयोः।६।२।६॥प्रतिवन्धवाचिपूर्वपदंप्रकृत्याएतयोःपरतस्तत्पुरुषे।गमनचिरम्।व्याहरणकृच्छ्र
म्।गमनंकारणविकलतयाचिरकालभाविकृच्छ्रयोगिवाप्रतिवन्धिःजायते।प्रतिवन्धिकिम्।मूत्रकृच्छ्रम्॥पदेऽपदेशे।
६।२।७॥व्याजवाचिनिपदशब्देउत्तरपदेपूर्वपदंप्रकृत्यातत्पुरुषे।मूत्रपदेनप्रस्थितः।उच्चारपदेनमूत्रशब्दोघञन्तः।उच्चा
रशब्दोघञन्तस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः।अपदेशेकिम्।विष्णुपदम्॥निवातेवातत्राणे।६।२।८॥निवातशब्देपरेवातत्राणवा
चिनितत्पुरुषेपूर्वपदंप्रकृत्या।कुटीनिवातम्।कुड्यनिवातम्।कुटीशब्दोगौरादिङीषन्तः।कुड्यशब्दोयगन्तः।यगन्तइत्यन्ये।
वातत्राणेकिम्।राजनिवातेवसति।निवातशब्दोयंरूढःपार्श्वे॥शारदेऽनार्तवे।६।२।९॥ऋतौभवमार्तवम्।तदन्यवाचिनिशार
दशब्देपरेतत्पुरुषेपूर्वपदंप्रकृतिस्वरंस्यात्।रज्जुशारदमुदकम्।शारदशब्दोनूतनार्थः।तस्यास्वपदविग्रहः।रज्जोःसद्यउद्धृ

रामः
४५

तम्। रज्जशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः। अनार्तवे किम्। उत्तमशारदम्॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ। ६।२।१०॥ एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। कठाध्वर्युः। दौवारिककषायम्। कठशब्दः पचाद्यजन्तः। तस्माद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिः। कठचरकाल्लुगिति लुक्। द्वारि नियुक्त इति ठक्तेनोदात्तो दौवारिकशब्दः। जातौ किम्। परमाध्वर्युः॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। ६।२।११॥ अनयोः पूर्वं प्रकृत्या। पितृसदृशः। सादृश्ये किम्। परमसदृशः समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम्॥ द्विगौ प्रमाणे। ६।६।२।१२॥ द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। प्राच्यसप्तसमः। सप्तसमाः प्रमाणमस्य। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः। द्विगौ किम्। व्रीहिप्रस्थः। प्रमाणे किम्। परमसप्तसमम्॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे। ६।२।

सि·स्व·
४८

१३॥वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्।मद्रवाणिजः।गोवाणिजः।सप्तमी
समासः।मद्रशब्दो रकप्रत्ययान्तः।गन्तव्येति किम्।परमवाणिजः॥मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ६।२।१४॥मात्रादि
षु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा।भिक्षाया अल्पप्रमाणं भिक्षामात्रम्।भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः।पा
णिन्युपज्ञम्।पाणिनिशब्द आद्युदात्तः।नन्दोपक्रमम्।नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः।इषुच्छायम्।इषुशब्द आद्युदात्तो नित्वा
त्।नपुंसके किम्।कुड्यच्छाया॥सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५॥एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा।गमनप्रियम्
गमनसुखम्।गमनशब्दो लित्स्वरः।हितेति किम्।परमसुखम्॥प्रीतौ च ६।२।१६॥प्रीतौ गम्यायां प्राग्वत्।ब्राह्मणसुखं
पायसम्।छात्रप्रियोऽनध्यायः।ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ।प्रीतौ किम्।राजसुखम्।स्वं स्वामिनि।

रामः
४८

६।२।११७॥स्वामिशब्देपरेस्ववाचिपूर्वपदंतथा।गोस्वामी।स्वंकिम्।परमस्वामी॥पत्यावैश्वर्ये।६।२।११८।दमूना
गृहपतिर्दमे।नभूवाक्चिद्दिधिषु।६।२।११९।पतिशब्देपरेऐश्वर्यवाचिनितत्पुरुषेनैतानिप्रकृत्या।भुवःपतिर्भूप
तिः।वाक्पतिः।चित्पतिः।दिधिषुपतिः॥वाभुवनम्॥६।२।१२०॥उक्तविषये।भुवनपतिः।भूसूधूभ्राजिभ्यःइतिक्यु
न्नन्तोभुवनशब्दः॥आशङ्काऽऽवाधनेदीयस्सुसम्भावने।६।२।१२१॥अस्तित्वाध्यवसायःसम्भावनम्।गमनाश
ङ्कमस्ति।गमनावाधम्।गमननेदीयः।गमनमाशङ्क्यतेआवाध्यतेनिकटतरमितिवासम्भाव्यते।सम्भावेनेकि
म्।परमनेदीयः॥पूर्वेभूतपूर्वे।६।२।१२२॥आढ्योभूतपूर्वःआढ्यपूर्वः।पूर्वशब्दोह्यत्रविषयेभूतपूर्वेवर्त्तते।भूतम्
वैकिम्।परमपूर्वः॥सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषुसामीप्ये॥६।२।१२३॥एषुपूर्वंप्रकृत्या।मद्रसविधम्।

गान्धारसनीडम्।काश्मीरसमर्यादम्।मद्रसवेशम्।मद्रसदेशम्।सामीप्येकिम्।सहमर्यादयासमर्यादंक्षेत्र
म्।चैत्रसमर्यादम्॥विस्पष्टादीनिगुणवचनेषु।६।२।२४॥विस्पष्टकटुकम्।विस्पष्टशब्दोगतिरनन्तरइत्याद्युदा
त्तः।विस्पष्टेतिकिम्।परमलवणम्।गुणेतिकिम्।विस्पष्टब्राह्मणः।विस्पष्ट।विचित्रा।व्यक्त।सम्पन्न।पटु।पण्डित।
कुशल।चपल।निपुण॥श्रज्याऽवमकन्पापवत्सुभावेकर्मधारये।६।२।२५॥श्रज्यअवमकनइत्यादेशवति।पाव
चानिचोत्तरपदेभाववाचिपूर्वपदंप्रकृत्या।गमनश्रेष्ठम्।गमनज्यायः।गमनावमम्।गमनकनिष्ठम्।गमनपा
पिष्ठम्।श्रेत्यादिकिम्।गमनशोभनम्।भावेकिम्।गम्यतेऽनेनेतिगमनम्।गमनंश्रेयोगमनश्रेयः।केतिकिम्।ष
ष्ठीसमासेमाभूत्॥कुमारश्च।६।२।२६॥कर्मधारयेकुमारश्रमणा।कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः॥आदिःप्रत्येनसि।कु

मारस्यादिरुदात्तःप्रत्येनसिपरेकर्मधारये।प्रतिगतमेनोऽस्यप्रत्येनाः।कुमारप्रत्येनाः॥पूगेष्वन्यतरस्याम्।६।२।२७॥
पूगागणास्तेषूक्तंवा।कुमारचातकाः।कुमारजीमूताः।आद्युदात्तत्वाभावेकुमारश्चेत्येवभवति॥इगन्तकालकपाल
भगालशरावेषुद्विगौ।६।२।२९॥एषुपरेषुपूर्वंप्रकृत्या।पञ्चारत्नयःप्रमाणमस्यपञ्चारत्निः।दशमासान्भूतोदश
मास्यः।पंचमासान्भूतःपंचमास्यः।तमधीष्टइत्यधिकारेद्विगोर्यप्।पञ्चकपालः।पञ्चभगालः।पञ्चशरावः।न्तःसंख्या
यामितिपञ्चन्शब्दआद्युदात्तः।इगन्तादिषुकिम्।पञ्चाश्वः।द्विगौकिम्।परमारत्निः।बह्वन्यतरस्याम्।६।२।३०॥ब
हुशब्दस्तथावा।बह्वरत्निः।बहुमास्यः।बहुकपालः।बहुशब्दोऽन्तोदात्तः।तस्ययणिसत्युदात्तस्वरितयोरितिभ
वति॥दिष्टिवितस्त्योश्च।६।२।३१॥एतयोःपरतःपूर्वपदंप्रकृत्यावाद्विगौ।पञ्चदिष्टिः।पञ्चवितस्तिः॥सप्त

मीसिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्।६।२।३२।। अकालवाचिसप्तम्यन्तं प्रकृत्यासिद्धादिषु। साङ्काश्यसिद्धः। साङ्का
श्येतिण्यान्तः। आतपशुष्कः। भ्राष्ट्रपक्वः। भ्राष्ट्रेतिष्ट्रन्नन्तः। चक्रबन्धः। चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः। अकालात्किम्
।पूर्वाह्णसिद्धः। कृत्स्वरेणबाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते।। परिप्रत्युपाऽपावर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु।६
।२।३३।। एतेप्रकृत्यावर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनिचोत्तरपदे। परित्रिगर्तं वृष्टोदेवः। प्रतिपूर्वाह्ण
म्। प्रत्यपरात्रम्। उपपूर्वरात्रम्। अपत्रिगर्तम्। उपसर्गाआद्युदात्ताः। बहुव्रीहितत्पुरुषयोः। सिद्धत्वादव्ययी
भावार्थमिदम्। अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम्। तयोरेववर्ज्यमानार्थत्वात्। अहोरात्रावयवाअपि वर्ज्य
मानाएवनयोर्भवन्ति। वर्ज्येतिकिम्। अग्निंप्रतिप्रत्यग्नि।। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु।६।२।३४।। राज

न्यवाचिनांबहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषुवर्तमानेद्वन्द्वेपूर्वपदंप्रकृत्या।श्वाफल्कचैत्रकाः।शिनिवासुदे
वाः।शिनिराद्युदात्तोलक्षणयातदपत्येवर्तते।राजन्येतिकिम्।द्वैप्यभैमायनाः।द्वीपेभवाद्वैप्याः।भैमेरपत्यंयुवा
भैमायनः।अन्धकवृष्णयएतेनतुराजन्याः।राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानांक्षत्रियाणांग्रहणार्थम्।नैते
तथा।बहुवचनंकिम्।संकर्षणवासुदेवौ।द्वन्द्वेकिम्।वृष्णीनांकुमाराःवृष्णिकुमाराः।अन्धकवृष्णिषु।किम्
।कुरुपञ्चालाः॥संख्या।६।२।३५ संख्यावाचिपूर्वपदंप्रकृत्याद्वन्द्वे।द्वादश।त्रयोदश।त्रेस्त्रयसादेशआद्युदात्तो
निपात्यते॥आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी।६।२।३६॥आचार्योपसर्जनान्तेवासिनांद्वन्द्वेपूर्वपदंप्रकृत्या।पा
णिनीयरौढीयाः।छस्वरेणमध्योदात्तावेतौ।आचार्योपसर्जनग्रहणंद्वन्द्वविशेषणम्।सकलोद्वन्द्वआचा

योपसर्जनो यथा विज्ञायेत। तेनेह न। पाणिनीयदेवदत्तौ। आचार्य्येति किम्। छान्दसवैयाकरणाः॥ अ
न्तेवासी किम्। आपिशलपाणिनीये शास्त्रे॥ कार्त्तकौजपादयश्च।६।२।३७॥ एषां द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृत्या।
कार्त्तकौजपौ। कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ। सावर्णिमाण्डूकेयौ॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबा
लभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु।६।२।३८॥ महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु। महाव्रीहिः। महापराह्णः
। महागृष्टिः। महेष्वासः। महाहैलिहिलः। महच्छब्दो न्तोदात्तः। सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः।
नेह। महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे।६।२।३९॥ चान्महान्। क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्
। क्षुधं लातीति क्षुल्लः। तस्मादज्ञातादिषु के ऽन्तोदात्तः॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः।६।२।४०॥ उष्ट्रसादी। उष्ट्रवामी। उ

षेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः॥ गोः सादसादिसारथिषु।६।२।४१॥ गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः॥ कुरुगार्हपत
रिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च।६।२।४२॥
एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः
॥ वृजेरिति वाच्यम्॥ ॥ वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः।
असूता जरती असूतजरती। श्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः।
श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्। सिध्मादित्वाल्लच्। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। पारेवडेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे
समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यण

सि. स्व
५०

नः।पण्यशब्दोयदन्तत्वादाद्युदात्तः।पण्यकम्बलः।संज्ञायामितिवक्तव्यम्॥ ॥अन्यत्रपणितव्येकंवलेसमा
सान्तोदात्तत्वमेव।प्रतिपदोक्तेसमासेकृत्याइत्येषस्वरोविहितः।दास्याभारोदासीभारः।देवहूतिः।यस्यतत्पु
रुषस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यतेनविशिष्यवचनंविहितंससर्वोपिदासीभारादिषुद्रष्टव्यः॥सराणमप्र
न्ध्राम्।पुरंशरीरंध्रियतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः।अलुक्छान्दसः।नत्विषयस्येत्याद्युदा
त्तःपुरशब्दः॥चतुर्थीतदर्थे।६।२।४३॥ चतुर्थ्यन्तार्थाययत्तद्वाचिन्युत्तरपदेचतुर्थ्यन्तंप्रकृत्या।यूपायदा
रुयूपदारु॥अर्थे।६।२।४४॥अर्थेपरेचतुर्थ्यन्तंप्रकृत्या।देवार्थम्॥क्तेच।६।२।४५॥क्तान्तेपरेचतुर्थ्य
न्तंप्रकृत्या।गोहितम्॥कर्मधारयेऽनिष्ठा।६।२।४६॥क्तान्तेपरेपूर्वमनिष्ठान्तंप्रकृत्या।श्रेणिकृताः।श्रेणि

रामः
५०

शव्दआद्युदात्तः।पूगकृताः।पूगशव्दोऽन्तोदात्तः।कर्मधारये किम्।श्रेणापाकृतंश्रेणिकृत।अनिष्ठाकिम्।कृताऽ
कृतम्॥अहीनेद्वितीया।६।२।४७॥अहीनवाचिनिसमासेक्तान्तेपरेद्वितीयान्तप्रकृत्या।कष्टश्रितः।ग्रामगतः
कष्टशव्दोऽन्तोदात्तः।ग्रामशव्दोनित्स्वरेण।अहीनेकिम्।कान्तारातीतः।अनुपसर्गइतिवक्तव्यम्॥ ॥नेह।सुख
प्राप्तः।थाथेत्यस्यापवादोऽयम्॥तृतीयाकर्मणि।६।२।४८॥कर्मवाचकेक्तान्तेपरेतृतीयान्तंप्रकृत्या।त्वोतासः
रुद्रहतः।महाराजहतः।रुद्रोरगतः।कर्मणिकिम्।रथेनयातोरथयातः॥गतिरनन्तरः।६।२।४९॥कर्मार्थेक्ता
न्तेपरेऽव्यवहितोगतिःप्रकृत्या।पुरोहितम्।अनन्तरःकिम्।अभ्युद्धृतः।कारकपूर्वपदस्यतुसतिशिष्टस्याथा
दिस्वरएव।दूरादागतः।थाथेत्यस्यापवादः॥तादौचनितिकृत्यतौ।६।२।५०॥तकारादौनितितुशव्दवर्जिते

सि·स्व· कृतिपरेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या। आग्नेरायोनृतमस्तायभूतौ। सङ्गतिं गोः। कृत्स्वरापवादः। तादौ किम्। प्र
५१ जल्पाकः। निति किम्। प्रकर्ता। तृजन्तः। अतौ किम्। आगन्तुः॥ तवै चान्तश्च युगपत्। ६।२।५१॥ तवैप्रत्ययान्त
स्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात्। अन्वेतवा उ। कृत्स्वरापवादः॥ अनिगन्तोऽञ्च
तौ वप्रत्यये। ६।२।५२॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या। ये पराञ्चस्तान्। अनिगन्त इति किम्
प्रत्यञ्चो यन्तु। कृत्स्वरान्यरत्वादयमेव। जहिवृष्ण्यानिकृणुहि पराचः। वप्रत्यये किम्। उदञ्चनम्॥ न्यधी च
। ६।२।५३॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ विगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या। न्यङ्ङुत्तानः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरका राम:
रः स्वरितः। अध्यङ्॥ ईषदन्यतरस्याम्। ६।२।५४॥ ईषत्कडारः। ईषदित्ययमन्तोदात्तः। ईषद्भेद इत्यादौ कृ ५१

न्तर एव ॥ हिरण्यपरिमाणं धने ।६।२।५५॥ सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परि
माणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थ
धनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥ प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ।६।२।५६॥ प्र
थमशब्दो वा प्रकृत्या ऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः
प्रथेरमजन्तः । अचिर इति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ॥ कतरकतमौ कर्मधारये ।६।२।५७॥ वा प्रकृत्या । कत
रकठः कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।६।२
।५८॥ आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो राणपदन्त स्वा[illegible]स्तारेतः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मण

दीतिकिम्।आर्यक्षत्रियः।कर्मधारयइत्येव॥राजाच।६।२।५९॥ब्राह्मणकुमारयोःपरतोवाप्रकृत्या
कर्मधारये।राजब्राह्मणः।राजकुमारः।योगविभागउत्तरार्थः॥षष्ठीप्रत्येनसि।६।२।६०॥षष्ठ्यन्तो
राजाप्रत्येनसिपरेवाप्रकृत्या।राजप्रत्येनाः।षष्ठीकिम्।अन्यत्रन॥क्तेनित्यार्थे।६।२।६१॥क्तान्तेपरेनि
त्यार्थेसमासोऽयम्।नित्यशब्दस्त्यबन्तआद्युदात्तः।हसितइतिथाथादिस्वरेणान्तोदात्तः।नित्यार्थेकिम्
मुहूर्तप्रहसितः॥ग्रामःशिल्पिनि।६।२।६२॥वाप्रकृत्या।ग्रामनापितः।ग्रामशब्दआद्युदात्तः।ग्रामकि
म्।परमनापितः।शिल्पिनिकिम्।पामरथ्या॥राजाचप्रशंसायाम्।६।२।६३॥शिल्पिवाचिनिपरेप्र
शंसार्थेराजपदंवाप्रकृत्या।राजानापितः।राजकुलालः।प्रशंसायांकिम्।राजनापितः।शिल्पिनि

किम्।राजहली॥आदिरुदात्तः।६।२।६४॥अधिकारोऽयम्॥सप्तमीहारिणौधर्म्येऽहरणे।६।२।६५॥
सप्तम्यन्तंहारिवाचिचआद्युदात्तंधर्म्येपरे।देयंयःस्वीकारोतिसहारीत्युच्यते।धर्ममित्याचारनियतंदे
यम्।मुकुटेकार्षापणम्।हलेद्विपदिका।संज्ञायामितिसप्तमीसमासः।कारनाम्निचेत्यलुक्।याज्ञि
काश्वः।वैयाकरणहस्ती।क्वचिदयमाचारोमुकुटादिषुकार्षापणादिदातव्यंयाज्ञिकादीनान्त्वश्वादिरि
ति।धर्म्येतिकिम्।स्तम्बेरमः।अहरणेकिम्।वाडवहरणम्।वडवायाअयंवाडवः।तस्यविजनिषेकादुत्तरकालंश
रीरपुष्ट्यर्थंयद्दीयतेतद्धरणमित्युच्यते।परोऽपिकृत्स्वरोहारिस्वरेणवाध्यतइत्यहरणइतिनिषेधेनज्ञाप्यते।तेनवा
डवहार्यमितिहारिस्वरःसिध्यति॥युक्तेच।६।२।६६॥युक्तवाचिनिसमासेपूर्वमाद्युदात्तम्।गोवल्लवः।कर्त्तव्येतत्प

सि·ख
५३

रेयुक्तः॥ विभाषाऽध्यक्षे। ६।२।६७॥ गवाध्यक्षः॥ पापंचशिल्पिनि। ६।२।६८॥ पापनापितः॥ पापाणके इतिप्रतिपदो
क्तस्यैवग्रहणात्षष्ठीसमासेन॥ गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषुक्षेपे। ६।२।६९॥ भार्यासौश्रुतः। सुश्रुतापत्यस्य
भार्याप्रधानतयापेक्षः। अन्तेवासी। कुमारीदाक्षाः। ओदनपाणिनीयाः। कुमार्यादिलाभकामायेदाक्ष्यादिभिः प्रो
क्तानिशास्त्राण्यधीयतेतेएवंक्षिप्यन्ते। भिक्षामाणवः। भिक्षांलप्स्येहमितिमाणवः। भयब्राह्मणाः। भयेनब्राह्मणाः स
म्पद्यते। गोत्रादिषु किम्। दासीश्रोत्रियः। क्षेपे किम्। परमब्राह्मणाः॥ अङ्गानिमैरेये। ६।२। ७०॥ मद्यविशेषोमैरेयः।
मधुमैरेयः। मधुविकारस्यतस्यमध्वङ्गम्। अङ्गानि किम्। परमैरेयः। मैरेये किम्। पुष्पासवः॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु। ६।
२।७१॥ भक्तमन्नम्। भिक्षाकंसः। भाजीकंसः। भिक्षादयोऽन्नविशेषाः। भक्ताख्याः किम्। समाशशालयः। समशनंस

राम:
५३

माध्याशतिक्रियामात्रमुच्यते।।तदर्थेषु किम्।भिक्षाप्रियः।बहुव्रीहिरयम्।अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम्॥गोविडलसिंह
सैंधवेषूपमाने।६।२।७२॥धान्यगवः।गोविडालः।तृणसिंहः।सक्तुसैंधवः।धान्यंगोरिवेति विग्रहः।व्याघ्रादिः।गवाकृत्या
सन्निवेशितंधान्यंधान्यगवशब्देनोच्यते।उपमानेकिम्।परमसिंहः॥अकेजीविकार्थे।६।२।७३॥दन्तलेखकः।यस्य
दन्तलेखनेनजीविका।नित्यंक्रीडेतिसमासः।अकेकिम्।रमणीयकर्ता।जीविकार्थेकिम्।इक्षुभक्षिकांमेधारयसि॥
प्राचांक्रीडायाम्।६।२।७४॥प्राग्देशवाचिनांयाक्रीडातद्वाचिनिसमासेअकप्रत्ययान्तेपरेपूर्वमाद्युदात्तंस्यात्।उद्दा
लकभञ्जिका।संज्ञायामितिण्वुल्।प्राचांकिम्।जीवपुत्रप्रचायिका।इयमुदीचांक्रीडा।क्रीडायांकिम्।तवपुष्पप्रचा
यिका।पर्यायेण्वुल्॥अणिनियुक्ते।६।२।७५॥अणन्तेपरेनियुक्तवाचिनिसमासेपूर्वमाद्युदात्तम्।छत्रधारः।नियुक्तेकि

म्।काण्डलावः॥शिल्पिनि चाऽकृञः।६।२।७६॥शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदणकृञः प
रो न भवति।तन्तुवायः।शिल्पिनि किम्।काण्डलावः।अकृञः किम्।कुम्भकारः॥संज्ञायां च।३।२।७७॥अणन्ते परे।त
न्तुवायो नाम कृमिः।अकृञ इत्येव।रथकारो नाम ब्राह्मणः॥गोतन्तियवं पाले।६।२।७८॥गोपालः।तन्तिपालः।यव
पालः।अनियुक्तार्थो योगः।गो इति किम्।वत्सपालः।पाले इति किम्।गोरक्षः॥णिनि।६।२।७९॥पुष्पहारी॥उपमा
नं शब्दार्थप्रकृतावेव।६।२।८०॥उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्।उष्ट्रक्रोशी।ध्वाङ्क्षरावी।उपमानग्रह
णमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम्।शब्दार्थप्रकृतौ किम्।वृकवञ्ची।प्रकृतिग्रहणं किम्।प्रकृतिरेव यत्रो
पसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात्।इह माभूत्।गर्दभोच्चारी॥युक्तारोह्यादयश्च।६।२।८१॥आद्युदात्ताः।युक्ता

रोही।आगतयोधी।क्षीरहोता॥दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजे।६।२।८२॥कुटीजः।काशजः।तुषजः।भ्राष्ट्रजः।वटजः॥अ
न्यात्पूर्वंबह्वचः।६।२।८३॥बह्वचःपूर्वस्यान्यात्पूर्वपदस्युदात्तंजेउत्तरपदे।उपसरजः।आमलकीजः।बह्वचःकिम्।दग्ध
जानितृणानि॥ग्रामेऽनिवसन्तः।६।२।८४॥ग्रामेपरेपूर्वपदमुदात्तम्।तच्चेन्निवसद्वाचिन।मल्लग्रामः।ग्रामशब्दोऽत्रस
मूहवाची।देवग्रामः।देवस्वामिकः।अनिवसन्तःकिम्।दाक्षिग्रामः।दाक्षिनिवासः॥घोषादिषुच।६।२।८५॥दाक्षिघो
षः।दाक्षिकटः।दाक्षिह्रदः॥छात्र्यादयःशालायाम्।६।२।८६॥छात्रिशाला।व्याडिशाला।यदापिशालान्तःसमासोनपुंस
कलिङ्गोभवतितदापितत्पुरुषेशालायांनपुंसकइत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेवस्वरः।छात्रिशालम्॥प्रस्थेऽवृद्ध
मकर्क्यादीनाम्।६।२।८७॥प्रस्थशब्देउत्तरपदेकर्क्यादिवर्जितमवृद्धंपूर्वपदमाद्युदात्तंस्यात्।इन्द्रप्रस्थः।अवृद्धंकिम्।

सि·स्व·
५५

दाक्षिप्रस्थः।अकर्क्यादीनामितिकिम्।कर्कीप्रस्थः।मकरीप्रस्थः॥मालादीनांच।६।२।८८॥वृद्धार्थमिदम्।मालाप्रस्थः
शोणाप्रस्थः॥अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम्।६।२।८९॥नगरेपरेमहन्नवन्वर्जितंपूर्वमाद्युदात्तंस्यात्‌नचेदुदीचांन।ब्र
ह्मनगरम्।अमेतिकिम्।महानगरम्।नवनगरम्।अनुदीचांकिम्।कार्तिनगरम्॥अर्मेचाऽवर्णंद्व्यच्त्र्यच।६।२।९०॥
अर्मेपरेद्व्यच्त्र्यच्पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम्।गुप्तार्मम्।कुक्कुटार्मम्।अवर्णंकिम्।बृहदर्मम्।द्व्यच्त्र्यच्किम्।कपिञ्ज
लार्मम्।अमहन्नवन्नित्येव।महार्मम्।नवार्मम्॥नभूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकंजलम्।६।२।९१॥अर्मेपरेनैतान्या
द्युदात्तानि।भूतार्मम्।अधिकार्मम्।सञ्जीवार्मम्।मद्राश्मग्रहणंसङ्घातविगृहीतार्थम्।मद्रार्मम्।अश्मार्मम्।मद्राश्मा
र्मम्।कज्जलार्मम्॥आद्युदात्तप्रकरणेदिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानम्॥ ॥दिवोदासायदाशुषे॥अन्तः।६।२।

रामः
५५

९२॥अधिकारोऽयम्।प्रागुत्तरपदादिग्रहणात्॥सर्वंगुणकार्त्स्न्ये।६।२।९३॥सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम्।सर्व
श्वेतः।सर्वमहान्।सर्वं किम्।परमश्वेतः।आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तते।गुणेति किम्।स
र्वसौवर्णः।कार्त्स्न्ये किम्।सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥संज्ञायां गिरिनिकाययोः।६।२।९४॥एतयोः परतः पूर्व
मन्तोदात्तम्।अञ्जनागिरिः।मौण्डनिकायः।संज्ञायां किम्।परमगिरिः।ब्राह्मणनिकायः॥कुमार्यां वयसि।६
।२।९५॥पूर्वपदमन्तोदात्तम्।वृद्धकुमारी।कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादा
य प्रयुक्तो वृद्धादिभिः सामानाधिकरणः।तच्च वयः इह गृह्यते न कुमारत्वमेव।वयसि किम्।परमकुमारी॥
उदकेऽकेवले।६।२।९६॥अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम्।गुडोदकम्।स्वरे कृतेऽ

सि.स्व. त्रएकादेशः।स्वरितोवाऽनुदात्तेपदादावितिपक्षेस्वरितः।अकेवलेकिम्।शीतोदकम्॥द्विगौक्रतौ।६।२।९७।
५६ द्विगावुत्तरपदेक्रतुवाचिनिसमासेपूर्वमन्तोदात्तम्।गर्गत्रिरात्रः।द्विगौकिम्।अतिरात्रः।क्रतौकिम्।वि
ल्वहोमस्यसप्तरात्रोविल्वसप्तरात्रः।सभायांनपुंसके।६।२।९८।।सभायांपरतोनपुंसकलिङ्गेसमासेपूर्वम
न्तोदात्तम्।गोपालसभम्।स्त्रीसभम्।सभायांकिम्।ब्राह्मणसेनम्।नपुंसकेकिम्।राजसभा।प्रतिपदोक्तन
पुंसकग्रहणान्नेह।रमणीयसभम्।ब्राह्मणकुलम्।पुरेप्राचाम्।६।२।९९।।देवदत्तपुरम्।नान्दीपुरम्।प्रा
चांकिम्।शिवपुरम्॥अरिष्टगौडपूर्वेच।६।२।१००।।पुरेपरेअरिष्टगौडपूर्वेसमासेपूर्वमन्तोदात्तम्।अरि राम:
ष्टपुरम्।गौडपुरम्।पूर्वग्रहणंकिम्।इहापियथास्यात्।अरिष्टश्रितपुरम्।गौडभृत्यपुरम्॥नहास्तिनफ ५६

लकमार्देयाः।६।२।१०१॥ पुरेपरेनैतान्यन्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्। मृदे
रपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक्॥ कसूलकूपकुम्भशालं विले।६।२।१०२॥ एतान्यन्तोदात्तानि वि
लेपरे। कुसूलविलम्। कूपविलम्। कुम्भविलम्। शालविलम्। कुसूलादि किम्। सर्पविलम्। वि
लेति किम्। कुसूलस्वामी॥ दिकशब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु।६।२।१०३॥ दिकछब्दा अन्तो
दात्ताभवन्त्येषु। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिका। जनपद। पूर्वपञ्चालाः। आख्यान। पूर्वयाया
तम्। पूर्वचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिदिकशब्दस्य परिग्रहार्थम्॥ आचार्योपसर्जनश्चाऽन्ते
वासिनि।६।२।१०४॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिकशब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति। पूर्वपाणि

नीयाः।आचार्येतिकिम्।पूर्वान्तेवासी।अन्तेवासिनिकिम्।पूर्वपाणिनीयंशास्त्रम्॥उत्तरपदवृद्धौ सर्वंच।६।२।१०५॥उत्तरपदस्येत्यधिकृत्यया वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति।सर्वपाञ्चालकः।अपरपाञ्चालकः।अधिकारग्रहणंकिम्।सर्वभासः।सर्वकारकः॥बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायाम्।६।२।१०६॥बहुव्रीहौविश्वशब्दःपूर्वपदभूतःसंज्ञायामन्तोदात्तःस्यात्।पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः।विश्वकर्मा विश्वदेवः।आविश्वदेवंसत्पतिम्।बहुव्रीहौकिम्।विश्वेचतेदेवाश्चविश्वदेवाः।संज्ञायांकिम्।विश्वदेवः।प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः॥उदराऽश्वेषुषु।६।२।१०७॥संज्ञायामितिवर्त्तते।वृकोदरः।हर्यश्वः।महेषुः॥क्षेपे।६।२।१०८॥उदराश्वेषुषुपूर्व

मन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम्। घटोदरः। कन्दुकाश्वः। चलाचलेषु। अनुदरः इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति
भवति प्रतिषेधेन॥ नदी बन्धुनि। ६।२।१०९॥ बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ। गार्गीबन्धुः
नदी किम्। ब्रह्मबन्धुः। ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः। बन्धुनि किम्। गार्गीप्रियः॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्
।६।२।११०॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा। प्रधौतपादः। निष्ठा किम्। प्रसेवकमुखः। उपसर्गपूर्वं किम्। शु
ष्कमुखः॥ उत्तरपदाऽऽदिः। ६।२।१११॥ उत्तरपदाधिकार आपादान्तम्। आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगाल
मित्यवधिकः॥ कर्णो वर्णलक्षणात्। ६।२।११२॥ कर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्मशब्द आ
द्युदात्तो बहुव्रीहौ। शुक्लकर्णाः। शङ्कुकर्णः। कर्णः किम्। श्वेतपादः। वर्णलक्षणात् किम्। शोभनक

सि॰ख॰
५८

र्णाः। संज्ञौपम्ययोश्च। ६।२।११३॥ कर्णा आद्युदात्तः। मणिकर्णाः। औपम्ये। गोकर्णाः॥ कण्ठपृष्ठग्रीवा
जङ्घं च। ६।२।११४॥ संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ। शितिकण्ठः। काण्डपृष्ठः। सुग्रीवः। नाडीजङ्घ। औपम्ये।
खरकण्ठः। गोपृष्ठः। अश्वग्रीवः। गोजङ्घ॥ शृङ्गमवस्थायां च। ६।२।११५॥ शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौ
पम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ। उद्गतशृङ्गः। द्व्यङ्गुलशृङ्गः। अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽव
स्था। संज्ञायाम्। ऋष्यशृङ्गः। उपमायाम्। मेषशृङ्गः। अवस्थेति किम्। स्थूलशृङ्गः॥ नञो जरमरमित्रमृ
ताः। ६।२।११६॥ नञः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ। नामे जरास्यजरम्। अमरम्। अमित्रमर्दय। अमृता देवे
घ्यामृतम्। नञः किम्। ब्राह्मणमित्रः। जेति किम्। अशत्रुः॥ सोर्मनसि अलोमोषसी वर्जयित्वामन्त

रामः
५८

मसन्तं वाद्युदात्तं स्यात्। नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः। सुकर्माणः। सुभुजः। सनोवक्षदनिमानः। सु
व्रह्मा। शिवापशुभ्यः सुमनाः। सुवर्चाः। सुपेशसस्करति। सोः किम्। कृतकर्मा। मनसी किम्। सुराजा।
अलोमोषसी किम्। सुलोमाः। सूषाः। कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति। सुकर्मकः। सुस्रोतस्कः।
क्रत्वादयश्च। ६।२।११८॥ सोः परे आद्युदात्ताः स्युः। साम्राज्याय सुक्रतुः। सुप्रतीकः। सुहव्यः। सुप्रतूर्ति
मनोहसम्। आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि। ६।२।११९॥ यदाद्युदात्तं द्व्यच्नत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम्। अधा स्वश्वाः।
सुरथाँ आतिथिग्वे। नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ। आद्युदात्तं किम्। या सुबाहुः। द्व्यच् किम्। सुगुरसत्सुहिरण्यः। हिर
ण्यशब्दस्य त्र्यच्त्वात्॥ वीरवीर्यौ च। ६।२।१२०॥ सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ। सुवीरेण रयिणा। सुवीर्यस्य गोमतः। वी

सि·स्व·
५९

र्यशब्दोयत्प्रत्ययान्तः।तत्रयतोनावइत्याद्युदात्तत्वंतेनवीर्यग्रहणंज्ञापकम्।तत्रहिसतिपूर्वेणैवसिद्धं
स्यात्॥कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे।६।२।१२१॥उपकूलम्।उपतीरम्।उपतूलम्।उपमू
लम्।उपशालम्।उपाक्षम्।सुषमम्।निःषमम्।तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते।कूलादिग्रहणंकिम्।उपकुम्भम्।अ
व्ययीभावेकिम्।परमकूलम्॥कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डंद्विगौ।६।२।१२२॥द्विकंसः।द्विमन्थः।द्विशूर्पः।
द्विपाय्यम्।द्विकाण्डम्।द्विगौकिम्।परमकंसः॥तत्पुरुषेशालायांनपुंसके।६।२।१२३॥शालाशब्दान्तेतत्पुरु
षेनपुंसकलिङ्गेउत्तरपदमाद्युदात्तम्।ब्राह्मणशालम्।तत्पुरुषेकिम्।दृढशालंब्राह्मणकुलम्।शालायां
किम्।ब्राह्मणसेनम्।नपुंसकेकिम्।ब्राह्मणशाला॥कन्थाच।६।२।१२४॥तत्पुरुषेनपुंसकलिङ्गेकन्थाश

रामः
५९

वृउत्तरपदमाद्युदात्तम्। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। नपुंसके किम्। दाक्षिकन्था॥ आदिश्चिहणादीनाम्
।६।२।१२५॥ कन्थान्तेन तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः। चिहणकन्थम्। मन्दकन्थम्। आदिरि
तिवर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम्॥ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्। ६।२।१२६॥ चेलादीन्युत्तरपदान्याद्यु
दात्तानि। पुत्रचेलम्। नगरखेटम्। दधिकटुकम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा। व्याघ्रादित्वात्स
मासः। गर्हायां किम्। परमचेलम्॥ चीरमुपमानम्। ६।२।१२७॥ वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। कम्बलचीरम्। उपमा
नं किम्। परमचीरम्॥ पललसूपशाकं मिश्रे। ६।२।१२८॥ घृतपललम्। घृतसूपः। घृतशाकम्। भक्ष्येण मिश्री
करणमिति समासः। मिश्रे किम्। परमपललम्॥ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्। ६।२।१२९॥ आद्युदात्तास्तत्पु

सि·स्व·
९०

रूप्ये। दाक्षिकूलम्। शाण्डिसूदम्। दाण्डायनस्थलम्। दाक्षिकर्षूः। ग्रामसंज्ञा एताः। संज्ञायां किम्। परमकूल
म्॥ अकर्मधारये राज्यम्। ६।२।१३०॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम्। ब्राह्मणराज्यम्।
अक इति किं। परमराज्यम्॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन॥ ॥कुचेलम्॥ कुराज्यम्॥ वर्ग्यादि
यश्च। ६।२।१३१॥ अर्जुनवर्ग्यः। वासुदेवपक्ष्यः। अकर्मधारय इत्येव। परमवर्ग्यः। वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः॥
पुत्रः पुम्भ्यः। ६।२।१३२॥ पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे। दाशकिपुत्रः। माहिषपुत्रः। पुत्रः कि
म्। कौनटिमातुलः। पुम्भ्यः किम्। दाक्षीपुत्रः॥ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः। ६।२।१३३॥ एभ्यः पुत्रो
नाद्युदात्तः। आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम्। आचार्यपुत्रः। उपाध्यायपुत्रः। शाकटाय

राम:
९०

नपुत्रः।राजपुत्रः।ईश्वरपुत्रः।नन्दपुत्रः।ऋत्विकपुत्रः।याजकपुत्रः।होतुःपुत्रः।संयुक्ताः सवन्धिनः
श्यालपुत्रः।ज्ञातयोमातापितृसम्बन्धेन·वान्धवाः।ज्ञातिपुत्रः।भ्रातुःपुत्रः॥ चूर्णादीन्यप्राणिष
ष्ठ्याः।६।२।१३४॥एतानिप्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानितत्पुरुषे।मुद्गचूर्णम्।अप्रेतिकि
मत्स्यचूर्णम्॥षट्चकाण्डादीनि।६।२।१३५॥अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि।दर्भकाण्डम्।दर्भ
चीरम्।तिलपललम्।मुद्गसूपः।मूलकशाकम्।नदीकूलम्।षट्किम्।राजसूदः।अप्रेतिकिं।द
त्तकाण्डम्॥कुण्डंवनम्।६।२।१३६॥कुण्डमाद्युदात्तंवनवाचिनितत्पुरुषे।दर्भकुण्डम्।कुण

सि॰स्व॰
६१

शब्दो न सादृश्ये। वनं किम्। मृत्कुण्डम्॥ प्रकृत्या भगालम्। ६।२।१३७॥ भगालवाच्युत्तरप
दे तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीपालम्। मध्योदात्ता एते प्रकृ
त्येत्यधिकृतमन्त इतियावत्॥ शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत्। ६।२।१३८॥ शितेः प
रं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्र
त्ययस्य नित्त्वात्। शितेः किम्। दर्शनीयपादः। अभसत्किम्। शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्व
पदप्रकृतिस्वरापवादोयं योगः॥ गतिकारकोपपदात्कृत्॥ ६।२।१३९॥ ॥

रामः
६१

गतिकारकोपपदात्कृत्।६।२।१३९॥एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे।प्रकारकः।प्रहरणम्।शोरण
धृष्णुनृवाहसाः।इध्मप्रव्रश्चनः।उच्चैःकारणम्।उपपदात्।ईषत्कारः।गतीतिकिम्।देवस्यकारकः।शेषेषष्ठी
।कृद्ग्रहणंस्पष्टार्थम्।प्रपचतितरामित्यत्रतरबाद्यन्तेनसमासेकृतेआम्।तत्रसतिशिष्टत्वादामस्वरोभवतीत्ये
के।प्रपचतिदेश्यार्थंतुकृद्ग्रहणमित्यन्ये।उभेवनस्पत्यादिषुयुगपत्।६।२।१४०॥एषुपूर्वोत्तरपदेयुगप
त्प्रकृत्या॥वनस्पतिंवनआ।बृहस्पतिंयः।बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तोनिपात्यते।हर्षयासचीपतिम्।शार्ङ्गरवादि
त्वादाद्युदात्तःशचीसब्दः।शचीभिर्नःइतिदर्शनात्।तनूनपादुच्यते।नराशंसंवाजिनम्।निपातनाद्दीर्घः
शुनःशेपनम्॥देवताद्वन्द्वेच।६।२।१४१॥उभेयुगपत्प्रकृत्यास्तः।आपइन्द्रावरुणौ।इन्द्राबृहस्पति

वयम्। देवता किम्। प्लक्षन्यग्रोधो। द्वन्द्वे किम्। अग्निष्टोमः॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थि
षु। ८।२।१४२॥ पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। इन्द्राग्निभ्यां कंवृषणः। अपृथिव्यादौ कि
म्। द्यावापृथिवी जनयेत्। आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते। पृथिवी त्वन्तोदात्तः। रुद्रसोमौ। रोदेर्णिलुक्चे
ति। रगन्तो रुद्रशब्दः। इन्द्रापूषणौ। श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। शुक्रामन्थिनौ। मन्थि
न्निति नन्त्वादन्तोदात्तः। उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं माभूत्। अ
उदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्॥ ८।२।१४३॥ अधिकारोऽयम्। थाऽथघञ्क्ताऽजऽवि
त्रकाणाम्। ८।२।१४४॥ थऽथघञ्क्त अच् अप् इत्रक एतदन्तानाम् गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः।

प्रभृथस्थायोः।आवसथः।घञ्।प्रभेदःक्त।धूर्तः।वज्रीपुरुहूतः।पुरुषुबहुप्रदेशेषुहूतइतिविग्रहः।अच्।प्रक्षयः
।अप्।प्रलवः।इत्र।प्रलवित्रम्।क।गोवृषः।मूलविभुजादित्वात्कः।गतिकारकोपपदादित्येव।सुस्तुतंभवता॥
सूपमानात्क्तः।६।२।१४५॥सोरुपमानाच्चपरंक्तान्तमन्तोदात्तम्॥ऋतस्ययोनौसुकृतस्य।शशप्लुतः॥संज्ञायां
मनाचितादीनाम्।६।२।१४६॥गतिकारकोपपदात्क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा।उपहूतःशाक
ल्यः।परिजग्धः।कौण्डिन्यः।आनेतिकिम्।आचितम्।आस्थापितम्॥प्रवृद्धादीनांच।६।२।१४७॥एषांक्तान्त
मुत्तरपदमन्तोदात्तम्।प्रवृद्धः।प्रयुक्तः।असंज्ञार्थोऽयमारम्भः।आकृतिगणोऽयम्॥कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशि
षि।६।२।१४८॥संज्ञायामन्तउदात्तः।देवदत्तः।विष्णुश्रुतः॥कारकात्किम्।संभूतोरामायणः।दत्तश्रुत

२

सि·स्व·
६३

योकिम्। देवपालितः। अस्मान्नियमात्स्वसंज्ञायामनेतिन। तृतियाकर्मणीनितुभवति। एवकिम्। कारका
वधारणम् यथास्यात्। दत्तश्रुतावधारणम्माभूत्। अकारकादपिदत्तश्रुतयोरन्तउदात्तोभवति। संश्रुतः।
आशिषिकिम्। देवैःखातादेवखाताः। आशिष्येवेत्येवमंत्रेष्टोनियमः। तेनानाहतोनदातेदेवदत्तइत्यत्रेन। श
ङ्खविशेषस्यसंज्ञेयम्। तृतीयाकर्मणीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवभवति॥ इत्थंभूतेनकृतमितिच।६।२।१४
९॥ इत्थम्भूतेनकृतमितेतस्मिन्नर्थेयः समासस्तत्रक्तांतमुत्तरपदमन्तोदात्तंस्यात्। सुप्तप्रलपितम्। प्रमत्तगीतम्।
कृतमितिक्रियासामान्येकरोतिर्नाभूतप्रादुर्भावएव। तेनप्रलपितादपिकृतंभवति। तृतियाकर्मणीत्यस्यापवादः
॥ अनोभावकर्मवचनः।६।२।१५०॥ कारकात्परमनप्रत्ययांतंभाववचनंकर्मवचनंचान्तोदात्तम्। पयःपानं

रामः
६३

सुखम्। राजभोजनाः शालयः। अनः किम्। हस्तादायः। भे इति किम्। दन्तधावनम्। करणेल्युट्। कारकात्किम्।
निदर्शनम्। मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः। ६।२।१५१॥ कारकात्पराण्येतान्यु
त्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे। कृत्स्वरापवादः। रथवर्त्म। पाणिनीकृतिः। छन्दोव्याख्यानम्। राजशयनम्
। राजासनम्। अश्वस्थानम्। ब्राह्मणयाजकः। गोक्रीतः। कारकात्किम्। प्रभूतौसङ्गतिम्। अत्रतादौचनि
तीतिस्वरः॥ सप्तम्याः पुण्यम्। ६।२।१५२॥ अंतोदात्तम्। अध्ययनपुण्यम्। तत्पुरुषेतुल्यार्थेइतिप्राप्तम्। स
प्तम्याः किम्। वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम्॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः। ६।२।१५३॥ माषोनम्। माषविकलम्।
वाक्कलहः। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम्। अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति। धान्यार्थः।

सि.स्व.
६४

ऊनशब्देनत्वर्थनिर्देशार्थेननतदर्थानांग्रहणमितिप्रतिपदोक्तत्वादेवसिद्धेतनीयाग्रहणंस्पष्टार्थम्॥
मिश्रंचानुपसर्गमसन्धौ।६।२।१५४॥पनवन्धेनैकार्थेसन्धिः।तिलमिश्राः।सर्पिमिश्राः।मिश्रंकिम्।गु
डधानाः।अनुपसर्गेकिम्।तिलसंमिश्राः।मिश्रग्रहणेसोपसर्गग्रहणस्येदमेवज्ञापकम्।असंधौकिम्।
ब्राह्मणमिश्रोराजा।ब्राह्मणैःसहसंहितएकार्थ्यमापन्नः॥नञोगुणप्रतिषेधेसम्पाद्यर्हहितालमर्थास्त
द्धिताः।६।२।१५५॥संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नञोगुणप्रतिषेधेवर्तमानात्परेअन्तोदात्ताः।कर्णावेष्टका
भ्यांसंपादिकार्णावेष्टकिकम्।नकार्णावेष्टकिकमकार्णावेष्टकिकम्।छेदमर्हतिछैदिकः।नछैदिकोऽ
छैदिकः।नवत्सेभ्योहितोऽवत्सीयः।नसंतापायप्रभवतिअसंतापिकः।नञःकिम्।गर्दभरथमर्हति॰गार्द

राम:
६४

भराथिकः। विगार्दभरार्थिकः। गुणप्रतिषेधेकिम्। गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः। गुणोहितद्धितार्थे
प्रवृत्तिनिमित्तंसम्पादितत्वाद्युच्यते। तत्प्रतिषेधोयत्रोच्यतेतत्रायंविधिः। कर्णावेष्टकाभ्यांनसम्पादिमु
खमिति। संपेतिकिम्। पाणिनीयमधीतेपाणिनीयः। नपाणिनीयःअपाणिनीयः। तद्धिताःकिम्। वोढु
मर्हतिवोढा। नवोढाअवोढा॥ ययतोश्चाऽतदर्थे। ६।२।१५६॥ ययतौयौतद्धितौतदन्तस्योत्तरपदस्यनञो
गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्तउदात्तःस्यात्। पाशानांसमूहःपाश्या। नपाश्याअपाश्या। अदन्त्यम्। अतद
र्थेकिम्। अपाद्यम्। तद्धितःकिम्। अदेयम्। गुणप्रतिषेधेकिम्। दन्त्यादन्यददन्त्यम्। तदनुवन्धग्रहणेना
तदनुवन्धकस्येति। नेह। अवामदेव्यम्॥ अच्कावशक्तौ। ६।२।१५७॥ अजन्तंकान्तंचनञःपरमन्तोदा

नमशक्तौगंम्यायाम्।अपचः पक्तुमशक्तः।अविलिखः।अशक्तौकिम्।अपचोदीक्षितः।गुणप्रतिषेधे इत्येव
।अंन्योऽयमपचादपचः। आक्रोशेच।६।२।१५८॥नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे।अपचोजाल्मः।
पक्तुंनशक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते।अविक्षिपः॥ संज्ञायाम्।६।२।१५९॥नञः परमन्तोदात्तंसंज्ञायामाक्रोशे।
अदेवदत्तः॥कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च।६।२।१६०॥नञः परेउन्तोदात्ताःस्युः।अकर्त्तव्यः।उक।अनागामुकः।इ
ष्णुच्।अनलङ्करिष्णुः।इष्णुज्ग्रहणेखिष्णुचोप्यनुबंधकस्यापिग्रहणमिकारादेर्वीधानसामर्थ्यात्।अना
ढ्यम्भविष्णुः।चार्वादिः।अचारुः।असाधुः॥राजान्होश्छन्दसि॥अराजा।अनहः।भाषायांनञःस्वरएव॥
विभाषातृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु।६।२।१६१॥तृन्।अकर्ता।अन्न।अनन्नम्।अतीक्ष्णम्।अशुचि।पक्षेअव्ययस्व

रः॥वहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने।६।२।१६२॥एभ्योअनयोरन्तउदात्तः।इदंप्रथममस्यसइदं
प्रथमः।एतद्द्वितीयः।तत्पञ्चमः।वहुव्रीहौकिम्।अनेनप्रथमइदंप्रथमः।तृतीयेतियोगविभागात्समासः।इदमेत
त्तद्भ्यःकिम्।यत्प्रथम।प्रथमपूरणयोःकिम्।तानिवहून्यस्यतद्वहुः।क्रियागणनेकिम्।अयंप्रथमःप्रधानंयेषांते
इदंप्रथमाः।द्रव्यगणनमिदम्।गणनेकिम्।अयंप्रथमएषांतेइदम्प्रथमाः।इदम्प्रधानाइत्यर्थः।उत्तरपदस्य
कार्यित्वात्कपिपूर्वमन्तोदात्तम्।इदम्प्रथमकाः।वहुव्रीहावित्यधिकारोवनंसमासइत्यतःप्राग्वोध्यः॥संख्याया
स्तनः॥६।२।१६३॥वहुव्रीहावन्तोदात्तः।द्विस्तना।चतुस्तना।संख्यायाःकिम्।दर्शनीयस्तना।स्तनःकिम्।
द्विशिराः॥विभाषाछन्दसि।६।२।१६४॥द्विस्तनांकरोति॥संज्ञायांमित्राजिनयोः।६।२।१६५॥देवमित्रःकृ

षाजिनम्। संज्ञायां किम्। प्रियमित्रः। ऋषिप्रतिषेधो ऽत्र मित्रे॥ ॥विश्वामित्र ऋषिः॥ व्यवायिनो ऽन्तरम्।६।२।१६६॥ व्यवधानवाचकान्यस्मेन्नरमन्तोदात्तम्। वस्त्रमन्तरं व्यवधायकमस्य स वस्त्रान्तरः। व्यवधायिनः किम्। आत्मान्तरः। अन्यस्वभाव इत्यर्थः॥ मुखं स्वाङ्गम्॥६।२।१६७॥ गोमुखः। स्वाङ्गं किम्। दीर्घमुखा शाला॥ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः।६।२।१६८॥ उच्चैर्मुखः। प्राङ्मुखः। गोमुखः। महामुखः। स्थूलमुखः। मुष्टिमुखः। पृथुमुखः। वत्समुखः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ऽत्र। गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानःलक्षणोपि विकल्पो ऽनेन बाध्यते॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्।६।२।१६९॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वा ऽन्तोदात्तं। बहुव्रीहौ। प्रक्षालितमुखः। पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोपि भवति। उपमान

म्।सिंहमुखः॥जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः।६।२।१७०॥सारङ्गजग्धः।मास
जातः।सुखजातः।दुःखजातः॥जातिकालेतिकिम्।पुत्रजातः।आ।नाच्छादनात्किम्।वस्त्रच्छन्नः।अकृ॰तेतिकि
म्।कुण्डकृतः।कुण्डमितः।कुण्डप्रतिपन्नः।अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः॥वा जाते।६।२।१७१॥
जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः।दन्तजातः।मासजातः॥नञ्सुभ्याम्।६।२।१७२॥बहुव्रीहा
वुत्तरपदमन्तोदात्तम्।अव्रीहिः।सुमाषः॥कपि पूर्वम्।६।२।१७३॥नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समास
स्य पूर्वमुदात्तं कपि परे।अब्रह्मबन्धुकः।सुकुमारीकः॥ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्॥६।२।१७४॥ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समा
से चान्त्यात्पूर्वमुदात्तम्।कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ॥अव्रीहिकः।सुमाषकः।पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पू

सि॰ख॰
६७

र्वग्रहणम्प्रवृत्तिभेदेननियमार्थम्।ह्रस्वान्तेंत्यादेवपूर्वपदमुदात्तंनकपिपूर्वमिति।अक्षकः।कवन्तस्यैवान्तोदात्त
त्वम्॥वहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि।६।२।१७५॥उत्तरपदार्थवहुत्ववाचिनोवहोःपरस्यपदस्यनञःपरस्येवस्व
रःस्यात्।वहुव्रीहिकः।वहुमित्रकः।उत्तरपदेतिकिम्।वहुषुमानोस्यसवहुमानः॥नगुणादयोवयवाः।६
।२।१७६॥अवयववाचिनोवहोःपरेगुणादयोनान्तोदात्तावहुव्रीहौ।वहुगुणाःरज्जुः।वहूक्षरंपदम्।वह्वध्या
यः।गुणादिराकृतिगणः।अवयवाःकिम्।वहुगुणोद्विजः।अध्ययनश्रुतसदाचारादयोगुणाः॥उपसर्गा
त्स्वाङ्गंध्रुवमपर्शु।६।२।१७७॥प्रपृष्ठः।प्रललाटः।ध्रुवमेकरूपम्।उपसर्गात्किम्।दर्शनीयपृष्ठः।स्वाङ्गं
किम्।प्रशाखोवृक्षः।ध्रुवंकिम्।उद्बाहुः।अपर्शुकिम्।विपर्शुः॥वनंसमासे।६।२।१७८॥समासमात्रेउप

रामः
६७

सर्गादुत्तरपदंवनमंतोदात्तम्।तस्येदिमेप्रवणे॥अन्तः।६।२।१७९॥अस्मात्परंवनमंतोदात्तम्।अन्तर्व
णोदेशः।अनुपसर्गार्थमिदम्॥अन्तश्च।६।२।१८०॥उपसर्गादन्तःशब्दोन्तोदात्तः।पर्यन्तः।समन्तः॥
ननिविभ्याम्।६।२।१८१॥न्यन्तः।व्यन्तः।पूर्वपदप्रकृतिस्वरेयणिचकृतेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरि
तः॥परेरभितोभाविमण्डलम्।६।२।१८२॥परेपरमभितउभयतोभावोयस्यास्तितत्कूलादिमण्डलंचा
न्तोदात्तम्।परिकूलम्।परिमण्डलम्॥प्रादस्वाङ्गंसंज्ञायाम्।६।२।१८३॥प्रगृहम्।अस्वाङ्गंकिम्।प्रप
दम्॥निरुदकादिनिच॥६।२।१८४॥अन्तोदात्तानि।निरुदकम्।निरुपलम्॥अभेर्मुखम्।६।२।१८५॥
अभिमुखम्।अपसर्गात्स्वाङ्गमितिनिषेधेवहुव्रीह्यर्थमव्ययार्थमस्वाङ्गार्थंच।अभिमुखाशाला॥अपाच्च।

६।२।१८६॥ अपमुखम्। योगविभागउत्तरार्थः॥ स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनामच।६।२।१८
७॥ अपादिमान्यन्तोदात्तानि। अपस्फिगम्। अपपूतम्। अपवीणाम्। अञ्जस् अपाञ्जः। अध्वन्। अपाध्वम्
। अपसर्गादध्वनइत्यस्याभावेइदम्। एतदेवचज्ञापकंसमासान्तानित्यत्वे। अपकुक्षि। सीरनाम। अपसी
रम्। अपहलम्। नाम। अपनाम॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थंच॥ अधेरुपरि
स्थम्। ६।२।१८८॥ अध्यारूढोदन्तोऽधिदन्तः। दन्तस्योपरिजातोदन्तः। उपरिस्थंकिम्। अधिकारणाम्॥ अ
नोरप्रधानकनीयसी। ६।२।१८९॥ अनोःपरमप्रधानवाचिकनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतोज्येष्ठमनुज्येष्ठः। पू
र्वपदार्थप्रधानःप्रादिसमासः। अनुगतःकनीयाननुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधान। प्रधानार्थंचकनीयोग्र

हराम्। अप्रेति किम्। अनुगतोज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः॥ पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः। ६।२।१९०॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची
पुरुषोऽन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः। अन्वादिष्टः किम्। अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः॥ अतेरकृ-
त्पदे। ६।२।१९१॥ अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशोनागः। अतिपदागायत्री। अकृत्पदे
किम्। अतिकारकः॥ अतेर्धातुलोपइतिवाच्यम्॥ ॥इह माभूत्। शोभनोगार्ग्योऽतिगार्ग्यः। इहच स्यात्। अति-
क्रान्तः। कारकमतिकारकः॥। नेरनिधाने। ६।२।१९२॥ निधानमप्रकाशता। ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमि-
त्यर्थः॥ निमूलम्। न्यक्षम्। अनिधाने किम्। निहितोदण्डोनिदण्डः॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे। ६।२।१९३॥ प्र-
तेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः। प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः। प्रतिराजा। समासान्तस्यानित्यत्वान्नटच्॥ उपाद्-

व्यजजिनमगौरादयः।६।२।१९४॥उपात्परं यत्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा।उपदेवः
उपेन्द्रः।उपाजिनम्।अगौरादयः किम्।उपगौरः।उपतैषः।तत्पुरुषे किम्।उपगतः सोमोऽस्य उपसोमः॥सोरव
क्षेपणे।६।२१९५॥सुप्रत्यवसितः।सुरत्नः पूजायामेव।वाक्यार्थ स्तोत्रनिन्दा असूयया तथाभिधानात्।
सोः किम्।कुब्राह्मणाः।अवक्षेपणे किम्।सुब्रह्मणाम्॥विभाषोत्पुच्छे।६।२।१९६॥तत्पुरुषे।उत्क्रान्तः पुच्छा
उत्पुच्छः।यस्तत्पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते एरच् उत्पुच्छः तत्र थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽ
यम्।सेयमुभयत्र विभाषा।तत्पुरुषे किम्।उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः॥द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ।६।२।
१९७॥आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा।द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय।त्रिपादूर्ध्वः॥द्विदन्।त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्।सुर्धे०

न्नित्यकृतसमासान्तएवमूर्धशब्दः।नसैतत्तुयोजनमसत्यपिसमासान्तेअन्तोदात्तत्वंयथास्यात्।एतदेव
ज्ञापकमनित्यःसमासान्तोभवतीति।यद्यपिचसमासांन्तक्रियतेतथापिबहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च
समासांतोदात्तत्वंपक्षेभवत्येव।द्विमूर्धः।त्रिमूर्धः।द्वित्रिभ्यांकिम्।कल्याणमूर्धा।बहुव्रीहौकिम्।द्वयोर्मू
र्धा॰द्विमूर्धा॥सक्थचाऽक्रान्तात्।६।२।१९८॥गौरसक्थः।श्लक्ष्णसक्थः।अक्रान्तात्किम्।चक्रसक्थ।
समासान्तस्यचशिष्टत्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वंभवति॥परादिश्छन्दसिबहुलम्।६।२।१९९॥छन्दसिपरस्यस
क्थशब्दस्यादिरुदात्तोवा।अजिसक्थमालभेत।अत्रवार्त्तिकम्॥परादिश्चपरान्तश्चपूर्वान्तश्चापिदृश्यते
॥पूर्वादयश्चदृश्यन्तेव्यत्ययोबहुलंततः॥इति।परादिः।तुविजाताउरुक्षया।परान्तः।नियेनमुष्टिहत्यया।

सि.स्व.
७०

यात्रिचक्रः।पूर्वान्तः।विश्वायुर्धेहि॥इतिसमासस्वराः॥तिङोगोत्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्णयोः।८।१।२७॥तिङन्तात्प
दाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः।पचतिगोत्रम्।पचतिपचतिगोत्रम्।एवंप्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनाद
यः।कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणंपाठविशेषणम्।तेनान्यत्रापिगोत्रादिग्रहणेकुत्सनादावेवकार्यंज्ञेयम्।गोत्रा
दीतिकिम्।पचतिपापम्।कुत्सेतिकिम्।खनतिगोत्रंसमेत्यकूपम्॥तिङ्ङतिङः।८।१।२८॥अतिङन्तात्पर
त्परंतिङन्तंनिहन्यते।अग्निमीळे॥नलुट्।८।१।२९॥लुडन्तंननिहन्यते।श्वःकर्ता॥निपातैर्यद्यदिहन्तकुवि
न्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्॥८।१।३०॥एतैर्निपातैर्युक्तंननिहन्यते।यदग्नेस्यामहंत्वम्।युवायदीकृथः।कुविद
ङ्गआसन्।अचितिभिश्चकृमाकच्चित्।यत्रासोयत्रपितरोभवन्ति।॥नहप्रत्यारम्भे।८।१।३१॥नहेत्यनेनयुक्त

राम.
७०

तिङन्तंनानुदात्तम्।प्रतिषेधयुक्तआरम्भःप्रत्यारम्भः।नहभोक्ष्यसे।प्रत्यारम्भेकिम्।नहवैतस्मिन्लोकेदक्षिणामिछंति॥सत्यंप्रश्ने।८।१।३२॥सत्ययुक्तंतिङन्तंनानुदात्तंप्रश्ने।सत्यंभोक्ष्यसे।प्रश्नेकिम्।सत्यमिद्वाउतंवयमिन्द्रंस्तवाम॥अङ्गाऽप्रातिलोम्ये।८।१।३३॥अङ्गेत्यनेनयुक्तंतिङन्तंनानुदात्तम्।अङ्गकुरु।अप्रातिलोम्येकिं।अङ्गकूजसिवृषलइदानींज्ञास्यसिजाल्म।अनभिप्रेतमसौकुर्वन्प्रतिलोमोभवति॥हिच।८।१।३४॥हियुक्तंतिङन्तंनानुदात्तं।आहिष्मायाति।आहिरुहन्तम्॥छन्दस्यनेकमपिसाकाङ्क्षम्।८।१।३५॥हीत्यनेनयुक्तंसाकाङ्क्षमनेकमपिनानुदात्तम्।अनृतंहिमत्तोवदतिपाप्माचैनंपुनाति।तिङन्तद्वयमपिननिहन्यते॥यावद्यथाभ्याम्।८।१।३६॥आभ्यांयोगेतिङन्तंनानुदात्तम्।यथाचित्करावमावतम्॥पूजायां

सि.स.
७१

नानन्तरम्।८।१।३७॥यावद्यथाभ्यांयुक्तमनन्तरंतिङन्तंपूजायांनानुदात्तम्।यावत्पचतिशोभनम्।यथापच
तिशोभनम्।पूजायांकिम्।यावद्भुङ्क्ते।अनन्तरंकिम्।यावद्देवदत्तःपचतिशोभनम्।पूर्वेणात्रनिघातःप्रतिषि
ध्यते॥उपसर्गव्यपेतंच।८।१।३८॥पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम्।उपसर्गव्यवधानार्थंवचनम्।यावत्प्रपचति
शोभनम्।अनन्तरमित्येव।यावद्देवदत्तःप्रपचतिशोभनम्॥तुपश्यपश्यताहैःपूजायाम्।८।१।३९॥ए
भिर्युक्तंतिङन्तंननिहन्यते।पूजायाम्।आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वमेरिरे॥अहोच।८।१।४०॥एतद्योगेना
नुदात्तंपूजायाम्।अहोदेवदत्तःपचतिःशोभनम्॥शेषेविभाषा।८।१।४१॥अहोइत्यनेनयुक्तंतिङन्तंवानु
दात्तमपूजायाम्।अहोकटंकरिष्यति॥पुराचपरीप्सायाम्॥८।१।४२॥पुरेत्यनेनयुक्तंवानुदात्तंत्वरायाम्।अ

राम:
७१

धीष्वमारावकपुराविद्योततेविद्युत्। निकटागामिन्यत्रपुराशब्दः। परीप्सायांकिम्। नतेनस्मपुराधीते। चिरा
तीतेत्रपुरा॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्। ८।१।४३॥ ननुइत्यनेनयुक्तंतिङन्तंनानुदात्तमनुप्रार्थनायाम्। ननु
गच्छामिभोः। अनुजानीहिमांगच्छन्तमित्यर्थः। अन्वितिकिम्। अकार्षीःकटंत्वम्। ननुकरोमि। पृष्टप्रतिव
चनमेतत्॥ किंक्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्। ८।१।४४॥ क्रियाप्रश्नेवर्तमानेनकिंशब्देनयुक्तंतिङ
न्तंनानुदात्तम्। किंद्विजःपचत्याहोस्विद्गच्छति। क्रियतेकिम्। साधनप्रश्नेमाभूत्। किंभक्तंपचत्यपूपान्वा। प्र
श्नेकिम्। किंपठति। क्षेपोयम्। अनुपसर्गेकिम्। किंप्रपचतिउतप्रकरोति। अप्रतिषिद्धंकिम्। किंद्विजोनपच
ति॥ लोपविभाषा। ८।१।४५॥ किंमोप्रयोगेउक्तंवा। देवदत्तःपचत्याहोस्वित्पठति॥ एहिमंन्यप्रहासेलृट्। न

सि.कौ.
७२

।१।४६॥एहिमंन्येइत्यनेनयुक्तंलृडन्तंनानुदात्तंक्रीडायाम्।एहिमन्येभक्तंभोक्ष्यसेभुक्तंतत्त्वतिथिभिः।प्रहासेकिम्।
एहिमन्यसेओदनंभोक्ष्येइतिसुष्ठुमंन्यसे।गत्यर्थलोटालृडित्यनेनैवसिद्धेनियमार्थोयमारम्भः।एहिमंन्येयुक्ते
प्रहासएवनान्यत्र।एहिमन्यसेओदनंभोक्ष्ये।।जात्वपूर्वम्।८।१।४७॥अविद्यमानंपूर्वंयज्जातुतेनयुक्तंतिङ
न्तंनानुदात्तम्।जातुभोक्ष्यसे।अपूर्वंकिम्।कटंजातुकरिष्यसि।।किंवृत्तंचचिदुत्तरं।८।१।४८।।अविद्यमानपूर्वंचि
दुत्तरंयस्मात्किंवृत्तम्।तेनयुक्तंतिङन्तंनानुदात्तम्।विभक्त्यन्तंडतरडतमान्तंकिमोरूपंकिंवृत्तम्।कश्चिद्भुङ्क्ते।कत
रश्चित्।कतमश्चिद्वा।चिदुत्तरंकिम्।कोभुङ्क्ते।अपूर्वमित्येव।रामःकिंचित्पठति।।आहोउताहोवाऽनन्तरम्।८।१।
४९॥आहोउताहोइत्याभ्यांयुक्तंतिङन्तंनानुदात्तम्।आहोउताहोवाभुङ्क्ते।अनन्तरमित्येव।शेषेविभाषांवक्ष्य

रामः
७२

ति।अपूर्वैतिकिम्।देव आहोभुङ्क्ष्व।।शेषे विभाषा।८।१।५०।। आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम्।आहो दे
वः पचति।।गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्।८।१।५१।। गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्।यत्रैव का
रके लोट् तत्रैव लृडपि चेत्।आगच्छ देवग्रामं द्रक्ष्यसि उह्यतां देवदत्तेन शालयः रामेरा भोक्ष्यंते।गत्यर्थे किम्।पच देव ओ
दनं भोक्ष्यसेऽन्नम्।लोटा किम्।आगच्छेर्देवग्रामं द्रक्ष्यसेनम्।लृट् किम्।आगच्छ देवग्रामं पश्यसेनम्।न चेदिति किम्।
आगच्छ देवग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात्।यत्र लोडन्तस्य कारकं तत्रान्यत्र लृडन्तेनो
च्यते।।लोट् च।८।१।५२।।लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम्।आगच्छ देवग्रामं पश्य।गत्यर्थेति किम्।पच देवौदनं
भुङ्क्ष्वैनम्।लोट् किम्।आगच्छ देवग्रामं पश्यसि।न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव।आगच्छ देवग्रामं पश्य त्वैनं रामः।।

सर्वग्रहणात्विहस्यादेव। आगच्छदेवग्रामंत्वंचाहंचपश्यावः। योगविभागउत्तरार्थः।। विभाषितम्सोपसर्गमनुत्तमम्
।८।१।५३।। लोडन्तंगत्यर्थलोटायुक्तंतिङन्तंवानुदात्तम्। आगच्छदेवग्रामंप्रविश। सोपसर्गंकिम्। आगच्छदेव
ग्रामंपश्य। अनुत्तमंकिम्। आगच्छानिदेवग्रामंप्रविशानि।। हन्तच।८।१।५४।। हन्तेत्यनेनयुक्तमनुत्तमंलोडन्तंवा
नुदात्तम्। हन्तप्रविश। सोपसर्गमित्येवहन्तकुरु। निपातैर्यद्यदीतिनिघातप्रतिषेधः। अनुत्तमंकिम्। हन्तप्रभुन
जावहै।। आमएकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके।८।१।५५।। आमःपरमेकपदान्तरितमामन्त्रितम्। आम्। पचसि
देवदत्ता३। एकांतरंकिम्। आम्प्रपचसिदेवदत्ता३। आमन्त्रितंकिम्। आम्पचतिदेवदत्तः। अनन्तिकेकिम्।
आम्पचसिदेवदत्त।। यद्धितुपरंछन्दसि।८।१।५६।। तिङन्तंनानुदात्तम्। उदसृजोयदङ्गिरः। इमसन्तिहि। आख्या

भिनत्ते। निपातैर्यदिति हि चेति तुपश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम्। एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति। जायेस्वारो
हावेहि। एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्व
गतेः।८।१।५७॥ एषुषट्सुपरतस्तिङन्तं नानुदात्तम्। देवः पचति चन। देवः पचति चित्। देवः पचतीव॥
देवःपा।चतिगोत्रम्। देवः पचतिकल्पम्। देवपा।चतिपचति। अगतेकिम्। देवः प्रपचति चन॥ चादिषु च।
८।१।५८॥ चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम्। देवः पचति च खादति च॥ अगतेरित्येव। देवः प्रपचति
च प्रखादति च। प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव॥ चवायोगे प्रथमा।८
।१।५९॥ चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। गाश्च चारयति वीणां वा वादयति। इतो वा सातिमी

सि.ख.
७४

महे।उत्तरवाक्ययोस्तुषज्ञनीयातिङन्तापेक्षयेयंप्राथमिकी।योगेकिम्।पूर्वसूत्रयोरपियोगोनिघातार्थं।
प्रथमाग्रहणंद्वितीयादेस्तिङन्तस्यमाभूत्॥हेतिक्षियायाम्।८।१।६०॥हयुक्ताप्रथमातिङ्विभक्तिर्नानु
दात्ताधर्मव्यतिक्रमे।स्वयंहरथेनयाति३।उपाध्यायंपदातिंगमयति।क्षियाशीरितिप्लुतः॥अहेतिवि
नियोगेच।८।१।६१॥अहयुक्ताप्रथमातिङ्भक्तिर्नानुदात्तानानाप्रयोजनेनियोगेक्षियायांच।त्वमह
ग्रामंगच्छ।त्वमहरथेनारण्यंगच्छ।क्षियायांस्वयमहरथेनयाति३।उपाध्यायम्पदातिंनयति॥चाहलोप
एवेत्यवधारणम्।८।१।६२॥चअहएतयोर्लोपेप्रथमातिङ्भक्तिर्नानुदात्ता।देवएवग्रामंगच्छतु।
देवयेवारण्यंगच्छतु।ग्राममरण्यंचगच्छत्वित्यर्थः।देवएवग्रामंगच्छतुरामएवारण्यंगच्छतु।ग्रामं

रामः
७४

केवलमरणंकेवलंगच्छतीत्यर्थः।इहहलोपःसचकेवलार्थः।अवधारणंकिम्।देवक्वेवभोक्ष्यसे।न
क्वचिदित्यर्थः।अनवक्लृप्तावेव॥ चादिलोपेविभाषा।८।१।६३॥चवाहाहैवानांलोपेप्रथमातिङ्विभक्ति
र्नानुदात्ता।चलोपे।इन्द्रवाजेषुनोऽव।शुक्लाव्रीहयोभवंतिश्वेतागाआज्यायदुहंति।वालोपे।व्रीहिभि
र्यजेत।यवैर्यजेत॥वैवावेतिचछन्दसि।८।१।६४॥अहर्वैदेवानामासित्।अयंवावहस्तआसीत्॥ए
कान्याभ्यांसमर्थाभ्याम्।८।१।६५॥आभ्यांयुक्ताप्रथमातिङ्विभक्तिर्नानुदात्ताछन्दसि।अजामेकांजि
न्वति।प्रजामेकांरक्षति।तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्ति।समर्थाभ्यांकिम्।एकोदेवानुपातिष्ठत्।एकइ
तिसंख्यापरंनान्यार्थम्॥यद्वृत्तान्नित्यम्।८।१।६६॥यत्रपदेयच्छब्दस्ततःपरंतिङन्तंनानुदात्तम्।योभु

सि.स्व.
७५

ङ्क्ते।येऽयज्ञाद्युर्वाति।अत्रव्यवहितेकार्यमिष्यते॥पूजनात्पूजितमनुदात्तंकाष्ठादिभ्यः।८।१।६७॥पूजने
भ्यःकाष्ठादिभ्यःपूजितवचनमनुदात्तम्॥काष्ठाध्यापकः।मलोपश्चवक्तव्यः॥दारुणाध्यापकः।अत्ता
नाध्यापकः।समासान्तोदात्तत्वापवादः।एतत्समासेइष्यते॥नेह।दारुणामध्यापकइतिवृत्तिमतम्।पू
जनादित्येवपूजितग्रहणेसिद्धेपूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम्।एतदेवज्ञापकंमंत्रप्रकरणेप
ञ्चमीनिर्देशेपिनानन्तर्यमाश्रीयतइति॥सगतिरपितिङ्।८।१।६८॥पूजनेभ्यःकाष्ठादिभ्यस्तिङन्तं
पूजितमनुदात्तम्।यत्काष्ठंपचति।तिङ्ङतिङइति।निघातस्यनिपातैर्यद्दितिनिषेधेप्राप्तेविधिरयम्
।सगतिग्रहणाद्गतिरपिनिहन्यते।गतिग्रहणे।उपसर्गग्रहणमिष्यते॥नेह।यत्काष्ठंशुक्लीकरोति॥कु

रामः
७५

त्सनेचसुप्यगोत्रादौ।८।१।६९॥कुत्सनेचसुवंतेपरेसगतिरगतिरपितिङनुदात्तः।पचतिपूति।प्रपचति
पूति।पचतिमिथ्या।कुत्सनेकिम्।प्रपचतिशोभनम्।सुपिकिम्।पचतिक्लिश्नाति।अगोत्रादौकिम्।पचति
गोत्रम्॥क्रियाकुत्सनइतिवाच्यम्॥कर्तुःकुत्सनेमाभूत्।पचतिपूतिर्देवदत्तः।पूतिश्चानुवंधइतिवाच्यम्॥
तेनायंचकारानुवंधत्वादन्तोदात्तः॥वावह्वर्थमनुदात्तमितिवाच्यम्॥पचंतिपूति॥गतिर्गतौ।८।१।७०॥
अनुदात्तः।अभ्युद्धरति॥गतिःकिम्।दत्तःपचति।गतौकिम्।आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहिमयूररोमभिः॥ति
ङिचोदात्तवति।८।१।७१॥गतिरनुदात्तः।यत्प्रपचति।तिङ्ग्रहणमुदात्तवतःपरिमाणार्थम्।अन्यथाहि
यक्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रत्येवगतिस्तत्रधातावेवोदात्तवतिस्यात्प्रत्ययेनस्यात्।उदात्तवतिकिम्प्रपचति

सि·स्व·
७६

इतितिङन्तस्वराः॥अथवैदिकवाक्येषुस्वरसंचारप्रकारःकथ्यते।अग्निमीळइतिप्रथमाऋक्।तत्रा(
ग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षेफिष्इत्यन्तोदात्तइतिमाधवः।वस्तुतस्तुघृतादित्वात्।व्युत्पत्तौतुनिप्रत्ययस्व
रेण।अम्ञुपृत्वादद्युदात्तः अमिपूर्वइत्येकादेशास्त्वेकादेशउदात्तेनेत्युदात्तः।ईळेतिङ्ङतिङइतिनिघातः
।संहितायांनूदात्तादनुदात्तस्येतीकारःस्वरितः।स्वरितात्संहितायामितिळेइत्यस्यप्रचयापरपर्यायाएकश्रुतिः।
पुरःशब्दोन्तोदात्तःपूर्वाधरराणामित्यसिप्रत्ययेस्वरात्।हितमस्योपिधाञोनिष्ठायांदधातेर्हिरितिह्यादेशेप्रत्यये
स्वरेनान्तोदात्तः।पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांकुगतितीसमासेसमासान्तोदात्तेतत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वप
दप्रकृतिस्वरेगतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेथाथादिस्वरेचपूर्वपूर्वोपमर्देनप्राप्तेग(

राम·
७६

अधिकारसुत्रेरुणते।।ऋकारान्तामातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः।।ऋकारान्ताएतेपञ्चैवस्त्रीलिङ्गाः।स्वस्राप
ञ्चकस्यैवङीःव्निषेधेनकर्त्रीत्यादेङीपाईकारान्तत्वात्।तिसृचतस्रोस्तुस्त्रीयामादेशतयाविधानेपिप्रकृ
त्योस्त्रिचतुरोर्ऋदंतत्वाभावात्।।अन्प्रत्ययान्तोधातुः।।अनिप्रत्ययान्तऊप्रत्ययान्तश्चधातुःस्त्रियांस्यात्।
अवनिः।चम्।प्रत्ययग्रहणंकिम्।देवयतेःक्विप्।घूःविशेषलिङ्गः।।आज्ञानिभरणापरणायःपुंसिच।।इय
मयंवाअसनिः।।मिन्यन्तः।।मिप्रत्ययान्तोनिप्रत्ययान्तश्चधातुःस्त्रियांस्यात्।भूमिः।ग्लानिः।।वन्हिवृ
ष्ण्यग्नयःपुंसि।।पूर्वस्यापवादः।।श्रोणियोन्यूर्मयःपुंसिच।।इयमयंवाश्रोणिः।।क्तिन्नंतः।।स्पष्टम्।कृ
तिरित्यादिरीकारान्तश्च।।ईप्रत्ययान्तःस्त्रीस्यात्।लक्ष्मीः।ऊङावन्तश्च।।कुरूः।विद्या।।एवन्तमेकाक्षरम्।।

तिरनंतरऽइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरऽइत्यदा
उत्ततरः। यज्ञस्य। नङ्प्रत्ययस्वरः। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम्। देवम्। पचाद्यच्। फिट्स्वरेण
प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः। ऋत्विक्छब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। होतृशब्दस्तृ
न्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। रत्नशब्दो न्विषयस्येत्याद्युदात्तः। रत्नानि दधातीति रत्नधाः। समासस्वरे
ण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ विन्यादि यथाशास्त्रमुन्नेय
म्॥ इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्। तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः॥ ७॥ इति सिद्धा
न्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया॥ ॥लिङ्गानुशासनम्॥ लिङ्गम्॥ स्त्री॥

श्रीः। भूः। एकाक्षरं किम्। पृथ्वी श्रीः॥ विशत्याद्दिशानवतेः॥ इयं विंशतिः। त्रिंशत। चत्वारिंशत्। पंचा
शत्। षष्टिः। सप्ततिः। असीतिः नवतिः॥ दुंदुभिरक्षेषु॥ इयं दुन्दुभिः। अक्षेषु किम्। अयं दुन्दुभिर्वाद्य
विशेषो अक्षरोवित्यर्थः॥ नाभिरक्षे त्रिये॥ इयं नाभिः॥ अभावव्यन्यत्र पुंसि॥ दुंदुभिर्नाभिश्चोक्त विष
यादन्यत्र पुंसि स्तः। नाभिः क्षत्रियः। कथं तर्हि समुल्लसत्पंकजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविना
भिभिरितिभारविः। उच्यते। दृष्टभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्येन नपुंसकं बोध्यम्। वस्तु। तन्तु।
लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु। अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्ये
क्षत्रियपयोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रीयां कस्तुरीकामद इति मेदिनी। रभसोप्याह। सुरवारात

सि.लिं.
७८

क्षत्रियेनाभिः पुंसि प्राण्यङ्गे द्वयोः। चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदइति। एवमेवंविधे
न्यत्रापि बोध्यम्॥ तलन्त। अयं स्त्रियां स्यात्। शुक्लस्य भावः शुक्लता। ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता। ग्रा॰
मस्य समूहो ग्रामता। देव एव देवता॥ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि॥ भूमिर्भूः। विद्युत्सौदा
मनी। सरिन्निम्नगा। लता वल्ली। वनिता योषित्॥ यादो नपुंसकम्॥ यादः सत्त्वः सरिद्वाचकोऽपि क्ली
व स्यात्॥ भास्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः॥ एते स्त्रियां स्युः। इयं भाः ईत्यादि॥ स्थूणोर्णे नपुंसके॰
च॥ एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः। स्थूणा। स्थूणम्। ऊर्णा। ऊर्णम्। तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका।
ऊर्णा तु मेषादिलोम॥ गृहशशाभ्यां क्लीबे॥ नियमार्थमिदम्। गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासं॰

रामः
७८

खंनपुंसकेस्तः।गृहस्थूनम्।शशोर्णा।शशलोमनिंत्यरः॥प्रावृट्विप्रुट्रुट्तृट्विट्त्विषः॥एतेस्त्रियां
स्युः।दर्विविहिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिक्रष्योषधीकट्यङ्गुलयः॥एतेस्त्रियांस्युः।पक्षेङीप्।दर्वी।दर्विरि-
त्यादि॥तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधुलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः॥एतेप्राग्वत्।इयंतिथिरित्यादि।
अमरस्त्वाह।तिथयोद्वयोरिति।तथाचभारविः।नसस्मुविवहुतिथास्तिथयइति।स्त्रीत्वेहिवहुतिथ्यइति
स्यात्।श्रीहर्षश्चा।निखिलांनिशिपौर्णमातिथिमिति।शष्कुलिराजिकुटयशनिवर्तिभुकुटित्रुटिवलिपंक्त-
यः॥एतेपिस्त्रियांस्युः।इयंशष्कुलिः॥प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुत्मुत्समिधः॥इ-
यंप्रतिपदित्यादि।उषाउस्कुन्ति।उषाःप्रातरधिष्ठात्रिदेवता॥आशीर्धुःपूर्गीर्द्वारः॥इयमाशीरित्यादि॥अप्सु

मनस्समासिकतावर्षाणांवहुत्वंच।।अवादीनांपञ्चानांस्त्रीत्वंस्याद्वहुत्वंच। आपस्समाः।स्त्रियःसुमनसःपुष्पम्।सु
सुमनामालती।जातिः।देववाचीतुपुंस्येव।सुपर्वाणःसुमनसः।वहुत्वेप्रायिकम्।एकाचसिकतातैलदा
नेअसमर्थेतिअर्थवत्सूत्रेभाष्यप्रयोगात्।समांसमांविजायतइत्यत्रसमायांसमायामितिभाष्याच्च।
विभाषाघ्राधेडितिसूत्रेअघ्रासतांसुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायांहरदत्तोप्येवम्।।स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्य
वागूनौस्फिजः।।इयंस्रक्त्वक्ज्योक्वाक्यवागूःनौःस्फिक्।।त्रुटिसीमासंवध्याः।।इयंत्रुटिः।सीमा।सम्व
ध्या।।चूल्लिवेणिखार्यश्च।।स्पष्टम्।।ताराधाराज्योत्स्नादयश्च।।शलाकास्त्रियांनित्यम्।।नित्यग्रहणम
न्येषांक्वचिद्व्यभिचारंज्ञापयति।। ।।इतिस्त्र्यधिकारः।।पुमान्अधिकारोयम्।।घञवन्तः।।पाकः।त्या

गः।करः।गरः।भावार्थएवेदम्।नपुंसकत्वविशिष्टेभावेक्तल्युड्भ्यांस्त्रीत्वविशिष्टेतुक्तिन्नादिभिर्बा
धेनपरिशेषात्।कर्मादौतुघञाद्यन्तमपिविशेष्यलिङ्गम्।तथाचभाष्यम्।सम्बधमनुवर्तिष्यतइति
।।घाजन्तश्च।।विस्तरः।गोचरः।चयः।जपः।इत्यादि।।भयलिङ्गभगपदानिनपुंसके।।एतानिनपुंसकेस्युः।
भयम्।लिङ्गम्।भगम्।पदम्।नङन्तः।।नङ्प्रत्ययान्तःपुंसिस्यात्।यज्ञः।यत्नः।याञ्ञास्त्रियाम्।।पूर्वस्यापवा
दः।।क्यन्तोघुः।।किप्रत्ययान्तोघुःपुंसिस्यात्।।आधिः।निधिः।उदधिः।क्यन्तःकिम्।दानम्।घुःकिम्।जज्ञी
वीजम्।।इषुधिःस्त्रीच।।इषुधीशब्दःस्त्रियांपुंसिच।।पूर्वस्यापवादः।।देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखके
शदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि।।एतानिपुंसिस्युः।देवाःसुराः।असुराःदैत्याः।आत्माक्षेत्रज्ञः

सि॰ लिं॰
८०

स्वर्गो नाकः। गिरिः पर्वतः। समुद्रोऽब्धिः। नखः कररुहः। केशः शिरोरुहः। दन्तो दशनः। स्तनः कुचः। भुजो दोः। क
ण्ठो गलः। खड्गः करवालः। शरो मार्गणः। पङ्कः कर्दम इत्यादि॥ त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके॥ स्पष्टम्। तृतीयं विष्टपं
त्रिविष्टपम्। स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः॥ द्यौः स्त्रियाम्। द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम्॥ इषुबाहू स्त्रियां
च॥ चात्पुंसि॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च॥ चात्पुंसि। त्रिविष्टपेत्यादि। चतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः॥ नान्तः॥ अयं पुं
सि। राजा। तक्षा। न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः। मन्द्व्यच्कोऽकर्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्॥ क्रतुपुरुषक
पोलगुल्फमेघाभिधानानि॥ क्रतुरध्वरः। पुरुषो नरः। कपोलो गण्डः। गुल्फः प्रपदः। मेघो नीरदः। अभ्रं नपुंस
कम्॥ पूर्वस्यापवादः॥ उकारान्तः॥ अयं पुंसि स्यात्। प्रभुः। इक्षुः। हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम्। ह

राम॰
८०

योः कपोलावयवइतिमेदिनिः। करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभेइत्यमरः। एवंजातियकविशेषवचनाक्कोनस्तु प्रकृतसु-
त्रस्यविषयः। उक्तंच। लिङ्गशेषविधिर्व्यापि विशेषैर्यद्यबाधितइति। एवमन्यत्रापि॥ धेनुरज्जुकुहुसरयुत-
नुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्॥ समासेरज्जुः पुंसिच। कर्कटरज्वा॥ कर्कटरज्जुना॥ श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्र-
पुतालूनिनपुंसके॥ वसुचार्थवाचि॥ अर्थवाचीतिकिम्। वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु॥ वसुचार्थवाची॥ अ-
र्थवाचीतिकिम्। वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु॥ मद्गुमधुशीधुसीधुसानुकमण्डलूनिनपुंसकेच॥ चात्पुंसि। अ-
यंमद्गुः। इदंमद्गु॥ रुत्वन्तः॥ मेरुः। सेतुः॥ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनिनपुंसके॥ रुत्वन्तइतिपुंस्त्वस्यापवादः॥
इदंदारु॥ सक्तुर्नपुंसकेच॥ चात्पुंसि। सक्तु। सक्तुः॥ प्राग्रश्मेरकारान्तः॥ रश्मिदिवसाभिधानमितिवक्ष्यतिप्रागेत-

सि.लिं.
८२

म्भः॥तलभंनपुंसकम्॥पुर्वस्यापवादः॥जृम्भंनपुंसकेच॥जृंभम्।जृम्भः॥मोपधः॥सोमः।भीमः॥रुक्मसिध्म
युग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानिनपुंसके॥इदंरुक्ममित्यादी॥संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दा॰
मानिनपुंसकेच॥चात्पुंसि।अयंसंग्रामः।इदंसंग्रामम्॥योपधः॥समयः।हयः॥किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरी
याणिनपुंसकेस्पष्टम्॥गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानिनपुंसकेच॥गोमयः॥गोमयम्॥रोपधः॥क्षु
रः।अङ्कुरः॥द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररंध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरके
दारोराजत्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीलकुलीरचत्वरकाश्मी
रनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचीत्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभरत्रशस्त्रशास्त्रव॰

राम:
८२

त्वपत्रपात्रछत्राणिनपुंसके॥ इदंद्वारमित्यादि॥ शुक्रमदेवतायाम्॥ इदंशुक्रंरेतः॥ चक्रवज्रान्धकारसारा
वारपारक्षीरतोमरशृंगारभृंगारमन्दारोशीरतिमिरसिसिराणिनपुंसकेच॥ चात्पुंसि। चक्रः। चक्रमित्यादि॥
षोपधः॥ वृषः। वृक्षः॥ शिरीषशीर्षाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्वीषकल्माषाणिनपुंसके॥ यूषकरीषमिषवि
षवर्षाणिःनपुंसकेच॥ चात्पुंसि। अयंयूषः। इदंयूषमित्यादि॥ सोपधः॥ वत्सः॥ वायसः॥ महानसः॥ पनस
विसवुससाहसानिनपुंसकेच॥ इदंचमसम्। अयंचमसइत्यादि॥ कंसंचाप्राणिनी॥ कंसोस्त्रीपानभाजनम्
।प्राणिनितु। कंसोनामकश्चिद्राजा॥ रश्मिदिवसाभिधानानि॥ एतानिपुंसिस्युः। रश्मिर्मयूख। दिवसोघस्रः॥
दीधितिःस्त्रियाम्॥ पुर्वस्यापवादः॥ दिनाहनीनपुंसके॥ अयमप्यपवादः॥ मानाभिधानानि॥ एतानिपुं

त्रि·लिं·
८३

सिस्युः। कुडवप्रस्थः॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च॥ इदं द्रोणम्। अयं द्रोणः॥ खारीमानिके स्त्रियाम्॥ इयं खारी
इयं मानिका॥ दाराक्षतलाजानां बहुत्वं च॥ इमे दाराः॥ नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि॥ यथासंख्यं
नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीवत्व
निवृत्त्यर्थं सूत्रम्॥ मरुद्गरुत्तरदृत्विजः॥ अयं मरुत्॥ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविक
विकपिमुनयः॥ एते पुंसि स्युः। अयमृषिः॥ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः॥ एते पुंसि॥ हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसू
तचूतमुहूर्ताः॥ एते पुंसि। अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह॥ षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्ड
शिखण्डाः॥ अयं खण्डः॥ वंशांशपुरोडाशाः॥ अयं वंशः॥ पुरोडास्मते पुरोडाशः॥ कर्मणि घञ्। भवव्याख्यानयोः

राम:
८३

प्रकरणे पुरोडाशःपुरोडाशास्तुन्निति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्दस्य डत्वम्॥ पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः॥ ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः॥ अयं ह्रदः॥ अर्धपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः॥ अयमर्धः॥ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः॥ अयं पल्लव इत्यादि॥ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः॥ एते पुंसि। अयं सारथिः॥ इति पुंल्लिङ्गाधिकारः॥ नपुंसकम्। अधिकारोऽयम्। भावे ल्युडन्तः। हसनम्। भावे किम्। पचनोऽग्निः। इध्मव्रश्चनः कुठारः॥ निष्ठा च॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबे स्यात्॥ हसितम्। गीतम्॥ त्वष्यञौ तद्धितौ॥ शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्। चातुरी। सामग्र्यम्। साम

ग्री। औचित्यम्। औचिती॥ कर्मणिचव्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः॥ व्राह्मणस्यकर्मव्राह्मण्यम्॥ यघठगपगान्
णवञ्छश्च॥ भावकर्मणिएतन्नानिक्लीवानि॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च। स्तेयम्। सख्युर्यः। सख्यम्। कपिज्ञात्योर्ढ
क्। कापेयम्। पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक्। आधिपत्यम्। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योञ्। औष्ट्रम्।
हायनान्तयुवादिभ्योण्। द्वैहायनम्। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्योवुञ्। पितापुत्रकम्। होत्राभ्यश्छः। अच्छावाकीय
म्॥ अव्ययीभावः॥ अधिस्त्रि॥ द्वन्द्वैकत्वम्॥ पाणिपादम्॥ अभाषायांहेमन्तशिशिरावहोरात्रेच॥ स्पष्ठ
म्॥ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः॥ अधिकारोयम्॥ अनल्पेछाया॥ शरच्छायम्॥ राजामनुष्यपूर्वासभा॥ इ
नसभमित्यादि॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशास्त्रियांचपरवत्॥ अन्यस्तत्पुरुषःपरवल्लिङ्गस्यात्॥ रात्राह्नाहाः

पुंसि॥ अपथपुराण्यहे नपुंसके॥ संख्यापूर्वा रात्रिः॥ त्रिरात्रम्। संख्यापूर्वेति किम्। सर्वरात्रः॥ द्विगुः स्त्रियांचा
व्यवस्थया। पञ्चपूलि। त्रिभुवनम्॥ इसुसन्तः॥ हविः। धनुः। अर्चिः स्त्रियां च॥ इसन्तत्वेपि ह्यर्चिः स्त्रियां नपुंसके
च स्यात्। इयमिदं वा अर्चिः॥ छदिः स्त्रियामेव॥ इयं छदिः। छाद्यते अनेनेति छदेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुची
त्यादिना इस्। इस्मन्त्रित्यादिना ह्रस्वः। पटले छदिरित्यमरः। तत्र पटलसाहचर्या छदिषः। क्लीवतां वदन्तो
ऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः॥ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि॥ एते
षामभिधायकानि क्लीवे स्युः। मुखमाननम्। नयनं लोचनम्। लोहं कालम्। वनं गहनं। मांसमामिषम्। रुधिरं
रक्तम्। कार्मुकं शरासनम्। विवरं बिलम्। जलं वारि। हलं लाङ्गलम्। धनं द्रविनम्। अंनमशनम्। अस्यापवाद

नाहविसृज्य ।। क्षीरार्थोदनाः पुंसि ।। वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च ।। वक्रो वक्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्यो
रण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् । अटवी स्त्रियाम् ।। लोपधः ।। कुलम् । कूलम् । स्थूलम् ।। तूलोपलतालकुसूलतर
लकम्बलदेवलवृषलाः ।। पुंसि ।। अयं तूलः । शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुशलकुण्डलपललमृणालवा
लनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च ।। चात् क्लीबे । इदं शीलमित्यादि ।। शतादिः संख्या ।। शतम् ।
सहस्रं । शतादिरिति किम् ।। एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् ।। शतशृङ्गो नाम पर्वतः ।। शतायुतप्रयुताः पुंसि च
।। अयं शतः । इदं शतमित्यादि ।। लक्षाकोटिः स्त्रियाम् । इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरा
त् । क्लीबेऽपि लक्षणम् । शङ्कुः पुंसि ।। सहस्रः क्वचित् ।। अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् । मन्व्यच्को कर्तरि ।। मन्त्ये

मान्तोद्व्यच्कः।क्लीवस्यान्नतुकर्तरि।वर्म।चर्म।द्व्यच्कःकिम्।अणिमा।महिमा।कर्तरिकिं।ददातीतिदा
मा।ब्रह्मन्पुंसिच॥अयंब्रह्मा।इदंब्रह्म॥नामरोमणीनपुंसके॥मन्नद्व्यच्कइत्यस्यायंप्रपञ्चः॥असन्तो
द्व्यच्कः॥यशः।मनः।तपः।द्व्यच्कःकिम्।चन्द्रमाः।अप्सराःस्त्रियाम्।एताअप्सरसः।प्रायेणायंबहुव
चनान्तः॥त्रान्तः।पत्रम्।छत्रम्।यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राःस्त्रियामेव।भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्र
मेढ्रोष्ट्राःपुंसि॥अयंभृत्रः।नमित्रममित्रः।।तस्यमित्राण्यमित्रास्तेइतिमाघः।स्याताममित्रौमित्रेचे
तिच।यत्तुद्विषोमित्रः।इतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तम्।अमेर्द्विषदित्यौनादिकस्त्रच्।अमेरमित्रंमित्रस्यव्यथ
येदित्यादौमध्योदात्तस्तुचिन्त्यः।नञ्समासेप्येवम्।परवल्लिङ्गतापिस्यादितितुतत्त्रःशेषान्तरमितिनञ्

क्रतुश्चापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलक
मिति दिक् ॥ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ बलकुसुमशुल्वयुद्धपत्तनरणाभिधानानि ॥ बलं वीर्यम् ॥ प
द्मकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह ॥ वा पुंसि प
द्मं नलिनमिति । एवं च अर्द्धर्चादिसूत्रेऽनु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेणा नेयः ॥ आहव
संग्रामौ पुंसि ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ फलजातिः ॥ फलजातिवाचि शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आ
म्रम् ॥ वृक्षजातिः ॥ स्त्रियामेव क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ वियज्जगत्सकृत्शकृत् पृषत्शकृद्यकृदुदश्वि
तः ॥ एते क्लीबाः स्युः । नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपरितानि ॥ श्राद्धकुलि

शद्वै।वर्णाङ्कुराग्राङ्कुरदधिशकथ्यक्ष्पास्पास्यदाकाशकरावबीजानि॥एतानि॥क्लीबे स्युः॥दैवं पुंसि च
दैवं।दैवः।धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्णवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसै
न्यानि॥इदं धान्यमित्यादि॥द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरसरवृन्दारकानि॥अक्षमि
न्द्रिये॥इन्द्रिये किम्।रथाङ्गादौ माभूत्॥इति नपुंसकाधिकारः॥पुन्नपुंसकयोः॥अधिकारोयम्॥घृत
भूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः॥अयं घृतः।इदं घृतम्।आशृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः॥
अयं शृङ्गः।इदं शृङ्गम्।व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः॥अयं व्रजः।इदं व्रजम्॥कबन्धौ
षधायुधान्ताः॥स्पष्टम्॥दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः॥एते पुन्नपुं

षकयोस्तुः ।कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे धीपे कुशं जले इति विश्वः ।शलाकावाची तु स्त्रियाम् ।तथा च जनप
दादिसूत्रे णायो विकारे ङीषि कुशी ।दारुणि तु टापा कुशा वानस्पत्याः स्थनामा यातेति श्रुतिः ।अतःकृ
कमीति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च ।व्याससूत्रे च ।हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दइति
।तत्र शारिकभाष्येप्येवम् ।एवं च ।श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्दइत्याङ्प्रश्लेषा
दिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदा
म्बुदककुदाश्च ॥इति पुन्नपुंसकाधिकारः ॥अवशिष्टलिङ्गम् ॥अव्ययं कतियुष्मदस्मदः ॥ष्णान्ता सं
ख्या ।शिष्टा परवत् ॥एकः पुरुषः ।एका स्त्री ।एकं कुलम् ।गुणवचनं च ॥शुक्लः पटः ।शुक्ला पटी ।शुक्लं वस्त्रं

॥कृत्याश्च॥करण॥करणाधिकरणयोर्ल्युट्च॥सर्वादीनि सर्वनामानि॥स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री॥ ॥इति
श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता॥